83.3(5Ў)
М-27

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

MAHMUD KOSHG‘ARIY

1

83.3(5Y)
M 37

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

MAHMUD KOSHG‘ARIY

1

“O‘ZBEKISTON”
TOSHKENT — 2022

UO‘K 821.512.1-1
KBK 83.3(54)
M 37

Tahrir hay’ati:

Xayriddin Sulton – hay’at raisi,
Ibrohim G‘afurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev,
Behzod Yo‘ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali,
Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton

Ishchi guruh:

Ikrom Bo‘riboyev, G‘ofur Eshmurodov, G‘ayrat Bozorov,
G‘ayrat Majid, Rustam Musurmon, Risolat Haydarova, Umid Hayitov

To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi:

Hamidulla Boltaboyev

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo‘lib o‘tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinchi sammitida tashkilotga a’zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat “Turkiy adabiyot durdonalari” deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g‘oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo‘lib O‘zbekistonda mana shu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko‘lamli, zalvorli badiiy silsilaga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O‘zbekiston, Turkiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro‘yobga chiqarilgan ushbu yirik loyiha ona yurtimizda madaniyat va san’atga ko‘rsatilayotgan ulkan g‘amxo‘rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so‘z san’atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromining ramzidir.

ISBN 978-9943-8721-8-9

©“O‘zbekiston” nashriyoti, 2022

TURKIY ADABIYOTNING MUHTASHAM CHAMANI

Qadrli kitobxon!

Xabaringiz bor, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti muhtaram Shavkat Miromonovich Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo‘lib o‘tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinchi sammitida tashkilotga a’zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat “Turkiy adabiyot durdonalari” deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g‘oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo‘lib O‘zbekistonda mana shu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko‘lamli, zalvorli badiiy asarlar silsilasiga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O‘zbekiston, Turkiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon, shuningdek, kuzatuvchi mamlakatlar – Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Siz hozir tanishib turganingiz ushbu adabiy ganjina nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro‘yobga chiqarilgan yirik adabiy loyihaning amaliy ifodasi, aniqroq aytadigan bo‘lsak, Yangi O‘zbekistonning yangi siyosiy mahsuli, ona yurtimizda madaniyat va san’atga ko‘rsatilayotgan ulkan g‘amxo‘rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so‘z san’atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromi ramzidir.

Mir Alisher Navoiy bobomiz bundan besh yuz yillar avval:

Agar bir qavm, gar yuz, yo‘qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur, –

deya faxr va g‘urur bilan bashorat qilgan muborak so‘zlari mana shu 100 jildlik ma’naviy xazinada o‘z aksini topib turibdi.

TerDU ARM
№ 426 500

Majmuada barcha turkiy tilli xalqlar adabiyoti vakillariga keng va munosib o‘rin berilganini zukko kitobxon darhol ilg‘ab oladi.

Xususan, to‘plamda jami 117 nafar mashhur shoir va adibga alohida jild ajratilgan. 52 nafar ijodkorning asarlari o‘ziga zamondosh, uslubi va yo‘nalishi jihatidan yaqin va hamohang bo‘lgan boshqa adib va shoir bilan bitta jildga kiritilgan.

“Umumturkiy adabiyot namunalari” deb nomlanuvchi dastlabki 5 jilddan Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” va Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq”, Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg‘oniyning “Hikmatlar”i hamda Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” kabi mumtoz asarlari o‘rin olgan.

28 jildni tashkil etgan “O‘zbek adabiyoti namunalari” hazrat Mir Alisher Navoiyning “Saylanma g‘azallari” bilan boshlanib, “Zamonaviy o‘zbek nasri antologiyasi” bilan yakunlanadi.

Undan so‘ng ketma-ketlikda keladigan qoraqalpoq, turk va ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz va turkman adabiyoti namunalariga ham keng va mo‘l o‘rin ajratilgan bo‘lib, ularni mutolaa qilgan kitobxon qondosh va qardosh xalqlar so‘z san’atining eng ulug‘ namoyandalari ijodi bilan oshno bo‘ladi.

Taniqli venger adibi Aron Yanoshning o‘zbek sharqshunos olimi Is’hoq Ibrohim tomonidan XIX asrda tarjima qilingan “Ajoyib suyg‘unning hikoyati” nomli dostoni hamda venger adabiyotining eng sara namunalari majmuaning yakunlovchi jildi sifatida taqdim etilganini alohida ta’kidlash lozim. Tarixiy manbalardan ma’lumki, qadimiy Mojoriston – hozirgi Vengriya xalqining azaliy ildizlari Turonzaminga borib taqaladi. Ushbu ajoyib asarda aynan mana shu tarix haqida hikoya qilinadi.

Bundan tashqari, majmuadan zamonaviy o‘zbek, qoraqalpoq, turk, ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz va turkman adabiyotlari antologiya – bayozlari ham o‘rin olgan bo‘lib, ularda ushbu mamlakatlar shoir va yozuvchilarining asarlariga atroflicha va munosib o‘rin berilgan.

Bir so‘z bilan aytganda, ushbu “Turkiy adabiyot durdonalari” majmuasi antologiyalarga asarlari kiritilgan ijodkorlarni qo‘shib

hisoblaganda 1010 nafar yozuvchi va shoirlarni qamrab olgan bo‘lib, bu o‘z navbatida, ijodiy loyihaning ko‘lami va miqyosidan dalolat beradi.

Shak-shubhasiz, qisqa muddatda katta mehnat, zalvorli ijodiy ish amalga oshirildi. Mualliflar va asarlar tarkibini belgilashda dastavval har qaysi mamlakatning tegishli tashkilotlari bilan birgalikda har bir milliy adabiyot vakillarining ro‘yxati shakllantirildi. Turkiy millatlar adabiyotidan o‘zbek tiliga qilingan tarjimalar alohida o‘rganib chiqildi.

G‘oyat sinchkovlik va katta mas’uliyatni talab qiladigan bu zahmatli jarayonda shu kunga qadar amalga oshirilgan tarjimalar orasidan eng saralari, tarjima san’atining mumtoz namunalari sifatida e’tirof etilgan yetuk asarlar tanlab olindi. Ustoz tarjimonlar mehnatining avlodlar tomonidan yana bir bor e’tirof etilishi barobarida, uzoq yillardan beri qayta nashr etilmagan mashhur asarlarni takroran chop etish va o‘quvchilarni ulardan bahramand etish imkoni ham yaratildi.

Mazkur ijodiy loyihada G‘afur G‘ulom, Mirzakalon Ismoiliy, Mirtemir, Nosir Fozilov, Pirimqul Qodirov, To‘xtasin Jalolov, Vohid Abdullayev, Jamol Kamol, Rauf Parfi, Oydin Hojiyeva singari ustoz adiblar bilan bir qatorda, o‘rta yosh va yosh tarjimonlarning ijodiy ishlariga ham keng o‘rin berilgani o‘zbek tarjimonlik maktabining bardavomligini ko‘rsatib turibdi.

Umuman olganda, ushbu 100 jildlik asarlar majmuasini tayyorlashda 200 dan ziyod tarjimonlar qatnashdi. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi tomonidan yana yuzdan ziyod adabiyotshunos va matnshunos olimlar, adiblar, muharrir va rassomlar nashrga tayyorlash, chop etish ishlariga keng jalb etildi.

Fursatdan foydalanib, bu ezgu yumushga samarali hissa qo‘shgan, o‘zini ayamasdan mehnat qilgan barcha-barcha ijodkor do‘stlarimizga, nufuzli ishchi guruh a’zolariga O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi nomidan, kitobxonlar nomidan samimiy minnatdorchilik bildiramiz.

Aytish mumkinki, bugungi sertahlika, xavf-xatarga to‘la dunyoda, odamzodni qurol-yarog‘, urush-janjallar emas, aksincha,

kitob, ilm-u ma'rifat, ezgulik va yaxshilik halokatdan qutqarmog'iga bashariyat tobora amin bo'lmoqda.

Barcha sof niyatli insonlar, demokratik davlatlar do'stlik va hamkorlik asosida tiklayotgan tinchlik va omonlik imoratiga ushbu kitoblar ham mustahkam poydevor bo'lib qo'shilmog'iga shak-shubha yo'q. Zero, inson farzandlari uchun do'stlikday mustahkam qo'rg'on, kitobday sadoqatli do'st topilmagay. Bugungi notinch, ko'z yoshiday qalqib turgan dunyoda odamzot qalbida yaxshilik, insoniylik va adolat tuyg'ularini kamol toptirishda aynan adabiyotning, so'z san'atining o'rni va ta'siri tobora kuchayib bormoqda.

E'tiboringizga havola etilayotgan "Turkiy adabiyot durdonalari" badiiy majmuasi ham bu haqiqatni yana bir bor isbotlab turibdi.

Sirojiddin Sayyid,
O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi,
O'zbekiston xalq shoiri

TURKIY DUNYO ADABIYOTINING SARCHASHMALARI

Turk adabiyotining ilk sarchashmalari barcha turkiy xalqlar uchun umumiy va yagona sanaladi, shuning uchun u davrdagi adabiy yodgorliklar *Umumturk adabiyoti* deya ataladi. Umumturk adabiyotining ilk manbalari esa juda qadimgi davrlarga borib taqaladi. "Bilgamish", "Qo'rqut ota kitobi", "Manas" va "Alpomish" kabi yodgorliklar xoh og'zaki shaklda tarqalgan bo'lsin, xoh yozma variant va versiyalarda mavjud bo'lsin turkiy xalqlar adabiyotining qadimiyligiga jonli isbotdir. Runiy (sirli) yozuv nomi bilan dunyoga tanilgan turk alifbosi islomga qadar Yoyiq (Ural)dan Saxalin (Saxa turklari yurti)gacha, Mo'g'ulistondan Shimoliy muz okeaniga qadar davom etgan juda katta hududda turk qavmlarini yagona yozuvga birlashtirgan qudrat ekanini toshbitiklar anglatib turibdi. Keyingi davrlarda xoh arab va uyg'ur, xoh lotin va kiril yozuvida bo'lsin dunyoga tarqalgan turkiy adabiyot namunalarining jahon tamadduni tarixida o'z o'rni bor. Ana shular orasidan bizgacha nisbatan to'liq holda saqlangan, eng muhtasham nodir yodgorliklarni esga olganda ham turkiy adabiyot naqadar boy va rang-barang, go'zal va keng qamrovli, chuqur va benazir adabiy manbalar bo'lganini jahon afkori ilmiyasi tan olgan.

Islom tamadduni maydonga chiqishi barobarida yaratilgan adabiy-badiiy, ma'rifiy va tasavvufiy adabiyot namunalari mohiyatan o'zining ilk uyg'onish (Renesans)ning boshlovchisi ekani ma'lum. Turk islom davlatlari somoniylar va qoraxonlilar, g'aznaviylar va xorazmshohlar, saljuqlilar va usmonlilar kabi sulolalar davrida yaratilgan adabiy-badiiy manbalar islom sharq adabiyotining eng noyob fikr va go'zalliklarini jamlay olgan. Oltin O'rda yoki Amir Temur qurgan qudratli Temuriylar davlatida, Mamluklar nomi-la tarixga kirgan Misr turk podshohligi yoki Usmonlilar saltanatida arab va uyg'ur (qisman) yozuvlarida yaratilgan turkiy adabiyot manbalari bugungi kunda jahon tamaddunining yuqori o'rinlarida ardoqlanmoqda. Ular orasida X–XIV asrlarda yaratilgan muhtasham yodgorliklarning ko'lamini tasavvur qilib ko'ring: Mahmud Koshg'ariyning

"Devonu lug'oti-t-turk" ("Turkiy so'zlar to'plami), Yusuf Xos Hojib Bolosog'unlining "Qutadg'u bilig" ("Baxtga eltuvchi bilim"), Xoja Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" va Hakim Sulaymon otaning "Boqirg'on kitobi", Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" va Nosuriddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarlarining nomlariyoq turkiy adabiyotning bu ilk namunalari qanchalik mahobatli va sertarmoq bo'lganini anglatadi. Hali bu kabi elga ma'lum bo'lgan adabiy durdonalardan tashqari, Qur'oni karimning bir necha "Turkiy tafsir"lari, Qul Alining "Qissayi Yusuf", Mahmud ibn Ali Kordariyning "Nahju-l-farodis" ("Jannatlarning ochiq yo'li"), noma'lum muallifli "Mu'inu-l-murid" ("Muridlar yordamchisi") kabi ma'rifiy sarchashmalar borki, ular umumturk adadbiyotining xazinasidan o'rin olgan.

Bu muqaddas adabiy manbalarni birlashtirib turgan umumiy rishta buyuk islom ma'rifatidir. Ana shu ma'rifiy sarchashmalardan oziq olgan badiiy adabiyot ham islomiy-ta'limiy jihatdan, ham badiiy-estetik jihatdan taraqqiy etib jahon tamaddunining asosini yaratdi. Umumturk adabiyoti o'z taraqqiyoti yo'lida davom etarkan, keyinchalik Temuriylar davri deb nomlangan Ikkinchi intiboh (renessans) davriga qadam qo'ydi. Bugun umumturk adabiyoti Uchinchi buyuk uyg'onishga yuz tutayotgan ekan, uning ilk ma'rifiy buloqlarini o'rganish nafaqat ziyolilar qatlami, balki barcha turk tillarida so'zlashuvchi omma uchun ham vojibi avvaldir.

Mahmud Koshg'ariy va uning "Devonu lug'oti-t-turk" asari

VIII asrdan e'tiboran turk qavmlari tomonidan islom dinining qabul qilinishi bilan birga sekin-asta turk-islom davlatlari (X asr) vujudga kela boshladi. Mana shunday saltanatlardan biriga hukmdor Abdulkarim Sotiq Bo'g'roxon (859–955) asos solgan bo'lib[1], u o'zini *qoraxon – ulug' xon* deb e'lon qilgan. Shundan bu

[1] *Кораев О.* История Караханитского каганата X – нач. XIII вв. Фрунзе, 1983.

sulolaдagi barcha hukmdorlar o‘zlarini *qoraxonli*lar deb atagani uchun davlatining nomi ham shunday yuritilgan. Davlatning barpo bo‘lishida qorluq, chigil, yag‘mo qavmlari yetakchilik qilgan. 1130-yilda Arslonxon Muhammad ibn Sulaymon (1102–11) saljuqlilarga yengilganidan so‘ng bu davlat tanazzulga uchradi. Sulolaning so‘nggi vakili 1212-yili Muhammad Xorazmshoh tomonidan qatl qilingan. Qoraxonlilar davlatining hududi Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Tyon-Shonning janubiy yon bag‘irlariga yoyilgan[2].

Qoraxonlilar davrida davlat hujjatlari, diplomatik yozishmalar turk (uyg‘ur) yozuvida olib borilganiga qaramay, X asrdan yozma adabiyot arab yozuvi orqali ham tarqala boshladi. Muayyan davrda har ikki yozuv parallel ravishda qo‘llanilgan. Ayrim manbalar (mas., “Qutadg‘u bilig”)ning har ikki yozuvda ko‘chirilgan nusxalari bizgacha yetib kelgan. Mahmud ibn Husayn Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”, 1068), Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (“Baxtga eltuvchi bilim”, 1070) kabi adabiy asarlari bu davr adabiyotining betakror namunasidir.

Mahmud Koshg‘ariyning hayoti va faoliyati. Jahonning turkshunos olimlari Mahmud ibn Husayn Koshg‘ariy tavalludini milodiy minginchi yilning dastlabki o‘n yilligi deb belgilaydi. K.Brokelmann, V.V.Bartold, S.E.Malov, K.K.Yudaxin, B.Atalay, A.Fitrat, B.Cho‘ponzoda v.b. olimlarning ishlarida uning XI asr boshlarida tug‘ilgani taxminlanadi. Bizga o‘lmas bebaho ma’naviy xazina qoldirgan buyuk zotning to‘la ismi *Mahmud Husayn o‘g‘li ibn Muhammad*[3] bo‘lib, *Koshg‘ariy* uning nisbasidir. Asarning asosiy matnida bu nisba uchramaydi, faqat “Devon...” nusxasining so‘zboshisida muallifning ismi qatoriga *Koshg‘ariy* orttirilgan. Mahmudning bobosi Koshg‘arda tug‘ilgan

---

[2] *Шониёзов Қ.* Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. Т., 1999.

[3] *Al-Koshg‘ariy* nisbasi asarning dastlabki muallif dastxatidan ko‘chirilgan nusxasida yo‘q, shuning uchun ham ayrim mutaxassislar ushbu nisbaga shubha bilan qaraydilar. Qarang: Махмуд ал-Кāшгарӣ. Дӣвāн лугāт ат-турк. В 3-х томах. Том 1 / Предисловие И.В.Кормушина. Москва: Восточная литература, 2010. С.15.

bo‘lsa ham, asosan, qoraxonlilar davlati boshkentlaridan Bolosog‘un shahrida yashadi. Allomaning tug‘ilgan yurti “Devon...”da aniq aytilmagani uchun turk olimi Basim Atalay uni Koshg‘ar (O‘rdukent)da tug‘ilgan degan fikrga kelgan bo‘lsa, o‘zbek olimi Q.Karimov Mahmud Koshg‘ariyning Bolosog‘un (Quz O‘rda, ya’ni hozirgi To‘qmoq) shahrida tug‘ilgani, ko‘p vaqtini O‘pal va Azik qishloqlarida o‘tkazganini aniqlagan[4].

“Turkiy so‘zlar devoni”da muallif o‘zining turkiy qavmlardan ekanligini aytib, “mening qabilam so‘zboshidagi “a” tovushini “ha” qilib so‘zlovchi qabilalardan edi” deb yozganiga ko‘ra, Basim Atalay uni o‘g‘uz qavmidan deb aytsa[5], qozoq olimlari olimning qipchoq qavmidan ekaniga urg‘u beradilar. “Devon...”dan ma’lum bo‘lishicha, muallif 30 dan ortiq turk lahjalari, jumladan, qorluq, chigil, o‘g‘uz, qipchoq, bulg‘or, arg‘u, kanchak, ug‘roq, yabaqu, yamak, bachanak, itlik, qay, tuxsi, chumul, basmil, ko‘ja, suvar, uch, barsg‘an, xoqoniyya, tatar, turkman, charuq, boshqird, so‘gut, yag‘mo, uyg‘ur v.b. lahjalarni yaxshi o‘rgangan.

Mahmud Koshg‘ariyning qoraxoniy hukmdorlar avlodidan bo‘lganiga G‘arb olimlari alohida e’tibor qaratadilar. O.Pritsak Ibn al-Asirning “Al-Komil fi-t-tarix” asariga asoslanib, Mahmud Koshg‘ariyning otasi Husayn ibn Muhammad sulolaning oltinchi bo‘g‘ini sifatida ko‘rsatiladi[6]. Agar bu silsilani qabul qilsak, Mahmud Koshg‘ariyning shajarasi shunday ko‘rinadi: Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad ibn Yusuf ibn Hasan Xorun ibn Qilich Bug‘raxon (2-bo‘g‘in) ibn Bug‘ra Qoraxon. Demak, Mahmud Koshg‘ariy mazkur sulolaning 7-bo‘g‘ini hisoblanadi.

Mahmud Koshg‘ariyning ilmiy faoliyati haqida to‘la ma’lumotga ega bo‘lmasak ham, lug‘atda muallif bu qomusdan tashqari, boshqa bir ilmiy asar yaratgani haqida ma’lumot bor:

---

[4] *Karimov Q.* “Qutadg‘u bilig” asari haqida / Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. T.: Fan, 1971. B.7.

[5] *Besim Atalay.* Divanü Lügat-ıt-Türk ve Tercümesi üzerine Notlar / Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-ıt-Türk (çeviri). Çeviren: Besim Atalay. 5.Baskı. Cild I. Ankara, 2006. S.XII.

[6] *Maxmud al-Kāshgarū.* Дӣвӑн лугӑт ат-турк. В 3-х томах. Том 1 / Предисловие И.В.Кормушина. Москва: Восточная литература, 2010. С.15.

"Uning bundan oldin yozgan "Kitabi javohiru-n-nahvi fi lug'ati-t-turki" ("Turkiy tillarning nahv qoidalari") degan asari ham bor edi". Biroq bu asar bizgacha yetib kelmagan.

Mahmud Husayn o'g'li yozilajak asari munosabati bilan qoraxonlilar boshqargan bepoyon hudud aholisining til va shevalarini o'rganishga kirishadi: "Men turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar, qirg'izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko'p yillar kezib chiqdim, lug'atlarini to'pladim, turli xil so'z xususiyatlarini o'rganib aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni aniqlash uchun qildim. Bo'lmasa, men tilda ularning eng yetuklaridan, eng katta mutaxassislaridan, xushfahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida usta nayzadorlaridan edim"[7].

"Devon..."ning yozilish o'rni va nusxalari. Basim Atalay tomonidan "Devonu lug'oti-t-turk"ning yozilish o'rni Bag'dod deb ko'rsatilib, 464/1068 (69)da boshlanib, ikki yil davomida 466/1071-yilda yozib tugallangani aytiladi[8]. V.V.Radlov, A.Fitrat, A.M.Sherbak va S.Mutallibov asarlarida esa bunday qomusiy asarni faqat poytaxtdagina o'tirib tuzib bo'lmasligi, balki Mahmud Koshg'ariy tomonidan bir necha o'n yillar davomida bitilib, Bag'dodda jamlangani va abbosiy xalifalardan biri Mu'tasim Muqtadiyga taqdim etilgani (1072) zikr qilinadi.

Asarning Mahmud Koshg'ariy dastxati bilan yozilgan 4 nusxasi abbosiy xalifalari saroyida saqlangan, keyinroq xalifalik markazining Bag'doddan Misrga ko'chishi, Bag'dodda yuz bergan jang-u jadallar natijasida yo'qolgan. Asarning bizga yetib kelgan yagona nusxasi Shom (hozirgi Suriya) mamlakatining poytaxti Damashq shahrida Muhammad ibn Abu Bakr ibn Abulfath Saviy Damashqiy tomonidan 664/1266-yilning 27 shavvol / 1-avgustida ko'chirib tugatilgan. Lug'at tuzilganidan qariyb 200 yil keyin ko'chirilgan bu nusxa, kotibning fikriga ko'ra,

---

[7] *Mahmud Koshg'ariy.* Turkiy so'zlar devoni / Devonu lug'otit turk. Uch jildda. I jild. T.: MUMTOZ SO'Z, 2016. B.22.

[8] *Atalay B.* Divanü Lügat-ıt-Türk ve Tercümesi üzerine Notlar / Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-ıt-Türk (çeviri). Çeviren: Besim Atalay. 5.Baskı. Cild I. Ankara, 2006. S.XII.

Mahmud Koshg‘ariyning o‘z qo‘li bilan bitilgan qo‘lyozma asosida kitobat qilingan. Qo‘lyozma 638 betdan iborat bo‘lib, har sahifada 17 satrlik matn mavjud. Qo‘lyozma Istanbul (Fotih)dagi Millat kutubxonasida *Ar.4189* raqami bilan saqlanadi.

Ilk tarjimalari va nashrlari. “Devonu lug‘oti-t-turk”ning izoh va tushuntirish matnlari arab tilida yozilgan va XX asrda bir necha tillarga tarjima qilingan. Asar turk, o‘zbek, uyg‘ur, qozoq, ozarbayjon, ingliz, nemis, rus, xitoy v.b. tillar (jami 18 tilda 22 marta to‘la va qisman tarjima qilingan)da chop etilgan.

Lug‘atning turkcha tarjimalari orasida eng mukammali Basim Atalay tarjimasi (1939–1941)dir[9]. Olim avvalgi tarjima matnlarini o‘rganib chiqib, imkon qadar arabcha kalimalarni turkcha-lashtirishga harakat qilgan. Ismoil Hikmatning “Devon...”ni ozarbayjon tiliga tarjima qilgani (1929) manbalarda tilga olinadi, 1935–1937- yillarda o‘zbek olimi Xolid Said Xo‘jayev tomonidan tarjima etilgani haqida 1988-yilda ma’lumot berilgan[10].

“Devon...”dan dastlabki namunalar yurtimizda 1927–1928-yillarda Fitrat tomonidan e’lon qilingan[11]. Ushbu namunalar “O‘zbek adabiyoti xrestomatiyasi” (1940), “O‘zbek poeziyasining antologiyasi” (1948), “O‘zbek adabiyoti” (1-jild, 1960) to‘p-lamlarida qayta chop etilgan. Nihoyat, 1960–63-yillari Solih Mutallibov tarjimasida uch jild holida o‘zbek tilida to‘la nashr qilingan[12]. So‘ngra lug‘atdan olingan she’riy parchalar umum-ta’lim maktablari va o‘rta maxsus ta’lim tizimi uchun yaratilgan majmualardan o‘rin olgan.

Mahmud Koshg‘ariydek ulkan allomaning “Devonu lug‘oti-t-turk” asari haqida ma’lumotlar XX asr boshlarida tez-tez tilga olinadigan bo‘ldi va bu muhtasham asarning tarjimasiga ayni shu yillarda bir necha marta kirishildi. Ma’lumki, “Devon...”ning ilk

---

[9] *Atalay B.* Divanü Lügat-ıt-Türk Tercümesi. Ankara, 1939–1941.

[10] *Саидходжаев Х.* Советская тюркология. Т.3. 1988. С.96-103.

[11] *Fitrat.* Eng eski turk adabiyoti namunalari. Samarqand-Toshkent, 1927. Qayta nashri: Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2008; O‘zbek adabiyoti namunalari. 1-jild. Samarqand-Toshkent, 1928. Qayta nashri: Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2013.

[12] *Mahmud Koshg‘ariy.* Devonu lug‘oti-t-turk / Turkiy so‘zlar devoni. Uch jildlik. Toshkent: O‘zFA nashriyoti, 1960–1963.

noshiri Rifat Kilisli (1873–1953) bo‘lib, bu nashrda lug‘atning arab tilidagi matni turk tiliga tarjima etilmagan edi[13].

“Devon...”ning tarjimalari orasida uni turkiy tillarga birinchi bo‘lib o‘girgan (1935–1937) Xolid Said Xo‘jayev (1888–1938) edi. Bu tugallangan tarjimani Basim Atalay so‘zboshida tilga olganiga qaramay, tarjimon nomi 1987-yilga qadar e’tirof etilmadi. Lug‘atning turkiy tilga ilk bor Bokuda ishlab turgan o‘zbek olimi Xolid Said Xo‘jayev tomonidan amalga oshirilgan tarjimasiga 1937-yilda akad. I.Krachkovskiy va prof. S.Malov taqriz bergan va uni nashrga tavsiya etgan. Biroq mazkur tarjima qatag‘on tufayli nashr etilmay qolib ketgan.[14] Taqrizchilar Bokuga yozgan xatida (1937-yil, 3-iyun) tarjimani ma’qullagani aytilgan. Tarjima nashri uchun muharrirlar sifatida S.Malov va A.N. Kononov belgilangani haqida ham maktubda xabar bor.

Asar asosida tuzilgan indeks va lug‘atlar. Nemis olimi K.Brokelmann 1928-yilda ushbu asar asosida “O‘rta turk tili lug‘ati”ni nashr qildirgan[15]. Basim Atalay esa “Devon...” indeksi[16]ni tuzishda lug‘atdagi ismlar har birining tarjimasi va sahifalarini ko‘rsatgan. Tarjimon asarning ikkinchi nashriga yozgan so‘zboshisi (1985)da ta’kidlaganidek, garchi “dizin” (indeks)da 8783 so‘z tarjima etilsa-da, bu ish oxiriga yetmagan. Chunki unga ilova qilingan ismlar ko‘rsatkichi, to‘g‘ri va yanglish o‘qilgan so‘zlar jadvali nihoyasiga yetmagan[17].

Fitrat tomonidan tuzilgan “so‘zlik” (indeks) haqida olimning zamondoshlari xabar beradi. Ma’lum bo‘lishicha, bu so‘zlik O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi[18]. Prof. H.Hasanov yozishicha, bu ko‘rsatkich

---

[13] Kitabu Divanu lug‘atit turk. T. I-III. Istanbul, 1333–1335 [1915–1917] (arab yozuvida).

[14] *Саидходжаев Х.* Советская тюркология. Т.3. 1988. С.96-103.

[15] Mitteitürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kašgaris Dıvân Luġât at-Turk. Budapest-Leipzig, 1928.

[16] *Atalay B.* Divanü Lügat-ıt-Türk dizini. Ankara, 1943.

[17] *Kāşgarlı Mahmud.* Divanü Lūgat-it-Türk (Dizin). Çeviren: Besim Atalay. 5. Baskı. Cild IV. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2006.

[18] “Devonu lug‘oti-t-turk” so‘zlari uchun fihrist. O‘zPFA SHI. Saql. raqami 5046/1. Bu haqda qarang: Fitrat A. Eng eski turk adabiyoti namunalari. T.: MUMTOZ SO‘Z, 2008. B.116.

1924–25-yillarda tuzilgan. Akad. A.Rustamov esa uning muallifi Fitrat ekanini qayd etgan. "Devon..."ning o'zbekcha tarjimasi asosidagi so'zlik (indeks) S.Mutallibov va G'.Abdurahmonov hamkorligida tuzilgan[19].

Asarning yaratilish sabablari va xususiyatlari. "Devon..." muallifi o'z asari muqaddimasida yozishicha, Xalil ibn Ahmadning "Kitobu-l-ayn" asaridan foydalangani aytiladi. Biroq Koshg'ariy arab olimi Xalil ibn Ahmadning morfologik tizimidan chekinib, turk tiliga xos ilmiy usul qo'llagani haqida ham lug'atda fikr bor. Asarni sinchiklab o'rgangan va uning asosida tadqiqiy majmua yaratgan prof. Fitrat "Mahmud Koshg'ariy "Devoni lug'at"da 6,5 mingdan ortuq so'zlarni olib izoh qiladir. Ko'b o'rinlarda bu so'zlarning qabilaviy ayirmalarini ko'rsatadir" deb yozadi. Undan tashqari, har bir so'zning yasalishi, shakli, ismlarning turlanishi va tuslanishini ham ko'rsatganki, muallif taxminan 10 ming atrofidagi so'z bilan ishlagan. Mahmud Koshg'ariy asarini birgina izohli lug'at yoki filologiya ilmiga doxil manba deb qarash kamlik qiladi.

Tarkibi. "Devonu lug'oti-t-turk" muallif ko'rsatishicha, 8 kitobdan iborat va mantiqan uch yo'nalishda: muqaddima, lug'at (asosiy matn) va fihrist (indeks).

Muqaddimada hamd-u salotdan so'ng muallif o'zini tanitib, turkiy xalqlarning ulug'vorligi, turk tilini bilishlikning ahamiyati haqida so'z yuritgan: "Alloh taolo saltanat quyoshini turklar burjiga ko'tardi. Falakni ham shular mulkiga moslab aylantirdi. Ularni *turk* deb atadi, mulkka ega qildi, zamonamizning xoqonlari qilib ko'tardi. Zamon ahlining ixtiyor-jilovini shular qo'liga topshirdi, xalqqa bosh qildi, bularni to'g'ri yo'lga yurishga qodir etdi. Ularga qarashli kishilar maqsadlariga yetib, beboshlar halokatidan qutuldilar... Bularga yaqin bo'lish uchun eng asosiy yo'l ularning tillarida so'zlashishdir, chunki ular bu tilda so'zlashuvchilarga yaxshi quloq soladilar, o'zlarini yaqin tutadilar, ularga zarar bermaydilar"[20] deyish bilan turk tilini bilish

[19] *Abdurahmonov F., Mutallibov S.M.* Devonu lug'otit turk. Indeks-lug'at. Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1967.

[20] *Mahmud Koshg'ariy.* Turkiy so'zlar devoni / Devonu lug'otit turk. Uch jildda. I jild. T.: MUMTOZ SO'Z, 2016. B.21.

va bilganda ham to‘g‘ri maqsadlarda istifoda etish vojib amallardan ekanini aytadi. Bu fikrning tasdig‘i uchun Payg‘ambar (s.a.v.) hadislaridan dalil keltiradi: “Ishonchli bir buxorolik olimdan va nisoburlik boshqa bir olimdan shunday bir xabar eshitgan edim, ular bu so‘zni payg‘ambar (s.a.v.)ga nisbat berib aytgan edilar: Payg‘ambar (s.a.v.)... turk tilini o‘rganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi. Hadisning sahih yoki sahih emasligining javobgarligi aytgan kishilar gardaniga. Agar sahih bo‘lsa, turk tilini o‘rganish vojib (zarur)dir; hadis to‘g‘ri bo‘lmagan taqdirda ham uni o‘rganish zarurligini aql taqozo qiladi”[21].

So‘ngra muallif o‘zi haqida ma’lumot berib, asarning nomlanishi va xususiyatlarini bayon qiladi. Kitobning tarkibi, turk tilida qo‘llaniladigan so‘zlarning yozilishi haqida so‘z yuritib, ular arab alifbosida 18 harf bilan ifodalangan tovushlardan boshlanishini ta’kidlaydi. Biroq kitob tarkibida muqaddimada tilga olinmagan “dol” va “he (hoyi havvas)” harflari bilan boshlanadigan kalima va atamalar borki, demak, ularning jami 20 ta bo‘ladi. So‘z yasalishi haqida tushuntirish berib, fe’llardan yasalgan otlar haqida ma’lumot keltiriladi. Asarda turkcha so‘zlar ketma-ketligi, tartibi, turk tabaqalari va qabilalarining bayoni, umumturk tilining sifatlari, turkiy lahjalardagi tafovutlar qisqacha bayon qilingan.

“Devon...”ning lug‘at qismi sakkiz bo‘limga joylashtirilgan bo‘lib, arab alifbosi va fonetikasi qoidalari asosida (kitobdagi turkcha so‘zlarning arabcha sharhlanganini unutmaylik) dastlab so‘zboshida hamza kelgan otlar bo‘limi (1) berilgan, ikki undoshli so‘zlar (2), muzoaf, ya’ni bir tovush ikki marta takrorlangan so‘zlar (3), tarkibida burun tovushlari (hozirgi istilohda: sonorlar) bo‘lgan otlarning misollari (4) beriladi. Keyin uch undoshli so‘zlar (5), to‘rt undoshli so‘zlar (6), bu bo‘limning turlari, oxiri “a” bilan tugagan so‘zlari, ortiqcha harfli boblar, boshi va oxiri “alif” bo‘lgan so‘zlar, g‘unnalilar bo‘limi (7) va ikki undosh qator kelgan so‘zlar (8) bo‘limlaridan iborat. Har bir bo‘limdagi so‘zlar fe’llar va ismlar tarzida ikkiga ajratilgan. Bu o‘rinda, asosan,

[21] Ko‘rsatilgan asar. B.22.

iste'molda bo'lgan so'zlar qo'llanilgan bo'lib, ayrim so'zlarning arxaik shakllari ko'rsatilgan.

Qamrov doirasi. Muallif buyuk tilshunos vazifasini bajarish bilan cheklanmay, adabiyotshunos va folklorshunos olim sifatida masalaga yondashib har bir so'z qo'llanilgan ashyoviy misollarni zamonidagi va o'zigacha yaratilgan adabiy manbalardan keltiradi. Bu haqda yana muallifning o'ziga so'z bersak: "Men bu kitobni maxsus alifbo tartibida (tuzdim), hikmatli so'zlar, saj'lar (qofiyali nasr namunalari), maqollar, qo'shiqlar, rajaz (jangnoma aytimlari) va nasr deb atalgan parchalar bilan bezadim"[22]. Agar mutaxassis nigohi bilan qaralsa, Mahmud Koshg'ariy shunchaki badiiy asar namunalarini keltiribgina qolmagan, ularni janriy jihatlaridan kelib chiqib tasnif ham qilgan. Tasnifdagi har bir asarga janriy tavsif bergan, ular qo'llanilgan asarlar, bu asar mansub qabilalar va ayrim o'rinlarda ularning mualliflarini ham tilga olgan.

"Devon..."da til, adabiyot, tarix, falsafa, geografiya, huquq, tabobat, ilohiyot, hayvonot (fauna) va o'simlik (flora) dunyosi, mantiq, ilmi nujum, siyosat, harbiy san'at, axloqshunoslik, etnografiya singari sohalarga oid ma'lumot va misollar uchraydi. Kitobga ilova qilingan xarita filologiya ilmida tuzilgan ilk dialektologik xarita hisoblanadi. Shuningdek, asarda 200 dan ortiq dori turi tilga olingan, 30 dan ortiq kasallik aniqlanib, unga shifo bo'luvchi 40 tadan ko'proq dori-darmon tavsiya etilgan[23].

"Devon..."dagi adabiy parchalar. "Devon..."da umumiy hajmi 764 misra bo'lgan 289 to'rtlik va ikkilik (bayt) she'riy namunalar berilgan. Shu faktning o'ziyoq "Devon..."ga qadar turkiy she'riy shakllar va muqaddimada tilga olingan janrlar shakllanganligini ko'rsatadi.

A.Fitratning "Eng eski turk adabiyoti namunalari" birinchi qismida 14 turkumda shartli sarlavhalar bilan bir qancha to'rtliklar berilgan. Ularning izoh va tarjimalaridan tashqari, olim ikki marsiyani mazmun va mavzu jihatidan farqlaydi. Fitrat tasnifida ikkinchi qism ikkiliklardan iborat bo'lib, ular ta'limiy-axloqiy

---

[22] Ko'rsatilgan asar. B.22–23.

[23] Qarang: *Ramiz Əskər.* Mahmud Kaşğarinin 1000 illik yubileyinə 1000 biblioqrafik Göstərici. Bakı, 2008. S. 6–7.

mazmunda bo‘lib, masnaviylarni quyidagicha mavzularga ajratadi: Nasihat, Mehmon tutish to‘g‘risida, Tarbiya to‘g‘risida, Bir go‘zal to‘g‘risida, E’tiqodiy bir parcha, O‘g‘limga nasihat, Dunyodan shikoyat, Sevgan bir kishi uchun, Boylikni maqtaydir, O‘gut, Maqtanish, Boylik to‘g‘risida, Aldangan bir kishiga, O‘zini maqtab, Ayrilish, Diniy nasihat, Mehmon to‘g‘risida, Rohat to‘g‘risida. Bundan tashqari, Fitrat har bir manzum parchaning nasriy bayonini yozib chiqqan (1) va janrini aniqlagan (2). Qadimgi davr adabiy yodgorliklarining mavzu jihatini belgilagan (3), mazmunan ularni bir-biri bilan bog‘lashga harakat qilgan (4), vazn xususiyatlarini topgan (5), asarning shakli (6) va qofiyasiga oid fikrlar (7)ini ifoda qilgan[24].

“Devon...”da 318 ta maqol va hikmatli so‘zlar keltirilgan bo‘lib, ulardan 26 tasi ikki marta, 6 tasi uch marta tilga olingan. Bu maqollar turkiy xalqlarning falsafasi, turmush tajribasi, tabiat hodisalariga munosabatini anglatadi.

Ushbu nashr tamoyillari. Mahmud Koshg‘ariy o‘lmas asarining mazkur nashri Solihqori Mutallibovning tarjimasi va nashriga asoslangan holda tayyorlandi va izohlari, asosan, saqlandi. Shu bilan bir birga “Devon”ning qo‘lyozma nusxasi bilan solishtirish natijasida ayrim o‘zgarishlarni amalga oshirishga to‘g‘ri keldi. Akad. A.Rustamov S.Mutallibov tarjimasini asliyat bilan[25] solishtirib, matnda tushirib qoldirilgan jumla, so‘z va iboralar hamda harflarni tikladi. Ushbu o‘zgarishlar nashrda ko‘rsatildi, izohlarda (A.R.) tarzida olimning muallifligi qayd etildi. Asl nusxaning sahifa raqamlari ham **(79)** tarzida qo‘yib chiqildi. S.Mutallibov nashrida arab tilida kelgan oyati karima, hadis va ayrim she’rlarning o‘qilishi va tarjimasi berilmagan edi, ularning lotin yozuvidagi transliteratsiyasi bilan birga tarjimasi ham ushbu nashrda keltirildi. Shuningdek, she’rlar rim raqami bilan [XV] tarzida belgilandi. Maqollar ham ajratilgan holda yangi satrboshidan yozildi. Fasllarda misoli keltirilayotgan harflar م **(m)** shaklida ajratilib ko‘rsatildi. Arab yozuvidagi so‘zlarning o‘qilishi

---

[24] *Fitrat.* Eng eski turk adabiyoti namunalari. Adabiyotimiz tarixi uchun materiallar / Nashrga tayyorlovchi va so‘ngso‘z muallifi O.Hamraeva (Mas’ul muharrir va so‘zboshi muallifi H.Boltaboyev). T.: MUMTOZ SO‘Z, 2008.

[2525] كتاب ديوان لغات الترك محمود بن الحسين بن محمد الكاشغرى

TerDU APM
№ 426500

kursiv bilan, mazmun talabi bilan orttirilayotgan so‘z yoki iboralar [misol] tarzida kvadrat qavs ichida berildi.

“Devon...” qo‘lyozmasi Istanbulda saqlanayotgani, undan turk va dunyo olimlari istifoda qilar ekanlar, ayrim olimlar matn haqida o‘z kuzatishlarini bayon qilganlari mutaxassislarga ma’lum. Bu fikrlarning ayrimlari “Devon...”ning Istanbuldagi so‘nggi nashrlarida inobatga olingani uchun mazkur tarjima biz tomonimizdan Istanbul nashri[26] bilan solishtirib chiqildi. U qadar ko‘p bo‘lmagan o‘zgarishlar ham izohlarda ko‘rsatildi.

Ma’lumki, “Devon...” A.Rustamov tomonidan o‘tgan asrning 70-yillarida rus tiliga tarjima qilingan, bu tarjima haqida markaziy matbuotda fikrlar bildirilgan edi.[27] 2010-yilda mazkur tarjima I.V.Kormushin tashabbusi va muharrirligida Moskvada nashr etildi. Nashr ko‘rsatkichlari, zamonaviy dizayn va texnik jihatlari bilan avvalgi Toshkent, Olmaota, Boku va Urumchi nashrlaridan ancha yuksak. Matn o‘zgarishlari hamda izohlari ma’lum darajada to‘ldirilgani uchun mazkur nashrni Moskva nashri bilan solishtirib chiqish lozim, deb topildi va bu vazifani bajargan olim harakatlari izohda “Moskva nashrida...” deb anglatildi, I.V.Kormushin tomonidan qo‘shimcha qilingan izohlar ham ajratilib ko‘rsatildi hamda ular Moskva nashri bilan solishtirgan, qo‘shimcha qilgan olim (H.B.) ko‘rsatkichi bilan berildi. Moskva nashri “Devon”ning 1- va 2-jildlariga taalluqli. “Devon…” akad. A.Rustamov tomonidan amalga oshirilgan tarjimasi 2017-yilda uch jildda to‘liq holda chop etildi[28]. Ushbi nashr tajribasidan ham mazkur nashrni amalga oshirishda foydalanildi.

“Devon...”ning ushbu nashrini amalga oshirishda beminnat maslahatlari bilan yordamlarini ayamagan akademiklar N.Ibrohimov va barcha tahririyat a’zolariga, unga mas’ul

---

[26] *Besim Atalay.* Divanü Lügat-ıt-Türk ve Tercümesi üzerine Notlar / Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-ıt-Türk (çeviri). Çeviren: Besim Atalay. 5.Baskı. Cild I. Ankara, 2006.

[27] Махмуд ал-Кошғари. Дивану луғатит турк. В 3-х томах. Том 1 / Предисловие И.В.Кормушина. Москва: Восточная литература, 2010.

[28] Махмуд Кâшғарӣ. Дивâну луғâти-т-турк. Свод тюркских слов. / Пер. и коммент. акад. А.Рустами. Отв. редактор проф. Х.Болтабоев. Т.1-3. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2017.

muharrirlik qilgan prof. N.Mahmudov, taqriz bergan olim va muassasalarga minnatdorlik bildiramiz. Avvalgi nashlarda ishtirok etgan O‘zbekiston Qahramoni, O‘zbekiston xalq shoiri E.Vohidov; akademiklar A.Rustamov, A.P.Qayumov, G‘.Abdurahmonov, E.Fozilov va prof. A.Nurmonov kabi ulug‘larimiz olamdan o‘tdilar. Ularning oxiratlari obod bo‘lishlarini Yaratgandan so‘rab, haqlariga duo qilamiz.

Yusuf Xos Hojib va uning “Qutadg‘u bilig” asari

XI asrda yashab ijod qilgan shoir Yusuf Xos Hojibning (Bolosog‘uniy) hayoti haqida faqat uning bizgacha yetib kelgan «Qutadg‘u bilig» asaridagi ma’lumotlar orqali fikr yuritish mumkin. Ushbu asarda yozilishicha, shoirning asl ismi Yusuf bo‘lib, u Bolosog‘un (Quz O‘rdu) shahrida tug‘ilgan. Shu bois shoir Bolosog‘uniy (tug‘ilgan eriga ko‘ra) nisbasini olgan. Asar muqaddamisada bitilgan

Kitab izisi Yusuf ulug‘ Hajib o‘zinga pand berur,
Yusuf Xas Hajib teb ati javi yozilmish, —

baytdan ma’lum bo‘ladiki, shoir Yusuf ulug‘ (katta, yuqori) mansabda xos (maxsus) hojiblik (eshik og‘asi) vazifasida ishlagan. U Bolosog‘unda «Qutadg‘u bilig» asarini yoza boshlagan. Ilk turkiy doston 462/1069-yilda qoraxonlilar davlatining poytaxti bo‘lgan Qashg‘ar shahrida tugallangan va u Tabg‘ach Ulug‘ Bo‘g‘ra Qoraxonga taqdim qilingan. Asar hukmdorga ma’qul bo‘lgani uchun shoirga Xos hojib unvoni berilgan. Shuni ta’kidlash kerakki, turk davlatchilik asoslari va mamlakat boshqaruvi masalalaridan bahs yuritgan ushbu manba Nizomulmulkning «Siyosatnoma» (469/1077)sidan yetti yil avval, Kaykovusning «Qobusnoma» (485/1082) asaridan 12–13 yil avval yaratilgan davlat ahamiyatiga molik tuzuklardir.

Asardagi:

Tegurdi manga elgi ellik yashim,
O‘qir altmish emdi manga kel teyu

(Mazmuni: Ellik yoshim menga qo‘lini tegizdi,
Oltmish yosh meni kel deb chorlayapti)
bayti muallif asar yozayotganida 50 yoshlar chamasida bo‘lganiga ishora. Boshqa bir o‘rinda aytilgan:

Yil altmish eki erdi to‘rt bila...
Tugal o‘n sakiz ayda aydim bu so‘z –

misralari bizga «Qutadg‘u bilig» 18 oy davomida yozilib, 462/1069-yilda tugallanganini ma’lum qiladi.[29]

Yusuf Xos Hojib «Qutadg‘u bilig» asarining nomi haqida kitobda shunday yozgan:

Kitab ati urdum Qutadg‘u bilig,
Qutadsu o‘qug‘liqa tutsu elig.

Bundan muallif kitob o‘quvchining qo‘lidan baxt tutsin deya, uni “Saodatga eltuvchi bilim” deb atagani anglashiladi. Professor Fitrat ushbu mavzudagi maqolasida bu nomlanishni shunday izohlaydi: «qut – «baxt-saodat», qutadg‘u/qutaygu – «baxtliklanish»; bilig – «bilim» bo‘lib, «Qutadg‘u bilig»ning ma’nosi «Baxtliklanish bilimi» bo‘ladir».[30]

Baxtlilanish bilimi o‘z o‘quvchilariga saodat keltirish barobarida dunyoga shunday nomlar bilan ham tanilgan:

Chiniylar «Adabu-l-muluk» teb ayar,
Machinlar «Anisu-l-mamolik» ma ayar.
Bu Mashriq elinda ulug‘lar muni,
«Ziynatu-l-umaro» teyurlar ko‘ni.
Eranlig‘lar «Shohnoma» ter mungar,
Turanlig‘lar «Qutadg‘u bilig» teb uqar, –

bu degani asar «Molik (podshoh)lar odobi (to‘plami)», «Mamlakatlar do‘sti», «Amirlarning ziynati», «Turkiy tildagi

---

[29] Yusuf Xoc Hojib. Qutadg‘u bilig / Nashrga tayyorlovchi Q.Karimov. T.: Fan, 1971. B. 6–8.

[30] Fitrat. Qutadg‘u bilig / Tanlangan asarlar (nashrga tayyorlovchi H.Boltaboev). II jild. T.: Ma’naviyat, 2000. B. 13–14.

«Shohnoma», «Podshohlar pandnomasi» kabi nomlar bilan e'tirof etilganidir.

Asar qashg'ar (Mehmet Fuod Ko'prulu), chig'atoy (U.Tomsen), uyg'ur tili (S.E.Malov)da yozilgan degan fikrlar bo'lishiga qaramay, bu qoraxonlilar davlatida umumiste'molda bo'lgan umumturk tili (Mahmud Koshg'ariy bu hududdagi turkiy tilga nisbatan *xoqoniy* turkchasi istilohini qo'llagan) ekanini barcha olimlar e'tirof etganlar.

Yozilishi va saqlanishi. «Qutadg'u bilig» asari XIX asr boshlariga qadar adabiyotshunoslikka ma'lum bo'lmagan, Navoiy va Bobur asarlarida ham, undan keyin yaratilgan o'nlab tazkiralarda ham tilga olinmagan.

Uning dastlabki nusxasi 843/1439-yilda Hirotda uyg'ur yozuvida ko'chirilgan. Avstriyalik olim Iosif fon Xammer-Purgshtall (1774–1856) uni Turkiyada sotib olib, Vena qirolligi kutubxonasiga yuborgan. Hirotda temuriylar saroyida ko'chirilgan qo'lyozma saqlanish o'rniga ko'ra Vena nusxasi nomi bilan ilmga kirib qolgan. Asarning boshqa bir nusxasi arab yozuvida ko'chirilgan, Qohiradagi Hiduv kutubxonasida saqlanayotgani ma'lum. Ikki qo'lyozma asosida V.Radlov 1910-yilda asar transkriptsiyasini nemischa tarjimasi bilan birga nashr qildirgan[31]. «Qutadg'u bilig» qo'lyozmasining arab yozuvidagi (sulis xati bilan) boshqa bir nusxasi Namanganda topilgan. Ahmad Zaki Validi To'g'on bu asar haqida dastlab 1912-yilda ma'lumot bergan.[32] Kitobni prof. Fitrat 1924-yilda Muhammadhoji Lolareshdan olib Toshkentga keltirgan. Kitob Namanganda xususiy bosmaxona egasi Ishoqxon to'ra Ibrat uyidan tintuv vaqtida topilgan va sotib yuborilgan. Fitrat domla asarni Toshkentga keltirgach, uni o'rganib chiqib, 1925-yilda maxsus maqola e'lon qilgan[33], Ushbu nusxa[34] hozir O'zR FASHIda 1809 raqami bilan saqlanadi.

---

[31] Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. Theil I. St.-Petersburg, 1891. Theil II. 1910.

[32] Валидов А.З. Восточные рукописи в Ферганской области / Записки Восточного отделения АН. Т. XXII. 1914 С. 312–313.

[33] Fitrat. Qutadg'u bilig // Maorif va o'qitg'uchi, 1925. 2-son. B. 68–73.

[34] Karimov N. «Qutadg'u bilig»ning topilishi / Fan va turmush. 1993. 2-son. B. 8–10.

"Qutadg'u bilig"ni Rashid Rahmati Arat turk tiliga[35], N.Grebnev va A.Ivanov ruschaga tarjima qilgan[36]. Uning Q.Karimov tabdili va hozirgi o'zbek tiliga tavsifi bilan berilgan o'zbekcha[37] va B.To'xliev tomonidan tayyorlangan nasriy bayonlari[38] hozir kitobxonlar orasida faol qo'llanib kelinmoqda.

Asarning tarkibi va janriy sifati. Kitob nasr bilan yozilgan muqaddima, boblarni ko'rsatuvchi fihrist (mundarijasi) va nazm qismidan tarkib topgan. Uning dastlabki 11 fasli she'riy debocha bo'lib, qolganlari voqea bayonidan iborat. Asarning hajmi 6,5 ming bayt deb aytilsa ham, Fitratning ma'lumotiga qaraganda, Namangan nusxasi 6329 baytdan iborat. Q.Karimov nashrida esa 6408 bayt berilgan (77 baytdan iborat she'riy muqaddima raqamlanmagan). Masnaviy yo'lida yaratilgan baytlar orasida to'rtlik va ruboiylar ham bo'lib, ular 182 tani tashkil etadi.

Nasriy muqaddima asar muallifiga tegishli bo'lmagani bois asarni asosiy she'riy matndan kelib chiqib tarkiblash lozim. Debochada hamd, sano, na't, Qoraxon madhi, kitob avvali, yetti kavokib va o'n ikki burj, odamning qadru qimmati, til ardami (fazilatlari), kitob egasining uzri, nasihat so'zi, bilim va uquv ardami, kitobning nomi va o'z (muallif) qariligi (yoshi) kabilar bayon qilingan. Asar voqealari 391-baytdan boshlanadi.

Asarning janri nisbatan murakkab, uning tarkibida masnaviy, ruboiy, to'rtlik kabi janrlar uchraydi. «Qutadg'u bilig» qanday asar? degan savolga javoban, Q.Karimov «avvalo, u adabiy asar, badiiy adabiyotning tipik namunasi. Lekin u epopeya ham emas, to'lig'i bilan lirik ruhda ham emas, drama ham emas» deb yozadi hamda «u axloq va odob, ta'lim va tarbiya hamda ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini, usullarini, chora-tadbirlarini

---

[35] Arat, Reşid Rahmati. Kutadgu Bilig. 1-Metin 2-Baski. Ankara, 1979.

[36] Болосогунский Ю. Благодатное знание / Пер. Н.Гребнева и А.Иванова. Послесловие А.Н.Кононова. М.: Наука, 1983.

[37] Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig / Nashrga tayyorlovchi Q.Karimov. T.: Fan, 1971.

[38] Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig / Nasriy bayon muallifi B.To'xliev. T.: Yulduzcha, 1990; Тухлиев Б. Вопросы поэтики «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба. Т.: Фан, 2003.

mujassamlashtirgan, jam' qilgan qomusdir»[39] deb javob beradi. Prof. Fitrat qisqagina qilib, «ta'limiy doston» deb atagani kabi Q.Karimov ham keyingi ishlarida asarni «ilk badiiy doston» deb tanishtirgan. Bizningcha, asar ta'limiy doston deb qabul qilinib, unga syujet va kompozitsion jihati murakkab tarkibli bo'lganini va boshdan-oyoq bir vaznda yaratilmaganligini ham qo'shib qo'yish zarur.

Vazn xususiyatlari. Asar asosiy voqealarini bayon qilgan nazmiy qism masnaviy shaklida yozilgan «va o'z tilining hech bir xususiyatini vaznga bermagan».[40] Q.Karimov doston *mutaqoribi musammani solim* vaznidagina emas, undan far'iy (hosila) bo'lgan *mutaqoribi musammani mahzuf* va *mutaqoribi musammani maqsur* vaznlarida yozilgan, degan qat'iy xulosaga kelgan. Asardan o'rin olgan ruboiylar, kitob so'ngidagi «Zamona buzuqligi va do'stlar jafosi», «Kitob egasining o'ziga pandi» fasllari bevosita doston syujeti bilan bog'lanmagan.

Doston mavzuyi va timsollari. Asarning voqealar ko'lami keng bo'lgani uchun uni bir-ikki mavzuni tashigan deb bo'lmaydi. Doston mavzularini belgilashda fihristdagi boblanish yordam berishi mumkin. Mana shu ko'makka tayangan holda *davlat ardami (fazilati), adl sifati manguligi, bilim va uquv o'rni, beglar, amirlar, hojiblar, pardadorlar, elchilar, kotiblar, xazinador, dasturxonchi, sharobdorlarning vazifalari, xotin olish, farzand tarbiyasi, yig'in va dasturxon adabi* v.b. haqida fikr yuritilganini uqish mumkin. Biroq bu hammasi emas, fihristdagi «sarlavhalar» shartli bo'lib, ular asar mavzu doirasini belgilashdan ko'ra syujet tartibi bayoni ekanligini unutmaslik kerak: *Oyto'ldining Kuntug'di huzuriga kelishi, Eligning O'gdulmishga savoli, O'zg'urmishning Eligga nasihati...* kabilar.

Dostonning mavzular doirasi asardagi timsollar o'rni va vazifasi bilan qat'iy bog'langan. Chunki Kuntug'di elig (hukmdor)gina emas, u Adl (adolat) timsoli hamdir. Oyto'ldi vazirgina emas, qutli, barakali davlat timsolidir. O'gdulmish –

---

[39] Karimov Q. «Qutadg'u bilig» asari haqida / Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig / Nashrga tayyorlovchi Q.Karimov. T.: Fan, 1971. B. 24.

[40] Fitrat. Aruz haqida / Nashrga tayyorlovchi H.Boltaboev. T.: O'qituvchi, 1997. B. 27.

vazirning o‘g‘li bo‘lishi bilan birga aql va zako belgisi, vazirning qarindoshi O‘zg‘urmish esa qanoat, ofiyat elchisi sifatida talqin qilinadi:

Biri to‘g‘rilikka tayanch – adolat,
Biri davlat erur, u qutli g‘oyat.
Uchinchi ulug‘lik – aql va zako,
To‘rtinchi qanoat erur bebaho.[41]

Bu ramziy ifodalar dostonning nafaqat mavzu doirasi, balki muallifning g‘oyaviy niyatini tushunishda ham muhim ahamiyatga ega. Asar g‘oyasida Qoraxonlilar davlatining mafkurasi aks etgan bo‘lib, unda markazlashgan davlat idora usuli va mustahkamlash yo‘llari, amir va fuqarolarning o‘zaro ahilligi kabi masalalar ham o‘z ifodasini topgan.

Adibning g‘oyaviy niyatini faqatgina o‘git, ta’lim berish bilan cheklab bo‘lmaydi. Muallif asar boshidayoq olamning yaratilishi (kosmogoniya), yetti kavokib va o‘n ikki burj xususida bahs ochadi. Shoir yaralmish dunyo vujudga kelishini islomiy aqida bo‘yicha Yaratganning qudratli «kun! – yaral, bo‘l!» so‘zlaridan kelib chiqib anglatadi. Uning mavjudlik belgilari sifatida yetti kavokib Sekantur (Zuhal – Saturn), O‘ngay, Qaraqush (Mushtariy – Yupiter), Ko‘rud, Baqirso‘quna (Mirrix – Mars), Yashuq, Kun (Quyosh), Savum (Zuhra – Venera), Arzu (Utorid), Ay, Yalchiq (Oy)ni tilga olib, bularning bari qodir Allohning hukmi bilan yaratilib, harakati Uning izmida ekanini bildiradi. O‘n ikki burj: Quzi (Hamal), Ud (Savr), Erandiz (Javzo), Quchiq (Saraton), Arslan (Asad), Bug‘dayboshi (Sunbula), Ulgu (Mezon), Chayan (Aqrab), Ya (Yoy – Qavs), O‘g‘laq (Jadiy), Ko‘nak (Dalv), Baliq (Xut) kabilarning o‘rni, holati va harakati haqida ma’lumot beradi. Yilda to‘rt fasl almashinishi va dunyoning to‘rt unsur (anosir)dan tashkil topishida ularning o‘rnini belgilaydi:

Uchi yazqi yulduz uchi yayqi bil,
Uchi kuzki yulduz uchi qishqi bil.

[41] Kattabekov A., Yo‘ldoshev Q., Boltaboyev H. Adabiyot. 8-sinf uchun darslik-majmua. Qayta ishlangan 5-nashri. T.: O‘qituvchi, 2005. B. 62.

Uchi o‘t uchi suv uchi bo‘ldi yel,
Uchi bo‘ldi tupraq ajun bo‘ldi yel.
(Mazmuni: *Uchi bahorgi, uchi yozgi, bil,*
Uchi kuzgi, uchi qishki, bil.
Uchi o‘t, uchi suv, uchi bo‘ldi yel,
Uchi tuproq bo‘ldi, (shundan) el, odam yaratildi.)[42]

Ko‘rinadiki, Yusuf Xos Hojibning dunyoning yaratilishi, uning harakatda bo‘lishi, olam va odam haqidagi falsafiy fikrlari hozirgi kunda ham o‘z ta’limiy ahamiyatini yo‘qotmagan.

Asarda So‘zning ulug‘lanishi. Dostonning ikkinchi fasli «Yangluq ag‘irliqin tanurlayur bilig birla», ya’ni *Insonning qadri bilim bilan belgilanadi*, deb nomlanadi. Bunda muallif Tangri insonni yaratar ekan, unga bilim, hunar, ko‘ngil bergani, tilini ravon, go‘zal fe’l va xulq ato qilgani, unga uquv bergach, barcha tugunlar yechilib, ezgu ishlarga qo‘l urgani aytiladi. Bilim bilan uquvgina tanlagan bandasini ulg‘aytirishi mumkin:

Uqush qayda bo‘lsa uluqluq bo‘lur,
Bilig kimda bo‘lsa bezugluk alur.
(Mazmuni: *Uqish qayda bo‘lsa, ulug‘lik bo‘ladi,*
Bilim kimda bo‘lsa, buyuklik bo‘ladi.)

So‘zning, ya’ni Qur’oni karimni Alloh tomonidan nozil qilingani va so‘z yashil ko‘kdan tushib, insonning yuzi (suvli, oq) bo‘lgani, inson sharifligining boisi so‘zdir:

Yashil ko‘kdin indi yag‘iz yerka so‘z,
So‘zi birlan yangluq ag‘ir qildi o‘z.
(Mazmuni: *So‘z bo‘z yerga yashil ko‘k (osmon)dan tushdi,*
So‘zi tufayli inson o‘zini ulug‘ qildi.)

Yana:

...O‘lugdin tirigka qumaru so‘z-ul,

---

[42] Ushbu misrani prof. Q.Sodiqov shunday talqin qiladi: Uchi bo‘ldi tuproq, topdi olam, el. Qarang: Sharq falsafasi. T., 2006. B. 87.

Qumaru so'zi tutsa asg'i yuz-ul.
(Mazmuni: *O'lgan(lar)dan tirik(larga) meros so'zdir,*
Meros so'zni tutilsa, naf'i yuzdir.)

Shoir o'z tiliga e'tibor berib, nutqini go'zal so'zlar bilan ziynatlagandagina ulug'lik kasb etishini buyuradi:

... Tili bilan yangluq so'zi so'zlayur,
So'zi yaxshi bo'lsa yuzi suvlanur.
(Mazmuni: *Inson so'zini (fikrini) til orqali so'zlaydi,*
So'zi yaxshi bo'lsa, yuzi suvlanadi (oq bo'ladi).

Bu oddiy pand, nasihatlar emas, balki so'zning ulug'vor qudratini his qilgan, uning quvvatiga tayanib ish ko'rgan so'z san'atkorining e'tirofidir.

Turkiy tilda yaratilgan ilk badiiy dostonning adabiyot tarixi uchun ahamiyati va kelajak adiblar ijodiga ta'siri haqida asardan xabardor bo'lgan barcha ulug' olimlar yozishgan. Sharqshunos olim N.Samoylovich bu asarning Oltin O'rda adabiy muhitiga ta'siri haqida yozgan bo'lsa, Melioranskiy Sharqiy Turkiy va mo'g'ullar orasida mashhur bo'lganini, muarrixlar Ibn Arabshoh mo'g'ullar zamonidagi yozuvni «qutadg'u» deb ataganiga shohidlik keltirsa, Rashididdin «Jome'u-t-tavorix» asarida Chingizxon, uning avlodlarining muallim va kotiblari bo'lgan uyg'urlar o'zlari buddaviy bo'la turib, islomiy asosga qurilgan bu asardan ulgi olganlarini anglatadi. V.Bartoldning fikricha, turk madaniyati tarixidagi *baxshi, kotib* kabi bir qator unvonlar Yusuf Xos Hojib an'analarining davomidir. Bu XX asr boshlarida yashagan turk olimi M.Fuad Ko'prulu keltirgan misollar[43] xolos.

Hozirgi kunda jahon fikr va ilm ahllarining e'tiborini tortgan ushbu muhtasham asar nafaqat turkiy tildagi adabiyotning, balki butun Osiyo xalqlari adabiyotining ko'rki sifatida tanitilmoqda.

[43] Koprulu M. Fuad Turk Edebiyati Tarihi. istanbul: Otuken, 1986. S. 172–173.

Xoja Ahmad Yasssaviy va "Devoni hikmat"

Turkiy xalqlar adabiyotining ulug‘ namoyandasi, buyuk shoir va mutafakkir, ilk turk mutasavvifi va yassaviylik (jahriylik) tariqatining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy (vaf. 1166–67) XI asrning so‘ngida Turkistonning Yassi (ayrim manbalarda Sayram) qishlog‘ida Shayx Ibrohim oilasida tug‘ilgan. Dastlabki ta’limni otasidan olgan, ulug‘ shayx Arslonbob otadan Hadis va tafsir ilmlarini o‘rgangan. Buxoroda Yusuf Hamadoniyning xalifasi (mustaqil shogirdi) bo‘lgan, shayxlikni Abduxoliq G‘ijduvoniyga topshirib, Yassiga qaytgan. Oltmish uch yoshida chillaxona qazdirib, "olamdan etakni silkkan". Alisher Navoiy Xoja Ahmad Yassaviy haqida: "Turkiston mulkining shayxu-l-mashoyixidur. Maqomoti oliy va mashhur, karomati mutavoliy va nomahsur ermish. Muridu ashobi g‘oyatsiz va shohu gadoning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish. Imom Yusuf Hamadoniy (q.s.)ning ashobidindur… Aning mozori Turkistonda, Yassi degan yerdaki, aning mavlid va manshaidur voqe’ bo‘lubdur va Turkiston ahlining qiblai duosidur" deb yozgan[44].

Xoja Ahmad Yassaviy nomini dunyoga tanitgan, uning ta’sirida barcha turkiy xalqlarda hikmatlar yozilganining bosh omili ulug‘ mutasavvifning "Devoni hikmat" asari bo‘lgan. Bizgacha saqlangan qo‘lyozmalarining nisbatan qadimgisi XVII asrga tegishli. "Devoni hikmat" madrasalarda o‘qish kitobi tarzida o‘rganilgan, nafislar majlislarida va sufiylar yig‘inlarida ovoz bilan o‘z ohangida o‘qilgan, minglab shoirlar uning ta’sirida hikmatlar yozishgan. 1878–1896-yillar davomida «Hikmatlar» Qozonda to‘rt marta, XX asr boshlariga kelib, Toshkentda ikki marta nashr qilingan[45].

Turk olimi Mehmed Fuad Ko‘pruluning «Turk adabiyotida ilk mutasavviflar» kitobi (ilk nashri 1918) turkiy tasavvuf adabiyotini

---

[44] Alisher Navoiy. Nasoyimu-l-muhabbat / MAT. 17-j. T.: Fan, 2001. 611-tartib.

[45] Bu haqda qarang: Касымов З.И. Истоки, социальная сущность и причины распространения суфизма // Из истории суфизима: Источники и социальная практика. Т.: Фан, 1991. С. 5–15.

o‘rganuvchilar uchun ham arzirli manba hisoblanadi. Olim «tasavvuf dunyosiga targ‘ibot qilgan ilm toliblari uchun bu kitob mutolaasi lozim» ekanini uqtirgan[46]. XX asrning 20-yillari boshlarida o‘zbek matbuotida ilk bor A.Sa’diyning «Yassaviy kim edi?» maqolasi paydo bo‘ldi[47], Fitratning «Ahmad Yassaviy» maqolasi e’lon qilindi[48]. «Devoni hikmat»dagi

Na xush bu dunyoda iymonu Qur’on,
Ne bo‘lg‘ay dunyoda iymondan ortiq.

satrlari «Devoni hikmat»ning asosiy mundarijasini belgilashga yordam beradi. «Devoni hikmat» va uning adabiy qimmati to‘g‘risida yozarkan, Fitrat yassaviyshunoslik oldiga ikki muhim masala qo‘ygan. Bulardan biri «Devoni hikmat»ning muallifligi masalasi bo‘lsa, ikkinchi bir masala prof. B.Qosimov eslatganidek[49], hikmatlarning «adadi», ya’ni Yassaviy qoldirgan adabiy merosning ko‘lami masalasidir. Bu xususda Fitrat yozadi: «Ahmad Yassaviy she’rlarining har parchasiga «hikmat» unvoni belgilangan, to‘planib kitob shakliga keltirilgan. Bu kun oramizda bu kitobning bir ko‘p qo‘lyozma nusxalari bo‘lgani kabi Toshkent, Istanbul, Qozon shaharlarida bosilgan bosma nusxalari ham ko‘pdir...»

Yassaviyning izdoshlari, ta’siri va hikmatlari xususida ko‘p yozilgan, biroq Fitrat tomonidan 1928-yilda e’lon qilingan «Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar» ixchamgina maqolasi bir necha jiddiy masalalarni o‘rtaga qo‘ygan: «Turk dunyosida o‘tgan shoirlar, adiblar, so‘fiylar orasida Yassaviy qadar o‘z ta’sirini kengaytirgan bir kishini uchratib bo‘lmaydi. O‘rta Osiyoning shayxlari, eshonlari Yassaviyni o‘zlariga pir (Navoiyning so‘zlarini eslaylik: «Turk piri kabi olamdin etakni silking» – H.B.), ustoz deb taniydilar. Bular uslub, vazn, mafkura

[46] Ord. Prof. Dr. M.Fuad Küprülü. Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar. 7-baskı. Ankara, 1991.

[47] Sa’diy A. Yassaviy kim edi? // Inqilob. 1922. 2-son.

[48] Fitrat. Ahmad Yassaviy. // Maorif o‘qitg‘uvchi. 1927. 6-son. B. 29; Qayta nashri: Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: Ma’naviyat, 2000. B. 17–31.

[49] Qosimov B. Hikmatlar hazinasi. // O‘zAS. 1993. 16-iyul.

yog‘idan Yassaviyga aynan taqlid qilib «hikmat»lar yozg‘an va u hikmatlarni machitlarda jahr kunlarida o‘qug‘anlar. Uning maslagida bo‘lgan Mansur ota, Abdumalik ota, Toj Xoja, Said ota, Sulaymon ota, Zangi ota, Uzun Hasan ota, Ismoil ota, Ishoq ota, Sadr ota, Badr ota, Ali shayx, Mavdud shayx, Kamol shayx, Xodim shayx, Xalil ota kabi shayxlar, ehtimolkim, shu yo‘lda hikmatlar yozdilar»[50].

Xoja Ahmad Yassaviyning izdoshlari orasida nisbatan mashhur bo‘lgan shoir *Hakim Sulaymon ota Boqirg‘oniy* hisoblanadi. U zot haqida Alisher Navoiy: “Hakim ato (r.a.) Oti Sulaymondur va Xoja Ahmad Yassaviy (q.s.)ning murididur... Hakim atog‘a hikmat tili go‘ya bo‘lubdur. Andoqki, aning favoidi atrok orasida mashhurdur. Ul jumladin biri budurkim:

Tiki turg‘an butadur,
Borg‘anlarni yutadur.
Borg‘anlar kelmas bo‘ldi,
Magar manzil andadur[51].

“Devoni hikmat”ga kirgan barcha she’rlar Xoja Ahmad Yassaviyniki bo‘lmagani kabi «Boqirg‘on kitobi»ga kirgan barcha hikmatlar ham Ahmad Yassaviy yoki Hakim Sulaymon ota Boqirg‘oniyga tegishli emas, balki bu maktab davomchilari tomonidan yaratilganini Fitrat maqolasida olim isbotlab bergan[52].

«Boqirg‘on kitobi» yassaviylik tariqatidagi 22 nafar sufiy shoirning 143 she’ri jamlangan majmua bo‘lib, uning tarkibida Hakim Sulaymon otadan 37 ta hikmat bor. Qolganlari Yassaviy maktabi shoirlariga tegishli: Ahmad Yassaviydan 6 ta, Iqoniydan 20 ta Mashrabdan 10 ta, Shamsiddin O‘zgandiydan 9 ta, Xudoydoddan 6 ta, Qul

---

[50] Fitrat. Ahmad Yassaviy // Maorif o‘qitg‘uvchi. 1927. 6-son. B. 29; Qayta nashri: Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: Ma’naviyat, 2000. B. 17–31.

[51] Alisher Navoiy. Nasoyimu-l-muhabbat // To‘la asarlar to‘plami. 10-jild. T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011. 613-tartib. B. 439.

[52] Fitrat A. Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar // Maorif va o‘qitg‘uchi. 1928. 5–6-sonlar; Tanlangan asarlar. 2–jild. T.: Ma’naviyat, 2000. B.31–36.

Ahmaddan 7 ta, Qul Sharifdan 4 ta, Faqiriydan 3 ta, Ubaydiydan 2 ta, Qosim, Behbud, Bayzo, G‘aribiy, G‘azoli, Gadoli, Nasimiy, Shaybodiy, Rojiy, Sabriy, Tufayliy kabilardan bittadan she’r kiritilgan. 4 hikmatning muallifi noma’lum[53]. Kitobga kirgan asarlarning mualliflari XII–XVII asrlarda yashagan. Asar XVIII asr boshlarida tuzilgan. Asarning nisbatan qad. bosma nusxasi 1847-yilga tegilshi (Qozonda bosilgan)[54].

Yassaviylik (jahriylik) tariqatining nazariy asosi «Faqrnoma» (ayrimlar Yassaviyga nisbat beradilar) risolasidir, «Maslaku-l-orifin», «Lama’ot», «Samaratu-l-mashoyix», «Javohiru-l-abror» kabi manqaba va risolalarda yassaviylik tariqatining asoslari aks etgan.

Adib Ahmad Yugnakiy va uning “Hibatu-l-haqoyiq” asari

Atoqli adib, hadisshunos va ta’limiy adabiyotning ulug‘ vakili Adib Ahmad binni Mahmud Yugnakiy Farg‘ona vodiysining Yug‘noq qishlog‘ida tug‘ilgan. “Hibatu-l-haqoyiq” («Haqiqatlar armug‘oni») asari Farg‘ona hukmdori Dod Sipohsolor bekka bag‘ishlangan. 14 bobni tashkil qilgan bu asar Qur’oni karimdagi ayrim oyatlar va hadislarning badiiy sharhidir. Ta’limiy doston janriga mansub mazkur asarda ijtimoiy, siyosiy masalalar bayon qilingan, bilim foydasi va til odobi kabi axloqiy muammolar talqini berilgan. Alisher Navoiy o‘z asar va maktublarida bir necha marta Adib Ahmad ijodiga murojaat qilgan. Dastlab, “Nasoyim...”da ma’lumot bergan: “Adib Ahmad ham turk elidin ermish. Aning ishida g‘arib nimalar manquldur. Derlarki, ko‘zlari butov ermishki, aslo zohir ermas ermish. Basir bo‘lub, o‘zga basirlardek andoq ermas ermishki, ko‘z bo‘lg‘ay va ko‘rmas bo‘lg‘ay. Ammo bag‘oyat ziyrak va zakiy va zohid va muttaqiy kishi ermish. Haq Taolo agarchi zohir ko‘zin yopuq yaratqandur,

[53] Ko‘rsatilgan asar.

[54] Süleyman Hakım Ata”nın Bakırgan kitabi üzerine Bir İnceleme. Prof. Dr. Abdurrahman Cüzel. Ankara, 2007.

ammo ko‘ngli ko‘zin bag‘oyat yoruq qilg‘andur”[55]. “Munshaot”da Badiuzzamon mirzoga yozgan xatida Ahmad Yugnakiiyning quyidagi to‘rtligini keltiradi:

Atodin xato kelsa ko‘rma xato,
Savob bil xato toki qilsa ato.
Atoning xatosini bilgil savob,
Seni yuz balodin qutqargay Xudo[56].

«Hibatu-l-haqoyiq»ning bizgacha saqlangan nisbatan qadimgi nusxalarining XV asrda ko‘chirilishi (1444-y. va 1480-y.) temuriylar davrida bu turk shoiriga e’tibor kuchayganligining dalilidir. Mashhur turk olimi Shamsiddin Somiybek (1850–1904) Navoiy asaridagi ma’lumotni takrorlagan. Ayni xabarni fors tilida Abulhasan Muhammad Boqirning «Tazkiratu-l-avliyo»sidagi ma’lumot bilan bog‘lab, mashhur «Qomusu-l-a’lam» asarida Adib Ahmadni hijriy 80–150-yillar orasida yashagan shoir sifatida ko‘rsatgan. Ushbu ma’lumot G‘arb sharqshunoslari T.Kovalskiy va J.Denining «Hibatu-l-haqoyiq»ning Najib Osimbek tomonidan nashr etilishi munosabati bilan yozilgan maqolalarida ham takroran keltirilgan. Najib Osimbek asarga ilova qilingan maqolada uch hukmdor – Xuroson noibi saljuqli Dodbek ibn Xabashiy-Oltuntosh, Mahmud G‘aznaviyning jiyani Salar G‘oziy va To‘g‘rul Qilich Asfahsolorbek orasidan shu so‘nggisini kitob bag‘ishlangan shaxs deb ko‘rsatgan. Rashididdin Vatvotning To‘g‘rul Qilich Asfahsolorbek haqidagi «Javohiru-l-quloid va zavoyidu-l-favoyid» asaridan kelib chiqib, uning yashagan davri XII–XIII asrlarga to‘g‘ri kelishini aniqlagan. Fitrat bu nomni shoir Sayfi Isfarangiy devonida uchratib, uning haqiqatan ham mana shu Adib Ahmad davridagi Farg‘ona hukmdorlaridan biri ekanini aniqlagan. Hijriy 581-yilda tug‘ilgan bu forsigo‘y shoir o‘z devonida hukmdor nomini tilga olish bilan cheklanmay, ikki hajvida Dod Sipohsolorbekning ayrim xususiyatlarini tanqid qilib o‘tgan.

---

[55] Alisher Navoiy. Nasoyimu-l-muhabbat // To‘la asarlar to‘plami. 10-jild. T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011. 645-tartib. B. 444.

[56] Alisher Navoiy. Munshaot // To‘la asarlar to‘plami. T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011. B. 439.

Fitrat ushbu ma'lumot asosida «Hibatu-l-haqoyiq» nomli maqolasida Adib Ahmad davrini jiddiy suratda tekshirib, «Biz(ning)cha, mana shu Sayfi Isfarangiy zamoni (hijriy VI asrning oxiri VII asrning boshlari)da yashagan Dodbek Sipohsolorni Adib Ahmadning hukmdori deb qabul qilish kerak. Butun ehtimollarning kuchlisi shudir», degan xulosaga kelgan. U «Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig»i kabi «faulun, faulun, faulun, faul» aruz o'lchovi bilan bitilgan» deb yozgan[57]. Asarning vazni masalasiga ham Fuod Ko'prulu va Fitratning alohida ahamiyat bilan qaraganini esga olib, ularning bu vazn haqidagi qarashlarida «mutaqorib» vaznida yozilgan deyish mumkin.

Adib Ahmad yashagan davri va joyi haqida adabiyotshunoslikda turli qarashlar mavjud. Asarining to'la matni (izoh va nasriy bayon) Q.Mahmudov tomonidan e'lon qilingan[58].

Nosiriddin Rabg'uziy va uning "Qisasi Rabg'uziy" asari

Nosiruddin Burhoniddin o'g'li XIII asrning oxiri XIV asrning boshida Xorazmning Raboti O'g'uz qishlog'ida dunyoga keldi. Adibning tarjimai holi haqida ma'lumotlar juda kamligi uchun "Qisasi Rabg'uziy" asaridagi ma'lumotlar bilan cheklanamiz. Muallif o'zini Raboti O'g'uz qozisi deb tanishtiradi: «...bu kitobni tuzgan, toat yo'linda tizgan, ma'siyat yobonin kezgan, oz ozuqlug', ko'p yozuqlug' Rabot o'g'uzining qozisi Burhon o'g'li Nosiruddindir». Asar musulmon dinini qabul qilgan mo'g'ul beklaridan Nosiruddin To'qbug'a va uning atrofidagi shaxslarga Payg'ambarlik tarixidan saboq berish uchun bekning iltimosiga ko'ra 109/1310-yilda yozilgan[59].

Payg'ambarlar hayotini hikoya qiluvchi bu qissalar islom mamlakatlarida "Qisasu-l-anbiyo" ("Payg'ambarlar qissalari")

---

[57] Fitrat. Hibatu-l-haqoyiq. / Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: Ma'naviyat, 2000.

[58] Ahmad Yugnakiy. Hibatu-l-haqoyiq / Q.Mahmudov. Ahmad Yugnakiy va uning "Hibatu-l-haqoyiq" asari to'g'risida. T.:Fan, 1972.

[59] Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. J.1–2. T.: Yozuvchi. 1990. B. 100–103.

nomi bilan mashhur asarlar sirasiga kiradi. Asar "Qisasu-l-anbiyoi turkiy" nomi bilan ham yuritiladi. Qissalarning birinchisi kosmogonik mavzuda bo'lib, olamning yaratilishi haqidagi turkiy asotirlar asosiga qurilgan. Ularning ildizlari Qur'oni karimda tilga olingan payg'ambarlar va ularning hayoti to'g'risidagi voqeyalarga borib taqaladi. Shuningdek, islom tarixiga oid ayrim hodisalar, hadislarda bayon qilingan fikrlar ham asardan mavridi bilan o'z o'rnini olgan. Rabg'uziy payg'ambarlik voqeyalarini bayon qilar ekan, turkiy xalqlar og'zaki adabiyotiga oid bir qancha materiallardan ham foydalangan. Asarning bayon uslubi turkiy xalqlardagi roviylik qissalarini eslatadi. Dunyoning yaratuvchisi Alloh va ikki olam sarvari Muhammad (s.a.v.) haqidagi qarashlar qissaning markazida turadi. Yetmish ikki qissada ilk payg'ambar Odam (a.s.)dan tortib payg'ambari oxirzamon Muhammad (s.a.v.)gacha o'tgan payg'ambarlar tarixi bayon qilinar ekan, ayrim qissalar nisbatan batafsil bayoniga ega. "Qissai Yusuf" kitobda salmoqli hajmni egallaydi, Lut va uning qavmi haqidagi qissa esa bir necha sahifadan iborat. Asarda ayrim qissalar tarkibida yana bir hikoyatning kelishi, asar kompozitsiyasini hikoya ichida hikoya tarzida qurishi tufayli Odam (a.s.) haqidagi qissasida Qobil va Hobil qissasining, Nuh (a.s.) bayonida To'fon voqeyasi, Muso (a.s.) qissasida Qorun, Fir'avn haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Asar tarkibida kelgan qissalar muayyan payg'ambar haqidagi xabar bilan boshlanib, undan keyin u haqdagi voqeyalarga o'rin beriladi. Har bir qissa tarkibida hikoya, latifa, bayt, g'azal va boshqa mumtoz janrlarga oid nazm namunalari keladi. Ayrimlari tarkibida rivoyat va naqllar ham uchraydi. Asar til xususiyati nuqtai nazaridan XIV asrga tegishli xalqona leksika, jonli tilga oid latifalar bayoni, mavzuni qiziqarli detallar bilan boyitish hisobiga qissalar juda o'qishli. Ayrim voqeyalarni jonli suhbat – dialog asosiga qurish orqali asarning tabiiyligi ta'minlangan. Mutolaa jarayoni kitobxon diqqatini tortib turadi, tabiiyki, bu kabi qiziqarli qissalarni o'qib chiqqan kitobxon ma'lum bir payg'ambar haqidagi tarixiy manbalarni o'qishga ham qiziqadi, ularning tarixiy asoslarini qidiradi.

Qissalardagi Qur'oniy syujet voqeya-hodisalarning o'zini aynan keltirmay, ular kitobxon didi va saviyasiga moslagan holda ijodiy o'zlashtirib, ayrim voqealarni (masalan, Nuh va Sulaymon a.s. qissalari) keskinlashtirib, folklor namunalari bilan boyitib tasvirlaydi.

Qissalar ichida nisbatan batafsil bayon qilingani Muhammad Mustafo (s.a.v.) qismi bo'lib, muallif Payg'ambarimizning tug'ilishidan tortib nabiylik maqomiga erishish yo'llarini batafsil tasvirlaydi.

Hamidulla Boltaboyev,
filologiya fanlari doktori, professor

TURKIY SO‘ZLAR DEVONI

(Devonu lug‘oti-t-turk)

Nashrdagi harflar va ularning o‘qilish jadvali

№	Arab yozuvida	Arabcha nomlanishi	Lotın yozuvidagi belgisi	Transkriptsion belgi
1	ا	Alif	a, ā, e	a, ä, o
2	ب	Be	b	b
2a	ﺑ	Pe	p	p
3	ت	Te	t	t
4	ث	Se	s	s
5	ج	Jim	j	j
5a	ﭼ	Chim	ch	ch
6	ح	Ha	h	h
7	خ	Xa	x	x
8	د	Dol	d	d
9	ذ	Zol	z	ż
10	ر	Re	r	r
11	ز	Ze	z	z
12	س	Sin	s	š
13	ش	Shin	sh	sh
14	ص	Sod	s	ṡ
15	ض	Zod	z	z
16	ط	To	t	t
17	ظ	Zo	z	ẓ
18	ع	Ayn	a‘	a’
19	غ	g‘ayn	g‘	g‘
20	ف	Fa	f	f
20a	ﯞ	Uvu	w	w
21	ق	Qaf	q	q
22	ك	Kaf	k	k
22a	ﮒ	Gaf	g	g
23	ل	Lom	l	l
24	م	Mim	m	m
25	ن	Nun	n	n
25a	ﯓ	Ng	ng	ŋ
26	ه	ha (hoyi havvaz)	h	h
27	و	Vov	u, o‘, v	û, o‘, ö, v, ÿ
28	ى	Yo	y, i, ye	y, i, ï
29	ﮊ	je	j	ĵ

Ushbu nashrda qo‘llanilgan transkriptsiya va belgilarga izohlar

A, a – orqa qator yoki qattiq *a* unlisi.

Ä, ä – old qator yoki yumshoq *ä* unlisi (o‘zbek tilida *ana* va *mana* so‘zlaridagi a unlisiga yaqin) talaffuz qilinadi.

B, b – (boshqa manbalardan olingan misollarda shu tovushni ifoda etish uchun *V v* shakllari ham ishlatiladi), chunki Moskva nashri kabilarda asos qilib, transkriptsiya uchun lotin yozuvi olingan.

W, w – asosan, lab-lab bilan talaffuz etiladigan *v* tovushini ifoda etadi. Bu tovushni ifoda etish uchun kirill alifbosidagi *v* shakli saqlandi.

G, g – bu harf hozirgi lotin alifbosida ifoda etilib, boshqa manbalardan keltirilgan misollarda uning o‘rnida *G, g* shakli ham qo‘llanilgan.

D, d – boshqa manbalardan olingan misollarda lotincha *D, d* shakli ham ishlatilgan.

E, e – bu belgi bilan o‘zbek-kirill alifbosidagi *y* + *e* emas, balki *yo* ning o‘zigina ifoda etilgan.

J, j – bu nusxadagi *j* ruscha *dj* bilan ifodalanadigan tovushni ifoda etish bilan birga, ba’zida rus tilidagi *j* ga uyg‘un tovushni ham ifoda etadi. Moskva nashrida *dj* ko‘rinishi *ž* bilan berilgan.

Z, z – hozirgi o‘zbek tilidagi *z* kabi talaffuz qilinadi. Arab yozuvida esa ز bilan ifoda etiladi. Moskva nashri kabilarda bu tovush *z* bilan berilgan. Ushbu nashrda z harfi bilan til-tish undoshi va oldingi nashrda arabcha ز harfi bilan ifodalanadigan tovush aks ettirildi.

i – bu harf ochiq til oldi unlisini ifoda etadi.

ï – bu harf bilan esa, orqa qator *i* unlisi ifoda etilgan.

J, j – bu harf kirill yozuvidagi *y* o‘rnida ishlatilgan, boshqa nashrda bu tovushni *y* harfi bilan bergan.

K, k – hamma manbalarda bir xil

L, l – boshqa nashrlarda *L l* lotin harflari orqali ifoda etilgan.

M, m – *M, m* shakllari ham ishlatilgan.

N, n – *N, n* lotin harflari ham qo‘llanilgan.

Ŋ, ŋ – bu harf bilan fonetik qurshovga qarab, hozirgi kirill alifbomizdagi ikki harf ketma-ketligi bilan beriladigan – *ng -ni* va *-ng‘* tovushlari ifoda etiladi. Boshqa ba’zi nashrlarda xuddi shu tovushlar ifodasi uchun *Ŋ, ŋ* harflari olingan.

O, o – kirill alifboda *o‘* bilan ifoda etiladigan tovushning yumshoq, til oldi unlisining ifodasi.

Ö, ö – kirill alifbesida *o‘* bilan ifoda etiladigan tovushning qattiq, til orqa unlisining ifodasi.

P, p – boshqa nashrlarda lotincha *P, p* bilan ham berilgan tovush.

P, p – Moskva nashrida transkriptsiya lotin yozuviga asoslangani bois u *R, r* belgilari bilan berilgan.

S, s – bu harf o‘rnida *S, s* ishlatilgan.

T, t – bu harf o‘rnida *T, t* ishlatilgan.

U, u – orqa qator, qattiq, kirill alifbosida ham ushbu belgi bilan ifoda etiladigan unli. Boshqa nashrlarda *u* lotin harfi ham ishlatilgan.

F, f – lab-lab undoshi. Boshqa nashrlarda *f* harfi ham shu turdagi tovushni ifodalash uchun ishlatiladi.

X, x – hamma manbalarda bir xil.

Ch, ch – qorishiq undosh. Bu undosh Moskva nashridagi misollarda *ç* harfi bilan berilgan.

Sh, sh – bu undosh Moskva nashridan olingan misollarda *ş* harfi bilan ifodalangan.

E, e – bu unli S.Mutallibov tarjimasida *ä* unlisi bilan bir xil talaffuz etilishiga qaramay, ishlatilgan o‘rinlarda saqlanib qolindi.

Q, q – boshqa nashrlardan olingan misollarda bu harf o‘rnida *Q, q* ham qo‘llangan.

Ÿ, ÿ – oldingi qator, yumshoq unli. Boshqa nashrlarda *ü* shakli ham ishlatiladi.

G‘, g‘ – boshqa nashrlardan olingan misollarda harfi ham ishlatilgan.

H, h – boshqa nashrlardan olingan misollarda *h* harfi ham shu tovushni ifoda etish uchun olingan.

[MUQADDIMA]*

Bismillohi-r-rahmoni-r-rahiym

To‘liq fazl va saxovat egasi bo‘lgan Tangriga hamdlar bo‘lsin. U to‘g‘rilik, yanglishlikni ochiq va ravshan bayon qilgan Qur’oni karimni Jabroil (a.s.) orqali Muhammad (s.a.v.)ga yubordi. Zamonning eng sog‘lari kasal va eng burrolari soqov bo‘lgan bir vaqtda Muhammad (s.a.v.)ga oliy maqom berdi. Hujjatlarini yuqori tutdi. Muhammad (s.a.v.)ga va barchaga peshvo bo‘lgan xonadonlariga salot[1] va salom bo‘lsin.

Endi hamdu salotdan so‘ng bu kamina Muhammad o‘g‘li Husaynning farzandi Mahmud [Koshg‘ariy] so‘zlarini ta’kidlaydiki, Alloh taolo saltanat quyoshini turklar burjiga ko‘tardi. Falakni ham shular mulkiga moslab aylantirdi. Ularni *Turk* deb atadi, mulkka ega qildi, ularni zamonamizning xoqonlari qilib ko‘tardi. Zamon ahlini[ng ixtiyor jilovini] shular qo‘liga topshirdi, xalqqa bosh qildi, ularni to‘g‘ri yo‘lga yurishga qodir etdi. Bularga qarashli kishilarni g‘olib qildi. Ularga qarashli kishilar maqsadlariga yetib, beboshlar halokatidan qutuldi. Ular [turklar]-ning o‘qlaridan saqlanmoq uchun xatti-harakatlarini mahkam tutmoq har bir aqlli kishiga loyiq va munosibdir. Bularga yaqin bo‘-lish uchun eng asosiy yo‘l – ularning tillarida so‘zlashishdir, chunki ular bu tilda so‘zlashuvchilarga yaxshi quloq soladilar, o‘zlarini yaqin tutadilar, ularga zarar bermaydilar. Hatto ular til tufayli o‘z panohida turgan boshqalarning gunohini ham kechib yuboradilar.

Ishonchli bir buxorolik* olimdan va yana nishopurlik boshqa bir ishonchli olimdan shunday bir xabar eshitgan edimki, ular bu

---

* «Devon…»ning Moskva nashri (Махмуд ал-Кāшгарū. Дūвāн лугāт аттурк. В 3-х томах. Том 1 / Предисловие И.В.Кормушина. М.: Восточная литература, 2010; bundan keyin *Moskva nashri* deb yuritiladi)da I.V.Kormushin jildonidan ushbu biz qo‘ygan sarlavhadan avval [Вводная часть] tarzida alohida nomlanish bor (Moskva nashriga tegishli izoh va qiyoslar H.Boltaboevga tegishli).

[1] *Salot* – Payg‘ambarlar sha’niga aytilgan maqtov (S.Mutallibov izohlari mana shunday umumiy raqam bilan havola qilinadi).

[2] *Hamd* – Allohning vasfida aytilgan maqtov.

* Olmaota va Moskva nashrida: *Ishonchli Buxoro olimlarining biridan* (Olmaota nashridagi o‘zgarishlar B.Isabekov jildonidan kuzatilgan).

so‘zni Payg‘ambar (s.a.v.)ga nisbat berib aytgan edilar: [Payg‘ambar (s.a.v.)] qiyomat belgilari, oxirzamon fitnalari va o‘g‘uz turklarining xuruji haqida gapirganda **(3)**, shunday degan edi: turk til [lison]ini o‘rganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi. Hadisning sahih yoki sahih emasligining javobgarligi aytgan kishilar gardaniga. Agar sahih bo‘lsa, turk tilini o‘rganish vojib (zarur)dir: hadis to‘g‘ri bo‘lmagan taqdirda ham, uni o‘rganish zarurligini aql taqozo qiladi.

Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirg‘izlarning shaharlari, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, ularning eng go‘zal so‘zlari va hikmatlarini* to‘pladim, turli xil lug‘at xususiyatlarini o‘rganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlash uchun qildim. Bo‘lmasa, men tilda ularning eng yetuklaridan, eng katta mutaxassislaridan, xushfahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida usta nayzadorlaridan edim. Ularga shuncha diqqat qildimki, turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar va qirg‘iz qabilalarining tillari butunlay dilimga jo bo‘ldi. Ularni har tomonlama puxta bir asosda tartibga soldim.

Bu asar abadiy yodgorlik bo‘lsin deb, Allohga sig‘inib, Uning inoyati bilan bu kitobni tuzdim. Kitob د يوان لُغاتِ التُرک “Devonu lug‘oti-t-turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) deb ataldi. Buni ulug‘ payg‘ambarimiz zotidan bo‘lmish hoshimiylar sulolasidan, abbosiylar avlodidan bo‘lgan sayyidimiz va ulug‘imiz Abulqosim Abdulloh binni Muhammadi-l-Muqtado Biamrilloh** ga armug‘on qildim. Tangri unga uzoq umr, abadiy hurmat, saodatli hayot ato qilsin. Saltanatining asoslariga hech zavol yetmasin, uning farmon doiralari kengaysin va yuksalsin. Odam (a.s.) o‘g‘illari uning mo‘l karami bilan yulduzlar singari yuksak martabaga erishsinlar. Qahr zalolatiga to‘lgan dushmanga uni g‘olib qilsin. Uning soyasini, ko‘rkini, qudratini, fazlini, ulug‘ligini musulmonlar ustidan holi qilmasin.

---

* S.Mutallibov tarjimasida *lug‘atlarini to‘pladim.*

** Moskva nashrida xalifaning hukmronlik yillari ko‘rsatilgan: *1075–1094-yy.*

Men bu kitobni maxsus alifbo tartibida[3] [tuzdim], (4) hikmatli so‘zlar, saj’lar[4], maqollar, qo‘shiqlar, rajaz[5] va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim. Qattiq joylarini yumshatdim, qiyin va qorong‘i joylarini yoritdim. Bu ish ustida so‘zlarni o‘z joyiga qo‘yish, kerakli so‘zlarni osonlik bilan topish uchun bir necha yillar mashaqqat tortdim. Nihoyat, kerakli so‘zlarni o‘z joyida ko‘zlaydigan, qiyinchiliksiz topa oladigan bir holga keltirdim. Asarni sakkiz asosiy kitob (qism) bilan chekladim:

Birinchi: Hamza kitobi[6*].
Ikkinchi: Solim [so‘zlar] kitobi[7].
Uchinchi: Muzoaf [so‘zlar] kitobi[8**].
To‘rtinchi: Misol [so‘zlar] kitobi[9].
Beshinchi: Zavotu-s-silosa kitobi[10].
Oltinchi: Zavotu-l-’arbata kitobi[11].
Yettinchi: G‘unnalilar kitobi[12].
Sakkizinchi: Ikki undosh qator kelgan so‘zlar kitobi.

Har bir bo‘limni ismlar[***] va fe’llar tarzida ikki qismga ajratib berdim. Ismlarni oldin, fe’llarni esa ismlardan keyin o‘z sirasiga qarab, boblarga ajratib, o‘z o‘rnida oldinma-ketin ko‘rsatdim.

---

[3] Ajam harflari tartibida.

[4] *Saj’* – qofiyali nasr.

[5] *Rajaz* – janglarda botirlarning qahramonliklarini tasvirlovchi parchalar.

[6] *Hamza kitobi* – tarkibida “hamza” kelgan so‘zlar bo‘limi.

[*] Moskva nashrida: *Uni* (“hamza”ni – H.B.) *Alloh taoloning majidida ulug‘lagani tufayli oldinga surdim.*

[7] *Solim* – so‘z tarkibida arab tilida “harfi illat” deb ataluvchi ا ”alif”, ي “yo”, و “vov” harflaridan birontasi bo‘lmagan, shuningdek, takrorlangan harfi bo‘lmagan so‘zlar.

[8] *Muzoaf* – bir harfi ikki qayta takrorlangan so‘z.

[**] Moskva nashrida *ikkilangan [so‘zlar] kitobi.*

[9] *Misol* – boshida “vov”, “yo” harflaridan biri bo‘lgan so‘z.

[10] *Zavotu-s-salosa* – o‘rta harfi “alif”,“vov”,“yo” harflaridan biri bo‘lganlar.

[11] *Zavotu-l-’arbata* – “hamza”, “alif”, “vov” yoki “yo” bilan tugagan so‘z.

[12] *G‘unnalilar bo‘limi* – tarkibida burun tovushlari kelgan so‘zlar bo‘limi.

[***] S.Mutallibov tarjimasidagi “otlar” so‘zi “ismlar” deb o‘zgartirildi, chunki bu nom ostida “Devon...”da birgina “otlar” emas, hozirgi tilshunoslikda ot, sifat, son, olmosh deb yuritilayotgan so‘z turkumlari tushunilgan (*nashr.*)

Tushunilishi oson bo‘lsin uchun asarda arabcha istiloh (termin)larni qo‘lladim. Kitobni tuzish oldida Xalil [ibn Ahmad][13]ning **(5)** “Kitobu-l-ayn” asarida tutgan tartibini qo‘llash, iste’moldan chiqqan so‘zlarni ham bera borish fikri menda tug‘ilgan edi. Bu tartib arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poygada o‘zib borayotgan turk tilini to‘g‘ri yoritish jihatidan ham yaxshi edi. Lekin men o‘quvchilarning foydalanish masalasiga asoslandim. Men iste’moldagi so‘zlarnigina berdim, iste’moldan chiqqanlarini tashladim. Men tutgan tartib to‘g‘riroqdir.

Turk tilida qo‘llanilayotgan so‘zlar bilan iste’moldan chiqqanlarini tanitish uchun quyidagi namunalarni ko‘rsataman:

اَرِقْ *arïq* anhor; qo‘llaniladi.
اَقُرْ *aqur* otxona; qo‘llaniladi.
قَارْ *qar* qor; qo‘llaniladi.
قَرا *qara* qora; qo‘llaniladi.
رَقَا *raqa* qo‘llanilishi noaniq*.
رَاقْ *-raq* (chog‘ishtirish qo‘shimchasi); qo‘llaniladi.
اَزُقْ *azuq* oziq-ovqat; qo‘llaniladi.
اَقُزْ *aquz* qo‘llanilishi noaniq*.
قُزِي *qozï* qo‘zi; qo‘llaniladi.
قِيزْ *qïz* qiz; qo‘llaniladi
زِقِي *zïqï* qo‘llanilishi noaniq*.
زِيقْ *zïq //zïyïq* qo‘llanilishi noaniq*.

Turmushda (nutqda) qo‘llaniladigan va qo‘llanilmaydigan (shu qolipdagi) so‘zlar bu bilan cheklanmaydi. Uch harfli, to‘rt harfli va boshqa so‘zlarda ham ular ko‘pdir**. Biz bu yerda “qadam izi birov yurganligini bildiradi”*** deyilgani kabi ulardan ba’zi

---

[13] *Xalil ibn Ahmad* nahv, aruz va boshqa ko‘p fanlarda o‘z davrining yirik ustodi bo‘lib, uning aruz haqidagi asari mashhurdir. “Kalila va Dimna” nomli asarni arabchaga tarjima qilgan Ibn Muqaffa’ bilan bir qancha masalalarda bahslashgan, ko‘p shogirdlar yetishtirgan, hijratning 170 (m. 786) yilida vafot qilgan. Xalil ibn Ahmad ko‘pgina asarlar yozgan bo‘lsa ham, eng mashhuri “Kitobu-l-ayn”dir. Bu asar “ayn” harfi bilan boshlangani uchun shunday atalgan. U vaqtlarda qat’iy alifbo sirasi ishlanmagan edi.

* Moskva nashrida hamma o‘rinlarda *qo‘llanilmaydi.*

** Mazkur xatboshi Moskva nashrida tushib qolgan.

*** Moskva nashrida *birinchi qadam butun yo‘lni (mashaqqatini) anglatadi.*

namunalarnigina ko‘rsatib, boshqalarini shunga qiyos qilishni o‘quvchilarning o‘zlariga havola qildik.

Qisqartirish va yengillatish maqsadida bu asarni mendan oldin hech kim tuzmagan va hech kimga ma’lum bo‘lmagan alohida bir tartibda tuzdim. Bu jihatdan men asarning qimmatini oshirish, boshqalarga (foydalanuvchilarga) esa osonlik tug‘dirish maqsadida hamda puxta qo‘llanma bo‘lsin deb har bir qabilaning o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra qiyosiy qoidalar tuzdim. Bu masalaga qiziqqan [mutaxassis]larga ushbu asarni qo‘llanma qildim. Ilgarilab ketganlarga yetish uchun men [bu kitobimni] poygachi otdek ularning ketidan yubordim, ularga yetib olish uchun yo‘l ochib berdim, juda yuqoriga chiqish uchun narvon yasadim. So‘ngra men har bir qabilaga mansub so‘zlarning yasalish xususiyatlarini va qanday qo‘llanilishini qisqacha izohlab ko‘rsatish uchun alohida yo‘l tutdim. Bu ishda misol tariqasida turklarning tilida qo‘llanilib kelgan she’rlaridan, shodlik va motam kunlarida aytiladigan hikmatli so‘zlaridan, maqollaridan keltirdim, **(6)** toki ulardan foydalanuvchilar naql qiluvchilarga, naql qiluvchilar esa, o‘z navbatida, shu tilda so‘zlovchilar [va tinglovchi]larga yetkazsin. Shuning uchun ham bularning hammasini mazkur asarda to‘pladim. Bu kitob yangiliklar berishda qiyomiga, qiymat va muhimlikda esa poyoniga yetdi.

Yo Rabbim, niyatimga etishga imkon ber! O‘zinggagina suyanaman. Zotan O‘zidan o‘zga Qodir qudrat yo‘q! O‘zi niyatlarga etkazuvchi, O‘zigina himoyachimizdir*.

* Ushbu xatboshi “Devon”ning S.Mutallibov tarjimasida yo‘q. Asliyatdan olinib, tarjima qilindi. (H.B.).

[1.] Turkcha so‘zlarning tuzilishida qo‘llaniladigan harflar haqida

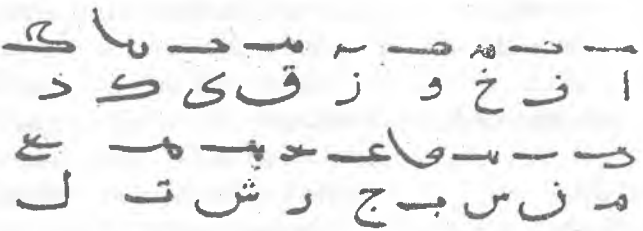
Turk tili [uyg‘ur yozuvi]da qo‘llanadigan asosiy harflar soni 18 ta. Turkcha yozuvda shular qo‘llaniladi. Ularning hammasini quyidagi so‘zlar qamraydi[14]:

اخو كه لف سمج نزق بزشتي

‘Axuvka laffa samj nazaq bazr shutiyya?

Sening akang tanbal, tepsa tebranmas va qo‘pol, esi o‘zida emas*.

Ayirib ko‘rsatilsa, quyidagicha bo‘ladi:

Arabchada bu harflarning sirasi ا ب ت ث singaridir. Bu asosiy harflardan boshqa talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana yetti harf borki, bu tildagi so‘zlar ularsiz yozilmaydi. Bular qattiq talaffuz qilinadigan ب (p), arabcha ج (j) – “jim” (bu lug‘atda, ya’ni turkchada kam qo‘llaniladi), ز (z) bilan ش (sh) oralig‘ida talaffuz etiladigan ژ (j); arabcha ف (f); nuqtali غ (g‘); (7) ق (q) bilan ک (k) oralig‘ida talaffuz etiladigan yumshoq ک (g), kofi g‘unna bilan غ (g‘) oralig‘ida hamda ق bilan ن oralig‘ida talaffuz etiladigan ng‘ (ŋ)dir. Bu harflarni talaffuz qilishda

---

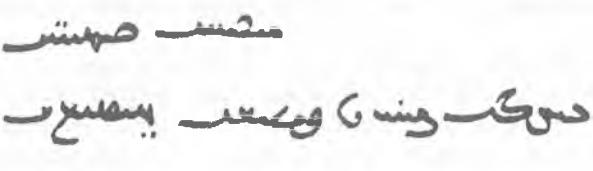
[14] Bu yerda ayrim noaniqliklar bor. Birinchidan, bunda د harfi ko‘rsatilmagan. Holbuki, devondagi so‘zlarda bu harf qo‘llangan. د bilan boshlangan so‘zlar oz bo‘lsa ham bor. “D” bilan boshlangan so‘zlar birinchi jildda ettita. Bu hodisa uyg‘ur alifbosidagi ق ، ط ، د harflarining birgina shakl orqali berilganligi bilan ham aloqadordir. Ikkinchidan, bu yerda ھ harfi ko‘rsatilmagan. Holbuki, devonda ھ harfi qo‘llangan so‘zlar oz bo‘lsa ham bor.

* Arabcha iboraning o‘qilishi va tarjimasi A.Rustamov tomonidan to‘ldirildi.

turklardan boshqalar qiynaladilar. Bu harflar o‘sha [yuqoridagi] harflardek yoziladi, tepasiga nuqta qo‘yilib farqlanadi.

Hech bir turk qabilasi tilida ث harfi* (ni ifodalagan tovush) yo‘qdir. Itboq harflari (حُرُوْفُ الْإِطْبَاقْ)dan bo‘lmish ط ظ ص ض harflari (ni ifodalagan tovush) ham turk tilida yo‘qdir. Shuningdek, bo‘g‘iz tovushlari (حُرُوْفُ الْحَلْقْ) ifodasi bo‘lmish ه ح ع harflari ham turklarda yo‘qdir. أكّكى *ŷkki* so‘zini أهى *ŷhi* deguvchilar juda kamdir. أكّي *ŷkki* so‘zini “k” bilan talaffuz qilish qipchoqchadir. Tutantiriq yog‘ochini kanjaklar جَهَا *jähä* deydilar. Bu talaffuz til xususiyatiga mos emasdir; ko‘z og‘rig‘ini اَوَهْ *äväh** deydilar, bu so‘z ham yuqoridagidek mos emasdir.

Yana ba’zan vaqf holatida[15] so‘zning oxiriga qo‘shilib keladi. Masalan, lochin qushini chaqirishda تَاهْ تَاهْ *tah-tah* deydilar, toyni chaqirishda قُرّهْ قُرّهْ *qurrïh-qurrïh* deydilar. Ammo ه qo‘llangan hech bir so‘z yo‘q. Goho xo‘tanlilar so‘zida bu harf uchraydi, chunki bu hind tilining ta’siridir. Kanjaklar tilida ham ه harfi uchraydi deyish mumkin. Bu ham asli turkcha emasdir. Agar ث harfini yozish kerak bo‘lsa, asli turkcha ذ (ż) suratida yozilib, ustiga nuqta qo‘yiladi. ض ham ذ shaklida yozilib, ustiga nuqta qo‘yiladi. ص harfi ham س shaklida yozilib, ustiga nuqta qo‘yiladi[16]. ه ح ع harfi ham turkcha خ shaklida yozilib, ayrim belgi bilan ayriladi. Chunki bu harflar arabchaga xosdir. Bu harflar turkcha yozilganda shaklda o‘xshashlik saqlansa ham, nuqta va belgilar bilan farq qilinadi. **(8)** Bu harflarning hammasi to‘plansa, quyidagi shakl paydo bo‘ladi:

---

* Mahmud Koshg‘ariy harf va tovushni farqlagan ilk tilshunoslardan sanaladi, lekin unda ham bu holat izchil emas ekan (B.I.).

** Olmaota nashrida *o‘x* tarzida.

[15] *Vaqf holati* – so‘z bo‘g‘inidagi to‘xtash, tinish holati.

[16] Mahmud Koshg‘ariyning bu izohlari o‘sha davr grafikasida o‘ziga xoslik mavjud bo‘lganligidan dalolat beradi.

Bu xatni yozishda, talaffuzda o‘rni yo‘qligiga qaramay yozuvda bir turli belgilar orttiriladi. Masalan, “zamma”[17] o‘rnida و “vov”, “kasra”[18] o‘rnida ى “yo”, “fatha”[19] o‘rnida ا “alif” belgilarini yozish qoidadir. Arabchada اَبٌ اَخٌ so‘zlari boshqa so‘zlar bilan qo‘shilib kelganda, talaffuzda aniq sezilmaydigan ا و ى harflari[20] qo‘shilishi shunga misoldir*:

هٰذا اَبُوكَ وَرَأَيْتُ اَبَاكَ وَمَرَرْتُ بِاَبِيكَ

Barcha xoqonlar va sultonlarning kitoblari, yozuvlari qadimgi zamonlardan shu kungacha, Qashg‘ardan Chingacha hamma turk shaharlarida shu yozuv bilan yuritilgan.

Turk so‘zlarida uch harakat bilan kelish إِشْبَاعْ *ishbo’*[21], إمالە *imola*[22], إِشْمَامْ *ishmom*[23], غُنَّه *g‘unna*[24], خَيْشُومْ *xayshum*[25] harfi, ikki undoshning qator kelishi, ق bilan ج harflarining jam’ kelishi, ب bilan م، ن bilan ل va boshqa harflarning almashinish hollari uchraydi. Bular hammasi o‘z o‘rnida gapiriladi.

---

[17] Zamma ـُ arab alifbosida o – ö, u – ÿ unlilarini ifodalash uchun qo‘llaniladigan diakritik belgi; bu belgi so‘zlarda tegishli harflarning ustigagina qo‘yiladi.

[18] Kasra ـِ so‘zlarda til oldi i va til orqa ï unlilarini yasash uchun qo‘llaniladigan diakritik belgi bo‘lib, bu belgi tegishli harflarning ostigagina qo‘yiladi.

[19] Fatxa ـَ so‘zlarda til oldi e, ä va til orqa a unlilarini ifodalash uchun qo‘llaniladigan diakritik belgi bo‘lib, bu belgi tegishli harflarning ustigagina qo‘yiladi.

[20] Bu iboralarning birida اَب *äb* so‘ziga و, ikkinchisida ا, uchinchisida ى orttiriladi.

* Moskva nashrida bu misollar ajratilgan holda quyidagicha tarjimasi bilan berilgan: *Arabcha “al-abu” (ota) va “al-axu” (aka) izofatda “haza abuka” (bu sening otang), “ra’autu abaka” (sening otangni ko‘rdim), “marartu bi-abika” (“sening otang meni haydadi”) tarzida aytiladi. Bu yerda unli hisobiga bir harf orttirasan.*

[21] *Ishbo’* – unlining qalin talaffuzi.

[22] *Imola* – unlining ingichka talaffuzi.

[23] *Ishmom* – lablanish.

[24] *G‘unna* – muallif bu tovushni ikki turli deb ko‘rsatgan: *n* bilan *g* ning birikishidan hosil bo‘lgan (masalan: *jo‘ŋ*); *n* bilan *g‘* ning birikishidan hosil bo‘lgan ŋ (masalan: *buduŋ*) kabi.

[25] *Xayshum* – burun, dimog‘ tovushi.

[2] Fe'llardan yasalgan ismlar* talqini haqida

Ismlar ikki turlidir: yasama ism (*mushtoq*) va tub (*mavdu'a*) ism. Fe'llardan yasalgan ismlar fe'l oxiriga o'n ikki harfdan birini qo'shish bilan yasaladi.

Ismlardan قِلِچْ *qilich,* أُقْ *o'q* kabilar tub ismlardir. Bu xil ismlar boshqa so'zlardan kelib chiqmagan. **(9)** Yasama ismlar [boshqa so'zlardan] kelib chiqadi. Ularning ba'zilari nutqda qo'llanilib, eshitilib yurilgan bo'lsa, ba'zilari aniq emas, qiyosiy asosdadir**. Men iste'moldagilarini berib, muhmallarini[26] tashladim. Lekin muhmallarini solishtirib aniqlash mumkin bo'larlik qilib, quyidagicha bir qoida yaratdim: fe'llardan yasaluvchi ismlar quyidagi o'n ikki harfdan birining qo'shilishi bilan tuziladi. Bular ا, ت , ج , ش , غ , ق , ك "aniq kof", ق bilan ك oralig'ida talaffuz etiladigan "yumshoq kof" (g) va ل , م , ن , و harflaridir.

الف *Alif* [ga misollar]. Olim, dono, aqlli ma'nosidagi بِلْكا *bilgä* so'zi بِلْدِي *bildi* fe'liga alif qo'shilib yasalgandir. Tajribali, aqlli kattalarga nisbatan qo'llaniladigan اُكا *ögä* so'zi ham shunday yasalgandir. Bu so'z اوْدى نا نكنى *ödi neŋni* – "narsani yaxshi tushundi" iborasidagi اوْدى *ödi* fe'lining o'zagidan yasalgan. Bir turli taom ma'nosidagi اُوا *uva* so'zi ham shunday yasalgandir. Bu so'z "burdaladi, uvatdi" ma'nosidagi اُودِي *uvdï* fe'lidan yasalgan.

Ko'pincha, ا (alif) yolg'iz kelmay, م (mim) bilan birga (-ma/-mä shaklida) uchraydi: kokil ma'nosidagi كَسْمَا *käsmä* so'zi كَسْدِي *käsdi* fe'lidan olingandir. Ko'zni berkitmasin, deb sochning kesiladigan joyiga ham كَسْمَا *käsmä* deyiladi. أُورْما سَجْ *örmä sach* so'zi ham shundaydir. Bu so'z اُورْدى *ördi* fe'lidan yasalgan.

ت Te [ga misollar]. "Qochuvchi" ma'nosidagi قَجُتْ *qachut* so'zi ham shundaydir. Bu so'z قَجْدِي *qachdï* fe'lidan yasalgan. كَذْتْ *kizût* so'zi ham shundaydir. Bu so'z كَذْتِي *kizti* [kiydi] fe'lidan yasalgan. **(10)**

---

* Arab tilshunosligida, jumladan, "Devon..."da so'z turkumlaridan ot, sifat, son bir turkum – "ismlar" deb tasnif qilingan. Shuning uchun tub ismga qilich (ot) va oq (sifat) namuna sifatida keltirilgan. Biz shu xususiyatlarni hisobga olib, S.Mutallibov domla tarjimasidagi "ot" istilohi o'rniga "Devon..."dagi "ism" istilohini saqladik (H.B.).

** Moskva nashrida *ya'ni grammatik jihatdan yasalishi mumkin bo'lgan, lekin yasalmay qolgan so'zlar.*

[26] *Muhmal* – iste'moldan chiqqan so'zlar.

ج Jim [ga misollar]. "Non" ma'nosidagi كُمَچ *kömäch* so'zidagi ج kabi. Bu so'z *kul* va boshqa narsalarga كُمْدى *kömdi* deganda qo'llanuvchi كُمْدى *kömdi* fe'lidan yasalgan. سَفِنْچ *sewinch* so'zi ham shundaydir. Bu so'z سَفِنْدِي *sewindi* fe'lidan yasalgan.

ش Shin[ga misollar]. Tanish odamga nisbatan qo'llanuvchi بِلِشْ *bilish* so'zidagi ش kabi. Bu so'z بِلْدِي *bildi* fe'lidan yasalgan. "Jang" ma'nosida qo'llanuvchi اُورُسْ *urush*, تُقُشْ *toqush* so'zlaridagi ش kabi. Bu so'zlar اُورْدى *urdï* va تُقِيدى *toqïdï* fe'llaridan yasalgan.

غ (g'ayn)ning qo'llanishida uch xususiyat bordir:

1. Fe'llarga qo'shilib, ularni ismlarga aylantiradi. "Narsa tozalandi" ma'nosidagi اَرِنْدى نانْكْ *arïndï neŋ* jumlasidagi اَرِندِي *arïndï* fe'lining o'zagiga غ (g') qo'shilib yasalgan; اَرِغْ *arïg'* [sof, toza] so'zi shunga misoldir. "Qurug" ma'nosidagi قُرُغْ *qurug'* so'zi ham *qurïdï* fe'li o'zagiga غ (g') qo'shilib yasalgan otga misoldir.

2. Ismlarga qo'shilib, uni o'rin ismiga aylantiradi: "Saylgoh" ma'nosidagi يَيْلاغْ *yaylag'* so'zi يای *yay* oxiriga غ qo'shib yasalgan. Shuningdek, قِشْ *qish* so'zidan yasalgan قِشْلاغْ *qïshlag'* so'zi ham قِشْ *qish* so'zi oxiriga غ qo'shilib yasalgan[27].

3. Fe'llarga غ (g') va و (u, o') harflari birlikda, ya'ni "g'u" qo'shilib, uni qurol otiga aylantiradi. Bu xususiyat turkiy tillarning hammasiga ham umumiydir. بيجدِي *Bïchdï* (kesdi) fe'lining o'zagiga غُو (g'u) qo'shilib yasalgan "narsalarni kesuvchi asbob" ma'nosidagi بِچْغُو *bïchg'u* so'zi shunga misoldir. اُرْدى *Urdï* fe'lidan yasalgan اُورْغُو *urg'u* (uradigan narsa) ham shundaydir.

Shu ma'noda *g'* o'rnida *g* qo'llash [hodisasi] ham uchraydi. كَسْدِي *kesdi* fe'lidan yasalgan كَسْكُو نانْكْ *kesgû neŋ* (kesadigan narsa) **(11)** shunga misoldir. اَفُسْدى *ewûsdi* (sovurdi)

---

[27] *Yaylag'* va *qishlag'* so'zlari ustida muallif tomonidan berilgan izohlarda bir oz aniqsizlik bor. Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, bu so'zlarga غ qo'shilib yasalgan. Holbuki, bu o'rinda *yaylag' va qishlag'* so'zlariga غ emas, balki *-lag'* qo'shimchasi qo'shilib yasalgan deb ko'rsatish kerak edi. Lekin bunday holda bu so'zlar fe'ldan emas, ismdan yasalgan bo'ladi. Aslida esa bu bo'lim fe'ldan yasalgan ismlar bo'limi edi. Fikrimizcha, muallif *yayla, qishla* fe'llarini nazarda tutgan bo'lsa kerak.

fe'lidan yasalgan أَقْسَكُو *ewûsgû* (sovuradigan) so'zi shunga misoldir.

غ bilan ک ning almashinish masalasiga kelganda, qalin so'zlarda غ qo'llanib, uning ziddi ingichka so'zlarda ک qo'llanadi. Bu xil so'zlar oxiridagi *k/g, g'* harflari arabcha fe'llar oldiga qo'shilib, qurol oti yasovchi *m* harfiga o'xshaydi. "O'roq" ma'nosidagi مِنْجَلْ *minjäl* so'zi, "o't o'rdi" ma'nosidagi نَجَلَ *näjälä* fe'li oldiga *m* qo'shilib yasalgan. "Elak" ma'nosidagi مُنْخُلْ *munxul* so'zi, "eladi" ma'nosidagi نَخَلَ *näxälä* fe'li oldiga *m* qo'shib yasalgan. "Supurgi" ma'nosidagi مِنْسَفْ *minsaf* so'zi ham shundaydir. Ya'ni نَسَفْ *näsäfä* (supurdi) fe'lidan *m* orttirib yasalgan.

O'g'uzlar *g'* yoki *q* o'rnida ا (alif) hamda و (o', u) o'rnida س (s) qo'llab o'zgartiradilar. يِغاج بِجاسي نانْكْ *jïg'ach bïchasï neŋ* – yog'och kesadigan narsa أوتونْكْ كَسَاسي بَالدُو *otuŋ kesäsi baldu* – o'tin kesadigan bolta kabi. Zamon va makon otlari va masdar [infinitiv]larda ham qoida shu xildir. Xoqoniyqa turklari bilan boshqalar orasida, o'g'uz-turkmanlar bilan boshqalar o'rtasida payt ismi, o'rin ismi va masdarlarda ham shunday farq bordir. Ular o'z o'rinlarida ko'rsatiladi.

ق Qof [ga misollar]. "Taroq" ma'nosidagi تَرْغاقْ *targ'aq* so'zidagi ق ham shundaydir. Bu so'z سَچْ تَرادي *sach taradï* gapidagi تَرادي *taradï* fe'lidan yasalgan. "O'roq" ma'nosidagi أَرْغاقْ *o'rg'aq*[28] so'zidagi ق ham shundaydir. Bu so'z أوتْ أَرْدى *o't o'rdï* gapidagi أَرْدى *o'rdï* fe'lidan yasalgan.

ک Aniq kof (k) [ga misollar]. "Biror narsaning bo'lagi" ma'nosidagi كَسَاک نانکْ *kesäk neŋ* iborasida kelgan *kesäk* so'zidagi ک ham shundaydir. Bu so'z *kesdi* fe'lidan yasalgan. "Yopinchiq" ma'nosidagi أَشْکْ *eshûk* so'zi "yopdi, o'radi" ma'nosidagi أَشُودي *eshûdi* fe'lidan yasalgan.

ک Yumshoq kof (g) [ga misollar]. تِرِيلْدى *tirildi* fe'lidan yasalgan تِرِک *tirik* so'zi kabi. **(12)** أُولْدى *öldi* fe'lidan yasalgan أُولْکْ *ölûk* so'zidagi ک kabi.

---

[28] Bu yerda bir oz noaniqlik bor. Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, "taroq" ma'nosidagi *targ'aq,* "o'roq" ma'nosidagi أَرْغاقْ o'rg'aq so'zlari "taramoq", "o'rmoq" fe'llari o'zagiga qo'shilib yasalgan, holbuki bu misollarda yolg'iz *q* harfigina emas, balki *-g'aq* qo'shimchasi qo'shilib yasalgan.

ل Lom [ga misollar]. بِيجْغِيلْ بِيرْ *bïchg'il jer* – kovak, yoriq yer iborasidagi بِيجْغِيلْ *bïchg'il*[29] so'zida kelgan ل ham shundaydir. Bu so'z ناتک بيجيلدى *bïchïldï neŋ* iborasidagi بِيجِيلْدى *bïchïldï* fe'lidan yasalgan. Oq va qora ranglarning almashuvidan hosil bo'lgan "chovkar" mazmunida kelgan تَرْغِيلْ *targ'il*[30] so'zidagi ل ham shundaydir. Bu so'z تَرِيلْدِى *tarïldï* fe'lidan yasalgan.

م Mim [ga misollar]. "Namat" ma'nosida kelgan يَذِمْ *jazïm* so'zidagi م *m* kabi. Bu so'z يَذْتِي *yazïtï* fe'lidan yasalgan. "Bir tilim qovun" ma'nosida kelgan بِيرْ بِيچِمْ قاغُونْ *bir bïchïm qag'un* iborasidagi بِيچِمْ *bïchïm* [tilim] so'zi بِيجْدِي *bïchdï* [kesdi] fe'lidan yasalgan.

ن Nun [ga misollar]. "Sel" ma'nosidagi اَقِنْ *aqin* so'zida kelgan ن kabi. Bu so'z سُفْ اَقْدِي *suw aqdï* gapidagi اَقْدِي *aqdï* fe'lidan yasalgan. "Tuproq uyumi" ma'nosida kelgan بِيغِنْ تُبْراقْ *yïg'ïn tupraq* iborasidagi بِيغِنْ *yïg'ïn* so'zi تُبْراقْ يِغْدى *tupraq yïg'dï* gapidagi يِغْدى *jïg'dï* fe'lidan yasalgan.

و Vov (u, û) qo'shilib yasaluvchi so'zlar, asosan, birikmada keladi; bu yolg'iz holda juda oz uchraydi. "Qortuq-qoruq" (qon olinadigan asbob) ma'nosidagi سُرْغُو *sorg'u*[31] so'zi "hayvon sutini yoki qonini so'rish" ma'nosidagi سُرْدِى *sordï* fe'lidan yasalgan. "Turadigan er" ma'nosidagi تُرْغُوبِيرْ *turg'u yer* so'zi ham shunday.

Bu qoidalar falak qutb yulduzi atrofida aylanish qoidasi kabi har qanday so'zga tatbiq etiladigan umumiy qoidalardir. Bu qoidalar ikki harfli, uch harfli, to'rt harfli, besh harfli va undan ko'p harfli fe'llarning hammasi uchun ham umumiydir. Biz bu yerda qisqa ma'lumot berdik, boshqa yerlarda, Xudo xohlasa, bu haqda yana so'zlanadi.

[3] So'zlarning [o'zgarmas qismlari] tuzilishi haqida

So'z o'zaklari ikki harfli bo'ladi: اَتْ *at,* اَرْ *er* so'zlari kabi.

Uch harfli bo'ladi: اَزُقْ *azuq* (ovqat), يَزُقْ *yazuq* (ayb, gunoh) so'zlari kabi.

[29, 30] Mahmud Koshg'ariy izohiga ko'ra *bichg'il, targ'il* so'zlari *bichg'ï, targ'ï* so'zlarining oxiriga *l* harfi qo'shilib yasalgan, holbuki misollarga ko'ra so'z oxiriga *-g'il* qo'shimchasi qo'shilib yasalgan.

[31] Bu yerda shuni aytish kerakki, Mahmud Koshg'ariy izohiga ko'ra *sorg'u* so'zi o'zakka و (u, o') qo'shilib yasalgan, holbuki و emas, غ *-g'u* affiksi qo'shilib yasalgandir.

To‘rt harfli bo‘ladi: **(13)** يَغْمُرْ *yag‘mur* (yomg‘ir), جَغْمُرْ *jag‘mur* (sholg‘om) so‘zlari kabi.

Besh harfli bo‘ladi: قُرُوغْساقْ *qurug‘saq* (me’da, qursoq), قُزُرْغاقْ *quzurg‘aq* (etakning bir tomoni) so‘zlari kabi.

Olti harfli bo‘ladi: كُمُلْدُرُكْ *kömûldûrûk* (otning ko‘kragiga taqiladigan ziynat bezagi) va قُزُرْغُونْ *quzurg‘un* (quyushqon)* so‘zlari kabi.

Yetti harfli bo‘ladi: زَرْغُنجْمُودْ *zarg‘unjmud* (xushbo‘y bir o‘simlik, tangagulli bo‘ladi) kabi. Yetti harfli [so‘z]lar ismlarda kamdir, lekin [so‘zlar] yetti harflidan ortiq bo‘lmaydi.

[4] Ismlardagi orttirma [belgilar]lar haqida

Ismlarga orttiriladigan belgilar: مَدْ *mad*[32] (cho‘zish belgisi), لين *lin*[33] (yumshatish belgisi)dir. Masalan, تَغارْ *tag‘ar* (qop, to‘rva), جَفارْ *jawar* (tutantiriq) so‘zlariga orttirilgan ا (alif) cho‘zish belgisidir.

قُرِيغْ *qorïg‘* (qo‘rilgan, begonalardan ehtiyotda saqlangan) va اَرِيغْ *arïg‘* (toza, pok) so‘zlaridagi اَنُوقْ,ى *anuq* va تَنُوقْ *tanuq* (guvoh) so‘zlaridagi و yumshatish belgisidir.

اَذْغِيرْ *azg‘ïr* (ayg‘ir), اِشْغُنْ *ïshg‘un* (rovoch o‘ti) so‘zlaridagi “hamza”,

بَزْغانْ *bazg‘an* (yassi burunli), قَزْغانْ *qazg‘an* (kovak yer) so‘zlaridagi ن (nun),

تُرْقو *torqu* (ipak kiyimlik), قُرْغُو *qurg‘u* (shoshma-shoshar odam) so‘zlaridagi و (vov),

كُتْكي *kûtki* (kichik tepa), بُرْقى *burqï* (qattiq yuzli kishi) so‘zlaridagi ى harflari otlardagi orttirma belgilardir.

Bu so‘zlardan فَعْالْ *fa’ol*, فُعْالْ *fu’ol*, فِعْالْ *fi’ol*, فَعْال *fa’ul*, فَعِيلْ *fa’il* tarzidagi so‘zlarda cho‘zg‘i harflarni tushirish mumkin: يِغَاجْ yoki يِغَجْ shaklida yozilishi mumkin. Daryo va vodiyning narigi tomoni

---

* Moskva nashrida arab yozuvida قذوزغون yozib, u *quzuzg‘un* deb o‘qilgan.

[32] Arab yozuvida mad harflari uchtadir: ا و ى . Bu harflarning har biri o‘zi qo‘shilgan harflarni cho‘zib talaffuz qilishga xizmat qiladi.

[33] Mahmud Koshg‘ariy ko‘rsatishicha, قُرِيغْ *qorïg‘*, اَرِيغْ *arïg‘* so‘zlaridagi *ï,* اَنُوقْ *anuq,* تَنُوقْ *tanuq* so‘zlaridagi *u* harflari yumshatish belgisi bo‘lib qoladi; aslida bular harfni cho‘zib talaffuz qilishga xizmat qiluvchi unlilardir.

ma'nosidagi so'zni يُغُوجْ yoki يُغْجْ shaklida yozish mumkin. Shuningdek, قُرِيغْ yoki قُرِغْ shaklida yozish farqsizdir.

So'zning qisqasi uzunidan yaxshiroq. Qolganlari, Xudo xohlasa, kitobning boshqa yerida aytiladi.

[5] Fe'llardagi orttirma [belgi]lar va ularning tuzilishi haqida

Fe'llar ikki harfli, uch harfli, to'rt harfli, besh harfli, olti harfli bo'ladi.

(14) Fe'llarga so'ng orttiriladigan harflar o'ntadir: alif ا (*a, ä*), ت (*t*), ر (*r*), س (*s*), ش (*sh*), ق (*q*), ك (*k*), ل (*l*), ن (*n*), لا (*la*), ى (*i*).

Bularning har biri fe'llarda biror qo'shimcha ma'noni orttirishga xizmat qiladi.

الف Alif [ga misollar]. "Hasad qildi" ma'nosida kelgan تَبْزادي *tabzadï* so'zidagi الف kabi. Bu so'z تَبِزْ *tabïz* so'zidan yasalgan. "Qo'biz chaldi" ma'nosidagi قُبْزادي *qobzadï* fe'li ham قُبُزْ *qobuz* so'ziga alif qo'shish yo'li bilan yasalgan.

ت Te o'timli fe'l yasaydi. "Bug'doy tozaladi" ma'nosidagi تَرِغْ اَرِتّي *tarïg' arïttï* jumlasidagi اَرِتّى *arïttï* fe'li اَرِيدي *arïdï* fe'li o'zagiga ت qo'shib, o'timli fe'l yasalgan so'zga misoldir. تُون قُرُتّي *ton qurïttï* (kiyimni quritdi) gapidagi قُرِيدي *qurïdï* so'zidagi ت ham shundaydir.

ر Re, ko'pincha, o'timli fe'l yasashda ت harfi bilan birikib, تُرْ "tur" shaklida keladi[34]. Chunonchi, بَرْدى *bardï,* بَرْتَرْدي *barturdï,* كَلْدي *keldi* (keldi) كَلْتُرْدي *keltûrdi* (keltirdi) misollaridagi kabi.

س Sin fe'llarga qo'shilib, orzu va istak ma'nolarini bildiradi, masalan: سُوڤْ اِچْسَدى *suw ichsädi* – suv ichmoq istadi. اَشْ يِيسَدي *ash yeysädi* – osh yemoq istadi kabi. س ba'zan arabcha تفاعل bobidagi kabi fe'llarda boshqa shaxslarga nisbatan ishning bo'lganga o'xshab ko'ringanini, aslida u bo'lmaganini bildiradi. يَرْماق اِلْمْسِنْدي اَلْ مَنْدِنْ *ol mendin jarmaq alïmsïndï* – u o'zini mendan tanga olgandek qilib ko'rsatdi; اَلْ مَنكا كُلْمْسِنْدى *ol mengä kûlûmsindi* – u o'zini menga kulib qaraganday qilib ko'rsatdi.

---

[34] Bu misollarda o'timli fe'l yasovchi affiks *-tur* shaklida uchragani uchun Mahmud Koshg'ariy faqat shu *-tur* shaklini ko'rsatgan bo'lsa kerak. Aslida bu qo'shimcha yolg'iz *-tur* shaklidagina emas, *-tir* shaklida ham uchraydi.

ش Shin fe'llarga qo'shilib (arabcha مُفاعَلَه *mufo'ala* bobidagi kabi) ishda ikki kishi sherik ekanligini bildiradi: أُورْدى *urdï,* أُرْشْدى *urishdï,* تُرْدى *turdï,* تُرْشْدى *turishdï* kabi.

(15) Fe'llarga ش qo'shilib, ba'zan yordamlashish, bahslashish mazmunlarida ham qo'llaniladi. Bu haqda o'z joyida gapiriladi.

ق Qof fe'llarga qo'shilib yengilish, xo'rlanish ma'nolarini bildiradi va maf'ul[35] o'rnida qo'llanadi. اَرْ اَجيقْدي *er achïqdï* – qamalgani, ayrilib qolgani uchun odam och qoldi. يِيلْقى يُتْقْدي *jïlqï jutuqdï* – yilqi hashaksizlikdan o'lar holga keldi. Bu borada, ko'pincha, س ق bilan qo'shilib qo'llanadi. اَرْ اَرْسيقْدى *er arsïqdï* – kishi aldandi, اَرْ سُيْسُقْدى *er sojsuqdï* – odamning moli o'g'irlandi.

ک Kof yumshoq va ingichka talaffuz qilinadigan [tarkibida til oldi unlilari keladigan] va yoki tarkibida ک bo'lgan so'zlarda ق ک vazifasida qo'llanadi. قَجْغِنْ اَرْ يِتْسِكْتى *qachg'in er yetsikti* – qochgan kishiga yetib olindi, اُلْ اَرْ بِلْسِكْتى *o'l er bilsikti* – u odam bilindi [u odamning o'zi va yashirin tutgan narsasi ma'lum bo'ldi].

ل Lom majhul fe'llarda qo'llanadi. اُقْ اَتِلْدي *o'q atïldï* va اَرْ اُقْ اَتّي *er o'q attï* jumlalaridagi kabi. بُوزْ تُقيلْدي *böz toqïldï,* بُوزْ تُقيلْدي *böz toqïldï* kabi.

ن Nun fe'llarga qo'shilib, birinchi shaxs orqali (boshqalar aralashmay turib) ishning bajarilishini bildiradi. اُلْ يَرْماقِنْ اَلِنْدي *ol yarmaqïn alïndï* – u pulini o'z boshiga (boshqalar aralashmay turib) oldi. اُلْ مَنْدينْ تَقارينْ قُلُنْدي *o'l mendin tawarïn qolundï* – u molini mendan o'z boshicha (birovning aralashuvisiz) olmoqni istadi, so'randi.

لا Lom alif (la, lä) qo'shimchasi ismlarga qo'shilib, fe'l yasaydi, **(16)** بيكْ قُوشْلادي *beg qushladï* – bek qush ovladi iborasidagi kabi. Bu gapdagi *qush* so'zi ism bo'lib, fe'llarga o'xshash tuslanmas edi, lekin *–la* qo'shilib, butun xususiyatlari bilan fe'lga aylandi. Bu asosiy qoidadir. Buni esingda tut. بَكْ كَنْدا قيشْلادي *beg kenddä* qïshladï* – "bek shaharda qishladi" gapidagi قيشلادي *qïshladï* fe'li ham قيشْ *qïsh* so'ziga لا qo'shimchasi qo'shilib fe'l **yasalgan otga misoldir.**

---

[35] *Maf'ul* – arabcha sifatdosh shaklida qo'llanuvchi so'zlar.

* Moskva (2010) nashrida *kandda* so'zi bir "d" bilan berilgan.

ى Yo ل bilan birlikda [لى lï, li shaklida] qo‘llanadi. Fe’lga qo‘shilib, ish bajarilishiga yaqinlashib, so‘ng ishlanilmaganini anglatadi. أنْ تُر غالي قلدي *o‘l turg‘alï qaldï* – u turayozdi. أنْ برْغالي قلدي *o‘l barg‘alï qaldï* – u borayozdi*.

Bu qoidalarni yaxshi o‘rgan.

[6] So‘zlarning oldinma-ketin kelish tartibi haqida [boblar bo‘yicha]

Avval ikki harflilardan boshladik, so‘ng uch harfli, to‘rt harfli, so‘ng besh harfli, so‘ng olti harfli [so‘z]larni beramiz. O‘rtasi sukunli[36] so‘zlarni o‘rtasi harakatli[37] so‘zlardan oldin beramiz, so‘ng o‘rtasi harakatlilar yana o‘zlarining harakatlariga mos ravishda oldinma-ketin beriladi. So‘ng oldiga “hamza” (ء) va boshqa shunga o‘xshash harf orttirilgan so‘zlar beriladi. So‘ng birinchi va ikkinchi harflari orasiga harf orttirilgan so‘zlar o‘z o‘rni bilan berila boradi. So‘ng uchinchi harfidan keyin harf orttirilgan so‘zlar beriladi. Bundan tashqari, bu so‘zlarning boshi bilan oxirini nazarda tutamiz. Kitobimizning hamma bo‘limlarida ham ismlar yuqoridagi tartibda ko‘rsatiladi.

[7] Harflarni oldinma-ketin qo‘shish tartibi haqida [boblar ichida]

So‘zlarni berishda biz keyingi harfi ب bo‘lgan so‘zlardan boshlaymiz. So‘ng qolgan harflarni beramiz. Bu tartib ilgarigi adiblar tartibiga mosdir, arab lug‘atlari **(17)** tuzilishiga ham muvofiqdir. Undan keyin boshida hamza va hamzaga yaqin harfli so‘zlarni boshqalardan oldin qo‘yamiz. Biz o‘z asarimizda واو عاطغه *vovi otifa* [bog‘lovchi vov]ni ko‘rsatmadik, chunki unga bu til (turkiy)da o‘rin yo‘q. Buni yaxshi tushun.

---

* Olmaota nashrida: *u bormoqchi bo‘ldi.*

[36] *Sukun* – harfning uzilish, cho‘zg‘isizlik belgisi “ ◦ ”.

[37] *Harakatli* – harflarning o‘zidan keyingi harfga ulanishi.

[8.] Devonda zikr qilinmaydigan sifatlar* haqida

Sifatlar turli bo‘limlarda har xil maqsadlar bilan uchraydi.

Birinchi: ish qiluvchi shaxs o‘z ishining ba’zan bajarilishini bildiradi. Chunonchi, بَرْدى اَرْ *bardï er* – “odam bordi” gapidagi بَرْدي *bardï* fe’lidan shu ma’noda qo‘llangan sifat بَرْدَجي *bardachï* (boruvchi)dir. كَلْدي اَرْ *keldi er* – odam keldi gapidagi كَلْدي *keldi* so‘zidan yasalgan كَلْدَجي *keldächi* ham shunday sifatdir. Bu xil sifatlar zikr qilinmaydi.

Ikkinchi: harakatning davom qilinishini, ko‘p marta takrorlanishini bildiruvchi sifat اُلْ اَرْ اُلْ اَقْكا بَرَغانْ *o‘l er o‘l ewgä barag‘an* – u odam uyiga ko‘p boradigan, boraveradigan. اُلْ كيشي بيزْكا كَلَكان *o‘l kishi o‘l bizgä kelägän*** – u kishi bizga ko‘p keladigan, kelaveradigan jumlasidagi كَلَكانْ *kelägän* sifati ham shundaydir. Bu xil sifatlar ham zikr qilinmaydi.

Uchinchi: “ishni qilishga qasd qiladigan, istaydigan” mazmunini bildiruvchi sifatlardir. اُلْ اَرْ اُلْ اَقْكا بَرِغْساقْ *o‘l er o‘l ewgä barïg‘saq* – u odam uyimizga kelishga intiluvchi, istovchidir. ال كِشي ال بيزْكا كَلَكْساكْ *o‘l kishi o‘l bizgä keligäk* – u odam bizlarga kelishga intiluvchi, istovchidir. Bu sifat ham berilmadi.

To‘rtinchi: bir ishni qilish uning vazifasi ekanidan xabar berishni bildiruvchi so‘z اُولْ اَقْكا بَرْغُلُقْ اَرْدي *o‘l ewgä barg‘uluq erdi* – uyga borish uning vazifasi edi. O‘g‘uzlar har qanday so‘zda ham bu ل ni س ga **(18)** almashtiradilar.

Yana misol: اُلْ يِكِتْ بيزْكا كَلْكولُوك اَردي *o‘l yigit bizgä kelgûlûk erdi* – yigitning vazifasi bizga kelish edi.

Beshinchi: ishni qilish sharafi unga oid bo‘lgani ta’rif qilinadi: مَنْ اَقْكا بَرِغْلى مَنْ *men ewgä barïg‘lïman* – men uyga ketish ustidaman [ketmoqchi bo‘lib turibman]. مَنْ سيزكا كَلِكْلي مَنْ *men sizgä keligliman* – men sizga kelish ustidaman [harakatidaman].

Bular ham devonda keltirilmaydi. Bu xil sifatlarning hammasi fe’ldan olinadi. Boshqa hamma fe’llardan ham shu tarzda sifat yasaladi.

---

* Bu o‘rindagi “sifat” istilohini hozirgi tilshunoslikdagi fe‘l shakllaridan bo‘lmish “sifatdosh” tarzida tushuning (B.I.).

** Moskva va Olmaota nashrida *kelgan* shaklida berilgan.

Qilingan ish uning ustiga bo‘lganini bildiruvchi mavsuflar ham maxsus ko‘rsatib o‘tilmadi. Faqat qoidalar bayoni orasidagina uning xususiyatlarini ko‘rsatish, bu sifatning tuzilish ravishini bildirish maqsadida ko‘rsatildi.

Birlik, ko‘plik, oshirish, chog‘ishtirish, kichraytish, kelishiklar masalasi va boshqalar ham zikr qilinmaydi. Chunki biz bularni جَوَاهِرُ النَّحْوِفِي لُغَاتِ التُّرک “Javohiru-n-nahvi fi lug‘ati-t-turk” [“Turkiy tillarning nahviga oid gavharlar”] ismli ayrim asarimizda berdik. Nahvga oid qoidalar u asardan qaralishi kerak.

[9] Devonda zikr qilinmagan masdarlar haqida

Masdarlar ikki xildir:

Birinchi – tub masdar. Bu xil masdarlar fe’llar bo‘limida o‘tgan zamon, kelasi zamon fe’llari bilan barobar ko‘rsatildi.

Ikkinchi – aslida masdar bo‘lmay, biror so‘z qo‘shish bilan yasalgan masdarlardir. Bu xil masdarlardan hol ma’nosi ham anglashiladi. Bularni men bermayman, faqat juda zarur o‘rinlardagina ko‘rsataman.

بَردي *berdi,* بَرِيْ *berir,* بَرْماقْ *barmaq,* كَلْدي *keldi,* كَلِيْ *kelir,* كَلْماكْ *kelmäk.* **(19)** Bular tub masdarlardir. مِنِنک بَرغِم بُلْسا مَنْکا تُتْغُيل *menin barg‘im bolsa menä tushg‘il* – boradigan vaqtimda menga uchra, deganda بَرغِمْ *barg‘im* – yasama masdar. کَيِکْ کَلِکي بُلْسا اُوقْتا *keyik keligi bolsa oqta* – kiyik kelar vaqtida ot, jumlasidagi کَلِکْ *kelig* – yasama masdar. تازْ کَلکي بُرْکُچِيکا *taz keligi börkchigä* – kalning kelish yeri do‘ppifurush do‘konidir, degan maqoldagi کَلِکي *keligi* so‘zi ham shundaydir. Bu xil masdarlar qattiq o‘zakli so‘zlarga غ, ق orttirib tuziladi. بَرِغْ بَرْدي *barig‘ bardi* – u borishda qattiq harakat bilan bordi, اَلْ قُلِنْ اُرُغْ اُرْدي *o‘l qulin urug‘ urdi* – u qulini qattiq urish bilan urdi demakdir. Bu gaplardagi بَرِغْ *barig‘*, اُرُغْ *urug‘* so‘zlari yasama masdarlardir. ق harfi ham, ک harfi ham har vaqt izofa harfi hisoblanadigan [aniqlovchiga orttiriladigan] ى harfi bilan birlikda qo‘llanadi. Bular غ ga o‘xshash yolg‘iz o‘zi qo‘llanmaydi. اَنِكْ يُرُقي نَنَک *aniy yoruqi netäk* – uning yurishi qanday degan gapda يُرُقي *yoruqi* so‘zidagi غ ق o‘rniga almashgandir.

Yumshoq, ya’ni tarkibida ک bo‘lgan so‘zlarda yasama masdar ک qo‘shib yasaladi.

أَنى سُكُكْ سُكْتِي *anï sökûk sökti* – uni qattiq so‘kdi, أَلْ قُلِنْ تَبِكْ تَبْدِي *o‘l qulïn tepik tepdi* – u qulini qattiq tepkiladi gaplaridagi سُكُكْ *sökûk,* تَبِكْ *tepik* so‘zlari ك qo‘shib yasalgan masdardir. Bu xil tarkiblardagi masdarlarda ta’kid, puxtalash mazmuni ifodalanadi. Chunonchi, وَكَلَّمَ اللهُ مُوسىٰ تَكْلِيماً oyatidagi kabi*.

Qoidalar shunday qisqa qilindi. Boshqa so‘zlarga solishtirib tushunish uchun ishorat qilindi, xolos. Bu yerda men ko‘rsatgan qoidalar, men ishorat qilgan asoslar hamma turkiy tillar uchun umumiydir. Buni, Xudo xohlasa, o‘z o‘rnida tushuntirishimiz mumkin.

[10] Kitobda aytilgan va aytilmagan narsalar haqida

Kitobda ko‘rsatilgan tog‘ nomlari, ko‘l, vodiy, dengiz nomlari **(20)** faqat musulmon shaharlari nomlaridir. U [nomlar] har vaqt qo‘llanadigan va mashhur bo‘lganlari uchun yozdim. Mashhur bo‘lmaganlarining ko‘plarini tushirib qoldirdim. Musulmon bo‘lmagan ba’zi shahar nomlarini ham yozdim, ba’zilarini qoldirdim. Mashhur bo‘lmaganlarini yozishdan foyda yo‘qdir. Tilga keyin kirgan so‘zlarni ham yozmadim. Erkak va ayollar nomi ham shunday faqat eng ko‘p qo‘llanadigan, odamlarga to‘g‘ri shakllarini bilib olish zarur bo‘lgan bir qismigina ko‘rsatildi.

[11] Turk tabaqalari va qabilalarining bayoni haqida

Turklar aslida yigirma qabiladir. Ular hammasi Nuh payg‘ambar o‘g‘li Yofas, Yofas o‘g‘li [Abut] Turkka borib taqaladilar. Bular Rum avlodining Ibrohim payg‘ambar o‘g‘li Is’hoq, Is’hoq o‘g‘li عِيصُو Isu Rumga borib taqalishiga o‘xshaydi. Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug‘lari bor. Men bulardan asosiy urug‘larini yozdim, shaxobchalarini tashladim. Faqat o‘g‘uz turkmanlarining mayda urug‘larini ham yozdim, chunki odamlarda buni bilishga ehtiyoj bor edi. Sharqdan boshlab har bir qabilaning turar joylarini birin-ketin tartib bilan ko‘rsatdim. Rumdan kunchiqargacha bo‘lgan musulmon va boshqalarni zikr qildim. Rumga yaqin birinchi qabila بَجَنَكْ *bechänäk* so‘ng قِفْجاقْ *qifchaq,* أُغُزْ *og‘uz,* يَمَاكْ *yämäk,* بَشْغِرْتْ

---

* Oyati karima (Qur’oni karim)ning zohiriy tarjimasi: Alloh Muso bilan so‘z vositasida so‘zlashdi.

bashg'irt, بَسْمِلْ *basmil,* so'ng قَاىْ *qay,* so'ng يَابَاقُو *yabaqu,* so'ng تَتَارْ *tatar,* so'ng قِرْقِزْ *qirqiz* keladi. Qirg'izlar Chin **(21)** yaqinidadirlar. Bu qabilalar hammasi Rum yonidan kunchiqargacha cho'zilgandir. So'ng چِكِلْ *chigil,* so'ng تُخْسِي *tuxsi,* so'ng يَغْمَا *yag'ma,* so'ng إِغْرَاقْ *ig'raq,* so'ng جَرُقْ *jaruq,* so'ng جُمُلْ *jumul,* so'ng أُيْغُرْ *uyg'ur,* so'ng تَتَكْتْ *tatut,* so'ng خِتَايْ *xitaj.* Xitoy Chindir. So'ngra تَفْغَاچْ *tawg'ach;* bu Mochindir. Bu qabilalar janub va shimol o'rtasidadir. Bu qabilalarning turar joylarini bu doirada[38] ko'rsatdim. **(24)**

[12] Turk tilining xususiyatlari haqida

Eng to'g'ri va aniq til faqat birgina shu tilni biladigan, forslar bilan aralashmagan va shaharlarga borish-kelish qiladigan kishisi bo'lmagan odamlarning tilidir. [Ular] سُغْدَاقْ *sug'daq,* كَنْجَاكْ *känjäk va* أَرْغُو *arg'ular* kabi ikki tilda so'zlashuvchilardir; خُتُنْ *xo'tanlilar,* تُبْتْ *tûbûtlar* va تَنْكُوتْ *tang'utlar*ning ba'zilari kabi ikki tilda so'zlaydiganlar va boshqa shaharlarga borib yurganlar tilida buzuqlik bordir. Bular bu yerlarga so'ng kelgandirlar. Men ularning har birlarining tillarini o'z o'rnida so'zlayman. Lekin جابَرْقَا *jabarqalik*larning uzoqda turishlari, Mochin bilan ularni katta dengiz ayirib turgani uchun ularning tillari bilinmaydi.

---

[38] Fikrimcha, Mahmud Koshg'ariyning bu yerda "doira" deb ko'rsatgani devonda berilgan xarita bo'lsa kerak. U doira bu yerdagi izohga ko'ra shu o'rinda bo'lishi kerak edi; biroq u bizdagi bosma nusxada ikkinchi jildning 28–29-betlari orasiga yopishtirilgan (bu fikrlar 1-nashrga tegishli, 2-nashrda bu matbaa xatosi tuzatilib, xarita zarur o'ringa qo'yildi – H.B.). Holbuki, ikkinchi jildning ko'rsatilgan betiga doira tamom daxlsizdir. Qo'lyozmani ko'rmaganimiz, qo'lyozma bizda yo'qligi uchun (S.Mutallibovning bu fikriga aniqlik kiritish uchun qo'lyozma bilan solishtirilib, xaritaning muallif ko'rsatgan o'rni saqlandi) bu haqda kengroq bir fikr aytish mumkin bo'lmadi. Xaritaning o'rni shu yerda ekanini arabcha bosma nusxaning birinchi jild, 31-betidagi ma'lumot ham quvvatlaydi. O'sha betda aytilishicha, bu doira I jildning 31-betidan oldin o'tgan bo'lishi kerak. Professor A.A.Semyonovning aytishiga ko'ra, bir vaqtlar devondagi xarita Mahmud Koshg'ariy tomonidan tuzilganmi yoki u boshqa biron shaxs tomonidan tuzilib, so'nggi yillarda devonga yopishtirib qo'yilganmi, degan masala muhokama qilingan ekan. Bundan tashqari, asarning turkcha nashrlarida xaritaning o'rni ham aniqlanmagan. Bizning bilishimizcha, xarita qabilalarning yashash joylarini, chegaralari va boshqa masalalarini aniqlash maqsadida Mahmud Koshg'ariyning o'zi jildonidan tuzilgan. Bu hech qanday shubhasiz qat'iy fikrdir.

Mochinliklar va chinliklarning alohida tillari bor bo‘lsa ham, shaharliklar turkchani yaxshi biladilar, bizlar bilan yozishmalari turkchadir.

Ya’juj, Ma’jujlar uzoqda turgani, orada tog‘ va Chin yaqinidagi dengiz to‘sqinlik qilishi natijasida ularning tillari ham ma’lum emas.

تُبْتْ tûbût [tibetlik]larning tillari alohidadir, shuningdek, xo‘tanliklarning ham ayrim yozuvlari va ayrim tillari bor. To‘bo‘tliklar ham, xo‘tanliklar ham turkchani yaxshi bilmaydilar.

Uyg‘urlarning tillari toza turkchadir, lekin o‘zlari bir-birlari bilan so‘zlashadigan boshqa bir tillari ham bor. Yozuvda kitobning bosh qismida ko‘rsatilgan 24 harfli turkcha yozuvni* qo‘llovchilar, xatlarini shu yozuv bilan yozadilar. Uyg‘urlarning ham, chinliklarning ham yana boshqa bir yozuvlari bor. Kitoblarini, idora ishlarini shu yozuvda yozadilar va o‘zlaridan boshqalar u xatni o‘qiy olmaydilar. Men bungacha so‘zlaganlarim **(25)** shahar xalqlaridir. Sahroyilardan bo‘lgan جُمُلْ *jumul*larning tillari alohidadir. [Ular] turkchani ham biladilar. Shuningdek, قاى *qaj,* يَبَاقُو *jabaqu,* تَتَارْ *tatar,* باسْمِلْ *basmïl* qabilalarining har birining tili o‘ziga xosdir. Shu bilan birga ular turkchani ham yaxshi biladilar.

So‘ngra قِرْقِزْ *qïrqïz,* قِفْجَاقْ *qïfchaq,* أُغُزْ *og‘uz,* تُخْسِي *tuxsï,* يَغْمَا *yag‘ma,* چِكِلْ *chigil,* اَغْرَاقْ *ïg‘raq,* جَرُقْ *jaruq* tillari faqat turkchadir. يَمَاكْ *yämäk* va بَشْغِرْتْ *bashg‘ïrt* tillari bularga yaqindir.

Rumgacha cho‘zilgan بُلْغَارْ *bulg‘ar,* سُوارْ *suvar,* بَجَنَكْ *bechänäklar* tili bir xildagi so‘zlarning oxiri qisqartirilgan bir turkchadir.

Tillarning yengili o‘g‘uzcha, eng to‘g‘risi, yaxshisi – يَغْمَا *yag‘ma,* تُخْسِي *tuxsï* kabilarning tili va shuningdek, ايلا *Ilä* (Ili), اَرْتِيشْ *Ertïsh* (Irtish), يِمَارْ *Yamar,* اَتِلْ *Etil* vodiylaridan uyg‘ur shaharlarigacha bo‘lgan joylarda yashovchilar tilidir. Bularning ichida eng ochiq va ravon til – xoqoniya (xoqonlilar) ** o‘lkasida yashovchilarning tilidir.

---

* “Devon...”ning boshrog‘ida muallif *uyg‘ur yozuvida 18 harf bor* deb yozgan edi. Bu yerda 24 raqami ko‘rsatilmoqda. Bu holatga Moskva nashrida *18 asosiy harflar, 7 qo‘shimcha, jami 25 bo‘ladi* tarzida izoh berilgan.

** Turk xoqonligi hududida yashovchilar. Fitrat shunday izoh bergan (H.B).

بَلاسَاغون *balasag'un*liklar so'g'dcha va turkcha so'zlaydilar. طِراز *Tiraz* (Talas) va مَدِينَـةُالبيضاء *Mädinätû-l-bäyzä* shaharlarining xalqlari ham sug'dcha, ham turkcha so'zlaydilar.

اِسْبِيجَابْ *Ispijab* [Ispijob – hozirgi Chimkent*]dan to Bolosog'ungacha bo'lgan arg'u shaharlarining hammasida yashovchilarning tilida ham kamchilik bor.**

كَاشغَرْ Koshg'arda kanjakcha so'zlashadigan qishloqlar bor. Shahar o'rtasida turuvchilar xoqoniy turkchasida so'zlaydilar.

Rumdan Mochingacha bo'lgan turk shaharlari orasidagi masofa besh mingdan sakkiz ming farsahgacha etadi. Bu shaharlar o'rnini aniqlash maqsadida ularning hammasini yer shaklidagi doirada ko'rsatdim.

[13] Tilda va lahjalarda bo'lgan farqlar haqida

Tub so'zlarda farqlar kam bo'ladi. So'zlardagi farq harflarda, **(26)** ba'zi harflarning almashinuvida, tushib qolishidadir. Masalan, ى bilan boshlangan ism va fe'llarning bosh harfini o'g'uz ham qipchoqlar ا alifga yoki ج ga aylantiradilar. Chunonchi, turklar musofirni يَلْكِنْ *yelkin* desalar, ular [o'g'uzlar] اَلْكِينْ e*lkin* deydilar; turklar يلغْ سُوقْ *yïlïg' suw* desalar, ular اِلغْ سُوقْ *ïlïg' suw* deydilar. Shuningdek, turklar يَنْجُو y*injû* desalar, o'g'uzlar جِنْجُو y*inju* deydilar. Turklar tuyaning uzun yungini يُغْدُو *yug'du* desalar, ular جُغْدُو *yug'du* deydilar. So'z o'rtasida yoki oxirida kelgan ى ni arg'ular ن ga almashtiradilar. Masalan, turklar قُوىْ *qoy* (qo'y) desalar, ular قُونْ *qo'n* deydilar. Turklar kambag'alni چِغاىْ *chg'ay* desalar, ular چِغَانْ *chg'an* deydilar. Turklar قايُونانكْ *qayu neŋ* (qaysi narsa) desalar, ular قانُو *qanu* deydilar.

Eslatma: *Chïg'aj* so'zi ilgari hamma tillarda shu shaklda *(chïg'aj)* bo'lgani aniq. Lekin bizda so'nggi vaqtlarda *jïg'aj* (jig'ay) shaklida o'zgarib ketgan. Biz shunga muvofiq oldik.

So'z boshidagi م (*m*)ni o'g'uzlar, qipchoq va suvorlar ب (b)ga aylantiradilar. Masalan, turklar مَنْ بَرِدِمْ *men bardïm* desalar, ular بَنْ بَرْدُمْ *ben bardum* deydilar. Turklar sho'rvani مُونْ *mûn* desalar, ular

---

* Moskva nashrida *Chimkent yaqinidagi Sayram.*

** Moskva nashrida *noziklik (jaranglilik) bor* deb tarjima qilingan.

بُونْ *bûn* deydilar. So‘zdagi ت ni o‘g‘uzlar va ular yaqinidagilar د (d) ga aylantiradilar. Chunonchi, tuyani تَگَىْ *tewäj* desalar, o‘g‘uzlar دَوَىْ *deväj* deydilar. Turklar teshikni اُوتْ *öt* desalar, ular اُودْ *öd* deydilar. Ammo (turklarning ko‘pgina so‘zlaridagi د o‘g‘uzlarda ت bo‘ladi, masalan) xanjarni turklar بُكدا *bûgdä* desalar, ular بُكتا *bûktä* deydilar[39], jiydani turklar يِكدا *yigdä* desalar, o‘g‘uzlar يِكتا *yiktä* deydilar. Shunga o‘xshash yana ko‘pgina so‘zlar bor. Ularning hammasini aytib o‘tirmadim.

ب bilan ف maxrajlari orasidagi ڤ (w)ni **(27)** o‘g‘uzlar va ularga yaqin turuvchilar و ga aylantiradilar. Chunonchi, turklar uyni اَڤْ *ew* desalar, o‘g‘uzlar اَوْ *ev* deydilar. Turklar ovni اَڤْ *aw* desalar, ular اَو *av* deydilar. Men eng to‘g‘ri shakllarnigina beraman. Ayrim qabilalarning tillarida harflarning almashinib kelishini o‘quvchining o‘zi shunga qiyos qilib aniqlay oladi.

Yag‘mo, tuxsi, qipchoq, yaboqu, tatar, qay, chumul va o‘g‘uzlar har vaqt ز ni so‘zda ى ga aylantiradilar va hech mahal ذ bilan so‘zlamaydilar. Chunonchi, ulardan boshqalar qayin daraxtini قَيِنْكْ *qazïŋ* desalar, bu qabilalar قَيِڤْكْ *qajïŋ* deydilar va hech mahal ذ bilan so‘zlamaydilar. Boshqa qabilalar qaynini قَيِنْ *qazïn* [qaynag‘a] desalar, bular قَيِڤْ *qajïn* deydilar.

Chigil va boshqa turkiy qabilalar tilida ذ bilan aytilgan so‘zlar qipchoq, yamak, suvor, bulg‘orlar hamda rus va Rumga qadar borib taqaladigan boshqa qabilalarda ز ga almashtiriladi. Masalan, turklar oyoqni اَذْقْ *aż aq* desalar, ular اَزَقْ *azaq* deydilar. Chigil turklari قَرِنْ تُذْتِي *qarïn toż tï* – qorin to‘ydi desalar, ular تُزْدِي *tozdï* deydilar. Boshqa ot va fe’llarni ham shunga qiyos qilish kerak. Xulosa qilib aytganda, chigillarda ذ bilan aytiladigan so‘zlar yag‘mo, tuxsi, o‘g‘uz va Chinga qadar cho‘zilgan yerlarda yashovchi ba’zi arg‘ularda ى bilan almashadi. Rumgacha bo‘lgan qipchoq va boshqa qabilalarda bu ز ga aylantiriladi. Bularning hammasini o‘z o‘rnida ko‘rsatamiz.

So‘z boshidagi har bir ا alif [unli tovush]ni xo‘tanliklar, kanjaklar ھ ga almashtiradilar*. Biz ularni turklardan deb hisob-

---

[39] *Bo‘gda, bÿktä* so‘zlarida faqat *t, d* almashinishi ko‘rsatilgan. Holbuki, bu so‘zlarda *k* bilan *g* almashinishi ham bordir.

* Bu o‘rinda tovush almashinishi emas, tovush orttirilishi sodir bo‘lgan.

lamaymiz, chunki ular turklarda yo‘q tovushni kiritganlar. Masalan, ular آتا *atani* هَتا *hata* deydilar, انا *anani* هَنا *hana* deydilar.

ر ba’zan ل ga **(28)** almashadi. Bu haqda o‘z o‘rnida so‘zlanadi.

Ba’zan ز س ga س ز ga almashadi. Bular ham quyida keladi.

Vaqt otlari va joy otlarida qo‘llanuvchi غ ni o‘g‘uzlar ا ga almashtiradilar: بَرْغُو يِيرْ *barg‘u yer* o‘rnida بَراسي يِيرْ *barasï yer* deydilar. Turklar تُرْغُو أُغُرْ *turg‘u og‘ur* – turish vaqti desalar, o‘g‘uzlar تُراسي أُغورْ *turasï og‘ur* deydilar.

ق ga va ک ga almashadi. Bular o‘z joyida keladi. Harflar almashuvi haqidagi ma’lumot shulardir.

So‘zlarda harf tushirish xususiyatiga kelganda, o‘g‘uz va qipchoqlar otlar va ishning davomiyligini bildiruvchi fe’llarning o‘rtasida kelgan ج ni hamma yerda ham tushirib qoldiradilar. Masalan, olaqarg‘ani turklar جُمْجُقْ *chumchuq* desalar, ular bu so‘zdagi ج ni tushirib جُمُقْ *chumuq* deydilar. Turklar tomoq (bo‘g‘iz)ni تَمْغَقْ *tamg‘aq* desalar, ular تَمَقْ *tamaq* deydilar.

Fe’llarga misol: turklar “u odam uyiga hadeb ketaveradigan” ma’nosida اُلْ اَقْكا بارَغانْ اُلْ *o‘l ewgä barag‘an o‘l* desalar, o‘g‘uzlar shu ma’noda اُلْاَقْكا بارانْ اُلْ *o‘l ewgä baran o‘l* deydilar. Turklar “u odam qulini hadeb uraveradigan” ma’nosida اُلْ اَرْ قُلينى اُرَغانْ اُلْ *o‘l er qulïnï urag‘an o‘l* desalar, o‘g‘uzlar shu gapdagi اُرَغانْ *urag‘an* so‘zini اُرانْ *uran* deb talaffuz qiladilar. Talaffuzda yengillik bo‘lsin uchun o‘g‘uzlar otlardagi ک ni ham tushiradilar. Fe’llarda ham shu ma’nodagi so‘zlarda غ o‘rniga almashgan ک ni ham tushiradilar. Hamma turk tillarida ham shu yozilgan qoidalar asosdir. Qo‘shimcha qoidalar o‘z o‘rnida aytiladi.

Men zammalik, fathalik, kasralik so‘zlarni, ا alif bilan boshlangan so‘zlarni kitobimni ixchamlashtirish, qisqartirish, yengillatish maqsadida bir yerda berdim.

Ulug‘ va qudratli Allohdan boshqa qudratlirog‘i yo‘qdir.

Bismillohi-r-rahmoni-r-rahiym

[SO‘Z BOSHIDA] HAMZA KELGAN OTLAR KITOBI
(Birinchi kitob)

IKKI HARFLI [SO‘Z]LAR BO‘LIMI

ﺏ *(p)* *

أَبْ *ep/äp/ap*[40] – ta’kid va kuchaytirish ko‘makchisi; biror narsa juda oshirib maqtalsa, اَبْ اَذْكُوْ نانكْ *ep-eżgû neŋ* – juda yaxshi narsa deyiladi. Juda oq, oppoq narsani اَبْ اَقْ *ap-aq* deyiladi.

أَبْ *ab/ar* – “yo‘q, emas, na” ma’nolarida qo‘llaniladigan ko‘makchi; أَبْ بُوْ اَبْ اُلْ *ab bu ab o‘l* – na bu, na u; bu ham emas, u ham emas.

أُبْ *ûp/up* – rang haqida qo‘llaniladigan oshirish ko‘makchisi; أُبْ أُرُنْكْ *ûp ûrûŋ* – juda oq, oppoq (chigilcha).

أُبْ أُبْ *op-op* – eshakning oyog‘i toyib ketganda o‘rnidan turg‘azish uchun qo‘llaniladigan so‘z bo‘lib, “tur-tur” degan ma’noni bildiradi. Arablarning لَعَلَّ *lään* degan so‘ziga to‘g‘ri keladi.

أُپْ *op*[41] – xirmon yanchuvchi ho‘kizlarning o‘rtasidagi ho‘kiz (arg‘ucha).

ﺕ *(t)*

اَتْ *at* – (qattiq talaffuz qilinadigan اَلِفْ bilan) ot.

قُوشْ قَنَتِنْ اَرْ اَتِنْ *qush qanatïn, er atïn* – “Qush qanoti bilan, er oti bilan” maqolidagi kabi.

اَتْ *et* – et, go‘sht (yumshoq talaffuz qilinadigan اَلِفْ bilan) اَتْ يِيرْ *et yer* – yumshoq yer, yumshoq tuproq.

أُتْ *o‘t* – o‘t, o‘simlik; أُتْ اُنْدِي *o‘t ûndi* – o‘t undi, o‘t o‘sdi.

أُتْ *o‘t* – hayvonlar yeydigan har turli o‘t, xashak; اَتْقا أُتْ بِيْرْكِيلْ *atqa o‘t bergil* – otga o‘t [xashak] bergil.

---

* Olmaota nashrida *b* deb olingan va izohda *b uch nuqtali* deb berilgan.

[40] Hozirgi zamon o‘zbek tilida kuchaytirish ko‘makchisi “xo‘p” (masalan, “xo‘p yaxshi qildi” gapidagi “xo‘p” kabi) ana shuning *x* orttirilgan varianti bo‘lsa kerak.

[41] Qashqadaryo viloyati Beshkent shevasida “xirmon yanchish” ma’nosida qo‘llaniladigan “ho‘p haydamoq” so‘zi ana shu so‘zdandir.

أُتْ *o't* – dori, davo; اِچْتِمْ أُتْ *o't ichtim* – dori ichdim; tabib ma'nosidagi أُتَاچِي *o'tachï* – shu so'zdan yasalgan.

أُتْ *o't* – og'u, zahar; بَكْ اَنكارْ أُتْ بِيرْدِي *beg aŋar o't berdi* – bek unga zahar berdi.

اِتْ *ït* – it, kuchuk.

چ ***(ch)***

أَچْ *ach* – "hoy, hoy, hey" ma'nolarida qo'llaniladigan undov so'z; أَچْ بَرُو كَلْ *ach berû kel* – "hoy, beri kel"; "hay, tez kel".

أُچْ *o'ch* – uch (son); أُچْ يَرْماقْ *ûch yarmaq* – uch tanga.

(30) أُچْ *ûch* – (qattiq talaffuz qilinadigan اَلِفْ bilan) mashhur bir shahar oti[42].

أُچْ *uch* – tog'da o'sadigan daraxtlardan biri; turklarda qalam shu daraxtdan yasaladi; bundan dug, hassa ham qilinadi.

اِچْ *ich* – har narsaning ichi; قُرْ اِچْ *ich qur* – ichdan bog'lanadigan belbog'; سُوزْ اِچْ *ich söz* – ko'ngildagi, dildagi yashirin narsa, sir.

اِچْ *ich*: اِچْ اَتْ *ich et* – jigarga yopishib turadigan nozik et.

ر ***(r)***

اَرْ *er* – er, erkak. Bu so'zni ko'plikda اَرَنْ *erän* shaklida ham qo'llaydilar. Lekin bu hol kam uchraydi va qoidaga xilofdir. Chunki ko'plik qo'shimchasi [aslida] لار lar/*lär* tarzidadir.

اِرْ *ir* – uyalish, izza bo'lish, xijolat tortish ma'nolarida qo'llanadi; اَرْ اِرْ بُلْدِي e*r ir boldï* – odam izza bo'ldi; odam uyaldi.

ز ***(z)***

أُزْ *o'z* – yog'. أُزْلُكْ مُونْ *ûzlûk mûn* – yog'lik sho'rva.

س ***(s)***

أُسْ *us* – yomon va yaxshini farqlash (o'g'uzcha); أُلْ أُسْ بُلْدِي *o'l us bo'ldï* – u yaxshi-yomonni ayirdi, farqiga yetdi.

أَسْ *as* – yirtqich hayvonlarga tekkan parcha go'sht; o'limtik.

أُسْ *us* – karkas qushi; burgut. Aytadilar:

---

[42] "Mu'jamu-l-buldon" kitobida ko'rsatilishicha, O'ch shahri Andijon bilan Samarqand orasidagi Sayxun qirg'og'ida yashovchi qarluqlar shahri (Moskva nashridagi I.V.Kormushinning izohiga ko'ra Qirg'izistondagi O'sh shahri – H.B.).

كَلْدى مَنْكا تاتْ اَيدِمْ اَمْدِي ياتْ

قُشْقا بُلْبْ اَتْ سَنِي تِلارْ اَسْ بُرِي

Keldi meŋä tat, *Aydïm emdi yat,*

Qushqa bo'lub et, *Seni tilär us böri.*[*]

"Menga bir tot keldi; unga men: yot, qushlarga yem bo'l, qushlar, qurtlar seni kutayotirlar (deb uni o'ldirdim)".

[Mening oldimga bir uyg'ur kofiri keldi. Seni yirtqichlar, bo'rilar parchalasin, qushlarga yem bo'lib, shunday yot dedim].

ش (sh)

أشْ *o'sh* – shunday, xuddi. أشْ مُنْدَغْ قِيلْ *ush mundag' qïl* – xuddi shunday qil.

أشْ *o'sh* – hozirgina, shu onda; أشْ كَلْدُكُمْ بُو *o'sh keldûgûm bu* – bu hozirgina kelib turganim.

أشْ أشْ *ush-ush* – "o'sh-o'sh" yoki "ho'sh-ho'sh"; ho'kizni sug'orishda qo'llaniladigan so'z.

أشْ *ush* – har qanday daraxt, shox, butoqning o'rtasi, o'zagi; أشي مُنْكُزْ *möŋûz ushï* – shox (mo'ngiz) o'rtasi; shuningdek, qush va otlarning dum suyaklariga yoki dum chiqadigan o'rinlariga ham *ush* deyiladi.

اِش *ish* – is, chiroq isi va devorlardagi tutun isi, qurumi; تُونْ اِشْ بُلْدِي *to'n ish bo'ldï* – to'n islandi, kirlandi. **(31)**

ق (q)

أقْ *o'q* – o'q.

أقْ *o'q* – to'sin yoki hari; أقْ أقِي *ew o'qï* – uy o'qi, *bolor*, uyning to'sini.

أقْ يِلانْ *o'q yïlan* – o'q ilon; o'zini odamga otuvchi ilon.

أقْ *o'q* – yer va boshqa hissalarni ajratishda ishlatiladigan chek (qur'a).

أقْ *o'q* – fe'llarda ta'kidni bildiruvchi qo'shimcha; بَرْغِلْ أقْ *barg'ïl o'q* – albatta, bor.

---

[*] To'rtlikning mazmuni va Moskva nashriga tayanib, S.Mutallibov nashridagi "as" so'zi "us" deb o'zgartirildi.

اُقْ *o'q* – holga yaqin ma'no beruvchi bir qo'shimcha (yuklama); بَيا اُقْ كَلْدِيمْ *baja-o'q keldim* – "boyayoq keldim", ya'ni bu soatdan oldinroq keldim; اَمْدِياُقْ اَيدِيمْ *emdi-o'q aydïm* – "hozir, hoziroq aytdim"; hozirgina aytdim.

اِقْ *ïq* – hiqichoq, muzdek suv ichib, ustidan non yeganda ko'krakdan chiqadigan hiqichoq; انى اِق تُتّى *anï ïq tuttï* – uni hiqichoq tutdi.

ل *(l)*

اُلْ *o'l* – u; اُلْ اَنْدَغْ اَيْدِي *o'l andag' aydï* – u (odam) shunday dedi.

اُلْ *o'l* – *u* ma'nosida qo'llanadigan ko'makchi; اُلْ اَرْ *o'l er* – u kishi.

اُلْ *o'l* – ot va fe'llarga qo'shiladigan ta'kid qo'shimchasi; اُلْ مَنِكْ اُغْلِمْ اُلْ *o'l meniŋ og'lim o'l* – u haqiqatan mening o'g'limdir. اُلْ اَقْكا بَرْمِيشْ اُلْ *o'l ewgä barmïsh o'l* – u uyga haqiqatan borgandir.

م *(m)*

اَمْ *em* – em, davo, dori; davolovchiga اَمْجى *emchi* deyilishi shundandir.

اَمْ *em* – xotinlar avrati (o'g'uz va qipchoqlarda).

اُمْ *ûm* – ishton, lozim, shalvar.

اِمْ *im* – shoh askarlariga qo'yilgan (tayinlangan) yashirin belgi, o'ron; bu belgi qush yoki qurol nomi yoki biror so'zdan iborat bo'lishi mumkin; to'qnashganda uni aytib o'zlarini tanitadilar; agar javob qiluvchi imga nomuvofiq so'zni aytsa, unga hamla qiladi. Maqolda shunday kelgan: اِمْ بِلْسا اَرْ اُلْماسْ *im bilsä er ölmäs* – im **(32)** bilsa er o'lmas (kishi yashirin belgini bilsa, nohaq o'lmaydi).

ن *(n)*

اُنْ *ûn* – un, tovush; bu so'zni اُونْ *û:n* tarzida cho'zibroq talaffuz qilish ham mumkin.

[1] Bu bo'limning muzoaf (bir undoshi ikkilangan so'zlar) qismi

اَرّ *arra* – siydik; bu [so'z] eshaklar juftlashishi vaqtida ham ikki-uch marta aytiladi; so'ng ular juftlashadilar (hozir bu so'z Qashqadaryo viloyatida "arrak-arrak", Toshkentda "xarr-xarr" tarzida qo'llaniladi). Bu so'zda arabchaga o'xshashlik bor, chunki *arra* arabcha "jimo'" ma'nosidadir.

أرَّ *urra* – erkaklardagi churra, dabba (o‘g‘uzcha).

إرَّ *ïrra* – izza, uyalish; bu so‘z ikki ر (r) bilan *ïrra,* shuningdek, bir ر (r) bilan *ïra* deb ham talaffuz qilinadi[43].

[2] Bu bo‘limning to‘rt harflilari[44]
[Ikki harflilardan yetishmaganlari]*

ا *(alif)*

أ أ *a:* – hayronlik va taajjubni bildiruvchi so‘z. أَلْ مَني أَأ قِلْدي *o‘l meni a: qildï* – u meni hayron qildi, taajjubda qoldirdi.

أُذُو *uzu* – uyqu; أُذِيدِمْ *uzïdïm* – uxladim; bu yerda و (vov) zamma (“u”) bilan kasra (ï) orasida kelgani uchun tushirib qoldirilgan.

أُوا *uva*[45] – chaqiruvchiga javoban, javob tariqasida “ha” deb aytilgan so‘zdir. “Ey falonchi” deb chaqirganda chaqiriluvchining أُوا *uva* || *ova* – “ha, labbay?” degan javobi, “nima deysiz?” deganidir.

أُوقا *uqa* – kafillik, kafolat; مَنْ آنى أُوقا أُلْدِمْ *men anï uqa aldïm* – men uni kafillikka oldim; men unga kafil bo‘ldim.

أَوْ *av* – (qattiq talaffuz qilinadigan أَلِفْ bilan) buyuruvchining buyrug‘ini pisand qilmaslik, bo‘ysunmaslik o‘rnida qo‘llanuvchi “a?!”, “nima deyapsiz?” mazmunidagi yordamchi so‘zdir.

أَىْ *aj* – to‘q sariq rangdagi bir ipak kiyimlik.

أَىْ بِتِكِي *ay bitigi* – askarlar oziq-ovqatining nomi yozilgan daftar.

أَىْ *ay* – *av* so‘zi kabi buyruqni mensimaslikni, inkor qilishni bildiradigan bir so‘z.

---

[43] Hozirgi zamon o‘zbek tilida “uyalish” ma’nosidagi bu so‘zning *izza* va *izo* tarzida ikki xil talaffuz qilinishida bir tovush orttirilishining yoki tushirilishining tilimizda qadimiy hodisa ekanligi ko‘rinib turibdi. Bu so‘zda *r* tovushining *z* ga almashinishi fonetik hodisadir.

[44] Bu yerda bir oz aniqsizlik bor. Chunki to‘rt harfli so‘zlar nazarda tutilsa ham, berilgan so‘zlar to‘rt harfli emasdir.

* Sarlavha noto‘g‘ri tarjima etilgani uchun uning ishonchsizligini bildiruvchi izoh berilgan. Shunga ko‘ra, turkcha va Moskva nashri asosida ikkinchi asosli sarlavhani [ ] (kvadrat qavs) ichida berdik (H.B).

[45] Hozirgi jonli o‘zbek tilida chaqiruvchining murojaatiga javoban “hov” deb aytiladi. Bunday misollarni Alisher Navoiy asarlaridan ham topish mumkin:

Hov desa shohga nuqs roje edi,
Yo‘q demaklik xilofi voqe’ edi.

[3] Tarkibida burun tovushlari bo‘lgan otlar[46] [Ikki harfli so‘zlarning boshlanishidan]*

أَنْكْ *äŋ – yuz yonog‘i;* قِزِلْ أَنْكْ *qïzïl äŋ* – qizil yuz yonog‘i.

أَنْكْ *äŋ* – qush ismi; uning yog‘idan dori sifatida foydalaniladi. Agar yog‘i kaftning yuziga surilsa, kaftning orqasiga ham yoyilib ketadi.

أَنْكْ *aŋ* – “yo‘q” yoki “emas” ma’nosidadir (o‘g‘uzcha). Biron yumushga buyurilganda, buyurilgan kishi أَنْكَانْكْ *aŋ-aŋ* deydi. Bu “yo‘q-yo‘q” demakdir.

أَنْكْ *öŋ* – old; أُلْ مَنْدَنْ أَنْكْدُنْ بَرْدِي *o‘l mendän öŋdûn bardï* – u mening oldimdan bordi.

أَنْكْ *öŋ* – rang; bir narsaning rangi; ياشِلْ أَنْكْلُكْ تُن *jashïl öŋlûk to‘n* – yashil rangli to‘n.

أَنْكْ اِيشْ *o‘ŋ ish* – oson ish, qulay ish. Bu so‘z أَنْكاىْ *oŋaj* so‘zining qisqartirilganidir.

أَنْكْ *o‘ŋ* – o‘ng; أَنْكْ اَلِكْ *oŋ elik* – o‘ng qo‘l, sog‘ qo‘l (chigilcha). **(33)**

Ikki harflilar tugadi.

UCH HARFLILAR BO‘LIMI

[1] فَعْلْ *Fa’l,* فُعْلْ *fu’l,* فِعْلْ *fe’l* shaklida o‘rta harfi sukunli so‘zlar[47]

ب *(b, p)*

أَلْبْ *alp* – botir, qahramon; أَلْبْ يَغيدا أَلْجَقْ جُغيدا *alp yag‘ïda, alchaq jog‘ïda* – “botir dushman bilan to‘qnashganda, olim bahsda

---

[46] Burun tovushlarining so‘z o‘rtasida va so‘z oxirida kelishlariga qarab bo‘linishlari turlicha bo‘lsa ham, Mahmud Koshg‘ariyning ta’rificha, burun tovushlari, asosan, ikki holda paydo bo‘ladi: 1) *n* dan so‘ng *g* kelgan so‘zlarda: *an, oŋ* va shu kabilar; 2) *n* dan so‘ng *j, ch* kelgan so‘zlarda: *ko‘lo‘nch, sevinch* kabi. Bularni Mahmud Koshg‘ariy bir-biridan farq qilib, “*g* li burun tovushlari”, “*j, ch* li burun tovushlari” deb ataydi.

* Qo‘shimcha sarlavha Moskva nashri asosida biz jildonimizdan orttirildi (H.B).

[47] فِعْلْ، فُعْلْ، فَعْلْ shakllari bu o‘rinda ikki narsani anglatadi: 1) *alif* bilan boshlanuvchi so‘zlarni ko‘rsatadi; 2) shu so‘zlarning o‘rtasidagi harflarning sukunli ekanligini ko‘rsatadi.

sinaladi" maqolidagi kabi. Bu so‘z quyidagi parchada ham kelgandir:

[II] اَلْپ اَرْ تُنْكا اُلْديمُو ايسِيزْ اَزُونْ قَلْديمُو
اُذْلُكْ اُوجِنْ اَلْديمُو اَمْدِي يُرَكْ يِرتِلُوزْ

Alp Er Toŋa öldimû, Esiz ayun qaldïmu,
Őzläk öchin aldïmu, Emdi yûräk yïrtïlur.

Alp Er To‘nga o‘ldimu, Qismat undan o‘chini oldimu,
Olchoq dunyo qoldimu, Endi yuraklar uning uchun yaralanmoqda.

Mazmuni: Afsus, qahramon Alp Erto‘nga o‘ldimi, olchoq dunyo undan ajralib qoldimi, taqdir undan o‘chini oldimi, endi uning uchun yuraklar yaralanayotir.

ت *(t)*

اَرْتْ سَجْ *art sach* – orqa soch, gardan mo‘yi, chunki اَرْتْ *art* orqa, bo‘yin demakdir.

اَرْتْ *art* – dovon; اَرْمَگُوكا اَشِكْ اَرْتْ بُلُوزْ *ermägûgä eshik art bolur* – “yalqovga eshik ostonasi ham dovondek ko‘rinadi” maqolidagi kabi.

اُرْتْ *urt* – nina || igna teshigi.

اُرْتْ *ört* – o‘t; yong‘in.

اَسْتْ *ast* – tor yo‘l; tor ko‘cha (chigilcha).

د *(d)*

اَنْدْ *and* – ont, qasam; اَنْدِقْ *andïq* – qasam ich.

ق *(q)*

اَرْقْ *arq* – chiqit, chiqindi; تَمُرْ اَرْقِي *tämûr arqï* – temir chiqindisi.

اُرْقْ *urq:* اُرُقْ *uruq* so‘zining qisqartirilgan shakli (o‘g‘uzcha). Arabcha عُنُقْ *unuq,* عُنْقْ *unq* so‘zlari kabi.

اِرْقْ *ïrq* – mo‘ljal qilish, fol ochish, birov dilidagini aytish.

ك *(k)*

اَرْكْ *ärk* – erk; podshohlik va buyruq o‘tkirligi.

اُرْكْ *örk* – qoramollarning boshvog‘i va ot oyog‘ining bog‘i (tushov).

اِرْكْ *irk* – qo‘y; to‘rt yoshga qadam qo‘ygan qo‘y.

اِلْكْ *ilk* – oldin, avval; اِلْكْ سَنْ بَرْغيل *ilk sen barg‘il* – oldin sen bor.

[2] Uch harflilarning manqus[48] bo‘limi

ب *(b, p)*

اُوبْ اُوبْ *öp-öp* – biron ishda hovliqib va maqtanib, so‘ng uni isbotlashdan ojiz qolganlarga *“öp-öp”* deydilar.

ت *(t)*

اُوتْ *o‘t* – o‘t, olov; اُوتْ تِيسا آغِيزْ كُيْماسْ *o‘t tesä ag‘iz kûymäs* – o‘t degan bilan og‘iz kuymas. **(34)** Bu maqol so‘zi uchun kechirim so‘raganlarga nisbatan ishlatiladi.

اُوتْ *öt* – (و harfi ingichka [ö tarzida] talaffuz etiladi) devorda va taxtada bo‘lgan teshik.

اُوتْ *öt* – (و lablangan vov bilan); achchiqlik, o‘t [öt] qopchasi.

ج *(ch)*

اُوجْ *öch* – o‘ch, intiqom, kek.

[III]

اُوجْ كَكْ قَمُغْ كِشِىنِنْكْ يَلِنكوقْ اُوزا اَلِيمْ بيلْ

اَذْكُولُوكُوكْ اُوغَنْجا اَلِكِينكْ بِيلا تَلِيمْ قِيلْ

Öch kek qamug‘ kishiniŋ yalïŋuq ûzä alïm bil,
Eżgûlûgûg ag‘ancha[49] *eligiŋ bilä telim qïl.*

Bu yerda: “O‘ch, kek degan narsalar odamlarga qarz kabidir. Buni bil-da, kuching yetgancha qo‘ling bilan ko‘p-ko‘p yaxshilik qil” deyiladi.

---

[48] Fe’lning uch harfi (bosh, o‘rta, oxirgi harflari)dan biri *a, ä, o, ö, u, o‘, i – ï, e* bo‘lgan *uch, och, ish, osh, el, o‘z* kabi so‘zlar bo‘limi “manqus” deb ataladi.

[49] Tarjimada bu so‘z tushirib qoldirilgan. Uning ma’nosi “tavba” ekanligini hisobga olsak, ikkinchi misra *Ezgulikni tavbali qo‘ling bilan ko‘plab qil,* deb o‘girilishi kerak. Lekin arab yozuvida *ugancha* deb o‘qilishini ham hisobga olmoq kerak.

[O‘ch, kek degan narsalar odamlarga qarz kabidir, olmay qo‘ymaslar, undan chekin. Shuni bil-da, musofirlarga, begonalarga kuching yetgancha, qo‘lingdan kelgancha yaxshilik qil].

أوچ *uch* – narsaning uchi. بُتَق اوچِ *butaq uchi* – butoq uchi, shox uchi.

أوچ *uch:* أوچ ايلْ *uch el* – el, mamlakat chegarasidagi viloyat.

أوچ *uch* – biror narsaning tugashi, bitishi (o‘g‘uzcha). بوُيدا اوُچ وار *bo‘yda nä uch* var*[50] – xalqda (qabilada) ko‘plik jihatdan tugash yo‘q.[51]

د *(d)*

أود *öd* – (lablangan vov bilan); zamon, zamona, davr. Quyidagi maqolda ham kelgan:

أودْ كَجارْ كِشي تُويُماسْ يَلِنكوقْ أوغلي مَنكُوْ قَلْماسْ

Öd kächär kishï tuymas yalïŋuq og‘lï meŋgû qalmas. “Zamon o‘tar, kishi to‘ymas, inson bolasi mangu qolmas” kabi.

أود *ud* – sigir[**] (chigilcha). Turklarning qabul qilgan o‘n ikki yilidan biriga ham أود ييلي *ud yïlï* – sigir yili deyiladi.

ر *(r)*

أورآت *orat* – to‘q qizil va sariq ranglar orasidagi ot.

أور *ör* – (و harfi ingichka [ö tarzida] talaffuz etiladi); kaftan yoki kamzulning qo‘ltiq osti qismi.

ايرْ *yer* – teshish asbobi.

ايرْ *yer* – yer; ba’zi lug‘at [til]da ييرْ *jer* ham deydi.

ز *(z)*

أوز *öz* – (yumshoq talaffuz etiladigan أَلِف bilan); yog‘. أوزلُكْ آشْ *özlûg ash* – yog‘lik osh, yog‘lik taom.

أوز *öz* – o‘z; o‘zi; bu so‘z shu parchada kelgan:

---

* Olmaota nashrida *qancha kishini yo‘qotding?*

[50] Boshqa manbalarda “bor” deb berilgan.

[51] *To‘dada qanday uch – chegara bo‘ladi?!* deb tarjima qilinishi to‘g‘riroqdir (H.B.).

** Olmaota nashrida *o‘d – buqa* tarzida.

[IV] كُوركلُوك تُنُوغ اُوزُنكا تَتلِغ اَشِغ اَذِينقا

تُوتغِيل قُنُوق اَغرلِغ يَذسُون جَقسِنك بُلُونقا

Körklûg to'nug' özûŋkä, Tutg'il qo'nuq ag'ïrlïg', Tatlïg' ashïg' azïnqa, Yazsun jawïŋ bozunqa.

"Ko'rkam, chiroyli to'ning o'zingga, shirin ovqatingni boshqalarga ata; qo'noqlarni hurmatla, toki shuhrating el-yurtga taralsin" [Chiroyli to'ningni o'zing kiy, lekin shirin taomlaringni boshqalarga tut, mehmondo'st bo'l, toki shuhrating olamga yoyilsin].

اُوز *öz* – dara, tog'lardagi vodiy; **(35)** buni تاغ اُوزى *tag' özi* – tog' darasi ham deydilar.

اُوز *öz:* كِشى اُوز *öz kishi* – yaqin odam; بۇ بِزنِك اُوز كِشى اَلْ bu *biznïŋ öz kishi o'l* – bu bizning o'z yaqin kishimiz.

اُوز *öz* – yurak va qoringa tegishli a'zolar. اُوزُمْ اَغرِيدى *özûm ag'rïdï* – qornim [ya'ni ichim] og'ridi.

اُوز *öz* – o'zak; buni يِغاچ اُوزى *yïg'ach özi* (yog'och o'zagi) ham deydilar. Xurmo yog'ochlarining boshida paydo bo'ladigan oq modda.

اُوز كِشى *uz*[52] *kishi* – qo'li ishga qovushadigan, o'z hunariga mohir kishi.

اُوز *öz:* قُنقى اُوز *öz qonuqï* – gavda ichida harakat qiladigan narsa, ruh; quyidagi parchada ham kelgan:

[V] بَردِي كُوزُمْ يَرْقى اَلْدى اُزُومْ قُنقى

قَنْدا ارنج قنيقى اَمْدِي اوذين اوذغورور

Bardï közûm yaruqï, Qanda erinch qanïqi[53]*, Aldï özum qonuqï, Emdi uzïn*[54] *uzg'urur.*

[52] Bu "uz" – "tajribali", "mohir" deb o'girilishi kerak edi.

[53] Misradagi *qanïqï* so'zining arabchasi قُنقى holida edi. Biz Basim Atalay nusxasi asosida tuzatdik.

[54] *Özin* va *ozyur* bo'lishi matnga mos.

"Ko'zimning nuri ketdi, mening ruhimni ham olib ketdi. U hozir qayerda ekan? Endi meni uyqudan uyg'otadi"[55]

[Ko'z qorachig'im (sevikligim) ketdi. U ketishi bilan mening ruhimni ham o'zi bilan birga olib ketdi. Endi u qayerda ekan? Uning yo'qligi meni uyquдan uyg'otadi, uyquga yo'l bermaydi].

ايشْ *ïsh* – ish. نا ايشِنگ بارْ *ne ïshïŋ bar?* – nima ishing bor?

ايشْ e*sh* – esh, hamroh, o'rtoq; jini bor, alohida tabiatli kishilarga ham ايشْلِک *eshlik* deyiladi:

[VI]

اَنِنگْ ايشِنْ كَجورْدُمْ ايشِنْ يما قَجورْدُمْ

اُولُمْ اُوتِنْ ايجْتي بُلُبْ يوْزى ترن

Aniŋ ïshïn kechûrdûm, Eshïn yimä qachurdûm,

*Ölûm o'tïn ichûrdûm, Ichti bo'lub yûzi tärin**

[Bu yerda:] "Uning ishini bitirdim, hamrohini ham qochirdim. O'lim og'usini ichirdim, yuzini burishtirgan holda ichdi" deyilgan.

[Uni o'ldirib, ishini bartaraf qildim va hamrohini (do'stini) qochirdim; o'lim sharbatini tottirdim, yuzini burishtirgan holda ichdi].

Eslatma. Bu parcha oxiridagi ترن *tärin* so'zi bosma nusxada نرن *närin* shaklida yanglish ketgan. Lekin xato – savob (tuzatish) jadvalida uning to'g'ri shakli ترن *tärin* deb uqtirilgan. Biz ham shunga asoslandik.

---

[55] *Ko'zim nuri vafot qildi.*
Uning bilan tanam mehmoni (jon, ruh) ketdi.
Qayda u baxtsizlik keltirgan
Endi o'zini qutqarish bilan ovora deb o'girish ham matnga mos keladi (H.B.).

* Qo'lyozmada shunday *"tarin"* bo'lsa ham uni Moskva nashrida *"turi"* deb o'qish lozimligi aytilgan (H.B.)

غ *(g‘)*

اوغ *uvug*[56] – chodirning [o‘tovning] yuqori qismida bo‘lgan uvuqlar [ya’ni, chodir yog‘ochlari].

ق *(q)*

اوق *o‘q* – meros hissasi انكارْ بيرْ اوقْ تكْدى *aŋar bir o‘q tegdi* – unga merosdan bir hissa tegdi.

ك *(k)*

اوكْ *ög* – aql va ziyraklik. Shuning uchun yoshi ulug‘ va aql-lilarga اوكا *ögä* laqabi beriladi. Bu so‘z o‘rta yoshga yetib ulg‘aygan har bir hayvonga nisbatan ham ishlatiladi; shuningdek, to‘rt yoshdan oshgan otlarga اوكْ اتْ *ög at* deyiladi.

ايكْ *ig* – dug; shu ma’noda bu so‘z ييك *yig* ham deyiladi.

ايكْ *ig* – kasallik. **(36)**

ل *(l)*

اولْ *ul* – devor va uylar poydevori. تامْ اولي *tam ulï* – devor osti, devor poydevori.

اولْ *öl:* اولْ نانكْ *öl neŋ* – ho‘l narsa. اولْ تونْ *öl to‘n* – ho‘l, nam to‘n. O‘g‘uzlar buni bilmaydilar.

ايلْ *el* – el, viloyat. بكْ ايلي *beg eli* – bek eli, bek viloyati.

ايلْ *el* – ochiqlik, bo‘shlik; قَبُغْ ايلي *qabug*[57] *eli* – eshik yonidagi bo‘sh joy, ochiq maydon.

ايلْ *el* – ot turini shunday deb ataydilar; chunki ot turkning qanotidir. Otboqarni ايلْ بَشي *el bashï* deydilar. Bu “viloyat boshlig‘i” demakdir. Lekin bundan otboqarni tushunadilar.

ايلْ *el* – ikki shoh orasidagi kelishuv, yarashuv; ايكي بيك بيرلا ايلْ بُولدي *iki beg birlä el bo‘ldï* – ikki bek bir-biri bilan yarashdi.

ايلْ *il:* ايلْ كِشي *el kishi* – past odam; baxil kishi

ايلْ قُوشْ *el qush*[58] (bu katta bir qush bo‘lib, mayda qurtlar, qurbaqa va jo‘jalarnigina yeydi; ammo o‘zi ovlanmaydi).

م *(m)*

اومْ *um* – me’da buzuqligi*. ار اومْ بُولْدي *er um boldï* – odam me’dasi buzildi; ko‘p go‘sht yeyishdan odamning me’dasi buzildi.

---

[56] Moskva nashrda *ug‘*, Olmaota nashrida *o‘g‘* shaklida berilgan.

[57] “*Qabug*’” emas, “*qapug*’” deb o‘qilgani ma’qul.

[58] Basim Atalay tarjimasida “burgut” (1-jild. B.49), Brokkelman tarjimasida esa “kalxat” (B.66) deb berilgan.

ن *(n)*

اُونْ *o ʻn* – oʻn.

اُونْ *ûn* – un, tovush (choʻziq va qisqa talaffuz qilish ham mumkin).

اُونْ *un* – un.

اِينْ *en* – اِينْ يِرْ *en yer* – qiya yer; اِينْ يُقْ *en joq* past-baland joy deyilishi shundandir.

اِينْ *en* – en, har narsaning eni; بُو بُوزْ اِينِي نَجا *bu böz eni nechā*? – bu boʻzning eni qancha?

اِينْ *in* – in; sher, tulki va boshqa yirtqichlar uyasi. يِينْ *yin* shakli ham bor.

اِينْ *in* – qoʻy qiyi; bu soʻzning يِينْ *yin* shakli ham bor.

TOʻRT HARFLILAR BOʻLIMI[59]

[1] [Koʻrsatilgan uch harflilardan yetishmaganlari] [**]

ى *(y)*

اُوىْ *oy* – yerdagi chuqurlik, oʻydim-chuqur.

اُوىْ *oy*: اُوىْ اَتْ *oy at* – qora ot[***].

Oʻrta harfi sukunli soʻzlar tugadi.

---

[*] Bunga Basim Atalay "qorin shishiqligi" deb izoh bergan (H.B.).

[59] Bu sarlavha Istanbul nashrida Basim Atalay tomonidan orttirilgan.

[**] Tagsarlavha turkcha va Moskva nashri asosida biz tomonimizdan orttirildi (H.B.).

[***] Olmaota nashrida *kulrang ot.*

O‘RTASI HARAKATLI BO‘LIMLAR*

1. فَعَلْ *Fa’al*, فَعُلْ *fa’ul*, فَعِلْ *fa’il* kabi o‘rtasi har xil shaklda qo‘llanuvchi so‘zlar bo‘limi

ت *(t)*

أُجُتْ *öchût* – o‘ch, qasos; dushmanlik; bu so‘zning asli أُوجْ *öch* dir**.

اَذُتْ *azut* – kaft; bir kaftga sig‘arlik; بيرْ اَذُتْ نانْكْ *bir azut neŋ* – bir kaft narsa. **(37)**

اَرتْ أُتْ *arut*[60] o‘t: اَرتْ أُتْ *arut o‘t* – bir yil turgan o‘t; quruq hashak.

أُغُتْ *ug‘ut* – bo‘za tayyorlashda ishlatiladigan achitqining nomi. Bu ko‘p dorilardan iboratdirki, undirilgan arpa uni bilan aralashtiriladi. Keyin qorishtirilib, g‘o‘laklarga o‘xshatib kesiladi, so‘ng quritiladi. Keyin bug‘doy va arpa qaynatiladi. O‘sha hamir o‘g‘itni (g‘o‘lakni) yanchib, har bir bug‘doyga bir g‘o‘lakdan sepiladi, so‘ngra qaynatilgan bug‘doyni toza bir narsaga o‘rab, uch kungacha dimlab qo‘yiladi. Shundan keyin xumga solinadi va yetilguncha o‘n kun qo‘yiladi. So‘ng ustiga suv quyib suziladi. Bu bug‘doy sharobi [bo‘za]dir.

اَڤَتْ *äwät* – to‘g‘ri, ma’qul degan ma’noni anglatuvchi so‘zdir. Bu so‘zning uch xil talaffuzi bor: yag‘mo, tuxsi, qipchoqlar اَڤَتْ *ewät,* o‘g‘uzlar اَمَتْ *emät* yoki اَوَتْ *evät* deydilar. Boshqa turklar esa يَمَتْ *yemät* deydilar.

أُڤُتْ *uwut* – uyalish, hayo.

أُڤُتْ *uwut* – taomga yoki podshoh huzuriga chaqirish.

اِكِتْ *egit* – yaradan, shuningdek, ko‘z tegishidan saqlash uchun bolalarning yuziga surtiladigan bir dori. Bu dori za’faronga bir qancha narsalar qo‘shib yasaladi.

أُكُتْ *ögût* – o‘git, nasihat; [Bu baytda] aytadilar:

---

* Bu sarlavha Istanbul nashrida Basim Atalay tomonidan orttirilgan (H.B.).

** Moskva nashrida shu qator tushib qolgan.

[60] Moskva nashrida “*urut*” deb o‘qilgan.

[VII] اَلْغِيلْ اُكْتْ مَنْدِينْ اُغولْ اَرْدَمْ تِيلا
بُويْدا اُولُغْ بِلكا بُلْبْ بِلكِينكْ اُولا

Olg'il o'gut mandin o'g'ul ardam tila,
Bo'yda ulug' bilgä bo'lub, bilgiŋ ula.

"O'g'il, mendan o'git ol, fazilat tila,
El-yurt orasida ulug' olim bo'l, ilmingni tarqat".

[Ey o'g'lim, mendan o'git-nasihat ol, odobli va tarbiyali bo'lishga tirish, toki el ichida zo'r olim bo'lib tanil, ular orasida odob va ilm tarqat].

اُكِتْ *ûgit* – bug'doy va shu kabilarni yanchish.

اُكِتْجِى *ûgitchi* – bug'doy va boshqa donlarni yanchuvchi kimsa, tegirmonchi*.

اِكَتْ *egät* – nikoh kechasi kelin yonida xizmat qiluvchi xotin, yanga.

اِكِتْ *ikit* – yolg'on (o'g'uzcha); اِكِتْ سُوزْ *ikit söz* – yolg'on so'z.

اُلْتْ *ölût* – bir-birini o'ldirish. O'ldiruvchiga اُلْتْجِى *ölûtchi* deyiladi.

اُلْتْ اَرْ *ölût er* – kuch va quvvati ketgan katta yoshli kishi.[61] **(38)**

چ ***(ch)***

اَتَجْ *atach* – xuddi katta kishilardek o'zini ulug'sifat (keksa-qari) qilib ko'rsatuvchi bolaga *atach og'ul* deyiladi.

اَتِجْ *atïch* – bolalar yong'oq o'ynaydigan chuqur joy.

اَشِجْ *ashïch*** – qozon; bu so'z quyidagi misolda ham kelgandir:

اَشِجْ اَيُوْرْ تُوبُمْ اَلْتُونْ، قَمِجْ ايور مَنْ قَيْدامَنْ

*Ashïch ayur tûbûm altun, qamïch ayur men*** *qaydaman?*

---

* Qo'lyozmada bu modda she'riy misoldan avval berilgan ekan. Kotib xatosi bo'lsa kerak. Moskva nashri asosida to'g'rilandi.

[61] Moskva nashrida *olut är – qirchillama kishi*, deb berilgan.

** Olmaota nashrida *'ishij.*

*** Olmaota nashrida *man.*

"Qozon aytur: tubim oltin, cho'mich aytur: men qaydaman?"

[Qozon tubim oltin deb maqtansa, cho'mich: "Unday bo'lsa, men qaydaman?" – deydi].

Bu masal o'zining kimligini biladigan tanish kishilar oldida maqtanuvchi kishiga nisbatan aytiladi.

اَكَجْ *ekäch* – o'zining ortiq ziyrakligi bilan odamlarga xuddi o'z singlisidek tuyuluvchi yosh qiz; bu so'z yosh qizlarni sevish, erkalash uchun qo'llanadi.

اَمَجْ *amach* – nishon, mo'ljal; maqsad, g'oya, niyat.

اَمَجْ *amach* – omoch, omoch-bo'yinturuq; dehqonchilik asboblari.

اُلِجْ *ulïch* – bolalarni sevish, erkalatish uchun aytiladigan so'z; اُلِجِمْ *ulïchïm* – o'g'ilcham, qarog'im (qarluqcha).

اَنَجْ *anach* – ona qiz, ya'ni o'zining ziyrakligi bilan hammaning onasidek hisoblanuvchi yosh qiz. Bu so'z qizlarni erkalatish uchun aytiladi.

اَنْجْ *enûch* – ko'zga tushgan parda, noxina.

ر *(r)*

اَغِرْ *ag'ïr* – og'ir, har narsaning og'iri. Xalq yoki bek tomonidan hurmat qilinadigan kishiga اَغِرْلِيغْ كِشِي *ag'ïrlïg' kishi* deb aytiladi; تَنكرِي مَنِي اَغِيرلادِي *Teŋri meni ag'irladï* – Xudo meni siyladi, qadrladi. اَغِير اَذاقْ اَمْرُلدِي *ag'ïr azaq emrûldï* – og'ir oyoq kechadan bir muncha muddat o'tgandan keyin to'xtadi deyiladi, ya'ni "og'ir oyoqli kishi sekin va sust yursa ham manzilga yetdi" deyilmoqda*.

اَغِيرْ *ag'ïr*: اَغِيرْ نانكْ *ag'ïr neŋ* – narxi oshiq narsa, qimmatbaho narsa.

اُغَرْ *ug'ar:* اُغَر اَتْ *ug'ar at* – peshonasida oqi bor [qashqa] ot; bu so'z shaklan ham, mazmunan ham arabchaga mosdir; faqat bu so'zning bosh harfi arabchada fatxali (a), turkchada zammali (u)dir.

اُغُرْ *o'g'ur* – vaqt; نا اُغُرْدا كَلْدِينكْ *ne o'g'urda keldiŋ?* – qay vaqtda kelding?

---

* Matn so'zlari va izohlaridan kelib chiqilsa, *ag'ïr azaq emrÿldi* jumlasining arabcha tarjimasi noto'g'ridek ko'rinadi. Bu jumlaning mazmuni, bizningcha, "hurmat va qadr (qilish) to'xtaldi" bo'lishi taxmin qilinadi (B.I.).

أُغُرْ *o'g'ur* – davlat, dargoh; بَكْ أُغُرِيڈا مَينک اِيشيم اِيتِلْدِي *beg o'g'rïnda menïŋ ïshïm yetildi* – bek davlatida (dargohida) mening ishim o'nglandi. **(39)**

أُغُرْ *og'ur* – biror ishning imkoniyati, fursati. بُو اِيشْ أُغُرْلغْ بُلْدِي *bu ïsh o'g'urlug' bo'ldi* – bu ish vaqtida bo'ldi.

أُغُرْ *o'g'ur* – badal, evaz; o'rinma-o'rin, boshma-bosh; أَتْقا أُغُرْ اَلْديمْ *atqa o'g'ur aldïm* – ot evaziga [boshma-bosh] oldim (o'g'uzcha).

أُغُرْ *o'g'ur* – yaxshi va muvaffaqiyatli; xayrli; bu so'z faqat safarga yoki safarchiga nisbatan qo'llaniladi: يُوْلْ أُغُرْ بُلسُونْ *yo'l o'g'ur bo'lsun* – safar bexatar [muvaffaqiyatli] bo'lsin (o'g'uzcha).

اَكِرْ *egir* – igir, iyir, qorin og'rig'ini davolash uchun qo'llaniladigan o'simlik; bu so'z shu maqolda kelgan: اَكِرْ بُلسا اَرْ اُلْماسْ *egir bo'lsa er ölmäs* – igir bo'lsa odam o'lmaydi [kishi yonida bu dori bo'lsa, o'lmaydi]. Chunki qorin og'rig'iga duchor bo'lgan odam uni yesa, tuzaladi. Bu maqol har ishga oldin hozirlanish kerak, degan ma'noda qo'llaniladi.

اُگُرْ *ûgûr* – tariq. Bu so'z turkchadir; o'g'uzlar bilmaydilar.

اُگُرْ *ögûr:* ياغ اُگُرى *yag' ögûri* – kunjut (o'g'uzcha).

اُگُرْ *ûgûr*[62] – poda; qo'y, echki, kiyik; yovvoyi o'rdakning kichik xili – churrak deyilgan qush, tuyalar podasiga nisbatan ham qo'llanadi.

اَمِرْ *emir* – tuman; bulut (o'g'uzcha).

ز *(z)*

اُبُزْ *ubuz* – qattiq yer; اُوى اُبُزْ *uy ubuz* – past va sahrolik yer.

اَتِزْ *ätiz* – ikki dara orasidagi chegara*.

اجز *ujuz* – jo'n; arzon baho; اُجُزْ نانکْ *ujuz neŋ* – arzon narsa. Har bir tuban, past narsaga اُجُزْ *ujuz* deydilar. بَكْ اَنى اُجُزْلادِي *beg anï ujuzladï* – bek uni erga urdi, xo'rladi.

اَذُزْ *uzuz* – qo'tir; تِلْكُوْ اُوزْ اِيڈكا اُرْسا اَذُزْ بُلوُرْ *tilkû öz inigä ursa uzuz bo'lur* – tulki o'z uyasiga qarab irillasa [ulisa, hursa] qo'tir bo'ladi. Bu maqol o'z elini, urug'ini va mamlakatini yomonlovchilarga qarata aytiladi.

اَذِزْ *azïz* – baland yer va boshqa baland narsalar.

---

[62] Ushbu so'z *ygyr* deb yozib o'qilsa, mazmunga mos keladi.

* V.Radlov va Olmaota nashrida *pushta;* ikki ariq orasidagi ekin joyi.

اَنِزْ *aziz*: اَنِزْ تاغ *aziz tag'* – baland tog' yoki oshib o'tish mumkin bo'lmagan tog'. **(40)**

اَغُزْ *ag'uj* – og'iz; og'iz suti; bu so'z oxiridagi tovush ز *"z"* bilan yoki ژ *"j"* bilan yozilishi ham mumkin.

اَغِزْ *ag'iz* – ariq og'zi; charm idish yoki qovg'aning og'zi; xum og'zi; quduq og'zi.

اَغِز *ag'iz* – odam va hayvonlar og'zi; اغز بيسا كوز ايادور *ag'iz jesä köz uyazur* – og'iz yesa, ko'z uyalar. Bu maqol birovning biror narsasini yeganlar uning hojatini chiqarishdan tortinishi mumkin emasligini ko'rsatish uchun aytiladi.

اغز *og'uz* – turklarning bir qabilasi. Ular turkmanlardir. Ular yigirma ikki urug'dir; ularning har birining maxsus belgilari, mollariga xos tamg'alari bordirki, urug'larni shu tamg'alariga qarab ayiradilar.

Birinchisi va boshliqlari: قِنِقْ *qïniq* – qiniqlardir. Zamonamizning xoqonlari shu qiniqlar urug'idandir. Mollarining tamg'asi shunday:

Ikkinchisi: قَيغْ *qayïg'* – qayig'lardir. Tamg'asi shunday:

Uchinchisi: بايُنْدُرْ *bayundur* – bayundurlardir. Tamg'asi shunday:

To'rtinchisi: اِيْوا *ïwa* – ivalardir. Ularni يِيْوا *yïwa* – yivalar deb ham ataydilar. Tamg'asi shunday:

Beshinchisi: سَلْغُرْ *salg'ur* – solg'urlardir. Tamg'asi shunday:

Oltinchisi: اَفْشارْ *afshar* – afsharlardir. Tamg'asi shunday:

Ettinchisi: بَكْتِلِي *begtili* – begtililardir. Tamg'asi shunday:

Sakkizinchisi: بُكدُزْ *bûkdûz* – buktuzlardir. Tamg'asi shunday:

To'qqizinchisi: بَياتْ *bajat* – boyotlardir. Tamg'asi shunday:

O'ninchisi: يَزْغِرْ *yazg'ïr* – yozg'irlardir. Tamg'asi shunday:

O‘n birinchisi: ايمُرْ *eymûr* – eymurlardir. Tamg‘asi shunday:

O‘n ikkinchisi: قرابُلُكْ *qarabölûk* – qorabo‘luklardir. Tamg‘asi shunday:

O‘n uchinchisi: اَلْقابُلُكْ *alqabölûk* – olqabo‘luklardir. Tamg‘asi shunday:

O‘n to‘rtinchisi: اِگْدَرْ *igdär* – igdarlardir. Tamg‘asi shunday:

O‘n beshinchisi: اُرَكِرْ *ûrägir* – urakirlardir. يُرَكِرْ *yûrägir* ham deydilar. Tamg‘asi shunday:

O‘n oltinchisi: تُوتِرْقا *tutïrqa* – to‘tirqalardir. Tamg‘asi shunday:

O‘n ettinchisi: اُولايُنْدُلُغْ *ulayundlug‘* – ulayundlug‘lardir. Tamg‘asi* shunday:

O‘n sakkizinchisi: تُوگَرْ *tögär* – to‘garlardir. Ba’zan و harfi tushirilib, تُگَرْ shaklida ham yozadilar. Tamg‘asi **(41)** shunday:

O‘n to‘qqizinchisi: بَجَنَكْ *bechänäk* – bajanaklardir. Tamg‘asi shunday:

Yigirmanchisi: جُوَلْدَو *juvaldar* – juvoldorlardir. Tamg‘asi shunday:

Yigirma birinchisi: جَپْنِي *jepni* – japnilardir. Tamg‘asi shunday:

Yigirma ikkinchisi: جَرُقْلُغْ *jaruqlug‘* – jarug‘luqlardir. Bularning soni oz, tamg‘alari noma’lumdir.

---

* Olmaota nashrida *uluyundlar tamg‘asi chizilmagan* deb yozilgan.

Mahmud [Koshg'ariy] aytadi: "Bu qabilalarni bilishga odamlarning ehtiyojlari borligi uchun birma-bir izoh qildim. Bu tamg'alar ularning mollari va podalarining belgisidir. Mollari aralashib ketganda, har qabila o'z molini shu tamg'alardan ayirib oladi.

Bular asosiy qabilalardir. Ulardan har birining aymoqlari bor. Qisqartirish uchun ularni yozmadim. Bu nomlar u qăbila-urug'larning eng qadimgi bobolarining ismidir. Arablarda بَنُو سَلِيْمْ Banu Salim, ya'ni "Salim avlodlari", بَنُو خَفَاجَه *Banu Xafoja*, ya'ni "Xafoja avlodlari" deb yuritilgani kabi bular ham qadimgi otalariga nisbat berib yuritadilar.

أُوكُزْ *ögo'z* – Jayxun (Amudaryo), Firot kabi daryolar nomi. O'g'uzlar bu so'zni o'zlarining shaharlari joylashgan بَنَاكَتْ *Banokat*dan o'tadigan daryo vodiysi* ma'nosida qo'llaydilar. Ularning ko'chmanchilari ham shu daryoning ikki qirg'og'iga joylashganlar. Turk mamlakatlaridagi bir qancha boshqa daryolar ham shu nom bilan yuritiladi.

الا *Ila* (Ila) va يَفَنْجْ *Yafinj* (Yofinj) daryolari orasidagi shahar ايكِي أُوكُوزْ *Iki ökûz* deb ataladi.

أُكُزْ *ökûz* – ho'kiz.

Bu so'z shu maqolda ham kelgan: أُكُزْ اَذاقِي بُلْغَنْجا بزْاغُو بَشِي بُلْسا بِيكْ *ökûz azaqï bolg'ïncha, buzag'u bashï bo'lsa jik* "ho'kizning oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq". Bu maqol "mustaqillik bo'ysunishdan yaxshi" degan ma'noda qo'llanadi (**42**).

أَوُسْ *awus* – mum (bulg'orcha).

أُولاسْ *ulas:* اوْلاسْ كُوزْ *ulas köz* – suzilgan, yoqimli ko'z; xumor ko'z. Shu parchada ham kelgan:

[VII] بُلْنارْ مِينِي أُولاسْ كُوزْ قَرامَنْكِيزْ قِيزِيلْ يُوزْ
اَندِينْ تَمارْ توكالْ تُوزْ بُلْنابْ يَنا أُولْ قَجارْ

* Sirdaryoning o'rta qismidagi Banokat shahri nomidan olingan, Angren suvining Sirdaryoga quyilishi yaqinida joylashgan (Moskva nashridan, I.V.Kormushin izohi.)

Bulnar meni ulas köz, Andïn tamar tûkäl tûz,
Qara meŋiz qïzïl yûz. Bulnap yana o'l qachar.

Bu xumor ko'zli (seviklim) porloq yuzidagi yoqimli qora xoli bilan meni asir qiladi. Xuddi (go'zal) yonoqlaridan shirinlik tomayotganday meni asir qiladi-da, so'ng mendan qochadi.

[Mastona ko'zli, ko'rkam yuzli, qop-qora xolli seviklim, yonoqlaridan yoqimlilik tomayotgandek meni asir qiladi. Asir qiladi-da, so'ng qochadi].

ش (sh)

اُپُشْ *öpûsh* – o'pish, ikki kishi orasida sodir bo'ladi.

اَتِشْ *atïsh* – otish; otishma.

اَتِشْ *Atïsh* – er kishilarning ismlaridan.

اُتُشْ *Utush* – er kishilarning ismlaridan.

اُتُشْ *ûtûsh* – [yumshoq talaffuz etiladigan "û" bilan*]; o'yinda yutish. Bu shundayki: bolalar halqa (davra) bo'lib o'tiradilar. Bolalardan biri yonidagi bir bolani turtadi va unga اتش اتش *ûtûsh-ûtûsh* deydi, ya'ni "yoningdagini ham turt", deydi.

اِتِشْ *itish* – ikki kishi orasida o'zini qo'l bilan himoya qilish.

اُجَشْ *öchäsh* – o'chakishish. ال مينڭ برلا اوچشدى *o'l meniŋ birlä öchäshti* – u men bilan o'chakishdi.

اَدَشْ *adash* – do'st, o'rtoq.

اِدِشْ *idish* – qadah; piyola; yag'mo, tuxsi, yamak, o'g'uz va arg'ular tilida tos, obdasta, tovoq va laganlarning hammasi "idish" deb yuritiladi.

اَرِشْ *arïsh* – o'rish; اَرِشْ اَرْقاغ *arïsh arqag'* – arqog' o'rish deb qo'llaniladi.

اُرُشْ *urush* – talashish, tortishish; urishish.

اَغِيشْ *ag'ïsh* – ko'tarilish, og'ish.

اُغُشْ *o'g'ush* – qabila, qarindosh.

اُڤُشْ *uwush* – ushoq, narsaning mayda bo'lagi; اُڤُشْ اَتْماكْ *uwush etmäk* – ushatilgan non, burdalangan non.

اُقُشْ *uqush* – uqish, anglash; idrok etish; tushunish; اُقُوشلُغ كشى *uqushlug' kishi* – uquvli kishi, fahm-farosatli kishi.

---

* Olmaota nashrida *lablangan alif bilan.*

اُكْش *ökûsh* – ko‘p; اُكْش نانْكْ *ökûsh neŋ* – ko‘p narsa; **(43)** har narsaning ko‘pi. Masalda shunday kelgan:

تِيرِيكْ اَسَنْ بُلْسا تانكْ اُكُوشْ كُرُورْ

Tirig esän bo‘lsa taŋ ökûsh körûr – odam eson [sog‘] bo‘lsa, qiziq narsalarni ko‘p ko‘radi.

اُوكُوشْ يِلْقِي *ökûsh:* اُوكُوشْ *ökûsh yïlqï* – qaysar ot; sarkash hayvon.

اَلِشْ *alïsh* – suvning hovuzga quyiladigan o‘rni.

اَلُشْ *Alush* – Qashg‘arda bir qishloq nomi.

اَلِش *alïsh* – olish, hisoblashish; اَلِشْ بِيرِيشْ *alïsh-berish* – olish-berish (Savdo). Oladiganni olish, beradiganni berish.

اُلُشْ *ûlûsh* – ulush, hissa (ش harfi o‘rnida aslida ك bo‘lgan).

اُولُكْ *ûlûk* – ulush, hissa; bu so‘z oxirida ك *k* bo‘lishi asosdir. Bu arab tilida *k* ning *sh* ga almashinishi kabidir. Chunonchi, Majnunning فَعَيْنَاشِ عَيْنَاهَا وجِيدُشِ جِيدُهَا misrasidagi عَيْنَاشِ جِيدُشِ so‘zlari عَيْنَاكِ جِيدُكِ o‘rnida qo‘llangan.

اُلُشْ *ulush* – qishloq (chigilcha); Bolosog‘un aholisi va ularga yaqin yashovchi arg‘unlilar tilida “shahar” demakdir. Shuning uchun Bolosog‘un shahrini قُوزْ اُولُوشْ *Quz ulush* ham deydilar.

اُلُشْ *ûlûsh* – kishilar orasida hissa taqsimlash yoki ulashmoq. So‘z oxiridagi ش ك ga almashgandir. Chunonchi, رَبِّكِ تَجْتُكِ so‘zlari o‘rnidan Qur’oni karimda * قَدْ جَعَلَ رَبِّشِ تَجْتَشِ سَرِيًا kabi qo‘llanganda *sh k* ga almashadi.

غ *(g‘)*

اَچِغْ *achïg‘* – xon yoki shohning baxshishnomasi, mukofoti; خان منكا اچغ بيردى *Xan meŋä achïg‘ berdi* – xon menga mukofot berdi.

اَچِغْ *achïg‘* – noz-ne’matlar ichida yashash, noz-ne’matlardan bahramand bo‘lish; اُوزُنْكُنى اَچِغْلَغْ تُتْ *özûŋni achïg‘lïg‘ tut* – o‘zingni yaxshi tut! Noz-ne’matlardan bahramand bo‘l, oziqlan, demakdir.

اَچِغْ *achïg‘* – achchiq; achchiq bo‘lgan har bir narsa.

اَذِغْ *azïg‘* – ayiq; bu so‘z shu maqolda ham keladi: اَقْجِي نجا اَلْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيرْ *awchï nechä al bilsä, azïg‘ ancha yol bilir* – ovchi

---

* Qur’oni karim, 19-sura, 24-oyat: G‘amgin bo‘lma, Parvardigoring (oyoq) ostingdan bir ariq oqizib qo‘ydi (A.R.)

qancha ov hiylalarini bilsa, ayiq ham shuncha qochish yo‘llarini biladi. Bu maqol ikki tajribali kishi tortishib qolganda so‘zlanadi.

اَذِغْ *aẓïg‘* – mastlikdan hushyor bo‘lgan kishi. (**44**)

اَسْرُكْ اذغ *esrûk aẓïg‘* – mast va hushyor.

اَذِغْ *Aẓïg‘* – bizdagi bir qishloq nomi.

اُذُغْ *uẓug‘* – uyg‘oq; hushyor; اُذُغْ اَرْ *uẓug‘ er* – uyg‘oq odam; dili ziyrak kishiga اذغ كونكوللوك ار *uzug‘ köŋûllûk er* – sezgir tabiatli odam deyiladi.

اَرِغْ *arïg‘* – chodir pardasi (barsag‘oncha).

اَرِغْ نانكْ: اَرِغْ *arïg‘ neŋ* – toza narsa.

اُرُغْ *urug‘* – urug‘, har bir narsaning urug‘i; [ekiladigan] urug‘ni ham urug‘ deydilar. اُرُغْ اكْدى *urug‘ ekdi* – urug‘ ekdi, dona sochdi. Qarindosh-urug‘ni ham bunga o‘xshatib اُرُغْ تُرِغْ *urug‘-turïg‘*[*] deydilar.

اَزِغْ *azïg‘* – oziq, hayvonning oziq tishi.

اَسِغْ *asïg‘* – foyda.

اُسُغْ *o‘sug‘* – bir narsani boshqa bir narsaga almashtirish;

بُو ايشْ اُسُغِي مُنْدَغْ *bu ïsh o‘sug‘ï mundag‘* – bu ishning aylanishi shunday[**].

اَلِغْ *alïg‘* – har narsaning qaytarilishi[***] (o‘g‘uzcha va qipchoqcha).

اُلُغْ *ulug‘* – ulug‘, har narsaning ulug‘i, kattasi; shu she’riy parchada ham kelgan:

[IX]

اُلُغْ لُوقُغْ بُلْسا سَنْ اَذْكُو قِلِيْنْ
بُلْغِيْلْ كِشِيْكْ بَكْلارْ قتن يخشى اولاتْ

Ulug‘luqug‘[****] *bulsa sen ezgû qilïn,*
Bo‘lg‘il kishig beglär qatïn jaxshï ulan.

---

[*] Olmaota nashrida *‘urug tarig‘*.

[**] Olmaota nashrida: biron narsaning xossasi, xususiyati – *bu ishning xususiyati, o‘zi shunday;* Moskva nashrida *bu ishning yechimi bunday bo‘ladi.*

[***] Olmaota nashrida *qandaydir yomon narsa.*

[63] اجقم *achqïm* so‘zining yozilishida bosma nusxada aniqsizlik bor. Unda bu so‘zning bosh harfi اَجِقمْ bir yerda “a” bir yerda “i” اِجِقمْ shaklida berilgan.

[****] Olmaota nashrida *‘ulug lo‘qug‘*.

Daraja yoki martaba topsang, xulqingni chiroyli qil, amirlar oldida yaxshilik yetkazuvchi, xalqning ishlarini yaxshi qabul qiluvchi bo‘l.

اِلغْ سُوڤْ اِلغْ *ilïg‘: ilïg‘ suw* – ilig‘ suv; asli ى bilan يِلغْ *yilïg‘* (yilig‘) bo‘lishi kerak.

ق *(q)*

اَجُقْ *o‘chuq* – ochiq; اَجُقْ قَپَغْ *achuq qapug‘* – ochiq eshik; اَجُق كُوكْ *achuq kök* – ochiq havo; اَجُقْ ايِشْ *achuq ïsh* – aniq va ravshan ishga ochiq ish deyiladi.

اُجَقْ *o‘chaq* – o‘choq.

اِجِقِمْ *achïqïm* – katta aka; xoqoniy turklari katta akalarini اِجِقِمْ *achïqïm*[63] deydilar, lekin ikkinchi shaxsda اِجِقِنگْ *achïqïŋ* shakli qo‘llanilmaydi (**45**).

اَذَقْ *ażaq* – oyoq.

اَذُقْ *ażuq:* اَذُقْ نانگ *ażuq neŋ* – noma’lum narsa; اَذُقْ *ażuq*ning asli اَغدُقْ *ag‘duq* – “o‘zgaruvchi” degan ma’nodadir. Yengillatish uchun غ tushirilgan اَنِينگ مَنگزِي اَغدِي *anïŋ meŋzi ag‘dï* – uning rangi o‘zgardi.

اُذِقْ *użïq:* اُذِقْ اَرْ *użïq er* – uyquchi odam; mudrovchi odam.

اِذُقْ *ïżuq* – har bir qutlug‘ narsa; o‘z holiga qo‘yilgan hayvonga اِذُقْ *ïzuq* deydilar. Unga yuk ortilmaydi, suti sog‘ilmaydi, yungi olinmaydi. Egasi uni nazr qilgani tufayli shunday qilinadi.

اِذُقْ *ïżuq* – uzun, cho‘ziq اِذُقْ تَاغْ *ïżuq tag‘* – o‘tish mumkin bo‘lmagan cho‘ziq tog‘.

اَرِقْ *arïq* – ariq; daryo; bu so‘z shu maqolda ham kelgan: اَغيِلدا اُغلاقْ تُغسا اَرقدا اُوتي اُونارْ *ag‘ïlda o‘g‘laq tug‘sa, arïqda o‘ti ûnär* – molxonada uloq tug‘ilsa, ariqda o‘ti chiqadi. Bu maqol ovqat yoki rizq uchun ortiqcha urinish va qayg‘urish kerak emasligini anglatish uchun aytiladi.

اَرُقْ *aruq* – اَرُقْ اَرْ *aruq er* – oriq, charchagan odam; shuningdek, boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi.

اَرُقْ تُرُقْ *Aruq-turuq* – Farg‘ona bilan Qashg‘ar o‘rtasidagi balandlik bir joyning nomi.

اَرِقْ *arïq* – oriq, zaif (o‘g‘uzcha va qipchoqcha).

اُرُقْ *uruq* – arqon.

اَزُقْ *azuq:* اَزُقْ اوُقْ *azuq oq* – daydi o‘q, kim otganligini aniqlash qiyin bo‘lgan o‘q.

أَزُقْ *azuq*: أَزُقْ مُنُقْ *azuq munq*[64] – qochgan; yo‘ldan ozgan; adashgan.

أَزَقْ *Azaq* – o‘g‘uz beklaridan birining nomi.

أَزُقْ *azuq* – oziq, oziq-ovqat; shu maqolda keladi:

سَرْتْ نِينكْ أَزُقِي آرِغْ بُولْ سه جال اوزا پيرْ *sartniŋ azuqi arïg‘ bo‘lsa, yo‘l ûzä yer* – savdogarning moli toza, beshubha bo‘lsa, yo‘l ustida yeydi. Bu maqol aytgan so‘zining uddasidan chiqa olmagan, quruq maqtanchoqlarga nisbatan qo‘llaniladi.

أَزَقْ *uzaq* – uzoq; أَزَقْ ايشْ *uzaq ïsh* – cho‘zilgan ish; bir yerga yuborilgan odamning kechikishiga ham bu so‘z qo‘llanadi. يَلاوَجْ أَزَقْ بَرْدِي *yalavach uzaq bardï* – yuborilgan kishi kechikdi kabi.

أُزُقْ *ozuq:* أُزُقْ آتْ *ozuq at* – o‘zar ot; uloq poygasida oldin boruvchi chopqir ot.

أَشَقْ *ashaq* – tog‘ etagi (o‘g‘uzcha).

أَشُقْ *ashuq* – odam to‘pig‘i. (**46**)

أُشَقْ *ushaq:* – أُشَقْ نانكْ *ushaq neŋ* – kichik, mayda narsa; shuningdek, yosh bolalarga ham أُشَقْ أُغْلانْ *ushaq og‘lan* deydilar. O‘tinning maydasiga أُوتْنكْ أُشَقْ *ushaq otuŋ* deydilar. Bu so‘z birlik emas, jamlik holati uchun qo‘llaniladi.

أَشُقْ *ashuq** – temir qalpoq, dubulg‘a. Bu so‘zda alif ا ى o‘rniga almashgan. Arabcha أَلْمَغِيُّ يَلْمَغِيُّ kabi.

أُغُقْ *ug‘uq* – mahsini ayab, ustidan o‘raladigan paytava kabi narsa.

إِوِقْ *ïwïq* – qir va toshloq yerlarda yashaydigan kiyik.

أَلُقْ *aluq* – johillik**; أَلَقْ آرْ *aluq er* – johil kishi (o‘g‘uzcha).

أُلُقْ *o‘luq* – chora (daraxt kundasini o‘yib tarashlab yasalgan oxurga o‘xshash narsa); [unda] hayvonlar sug‘oriladi; uzumdan siqib olingan shinni kabilar sovitiladi.

أُلُقْ *uluq:* أُلُقْ تُونْ *uluq to‘n* – eskirib, ishdan chiqqan to‘n; har bir eskirgan narsaga ham *uluq* deyiladi.

أُلَقْ *uluq* – kichik qayiq; qayiq. Bu – tamoman avvalgi so‘zdir [ya’ni omonimdir].

---

[64] Moskva nashrida *“munuq”* deb berilgan.

* Olmaota nashrida *‘ushuk.*

** Olmaota nashrida *kuchli kishi.*

اُلُقْ *uluq* – otning orqasi; shu maqolda kelgan: اُلُقْ يَغرِي أُغُولْقا قَلِير *uluq yag'iri o'g'ulqa qalïr* – ot kuragidagi yag'ir bolalariga meros bo'lib qoladi, maqolidagi kabi. Chunki pay tomirlari u yerga to'planganligi uchun tez tuzalmaydi.

اَلِقْ *alïq* – qush tumshug'i (o'g'uzcha).

اَنُقْ *anuq:* اَنُقْ نانكْ *anuq neŋ* – mavjud narsa; shu maqolda ham kelgan: اَنُقْ اُتْرُو تُتْسا يُوقًا سانماسْ *anuq otru tutsa, joqqa sanmas* – mehmonga bor taom taqdim qilingach, yaxshi kutmadim demaydi. Bu maqol uy egasi bor narsasini mehmonga taqdim qilishi zarurligiga ishorat qilib aytiladi.

ك *(k)*

اَبَكْ *ebäk* – bolalar tilida "non" yoki "nanna" demakdir.

اَتَكْ *ätäk* – etak.

اَتُكْ *etûk* – etik.

اُتُكْ *ötûk* – hikoya, ertak; biror maqsadni shohga bildirish, hikoya qilish uchun ham bu so'z qo'llanadi. Asli bir narsani hikoya qilishdan olingan.

اُتُكْ *ûtûk* – ich ketish va qusish kasali; اَنَكارْ اُتُكْ تُتّي *aŋar ûtûk tuttï* – uni ich ketish va qusish tutdi.

اُتُكْ *ûtûg* – dazmol; andavaga o'xshash temir [asbob] bo'lib, uni qizdiradilar va kiyimning chok, baxyalari va tuklarini bostirib silliqlaydilar.

اِچُكْ *ichûk* – samur, olmaxon va (47) boshqa hayvonlarning terisidan qilingan po'stin.

اُذيک *ûzik* – ishq va shavqning qo'zg'alishi, hayajonga kelishi; bu so'z shu parchada ham kelgan:

[X]

سَقِنْجْ مَنْكا يُمِتّى — اُوذيک مِنى قُمِتّى
يُوزُمْ مَنِكْ سَرْغَرُوزْ — كُونْكُلُومْ اَنْكارْ اَمِتّى

Uzik meni qo'mïttï, — *Köŋlûm aŋar emitti,*
Saqïnch meŋä yumïttï, — *Yûzûm meniŋ sarg'arur.*

Seviklimga bo'lgan shavq va muhabbat meni hayajonga soldi. Qayg'ular menga to'plandi. Ko'nglim unga moyil bo'lgani uchun yuzim sarg'aymoqda.

أَرُكْ *erûk* – shaftoli, o‘rik, olxo‘ri mevalarining umumiy nomi; ular biror sifat bilan bir-birlaridan farq qiladilar*.

تُولُكْ أَرُكْ *tûlûg erûk* – shaftoli.

سارِغْ أَرُكْ *sarïg‘ erûk* – o‘rik.

قَرا أَرُكْ *qara erûk* – olxo‘ri.

أُرُكْ *örûk* – o‘rilgan har narsaga *örûk* deydilar; أُرُكْ سَجْ *örûk sach* – o‘rilgan soch.

أُرُكْ *örûk* – bir yerda bir qancha vaqt turib qolish; سُو أونْ كُونْ أُرُكْ بُلْدِي *sû o‘n kun örûk bo‘ldï* – askarlar bir yerda o‘n kun turib qoldi, ya’ni qo‘zg‘almadi ham, urushmadi ham.

Bek yoki qabila [bir joyda] turib qolsa ham shu so‘zni qo‘llaydilar.

اِرِكْ *irik:* اِرِكْ نانكْ *irik neŋ* – irigan, chirigan narsa; اِرِكْ أُتُونْكْ *irik otuŋ* – chirigan o‘tin.

أَرِكْ *erik:* أَرِكْ نانكْ *erik neŋ* – yog‘ va boshqa eriydigan narsa; qotgandan so‘ng erigan har bir narsa ham e*rik neŋ* deyiladi.

اِرُكْ *irûk* – devor va boshqalardagi yoriq; shu maqolda ham kelgan: كُنْدا اِرُكْ يُقْ بَكْدا قِيقْ يُقْ *kûndä irûk jo‘q, begdä qïjïq yo‘q* deydilar. Ya’ni “quyosh kulchasida darz (teshik) yo‘q bo‘lganiday, bek va’dasida ham xilofgarchilik, qaytish yo‘q”. Bu maqol beklarni o‘z va’dalariga xilof qilmaslikka undash maqsadida qo‘llanadi.

أَرُكْ *ärûk* – terini oshlaydigan har bir narsa: تَرِي أَرُكْلادِي *teri ärûkländi* – terini oshladi. أَرِك بِيلْقِي *ärik yïlqï* – yo‘rg‘a, yuramol hayvon; أَرِكْ أَتْ *ärik at* – yo‘rg‘a ot*. O‘g‘uzlar buni bilmaydilar.

أَرِكْ *erik:* أَرِكْ أَرْ *erik er* – tirishqoq, g‘ayratli odam; shu maqolda ham kelgan: أَرِكْ اِيرِنِي ياغلِيغْ‘ أَرْمَكُو باشِي قانلِيغ *ärik erni yag‘lïg‘ ermägû bashï qanlïg‘* – tirishqoqning labi yog‘liq, erinchoqning boshi qonlik. Chunki tirishqoq ko‘p ishlab, yaxshi taomlar, go‘sht, yog‘lar topadi. Shu bilan u moy oshaydi. Erinchoq o‘zining yalqovligi bilan ishdan qochadi. Xafalikdan boshiga uradi, uni qonatadi. Bu matal yalqovlikni tashlashga, g‘ayrat bilan ishlashga undab aytiladi.

---

* Matnda الأجاص (alochas) – arabcha bu so‘z misrliklarda “nok”, suryoniylarda “olxo‘ri”.

* Olmaota nashrida *ko‘rkam hayvon; ajoyib ot.*

اِرِكْ *irik:* اِرِكْ نانكْ *irik neŋ* – qattiq, dag‘al narsa; **(48)** yantoqning boshiga ham اِرِكْ *irik* deydilar.

اَزِكْ *ezik* – terida uzunasiga tirnalishdan hosil bo‘lgan chiziq.

اُزُكْ *özûk*[65] – xotinlar laqabi; sof, oltin kabi toza, pok xotin mazmunida اَلْتُونْ اُزُكْ *altun özûk* deydilar. Badani marvarid kabi toza bo‘lgan xotinga اَرْتِنِي اُزُكْ *ertini özûk* deydilar. Chunki اَرتِنِي *ertini* degan so‘z “durrig‘alton” demakdir. Bu so‘zda د ت ga almashgandir. Bu so‘z chigil qabilasida qo‘llanadi. Asli *özuk,* ya’ni “xuddi o‘zi” ma’nosidadir, اُل اَرْنِي اُكْ كَلْدُرْ *o‘l erni ök keldûr* – u odamning o‘zginasini keltir. Tarkibida ق va غ bo‘lgan so‘zlarda *ök* o‘rnida *o‘q* qo‘llanadi.

اُزُكْ *özûk* – yerdan siriqib chiqib hovuzga aylangan suv, sizot suv; shuningdek, vodiylardan ajrab chiqqan ariq اُزُك سُوقْ *özûk suw* deyiladi.

اَزَكْ *özäk* – belning ichki qismidagi tomir, payg‘ambar Hadisidagi

تُعَاوِدُنِي فِي كُلِّ عام حَتَّى كَانَ هٰذَا اَوَانَ قُطِعَ اَبهَرِي مازالَتْ اُكْلَةُ خَيْبَرَ *

abhar so‘zi ana shudir.

اُزُكْ *ûjûk* – bo‘g‘in, hijo: بِتِكْ اُزُكْلادى *bitik ûjûklädi* – harflarni va kitobni hijjaladi. Alifbo harflarining har biriga ham اُزُكْ *ûjûk* deydilar. بُونا اُزُكْ اُلْ *bu ne ûjûk o‘l?* – bu qanday harf? Bu so‘z albatta ژ bilan yoziladi.

اِسِكْ *isig*** – cho‘ziq; اِسِكْ يِرْ *isig jer* – cho‘ziq, uzun cho‘l.

اِسِكْ *isig* – issiq, qizigan. اِسِكْ نانكْ *isig neŋ* – qizib turgan narsa; اِسِكْ كُونْ *isig kûn* – issiq kun.

اَشُكْ *eshûk* – ust kiyimi.

اَشُكْ *eshûk* – shohlar, beklar o‘lganda ularning hurmati uchun qabrlari ustiga yopilib, so‘ng faqirlarga bo‘lib beriladigan ipaklik mato – yirtish.

اُشِكْ *ûshik* – mevalarni uruvchi, ularni o‘sishdan to‘xtatib qo‘yuvchi sovuq.

---

[65] Oldingi nashrda *ÿ* bilan *ÿzÿk* shaklida berilgan so‘z *özÿk* deb o‘zgartirildi.

* Hadisi sharifning mazmuni: *Menga og‘ir paytlarda Haybar vodiysi (Damashq va Madina o‘rtasidagi hudud, uni Muhammad (s.a.v.) 628-yilda fath etganlar) yordamga kelgan.*

** Olmaota nashrida *asik;* Moskva nashrida *äsiq.*

اَلِک *elig* – qo‘l (**49**)

اُونْکْ اَلِک *o‘ŋ elig* – o‘ng qo‘l. O‘g‘uzlar سٰاغْ اَلِک *sag‘ elig* (o‘ng qo‘l) deydilar. Chap qo‘lni hamma turklar bir xilda سُولْ اَلِک *so‘l elig* (so‘l qo‘l) deydilar.

اُولُک *ölûg* – o‘lik.

اُولُک *ûlûg* – hissa; qismat; nasiba (yumshoq talaffuz qilinadigan *u* bilan).

اِلِک *ilik* – ilik (o‘g‘uzcha); ba’zi bir turklarda يِلِک *yilik* (yilik) deydilar. O‘g‘uzchadagi ا o‘rniga ى almashgan.

اَمِک *emig* – emchak; erkaklar emchagi ham *ämik* deyiladi.

اَمِک *emik:* اَمِک کُونْ *emik kûn* – imiq kun, iliq kun; sovuqdan keyin isigan, lekin harorati oshmagan har narsaga ham اَمِک *ämik* deydilar.

اَنُک *enûk* – yosh arslon (arslon bolasi); yollik bo‘ri, tulki, it bolalari [ham shunday ataladi] .

Kalitning tishi ham اَنُک *enûk* deyiladi[66]. کِرِتْلِک اَنُوکِي *kiritlik änûgi* deyilgani kabi.

ل *(l)*

ابل *Abul* – bizning elda [Koshg‘arda] bir qishloq nomi.

اَتِلْ *Etil* – qipchoq ellarida bir daryoning nomi[67]. U Bulg‘or [Kaspiy] dengiziga quyiladi. Uning rus yerlariga quyiladigan bir irmog‘i[68] ham bor. Bu so‘z quyidagi parchada ham kelgan:

[XI]

اَتِلْ سُقْسِي اَقا تُرُوْرْ قيا تُبِي ققا تُرُوْرْ

بَلِيقْ تِلِيمْ بَقا تُرُوْرْ کُولُونکْ تَقِي کُشارُوْرْ

Etil suwï aqa turur, Qaya tûbi qaqa turur,

Balïq telim baqa turur, Kölûŋ taqï kûshärûr.

---

[66] Bu yerda *änÿk* so‘zi eshikni berkitadigan cho‘p bo‘lsa kerak. Chunki ilgarilari qulf o‘rnida eshik orqasidan surma cho‘p ishlatilar edi. Uni “lo‘kidon qulf” deyishar edi.

[67] Volga daryosi yoki Volga daryosi Kama irmog‘i bilan (Moskva nashri: I.Kormushin izohi).

[68] Menimcha, Oka yoki Volganing Oka va Kama oralig‘idagi qismi (Moskva nashri: I.Kormushin izohi.)

Etil suvi qoya etaklariga urilib oqmoqda. U suvlardan paydo bo‘lgan ko‘lchalarda baliqlar, baqalar ko‘paymoqda.

[Etil suvi qoyalar tubiga zarb bilan urilib oqmoqda. Toshgan suvlardan hosil bo‘lgan ko‘lchalarda baliq, baqalar ko‘paymoqda].

اَغِلْ *ag‘il* – og‘il: qo‘y og‘ilxonasi; o‘g‘uzlar qo‘yning qiyini *ag‘il* deydilar. Bir-biriga yaqin turishi natijasida kelib chiqqan. Chunonchi, yomg‘irni ham, bulutni ham سَمَاءَ *sämä* deb aytilgani kabi.

اُغْلْ *o‘g‘ul* – o‘g‘il; o‘z o‘g‘li bo‘lmasa ham, er bolalarga o‘g‘il deydilar. بُو اُغْلْ ناتِيرْ *bu o‘g‘ul ne ter?* – bu bola nima deydi?

Qoidaga xilof ravishda *eran* so‘ziga o‘xshash o‘g‘lon deb ham jam qiladilar. Aslida bu so‘zning ko‘plik shakli *og‘ullar* bo‘lishi kerak edi. Bularning har biri ikkisini birlik shaklida qo‘llaydilar.

اُكِلْ *ûkil* – ko‘p (qipchoqcha); اُكِلْ كِشِي *ûkil kishi* – ko‘p kishi.

اَمُلْ *amul* – har bir tinch va barqaror, turg‘un, qimirlamaydigan narsaga اَمُلْ *amul* deyiladi. Shunga ko‘ra, yumshoq fe’lli yuvosh kishilarni ham *amul* deyiladi. Bu so‘z quyidagi parchada ham kelgan: **(50)**

[XII] قَنْجا بَرْدِنِكْ اَيْ اُغْلْ اَردِينكْ مُندا اِنْجْ اَمُلْ
اَتِّنْ اَمْدِي سَنْ تونكولْ قيلدِينک ارْسا قيلماغُوْ

Qancha bardiŋ aj o‘g‘ul, *Erdiŋ munda inch amul,*
Attïn emdi sen töŋûl, *Qïldïŋ ersä qïlmag‘u.*

Ilgari o‘zi yonida yashab, so‘ng otini tashlab ketib, keyin otni so‘rab kelgan yigitga otni bermaslik uchun xitob qilib aytadi: mening yonimda salomat va tinch eding, ahvoling yaxshi, shod va mamnun eding, nega mendan yuz o‘girding?

[Nega ketding, ey o‘g‘il, bu yerda tinch va mamnun eding. Noloyiq ishni qilganing uchun sen endi otdan umidingni uz].

م *(m)*

اُبْمْ *öpûm* – yutum, qultum; بِيرْ اُبْمْ مُونْ *bir öpûm mûn* – bir qultum sho‘rva.

اَتِمْ *atïm:* اَتِمْ اَرْ *atïm er* – o‘q otishga usta odam, mergan.

اُرُمْ *o'rum* – o'rim; tutam; siqim. بيراُرُم اُتْ *bir o'rum o't* – bir o'rim o't; bir tutam o't.

اُزُمْ *ûzûm* – uzum.

اَغِمْ *ag'ïm:* بيرْ اَغِمْ يِيرْ *bir ag'ïm yer* – yuqoriga bir xatlab chiqish mumkin bo'lgan yer.

اَقِمْ *aqïm* – oqim, bir oqishlik; بيرْ اَقِمْ سُوڤْ *bir aqïm suv* – bir oqishlik suv.

اَكِمْ *ekim* – ekishlik; بيرْ اَكِمْ يِيرْ *bir ekim yer* – bir ekishlik joy, bir ekishda ekiladigan joy.

اُكُمْ *ökûm* – to'da; بيرْ اُكُمْ يَرْماقْ *bir ökûm yarmaq* – bir uyum tanga. So'z oxiridagi م ن o'rniga almashgandir.

اَلِمْ *alïm* – odamlardagi olinadigan narsa, oladigani; qarzi; bu so'z shu maqolda ham kelgan: اَلِيمْجِي اَرْسْلانْ بِيرِيمْجِي سِچْغانْ *alïmchi* – arslon, *berimchi – sïchg'an* – qarz beruvchi – arslon, qarz oluvchi – sichqon [qarz beruvchi (puldor) hujum qilishda go'yo arslon, qarzdor esa qo'rquv, vahima bosganidan] sichqon kabidir.

اُلُمْ *ölûm* – o'lim.

ن *(n)*

اَتَنْ *atan* – axta qilingan tuya; shu maqolda ham kelgan: اَتَنْ يوكِي اَشْ بُلْسا اَجْقا اَزْ كُرُونُورْ *atan yûki ash bo'lsa, achqa az körûnûr* – atan (axta qilingan tuya)ning yuki oziq-ovqat bo'lsa ham och odamga oz ko'rinadi.

اُچُنْ *ûchûn* – sababni bildiruvchi so'z – uchun; سَنِڭ اُچُنْ كَلْدِمْ *seniŋ ûchûn keldim* – sening uchun keldim.

اِچِنْ *ichin* – "o'zaro, o'z ishlarida, o'z oralarida" degan tushunchani ifodalovchi so'z; اُلارْ اِچِنْ اِيتِشْدِلارْ *ular ichin yetishdilär** – ular o'zaro kelishdilar, bitishdilar.

اُدُنْ *Udun* – Xo'tan shahrining nomi; Xo'tanda turuvchilarga **(51)** ham اُدُنْ *udun* deydilar.

اَذِنْ *azïn* – boshqa, bo'lak, ayrim (chigilcha).

اَرَنْ *erän:* اَرَنْ تُوزْ *erän tûz* – yulduzlardan mezon yulduzining nomi – bu oy manzillaridan biri.

اَرَنْ *erän* – erlar, erkaklar. Ba'zan ko'plik shaklida shunday qo'llanadi.

---

* Olmaota nashrida *aytishdilar;* Moskva nashrida *o'zaro* ma'nosidagi yuklama.

اَرَنْ *aran* – (qattiq talaffuz qilinadigan alif bilan) otxona*.

اُرَنْ *örän* – har narsaning yomoni, buzilgani, vayron bo‘lgani (o‘g‘uzcha). Bu so‘zni men forschadan olingan deb gumon qilaman. Chunki xarob bo‘lgan narsaga forschada ویران *vayran* deydilar. O‘g‘uzlar forslar bilan juda aralashib ketganligi uchun bir qancha turkcha so‘zlarni unutib, ularning o‘rniga forscha so‘zlarni qo‘llaydilar. Bu ham shundaydir.

اِرِنْ *erin* – lab.

اُزُنْ *uzun* – uzun.

اَژُنْ *aǰun* – dunyo (ikki maxraj orasidagi ژ bilan). بُو اَژُنْ *bu aǰun* – bu dunyo; اَلْ اَژُنْ *o‘l aǰun* – u dunyo, oxirat (chigilchadir).

اَسَنْ *esän* – eson, sog‘; اَسَنْ موسَنْ *esänmûsän?* – Esonmisan? Sog‘misan? Salomatmisan? اَسَنْدا اِيِقْكْ يُوقْ *esändä ewäk yo‘q* – sog‘likda shoshilish yo‘q. Bu ibora ishlaganda shoshilmaslik, hovliqmaslik kerakligini bildirish uchun qo‘llanadi.

اَسِنْ *esin* – shamol, shabada (“esadigan” degan ma’noda).

اُشُنْ *ushun* – kiftning bosh qismi, tepasi.

اَغَنْ *ag‘an;* اَرْ اَغَنْ *ag‘an er* – dimog‘i bilan so‘zlovchi, manqa kishi. Bu so‘z talaffuzda ham, ma’noda ham arabchaga mos keladi.

اُغَنْ *ug‘an* – har narsaga qodir; kuchli; qudratli. اُغَنْ تَنْكْرِي *o‘g‘an Teŋri* – qudratli Xudo.

اَوِنْ *ewin* – don; urug‘.

اَقِنْ *aqïn* – sel; to‘satdan kelgan selga مُنْدُزْ اَقِنْ *munduz aqïn* deydilar. To‘satdan, kechasi sel kabi kelgan askarlarga اَقِنْجِي كَلْدِي *aqïnchï keldi* deydilar, ya’ni askarlar selday keldi, demakdir.

اَكِنْ *egin* – egin; yelka; kift.

اَكِنْ *ekin* – ekin; ekin ekiladigan yer (o‘g‘uzcha).

اكن *ekin*[69] – eni bir yarim qarich, bo‘yi to‘rt gazlik bo‘z; bu bilan suvor qabilasi savdo-sotiq qiladi**.

---

* Moskva nashrida *mollarni bog‘lash uchun ishlatiladigan qoziq, arqoni bilan.*

[69] Bu so‘z bosma nusxada اكن shaklida yozilib, hech qanday belgi qo‘yilmagan. Shuning uchun talaffuzi aniqsiz qoldi. Hozir “en” tarzida qo‘llanadigan so‘zning qadimgi shaklidir.

** Olmaota nashrida *buni Suvar savdogarlari kiyib yuradilar.*

أُكُنْ *ûkûn* – pul (tanga, chaqa), gul va **(52)** boshqa narsalar to‘dasi, uyumi. Bir erga to‘plangan tuproq uyumiga أُكُنْ تُبرَاقْ *ûkûn tupraq* deyiladi.

اَلِنْ *alïn* – peshona, manglay.

اَلِنْ *alïn* – tog‘ning yumaloq va baland tomoni.

اُلُنْ *ulun* – o‘q uchlarining sinishi. Uchsiz o‘q*.

* V.Radlovda *o‘qning yog‘och qismi; yoy o‘yim tayyorlashdagi bo‘lak.*

[BIR HARFI] IKKILANGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI

ب *(b)*

أُبْ *ûbûp* – popishak qush; buni أُبْكُكْ *ûbkûk* tarzida ham talaffuz qiladilar.

اَكَكْ *ekäk:* اَكَكْ اِشْلارْ *ekäk ishlär* – fohisha xotinlar.

أُكَكْ *ûkäk* – sandiq; tobut.

أُكَكْ *ûkäk* – shahar devorida urush uchun tayyorlangan burjlar.

اِلّلْ *iläl* – ha, albatta; xoqoniylar lahjasida amirlar, beklarga javob uchun qo‘llanuvchi so‘z.

BIR HARFI BO‘SH SO‘ZLAR BO‘LIMI*

ت *(t)*

اات *a:t* – ot, ism.

اات *a:t* – laqab; unvon. – بَكْ اَنْكارْ اات بِيرْدِي *beg aŋar a:t berdi* – bek unga unvon berdi. Qabilaning ulug‘i yoki boshlig‘ini ham اَتْلِغْ *atlïg‘* deyish shundandir.

[1] Boshida ا (alif) kelgan so‘zlar]**

ج *(j)*

اَجْ *ach* – och; maqolda shunday kelgan: اَجْ ناپِماسْ تُقْ ناتِمسْ *ach ne yemäs, toq ne temäs* – “och nimalar yemaydi, to‘q nimalar demaydi”.

ذ *(z)*

اذْ *a:ż**** – ipak kiyimlik va boshqalarga o‘xshash har bir to‘qilma va yasalma narsa; ba’zan qisqargan holda اَذْ *aż* ham deydilar. To‘g‘risi ham shudir. اَذْكُو اَذْ *eżgû aż* – yaxshi ishlangan narsa.

---

* Bu bo‘lim o‘zbekcha nashrda “Misol bo‘limi” deb nomlanadi. Asosiy matn va Moskva nashri asosida ushbu sarlavha tiklandi (H.B.)

** Bu sarlavha Moskva nashrida yo‘q.

*** Olmaota nashrida *‘Āg.*

[70] Moskva nashrida تتزغئ – *tutzug‘i* deb tuzatilgan.

[71] Moskva va Olmaota nashrlarida يسو – *uyesu* shaklida berilgan.

اااذ *a:ż* – yaxshi bashorat; natijasi yaxshi so‘z; yaxshi niyat; اِگْلِكْ تُتْرُوغِي اااذ بُلُوْرْ *iglig tutrug‘i*[70] *aż bo‘lur* – kasalning vasiyat qilishi uning uchun yaxshilik keltiradi. Bu maqol kasalning vasiyat qilishiga ishorat qilib, uning oldida aytiladi.

ر *(r)*

اارْ *a:r:* اارْ بُورى *ar böri* – yoldor bo‘ri, sirtlon.

[XIII] كَرُوْبْ نَجُكْ قَجْمَدِنكْ يَمَرْسُغِنْ كَجْمَدِنك
تَقَارِنْكْنِي سَجْمَدِنكْ يِيسُوْن سَنِي اارْ بُرِي

Körûb nechûk qachmadiŋ, Tawariŋnï sachmadiŋ,
Yamar suwïn kechmädiŋ, Yesûn[71] *seni ar böri.*

Yengib asir olingan [qochoq]ga qarata aytadi: Nega meni ko‘rish bilanoq qochmading, nega Yamar suvini kechmading, nega boshingni qutqarish uchun mollaringni tashlab keta qolmading, mana endi o‘ldirilding. Endi seni sirtlon esin.

[Nega meni ko‘rish bilanoq qochmading, nega Yamar suvini kechmading? Nega boshingni qutqarish uchun mollaringni sochmading? Endi seni sirtlonlar yesin] (**53**).

اارْ *a:r* – اارْ نانكْ *a:r neŋ* – qo‘ng‘ir rang. Goho u so‘zga kichik bir qo‘shimcha qo‘shilib اَرْسِكْ *ersik*[72] tarzida ham talaffuz qilinadi*.

ز *(z)*

اازْ *a:z* – oz[73] , اازْ نانكْ *az neŋ* – oz narsa.

اازْ *a:z* – oq suvsar po‘stin. Bu so‘zning س s bilan السْ *a:s* tarzida talaffuz qilinishi ham bor. Bu yaxshiroqdir.

اِزْ *i:z* – yerda va terida uzunasiga bo‘lgan qirilish, sidirilish izi.

اُزْ *oz:* قِزِلْ اُزْ *Qïzïl oz*** – Qashqar tog‘larining biridagi qishloq.

---

[72] Moskva nashrida ارسل – *arsal* deb olingan.

* Ushbu xatboshi Moskva nashrida tushib qolgan.

[73] *Oz* – hozirgi o‘zbek tilida “az” holida ham “oz” holida ham talaffuz qilinadi. Mas., *Azgina ishim bor, bir ozdan keyin boraman;* Olmaota nashrida *a:z* va *i:z* co‘zlari bir boshsarlavha bilan berilgan.

** V.Radlovda *Qïzïl öz.*

س *(s)*

اااسْ *a:s* – oq suvsar po‘stin[74]. Bu so‘zning ز z lik varianti ham bor. Bu so‘z cho‘rilarga ham qo‘llanadi.

ش *(sh)*

اااشْ *a:sh* – ovqat, osh, taom. Tomizg‘iga ham اشْ *ash* deydilar. اَشْلا اَيَقْ *ayaq a:shla* – idishga tomizg‘i sol*.

اغ *ag‘*[75] – ikki son orasidagi bo‘shlik, chov, chot, يُوز اَتْ مَنِک اَغْدِنِ كَجْتِي *yûz at menik ag‘dïn kechti* – mening og‘im ostidan yuz-lab ot o‘tdi. Bu barmoqlar orasidagi bo‘shlikka ham qo‘llanadi.

ۏ *(w)*

اۏْ *aw* – ov. بَک اَۏقا جِقْتي *beg awqa chïqtï* – bek ovga chiqdi.

اُۏْ *ûw* – uy (til oldi o‘ bilan talaffuz qilish yaxshi).

ق *(q)*

اقْ *aq* – oq. Har narsaning oqi (o‘g‘uzcha). Turkiy qabilalar chipor otga اقْ اَتْ *aq at* deydilar.

اقْ *aq:* اقْ سَقالْ اَرْ *aq saqal er* – oq soqol, soch-soqoli oqargan kishi (o‘g‘uzcha).

اقْ ساىْ *Aq say* – bir joyning ismi. اقْ تَراکْ *Aq teräk* – Oq terak. Yag‘mo yurtida Ila suvidagi kechuv nomi.

ل *(l)*

الْ *a:l* – to‘q sariq [ya’ni apelsin] rangdagi ipak kiyimlik; undan xon bayroqlari va amaldorlarning otlariga yopiladigan yopiq qilinadi. Shuning kabi to‘q sariq rangga ham ال *a:l* deydilar.

ال *a:l* – hiyla; firib; tadbir; maqolda bu shunday qo‘llangan: االِينْ ارْسلانْ تُتارْ كُوجِنْ اُيُقْ تُتْماسْ *a:lïn arslan tutar, kûchïn uyuq tutmas* – hiyla bilan arslon tutilar, kuch bilan uyuq tutilmas. Kuch bilan polizlarda o‘tqazib qo‘yilgan qo‘g‘irchoq-qo‘riqchini ham tutib bo‘lmaydi. Bu maqol kuch bilan ishni bitira olmaganlarga alohida tadbir qo‘llash kerak degan ma’noda qo‘llanadi.

لا *(la)*

اَلا *ala* – pes, ola tanli odam; oq-qora rangli otga اَلا اَتْ *ala at* deydilar. بَکْ خانْقا اَلا بُلْدِي *beg xanqa ala boldï* – bek xonga qarshi

---

[74] Moskva nashrida bu so‘zning ma’nosi “suvsar”ligi aytilgan.

* Olmaota nashrida *‘ash ‘ayaq ashla* – idishning burnini o‘rnat.

[75] *Ag‘* so‘zi haqida bosma nusxada bir oz aniqsizlik bor. Bu misol *ag‘* dagi so‘zda cho‘ziq *a:* bilan, ya’ni اغ tarzida berilishi kerak edi. Lekin matnda اغ bo‘lgani uchun o‘zi qoldirildi.

chiqdi, xonning dushmani bo‘ldi, xonning dushmani bilan topishdi. (**54**)

الا *Ala* – Farg‘ona yaqinidagi bir yaylov.

الا يغاچ *Ala yïg‘ach* – chegaraga yaqin bir joyning ismi.

[2] Bu bo‘limning boshqa bir turi [Ko‘rsatilgan turdagi bo‘sh uch harfli so‘zlar]*

ا *(a)*

ايْ *a:j* – oy, o‘n to‘rt kunlik oyga تُولُنْ ايْ *tolun aj* (to‘lin oy) deyiladi.

ايْ *a:j* – oy; (30 kundan iborat bo‘lgan vaqt, muddat), shu baytda ham kelgan:

[XIV] قِشْقا اِتِنْ كَلْسا قَلى قُتلغ يايْ
تُنْ كُنْ كَجا اَلْقِنُورْ اُذلَكْ بِلا ايْ

Qïshqa etin kelsä qalï qutlug‘ yay
Tûn, kûn, kechä alqïnur özläk bilä a:j.

Barakali yoz kelsa, qishga tayyorlan, chunki kecha va kunduzning o‘tishi bilan oy va zamon kechadi (yoz ketib, qish keladi). O‘ttiz kunlik oy muddatini ham oy deb atashga sabab shuki, uni oyning o‘tishi oy bilan bilinadi. Masalan: ايْ تُلونْ بُلسا اَلكِنْ اِمْلامْاسْ *aj to‘lun bo‘lsa, eligin imlämäs* – “to‘la oyni qo‘l bilan ko‘rsatilmaydi”. Chunki u har kimga aniq ko‘rina beradi, deganda oy ana shu ma’noda qo‘llangan. Bu maqol har bir aniq va mashhur narsaga qo‘llanadi.

[3] Manqus[76] bo‘limi [Ko‘rsatilgan turdagi “vov”li bo‘sh uch harfli so‘zlar] **

ت **(t)**

اَوُتْ *avut* – hovuch, اَذُتْ *azut* tarzida ham talaffuz qilinadi.

---

* Moskva nashrida asl sarlavha mana shunisi bilan almashtirilgan.

[76] Manqus – *a, v, y* harflaridan biri bo‘lgan fe‘l *manqus* deb ataladi.

** Moskva nashrida asl sarlavha mana shunisi bilan almashtirilgan.

اُوْتْ *uvut* – uyat; bu so‘zni اُفُتْ *uwut* ham deydilar.

اَوَتْ *ävät* – to‘g‘ri, ma’qul; bu yerdagi و harfi ikki maxraj orasida talaffuz qilinishi kerak. ف و bilan almashtirilishi mumkin: payg‘ambar ma’nosidagi يَلاوَجْ yoki يَلافَجْ *yalavach* – *yalawach* kabi; tursus mevasi yava يَوا deyilganiday يَفا *yawa* ham deyiladi.

Sayram (Ispijob)liklarda “daraxt” ma’nosidagi ااونْ *a:vun* so‘zi ham shundaydir. (Ya’ni و va ف bilan talaffuz qilinadi).

“Don” ma’nosidagi اَفِنْ so‘zi ham shunday ikki xil – و // ف bilan talaffuz qilinadi.

[4] Bu bo‘limning boshqa bir turi
[Ko‘rsatilgan turdagi “y”li bo‘sh uch harfli so‘zlar]

اُيَزْ *ûyäz* – kichik chivin (o‘g‘uzcha).

غ (g‘)

اَيِغْ *ayïg‘* – ayig‘; o‘g‘uz, qipchoq, yag‘mo qabilalarida اَذِغْ *aźïg‘* tarzida qo‘llanadi.

اِيِغْ *ïyïg‘*[77] – “Qanday yaxshi, qanday yomon” ma’nolarida qo‘llanuvchi so‘z. Demak, bu so‘z “yomon”, “yaxshi” so‘zlarini ta’kidlash uchun qo‘llanadi.

اَيِغْ اَذْكُوْ *ïyïg‘*[78] *eżgû* – qanday yaxshi. اَيِغْ يَفُزْ نانىڭ *ïyïg‘ yawuz neŋ* – qanday yomon narsa.

ق (q)

اَيَقْ *ajaq* – idish; kosa; piyola; o‘g‘uzlar buni bilmaydilar. Ular *ayaq* o‘rnida جَنَقْ *chanaq* deydilar.

اَيَقْ *ayaq* – oyoq; اَذَقْ *ażaq* tarzida ham talaffuz etadilar.

اَيِقْ *ayïq* – va’da; اَنِكْ مَنْكا اَيِقي بارْ *anïŋ meŋä ajïqï bar* – uning menga va’dasi bor. **(55)**

اُيُقْ *uyuq* – xayol; (sharpa; soya; qora); belgi toshi (o‘g‘uzcha)*.

Shu baytda ham kelgan:

[XV] بَرْدِي اَرَنْ قُنُقْ كُرُبْ قُتْقا سَقارْ
قَلْدِي يَفُزْ اُيُقْ كُرُبْ اَقْسِنِي يِقارْ

---

[77], [78] *ïyïg‘* so‘zi birinchi misolda *i* bilan berilgan bo‘lsa, shu so‘z uchun keltirilgan ikki misolda ham *äjïg‘* tarzida, ya’ni *a* bilan berilgan.

* Olmaota nashrida *ekin qo‘riqchisi; yo‘l cheti toshi.*

Bardï erän qo'nuq, körûb qutqa saqar,
Qaldï yawuz uyuq, körûb ewni yïqar.

Mehmonni davlat va barakatdan sanaydiganlar o'lib ketdi, sahrolarda ko'ringan qoralarni va manzillarni belgilash uchun qo'yilgan toshlarni ko'rib, odam deb o'ylab, u kelib qo'nib qolmasin, deb chodirini buzuvchilargina qoldi.

ك (k)

أُيُكْ *ûyûk* – tepaga o'xshash balandlik, tepalik joylar (o'g'uzcha).

أُيُكْ *ûyûk:* أُيُكْ يِرْ *ûyûk yer* – suv va boshqa narsalar ko'pligidan oyoq bosganda botib, uni sug'urib olish qiyin bo'lgan qumlik joy.

ايِكْ *ig // yig** – urchuq; ip yigiradigan dug || yig.

أُيُنْ *o'yun* – o'yin.

[5] Ikki karra kasal ["y" bo'sh uch harfli] so'zlar bo'limi[79]

ي (y)

أَيا *aya* – kaft; qo'l kafti.

أُيا *uya* – qush uyasi, ini.

أُيا *uja* – birodar, yaqin;

[XVI] تَقَرْ اُجُنْ تَنْكَرِي اذلمذب أُيا قَدَشْ اُغْلِنِي جِنْلا بُغارْ

*Tawar ûchûn teŋri użalmażïb**, *Uya qadash o'g'lïnï chïnla bo'g'ar.*

Birodarlar orasidagi shafqatsizlikni shunday ko'rsatadi: Mol uchun Tangrini eslamay, yaqin birodarining o'g'lini chindan bo'g'adi. Ya'ni mol uchun Tangrini eslamay (uyalmay), bu suqlikda o'z jigarining o'g'lini ham ayamay bo'g'adi.

---

* Olmaota nashrida *iyik.*

[79] Ya'ni o'zak harflarining ikkitasi *a*, *v* yoki *yo* harflaridan iborat so'zlar.

** Olmaota nashrida *azlamazib.*

[6] Zavotu-l-'arba'a bo'limi*

پ (b)

اَبا *aba* – ona (o'g'uzcha). Qarluq turkmanlari qattiq پ bilan اَپا *apa* deydilar.

اَبا *aba* – (qalin a bilan) ayiq (qipchoqcha).

ابا *aba* – ota (tubutlar tilida). Bu arab tilining izi bo'lsa kerak. Chunki tubutlar Yamandan qochib, turklar shahriga kelib, bola-chaqa qilib qolgan bir kishidan tarqaganlar. Ular Banu Sobitning avlodlaridir.

اَبا بَشي *aba bashï* – bodring shaklida tog'larda o'suvchi bir o't, uning poyasi tikanli bo'ladi. Tog'liklar uni yeydilar.

اَبى *Abï* – erkaklar oti.

اُبا *o'ba* – qabila (o'g'uzcha).

اُبُو *ubu* – upa.

ت (t)

اَتا *ata* – ota **(56)**.

اَتا سٰاغُونْ *atasag'un* – tabib.

ج (ch)

اَجا *acha* – aka, ya'ni katta qiz (opa) ma'nosida.

Bu erda ج *ch* ك *k* ga aylangan. جَرْمْ va كَرْمْ va جُنْبَدْ va كُنْبَدْ so'zlaridagi ج ك ga almashgani kabi.

اَجي *achï* – keksa xotin**. Barsag'anlar lug'atida.

اُجا *ucha* – orqa.

اِجي *ichi* – yoshi katta birodar, aka.

ذ (ż)

اُذُ *użu* – uyum, tepa; قُمْ اُذُو *qum użu* – qum uyumi, tepa. Arg'ular shahrini اُذُوكَنْدْ *ûżûkend* deyish ham shundandir.

اُذُو *uzu* – orqa, ket. مَنْ اَنِنكْ اُذُو كَلْدِمْ *men anïŋ uzu keldim* – men uning orqasidan keldim; مَنْ سَنِكْ اُذُو بَرْدِمْ *men sanïŋ uzu bardim* – men sening orqangdan bordim.

---

* Bu bo'limning nomi "To'rt harflilar" deb ko'rsatilgan. Misollar esa uch harfli so'zlardan berilgan. Shuning uchun ham arabcha sarlavha saqlandi. Moskva nashrida "Недостаточные" (yetishmaganlar) deb berilgan (H.B.).

** Olmaota nashrida *suyuq oyoq.*

اِذي *izi* – xo‘jayin, ega. اِذِمْ ناتِيرْ *ezim ne ter* – egam (xo‘jayinim) nima deydi.

اِذي *Ezi* – Xudo. اِذِمِزْ يَرْلِغي *Ezimiz yarlig‘i* – Egamiz buyrug‘i.

ر (r)

اَرا *ara* – narsaning o‘rtasi, orasi. كِشي اَرا كِرْدِمْ *kishi ara kirdim*– odamlar, kishi orasiga kirdim.

اَري *arï* – ari, asal ari. Bu so‘zda arabchaga o‘xshashlik, moslik bor. Chunki arabcha اَري *arï* – asal demakdir; turkcha: asal aridan chiqadigan hosil. Jikil turklari asalni اَري يَغي *arï yag‘i* (ari yog‘i) deydilar.

اُرُو *oru* – o‘ra. Bug‘doy, sholg‘om va boshqa narsalarni saqlash uchun qazilgan chuqur.

اُري *ûri* – tovush; baqiriq; hurish; faryod. اُري قُابسا اُغُشْ اَقْلِشُورْ، يَغي كَلْسا اِمْرَمْ تَبْرَشُورْ *ûri qobsa ug‘ush aqlïshur, yag‘ï kelsä imräm tebräshûr* – faryod ko‘tarilsa, urug‘lar to‘planadilar, dushman kelsa, hamma yig‘iladi. Ya’ni, faryod chiqsa, unga yordam berish uchun urug‘lar to‘planadilar; dushman kelsa, hamma uni o‘ldirish uchun otlanadi. Bu maqol ishlarda ayg‘oqlik va mehribonlik, birdamlikka undab aytiladi.

اُري *urï* – o‘g‘il bola. اُري اُغْلانْ *urï og‘lan* – o‘g‘il bolalar.

ز (z)

اَزُو *azu* – ikki narsa orasida ikkovidan birini ajratib, tanlab olishda ixtiyor va maylni bildiruvchi so‘z. اُزُومْ يِيكِلْ. اَزُوْ قاغُونْ يِيكِلْ *ûzûm yegil azu qag‘un yegil* – uzum yegin yoki qovun yegin. Ko‘pincha, bu so‘z so‘rab bilish zarur bo‘lgan o‘rinlarda qo‘llanadi. كِلِرْمُوسَنْ اَزو بَرِيرْمُوسَنْ *kelirmûsän azu barïrmusan* – kelasanmi yoki ketasanmi?

اُزا *oza* – o‘tgan asrlar. اُزاقي بِلْكا اَنْجا اَيْمِيش *o‘zaqï bilkä ancha aymïsh* – o‘tgan donolar shunday deganlar.

[XVII]

اَرْدِي اُزا اَرَنْ لارْ اَرْدَمْ بَكي بِاكْ تاغْ
اَيْدِي اُكُوشْ اُكْتْلارْ كُنْكُلْمْ بُلُرْ. اَنْكَرْ ساغْ

Erdi oza eränlär, Aydï ökûsh ögûtlär,
Erdäm begi bilig tag‘. Köŋlûm bo‘lur aŋar sag‘.

Ilgarilari ilmli, hikmatshunos, fazilatli kishilar bor edi. Ular ko‘p nasihatlar so‘zlar edilar. Ularni eslash bilan ko‘ngil safo topadi.

[Ilgarilari ilm cho‘qqisini egallagan, fazilat ustodlari bor edi. Ular ko‘p-ko‘p nasihatlar so‘zlar edilar, ko‘ngilga ular orom beradi].

أزي *özi* – ikki tog‘ orasidagi keng yo‘l (chigilcha).

ايزي *izi* – kelgusi yildan so‘nggi yil, kelajak yil. أرڤن ايزي *arqïn izi* – kelar yil.

ش (sh)

آشو *ashu* – qizil tuproq; qizil kesak.

غ (g‘)

آغو *ag‘u* – zahar, og‘u.

آغى *ag‘ï* – ipak kiyimlik*. Uni saqlagan xazinachiga آغيچي *ag‘ïchï* deyiladi.

ڤ (w)

آڤا *awa* – alamlanishni bildirnvchi so‘z**. Kishi biror narsadan xafa bo‘lsa va achinsa آڤا آڤا *awa–awa* deydi. [Afsus, attang, essizgina demakdir].

اُڤا *uwa* – bir taom oti. Guruchni qaynatib, so‘ng sovuq suvga solinadi, keyin suvi to‘kilib, shakar solinadi, sovuqlik uchun yeyiladi.

ايڤا *ïwa* – O‘g‘uzlardan bir urug‘.

آقي *aqï* – saxiy, qo‘li ochiq. Po‘sti tozalangan yong‘oq آقي يَغاقْ *aqï yag‘aq* deyiladi.

ك (k, g)

اكا *ekä* – opa. O‘g‘uzlar ازا *ezä* deydilar.

اُكا *ögä*** – tajribali, aqlli, ko‘p yashagan odam. Suqa[80]lardan bo‘lib, tekin mansabidan bir daraja quyi mansab. Buning asosi bor. Bu shundayki, ذُوالْقَرنَيْنْ Zulqarnayn Chinga kelib yetganda turklar xoni urushish uchun yosh yigitlardan iborat bir guruh askarni yo‘lladi. Vazir shohga aytdi: **(58)** “Siz butunlay yoshlarni chaqirdingiz, aslida katta yoshli, urush ishlarida tajribasi bor

---

* Olmaota nashrida *zeb-ziynat.*

** Olmaota nashrida *og‘riq oqibatida chiqariladigan undov so‘z.*

*** Olmaota nashrida *‘aka.*

[80] Moskva nashrida *alagil* tarzida berilgan.

odamlarni yuborish kerak edi, – deganda *ögä* so‘zini tajribali, katta yoshli ma’nosida qo‘llaydi. Shunda shoh to‘g‘ri deydi va katta yoshli kishilarni yo‘llaydi. Ular kechasi Zulqarnaynning oldingi askarlariga hujum qildilar va yengdilar. Turk askarlaridan biri Zulqarnayn askaridan birini qilich bilan urib kindigigacha ikkiga ajratib yubordi. O‘lgan askarning belbog‘ida oltin hamyon bor edi. Hamyonga qilich tegib kesildi. Undan qonga bo‘yalgan oltinlar yerga sochiladi. Ertasi ertalab turk askarlari qonga bo‘yalgan oltinlarni ko‘rib, bir-birlariga “bu nima?” deyishar va اَلْتُنْ قانْ *altun qan* – “qon va oltin” deb aytishar edi. Bu joydagi katta tog‘ shu nom bilan ataldi. Uyg‘urlar yaqinidagi bu tog‘ atrofida ko‘pgina sahroyi turklar yashar edilar. Shundan so‘ng Zulqarnayn turk shohi bilan sulh tuzdi.

ل (l)

الا *ala* – ola; oq; tanasida oqi bor odam. كِشي الاس اِجْتِنْ يِلْقي اُلاسي *kishi alasï ichtin, jïlqï alasï tashtïn* deydilar, ya’ni “odamning olasi (buzuq fikri) ichida; yilqiniki tashida, sirtida”. Bu maqol dilidagi xiyonatni yashirib, yoqimli muomala qiluvchilarga nisbatan qo‘llanadi.

الا *ala* – sekin, shoshilmay; الا الا *ala-ala* deydilar. Sekin-sekin, asta-asta demakdir. Bu so‘zga *k, l* qo‘shib اَلا كِلْ *ola kel* ham deyiladi.

اُلا *ula* – cho‘l va sahrolarda yo‘l ko‘rsatish uchun qo‘yiladigan tosh; اُلا بُلْسا يُولْ آزْماسْ. بِلِيكْ بُلْسا سُوز يزماسْ *ula bo‘lsa yo‘l azmas, bilik bo‘lsa söz yazmas* deydilar. Ya’ni “belgi bo‘lsa, odam yo‘ldan adashmaydi, aqli bo‘lsa, kishi so‘zda yanglishmaydi” maqolida bu so‘z shu ma’noda qo‘llangan.

اِلا *ïla* – bir daryo nomi. U turk shaharlarining Jayhunidir. Uning ikki qirg‘og‘ida ikki turk qavmi: yag‘mo, tuxsi va ba’zi chigillar yashaydilar.

اِلي قَبُغْ *ilï qabug‘* – ilgaklangan eshik; ilgagi ilingan eshik, kalitsiz ochilishi mumkin bo‘lgan eshik.

م (m)

اُما *uma** – ona (tubutlar tilida); arablardan qolgan bo‘lsa kerak.

---

* Olmaota nashrida *ama.*

اُما *uma* – uyga kelgan qo‘noq, mehmon; اُما كَلْسا قُتْ كَلِيرْ *uma kelsä qut kelir* – mehmon kelsa, qut kelar – senga mehmon kelsa, u bilan birga baraka, qut, baxt keladi. Qo‘noqni yaxshi qarshi oladilar, malol olmaydilar. Baytda shunday kelgan:

[XVIII]

كَلْسا قَلِي يَرْلِغْ بُلْبْ يُنْجِغْ اُما
كَلْدُرْ اَنُقْ بُلْمِيشْ اَشِغْ تُتْما اُما

Kelsä qalï yarlïg‘ bo‘lub yunchïg‘ uma,
Keldûr anuq bo‘lmïsh ashïg‘ tutma uma.

Bechora, ojiz, g‘arib mehmon kelsa, hozir bo‘lgan [o‘zingda bo‘lgan] narsani mehmonga tezlik bilan taqdim qil, kechiktirib, beparvolik qilib mehmonga malol keltirma.

ن (n)

اَنا *ana* – ona.

اِني *ini* – ini, kichik birodar, uka.

[4] G‘unnali [ko‘rsatilgan turdagi uch harfli so‘zlar]* bo‘limi

ت (t)

اَنْكِتْ *anjït* – flamingo, g‘ozga o‘xshash pushti rangli bir qush.

اَنْكُتْ *anjut* – sharob idishining tiqini**; quyidagi maqolda shunday kelgan: يُرْتْ كچِكْ بُلْسا اَنْكُتْ بُدُكْ اُورْ *yurt kichik bolsa, anjut bûdûk ur* – idish og‘zi kichik bo‘lsa ham tiqini katta. Bu maqol kichik ishni katta qilib ko‘rsatadigan kishiga nisbatan qo‘llanadi.

ر (r)

اَنْكَرْ *anjar* – “unga” demakdir; اَيْدِمْ اَنْكَرْ *anjar aydïm* – unga aytdim. She’rda shunday kelgan:

[XIX]

اَيْدُمْ اُنْكَرْ سافُكْ بِزْنِى تَبا نا اَلْكْ
كَجْتِنْكْ يازِىْ كارِكْ قِرْلارْ اَذِزْ باذُكْ

---

* Moskva nashrida asl sarlavha mana shunisi bilan almashtirilgan.

** Olmaota nashrida *voronka*.

Aydum aŋar sewûk, *Kechtiŋ yazi kerik,*
Bizni taba ne elûk[*], *Kechtiŋ eżiz bezûk.*

Seviklisini ko‘rish haqida aytadi:

Ey seviklim, bizning tomonga qanday o‘tding-u, uzun cho‘llar, buyuk qirlarni qanday kechding dedim.

[Ey sevikli, dedim unga men: bizning tomonga qanday o‘tding-u, keng sahro, baland qirlarni qanday kechding?].

Eslatma: Bu parchadagi بلزى so‘zi يازى *yazï* bo‘lishi kerakligi to‘g‘risida Basim Atalay izoh bergan. Biz ham shunga asoslandik.

اُنْكُرْ *oŋur* – o‘ngur; g‘or.

اِنكِرْ *iŋir* – yorug‘lik bilan qorong‘ulikning bir-biriga aralashishi, qo‘shilishi; o‘g‘uzlar buni اِمِرْ *ïmïr* deydilar.

ز (z)

اَنْكِزْ *aŋïz* – angiz; bug‘doy va boshqa donlar o‘rilib olingach, yerda [sochilib] qolganlari (to‘kilgan va cho‘p qismi).

س (s)

اِنْگَسْ *iŋäs* – boshqa yurtlik kabi hayrat bilan o‘ng-chapga **(60)** angrayib yuruvchi kishiga اِنْگَسْ كِشِي *iŋäs kishi* deydilar.

ل (l)

اَنْكِلْ *aŋïl* – lang ochiq; اَنْكِلْ اَجُقْ قَبُغْ *aŋïl achûq qapug‘* – lang ochiq eshik.

ن (n)

اُنْكِنْ *öŋin* – boshqa; بو اَتَّا اُنْكِنْ كَلْدُرْ *bu attan*[**] *öŋin keldûr* – bu otdan boshqasini keltir.

Mujarrad so‘zlar bo‘limi tugadi.

---

[*] Olmaota nashrida *naluk.*

[**] Olmaota nashrida *‘atta.*

ORTIQCHA HARFLI BOBLAR
[CHATISHIB KETGAN SO‘ZLI BOBLAR]

1. Har turli harakatlarda qo‘llanuvchi أَفْعَلْ af’al shaklidagi so‘zlar bo‘limi

ت (t)

أَرْمُتْ *armut* – nashvati*, olmurut.

چ (ch)

أَرْتُچْ *ärtûch* – ar-ar daraxti, qora archa; Qashqarda bu ismda ikkita qishloq bor.

أُچْلِچ *ûchlûch* – quyon tuzog‘**i; bu uchlari temir bilan birlashtirilgan uch novdadan iborat.

أُدْغِچْ *ożg‘uch* – o‘t shu’lasi, alanga.

أَرْغُچْ *arg‘uch* – kishini yo‘ldan ozdiruvchi narsa; أَرْغُچْ أَژُونْ *arg‘uch ajun* – yolg‘on dunyo.

أَرْكَچْ *ärkäch* – serka.

Maqolda shunday kelgan: أَرْكَچْ اَتِي اَمْ بُلُورْ. اَجكُوْ اَتِي يِلْ بُلُورْ *ärkäch eti em bo‘lur, echkû eti yel bo‘lur* – serka go‘shti davo bo‘ladi, echki eti yel bo‘ladi. Ya’ni serka go‘shti davo bo‘ladi, echki eti qorinni dam qiladi.

أُرْكُچْ *örkûch* – mavj, to‘lqin; سُوڤْ أُرْكُچْلَنْدِي *suw örkûchländi* – suv to‘lqinlandi.

أُرْكُچْ *örgûch* – o‘rilgan soch, xotinlar kokili.

أُرْكُچْ *örkûch* – qozon yoki idish osib qo‘yib taom pishiriladigan uchoyoq, dala o‘chog‘i.

ر (r)

أَدْغِرْ *ażg‘ïr* – ayg‘ir.

أُلْكَرْ *ûlkär* – hulkar; janglarda أُلْكَرْ جَرك *ûlkär cherig* deyiladigan bir hiyla bor: askarlar har tarafdan to‘da-to‘da bo‘lib to‘planadilar. Bir to‘da ilgarilagach, qolganlar ham unga ergashadilar. Shu hiyla ishlatilganda yengilish kamdan-kam bo‘ladi.

---

* Olmaota nashrida *nok.*

** Olmaota nashrida *quyon ovlaydigan o‘q.*

ز (z)

اَرْفُرْ *Ärwûz* – erlar oti.

اَرْكُزْ *erkûz* – erima suv; اَرْكُزْ سُوفْ *erkûz suw* – ilk ko‘klamda qor va muzlarning erishidan hosil bo‘lgan suv.

[XX]

يايْ بَروبَنْ اَرْكُزِي اَقْتِي اَقِنْ مُنْدُزِي
تُغْدِي يُرُقْ يُلْدُوزِي تِنْكْلا سُوزُمْ كُلْكُوسُزْ

Yay baruban erkûzi, *Tug‘dï yarug‘ yulduzï,*
Aqtï aqïn munduzï, *Tïŋla sözûm kûlgûsûz.*

Bahor tongi yorishdi, muzlar erib, sel suvlari kabi qattiq oqa boshladi. Yorug‘ tong yulduzi ham nur sochib chiqdi. Ajoyib so‘zimni kulgisiz tingla.

[Bahor kelib, muzlar suvi erib, selday oqa boshladi. Yorug‘ yulduz tug‘di. So‘zimni kulmay tingla.]

اُگْسُزْ *ögsûz* – yetim; nima qilarini bilmovchi, o‘ksiz. Aslida اُگْسُزْ *ögsûz* so‘zi “aql, idrok” ma’nosidagi اُوگْ *ög* so‘zidan yasalgan.

ش (sh)

اُتمِشْ *Otamïsh** – erkaklar otidan.

اَذْرِشْ *azrïsh* – ikkiga ayrilgan yo‘lning boshi.

اُذْرُشْ *özrûsh* – ikki narsaning birini tanlashda o‘z ixtiyorida bo‘lishlik.

اَذْغِشْ *Azg‘ïsh* – bir joyning nomi.

اَذْكِشْ *ezgish*** – asli اَكْذِشْ *ekzish* bo‘lib, tovushlar oldin-keyin bo‘lib qolgan. O‘zjand [O‘zgan] (اُوزْجَنْدْ)da turuvchi turkiy qabilalardan biri. Uning birlamchi [shakli] اَ ذكَش *ezgish.*

اَرْتِشْ *Ertish:* يَماكْ *Yemäk* sahrosida oqadigan bir suv (nahr)ning nomi. Bir necha tarmoq (ariq)lardan iborat bo‘lgan shu suv (nahr) o‘sha yer (qir)dagi bir ko‘lga quyiladi. Uni اَرْتِشْ سُفِي “*ertish suwi*”

---

* Olmaota nashrida *‘utmish.*

** Olmaota nashrida *‘uzkish.*

deyishadi. Bu so‘z suvdan o‘tishda “kim tez o‘tar” ma’nosida qo‘llanadigan (ماقْ) اَرْتِشْ *ertish* [moq] so‘zidan olingan.

اِرْتَشْ *irtäsh* – talashish, tortishuv. Biror ish ustida xalq o‘rtasida voqe bo‘lgan [munozaraviy] bahslashish, tortishuv اِرْتَشْ قُبْدى *irtäsh qo‘pdï* – bahs-munozara qizib ketdi.

اَرْقِشْ *arqïsh* – karvon; maqolda shunday ma’noda kelgan: يِراقْ يِيرْ ساقِنْ اَرْقِشْ كَلْدُرُورْ *yïraq yer sawïn arqïsh keldûrûr* – “Uzoq shahar [yer] xabarini karvon keltirar”. Bu maqol arablarning وَيَاتِيكَ بِالْاَخْبارِ مَنْ لَمْ تُزَوِّدِ maqoliga o‘xshab ketadi.

اَرْقِشْ *arqïsh* – yurtidan uzoqqa ketgan bir kishiga yuborilgan [xabar yetkazuvchi] odam. اَنِيكَ اَرْقِشِي كَلْدِي *anïŋ arqïshï keldi* – uning elchisi, xabarchisi keldi. Bu so‘z maktub, noma ma’nosida ham qo‘llanadi.

اَلْقِشْ *alqïsh* – olqish, maqtash; duo qilish; tabrik; birovning yaxshi xislatlarini eslash. اُلْ بَكْ كا اَلْقِشْ بِيرْدِي *o‘l begkä alqïsh berdi* – ul bekka duoyi sanoni yo‘lladi, ya’ni: u bekni [yaxshi sifatlarini eslab, uni] olqishladi. يَلاوَجْقا اَلْقِش بِيرْكِلْ *yalavachqa alqïsh bergil* – payg‘ambarga salovat ayt [uni olqishla].

غ (g‘)

اَتْرُغْ *otrug‘* – orol, jazira.

اَتْلِغْ *atlïg‘*: اَتْلِغْ اَرْ *atlïg‘ er* – otliq odam.

اُتْلُغْ *o‘tlug‘*: اُتْلُغْ تاغْ *otlug‘ tag‘* – ustida o‘t o‘sgan tog‘.

اِتلِغْ *ïtlïg‘*: اِتلِغْ اَفْ *ïtlïg‘ ew* – itlik uy, iti bor uy.

اَرتِغْ *artïg‘* – xotinlar kiyadigan nimcha.

اَرْتِغْ *artïg‘* – hayvonlar ustiga ortilgan yukning bir tomoni.

اَغْرِغْ *ag‘rïg‘* – og‘riq (bosh og‘rig‘i, tish og‘rig‘i). Umuman, har bir a’zoda yuzaga kelgan og‘riqni ham shu so‘z bilan aytiladi.

اَغْرُغْ *ag‘rug‘*: اَغْرُغْ سُنْكوكِي *ag‘rug‘ söŋûki* – umurtqa suyaklarining birinchisi.

اُغْرُغْ *o‘g‘rug‘* – soyning kesilishi, uzilishi **(62)**. تاغْ اُغْرُغِي *tag‘ og‘rug‘ï* – tog‘ning uzilish o‘rni.

ق (q)

اتلق *Atluq*[83] – Tiroz[84] [Avliyoota yaqinidagi bir shahar ismi]. اَتْلُقْ *atluq*[*] – ularning [Tiroz yaqinidagi shahar aholisining] tilida otxona.

اُچْغُقْ *uchg'uq* – tumov, shamollash, uchinish.

اَذْرِقْ *azrïq* – bir xil o'simlik, arablar ثيل *sïl*[85] deydilar.

اَذْرُقْ *azruq*[**] – boshqa, bo'lak (o'g'uzcha); turklar buni اذِن *azïn* deydilar. Maqolda shunday kelgan: اَذِنْ كِشي نانكى نانكْ سانماس *azïn kishi neŋi neŋ sanmas* – boshqa kishining moli qo'lingda bo'lsa ham seniki hisoblanmaydi. Chunki u qaytariladi.

اُذْلُقْ *użluq* – bilak so'ngagining yo'g'on joyi.

اُذْلُقْ *użluq* – sigirlarning kechasi yotadigan joyi. Og'il, molxona (arg'ucha).

اُذْمَقْ *użmaq* – ergashuvchi; yollangan kishi.

اَرْتُقْ *artuq* – ortiq, ziyoda.

اُرْتَقْ *ortaq* – o'rtoq; sherik; maqolda shunday kelgan: اُرْتَقْ اَرْدَنْ اَرْتُقْ اَلْماسْ *o'rtaq erdän artuq almas* – o'rtoq o'rtog'idan [taqsimda hissani] ko'p olmaydi. Bu maqol insofga chaqirish maqsadida qo'llanadi.

اَژْمُقْ *ajmuq* – oq achchiqtosh; kalning boshini ham shunga o'xshatilib اَژْمُقْ تازْ *ajmuq taz* deyiladi. [Chunki kalning boshidagi sho'ralari achchiqtosh bilan suvalganga o'xshab turadi]. Bu so'zdagi ژ *ǰ* ikki maxraj orasidan chiqadi.

اِسْرِقْ *ïsrïq* – isiriq; bolalarning boshlariga toshadigan yaralarni yoki ko'z tegishidan bolalarni davolaganda aytiladigan so'z;

---

[83] Bu so'zning yozilishida biz asoslangan nusxada aniqsizlik bor. Uni yozilishga ko'ra, *atlïq, otlïq* va boshqa tarzda o'qish mumkin, lekin biz shartli ravishda *atlïq* deb oldik.

[84] *Tiroz* – "Mu'jamu-l-buldon" asarida Avliyoota deb ko'rsatilgan. Biz ham shunday deb oldik. Mahmud Qoshg'ariy izohiga ko'ra, Tirozning asl oti Talosdir. U ikkita edi: Ulug' Talos, Kichik Talos. "Devon..."da bu izoh bir yerdagina berilgan, qolgan yerlarida Tiroz deb ataladi.

[*] Moskva va Olmaota nashrlarida *'utluk.*

[85] Mahmud Koshg'ariy bu so'zni arabcha ثيل *sil* deb izohlagan. O't yig'uvchi tabiblar uni o'z vaqtida terib oladilar. Bir turli shish (sovuqdan bo'lgan shish) istisqo kasaliga foydalidir; qovug'iga tosh kelganlar uni ichadilar, u qovuqdagi toshlarni eritib yuboradi va yuvib ketadi.

[**] Olmaota nashrida *'uzduk.*

[isiriq] tutatiladi va bolaning yuziga tutunini إسرقْ *ïsrïq-ïsrïq* ("ejin, es-hushingni yo'qot!") deb tutiladi.

أُسْرُقْ *o'sruq* – ichdan chiqadigan yel.

أُسْرِقْ *usrïq* – uyquli odam, mudrovchi, ko'zi suzilgan kishi.

أَغْدُقْ *ag'duq* – أَغْدُقْ كِشِي *ag'duq kïshï* – notanish odam. Tovushlarini almashtirib أَدْغُقْ *adg'uq* tarzida ham talaffuz etiladi.

أَغْرُقْ *ag'ruq* – yuk; mol. أَغْرُقْ قَيُودا قَلْدِي *ag'ïr ag'ruq qayuda qaldï?* – yuk va mol qayerda qoldirildi?

إِوْرِقْ *ïwrïq* – ko'zacha. May ichiladigan jumrakli idish*. Bu so'z talaffuzda ham, ma'noda ham arabchaga mos keladi, faqat ب turkcha ف ga almashadi **(63)**.

إِوْرِقْ بَشِي قَزْلَيُو سَغْرَقْ تُلُو كُزْلَيُو

Ïwrïq bashï qazlayu, *Sag'raq tolu közläyû,*

سَقِنْجْ قُزِي كِزْلَيُو تُنْ كُنْ بِلا سَفِنْلِمْ

Saqïnch qo'zï kezläyû, *Tûn-kûn bilä sewinälim.*

Ko'za boshi g'oz boshi kabi tikkadir, ko'z kabi to'lgan. Qayg'uni uning tagiga ko'maylig-u, kecha-kunduz shodlanaylik.

[May idishining boshi g'ozdek, tubi ko'z (kosasi) kabi to'lgan. Qayg'ularni quyi ko'maylik-da, kecha-kunduz shodlanaylik].

أُقْرُقْ *uqruq* – arqon; maqolda shunday kelgan: تاغِغْ أُقْرُقِنْ آكماسْ. تَنْكِزْنى قَيْغِقِنْ *tag'ïg' uqruqïn egmäs***, *teŋïzni qajg'ïqïn bûkmäs* – "Tog' arqon bilan egilmaydi, dengiz qayiq bilan bekilmaydi"***. Bu بُكماسْ maqol katta ishni arzimagan sabab bilan to'xtatib bo'lmaslik mazmunida qo'llanadi.

أَقْلُقْ *o'qluq* – o'q solinadigan asbob, sog'doq (sadoq).

أَلْجَقْ *alchaq* – yumshoq tabiatli, yuvosh; nozik; zarif.

أَلْدُقْ اَتْ *ulduq at* – taqasiz ot. Boshqa hayvonlarga nisbatan ham ishlatiladi.

---

* Bu jumla matnda yo'q. S.Mutallibov tomonidan izoh tariqasida qo'shilgan bo'lishi mumkin (H.B.).

** Olmaota nashrida *'anmash, bunmash.*

*** Olmaota nashrida *dengizdan qayiqda o'tib bo'lmaydi.*

اَلْغُق *Alg'uq* – Qashqarda bir qishloqning nomi.

اَمْرَق *amraq:* كُنْكُل اَمْرَق *amraq köŋûl* – sof, ishq bilan isigan ko'ngil.

ك (k)

اِبْرُك *ibrûk* – qatiq bilan sutning aralashtirilgani; bu qurtoba ichishdan ichi qotgan odamga surgi uchun beriladigan doridir.

اَبْمَك *epmäk* – non; yag'mo, tuxsi va ba'zi o'g'uz va qipchoqlar so'zi. Bu so'zda arabchaga o'xshashlik bor, chunki arabchada maxrajlari bir-biriga yaqin bo'lgani uchun و ni ب va ت ga almashtirish bor. Chunonchi, بالله والله تالله kabi. Lekin turkiy so'zlarni arab so'zlariga o'xshatish qiyindir.

اَتْلِك *etlik* – kanora (go'sht osiladigan temir); so'yishga tayyorlangan qo'yga ham قُوىْ اَتْلِك *etlik qo'y* deydilar. اَتْلِكْ كِشي *etlik kishi* – etli kishi, ya'ni semiz, sergo'sht odam. Gavdalik o'rnida ham كشى اتلك *etlik kishi* qo'llanadi. Mening maqsadim sifatlarni ko'rsatmaslik edi. Faqat juda zarur o'rinlardagina ko'rsatildi.

اَتْرَكْ *eträk* – rangi sariq odam (o'g'uzcha).

اُتْرُكْ *ûtrûk* – hiylagar, aldamchi, ayyor, yolg'onchi (o'g'uzcha).

[XXII]

اُتْرُكْ اُتْنْ اُغْرى لَيُو يُزْكا بَقَارْ
اَلكِنْ تَشُبْ بِرْمِشْ اَشِغْ بشقا قَقارْ

Ûtrûk utun ag'rïlaju[86] *yûzgä baqar,*
Elkin tashub bermish ashïg' bashqa qaqar.

Erlarning hiylakori, pasti, baxili qoldi, mehmon uning oldida o'g'ridek ko'rinadi, musofir mehmonga yeydigan narsani minnat qilib, bergan narsasi bilan mehmonning boshiga uradi (qoqadi).

اُتْلُكْ *ötlûk* – o'git, nasihat; shu ma'noda اُوتْ *övût* [so'zi] ham qo'llanadi. Asli اُكْتْ *ögût*dir.

اَتْمَكْ *etmäk* – non.

اِچْلِكْ *ichlik* – egarning tagidan qo'yiladigan ichki to'qim.

اَچْمَكْ *ichmäk* – qo'zi terisidan qilingan po'stin.

---

[86] Bu so'z Moskva nashrida أغرلَيو – *og'rïlaju* shaklida berilgan.

اِذْرِكْ *iżrik* – qattiq narsa; [bu so‘z] arg‘ucha bo‘lib, asli اِرِكْ *irikdir.*

اُذْلَكْ *özläk* – zamon, vaqt.

[XXIII]

اُذْلَكْ قَمُغْ كُفْرُدِي اَرْدَمْ اَرِغْ سَفْرُدِي
يُنْجِغْ يَقُزْ تَقْرُدِي اَرْدَمْ بَكِي جَرْتِلُوْرْ

Özläk qamug‘ kûwrädi, *Yunchïg‘ yawuz tuvradï,*
Erdäm arïg‘ sawradï. *Erdäm bägi jartïlur*

Zamon zaiflandi, fazilat kamaydi, bezori va yomonlar kuchlandi. [Bular] fazilatli shoh* [Alp Erto‘nga] o‘lgani uchun bo‘ldi.

[Zamon butunlay ozdi. Ilm, hikmat, poklik kamaydi. Tuban, yomonlar ko‘paydi, fazilat egalari yo‘qolayotir]

اَذْرَكْ نانَكْ *ûżräk neŋ* – ko‘payuvchi narsa; avval oz bo‘lib, so‘ng ko‘paygan har bir narsa.

اَزْلِك نانَكْ *ezlik neŋ* – foydalaniladigan har narsa.

اُرْپَكْ *ûrpäk* – hurpayganlik; tuklarning hurpayganligi (odam va hayvon haqida).

اَرْتِكْ *ertik* – yuriladigan yo‘l.[87]

اَرْتُكْ *örtûg* – parda, o‘rtuk; masalan: egar pardasi (yopig‘i); katta odamlarning qabrlari ustiga yopilgan ipaklik va yopiladigan boshqa har narsaga ham shunday deyiladi.

اُرْجُكْ *örchûk* – o‘rilgan soch (o‘g‘uzcha); bu so‘z اُرْكُجْ *örgûch* [so‘zi]ning o‘zgartirilganidir.

اُرْدَكْ *ördäk* – o‘rdak; maqolda shunday kelgan: قازْ قُبْسا اُرْدَكْ كولِكْ اِكانُوْرْ *qaz qo‘psa, ördäk kölig igänûr*[88] – “g‘oz qo‘zg‘alsa, o‘rdak ko‘lni egallaydi”.

Bu maqol xalq orasidan biror katta kishi ketgandan keyin uning o‘rniga undan tuban bir kishining ko‘tarilishini eslatish uchun qo‘llanadi.

---

* S.Mutallibov tarjimasida shu o‘rinda “fazilatli shoh” so‘zidan keyin “Afrosiyob” orttirilgan. Matnda bo‘lmagani uchun bu nom saqlanmadi.

[87] Moskva nashrida *tog‘ yo‘li* deb tarjima qilingan.

[88] Moskva nashrida كۆلك – *kölÿg; egänÿr* tarzida berilgan.

اَرسَکْ اِشْلارْ *ärsäk ishlär* – buzuq va adashgan xotin. Maqolda shunday kelgan: اَرسَکْ اَرْکا تَکْماسْ اِفَکْ اِفْکا تَکْماسْ *irsäk ergä tegmäs, ewäk ewgä tegmäs* – erkakka rag‘batli; shoshilgan xotin erga yolchimaydi, shoshma-shoshar odam uyiga yetolmaydi **(65)**. Chunki shoshilish natijasida [bu ishda] kutilgan sharoitlarni hisobga olmaydi. Shuningdek, shoshilgan erkak ham uyiga yeta olmaydi. Chunki shoshilish bilan otini halokatga yetkazadi-da, o‘kinib qoladi: Bu اِنّ الْمُنْبَتَّ لاارْضاً قَطَعَ وَلاظَهْراً اَبْقیٰ deyilgan hadisga* o‘xshaydi. Bu maqol shoshilmaslikka undab aytiladi.

اَرْلِکْ *erlik* – erlik, mardlik.

اَرْنَکْ *ernäk* – barmoq; اَرْنَکاکْ *eräŋäk*** deb ham qo‘llanadi.

اِزْلِکْ *izlik* – turkiy xalqlarning hayvon terisidan yasalgan chorig‘i. Maqolda shunday kelgan: اِزْلِک بُلْسا اَرْ اُلْدیماسْ. اِچْلِکْ بُلْسا اَتْ یَغْرِماسْ *izlik bo‘lsa er öldimäs, ichlik bo‘lsa at yag‘rïmas.* – “Choriq bo‘lsa, odamning oyog‘i og‘rimaydi, to‘qim bo‘lsa, ot yag‘ir bo‘lmaydi”. Bu maqol ish ketini o‘ylashga undab qo‘llangan.

اَسْرُکْ *esrûk* – mast, sarxush.

اَفْشُکْ *evshûk* – to‘siq.

اِلْپُکْ *ïlpûk* – isiriq (*Uch* qabilasi tilida).

اُمْزُکْ *ömzûk* – egarning old va orqa taraflari.

اِکْدُکْ *ikdûk* – sut va qatiqdan ishlangan, suzmaga o‘xshash, yeyiladigan narsa.

اَکْرِکْ *egrik* – yigirilgan ip.

اُکْرُکْ *ögrûk* – bola beshigini tebratish.

اَکْشِکْ *ekshig* – [ta’mi] nordon-chuchuk narsa; masalan, nordon-chuchuk anor.

اَکْسُکْ *eksûk* – o‘ksik; kamchilikli; yetishmagan; nuqsonli narsa. اَکْسُکْ یَرْماقْ *eksûk jarmaq* – o‘tmas, siyqa, kamchilikli tanga.

اُکْمَکْ *ûkmäk* – xotinlarning ko‘ylaklariga taqiladigan oltin yoki kumushdan qilingan halqa, zirak. Har bir to‘dalangan narsaga ham اُکْماکْ *ûkmäk* deydilar. Bu ham aslida masdardir.

اَنْدَکْ *endäk* – sath: bir narsaning yuzi, ust tomoni*** (o‘g‘uzcha).

اُچْگِلْ *ûchgil* – uch burchak.

---

* Hadisning mazmuni: Karvondan shoshilgan ham odam manziliga ham yetolmaydi, ham yetkazuvchi hayvon (tuya)ni ham saqlayolmaydi.

** Olmaota nashrida ‘*arnak;* Moskva nashrida *ärŋäk.*

*** Olmaota nashrida *jild.*

أُچْگُل *ûchgûl* – uch qirrali narsa*.
أَرْسَل *arsal:* أَرْسَل سَچ *arsal sach* – qizilga moyil soch.
أَشْتَل *ashtal* – kenja; أَشْتَل أُغْل *ashtal og'ul* – kenja o'g'il.
أَنْدِيک *endik* – ahmoq, befahm, أَنْدِيک اَر *endik er* – hovliqma kishi; أَنْدِيک أما اِقْلِكْنِي اَغِزْلارْ *endik uma ewlikni ag'ïrlar* – befahm mehmon uy egasini hurmatlaydi[89] **(66).**

[XXIV]

أَنْدِيک كِشِي تِيتِلسونْ
تُقلى بُرِي يِيتِلْسُونْ

إِيلْ تُرُو يِتِلْسُونْ
قُذْغُوِيما سَقِلسُونْ

Endik kishi titilsûn,[90]
Toqli böri yetilsûn,[91]

*El törû yitilsûn***,
Qażg'u yemä sawïlsun.

Qilichimiz bilan qayg'uni ochaylikki, axmoqlar yo'lga tushsinlar, mamlakat (ishi) tuzalsin, qo'zilar bilan bo'rilar (xavfsiz) birga yursinlar, bizdan qayg'u-g'am yo'qolsin.

[Yomonlar titilsin, mamlakatda (adolatli) qonun amalga oshsin, qo'zi bilan bo'ri birga yura olsin-u, qayg'ular ham ketsin].

م **(m)**

أُتْرُمْ *ötrûm* – surgi dori; سُوتْ أُتْرُمْ *sût ötrûm* – sutlik bir o't. شُبْرُمْ *shubrum*. Bu so'z arabchaga yaqindir.

أَخْشَمْ *axsham* – kech; oqshom; kunbotar vaqti.

أَذْرِمْ *ażrïm*** – egar ostiga ikki tarafdan qo'yilgan jazliq. U namatdan bo'ladi.

أُذْرُمْ *ûżrûm* – har narsaning tanlangani, yaxshisi.

أَرْدَمْ *erdäm* – odob, axloq, tarbiya. Shu maqolda ham kelgan: أَرْدَمْ بَشِي تِيلْ *erdäm bashï til* – odobning boshi til. Shirin tilli bo'lgan kishi yuqori martaba topadi.

---

* Olmaota nashrida bu so'z yo'q.

[89] Bu yerdagi Mahmud Koshgariy izohida bir oz aniqsizlik bor, biz o'z aslicha berdik.

[90] Moskva nashrida *tetilsÿn* (ya'ni teskari jildonga o'zgarsin).

[91] Moskva nashrida *qatilsÿn* deb olingan.

** Olmaota nashrida bu misra *'iyil turo' yatilso'n.*

*** Olmaota nashrida *'azram.*

اُسْتَمْ *ûstäm* – kamar, to‘qa va egarning boshiga o‘rnatish uchun oltin-kumushdan ishlangan ziynat. O‘g‘uzlar uni ساخت *saxt* deydilar.

اِسْرِمْ *isrim* – اِسْرِمْ كِشى *isrim kishi* – peshonasi tirishgan, qovog‘i soliq odam.

اِشْكُمْ *ishkûm* – shohlar uchun maxsus qo‘llanuvchi katta bir kosa shaklidagi xontaxta; uning oyoqlari bo‘lmaydi.

اُقْتَمْ *oqtam:* اُقْتَمْ بِيرْ *bir oqtam yer* – bir o‘q otarli masofadagi yer.

اَكْرِمْ *egrim* – girdob, suvning gird bo‘ladigan yeri.

اِمْرَمْ *imräm* – biror ishga mamlakat odamlaridan to‘plangan har bir to‘da; اِمْرَمْ تِيرِشْتِي *imräm terishti* – xalq yig‘inga to‘plandi*.

ن (n)

اُتْغُنْ *o‘tg‘un* – egarning chap tomonidagi enlik bir qayish; unga ayilning halqasi o‘tkazilib, tili bog‘lanadi.

اَرْقُنْ *arqun* – yovvoyi otdan qochgan xonaki baytal bolasi; u poygalarda eng chopqir ot bo‘ladi.

اُرْكَنْ *örgän* – qayish (o‘g‘uzcha).

اَرْكَنْ *erkän* – ekan; bu so‘z harakatning holini anglatadi. اُلْ كُلُرْ اَرْكَنْ كُرْدُمْ *o‘l kelûr erkän kördûm* – uni kelayotgan holda ko‘rdim, u kelayotganda ko‘rdim, demakdir. **(67)**

اِرْكِنْ *erkin:* اِرْكِنْ سُوقْ *erkin suw* – suv to‘plami; har bir to‘plangan narsaga ham اِرْكِنْ *erkin* so‘zi qo‘llanadi. Qarluqlarning kattalariga كُولْ اِرْكِنْ *köl erkin* deyishi ham shundandir. Bu limmo-lim ko‘l kabi aqli ko‘p, aqli to‘plangan odam demakdir.

اِرْكِنْ *erkin:* اِرْكِنْ يَغْمُرْ *erkin yag‘mur* – kunlarcha davom etuvchi yomg‘ir; bir necha kun to‘xtamay yog‘adigan yomg‘ir.

اَرْقُنْ *arqun* – kelajak yil nomi. اَرْقُنْ اِزِي *arqun izi* – kelgusidan keyingi yil.

اُرْكُنْ *ûrkûn* – dushman tomonidan tushgan qo‘rquv natijasida va to‘polondan xalqda paydo bo‘lgan sarosima. Qo‘rqib istehkomlarga va qo‘rg‘onlarga bekinadilar.

اُتْرَنْ *o‘tran* – ishton; (buni yag‘mo qabilasida eshitdim).

اِچْكِنْ *ichkin*: اِچْكِنْ اَرْ *ichkin er* – dushmanga taslim bo‘lib, u tomonga o‘tgan va omonlik berilgan kishi.

---

* Olmaota nashrida *jamoa harakatga keldi.*

xud xurand – bular o‘zi topib yeguvchilar, **(69)** boshqalarga muhtoj bo‘lmovchilar, ya’ni bulardan ov qochib qutulmaydi, qachon xohlasalar otib yeydilar, dedi. Shundan so‘ng viloyat خُودْ خُورْ *xudxur* deb ataldi. خ ا ga, ya’ni alifga almashdi. Shunga o‘xshash bo‘g‘iz harflari ham bir-biriga almashadi. Ayniqsa, خ ا ga va ا خ ga almashinishi hollari ko‘p uchraydi.

Kitob muallifi Mahmud [Koshg‘ariy] aytdi: bobolarimizning اَمير *amïr*ni خَميرْ *xamïr* deyishlari shunga misoldir. Chunki o‘g‘uzlar اَمير *amïr* deyolmay, ا ni خ harfiga almashtirib خمير *xamïr* deydilar.

Turk shaharlarini somoniylardan qo‘lga olgan bobolarimiz bekni مجر كين der edilar. Bunda ham “uyg‘ur” so‘zida almashtirganlari kabi ا ni خ ga almashtirganlar. “Uyg‘ur” degan so‘zda خ ni ا ga almashtirgach, خُودْ *xud* dagi د ni ى ga almashtirdilar. So‘ng خُورْ *xur*dagi خ ni غ ga almashtirdilar. خ ning غ ga almashib kelishi ko‘p uchraydigan hodisadir. خَتَرْ غَدَرْ degandagi kabi (shunday qilib, “xudxur” so‘zi “uyg‘ur” holiga keldi).

U viloyatda beshta shahar bo‘lib, u yerning aholisi g‘irt kofirlar va nihoyat mohir otuvchilardir. U shaharlarni Zulqarnayn bino qilgan. [Bular] سُلمى *So‘lmi,* قُوجُو *Qoju,* جَنبَلِقْ *Janbalïq,* بِيشْ بَلِقْ *Beshbalïq,* يَنكى بَلِقْ *yanïbalïq* shaharlaridir.

ش (sh)

اَيتِشْ *aytïsh* – ikki kishining bir-biridan hol so‘rashishi.

غ (g‘)

اَيتِغْ *aytïg‘* – اَيتِشْ *aytïsh* ma’nosidagi so‘z; sog‘liq, salomatlik so‘rashishdir.

ق (q)

اَيرُقْ *ayruq* – “boshqa, ayrim” ma’nosidagi so‘z bo‘lib, o‘g‘uzchadir.

اَيرِقْ *ayrïq* – ayriq; u yumshoq bir o‘t. Turklar اَذرِيقْ *azrïq* deydilar. O‘g‘uzlar ذ harfini ى ga almashtiradilar.

اَيلُقْ اَيلُقْ *ayluq-ayluq* – “shunday-shunday” demakdir (o‘g‘uzcha).

BOSHI VA OXIRI ا (ALIF) BO‘LGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI

[افعل shaklidagi ikki karra noto‘g‘ri so‘zlar]*

ل (l)

اَيْلا *eylä* – shunday (o‘g‘uzcha); اَيْلا قِلْغِلْ *eylä qïlg‘ïl* – “shunday qilg‘il” demakdir.

اُيْلا *öylä* – peshin, tush vaqti (o‘g‘uzcha); qipchoqlar ى ni ز ga almashtirib اُزْلا *özlä* deydilar.

1. Shularning [افعل shaklidagi] boshqa bir turi

ق (q)

اِاجْلِقْ *a:chlïq* – ochlik, ovqatsizlik. **(70)**

اَشْلِقْ *ashlïq* – oshxona (osh yeyiladigan joy); o‘g‘uzlar bug‘doyni اَشْلِقْ *ashlïq* deydilar.

ك (k)

اَشْيَكْ *eshyäk* – eshak; اَشْكاكْ e*shkäk* so‘zi ham bor. Birinchisi yaxshiroq, *y* ligi to‘g‘riroq.

ڤ (w)

اَڤْيا *awya* – behi; mazkur so‘zning (*ayva*ning) bir ko‘rinishi.

2. Shularning to‘rt harflilari [افعل shaklidagi yetishmaydigan so‘zlar]94

ت (t)

اِكْتُوْ *iktû* – qo‘lda boqiladigan hayvon; bo‘rdoqi mol.

ر (r)

اَقْرُو *aqru* – sekin; اَقْرُو اَقْرُو *aqru-aqru* – sekin-sekin yoki aqrin-aqrin.

ك (g)

اَدْكُوْ e*ʒgû* – yaxshi, chiroyli narsa

[XXVI]

قُشْنِي قُنُمْ اَغْشْقا
اَرْتَتْ اَلِبْ اَنْغِلْ

قِلْغِلْ اَنْكَرْ اَغْرِلْقِ
اَذْكُوْ تَغَرْ اَغْرِلَقْ

---

* Tagsarlavha Moskva nashri asosida qo‘yildi.

xud xurand – bular o‘zi topib yeguvchilar, **(69)** boshqalarga muhtoj bo‘lmovchilar, ya’ni bulardan ov qochib qutulmaydi, qachon xohlasalar otib yeydilar, dedi. Shundan so‘ng viloyat خُودْ خُورْ *xudxur* deb ataldi. خ ا ga, ya’ni alifga almashdi. Shunga o‘xshash bo‘g‘iz harflari ham bir-biriga almashadi. Ayniqsa, خ ا ga va ا خ ga almashinishi hollari ko‘p uchraydi.

Kitob muallifi Mahmud [Koshg‘ariy] aytdi: bobolarimizning اَمير *amïr*ni خَميرْ *xamïr* deyishlari shunga misoldir. Chunki o‘g‘uzlar اَمير *amïr* deyolmay, ا ni خ harfiga almashtirib خمير *xamïr* deydilar.

Turk shaharlarini somoniylardan qo‘lga olgan bobolarimiz bekni مجر كين der edilar. Bunda ham “uyg‘ur” so‘zida almashtirganlari kabi ا ni خ ga almashtirganlar. “Uyg‘ur” degan so‘zda خ ni ا ga almashtirgach, خُودْ *xud* dagi د ni ى ga almashtirdilar. So‘ng خُورْ *xur*dagi خ ni غ ga almashtirdilar. خ ning غ ga almashib kelishi ko‘p uchraydigan hodisadir. خَتَرْ غَدَرْ degandagi kabi (shunday qilib, “xudxur” so‘zi “uyg‘ur” holiga keldi).

U viloyatda beshta shahar bo‘lib, u yerning aholisi g‘irt kofirlar va nihoyat mohir otuvchilardir. U shaharlarni Zulqarnayn bino qilgan. [Bular] سُلْمى *So‘lmi,* قُوجُو *Qoju,* جَنْبَلِقْ *Janbalïq,* بِيشْ بَلِقْ *Beshbalïq,* يَنْكى بَلِقْ *yanjibalïq* shaharlaridir.

ش (sh)

اَيْتِشْ *aytïsh* – ikki kishining bir-biridan hol so‘rashishi.

غ (g‘)

اَيْتِغْ *aytïg‘* – اَيْتِشْ *aytïsh* ma’nosidagi so‘z; sog‘liq, salomatlik so‘rashishdir.

ق (q)

اَيْرُقْ *ayruq* – “boshqa, ayrim” ma’nosidagi so‘z bo‘lib, o‘g‘uzchadir.

اَيْرِقْ *ayrïq* – ayriq; u yumshoq bir o‘t. Turklar اَذْرِيقْ *azrïq* deydilar. O‘g‘uzlar ذ harfini ى ga almashtiradilar.

اَيْلُقْ اَيْلُقْ *ayluq-ayluq* – “shunday-shunday” demakdir (o‘g‘uzcha).

BOSHI VA OXIRI ا (ALIF) BO‘LGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI

[افعل shaklidagi ikki karra noto‘g‘ri so‘zlar]*

ل (l)

أَيْلا *eylä* – shunday (o‘g‘uzcha); أَيْلا قِلْغِلْ *eylä qïlg‘ïl* – “shunday qilg‘il” demakdir.

أَيْلا *öylä* – peshin, tush vaqti (o‘g‘uzcha); qipchoqlar ى ni ز ga almashtirib أَزْلا *özlä* deydilar.

1. Shularning [افعل shaklidagi] boshqa bir turi

ق (q)

اِاجْلِقْ *a:chlïq* – ochlik, ovqatsizlik. **(70)**

أَشْلِقْ *ashlïq* – oshxona (osh yeyiladigan joy); o‘g‘uzlar bug‘doyni أَشْلِقْ *ashlïq* deydilar.

ك (k)

أَشْيَكْ *eshyäk* – eshak; أَشْكاكْ e*shkäk* so‘zi ham bor. Birinchisi yaxshiroq, *y* ligi to‘g‘riroq.

ڤ (w)

أَڤْيا *awya* – behi; mazkur so‘zning (*ayva*ning) bir ko‘rinishi.

2. Shularning to‘rt harflilari [افعل shaklidagi yetishmaydigan so‘zlar]94

ت (t)

اِكْتُوْ *iktû* – qo‘lda boqiladigan hayvon; bo‘rdoqi mol.

ر (r)

أَقْرُو *aqru* – sekin; أَقْرُو أَقْرُو *aqru-aqru* – sekin-sekin yoki aqrin-aqrin.

ك (g)

أَڈْكُوْ e*ƶgû* – yaxshi, chiroyli narsa

[XXVI] قِلْغِلْ اَنْكَرْ اَغْرِلْقْ قُشْنِي قُنُمْ اَغْشْقا
اَذْكُوْ تَڤَرْ اُغْرُلْقْ اَرْتُتْ اَلِبْ اَنْغِلْ

---

* Tagsarlavha Moskva nashri asosida qo‘yildi.

Qo'shnï-qo'num ag'ïshqa, Artut alïb anung'ïl
Qïlg'il aŋar ag'ïrlïq, Eżgû tawar og'urluq.

Qo'ni-qo'shnilaring [qabiladoshlaring]ga yaxshilik qil, ularni hurmatla. [Ulardan] biror sovg'a olsang, [undan] yaxshiroq mukofot hozirla.

[Qarindoshlarga, qo'ni-qo'shnilarga yaxshilik qil, ulardan olgan sovg'ang evaziga qimmatliroq narsa hozirla]

3. Bu bo'limning [افعل shaklidagi]boshqa bir qismi

اَمْشُوى *amshuy* – bir xil sariq olxo'ri.

4. G'unnalilar [shu shakldagi] bo'limi

ز (z)

اَنْكُدُزْ *aŋduz* – rosan; yerdan qazib olinadigan o'simlik ildizi. Otlarning qorin og'rig'i kasaliga davo qilinadi; اَنْكُدُزْ بُلْسا اَتْ اُلْماسْ *aŋduz bo'lsa, at ölmäs* – "rosan o'ti yoningda bo'lsa, ot yo'lda qorin og'rig'idan o'lmaydi". Chunki og'rigan taqdirda, u bilan davolanadi. Bu maqol safarga chiquvchilarni puxta hozirlanishga undab aytiladi.

چ (ch)

اِنْكِلِچْ *iŋlich* – sassiq sarimsoqqa o'xshagan bir tog' o'ti; kabob bilan yeyiladi.

ك (k)

اَنْكِلِكْ *eŋlik* – xotinlar yuzlariga (yanoqlariga) surtadigan pushti qizil rang, upa-elik.

ن (n)

اَنْكُدُنْ *öŋdûn* – to'g'ridan, oldindan; o'g'uzlar د va ن ni tashlab, اُنْكْ *öŋ* deydilar. O'g'uzlar uchun bu bir qoidadir. اُنْكدُنْ يُرِتْ *öŋdûn jurït* — [otingni] to'g'ridan sol, oldindan yurgiz, demakdir.

5. Oxiri g'unnali so'zlar

اُلْدَنْكْ *uldaŋ* – tagcharm; اِتْقا اُقْتْ اَتْسا اُلْدَنْكْ بِماسْ *itqa uwut ätsa uldaŋ jemäs* – "itga uyat kelsa, tagcharm g'ajimaydi". Bu maqol zarur o'rinlarda yomon bir ishdan uyalib, **(71)** o'zini tortuvchilarga qo'llanadi.

ل (l)

اُژلنک *ujlaŋ*[93] — buqalamun, xameleon (o‘g‘uzcha).

د (d)

ازدنک *izdaŋ* – baliq tutadigan bir xil to‘r; shundayki, anhorning bir yeriga cho‘plardan to‘g‘on qilinadi. O‘rta yeridan teshikcha qoldirib, teshik og‘ziga to‘r tuzoqni qo‘yiladi. Baliq tushgan hamon darrov to‘rni ko‘taradilar.

س (s)

اَخْسُنْکْ اَرْ *axsuŋ er* – mastlikda to‘polon qiladigan kishi; janjalkash. Bu so‘zni اَخْسُمْ *axsum* tarzida ham qo‘llash bor.

6. Bu bo‘limning misoli [افعل shaklidan bo‘sh so‘zlar]

ب (b)

اَیْبَنْکْ *aybaŋ* – kal. اَیْبَنْکْ اَرْ *aybaŋ er* – kal kishi (chigilcha).

اَیْدِنْکْ *aydiŋ* – oydin, oy yorug‘ligi.

7. To‘rt undoshlar bo‘limi [افعل shaklidagi yetishmaydigan g‘unnali so‘zlar]

اَرِنْکَانْ *eriŋän** – bo‘ydoq; اَرِنْکَانْ اَرْ *eriŋän er* – bo‘ydoq odam. Maqolda shunday kelgan: اَرِنْکَانْکا اَلِک قُرِی بُوزْ اُمْ تِکاماسْ *eriŋäŋä elik qarï böz ûm*** *tikämäs* – “bo‘ydoq odamga ellik gaz bo‘z ham ishtonlikka etmaydi”. Chunki begonalar unga yon bosmaydilar. Bu maqolni uylanishga tashviq qilinayotgan yigitga nisbatan aytiladi.

8. O‘rtasi turli harakatli أَفْعَالْ af’ol, أُفْعَالْ uf’ol, إِفْعَالْ if’ol shaklidagi so‘zlar bo‘limi

ر (r)

اَرْقَارْ *arqar* – urg‘ochi tog‘ echkisi; uning shoxidan pichoqqa sop qilinadi.

---

[93] Bu so‘zning yozilishida aniqsizlik bor.

* Moskva nashrida اَرْنکان *ärŋän*.

** Moskva nashrida بُوزْن *bözün*.

[94] Bu so‘zning yozilishi bosma nusxada noaniq edi. Basim Atalay nusxasiga asoslanib tuzatdik.

إشبارْ *ïshbar*[94] – tert (somon bilan kepakni aralashtirib beriladigan mol yemi).

إشلارْ *ishlär** – xotin; asli إشيلارْ "*ishilär*" – "xonim" demakdir. Ko'p qo'llanganidan, yengillik uchun ى harfi tushirilgan. Bu so'z ko'plikdadir, lekin birlikda ham qo'llanadi. Buning atalish voqeasi uzoqdir.

غ (g')

أُخْشاغْ *o'xshag'* – o'xshash; أَنِنكْ أُخْشاغى *anïŋ o'xshag'ï* – uning o'xshashi demakdir.

أَرْقاغْ *arqag'* – arqog' [bo'z, shol, gilam va boshqalar to'qilganda yonlamasiga qo'yiladi].

أُقْرُوغْ *uwrug'*** – bu so'z أُغْرُغْ *ug'rug'* ham deyiladi. Suyaklarning bo'g'inli joyi; tog' yonbag'ri, tugar joyi.

أُقْرُغْ *uwrug'* – umurtqa suyagining bo'yinga tutashgan joyi.

(72)

Bu so'zlarning eng to'g'risi أُغْرُوغْ *ug'rug'* shaklidir.

أُغْراقْ *ug'raq* – qasd qilmoq, jazm etmoq.

أَنْداغْ *andag'* – shunday. أَنْداغْ أَيْدِمْ *andag' aydim* – "shunday dedim" (chigilcha).

أَنْدِغْ *andïg'* – elak, g'alvir kabi narsalarning gardishi.

ق (q)

أُبْراقْ *obraq* – suzuk (suzilgan) va eskirgan narsa. Suzilgan, eskirgan to'nga أُبْراقْ تُونْ *o'braq to'n* deyiladi.

أَتْغاقْ *atg'aq* – qorinda sariq suv yig'ilish kasalligi; qulanj. Sariq rangdagi bir turli o'simlikka ham أَتْغاقْ *atg'aq* deyiladi. Qayg'udan rangi sarg'ayganlarga ham أَتْغاقْ *atg'aq* deyiladi.

أُجْماقْ *uchmaq* – jannat.

[XXVII]

تُرْلُكْ جَجَكْ يَرْلْدِي
أُجْماقْ يَرِي كُرْلْدِي

يَرْجِنْ يَذِمْ كَرِلْدِي
تُمْلُغْ ينا كَلْكُوسُوزْ

Tûrlûg chechäk yarïldï,
Barchïn yazïm kerildi,

Uchmaq yeri körûldi,
Tomlug' yana kelgûsûz.

---

* Olmaota nashrida *'ashbar*.

** Olmaota nashrida *jarïldï*.

Bahorni ta'riflab aytadi: har turli chechaklar ochildi, xuddi [sernaqsh] ipak gilamlar yozilganday. Jannat yeri ko'rildi. Sovuq hech qaytib kelmas darajada havo isidi.

[Guldor ipak gilam yozilganday, (yerlarni) turli chechaklar bezadi. Jannat yeri ko'rildi. Sovuq hech bir qaytib kelmaydi].

اَخْساق *axsaq* – oqsoq.

اَرْتاق *artaq* – buzuq, buzilgan. اَرْتاق نانْكْ *artaq neŋ* – buzuq narsa, buzilgan narsa.

اُرْغاق *o'rg'aq* – o'roq.

اُغْراق *o'g'raq:* قَرا يِغاچْ *Qara yïg'ach* deb atalgan chegaradagi shaharda yashovchi bir turk aymog'i.

اَغْلاق *ag'laq:* اَغْلاق يِرْ *ag'laq yer* – ovloq, kishisiz yoki holi yer.

اُغْلاق *o'g'laq* – uloq, echki bolasi. اُغْلاق يِلكْسِزْ اُغْلانْ يِلكْسِزْ *og'laq jiligsiz, o'g'lan biligsiz* – "echki bolasida ilik yo'q, yosh bolada aql yo'q".

اِسْتاكْ *istäk* – istak; so'rash; surishtirish, payidan bo'lish, orqasiga tushish, talab etish. اِسْتاكْ قُبدْي *istäk qo'bdï* – istak tug'ildi, talab paydo bo'ldi*.

اُسْتاكْ *ûstäk* – bir narsada ortiqchalik, orttirish; ming-ming ustiga yuz orttirish kabi. مَنْ اُسْتاكْ بِيرْدِمْ *men ûstäk berdim* – men ustiga ust berdim, men ortiq berdim.

ابلان *ablan*[95] – sichqon jinsidan bo'lgan kichik bir jonivor.

اُرْغونْ *arg'un* – uzunligi yarim gaz keladigan sichqon jinsidagi bir jonivor, devor yoriqlaridan chumchuqlarni ovlaydi, qo'yga otilsa, go'shtini sarg'aytirib yuboradi. Uyqudagi odamga otilsa, **(73)** u kishining siydigi tutiladi.

اَلْتُونْ *altun* – oltin, tilla.

اُمْكانْ *ömgän* – gardan tomiri.

اِنْكانْ *iŋän* – urg'ochi tuya; اِنْكانْ اِنْكَرسا بُتُو بَزْلارْ *iŋän iŋräsä botu bozlar* – "urg'ochi tuya ingrasa, bo'taloq bo'zlaydi" (tovush beradi). Bu maqol yaqinlar doim bir-biri haqida qayg'uradilar degan mazmunda qo'llanadi.

---

* Olmaota nashrida *qidirish boshlandi.*

[95] Hozirda *tirqirab qon oqdi* ma'nosida keladi.

9. Bu bo‘limning misollari [افعل shaklidagi bo‘sh so‘zlar]

ش (sh)

أيناشْ *oynash* – o‘ynash; begona odam bilan gaplashadigan, yuradigan xotin.

ق (q)

أيْناقْ *oynaq:* أيْناقْ إشْلارْ *oynaq ishlär* – o‘ynoqi, sho‘x xotin.

أيْرانْ *ayran* – ayron.

و (u, o‘, v) QO‘SHILGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI

غ (g‘)

أيْناغوْ *ojnag‘u:* أيْناغوْ يِيرْ *ojnag‘u yer* – o‘ynaladigan joy.

1. Ularning [افعل shaklidagi] manqusi

ن (n)

أليانْ *ulyan** – xushbo‘y bir o‘simlikning ildizi bo‘lib, u yeyiladi.

2. G‘unnalilar [افعل shaklidagi] bo‘limi

ك (k)

اَرَنْكاكْ *eräŋäk* – barmoq; بِيشْ اَرَنْكاكْ تُوزْ اَرْماسْ *besh eräŋäk*** *tûz ermäs* – “besh qo‘l (barmoq) barobar emas”. Shunga o‘xshash, odamlar ham bir-birlaridan farq qiladilar.

أُرُنْكاكْ *uruŋak**** – ganch, gips.

---

* Moskva nashrida bu so‘zning الرال shakli keladi va bu kalimaning hech qaysi nashrda tarjimasi berilmagani aytiladi.

** Moskva nashrida اَرنگاك *ärŋäk.*

*** Moskva nashrida أرنگاك *ürŋäk*

فَعْلْ *FA'OL* VA فُعُولْ *FA'UL* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

چ (ch)

أَلوچْ *aluch* – sovuq narsa, sovitilgan narsa*.

ر (r)

أَلارْ *ular* – kaklikning erkagi.

ز (z)

أَذيزْ *eżiz* – har narsaning balandi.

أُوسُوزْ *usuz* – uyqusiz; أُوسُوزْ كِشي *usuz kishi* – uyqusiz kishi.

إسيز *isiz* – so'zga kirmaydigan bebosh, sho'x bola.

ش (sh)

أَكِيشْ e*kish* – ma'danlar eritilganda chiqadigan chiqindi.

إكِيشْ *ikish* – bo'ysunmaydigan qaysar hayvon (ot).

ك (k)

إِقاكْ e*wäk* – shoshqaloq, إِقاكْ اَرْ e*wäk er* – shoshqaloq odam.

أَلوكْ e*lûk* – masxaralash.

غ (g')

أَلاغْ *ulag'* – bekning buyrug'i bilan yuruvchi choparning ma'lum bekatlarda ayirboshlab miniladigan oti.

أَلاغْ *ulag'* – yamoq. To'n yamog'i.

ق (q)

أُخاقْ *uxaq* – o'rik – turshakdan siqib olinadigan suv; u ichiladi.

أُشاقْ *ushaq* – chaqimchilik; أُشاقْ سُوزْ *ushaq söz* – chaqimchilik tarzida so'zlangan so'z, mayda va tuhmatli so'z.

ل (l)

أُسالْ *osal* – أُسالْ كِشي *osal kishi* – ish bilmagan kishi, g'aflatda qolgan odam. **(74)**

إنالْ *ïnal* – onasi katta urug'dan, otasi oddiy xalqdan tug'ilgan bola ismi. Bu so'zning asosiy ma'nosidir.

ن (n)

أُجانْ *ochan* – ikki yelkanli qayiq (qipchoqcha).

---

* Olmaota nashrida *olcha;* Moskva nashrida *ko'zga surtiladigan malham.*

1. Bu bo‘limning misollari [فَعْل va فَعَال shaklidagi bo‘sh so‘zlar]

آياسْ *ajas:* كوك آياسْ *ajas kök* – tiniq osmon. [Oq tanli] qullarni ham آياسْ *ajas* deb ataydilar; yuzining tiniqligini unga o‘xshatadilar.

ن (n)

اُتُونْ *utun* – tuban, past.

2. To‘rt harflilar [فَعْل va فَعَال shaklidagi yetishmaganlari]

ك (k)

اُكايْ *ögäj* – o‘gay. اُكايْ اَتا *ögäj ata* – o‘gay ota; اُكايْ اُغُلْ *ögäj og‘ul* – o‘gay o‘g‘il; اُكايْ قِيزْ *ögäj qïz* – o‘gay qiz.

م (m)

امای *umaj* – yo‘ldosh; (tuqqan xotinlar qornidan chiquvchi narsa). U bolaning qorindagi hamrohi – yo‘ldoshi deyiladi. Shunday maqol ham bor: اُمايْقا تَيِنْسا اُغُلْ بُلُوْرْ *umayqa tabïnsa o‘g‘ul bo‘lur* – kimki bunga xizmat qilsa, u o‘g‘il* ko‘radi, demakdir. Xotinlar yaxshilik kutadilar.

3. Har xil harakatlar bilan فَعْلَىٰ shaklida talaffuz qilinuvchi so‘zlar

ب (b, r)

اَرْبا *arpa* – arpa: اَرْباسِيزْ اَتْ اَشُوماسْ. اَرْقاسِيزْ اَلْبْ جَرِيكْ سِيُومانْ *arpasïz at ashumas, arqasïz alp cherig sïyumas* – “arpasiz ot qir osholmaydi, yordamchisiz yigit (bahodir) jangda yenga olmaydi”. Bu maqol ishda hamrohlikka chaqirish ma’nosida qo‘llanadi.

ت (t)

اُرْتُوْ *o‘rtu* – har narsaning o‘rtasi; اُرْتُو اَرْ *o‘rtu er* – o‘rta yoshli kishi. اَفْ اُرْتُوسِي *ew ortusï* – uy o‘rtasi. كُونْ اُرْتُو *kûn o‘rtu* – kun o‘rtasi, tush (chigilcha).

اِرْتا *ertä* – erta, tong, sahar vaqti.

چ (ch)

اَرْچی *archï* – sumka, to‘rva.

---

* Olmaota nashrida *farzand.*

د **(d)**

اُرْدُو *o'rdu* – shoh turadigan shahar; o'rda. Shuning uchun Qashqarni اُرْدُو كَنْدْ *Ordukänd* deydilar, ya'ni shohlar turuvchi shahar demakdir.

اُرْدُو *o'rdu* – Bolasog'un yaqinidagi bir shahar; shuning uchun Bolasog'un قُوزْ اُرْدُو *Quzordu* ham deyiladi.

اُرْدُو *o'rdu* – اُرْدُو بَشِي *o'rdu bashi* – shohlarning xos xizmatidagilar ismi.

اُرْدُو *o'rdu* – sichqon, kalamush kabi yer ostida yashovchi hayvonlar ini. **(75)**

اُرْدُو *o'rdu:* اَرْدُو تَالْ *o'rdu tal* – mo'yni tushirish uchun hammomda ishlatiladigan aralashma; ohak. Yosh ko'krakka urilgan tamg'a. Bu so'z ikki tilning birida (o'g'uz yoki turk tilida) qo'llanadi.

اَكْدُو *ekdû* – qilich qini va bunga o'xshash narsalarni o'yish uchun qo'llanadigan uchi egri pichoq.

اكْدِي *ekdi* – mol so'yiladigan joy, kushxona.

اِمْدِي *emdi* – hozir, endi; اَمْدِي كَلْدَمْ *emdi keldim* – "hozir keldim" yoki "endi keldim". O'g'uzlar اَلِفْ ni kasra qilib اِمْدِي *imdi* deb talaffuz qiladilar. Bu so'z quyidagi she'rda kelgan:

اَبْكَم كَلِبْ اَغْرَدِمْ اَرْسَلَنْلَيُو كُكْرَدِمْ
اَلْبْلارْ بَشِنْ تُغْرَدِمْ اَمْدِي مُنِي كِيمْ تُتَارْ

Öpkäm kelib o'g'radïm, *Arslanlaju kökrädim,*
Alplar bashïn tog'radïm, *Emdi meni kim tutar.*

Dushmanga qarshi g'azab bilan, nafrat bilan xezlandim, arslonlar kabi na'ra tortdim, botirlarning boshlarini tilmaladim, so'ng ma'raka o'rtasida, "endi meni kim tuta oladi?" deb baqirdim.

[Achchig'im kelib (dushmanga qarshi) xezlandim, arslon kabi bo'kirdim, botirlarning boshlarini kesdim, (qani) endi meni kim to'xtata oladi?]

اُمْدُو *umdu* – umid qilish; so'rash, ta'ma qilish; so'rovchi (gadoy)ga اُمْدُوجِي *umduchï* deydilar.

اَنْدا *anda* – u yerda, unda.

ر **(r)**

أُبْرِي *o'prï* – chuqur (o'pirilgan joy).

أُتْرا *o'tra* – o'rta, har tomonlama (ko'p qirrali) narsaning o'rtasi; bu so'z أُرْتُو *ortu*ning harf almashganidir.

أَيْرُو *ayru* – boshqa, yo'q esa, bo'lmasa; مُوني تيلامَسا سَنْ أَيْرُو نا كَرَكْ *munï tilämäsä sen ayru ne kerak*? – sen buni istamasang, boshqa yana nima kerak?

أَذْرِي *aźrï* – ayri; bug'doy sovurish uchun qo'llanadigan asbob. Ikki shoxlik har bir narsa ham أَذْرِي *aźrï* deyiladi. Bu so'z odamlarga ham qo'llanadi. اذْرِي بُتْلُغْ *aźrï butlug'* – ayri butlik [odam].

أُتْرُو *o'tru* – [har narsaning] qarshisi, ro'parasi; أُولْ مَنْكا أُتْرُو كَلْدِي *o'l meŋä o'tru keldi* – u menga ro'para keldi.

أَسْرا *asra* – quyi, ost.

إِسْرا *isrä* – quyi, so'ng; أُلْ اَنْدَنْ إِسْرا أُولْ *o'l andan isrä ol* – "u bundan so'ng va quyi" demakdir.

أَسْرِي *asri** – qoplon; ikki rangli chipor ipga أَسْرِي يِشِغْ *asrï jïshïg'*** deyiladi. Ikki rangdagi har bir chipor narsaga ham, qoplon*** rangiga o'xshagani uchun, أَسْرِي *asrï* deyiladi.

أُغْرِي *o'g'rï* – o'g'ri. Aslida غ kasrali bo'lishi kerak edi; yengillatib sukun holida talaffuz qilinadi. **(76)**

Arabchada اِبِلٌ ham, اِبْلٌ ham, أُذُنٌ ham, أُذْنٌ ham deyilgani kabi. بُو نارسا اُنْدَن اَيْرِي اُغْرِي أُلْ *bu neŋ aniŋ o'g'rï o'l* – bu narsa undan so'ng demakdir[96].

أَگْرِي *ägri* – har bir egri va qiyshiq narsa. يِلانْ كَنْدُو اَگْرِيسِنِ بِلْماسْ تِيزْ بُويْنِنْ اَگْرِي تِقِي *yïlan kendû egrisin bilmäs, teväy boynïn**** *egri ter* – "ilon o'zining egriligini bilmaydi-da, tuyaning bo'ynini egri deydi". Bu maqol birovning aybini so'zlovchi g'iybatchilarga nisbatan qo'llanadi.

أُگْرا *ûgrä* – ugra oshi. Bu tutmochdan mayinroq kesiladi.

---

* Moskva nashrida *esri.*

** Olmaota nashrida *yashag.*

*** Olmaota nashrida *yo'lbars.*

96 Berilgan misolda bir oz noo'xshashlik bor. Chunki misolda o'g'rilik ma'nosi yo'q.

**** Olmaota nashrida *bo'vinin.*

ألْرى *elri* – uloq terisidan yasalgan mesh*; bir د d orttirilib, ألْدِري *eldiri* ham deyiliad.

ژ (z)

أرْژُو *arjˀu* – shoqol, chiyabo'ri deyilgan yirtqich; ikki maxraj o'rtasidagi ژ bilan talaffuz qilinadi. Odamlar bir narsa atrofiga to'plansalar كِشي أرْژُولَيو قُرِي *kishi arjˀulaju qorï* deydilar. Ya'ni kishilar shoqol odamlarni yemoq uchun to'plangani kabi yig'ildilar, demakdir.

س (s)

أرْسُو *arsu* – har bir jo'n narsa (o'g'uzcha).

غ (g')

أرْغُو *arg'u* – ikki tog' orasi; Tiroz va Bolasog'un orasidagi yerlarga ham أرْغُو *Arg'u* deydilar. Chunki u ikki tog' orasidadir.

أرْغا *urg'a* – katta daraxt (o'g'uzcha); Arg'u tilida ham shundaydir.

إمغا *ïmg'a* – mollarni saqlovchi va ularni yig'uvchi [amaldor].

انغا *ang'a* – أرْ انغا *ang'a er* – qadrsiz, jo'n odam; har qanday qadrsiz, jo'n, tashlandiq narsaga ham انغا *ang'a* deyiladi.

ڤ (w)

إرْڤي *ïrwï* – إرْڤي قُلاقْ *ïrwï qulaq* – ingichka, uzun quloq.

إرْڤي *ïrwï* – kasallarni davolashda qo'llanuvchi hindcha bir dorining nomi.

ق (q)

أرْقا *arqa* – orqa, sirt.

أرْقا *arqa* – qiyin vaqtlarda yordam beruvchi kishi; orqa kuch; hiyla va tadbirlar bilan yordam beruvchi kishi. Chunonchi, maqolda shunday kelgan: أرْقاسِزْ أرْ جَرِک سِيُوماسْ *arqasïz er cherik sïjumas* – "yordamsiz qahramon jang saflarini sindirolmaydi".

ك (k)

أبْكا *öpkä* – o'pka, oq jigar.

أبْكا *öpkä* – g'azab; uning shunday aytilishiga sabab g'azabning o'pkada paydo bo'lishidir. Bu so'zning shu ma'noda qo'llanishi so'zning paydo bo'lish o'rniga ko'ra kelib chiqqandir. Chunonchi, yomg'ir "osmon" deyilgani kabi. **(77)**

أتْكي *ötki** – evaz, badal (chigilcha); بُو أتْقا أتْكي بِيرْدِمْ *bu atqa ötki berdim* – "bu otning evazini, badalini berdim" demakdir.

---

* Olmaota nashrida *uloq terisi.*

اَچْكُو *echkû* – echki.
اِچْكُو *echkû*** – ichkilik; har bir ichiladigan narsa.
اَذْكُو *eżgû*– yaxshi, ezgu, chiroyli;

[XXIX] كَلْسا كِشِي اَتْما اَنْكارْ اُرْتَرْ كُلا
بَقِّلْ اَنْكارْ اَذْكُولْكَنْ اَغْزِنْ كُلا

*Kelsä kishi etmä*** *aŋar örtär kûlä,*
Baqqïl aŋar eżgûlûgûn ag'zïn kûlä.

Senga kular yuzli bir kishi kelsa, sen uning yuziga issiq – qaynoq kul sochma, yaxshilik qil, yoqimli kulgi bilan hurmatla.

اَرْكِي *erki* – ikkilanish, shubhani bildiruvchi so'z; so'roq mazmunini ifodalaydi. اَرْكِي كِلِرْمُو اُلْ *o'l kelûrmû erki* – u kelarmikin yo yo'q? Bu so'roq olmoshi o'rnida.

اُرْكُو *örkû* – tuyaning o'rkachi.

اَسْكُو *eskû* – elak, g'alvir.

اَسْكِي *eski* – eski, اَسْكِي تُونْ *eski to'n* – eski to'n.

اَلْكُو *elkû* – ahd, va'da.

اَلْكا *elkä:* اَلْكا بُلاقْ *elkä bulaq* – bir turk qabilasining nomi.

ل (l)

اُغْلا *o'g'la* – yosh yigit (arg'ucha).

اُغْلى *o'g'lï* – Qashqarda ekiladigan oq va shirin sabzi; yeyiladi.

اَذْما يلّقِي *ażma: ażma yïlqï* – (yoshligi uchun) yuk ortilmay, o'zicha qo'yilgan hayvon.

م (m)

اُرْما *örmä:* اُرْما سَجْ *örma säch* – o'rilgan soch.

اَزْما *azma* – bichilgan qo'chqor; moyaklarining terisi ajratilgani uchun qo'ylarga chopolmaydigan qo'chqor.

اُژْما *ujma* – tut daraxti. Ikki maxraj orasidagi ژ bilan.

---

* Olmaota nashrida *'utaki.*
** Moskva nashrida *ičkü.*
*** Moskva nashrida *atma.*

أُسْمِي *usmï:* أُسْمِي تَرِمْ *usmï tarïm* – islom shaharlaridan uyg‘urlargacha oqadigan katta bir suv. U yerlarda (uyg‘urlarga yetgach) qumga singib ketadi.

أكْما *äkmä* – uyning toqisi.

أُكْما *ûkmä**: أُكما تُبْراقْ *ûkmä tupraq* – to‘plangan tuproq. Har bir to‘plangan narsaga ham *ûkmä* so‘zi qo‘llanadi.

أَلْما *alma* – olma (o‘g‘uzcha). Turklar الملا *almïla* deydilar.

أُلْما *ulma*[97] – bug‘u tuzog‘i.

أُتْنُو *ötnû* – qarz, مَنْ يَرماقْ أُتْنُو بِيْرِدِمْ *men yarmaq ötno‘ berdim* – men tanga qarz berdim.

أَشْنُو *ashnu* – oldin, ilgari. مَنْ أَنْدَنْ أَشْنُو كَلْدِمْ *men andan ashnu keldim* – men undan oldin keldim.

أَنْدا *anda* – u yerda. O‘g‘uzlar “so‘ng” ma’nosidagi so‘z uchun أَلِفْ ni ن n ga almashtiradilar. **(78)** “U yerda” ma’nosida boshqalar bilan bir xilda anda deb qo‘llaydilar.

أَلِف ni ن *n* ga almashtirish arab tilida ham bor. Chunki Qur’oni karimda Muso alayhissalom hikoyasining وَمَارَبُّ الْعَالَمِينْ ibora-si**dagi ما *ma* so‘zi مَنْ *man* ma’nosidadir. Ya’ni ن o‘rnida الف almashgandir. Chunki arab tilida *nima?* ma’nosidagi so‘roq olmoshi jonlilarga مَنْ *man*, jonsizlarga ما *ma* dir. Shuningdek, لَنَسْفَعاً بِالنّاصِيَةِ degan oyat***da ham الف ن ga almashgandir. *al-A’sha* degan shoirning quyidagi so‘zi****da:

وَلا الْنُصْبَ الْمَنْصُبَ لاتَعْبُدَنَّهُ
لعا قِبَةٍ واللهُ رَبَّكَ فاعْبُدا

فَاعْبُدا so‘zining asli فَاعبدَنْ dir. Ya’ni bu yerda ham ن o‘rniga الف almashadi.

---

* Moskva nashrida *ügmä*.

[97] *Ulma* so‘zini bosma nusxaga muvofiq biz *bug‘u tuzog‘i* deb berdik. Bu so‘z, arabcha izohga ko‘ra, *suv solinadigan tog‘ora*; *qo‘lda pishirilgan non* ma’nolarida ham qo‘llanishi mumkin.

** Dunyoning Tangrisi kim? (Qur’oni karim, 26:22(23)).

*** Uni biz ushlashimiz mumkin (Qur’oni karim, 96:15).

**** Biror maqsadni ko‘zlab, yasalgan butlarga emas, yolg‘iz Allohga, Rabbingizga sig‘ining.

فعلي *FA'LO* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

اِكي *iki* – ikki.

فُعْلْ *FU'UL* SHAKLIDAGI ج J BILAN YASALGAN G'UNNALI SO'ZLAR BO'LIMI

ت (t)

اُتُنْجْ *ötûnch* – qarz. مَنْ اَنْكارْ اُتُنْجْ بِيْرِدِمْ *men aŋar yarmaq ötûnch berdïm* – men unga tanga qarz berdim, demakdir.

اُتُنْجْ *ötûnch:* اُوتُنْجْ ايِشْ *ötûnch ish* – uyaladigan ish. Asli اُوتْ *uwut* – uyat so'zidan olingan.

ج (ch)

اُجُنْجْ *ûchûnch* – uchinchi.

اِكِنْجْ *ikinch* – ikkinchi. O'zidan oldingi sonning davomi ekanini va ma'lum sira – tartibda ekanini bildirish uchun o'ndan kam bo'lgan son so'zlari o'zagiga ن va ج orttirish qoidadir; تُوْرْتُنْجْ *törtûnch* – to'rtinchi; بيشنج *beshinch* – beshinchi kabi. Bularning asli to'rt, besh edi, yuqoridagi maqsadda bu so'zlarga ن va ج orttiriladi. Buni har qanday son so'zlariga qo'shish mumkin: اونج *onunch* – o'ninchi, يگرمنج *yigirminch* – yigirmanchi kabi. Bu qat'iy qoidadir.

اَرِنْجْ *erinch* – ehtimol, zora, balki. اُلْ كَلْدِي اَرِنْجْ *o'l keldi erinch* – balki u kelgandir. U kelgan chiqar.

اُرُنْجْ *urunch* – pora. **(79)**

اِرِنْجْ *erinch* – maishat bilan kun kechirish. Yaxshi turish. Ba'zi lahjalarda ikki maxraj orasidagi ژ j bilan اِرِنْژْ *erinj* deb ataladi.

ۋ (w)

اَوِنْجْ *awïnch* – ovunish, bir narsaga uns olish اُلْ مَنْكا اَوِنْدِي *o'l meŋä awïndï* – u men bilan ovundi, men bilan do'stlashdi.

ك (k)

اِكِنْجْ *ikinch* – sonda ikkinchi raqam.

اُكُنْجْ *ökûnch* – o'kinish, pushaymon bo'lish. اُلْ تِلِمْ اُكُنْجْ اُكُنْدِي *o'l telim ökûnch ökûndï* – u ko'p pushaymonlar qildi, demakdir.

اُكُنْجْ *ögûnch* – maqtash. بُو ايِشْكا نا اُكُنْجْ كَراك *bu ishgä ne ögûnch kerek?* – bu ishga maqtanish nima kerak?

فعلي *FA'LO* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

اِكي *iki* – ikki.

فُعْلْ *FU'UL* SHAKLIDAGI ج J BILAN YASALGAN G'UNNALI SO'ZLAR BO'LIMI

ت (t)

اُتُنْجْ *ötûnch* – qarz. مَنْ اَنْكارْ اُتُنْجْ بِيْرِدِمْ *men aŋar yarmaq ötûnch berdïm* – men unga tanga qarz berdim, demakdir.

اُتُنْجْ *ötûnch:* اُوتُنْجْ ايِشْ *ötûnch ish* – uyaladigan ish. Asli اُقُتْ *uwut* – uyat so'zidan olingan.

ج (ch)

اُجُنْجْ *ûchûnch* – uchinchi.

اِكِنْجْ *ikinch* – ikkinchi. O'zidan oldingi sonning davomi ekanini va ma'lum sira – tartibda ekanini bildirish uchun o'ndan kam bo'lgan son so'zlari o'zagiga ن va ج orttirish qoidadir; تُورْتُنْجْ *törtûnch* – to'rtinchi; بيشنج *beshinch* – beshinchi kabi. Bularning asli to'rt, besh edi, yuqoridagi maqsadda bu so'zlarga ن va ج orttiriladi. Buni har qanday son so'zlariga qo'shish mumkin: اوننج *onunch* – o'ninchi, يگرمنج *yigirminch* – yigirmanchi kabi. Bu qat'iy qoidadir.

اَرِنْجْ *erinch* – ehtimol, zora, balki. اُلْ كَلْدِي اَرِنْجْ *o'l keldi erinch* – balki u kelgandir. U kelgan chiqar.

اُرُنْجْ *urunch* – pora. **(79)**

اِرِنْجْ *erinch* – maishat bilan kun kechirish. Yaxshi turish. Ba'zi lahjalarda ikki maxraj orasidagi ژ j bilan اِرِنْژْ *erinj* deb ataladi.

ۋ (w)

اَوِنْجْ *awïnch* – ovunish, bir narsaga uns olish اُلْ مَنْكا اَوِنْدِي *o'l meŋä awïndï* – u men bilan ovundi, men bilan do'stlashdi.

ك (k)

اِكِنْجْ *ikinch* – sonda ikkinchi raqam.

اُكُنْجْ *ökûnch* – o'kinish, pushaymon bo'lish. اُلْ تَلِمْ اُكُنْجْ اُكُنْدِي *o'l telim ökûnch ökûndï* – u ko'p pushaymonlar qildi, demakdir.

اُكُنْجْ *ögûnch* – maqtash. بُو ايِشْكا نا اُكُنْجْ كَراك *bu ishgä ne ögûnch kerek?* – bu ishga maqtanish nima kerak?

ل (l)

اُلِنْجْ *ulïnch** – qing‘ir-qiyshiq, noto‘g‘ri. اُلِنْجْ يُولْ *ulïnch yol* – notekis yo‘l, tekis bo‘lmagan yo‘l. Har bir noto‘g‘ri narsaga ham qo‘llanadi.

اِلَنْجْ *ilänch* – maslahat beruvchi kishining maslahatida yanglishlik ma’lum bo‘lgach, uni ayblash.

م (m)

اُمُنْجْ *umunch* – umid, xohish. اُمُنْجْ تِنْگْريكا تُتْ *umunch Teŋriga tut* – Xudodan umid qil.

اُنُنْجْ *o‘nunch* – o‘ninchi. اُنُنْجْ يَرْماقْ *o‘nunch jarmaq* – o‘ninchi tanga. Boshqalari ham shunday.

اِنَنْجْ *ïnanch* – ishonchli. اِنَنْجْ بَكْ *ïnanch beg* – ishonchli bek.

1. Bu bo‘limning فَعَلَى *faa’lo* shaklida bo‘lgan so‘zlar turi

ت (t)

اَتِنْجُو *atïnchu*: اَتِنْجُو نانكْ *atïnchu neŋ* – tashlangan, otilgan narsa.

اِتِنْجُو *itinchû:* اِتِنْجُو نانكْ *itinchû neŋ* – itarilgan; qaytarilgan, yo‘qotilgan, yitilgan narsa.

ذ (z)

اِذِنْجُو *izïnchu:* اِذِنْجُو سَجْ *izïnchu sach* – keyinchalik soch qo‘ygan kishining sochi. Boshqalarga ham qo‘llanadi. Yoshligi uchun yuk ortilmay, o‘zicha o‘tlab yuruvchi hayvonga اِذِنْجُو يِلْقِي *izïnchu yïlqï* deyiladi.

اَرِنْجُو *arïnchu* – gunoh, xato.

ڤ (w)

اَڤِنْجُو *avïnchu:* اَڤِنْجُو نانكْ *avïnchu neŋ* – ovuniladigan, ulfatlaniladigan, uns olinadigan narsa. Shuning uchun qo‘shnilarga ham اَڤِنْجُو *avïnchu* deyiladi.

ق (q)

اَقِنْجُو *aqïnchu*** – kechasi borib, dushmanni bostiradigan askar.

2. Bu bo‘limning ك li g‘unnalilari

اَبَنْكْ *abaŋ* – agar; اَبَنْكْ سَنْ بَرساسَنْ *abaŋ sen barsasan* – agar sen borsang.

---

* Olmaota nashrida *ilinj*.

** Moskva nashrda *akïnčï*.

ت (t)

اُتُنْكْ *otuŋ* – o‘tin.

ر (r)

اُرُنْكْ *ûrûŋ** – har bir oq narsa. O‘g‘uzlar اَقْ *aq* deydilar.

اُرُنْكْ *ûrûŋ* – yosh bolalarning tirnoqlari yuzida bo‘ladigan oq nuqta. Uni ترنكاق ارنكى *tïrïŋaq ûrûŋi* – tirnoq oqi deyiladi.

اُرُنْكْ *ûrûŋ* – folbinga beriladigan muzd pul; اَلِكْ اُرُنْكِي بِيرْ *elik örûŋi ber* – qo‘l haqini ber. **(80)**

اُرِنْكْ *ûräŋ* – Rum viloyati yaqinida, shimoliy chegarasidagi bir joy ismi. Bu so‘zning وَرَنك *varaŋ* tarzida o‘qilishi yaxshiroq.

اِرِنْكْ *iriŋ* – yiring.

ش (sh)

اُشْنْكْ *ûshäŋ:* تاشْ اُشْنْكْ *ûshäŋ tash* – tekis tosh. يُشْنْكْ *yûshäŋ* ham deyiladi.

ل (l)

اَلْنْكْ *alaŋ:* اَلْنْكْ يَزِى *alaŋ yazï* – tekis maydon, yalang sahro. Bu so‘z اَنْكِلْ *aŋïl* – (lang ochiq eshik) so‘zining harf almashtirilgan shaklidir.

BIR HARFI IKKILANGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI

اَنْكْكْ *eŋäk* – ikki tomondagi jag‘. Og‘izning ikki chekkasi.

اَنْكْكْ *eŋäk* – xotinlar bosh yopinchiqlariga boylaydigan ip, bog‘ich.

اُنْكِكْ *öŋik* – echki yungidan qilinadigan yasama soch. اُنْكِكْ يُرگِياكْ *öŋik jörgäjäk* – ulama soch; boshqa ma’nodagi اُنْكى *öŋi* so‘zidan olingandir.

اُنْكْكْ *öŋûk* – yostiqning ipaklik quloqlari, bog‘ichlari.

1. Bu bo‘limning [فعلي shaklidagi] to‘rt harfliilari

اُنْكِي *öŋi* – boshqa. Bo‘lak so‘z oxiridagi ى ن dan o‘zgargan, اُنْكِنْ *öŋiŋ*dir. Bu xususiyat arab tilida ham bordir. Masalan, “yashirindi” ma’nosida arablar اِنْكَمَنَ *inkämänä,* اِنْكَمى *inkämä* so‘zlarini qo‘llaydilar.

---

* Moskva nashrida *ürüŋ*.

2. Shu bo‘limning boshqa bir turi

اَرَنْكَيُوْ *eräŋäyû** – olti barmoqli odam.

اَرَنْكَيُوْ *eräŋäyû* – bo‘yi ikki gazlik, juda pakana kishi.

فَعَالُو *FA’OLU*, فُعَالُو *FU’OLU* VA فِعَالُو *FI’OLU* SHAKLLARIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

ت (t)

اُلَاتُو *ulatu* – burun artadigan ipaklik (dastro‘mol). Qo‘yinda saqlanadi**.

چ (ch)

اَلَاخُو *alachu* – olajuq. Boshpana, chodir, kapa.

اَباجِي *abaŋchï* – ola bo‘ji. Bolalarni qo‘rqitish uchun اَباجِي كَلدِي *abachï keldi* – ola bo‘ji keldi, deydilar.

اَغِيچِي *ag‘ïchi**** – ipaklik kiyimlarni saqlovchi xazinachi.

غ (g‘)

اُلَاغُو *ulag‘u* – اُلَاغُو نَاتْكَ *ulag‘u neŋ* – bir narsaga ulanguday narsa, ulanadigan narsa (to‘n yamog‘i kabi).

اُلِيغُو *ulïg‘u* – uvlaydigan. بُو اُغُرْ اُلْ بُوي اُلِيغُو *bu og‘ur o‘l böri ulïg‘u* – bu vaqt bo‘ri (va boshqalar ham) uvlaydigan vaqt.

ق (q)

اَباقِي *abaqï* – ko‘z tegmasin uchun bog‘cha va polizlarga qo‘yilgan qo‘riqchi.

اَتَاقِي *ataqï* – otaginam, otajonim ma’nosida mehribonlikni **(81)** bildiruvchi so‘z.

ك (k)

اِتَاكُوْ *itäkû* – tegirmon toshi o‘rnatilgan yog‘och parrak. Unni yirik qilmoqchi bo‘lganda, u yog‘och bilan tosh bir oz ko‘tarib qo‘yiladi. Mayda qilmoqchi bo‘lganda, tosh quyi tushiriladi.

اِچَاكُوْ *ichäkû* – qovurg‘a suyaklarining ich tarafida bo‘lgan qismlar oti.

---

* Olmaota nashrida *eräŋäjjÿ* shaklidagi har ikki so‘z *‘ar ŋayo‘* tarzida berilgan.

** Olmaota nashrida *cho‘ntakda olib yuriladi.*

*** Olmaota nashrida *aginji*

اُلیکا *ûlikä* – yelim olinadigan o‘simlik.

اِناکۇ *inäkû* – kindikning ichki tomoni to‘g‘risida paydo bo‘luvchi qulanjga o‘xshash bir kasal.

آبالي *abali** – bir narsani kam ko‘rilganda aytiladigan so‘z. “Ko‘rar kun bor ekan-a” deyilgani kabi.

م (m)

اَنُومي *anumï* – moxov kasalligi.

اِکاما *ikämä* – bir turli cholg‘u.

Bu bo‘limning harfi illatdan ikkitasi qo‘llangan so‘zi

ك (k)

آیاکۇ *eyägû* – yon, taraf**. Chodir yonlariga ham آیاکۇ *äjäkû* deyiladi. Tog‘ning o‘rtasidagi yerga آیاکۇ یِرْ *äjäkû yer* deyiladi.

OXIRIDA ن ORTTIRILGAN SO‘ZLAR

اشجانْ *Ashchan* – Xitoyga borishdagi qo‘noq qo‘nib o‘tiladigan bir joy ismi.

اَلُوجینْ *aluchïn* – yeyiladigan serbo‘g‘in bir o‘simlik.

اُرُمْذُونْ *urumzun*[97] — bo‘yoq, rang.

اُراغُونْ *urag‘un* – kasallarga qo‘llanadigan hindcha bir dori.

اُتُوکانْ *Ötûkän* – tatar sahrolaridagi bir yerning nomi, uyg‘urlarga yaqindir.

Bu bo‘limning boshqa bir turi

اَلمِلا *almïla* – olma.

اَرْمَکۇ *ermägû* – erinchoq, yalqov. Maqolda shunday kelgan: اَرْمَکُوکا بُلِتْ یُکْ بُلُوْرْ *ermägûgä bulït yûk bolur* – yalqovga bulut soyasi ham yuk bo‘ladi.

---

* Moskva nashrida اباکید *abäki.*

** Moskva nashrida *o‘tovning keragasi* deb tarjima qilingan

[97] Bu so‘zning yozilishida bosma nusxada aniqsizlik bor. Moskva nashrida *aribin.*

أُغْلاغُو *og'lag'u* – to'qlik, mo'llik bilan o'sgan odam. اغلاغو قاتون *og'lag'u qatun* – saida xotinlar demakdir.

أُخْشاغُو *oxshag'u* – o'yinchoq. Xotinlarga ham *oxshag'u* deyiliad.

اَفاعُولْ *AFA'UL*
SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

ت (t)

اَرْوِباتْ *aruvbat* – tamarhindiy.

أُراغُوتْ *urag'ut* – xotin.

اَرامُوتْ *aramut* – uyg'urlar yaqinida yashovchi bir turk qabilasi.

اَرامُوتْ *Aramut* – bir joy ismi.

اِقِيلاجْ *iqilach* – sho'x uchqur ot. Maqolda quyidagicha kelgan: اَلْبْ اَرِكْ يَقْرْتْما. اِقِيلاجْ اَرْقاسِنْ يَغْرْتْما *alp erig yawrïtma, iqilach arqasïn yag'rïtma* – botirlarni ranjitma va holsizlantirma, uchqur ot orqasini yag'ir qilma. Bu so'zlar bilan beklarga nasihat qilinadi. She'rda **(82)** shunday kelgan:

[XXX]

اِقِيلاجِمْ اَرِكْ بُلْدِي
بُلِتْ اُورُبْ كُوكْ اُرْتُلْدِي

اَرِكْ بُلْغُو يَرِي كُرْدِي
تُمَنْ تُورُبْ تُلِي يُغْدِي

Iqilachïm erik bo'ldi,
Erik bo'lg'u yeri kördi,

Bulït örûb kök örtûldï.
Tuman tûrûb to'lï yag'dï

Sho'x, o'ynoqi otim sur'at bilan chopdi, yugurishda o'zdi. Bulut ko'tarilib, tuman tushib do'l yoqqani uchun u shunday sho'xlanishni munosib topdi [O'ynoqi otim kishnab, pishqirib sho'xlik qila boshladi. Ko'kni bulut qoplab jala quyishi – bahor havosi unda sho'xlik havasini qo'zg'otdi].

آلاوانْ *alavan* – timsoh.

أَفْعَلانْ *AF'ALON* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

أَرْبَغانْ *arpag'an* – arpaga o'xshagan bir o'simlik. Boshog'i bo'lsa ham doni bo'lmaydi.

أَرْمَغانْ *armag'an* – safardan foydalanib qaytgan kishining qarindosh-urug'larga keltirgan sovg'asi, armug'oni (o'g'uzcha).

يَرْمَقان *yarmaqan* deguvchilar ham bor. Bu أَمُچ *amuch*dir.

يَرْمَقان *FI'INLI* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

ت (t)

ايتِنْدي *itïndï:* ايتِنْدي نانگ *itïndï neŋ* – tashlandiq narsa[98].

ق (q)

أَقِنْدى *aqïndï:* أَقِنْدى سوڤ *aqïndï suw* – oqar suv.

اَكِنْدي *ekindi:* اَكِنْدي تَرغ *ekindi tarïg'* – ekilgan urug'.

أُگُندى *ögündi:* أُگُندى كِشي *ögündi kishi*– hamma tillarda maqtalgan kishi, og'izga tushgan odam.

اِكِنْدي *ikindi:* اِكِنْدي نانگ *ikindi neŋ* – ikkinchi narsa. Sira son.

اِكِنْدي *ikindi* – namozi asr (kun botishdan oldingi namoz vaqti).

Uch harflilar bo'limi tugadi.

---

[98] Bu xil ibora "Devon..."da ko'p uchraydi, lekin "Devon..."da bular ba'zan shu misoldagi kabi majhul sifatdosh tarzida izohlanadi. Chunonchi: كَنْدى تۏن *kezindi to'n* – kiyilgan to'n (qarang: "Devonu lug'oti-t-turk". 1-jild. B.374-14). سُوندى اَرْ *surundï er* – surgun qilingan, haydalgan odam (qarang: "Devonu lug'oti-t-turk". 1-jild,. B.374-15) كمندى نانك – *kömündi nəŋ* – ko'milgan narsa (qarang: "Devonu lug'oti-t-turk", 1-jild. B.375-10). Ba'zan bu ibora fe'l ma'nosida izohlangan. Chunonchi, أزلدى نانك – *yïzïldi nəŋ* – narsa uzildi. Qarang: "Devonu lug'oti-t-turk". 1-jild. B.170) . أُلدى نانك *ÿwÿldi nəŋ* – narsa uvalandi, maydalandi (Qarang: "Devonu lug'oti-t-turk". 1-jild. B.171). – *ulandi nəŋ* – narsa ulandi (Qarang: "Devonu lug'oti-t-turk". 1-jild. B.177). Bu xil iboralar boshqa xil sintagmalarda yana boshqa ma'nolarda izohlangan. Bu xil iboralar haqida Mahmud Koshg'ariyning xulosasi ham muhimdir (Qarang: "Devonu lug'oti-t-turk". 1-jild. B.375). Har holda bu masala maxsus o'rganishga sazovordir – S.M.

TO‘RT HARFLI [SO‘Z]LAR BO‘LIMLARI

أَفْعالْ *AF’OL* SHAKLIDA BO‘LIB, BIR HARFI QAYTA TAKRORLANGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI

اَرْغاغْ *arg‘ag‘* – baliq tutiladigan qarmoq.

اِرْغاغْ *irg‘ag‘* – suvdan muzni tortib olib, muzxonaga eltiladigan temir changal, ilgak.

Bu bo‘limning misol qismi
[Misollarida *y* orttirilgan so‘zlar]

ت (t)

اِمِتْلي *imitli* – o‘ylamaslik, mulohazasizlik. بُو ايشغْ اِمِتْلى قِلْدي *bu ïshig‘ imitli qildï* – bu ishni o‘ylamay qildi (chigilcha).

چ (ch)

اُمْدُوچي *umduchï* – tilanchi, gadoy.

اَرْقُچي *arquchï* – vositachi. Ikki kishi orasida turgan kishi. Bu so‘z qiz tomon bilan kuyov tomon o‘rtasidagi sovchiga ham qo‘llanadi.

د (d)

اَرْدِني *erdini* – toza marvarid. Durri g‘alton. Xotinlarga اَرْتِتي اُزُكْ *ertinni ûzûk* deyish bilan durri g‘alton tanalik xotin ma’nosi anglashiladi. Bu so‘zda د ت ga singib ketgan. Arabcha مُذَكِّرْ *muddakir* so‘zining asli مُذْتَكِرْ *muztakir* bo‘lgani kabi.

ر (r)

اسبرى *ïsbïrï*[*] – issiq kulda pishirilib, yoqqa to‘g‘rab, ustiga shakar sepib yeyiladigan non.

O‘RTASIDAGI HARF IKKI QAYTA TAKRORLANGAN فَعُّولْ *FA’UL* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

اُتُّزْ *ottuz:* اُتُّزْ يَرماقْ *o‘ttuz yarmaq* – o‘ttiz tanga. Boshqa narsalarga ham qo‘llanadi. Uchni o‘ttiz so‘zi bilan ham yuritadilar. Men buni Kongutda yag‘molardan eshitdim. Ular اُتُّزْ اِجالِمْ *o‘ttuz*

[*] Olmaota nashrida *‘usbariy.*

ichälim deb uchtadan ichganlarini o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim. She’rda ham shunday kelgan:

[XXXI] اُتْرُّهْ اِجِبْ قِقْرُلِمْ يُقَارْ قُبُبْ سَكْرُلِمْ
اَرْسْلَنْ لَيُوْ كُكْرُلِمْ قَجْتِي سَقِنْجْ سَقْنَلِمْ

O‘ttuz ichib qïqralïm, Arslanlayu kökrälim,
Yo‘qar qo‘bub sekrälim. Qachtï saqïnch sewnälim.

Uch qaytadan ichaylik, tiklanib arslon kabi na’ra tortaylik. Qayg‘u-alam bizdan yo‘qolganini ko‘rsataylik.

[Uch qaytadan ichib qaytaraylik, parvoz qilib sakraylik, arslon kabi na’ra tortaylik, qayg‘u ko‘tarildi, sevinaylik].

Shu she’rdagi o‘ttiz ichib iborasida o‘ttiz so‘zi uch qaytadan, uchta-uchtadan ma’nosida qo‘llangan.

اَسِزْ *ässiz* – اَسِزْ كِشِي *ässiz kishi* – yuzsiz, uyatsiz, yaxshilikni bilmaydigan odam. Bu so‘zda s harfining takrorlanishi mubolag‘a uchundir.

اَسِزْ *ässiz* – hayf, afsus. Arabcha يَا اَسَفَا *yo asafo* degan so‘z kabi achinish, hayfsinishni bildiruvchi so‘z. اَسِزْ اَنِكْ بِكتْلِكِي *ässiz anïŋ yigitligi* – hayf uning yoshligiga.

اِكِزْ اُغْلَانْ *ikkiz og‘lan* – egizak bola.

غ (g‘)

اَرّغْ *arrïg‘*: اَرّغْ نَانْكْ *arrïg‘ neŋ* – juda toza narsa; *r* ning takrorlanishi mubolag‘a uchundir.

ك (k)

اَلِكْ *ellik*: اَلِكْ يَرْماقْ *ällik jarmaq* – ellik tanga. Boshqa narsalar uchun ham bu (so‘z) qo‘llanadi.

فَعْلا *FAALLO* VAZNIDAGI UCHINCHI HARFI SUKUNLI BO‘LGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI

غ (g‘)
اَوْچْغا *awïchg‘a* – qari chol. Boshlanishi *u* lik bo‘lgan so‘z.

فَعْلا *FAALLO* VAZNIDAGI BOSHLANISHI *ZAMMA*LI SO‘ZLAR*

م (m)
اُذْتْما *uzïtma* – suzma. Yangi ponir.

BOSHLANISHI KASRALI SO‘Z

غ (g‘)
اِلْمْغا *alïmg‘a*[99]** – shoh maktublarini turk xati bilan yozuvchi kotib.

اَفْعالْ *AF’OLIL* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

ت (t)
اَلْباغْت *alpag‘ut* – yengilmas kurashchi, botir, bahodir, pahlavon.

She’rda shunday kelgan:

[XXXII]

بُذْرَجْ يَما قدرردى اَلْباغْتِنْ اذردى
سُوسِنْ يَنا قدردى كلكالِمَتْ اِرْكَشُورْ

Buzrach yemä qudurdï, *Alpag‘utïn aẓïrdï,*
Sûsin yana qadïrdï, *Kelgälimät irkäshûr.*

---

* Bu sarlavha S.Mutallibov tarjimasida tushib qolgan.

[99] Basim Atalay bu so‘zni qo‘lyozmaga ko‘ra اِلْمْغا *ïlïmg‘a* bo‘lishi to‘g‘ri deb ko‘rsatgan. Lekin bosma nusxada المغا shaklida xato berilgan.

** Moskva nashrida *ïlïmya*.

(84) Buzraj (yaboqular begining oti) askarlariga yuzlandi, botirlarini saraladi, kelish uchun to‘pladi.

[Yaboqular boshlig‘i Buzrach yana quturdi, botirlarini tanlab askarlarini qaytarib kelish (yurish) uchun to‘planishmoqda].

ق (q)

اَذْغِراقْ *azg‘ïraq* – quloqlari oq, tanasining ba’zi joylari qora bir turli kiyik. U echki, taka suratidadir.

اَذْغِراقْ *Azg‘ïraq:* سُقْى اَذْغِراقْ *Azg‘ïraq suwï* – Yag‘molar yurtidagi bir suv (nahr)ning nomi.

ل (l)

اَرْقَجُقْ *arqachuq*[*] – og‘izning ichiga dori quyish uchun qo‘llanadigan ichi kovak bir asbob, u sukurrajaga o‘xshaydi.

اَرْذُوتالْ *arzutal* – mo‘yni to‘ktirishga qo‘llaniladigan aralashma. Onak, zirnix.

فَعْلُولي *FA’LULI* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

ت (t)

اشكُرتى *eshkûräti* – naqshli (gulli) xitoycha ipak kiyimlik.

ز (z)

اقْزُورى *ewzurï* – aralashtirilgan ovqat, chunonchi, bug‘doy, arpa uni aralashtirib qilinadi.

فَعْلَنْدي *FA’LANDI* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

د (d)

اُذْرُندي *ûżrûndi:* اُذْرُندى نانْكْ *ûżrûndi neŋ* – tanlangan, saralangan narsa.

اَقْرِنْدى *awrïndï*: اَقْرِنْدى نانكْ *awrïndï neŋ* – har narsaning qirindisi. Bu so‘z turi arabcha فُعَالَة bobidagi fe’ldan yasalgan ismga o‘xshaydi. Bir narsaning ortig‘ini bildiradi.

---

[*] V.Radlovda eskürtı; Olmaota nashrida *‘ashkurty.*

[**] Moskva nashrida اوْدِنْدي نانك *avdındı näŋ* tanlangan, saralangan narsa.

[100] Bu so‘z turkcha tarjimada اَنْكُوزِينْ shaklida berilgan.

فُعُولِنْ *FU'ULIN* SHAKLIDAGI G'UNNALILAR BO'LIMI

ن (n)

أنْكُوزِينْ *ûŋûźin*[100] – cho'llarda odamni chalg'ituvchi jinlar. To'rt harflilar bo'limi tugadi. Quyidagilar besh harflilardir.

BESH HARFLI |SO‘Z|LAR BO‘LIMLARI

فَعْلَعْلْ *FA’AL’AL* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

Bu bo‘lim ot va sifatlarni hamda اِسْمِ مَكَانْ *ismi makon* – joy otlarini o‘z ichiga oladi. Aslida joy otlari va sifatlarni solishtirishga – qiyosga havola qilib, uning aytilishiga bog‘liq hollardagina ko‘rsatilishi kerak edi. Bu yerda ularni shu maqsadda, qiyos qiluvchiga qulaylik yaratish uchun ko‘rsatildi.

غ (g‘)

أُقْتُلْغْ *uwutlug‘*: أُقْتُلْغْ كِشِي *uwutlug‘ kishi* – uyatli, uyatchan kishi.

اَغِرْلِغْ *ag‘irlig‘*: اَغِرْلِغْ اَرْ *ag‘irlig‘ er* – odamlar orasida hurmatli, sevilgan kishi.

أُغُرْلُغْ *o‘g‘urlug‘*: أُغُرْلُغْ اِيشْ *og‘urlug‘ ish* – o‘z vaqtida, soatida bo‘lgan ish.

اُبُزْلُغْ *ubuzlug‘*: اُبُزْلُغْ يِرْ *ubuzlug‘ yer* – chuqur yer. Buni اُوىْ اُبُزْلُغْ يِرْ *o‘y ubuzlug‘ yer* ham deyiladi.

اُذُزْلُغْ *uzuzlug‘*: اُذُزْلُغْ كِشِي *uzuzlug‘ kishi* – qo‘tir yarali kishi.

اَغُزْلُغْ *ag‘ujlug‘*: اَغُزْلُغْ اَرْ *ag‘ujlug‘ er* – og‘izi bor odam, og‘iz (sigirning yangi sutidan qilingan pishloq)li odam **(85)**

أُغُشْلُغْ *o‘g‘ushlug‘*: أُغُشْلُغْ اَرْ *o‘g‘ushlug‘ er* – qarindoshlari, urug‘-aymog‘i bor kishi.

أُقُشْلُغْ اَرْ *uqushlug‘ er* – zakiy kishi, tushunadigan odam, uquvli kishi.

اَچِغْلِغْ اَرْ *achig‘lig‘ er* – maishatli, sermaishat odam.

Maqol: اَچِغْلِغْ اَرْ شَابُوك قَرِيماسْ *achig‘lig‘ er shebûk*[*] *qarimas* – maishatlik odam tez qarimaydi.

اَچِغْلِغْ *achig‘lig‘*: اَچِغْلِغْ كُبْ *achig‘lig‘ kûb* – quyilgan narsani achitib qo‘yadigan, o‘ziga shunday bir xususiyat o‘rnashib qolgan xum, kub (kuvi).

اَذِغْلِغْ *azig‘lig‘*: اَذِغْلِغْ تَاغْ *azig‘lig‘ tag‘* – ayiqlik tog‘, ayig‘i ko‘p tog‘.

اُرُغْلُغْ *urug‘lug‘*: اُرُغْلُغْ اَلْتُونْ *urug‘lug‘ altun* – tamg‘a urilib, pul qilib kesilib, muhr bosilgan oltin (oltin aqcha). Boshqa narsalarga ham qo‘llanadi.

---

[*] Olmaota nashrida *o‘qilishi qiyin, o‘chib ketgan so‘z,* degan izoh berilgan.

اَزِغْلِغْ *azïg'lïg': اَزِغْلِغْ اَتْ azïg'lïg' at* – ozig'i yorilgan ot. Ozig'i yorilgan har bir hayvonga ham aytiladi.

اُجَقْلِغْ *o'chaqlïg' – اُجَقْلِغْ اَقْ o'chaqlïg' ew* – o'choqli uy.

اَجُقْلُغْ *achuqlug': اَجُقْلُغْ كِشِي achuqlug' kishi* – ochiq kishi, yaxshi xulqli kishi.

اَسِغْلِغْ *asïg'lïg': اَسِغْلِغْ ايْشْ asïg'lïg' ish* – foydali ish.

اَذَقْلِغْ *azaqlïg': اَذَقْلِغْ نانكْ azaqlïg' neŋ* – oyoqli narsa.

اَرِقْلِغْ *arïqlïg': اَرِقْلِغْ يِرْ arïqlïg' yer* – ariqli yer.

اُرُقْلُغْ *uruqlug': اُرُقْلُغْ قُوا uruqlug' qova* – arqonli chelak.

اَزُقْلُغْ *azuqlug': اَزُقْلُغْ اَرْ azuqlug' er* – ozig'i bor odam. Maqol: اَزُقْلُغْ اَرُقْ اَرْماسْ *azuqlug' aruq ermäs* – ozig'i bor odam safarda tolmaydi, charchamaydi.

اَرَنْلِغْ *aranlïg': اَرَنْلِغْ اَقْ aranlïg' ew* – otxonasi, og'ilxonasi bor uy.

اَتَنْلِغْ *atanlïg': اَتَنْلِغْ اَرْ atanlïg' er* – bichilgan, axta qilingan tuyasi bor odam.

اُلَرْلِغْ *ularlïg': اُلَرْلِغْ تاغْ ularlïg' tag'* – kakligi ko'p bo'lgan tog'.

اَلِمْلِغْ *alïmlïg': اَلِمْلِغْ اَرْ alïmlïg' er* – olasi, oladigani bor odam.

اَلِنْلِغْ *alïnlïg': اَلِنْلِغْ اَرْ alïnlïg' er* – peshonasi keng, peshonalik odam.

اُلُنْلُغْ *ulunlug': اُلُنْلُغْ اَرْ ulunlug' er* – kamonga mos o'qi bor odam.

ق (q)

اُرُنْجَقْ *o'runchaq* – omonat. Bu so'zni اُرُنْجَاقْ *urunchaq* shaklida qo'llash ham mumkin. Shoir bir kishiga xitob qilib:

[**XXXIII**] اُرُنْجَقْ اَلِبْ يَرْمَدِي اَلِمْلِغْ كرو اَرْمَدِي

ادَشْلِق ازا ترمدِي قَلِن ارَن تركشور

O'runchaq alïb yermädi, Adashlïq ûzä[101] *turmadï,*
Alïmlïg' körû armadï, Qalïn erän tirkäshûr[*]*.*

---

[101] *O'zä turmadï* so'zi bosma nusxada *unut ïrmadï* shaklida yanglish berilgan. Basim Atalay bu so'zning to'g'ri yozilishini aniqlagan. Biz ham shunga asoslandik.

[*] Moskva nashrida *tärkäšür*.

U kishi omonatlarni olishdan to‘xtamadi, omonatni egasiga berishni o‘ylamadi, uni quruq qaytara berishdan zerikmadi. Do‘stlikka rioya qilmadi, hozir ko‘p askarni biriktirib, menga qasd qilmoqchi dedi.

اُغْلُجُقْ *o‘g‘ulchuq* – xotinlar bachadoni.

اَغْرْشَقْ *ag‘urshaq* – ip yigiriladigan charx dugini tutib turadigan ayrili cho‘p-chalmak.

اُغْلُمُقْ *o‘g‘ulmuq* – ustiga to‘sin qo‘yish uchun tikka turg‘izilgan yog‘och ustun. **(86)**

اُجُزْلُقْ *uchuzluq* – arzonchilik.

اُجُزْلُقْ *uchuzluq* – pastlik, kichiklik.

اَدَشْلِقْ *adashliq* – sodiqlik, samimiylik, do‘stlik.

اَدَقْلِقْ *adaqliq* – tokzorlarda so‘riga ishlatiladigan yog‘och.

اُدُقْلُقْ *uduqluq* – odamning bir narsadan g‘ofilligi, hushyor emasligi, xabarsizligi.

اُذُغْلُقْ *uzug‘lug‘* – ayg‘oqlik, ishda hushyorlik, sezgirlik.

اَرِغْلِقْ *arig‘liq:* tozalik, poklik.

اُرُغْلُقْ *urug‘luq*: اُرُغْلُقْ بُغْداىْ *urug‘luq bug‘daj* – urug‘lik bug‘doy, urug‘likka saqlangan donga ham qo‘llanadi.

اَچِغْلِقْ *achig‘liq* – achchig‘lik.

اَجُقْلُغْ *achuqlug‘*: يُوزْ اَجُقْلُغِي *yûz achuqlug‘i* – ochiq yuzlilik.

اَجُقْلُغْ *achuqlug‘*: قَبُغْ اَجُقْلُغِي *qapug‘ achuqlig‘i* – eshik ochiqligi.

اُجَقْلِقْ *o‘chaqliq:* اُجَقْلِقْ يِرْ *o‘chaqliq yer* – o‘choqli yer, o‘choq joyi. اُجَقْلِقْ تِتِک *o‘chaqliq titik* – o‘choq qilinadigan loy va boshqa narsalar.

اَرُقْلُقْ *aruqluq* – charchaganlik, horg‘inlik.

اُرُقْلُقْ *o‘ruqluq:* اُرُقْلُقْ يُونَکْ *o‘ruqluq yûŋ* – arqon uchun tayyorlangan yung.

اَزُقْلُقْ *azuqluq* – oziqlik, ovqatlik.

اُزَقْلُقْ *uzaqliq* – ishda sustlik, sudralish.

اُشَقْلِقْ *ushaqliq* – ishda yoshlik qilish. اُشَقْلِقْ قِلْمَا *ushaqliq qilma* – yoshlik qilma.

اُلُغْلُقْ *ulug‘luq* – ulug‘lik, baland darajalilik. اُلُغْلُقْ تَنْكْرِيكَا *ulug‘luq teŋrigä* – ulug‘lik Xudoga (xos, yarashadi).

اُلْغَلُقْ *ulug‘luq* – yoshi kattalik, katta yoshlik.

اَمَجْلِقْ *amachliq:* اَمَجْلِقْ يِرْ *amachliq yer* – otish mashqi o‘tkazish uchun tayinlangan maydon.

اَنْقُلُق *anuqluq* – ishlarda qobiliyatlilik, ishga hozirlanganlik.

اُزْتُلْكْ *ûzûtlûk* – baxillik.

اَكَتْلِكْ *ägätlik:* اَكَتْلِكْ قراباشْ *ägätlik qarabash* – yanga. Nikoh kechasi kelin va kuyovga xizmat qilishga buyurilgan xizmatchi. Kelinning o'ziga ham اَكَتْلِكْ *ägätlik** deyiladi.

Ismlarga qo'shilgan qattiq ك *k* ba'zan o'rin otini bildiradi, ba'zan narsa qo'yilgan joyni bildiradi va ba'zan masdar bo'ladi. Bu uch holdan tashqari ك *k* egalik ma'nosini bildiradi. **(87)** Masalan, yuqoridagi اَكَتْلِكْ *ägätlik* so'zida ك *k* kelin-kuyovlarga xizmat qilish uchun tayinlangan shaxsni bildiradi. Bu o'rinlarda ك *k* qattiqdir. Ega ma'nosini bildirgan so'zlarda ك *k* yumshoq, bo'sh tovushdir, ya'ni *g* kabi jaranglidir. اَكَتْلِكْ *ägätlik* so'zi xizmatchisi bor, xizmatchiga ega ma'nosida keladi. Bu hamma so'zlar uchun umumiy qoidadir.

اَتَجْلِكْ *ätächlik* – yong'oq o'ynash uchun qazilgan chuqurcha (do'l).

اَذَرْلِكْ *äżärlik* – ustiga egar qo'yilgan yog'och. So'z oxiridagi kof ك *k* yumshoq aytilsa, egar egasi ma'nosini bildiradi.

اُغُرْلُكْ *ûgûrlûk* – tariq qo'yilgan joy. Oxirgi kof ك *k* yumshoq bo'lganda tariq egasi ma'nosini anglatadi.

اُكُرْلُك اَرْ *ûkûrlûk*** *er* – qo'y va boshqa hayvonlardan podasi bor odam. Baytallari bor ayg'irga اُكُرْلُكْ اَذْغِر *ûkûrlûk azg'ïr* deyiladi.

اَذِزْلِكْ *eżizlik* – balandlik, adir.

اِسِزْلِكْ *isizlik**** – yomonlik.

اَتَكْلِكْ *etäklik:* اَتَكْلِكْ بوز *ätäklik böz* – etak qilinadigan bo'z. Biron kiyimning etakli ekanini anglatish uchun *ätäklik ton* – etaklik to'n deyiladi. Kof ك *k* yumshoqdir.

اَتُكْلُكْ سَغْرِي *etûklûk sag'rï* – maxsilik saxtiyon teri.

اُتُكْلُكْ *ötûklûg:* اُتُكْلُكْ كِشِي *ötûklûg kishi* – shohga hojatmand kishi.

اُزُكْلُكْ *ûzûklûk* – uzilganlik, kesilganlik.

اُرْمْجَكْ *örûmchäk* – o'rgimchak.

اَلَرْسُكْ *ilärsûk* – ishton bog'i.

---

* Olmaota nashrida *kelin*.

** Moskva nashrida *ügürlik*.

*** Moskva nashrida *esizlik*.

اِسِكْلِكْ *isiklik** – issiqlik, harorat.

اِسِكْلِكْ *isiklik* – sevgi, muhabbat. كُنْكُلْ اِسِكلكِي كَرَاكْ *köŋûl isikligi keräk* – ko‘ngil muhabbati kerak.

اَرُكْلُكْ *ärûklûk* – shaftoli o‘sadigan joy, shaftolizor**.

اِيرِكْلِكْ *äriklik* – hayvonlarning tezligi, qizg‘inligi.

اَشِكْلِكْ *äshiklik:* اَشِكْلِكْ يِغَاجْ *äshiklik jïg‘ach* – ostona va eshik uchun ishlatiladigan, unga mo‘ljallangan yog‘och. Bu so‘z boshqa narsalarga nisbatan ham ishlatiladi.

اَشُكْلِكْ *äshûklik:* اَشُكْلِكْ بَرْچِنْ *äshûkik barchïn* – ustki ko‘ylak uchun ishlatiladigan ipak kiyimlik. Oxiri yumshoq kof ك k bilan kelsa, اَشُكْلُكْ *äshûklûg* – ko‘ylak egasi ma’nosidadir.

اَوَكْلِكْ *äwäklik* – ishlarda shoshilish.

اَكَكْلِكْ *äkäklik* – xotinning yuzsizligi, orsizligi.

اُكَكْلِكْ *ûkäklik* – sandiq yasaladigan yog‘och. Ustiga qubbalar ishlangan devorga اُكَكْلِك تَامْ *ûkäklik tam* deyiladi.

اَلِكْلِكْ *äliklik* – qo‘lqop.

اَمِكْلِكْ *ämiklik:* اَمِكْلِكْ اِشْلَارْ *ämiklik ishlär* – emizikli xotin **(88)**. Maqol: اَمِكْلِكْ اُرَاغْتْ كُسَاكْجِى بُلُورْ *ämiklik urag‘ut kösäkchi*** *bolur* – emizikli xotin ishtahali bo‘ladi. Shuning uchun unga istagani beriladi.

اُنُكْلُكْ *änûklûk:* اُنُكْلُكْ اَرْسْلَانْ *änûklûk**** *arslan* – bolali arslon.

فعلعان *FA’AL’ON* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

Bu bo‘lim sifatlari sifatlanuvchilardan tinimsiz harakatini ifoda etadigan so‘zlar bo‘lib, harakat to‘xtovsiz bo‘layotganini bildiruvchi maxsus so‘zlar ham keltiriladi. Bu so‘zlar arabcha مِفْعَالْ *mif’ol* shaklidagi so‘zlarga to‘g‘ri keladi. Chunonchi, ko‘p taom yediradigan ma’nosidagi مِطْعَامْ yoki ko‘p urishadigan ma’nosidagi مِخْرَابْ so‘zlari kabi. Bu so‘zlar ishning ko‘p qaytalab bo‘lishini anglatadi.

---

* Moskva nashrida *isiglik.*

** Moskva nashrida *olxo‘rizor.*

*** Olmaota nashrida *kûsakci.*

**** Olmaota nashrida *anüklüg.*

Bu xil so‘zlarning oxirida ن *n* keladi, biroq ko‘pchilik o‘g‘uzlar va ba’zi qipchoqlar ن *n* ni ق *q* ga almashtirib, غ g‘ ni tamoman tushiradilar. Ular ichi, yuragi siqila beradigan ma’nosidagi بُشْغانْ *bushvan* o‘rnida بُشَقْ *bushaq* deb ishlatadilar. Bu tizimli qoidadir.

ت (t)

ابتغانْ *abïtg‘an* – ovloq tutgan, chetda tutgan. أَلْ اَرْ أَلْ أُوزِنْ كِشِيدَنْ ابتغانْ *o‘l er o‘l özin kishidän abïtg‘an* – odamlardan chetda bo‘lish, yashirinish u kishining odatidir.

اَجِتْغانْ *achïtg‘an* – achitadigan. أَلْ كُبْ أَلْ سُجُكْنِي اَجِتْغانْ *o‘l kûb o‘l sûchûkni achïtg‘an* – bu kub (xum, kuvi) ichiga qo‘yilgan shirin narsani doim achitadi.

اُذِتْغانْ *uzïtg‘an* – ko‘p uxlatadigan. بُو أَتْ أَلْ كِشِينِي اُذِتْغانْ *bu o‘t o‘l kishini uzïtg‘an* – bu dori (odamni) har vaqt uxlatadi.

اَرِتْغانْ *arïtg‘an* – tozalaydigan. أَلْ كِشِي أَلْ تَرِغْ اَرِتْغانْ *o‘l kishi o‘l tarïg‘ arïtg‘an* – u kishi doim bug‘doy tozalaydi.

اَزِيتغانْ *azïtg‘an* – adashtiradigan. أَلْ كِشِي أَلْ يُولدَنْ اَزِيتغانْ *o‘l kishi o‘l joldan azïtg‘an* – bu odam kishini doim yo‘ldan ozdiradi.

اُزُتْغانْ *uzutg‘an** – cho‘zadigan. بُو اَرْ أَلْ اِيشِيغْ اُزُتْغانْ *bu er o‘l ïshïg‘ uzutg‘an* – bu odam doim ishni cho‘zadi.

اُزِتْغانْ *ozïtg‘an* – o‘zadigan, ilgari ketadigan. بُو اَرْ أَلْ اَتِنْ اُزِتْغانْ *bu er o‘l atïn ozïtg‘an* – bu odam otini o‘zdiradi.

اُسِتْغانْ *usïtg‘an* – isitadigan. بُو قُيَاشْ أَلْ كِشِنِي اُسِتْغانْ *bu qujash o‘l kishini usïtg‘an* – bu quyosh u odamni isitadigan, chanqatadigan.

She’rda shunday kelgan:

[XXXIV] اُسِتْغانْ قُيَاشْ قَبْسَدِي امنجلغ اذش يَيْسَدِي
اَرْتِشْ سُقِنْ كَجْسَدِي بُودُنْ اَنِنْ اُركُشُورْ

Usïtg‘an quyash qapsadï, *Ertish suwïn kechsädi,*
Umunchlïg‘ azash yaysadï, *Bo‘dun anïn ûrkûshûr.*

Qattiq issiq bizni o‘rab oldi – qopladi. Umidli do‘st bizga dushmanlarcha qaray boshladi. Dushman Artish suvidan o‘tishga yaqinlashdi, buning natijasida xalq orasida fitna, vahima paydo bo‘ldi.

---

* Moskva nashrida اُزِتْغانْ *uzityan*

[Qizdiruvchi quyosh qopladi, umidli do‘st bizni ko‘rolmay – bizga yomonlik istab qoldi, **(89)** u Artish suvini kechayozdi, shuning uchun xalq hurkayotir].

اَغِتْقَانْ *ag‘itqan* – oshiradigan. بُو كَيِكْ اُلْ اِتِغْ تاغْقا اَغِتْقَانْ *bu keyik o‘l itig‘ tag‘qa ag‘itqan* – bu kiyik u itni doim toqqa oshirib yuboradi.

اَقِتْغَانْ *aqitg‘an* – oqizadigan. بُو تاغْ اُلْ تُقْراقْ اَقِتْغَانْ *bu tag‘ o‘l tuwraq*[102] *aqitg‘an* – bu tog‘ yomg‘irni seldek tez oqizgani-oqizgan.

اُقِتْغَانْ *oqitg‘an* – o‘qitadigan بُو بِتِكْ اُلْ كِشِنِي اُقِتْغَانْ *bu bitik o‘l kishini oqitg‘an* – bu kitob odamlarni ko‘p o‘qitadigan, ya’ni hajmi katta bo‘lishligi sababli kishilarni ko‘p o‘qitadi.

اُلِتْغَانْ *ulitg‘an* – ko‘p vovullatadigan, vovullatgani-vovullatgan; ulitgan. بُو اَرْ اُلْ اِتِنْ اُلِتْغَانْ *bu er o‘l itin ulitg‘an* – bu kishi itini ko‘pincha ulitadi.

اُنِتْغَانْ *unitg‘an* – unutadigan. بُو اَرْ اُلْ سُوزْ اُنِتْغَانْ *bu er o‘l söz unitg‘an* – bu odam doim so‘zini unutadi.

اَنُتْغَانْ *anutg‘an* – doim kelishtiradigan, hozirlanadigan. بُو اَرْ اُلْ اِيشِغْ اَنُتْغَانْ *bu er o‘l ishig‘ anutg‘an* – bu odam doim ishlarga yaxshi hozirlanadigan.

ر (r)

اُجُرْغَانْ *uchurg‘an* – uchiradigan. بُو اَرْ اُلْ قُشِغْ اُجُرْغَانْ *bu er o‘l qushig‘ ichûrg‘an* – bu odam doim qushni uchirgani-uchirgan.

اَجُرْغَانْ *achurg‘an* – ochiradigan. بُو اَشْ اُلْ كِشِنِي اَجُرْغَانْ *bu ash o‘l kishini achurg‘an* – bu ovqat odamning qornini tez-tez ochiradigan; tez hazm bo‘ladigan.

اَسُرْغَانْ *asurg‘an* – aksa uruvchi, aksiradigan, chuchkuradigan. بُو اَرْ اُلْ تِلِمْ اَسُرْغَانْ *bu er o‘l telim asurg‘an* – bu odam ko‘p aksiradigan.

اُسُرْغَانْ *o‘surg‘an* – o‘siruvchi, o‘siroq. بُو اَرْ اُلْ اُسُرْغَانْ *bu er o‘l osurg‘an* – bu odam ko‘p o‘siradigan, o‘siroq.

اِسِرْغَانْ *isirg‘an* – qopadigan (quturgan it).

اِسِرْغَانْ اِتْ *isirg‘an it* – qopag‘on it.

---

[102] Bu so‘z bosma nusxada *tufroq* shaklida yozilgan. Buning yanglishligini Basim Atalay qo‘lyozma asosida aniqlagan. To‘g‘risini تُقْراقْ *tuwraq* deb ko‘rsatgan. Biz ham shu asosda tuzatdik.

غ (g‘)

اَقْزْغُونْ *awujg‘un* – terilarni oshlashda ishlatiladigan salam daraxtining bargi.

اَتِشْغانْ *atïshg‘an* – otishadigan, otishga odat qilgan. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُقْ اَتِشْغانْ *o‘l meniŋ birlä oq atïshg‘an* – men bilan o‘q otishish doim uning odatidir.

ك (k)

اُبُرْكانْ *öpûrgän* – ko‘p ichiradigan. بُو اَرْ اُلْ سُوتْ اُبُرْكانْ *bu er o‘l sût öpûrgän* – bu odamning odati boshqalarga doim sut ichirishdir.

اِچُرْكانْ *ichûrgän* – doim ichiradi. بُو اَرْ اُلْ تِلِمْ سُچِكْ اِچُرْكانْ *bu er o‘l telim sûchûk ichûrgän* – bu odamning odati kishilarga doim sharbat ichirishdir.

اَذَرْكانْ *äzärgän* – doim izlaydigan. بُو اِتْ اُلْ كَيِكْنِي اَذَرْكانْ *bu ït o‘l keyikni ezärgän* – ov izlash bu itning odatidir. Doimo haqini talab qiluvchi kishiga ham shu so‘z qo‘llanadi.

اَوْرْكانْ تَوْرْكانْ *äwûrgän-tewûrgän* – ag‘darib-to‘ntarib yuradigan. بُو اَرْ اُلْ اِيشِغْ اَوْرْكانْ تَوْرْكانْ *bu er o‘l ïshïg‘ ewûrgän-tewûrgän* – bu odam doim ishlarni ag‘dar-to‘ntar qilib yuradigan.

اُزْكانْ *ûzûrgän* – ajratadigan, biladigan, farq qiladigan. بُو اَرْ تَكْمَا نانكْ نى اُزْكانْ *bu er tegmä neŋni ûzûrgän* – bu odam narsalar **(90)** orasidan yaxshisini ajratadigan kishi.

اُشَرْكانْ *ûshärgän* – doimo ko‘zi tinadi. بُو اَرْ اُلْ كُوزِي اُشَرْكانْ *bu er o‘l közi ûshärgän* – bu odamning doim ochlik va boshqa sabablardan ko‘zi tinadi.

اَكُرْكانْ *äkûrgän*[103*] – urug‘ini qarluq turkmanlari eydigan o‘simlik.

اَگْرِكانْ *ägrikän*** – ko‘p yigiruvchi. بُو اِشْلارْ اُلْ تِلِمْ يِبْ اَگْرِكانْ *bu ishlär o‘l telim jip egrikän* – bu xotinlar ko‘p, talay ip yigiruvchidir.

---

[103] Bu so‘zning shakli sifatdosh bo‘lib, ismga aylangan so‘z deb taxmin qilgani uchun Mahmud Koshg‘ariy uni shu bobda bergan. Shu bilan birga bu so‘zning yozilishida ham bosma nusxada aniqsizlik bor. Biz bu o‘rinda mazkur so‘zning yozilishida Basim Atalay nusxasiga asoslandik.

* Moskva nashrida *ügürgän*.

** Moskva nashrida *ägirgän*.

بُو اَر اُلْ اَتِلْكانْ سَيلغانْ *ätilän sayilg'an* – ko'p kirgan, ko'p chiqqan. بُو اَر اُلْ اَتِلْكانْ سَيلغانْ *bu er o'l ätilgän sajilg'an* – bu odam ko'p kirgan, ko'p chiqqan; har eshikka kirib chiqadigandir*.

اَتِلْكانْ *ätilgän* – otlarda bo'ladigan bez kasalligi. U yorilib tuzaladi. Forscha xunom yoki جُنامْ xunom deb ataladi[104].

اَتِلْكانْ *ätilgän* – tuzaladigan. مَنِک ايشِمْ اَذْكُولُكْنْ اَتِلْكانْ اُلْ *meniŋ ïshïm ezgûlûgo'n etilgän o'l* – mening ishim doim yaxshilikka yuzlangan, o'ngidan keladi.

اُزُلْكانْ *ûzûlgän* – tez uziladigan. بُو يِشِغْ اُلْ اُزُلْكانْ *bu ïshïg'**o'l ûzûlgän* – bu arqon doimo uziladigandir.

اُرُلكانْ *ûrûlgän*: بُو اَرْ اُلْ اُبْكانْ اُرُلْكانْ *bu er o'l öpkän ûrûlän* – bu odamning g'azabi, suv to'ldirilgan meshdek to'lib-toshgan.

اشلكانْ *äshilgän* – cho'ziladigan. بُو يِبْ اُلْ اَشَلْكانْ *bu yip o'l eshilgän* – bu ip doim cho'ziladi.

اَشِلْكانِ *äshilgän* – oqib, surilib turadigan. بُو قَيِرْ اُلْ اَشَلْكانْ *bu qajïr o'l äshilgän* – bu qum doim surilib turuvchidir.

اَكِلْكانْ *ägilgän* – egilib turadigan. بُو بُتَقْ اُلْ اَكِلْكانْ *bu butaq o'l ägilgän* – bu novda doim egilib turadigan.

اُكُلْكانْ *ûkûlgän**** – to'dalanadigan, uyuladigan. بُو نانكْ اُلْ اُكُلْكانْ *bu neŋ o'l ûkûlgän* – bu narsa doim to'dalanadigan narsadir.

Bu bo'limning boshqa bir turi

اُرُمْدايْ *urumday* – zaharning zararini yo'qotish uchun ishlatiladigan tosh.

اَفْعَلْ *AF'ALAL* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

اَرسَلِقْ *arsalïq* – hayvonlarning xunasasi (o'g'uzcha).

---

* Olmaota nashrida *bu odam suvdan quruq chiqadigan.*

[104] Hozir bizda *badnom* yoki *bandom* kasalligi ham deb ataladi.

** Oldingi nusxada "y" tushib qolgan, uni biz tikladik.

*** Moskva nashrida *ügürgän.*

BOSHLANISHI *I(U,O')*LIK BO'LGAN SO'ZLAR BO'LIMI

أُسْكِخْ *ûskich*[105*] – mayiz.

أُكْرَيُك *ögräyûk* – odat. Alp Erto'nga zamonini tasvirlovchi marsiyada shunday deyiladi:

[XXXV] اُكْرَيْكِي مُنْدَغْ اُقْ
مُنْدا اَذِنْ تِنكْدَغْ اُقْ
اَتْسا اَژُنْ اُغْرَبْ اُقْ
تُغلَرْ بَشِي كَرْتِلُوْرْ

Ögrayugı mundag' o'q,
Munda ażïn teŋdag'[**] o'q,
Atsa ajun og'rab o'q,
Tag'lar bashï kertilûr.

Zamonaning odati mundog', bundan boshqa uning halokatli sabablari ham bor. Agar zamon tog' boshlariga o'q otsa, parcha-parcha bo'lib ketadi.

[Zamonaning o'rgangan odati shunday, bundan boshqa sabablari ham bor, agar bu dunyoga mo'ljallab o'q otsa, tog'lar boshi kertiladi].

فُعَالِلْ *FU'OLIL* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

ق (q)

أُسَايُوقْ *usayuq*: أُسَايُوقْ اَرْ *usayuq er* – g'ofil odam **(91)**.

---

[105] Bu so'z shakli haqida Basim Atalay ancha keng izoh bergan, qarang: I jild. B.159.

* Moskva nashrida أسكيج *üskäpäč*.

** Moskva nashrida تِلدَغ *tïlday*.

1. Bu bo‘limning manqusi [فعالل shaklidagi etishmaydigan so‘zlar]

ق (q)

أُيَدْسِلِقْ *uyadsïlïq*: اَرْ أُيَدْسِلِقْ *uyadsïlïq er* – juda uyatchan odam.

2. Bu bo‘limning [فعالل shaklidagi] boshqa bir turi

أُوهِي *ûhi* – ukki. Ko‘p turklar bu so‘zni ك *k* bilan أُوكِي *ûki* deydilar. To‘g‘risi shudir, chunki turkiy tilda bo‘g‘izdan chiqadigan ھ *h* yo‘qdir.

3. [فعالل shaklidagi] g‘unnalilar bo‘limi

چ (ch)

أُتْكُنْچْ *ötkûnch* – hikoya. اتكنج اتكندى *ötkûnch ötkûndi* – hikoya aytdi.

فعالل *FA’OLIL* SHAKLIDAGI G‘UNNALILAR BO‘LIMI

ر (r)

اَلاَنْكِرْ *alaŋïr* – kalamush jinsidan bo‘lgan يِرْبُوغْ *yarbug‘*[*] – qo‘shoyoq deb atalgan kichik bir hayvon. Turkmanlar uni eydilar.

ق (q)

أُنْكامُقْ *uŋamuq:* اَرْ أُنْكامُقْ *uŋamuq er* – ovsar, chapaqay[**] odam.

أُنْكايُقْ *oŋajuq*[***]: نانكْ أُنْكايُقْ *oŋajuq neŋ* – narsaga xos narsa. Biror kishiga xos har narsaga ham أُنْكائكْ *oŋajuq* deyiladi.

Bu bo‘limning boshqa bir turi

ق (q)

أُتْكُلُقْ *o ‘tuŋluq* – o‘tinxona, o‘tin turadigan joy.

Tangriga shukrlar bo‘lsin, hamza bilan boshlangan otlar kitobi tugadi.

---

[*] Moskva nashrida bu so‘z yo‘q

[**] Moskva nashrida *o ‘ŋamuq* shaklida berilib, *o ‘naqay* deb tarjima qilingan.

[***] Moskva nashrida أنكايك *öŋäjük* shaklida o‘qilgan va shuning uchun ham k lik xatboshi ochib, yangi so‘z tipi sifatida bergan.

[SO‘Z BOSHIDA] HAMZA KELGAN FE’LLAR KITOBI*

IKKI HARFLILAR BO‘LIMI

Bilginki, biz fe’l boblarining hammasida ham o‘tgan zamon, kelasi zamon fe’llarini va masdarni beramiz, lekin faqat o‘tgan zamon fe’llarinigina izohlaymiz. Aslida kelasi zamon fe’li va masdarlarini bermasak ham bo‘lar edi. Lekin ularning talaffuzi va yozilishi o‘rganish uchun berildi. ک *k* qo‘llangan masdarda o‘tgan zamon va hozirgi zamon fe’llari yumshoq, ق *q* qo‘llangan so‘zlarda qalin bo‘lishi doimiy va asosiy qoidadir **(92)**.

ب (r)

أبدى *öpdi* – o‘pdi. أُلْ مَنِي أُبْدِي *o‘l meni öpdi* – u meni o‘pdi. (أُبارْ. أُبْماكْ öpär, öpmäk).

Shu maqolda kelgan: تاشِغْ إِسْرُومَسا أُبْمِشْ كَراكْ *tashïg‘ ïsrumasa öpmish keräk* – toshni chaynashga qodir bo‘lmagan kishi, uni o‘pishi kerak. Bu maqol maqsadga erishish uchun kishi ish ustida yumshoq muomalada bo‘lishiga undab aytiladi.

أُبْدِي *öpdi* – ichdi. مُونْ أُبدِي *mûn öpdi* – sho‘rva ichdi. Bu so‘z sho‘rvaga o‘xshash suyuq narsalarni ichishga ham qo‘llanadi (أُبارْ. أُبْماكْ *öpär, öpmäk*).

چ (ch)

أَجْدِي *achdï* – ochdi. قَبْغْ أَجْدِي *qapug‘ achdï* – eshik ochdi. Boshqa narsalarga nisbatan ham ishlatiladi (أَجْماقْ. أَجارْ *achar, achmaq*).

أُجْدِي *uchdï* – uchdi. قُشْ أُجْدِي *qush uchdï* – qush uchdi. اَنِكْ قُتِي أُجْدِي *anïŋ qutï uchdï* – uning quti, baxti, davlati uchdi. اَرْ اَتِنْ قُدِي أُجْدِي *er attïn quzï uchdï* – odam otdan yiqilib tushdi.

أُوتْ أُجْدِي *ot öchdï* ** – o‘t, olov o‘chdi.

---

* Ma’lumki, Mahmud Koshg‘ariy “Devon...”ni 8 kitobga ajratib, ularni alohida qismlar sifatida tavsiya etgan edi. Shundan “Hamzali (so‘z boshida)lar kitobi o‘z navbatida ikki turli bo‘lib, *[so‘z boshida] hamza kelgan otlar kitobi* va *[so‘z boshida] hamza kelgan fe’llar kitobi*dan iborat edi. Bu o‘rinda hamzalilar kitobining ikkinchi fe’llar qismi boshlanmoqda.

** Shu so‘zdan boshlab, *uchdi* fe’li emas, balki *o‘chdi* – *öĉdi* alohida fe’li haqida misollar berilgan (B.I.).

أَرْنِنكْ أُبكلسي أُجْدي *ernin öpkäsï öchdï* – odamning g‘azabi so‘ndi. أَرْ تِينِي أُجْدي *er tïnï öchdï* – odamning nafasi o‘chdi. Bu fe’llarning hammasida أُجارْ أُجْماقْ *uchar, uchmaq* shakli qo‘llanadi.

إِجْدي *ichdi* – ichdi. أَرْ سُوقْ إِجْدي *er suw ichdi* – odam suv ichdi. Har bir ichadigan yoki so‘radigan narsa uchun ham shu so‘z qo‘llanadi (إِجْماكْ .إِجارْ *ichär, ichmäk*).

ر (r)

أَرْدي *erdi* – erdi, edi. أُلْ أَنْدَغْ أَرْدي *o‘l andag‘ erdi* – u shunday edi; u unday edi (أَرْماكْ أَرُورْ *erûr, ermäk*).

أُرْدي *ûrdi* – pufladi. أُلْ أُتْ أُرْدي *o‘l ot ûrdi* – u olovni pufladi. Itning hurishiga ham shu so‘z qo‘llanadi: إِتْ أُرْدي *it ûrdi* – it hurdi (أُرْماكْ .أُرار *ûrär, ûrmäk*).

أُرْدي *urdï* – qo‘ydi, tashladi, urdi. أَلِكِنْداكي نانكني پِيرْدا أُرْدي *eligindägi neŋni jerdä urdï* – qo‘lidagi narsani erga qo‘ydi. Maqol: كُمُشْ كُنْكا أُرْسا أَلْتُنْ آذاقِنْ كَلِيرْ *kûmûsh ko‘ngä ursa altun aƶaqïn kelir* – kumush quyoshga qo‘nsa*, oltin o‘z oyog‘i bilan keladi. Bu maqolni ma’lum maqsadni amalga oshirish uchun pulni ayamay sarf qilishga undab aytiladi. أُلْ قُلِنْ أُرْدي *o‘l qulïn urdï* – u qulini urdi. **(93)** Boshqalar uchun ham shu so‘z qo‘llanadi (أُرْماقْ .أُرُورْ *urur, urmaq*).

ز (z)

أَزْدي *ezdi* – qirtishladi. أُلْ تَرِي أَزْدي *o‘l teri*** *ezdi* – u terini qirtishladi (أَزْماكْ .أَزارْ *ezär, ezmäk*).

أُزْدي *ûzdi – uzdi.* أُلْ پِبْ أُزْدي *o‘l yip ûzdi* – u ipni uzdi. Ip, arqon va shunga o‘xshash boshqa narsalarga ham qo‘llanadi (أُزْماكْ .أُزارْ *ûzär, ûzmäk*).

س (s)

أَسْدي *esdi* – cho‘zdi***. أُلْ پِشِغْ أَسْدي *o‘l jishig‘ esdi* – u arqonni cho‘zdi. Boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llaniladi (أَسْماكْ .أَسارْ *esär, esmäk*).

أَسْدي *esdi* – esdi. أَسِنْ أَسْدي *esin esdi* – mayin shamol esdi.

أَسْدي *esdi* – sovurdi. تَرِغْ أَسْدي *tarïg‘ esdi* – bug‘doy sovurdi. Boshqalarni sovurishga ham qo‘llanadi. Shamol tuproqni qo‘z-g‘atishiga ham bu so‘z ishlatiladi. Bu fe’l o‘timli, o‘timsiz ravishda qo‘llanaveradi.

---

* *Kumush oftob joyda yaltirab yotsa,* deb tarjima qilinishi mantiqqa mos bo‘lardi.

** Moskva nashrida پيرنى *jerni.*

*** Olmaota nashrida *qirtishladi.*

اُسْدِي *usdï* – suvsadi, tashna bo‘ldi. اَرْ اُسْدِي *er usdï* – odam tashna bo‘ldi (اُسْمَاقْ .اُسارْ *usar, usmaq*).

اُسْدُمْ *usdum*[106] – gumon qildim, o‘yladim. مَنْ اَيْلا اُسْدُمْ *men äjlä usdum* men shunday gumon qildim (o‘g‘uzcha). Masdar formasi yuqoridagilar kabidir.

ش (sh)

اَشْدِي *eshdi* – to‘kdi. اُلْ قَيرنِي اَشْدِي *o‘l qajïrnï eshdi* – u qumni to‘kdi. Unni qop va boshqalarga solish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi. اَتْلِغْ اَشْدِي *atlïg‘ eshdi* – otlik chopdi, o‘zdi. قَيْنارْ اَشِيجْ اَشْدِي *qajnar ashïch eshdi* – qaynayotgan qozon, qaynab turgan qozon toshdi (اَشْماكْ .اَشارْ *eshär, eshmäk*).

اُشْدِي *ûshdi* – teshdi. اُلْ اُقْ اُشْدِي *ol oq ûshdi* – u o‘qni va boshqalarni parma bilan teshdi. اَتْماكَا تِلِمْ كِشِي اُشْدِي *etmäkkä telim kishi ûshdi* – non uchun ko‘p odam to‘plandi (اُشْماكْ .اُشارْ *ûshär, ûshmäk*).

ۋ (w)

اُۋْدِي *ûwdi** – uvaladi, ushatdi. اُلْ اَتْماكْ اُۋْدِي *o‘l etmäk ûwdi* – u non uvaladi, burdaladi (اُۋْماكْ .اُۋارْ *ûwär, ûwmäk*).

اَۋْدِي *ewdi* – to‘plandi. كُرُنْجكا كِشِي اَۋْدِي *körûnchkä kishi ewdi* – ko‘rish uchun narsa atrofiga odamlar to‘plandi (اَۋْماكْ .اَۋارْ *ewär, ewmäk*).

اِۋْدِي *ewdi* – shoshdi. اَرْ اِۋْدِي *er ewdi* – odam shoshdi. She’rda shunday kelgan:

[XXXVI]

اُذُو بارِبْ اُكُشْ اِۋْدِمْ تَلِمْ يُورِبْ كُجِي كَۋْدِمْ
اَتِمْ بِرْلا تكو اۋدمْ منى كُورُبْ يسى اَغْدِي

Uzu barïb ökûsh ewdim, *Atïm birlä tegû ewdim,*
Telim yûrib kûchi kewdim, *Meni körûb yesi ag‘dï.*

Bo‘ri haqida aytadi: uni qo‘lga olish uchun shoshildim, uning ketidan to‘xtovsiz quvlayverib kuchdan toldirdim, otim bilan unga yetib oldim. Meni ko‘rib yunglari hurpayib ketdi.

[Uni izlab ketidan ko‘p yurdim, ko‘p quvlab holdan toydirdim. Otim bilan tegrasida aylanib turgan edim, meni ko‘rib esi og‘di] (اِۋْماكْ .اِۋارْ *ewär, ewmäk*).

---

[106] Bu o‘rinda fe’l I shaxs, ya’ni “usdum” shaklida berilgan.

* Moskva nashrida *üvdï.*

ق (q)

أقْدى *aqdï* – oqdi, bostirib keldi. سُوقْ أقْدي *suw aqdï* – suv oqdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi. يَغي أقْدي *yag‘ï aqdï* – dushman askarlari bostirib keldi (أقْماقْ. أقارْ *aqar, aqmaq*).

أُقْدي *uqdï* – uqdi, tushundi, angladi. أرْ ايشِنْ أُقْدي *er ïshïn uqdï* – kishi o‘z ishini tushundi (أقْماقْ أُقارْ *uqar, uqmaq*).

ك (k) (94)

أكْدي *ekdi* – ekdi. أُلْ تَرِغْ أكْدي *o‘l tarïg‘ ekdi* – u don ekdi. Shuningdek, bir narsa ustiga sepilgan va quyilgan dori uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (أكْماكْ. أكارْ *ekär, ekmäk*).

أكدي *ûkdi** – to‘pladi. أُلْ يَرْماقْ أكْدي *o‘l jarmaq ökdi* – u pul to‘pladi. Boshqa narsalarni to‘plashga ham shu so‘z qo‘llanadi (أُكمَاكْ. أُكارْ *ökär, ökmäk*).

أكْدي *egdi* – egdi. أُلْ بُتَقْ أكْدي *o‘l butaq egdi* – u shoxni egdi. Boshqa narsalarni egishga ham shu so‘z qo‘llanadi (أكْماكْ. أكارْ *egär, egmäk*).

ل (l)

ألْدى *aldï* – oldi. أُلْ اِلِمِنْ ألْدي *o‘l alïmïn aldï* – u qarzini oldi. بَكْ اِيلْ الدى *beg el aldï* – bek, el (viloyat, mamlakat) oldi (ألْماقْ. اِلِرْ *alïr, almaq*).

أُلْدى *uldï:* ات بِشِبْ أُلْدي *et pishib uldï* – go‘sht hil-hil pishdi. Shuningdek, uzoq vaqt kiyilishdan eskirib, chirigan to‘nga ham shu so‘z qo‘llanadi (أُلْماقْ. أُلُرْ *ulur, ulmaq*).

اِلْدي *ildi* – ildi. تِكَانْ تُونُغْ اِلْدي *tïkän tonug‘ ildi* – tikan to‘nni ildi. اَرْ تاغْدَنْ قُذي اِلْدي *er tag‘dan quzï ildi* – odam tog‘dan quyi tushdi. Boshqalarga ham shu so‘z qo‘llanadi. Tikan ilinish mazmunida kelasi zamon fe’li اِلَرْ *ïlar* shaklida keladi. Tushish ma’nosida اِلُر *ilûr* keladi. Oldingisining masdari اِلْماكْ so‘nggisi اِلْماقْ *ïlmaq***.

م (m)

اَمْدي *ämdi* – emdi. كَنْجْ اَناسِنْ اَمْدى *gänj**** *anasïn emdi* – bola onasini emdi. Hamma hayvonlarga ham shu so‘z qo‘llanadi (.اَمارْ اَمْكْ*emär*, *emmäk*).

---

* Moskva nashrida *ükdi.*

** Izohdan ko‘rinadiki, bu o‘rinda bir emas, ikki xil so‘z haqida gap bormoqda: *il* va *ïl* (B.I.)

*** Moskva nashrida *känč* deb berilgan.

اُمْدي *umdï* – umid qildi. اُمْدي مَنْدَنْ نانكْ اُلْ *o'l mendän neŋ umdï* – u mendan biror narsa umid qildi (اُمارْ. اُمَاقْ *umar, ummaq*).

ن (n)

اُنْدي *ûndi* – undi; ketdi. اُتْ اُنْدي *o't ûndi* – o't ko'kardi, undi. اُلْ اَڤْكا اُنْدي *o'l ewgä ûndi* – u uyga ketdi (uyg'urcha) (اُنْماكْ. اُنارْ ûnär, ûnmäk).

اِنْدي *indi* – pastga tushdi. اُلْ تاغْدَنْ قُذي اِنْدي *o'l tag'dan quzï indi* – u tog'dan quyiga, pastga tushdi. Boshqa narsalar uchun ham bu so'z qo'llanadi. ن ل bilan almashgan.

Arabchada ham shu xususiyat bor:

رَجُلٌ شَشْنٌ. آلأصابِعِ وَشَنْثُها وكَبْنُ آلدَلْوِ وكَبْثُها

Rajul shashn al-asabi – "barmoqlari qavargan kishi"da – *shashl, kabn ad-dalv* – "chelak burni"da – *kabl.*

IKKI HARFLI FE'LLARDAN IKKILANGANLARI*

ت (t) (95)

اَتّي *attï* – otdi. اَرْ اُقْ اَتّى *er o'q attï* – odam o'q otdi. Boshqa narsalarga ham bu so'z qo'llanadi. تَڭْ اَتى *taŋ attï* – tong otdi, yoridi. اُلْ اَتّي نانكْ نى *ol attï neŋni* – u narsani otdi, tashladi (اَتارْ. اَتْماقْ *atar, atmaq*).

اُتّي *uttï* – yutdi. اُلْ اَني اُتّي *o'l anï uttï* – u o'yinda uni yutdi. Boshqa o'rinlarda ham bu so'z qo'llanadi (اُتارْ. اُتْماقْ *utar, utmaq*). She'rda shunday kelgan:

قِشْ يايْ بِلا تَقْشْتي تُوْتُشْقَلي يَقْشْتي
قِنْكِرْ كُوْزُنْ بَقِشْتي اُتْغالِمَتْ اُغْرُشُوْرْ

Qïsh yay bilä to'qushtï, Tutushqalï yaqïshtï,
Qïnïr közin baqïshtï, Utg'alïmat o'g'rashur

Qish yoz bilan to'qnashdi, bir-birlariga ular yomon ko'z bilan qarashdilar, bir-birlarini tutish uchun yaqinlashdilar. Ularning har biri g'alaba qozonishni istar edi.

---

* S.Mutallibov tarjimasida "ikki harf so'zlar bo'limi" deb tarjima etilgan edi, uni asliyatga qarab qayta tarjima qildik (A.P., H.B.).

[Qish yoz bilan urishdi, bir-birlariga yomon ko‘z bilan boqishdi, tutishishga yaqinlashdi. Ular bir-birini yengishga intilishar edi].

أتّى *ötti*: أقْ كَيِكْتَنْ أتّي *o‘q kejiktin ötti* – o‘q kiyikdan o‘tdi [o‘q kiyikka tegib, uni teshib o‘tdi]. Har bir narsadan o‘tish ma’nosida ham bu so‘z qo‘llanadi. قَرِينْ أتّي *qarïn ötti* – qorin bo‘shaldi, ich o‘tdi (أتْماكْ .أتارْ *ötär, ötmäk*).

أتّي *ûtti*: ألْ باشِغْ أتّي *o‘l bashïg‘ ûtti* – u boshining sochlarini kuydirdi[107*]. Boshqa o‘rinlarda ham bu so‘z qo‘llanadi (أتْماكْ .أتارْ *ûtär, ûtmäk*).

إتّي *itti* – yiqitdi. ألْ أني إتّي *ol ani itti* – u uni yiqitdi, qo‘li yoki oyog‘i bilan turtib, itarib yerga yiqitdi (إتْماكْ .إتارْ *itär, itmäk*).

ايتّي *etti*: تَنْكْرِي مَنِكْ ايشِمْ ايتّي *teŋri meniŋ ïshïm etti* – Xudo mening ishimni yaxshiladi, to‘g‘riladi, o‘ngladi. ألْ يُكُنْجْ ايتّي *ol jûkûnch etti* – u namoz o‘qidi (o‘g‘uzcha). Bir narsa qilsalar, o‘g‘uzlar ايتّي *etti* deydilar. Turklar قِلْدى *qïldï* deydilar. Bu so‘z jinsiy aloqa qilishga (qo‘shilishga) ham qo‘llanadi (ايتْماكْ ايتارْ *etär, etmäk*). Bu so‘zni misol bobiga kiritish ham mumkin.

1. Manqus bo‘limi

ب (r)

اوبْدى *o‘pdï* – ho‘pladi, ichdi. أرْ سُوفْ أوبْدي *er suw o‘pdï* – odam suv ichdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (أوبماقْ .أوبارْ *opar, opmaq*).

ج (ch)

الجْتي *a:chtï* – ochiqdi. أرْ الجْتي *er a:chtï* – odam ochiqdi (الجْماقْ .الجارْ a:*char, a:chmaq*) **(96)**

---

[107] *Ÿtti* so‘zining arabchasi “sochni kuydirdi” tarzida izohlangan. Aslida buning to‘g‘risi uch harflilar bobida 1-jild, 154-betda “*ÿttirdi*” so‘ziga berilgan izohga muvofiq “sochni qirqtirdi” bo‘lsa kerak.

* Hozirgi shevalarimiz va turkologiya tadqiqotlariga muvofiq bu so‘zning shakli *ÿti* bo‘lib, uning ma’nosi “kuydirib silliqlamoq”dir. Masalan, shimoliy o‘zbek shevalarida hayvon kallasini yungidan tozalash *kalla ÿtmoq* deyilsa, ko‘chma ma’noda silliq, sochsiz boshni *ÿtilgan kalla* deydilar. *Ÿtÿk* – dazmol so‘zi ham shu o‘zakdan yasalgan (B.I.).

ر (r)

ارْدي *a:rdï* – horidi, charchadi. Boshqalari ham shundaydir. أنْ اني ارْدي *o'l ani a:rdï* – u uni hovliqtirdi, aldadi (ارْماق .ارار *a:rar, a:rmaq*).

أوردي *ördi* – o'rdi. أنْ سَجْ أوردي *o'l sach ördi* – u soch o'rdi. Sochdan boshqa o'rilgan narsalarga ham bu so'z qo'llanadi (أورماك .أورار *örär, örmäk*).

أوردي *o'rdï* – o'rdi. أنْ أوتْ أوردي *o'l o't ordï* – u o't o'rdi (.أورار أورماق *o'rar, o'rmaq*).

ايردي *erdi* – zerikdi. Bu hamrohsizlik, ulfatsizlikdan bo'ladi. آر ايردي *er erdi* – odam hamrohsizlikdan zerikdi. أنْ تامْ ايْردي *o'l tam erdi* – u devorni teshdi, yordi (ايرماك .ايرار *erär, ermäk*). Boshqa hollarda ham qo'llanadi.

أوردي *örd*i – paydo bo'ldi, chiqdi. بُلِتْ أوردي *bulït ördi* – bulut chiqdi, paydo bo'ldi. قُوىْ أوردي *qoy ördi* – qo'y og'ilxonadan chiqib o'tloqqa yurdi. [Hayvonlarni] kechalari boshvoqsiz qo'yib yuborishga ham bu so'z qo'llanadi.

أوردي *ördi*: أنْ سَفْدِجْ أوردي *o'l sawdïch ördi* – u savat to'qidi, zambil to'qidi. Tizimcha va novdadan qo'l bilan to'qilgan narsalarga ham shu so'z qo'llanadi (أورماك .أورار *örär, örmäk*).

ز (z)

ازْدي *a:zdï* – ozdi, adashdi. أنْ يُولْ ازْدي *o'l yo'l a:zdï* – u yo'lidan ozdi, u yo'ldan adashdi (ازْماق * .ازار *a:zar, a:zmak*).

أوزْدي *o':zdï* – o'zdi, ilgarilab o'tib ketdi, oshdi. أنِكْ أتي أوزْدي *aniŋ atï o:zdï* – uning oti o'zdi. Boshqa narsalardan o'zishga ham bu so'z qo'llanadi (أوزْماق .أوزار *o:zar, o:zmaq*).

س (s)

اسْدي *a:sdï* – osdi. أنْ آتْ اسْدي *o'l et a:sdï* – u go'sht osdi. Har bir osilgan narsaga va osilgan odamga ham shu so'z qo'llanadi (.اسار اسْماقْ *a:sar, a:smaq*).

ش (sh)

اشْتي *a:shtï* – oshdi. أنْ تاغْ اشْتي *ol tag' a:shtï* – u tog' oshdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اشْماقْ اشارْ *a:shar, a:shmaq*).

---

* Avvalgi nashrda xato o'tib ketgan: ازْماق – *a:zmaq* to'g'ridir.

UCH HARFLILAR BO‘LIMI

HAR XIL HARAKATLAR BILAN فَعَلْ *FAAL* SHAKLIDA QO‘LLANUVCHI SO‘ZLAR

ر (r)

أَبْرْدي *öpûrdi** – ichirdi, ho‘platdi**. أَبْرْدي أَلْ مَنِكا مُونْ *o‘l meŋä mûn öpûrdi* – ul menga sho‘rva ichirdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (أَبْرْماكْ .أَبْرُرْ *öpûrûr, öpûrmäk*).

أُتْرْدي *ûtûrdi**** – chaldi. أَلْ سِبُزْغُو أُتْرْدي *o‘l sïbuzg‘u ûtûrdi* – ul sibizg‘a (nay) chaldi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (.أُتْرُورْ أُتْرْماكْ *ûtûrûr, ûtûrmäk*).

أُتْرْدي *ûtûrdï* – kesdi. أَلْ شَجْ أُتْرْدي *o‘l sach ûtûrdi* – u soch kesdi, **(98)** oldi. Kiyim va boshqa narsalarni qiyish, kesish ham shunday (أُتْرُورْ .أُتْرْماكْ *ûtûrûr, ûtûrmäk*).

أُتْرْدي *ûtûrdi* – teshdi. أَلْ تام أُتْرْدي *o‘l tam ûtûrdi* – u devor teshdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (أُتْرْماكْ .أُتْرُرْ *ûtûrûr, ûtûrmäk*).

أُجْرْدي *uchurdï* – uchirdi. أَلْ قُشْ أُجْرْدي *o‘l qush uchurdï* – u qush uchirdi. أَلْ اَني اَتِّنْ أُجْرْدي *o‘l anï attïn uchurdï* – u uni otdan yiqitdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (أُجْرُورْ .أُجْرْماقْ *uchurur, uchurmaq*).

أُجْرْدي *öchûrdi***** – o‘chirdi. أَلْ أُتْغْ أُجْرْدي *o‘l otug‘ öchûrdi* – u o‘tni o‘chirdi. أَنيك أَبْكاسِنْ أُجْرْدي *anïŋ öpkäsin öchûrdi* – uning g‘azabini pasaytirdi. أَلْ اَني أُرُبْ تِيني أُجْرْدي *o‘l anï urub tïnï öchûrdi* – u uni urib nafasini, tovushini o‘chirdi*****.

Maqolda shunday kelgan: أُتْغْ أُذْغُجْ بِرلا أُجْرْماسْ *otug‘ ozg‘uch birlä öchûrmäs* – o‘t alanga bilan o‘chirilmas. Bu maqol to‘polonni [fitnani] to‘polon [fitna] bilan emas, sulh bilan bitirish mumkin degan mazmunda qo‘llanadi (أُجْرْماكْ .أُجْرُرْ *öchûrûr, öchûrmäk*).

---

* Oldingi nashrida *öptï* - ichdi bilan *ÿpÿrdi* o‘zaklari mos emasdi, biz uni moslashtirdik.

** Olmaota nashrida *quydi.*

*** Moskva nashrida *ötürdi.*

**** Olmaota nashrida bu so‘z oldin kelgan so‘z bilan bir xil: *uchurdï.*

***** Olmaota nashrida Uni shunday urdiki, ujon taslim qildi.

اِچُرْدي *ichûrdi* – ichirdi. اَنِكَرْ سُوڤْ اِچُرْدي اُلْ *o'l aŋar suw ichûrdi* – u unga suv ichirdi. Boshqa narsani ichirishga ham shunday deyiladi (اِچُرْماكْ .اِچُرُرْ *ichûrûr, ichûrmäk*).

اَنزْدي *ezirdi* – ayirdi. اَنْكُوني يَڤْلاڤْتَنْ اَنِزْدي اُلْ o'l *ezgûni yawlaqtan eźirdi* – u yaxshini yomondan ayirdi, farq qila oldi (اَذُرْ اَذُرْماكْ *eźirûr, eźirmäk*). Maqol: اَتْلي تِرِنْكاڤْلي اَنِزْماسْ *etli tirïŋaqlï eźirmäs* – et tirnoqdan ayrilmas. Bu maqol yaqinlarga qarata aytiladi, ya'ni yaqin kishilar bir-birlaridan ayrilmaydilar, chunonchi et bilan tirnoqni bir-biridan ayirib bo'lmagani kabi.

اَنِزْدي *eźirdi* – tanladi, ayirdi. اُلْ اِنِزْدي نانْكْني *o'l eźirdi neŋni* – u narsani tanladi.

اُنَرْدِمْ *ûźärdim* – izidan bordim. مَنْ اَني اُنَرْدِمْ *men anï ûzärdim* – men uning izidan bordim (اُذارُرْ .اُذارماكْ *ûźärûr, ûźärmäk*).

اَسُرْدي *asurdï* – aksirdi. اَرْ اَسُردي *er o'surdï* – odam aksirdi, chuchkurdi (اَسُرُرْ .اَسُرْماقْ *o'surur, o'surmaq*).

اُسُرْدي *o'surdï* – yel chiqardi, o'sirdi. اَرْ اُسُردي *er osurdï* – odam yel chiqardi, o'sirdi (اُسُرُر اُسُرْماقْ *osurur, osurmak*).

اِسِرْدي *ïsïrdï* – qopdi, tishladi. اِتْ اِسِرْدي *ït ïsïrdï* – it qopdi. Maqolda shunday kelgan: اِتْ اِسِرماسْ اِتْ تَضَبْماسْ تِيما *ït ïsïrmas, at tepmäs temä* – it qopmaydi, ot tepmaydi, dema. Chunki bu odat ularning tabiatida bordir (اِسِرُر .اِسِرْماقْ *ïsïrur, ïsïrmaq*).

اُشَرْدي *ûshärdi* – sezmas bo'ldi, tindi; ko'zi tindi. اَنِكْ كُوزي اُشَرْدي *aniŋ közi ûshärdi* – uning ko'zi ochlikdan yoki intizorlikdan tindi, **(99)** kasalga chalindi (اُشارُرْ .اُشَرْماكْ *ûshärûr, ûshärmäk*).

اُغُرْدي *ug'urdï* – ayirdi. اَرْ سُنْكُكْ اُغُردي *er söŋûk* ug'urdï* – odam so'ngakni bo'lak-bo'lak qilib ayirdi (اُغُرُرْ .اُغُزْماقْ *ug'urur, ug'urmaq*).

اَڤُرْدي *ewûrdi* – qaytardi. اُلْ مَني يُولْدَنْ اَڤُردي *o'l meni joldan ewûrdi* – u meni yo'ldan qaytardi. اُلْ اَياقْ اَڤُردي *o'l ajaq ewûrdi* – u idishni (kosani) to'nkardi, ag'dardi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اَڤُرارْ.اَڤُرْماكْ *ewûrûr, ewûrmäk*).

اَكِرْدي *ägirdi* – o'radi, qurshadi. بَكْ كَنْدْ اَكِرْدي *beg kend ägirdi* – bek shaharni o'radi. اُراغْتْ بِبْ اَكِرْدي *urag'ut jip ägirdi* – xotin ip

---

* Avvalgi nashrdagi va mazkur nashrdagi arab yozuvidagi harakatlar hisobga olinib, *söŋäk söŋÿk*ka o'zgartirildi.

yigirdi. سُڤْ كِمنِياَكِرْدِي *suv kemini*[*] *ägirdi* – suv kemani aylantirdi (اَكِرماكْ .اَكِرارْ *ägirär, ägirmäk*). اُلْ مَنِي ايشْقا اكردى *o'l meni ïshqa ägirdi* – u meni ishga aylantirdi, yo'lladi.

اَلَرْدِي *alardï* – rang oldi. تَلْقا اَلَرْدى *talqa alardï* – uzum va boshqa xom meva rang oldi // berdi. كِشِي ييني اَلَردِي *kishi jini alardï* – odamning badani ola, pes bo'ldi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. اَنِكْ كُوزِي اَلَرْدِي *anïŋ közi alardï* – uning ko'zi olaydi, bo'zardi, baqraydi (اَلَرماقْ .اَلارُورْ *alarur, alarmaq*).

اِلَرْدِي *ilärdi*[**] – ilashdi. [Aniqsiz narsalar ko'rindi]. مَنِك كُوزُما نانكْ اِلَرْدِي *meniŋ közimä neŋ ïlärdï* – mening ko'zimga uzoqda yoki qorong'ida bir narsalar ko'rindi, ilashdi.

She'rda shunday kelgan:

[**XXXVIII**]

قَقلارْ قمغ كلارْدِي تغلارْ بشِي اِلارْدِي
اُرُنْ تِني يِلرْدِي تُوتُو جَجَكْ جَرْكشُورْ

Qaqlar qamug' kölärdi, Ajun tïnï[*] *yilirdi,*
Tag'lar bashï ilärdi, Tûtû chechäk jergäshûr.

Suvlar ko'payib, chuqurlar ko'lga aylandi. Tog' boshlari xayoliy narsa kabi (arang ko'zga) ilashdi. Dunyoning nafasi ilidi, daraxtlar gulladi, yilqilar uyur olishdi. Har xil gullar saf tortdi.

[Qoq erlar hammasi ko'lga aylandi, tog' boshlari ko'zga ilashdi, dunyo issiq nafas oldi, turli-turli chechaklar bosh ko'tarib tizilishdi].

ز (z)

اَمُزْدِي *ämûzdi* – emizdi. اُراغُتْ اُغْلِنْكا سُوتْ اَمُزْدِي *urag'ut og'lïŋa*[***] *sût emûzdi* – xotin o'g'liga sut emizdi (اَمُزْما كْ .اَمُزْرْ *emûzûr, emûzmäk*).

---

[*] *Kema* shakli arab yozuvidagi harakatlarga tayanib *kemi* deb olindi.

[*] Olmaota nashrida *'alardi.*

[**] Shu yerda arab yozuvidagi matnda bu so'z *tan* emas, *tin* ekanligi ko'rinib turganligi uchun avvalgi nashrdagi *tanï tïnï*ga o'zgartirildi.

[***] Oldingi nashrda *o'g'liga* deb noto'g'ri o'girilgan, *og'lïŋa* deb o'zgartirildi.

ش (sh)

اُبْشْدِي *öpûshdi* – o‘pishdi. اُبْشْدِي اُلْ مَنِكبِرْلا *o‘l meniŋ birlä öpûshdi* – u men bilan o‘pishdi [u meni o‘pdi, men uni o‘pdim] (اُبْشُرْ. اُبْشْماكْ *öpûshûr, öpûshmäk*).

اَتِشْدِي *atïshdï* – otishdi. اَتِشْدِي اُلْ مَنِک بِرْلا اُقْ *o‘l meniŋ birlä o‘q atïshdï* – u men bilan o‘q otishdi. Har narsani otishda ham bu so‘z qo‘llanadi (اَتِشُرْ. اَتِشْماقْ *atïshur, atïshmaq*).

اُتُشْدِي *utushdï*[109] – yutishdi. اُتُشْدِي اُلْ مَنِکْ بِرْلا يَرْماقْ *o‘l meniŋ** *birlä yarmaq utushdï* – u men bilan pul yutishdi [o‘yinda]. **(100)** Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُتُشُرْ. اُتُشْماقْ *utushur, utushmaq*).

اِتِشْدِي *itishdi*[110] – daf qilishdi, qaytarishdi, yo‘qotishdi. اُلْ اَنِکْ اِتِشْدِي *o‘l aniŋ birlä itishdi* – uni u bilan birga daf qilishdi. Har narsani daf qilishda yordamlashish yoki bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِتِشُرْ. اِتِشْماکْ *itishûr, itishmäk*).

اَچْشْدِي *achïshdï* – ochishdi. اَچْشْدِي اُلْ مَنْکا قَبُغْ *o‘l meŋä qapug‘ achïshdï* – u menga eshikni ochishdi, eshik ochishga yordam berdi. Bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi. اَچْشْدِي اُزُم *uzum achïshdï* – uzum achitildi. (اَچِشُورْ. اَچِشْماقْ *achïshur, achïshmaq*)**

اُجَشْدِي *öchäshdi* – talashdi, o‘chakishdi. اُجَشْدِي اُلْ مَنِکْ بِرْلا *o‘l meniŋ birlä öchäshdi* – u bir ishda men bilan talashdi (اُجاشُورْ. اُجَشْماکْ *öchäshûr, öchäshmäk).*

اِچِشْدِي *ichishdi* – ichishdi. اِچِشْدِي اُلْ مَنِکْ بِرْلا سُوتْ *o‘l meniŋ birlä sût ichishdi* – sut va boshqani ichishda u men bilan bahslashdi. Ichishga yordam berganda ham, shu fe’l qo‘llanadi (اِچِشُورْ. اِچِشْمِكْ *ichishûr, ichishmäk*).

Bu xil fe’llar ikki turlidir: birinchisidan arabcha مُفَاعَلَه *mufoala* shaklidagi ikki darajali, ikki ishlovchiga ega bo‘lgan o‘timli fe’l

---

[109] Hozirgi o‘zbek shevalarida *utushdi // yutishdi* variantlari qo‘llanadi.

* Moskva nashrida انك *aning.*

[110] Bu so‘z hozirgi shevalardagi *itmoq // yitmoq* fe’llariga mos keladi. Alisher Navoiyda har ikki varianti ham qo‘llangan.

Aqlu hushu sabrim *itti* ko‘rgach ul kiprik safin...

** Moskva nashrida *uzum achïshdï* degan misol ham bor, shunga asosan matn to‘ldirildi.

yasalib, yordamlashish yoki talashish, bahslashish ma'nolarini anglatadi [Hozirda shu fe'l birgalik daraja deyiladi]. Fe'ldan anglashilgan mazmun ega to'liq o'tishini anglatadi. Chunonchi, سِرْكا اَچِشْدِي *sirkä achïshdï* gapida sirkaning har yerida achish paydo bo'ldi demakdir. تُونْ تَرْنى اِچِشْدِي *to'n terni ichishdi* – to'n terni o'zining butun bo'laklariga shimib oldi, demakdir.

Ko'pgina fe'llar shu xilda tuslanadi.

اَيِشْدِي *ażïshdï* – ayrilishdi. اِيْكِ اَذاقِي اَيْشْدِي *er ażaqï ażïshdï* – odamning ikki oyog'i kerildi. Bir-biridan ajralgan har bir ikki narsaga ham bu so'z aytiladi (اَيِشُورْ. اَيْشْماقْ *ażïshur, ażïshmaq*).

اُنْشْدِي *użïshdï* – uxlashdi. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُيْشْدِي *o'l meniŋ birlä uzïshdï* – u men bilan uxlashdi [kim ko'p uxlashga bahslashdi].

اَذاق اُيْشْدِي *ażaq użïshdï* – oyoq uyushdi.

يُغُرْتْ اُيْشْدِي *yo'g'urt uzïshdï* – qatiq uvidi (اُيْشُورْ. اُيْشْماقْ uzïshur, uzïshmaq).

اِيْشْدِي *ïżïshdï* – tortiq qilishdi. اُلْ مَنْكا اَرْتُتْ اِيْشْدِي *o'l meŋä artut ïżïshdï* – u menga tortiq qildi, men unga tortiq qildim. Birov **(101)** bilan har bir narsa haqida bahslashuvda ham bu so'z qo'llanadi (اِيْشُورْ. اِيْشْماقْ *ïżïshur, ïżïshmaq*).

اارْشْدِي *a:rïshdï* – aldashdi. اُلارْ اِكّي اارْشْدِي *o'lar ikki a:rïshdï* – ular bir-birlarini aldashdi (اارْشُورْ. اارْشْماقْ *arïshur, arïshmaq*).

اَرُشْدِي *erûshdi* – eridi. يَاغْ اَرُشْدِي *yag' erûshdi* – yog' eridi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اَرُشُورْ. اَرُشْماكْ *erûshûr, erûshmäk*).

اُرُشْدِي *urushdï* – urushdi, jang qildi. اَنِكْ بِرْلا اُرُشْدِي *aniŋ birlä urushdï* – bir-birlari bilan urushdi. Amir va boshqalar bir-birlari bilan urushganda ham shu so'z qo'llanadi (اُرُشُورْ. بِرلاْ اُرُشْماقْ *urushur, urushmaq*). Quyidagi maqolda ham kelgan: اَلْبْلارْب اُرُشْما. بَكْلارْ بِرْلا تُرُشْما *Alplar birlä urushma, beglär birlä turushma*[110] – botirlar bilan urishma, amirlar bilan xusumatlashma, tiklashma. She'rda shunday kelgan:

[XXXIX] اَرَنْ اَلْبي اُقْشْتِيلارْ قِنْغِيرْ كُوزُنْ بَقِشْتِيلارْ

قَمغْ تَلْمَنْ تَقْشْتِيلارْ قِلِجْ قِنْقا كُجُنْ سِغْدِي

[110] Bu so'z tiklashma ma'nosida hozir ham ishlatiladi.

Erän alpï o'qushtïlar, Qamug' to'lmun tuqushtïlar,
Qïng'ïr közin baqïshtïlar, Qïlïch qïnqa kûchûn sïg'dï.

Yigitlar bir-birlarini chaqirishdi, bir-birlariga qing'ir (yomon, dushmanlik) ko'zlari bilan o'qrayib qarashdi. Har xil jang qurollari bilan urushdilar. Qilich yuzlari qon bilan qalinlashib, qinga kuch bilan sig'di.

[Botir erlar (bir-birlarini) chaqirishdi, bir-birlariga qing'ir ko'z bilan qarashdi, hamma jang qurollari bilan urushishdi, qilich (yuzlari qon bilan qalinlashib) qinga kuch bilan (zo'rg'a) sig'di].

أُرْشْدِي *ûrûshdi:* أُلْ مَنْكا أَتْ أُرْشْدِي *o'l meŋä o't ûrûshdi* – u o't puflashda menga yordam berdi. Talashish, bahslashishda ham shu so'z qo'llanadi (أُرْشُورْ. أُرْشْماكْ *ûrûshûr, ûrûshmäk*).

أُرْشْدِي *örûshdi:* أُلْ مَنْكا يِشْغْ أُرْشْدِي *o'l meŋä yïshïg' örûshdi* – u menga arqon o'rishda yordam qildi. Biror narsani o'rishda bahslashuvchilarga ham shu so'z qo'llanadi (أُرْشُورْ. أُرْشْماكْ *örûshûr, örûshmäk*).

Bu fe'llarda yordam berish, bahslashish mazmunlari ular yonidagi qo'shimcha so'zlardan bilinadi. Fe'lga مَنْكا *meŋä* qo'shilib kelsa, yordamlashishni, مَنِك بِرْلا *menig birlä* qo'shilib kelsa, bahslashishni bildiradi.

Bu hol ikki kishi o'rtasidagi (birgalik darajasidagi) hamma fe'llar uchun ham umumiy.

Uchinchi shaxsda yordamni bildirish uchun **(102)** أَنْگَرْ *aŋar* (unga) qo'llanadi, bahslashishni bildirish uchun أَنِكْ بِرْلا *aniŋ birlä* qo'llanadi. Bu qoidani puxta o'rgan.

أُزْشْدِي *ûzûshdi* – uzishdi. أُلْ مَنِكا أُزُمْ أُزْشْدِي *o'l meŋä ûzûm ûzûshdi* – uzum uzishda u menga yordam qildi. Arqon qirqishda yordam berishga ham shu so'z qo'llanadi. Bahslashishga ham shu so'z qo'llanadi (أُزُشُورْ. أُزْشْماكْ *ûzûshûr, ûzûshmäk*).

أُزْشْدِي *özûshdi** – o'zdirishdi. أُلْ مَنِكْ بِرْلا أَتْ أُزْشْدِي *o'l meniŋ birlä at özûshdi* – u men bilan ot o'zdirishda bahslashdi. Yordamlashish ma'nosida ham shu so'z qo'llanadi (أُزُشُورْ. أُزْشْماكْ *özûshûr, özûshmäk*).

---

* Moskva nashrida *ozuz.*

اَسِشْدي *asïshdï* – osishdi. اُلْ مَنْكا اَتْ اَسِشْدي *o'l meŋä et asïshdï* – u menga go'shtni [mixga, qoziqqa] osishda yordam qildi. Bahslashuvga ham shu so'z qo'llanadi (اَسِشْمَاقْ. اَسِشُورْ *asïshur, asïshmaq*).

اَسِشدي *asïshdï* – chekishdi (tortishdi). اُلْ مَنْكا پِبْ اَسِشْدي *o'l meŋa yip asishdi* – u menga arqon osishda yordam qildi. Bahslashuvda ham shu so'z qo'llanadi (اَسِشْمَاقْ. اَسِشُورْ *asïshur, asïshmak*) [111].

اِسِشْدي *ïsïshdï*: اِسِشْدي نانكْ *ïsïshdï neŋ* – narsa isidi. Issiq narsaning hamma tomoniga tarqadi, o'tdi (اِسِشْمَاقْ. اِسِشُورْ *ïsïshur, ïsïshmaq*).

اَشِشْدي *eshishdi* – chiqarishdi. اُلْ مَنْكا تُبْراقْ اَشِشْدي *o'l meŋä tupraq eshishdi* – u menga tuproq chiqarishda, uyishda yordam berdi. Bahslashishga ham shu so'z qo'llanadi (اَشِشْماكْ. اَشِشُورْ *eshishûr, eshishmäk*).

اغِشْدي *ag'ïshdï*: اُلْ مَنِكْ بِرْلا تاغْقا اَغِشْدي *o'l meniŋ birlä tag'qa ag'ïshdï* – u toqqa chiqishda men bilan bahslashdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اَغِشْماقْ. اَغِشُورْ *ag'ïshur, ag'ïshmaq*). اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِرْ اُلْتُونْدا اَغِشْدي *o'l meniŋ birlä bir altunda ag'ïshdï* – narxni bir oltinga oshirish uchun u men bilan bahslashdi [U men bilan bir oltinga (oltin ustida) bahslashdi]. بَكْلارْ بِيرْ اِكِنْدي بِرْلا اَغِشْدي *beglär bir ikindi birlä ag'ïshdï* – beklar biri ikkinchisini daf qilishda bahslashdi.**

اُوْشْدي *uvushdï* – burdalashdi, maydalashdi. اُلْ مَنْكا اَتْماك اُوْشْدي *o'l meŋä etmäk uvushdï* – u menga non burdalashda yordam qildi. Bahslashishga ham bu so'z qo'llanadi (اُوْشْماقْ. اُوْشُورْ *uvushur, uvushmaq*).

ايوِشْدي *evishdi* – shoshilishdi. كِشِيلارْ ايِشْقا اِشوِشْدي *kishilär ïshqa evishdi* – kishilar ishga shoshilishdi (ايوِشْماكْ. ايوِشُرْ *evisho'r, evishmak*).

اَقِشْدي *aqïshdï* – oqishdi. سُوْلارْ اَقِشْدي *suwlar aqïshdï* – suvlar har tomonga oqishdi.

---

[111] Bu so'z bosma nusxada اَسِشْماقْ *asishmaq* shaklida berilgan. Basim Atalay izohiga ko'ra yozma nusxada اَسِشْماكْ *esishmäk* ekan. Biz ham shu asosda tuzatdik.

* Olmaota nashrida *beklar bir-birlarini himoya qilishdi.*

** Olmaota nashrida *yashil.*

*** Moskva nashrida *oqïštïlar.*

She'rda shunday kelgan:

[XL] قارْ بُوزْ قَمُغْ اَرْشْدِي تَغْلارْ سُقِي اَقِشْدِي
كُكْشِنْ بُلِتْ اُرْشْدِي قَيغُقْ بُلْبْ اكرشُورْ

Qar, buz qamug' erûshdi, *Tag'lar suwï aqïshdï,*
Kökshin bulït örûshdi, *Qajg'uq bolub egrishûr.*

Yozni ta'riflab yozadi: qor va muzlar hammasi eridi, tog'larning suvi oqdi. Osmonda ko'k bulutlar paydo bo'ldi. **(103)** Ular qayiqlar suvda o'ynaganiga o'xshab suzishadi.

أَقشْتِيلاَر *uqushtïlar* – tushundilar. اُلارْ بُو ايشغْ اُقشْتِيلارْ *o'lar bu ïshig' uqushtïlar* – ular bu ishni tushundilar (اُقُشْماقْ .اُقُشُورْ *uqushar, uqushmaq*).

أَقِشْتِيلاَر *uqïshtïlar* – chaqirishdilar. اُلارْ بيرْ اِكِنْدِي بِرْلا أَقِشْتِيلارْ *o'lar bir ikindi birlä uqïshtilar* – ular bir-birlarini chaqirdilar (.أَقِشُورْ أَقِشْماقْ *uqïshur, uqïshmaq*).

أَقِشْدِي *o'qïshtï* – o'qishdi. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِتِكْ أَقِشْدِي *o'l meniŋ birlä bitik o'qïshdï* – u men bilan kitob o'qishda bahslashdi. Yordamlashishda ham bu so'z qo'llanadi.

اَكِشْدِي *äkishdi* – ekishdi. اُلْ مِنْكا تَرِغْ اَكِشْدِي *o'l meŋä tarïg' ekishdi* – ekin ekishda u menga yordam qildi. Bahslashish uchun ham bu so'z qo'llanadi (اَكِشْماكْ .اَكِشُورْ *ekishûr, ekishmäk*).

اَكْشْدِي *ägishdi:* اُلْ مَنْكا جُكانْ اَكِشْدِي *o'l meŋä chögän egishdi* – u menga chavgon[112] egishda yordam berdi. Boshqa narsani egishga ham bu so'z ishlatiladi (اَكِشْماكْ .اَكِشُورْ *egishûr, egishmäk).*

اُكُشْدِي *ögûshdi* – maqtanishdi. اِكّي اَرَنْ اُكُشْدِي *ikki erän ögûshdi* – ikki kishi maqtanishdi (اُكُشْماكْ .اُكُشُورْ *ögûshûr, ögûshmäk).*

اُكُشْدِي *ögûshdi**: اُلْ مَنْكا تَرِغْ اُكُشْدِي *o'l meŋä tarïg' ögûshdi* – u menga bug'doy tuyishda yordam berdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اُكُشْماكْ .اُكُشُورْ *ögûshûr, ögûshmäk*). Bahslashishda ham bu so'z qo'llanadi.

---

[112] Chavgon – chavgon o'yinida ishlatiladigan tayoqcha, ot ustida shu tayoqcha bilan koptokni urib o'ynaydilar.

* Moskva nashrida *ügiš.*

كِشِيلارْ ايشْتا بيرْبيرك اِكَشْدِيلارْ اِكَشْدِيلار *igäshdilär* – suyanishdilar *kishilär ïshta bir = birgä igäshdilär* – odamlar ishda bir – birlariga suyanishdilar (اِكَشْماكْ .اِكَشُورْ *igäshûr, igäshmäk*).

اِكَشْدِي *igäshdi*[113] – egovlashdi. أُلْ مَنْكا تَمَرْ اِكَشْدِي *o'l meŋä temûr igäshdi* – u menga temir egovlashda yordam berdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اِكَشْماكْ .اِكَشُورْ *igäshûr, igäshmäk*).

اِكَشْدِي *igäshdi*[114] – kurashdi, zidlashdi, keklashdi. اِكِي بُغْرا اِكَشْدِي *ikki bug'ra igäshdi* – ikki erkak hayvon kurashdi, urishdi. Maqolda shunday kelgan: اِكِي بُغْرا اِكاشُورْ. اُتْرا كُكاكُونْ يَنْجِلورْ *ikki bug'ra igäshûr o'tra kökägûn janchïlur* – ikki er hayvon olishadi, orada ko'kagun (pashsha) yanchiladi. Bu maqol ikki amir urushib, orada kuchsizlar yanchiladilar, degan ma'noda ishlatiladi.

اَلِشْدِي *alïshdï* – undirishdi. أُلْ مَنْكا اَلِمْ اَلِشْدِي *o'l meŋä alïm alïshdï* – qarzni undirishda u menga yordam berdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اَلِشْماقْ .اَلِشُورْ *alïshur, alïshmaq*).

اِلِشْدِي *ïlïshdï* – ilinishdi. اِكِي نارْسَكْ بِرْلا اِلِشْدِي *ikki neŋ birlä ïlïshdï* – ikki narsa bir-biri bilan ilinishdi, bog'lanishdi (اِلِشْماقْ .اِلِشُورْ *ïlïshur, ïlïshmaq*).

اِلِشْدِي *ïlïshdï* – chaqishdi (itlar to'g'risida). قَنْجِقْ اِلِشْدِي *qanjïq ïlïshdï* – qanjiq bilan erkak it bir-biriga ilinishdi, chatishdi. اِكِي اَذْغِرْ اِلِشْدِي *ikki azg'ïr ïlïshdï* – ikki ayg'ir ot tishlashdi. Tuya uchun ham shunday deyiladi.

اُلِشْدِي *ulïshdï* – ulishdi. بُرِي بَرْجا اُلِشْدِي *böri barcha ulïshdï* – hamma bo'rilar ulishdi. Boshqasida ham shunday. She'rda shunday kelgan:

[XLI]

اُلْشِبْ اَرَنْ بُورِلَيُو يرتن يقا اُورْلَيُو
سِقْرِبْ اونى يورْلَيُو سِغتَبْ كُوزى اُرْتُلُور

Ulïshïb erän börïläyû, *Sïqrïb ûni yûrläjû,*
Yirtïn yaqa urlayu, *Sïg'tab közi örtûlûr.*

---

[113] Bu so'zning ot formasi – e*gov,* hech qanday o'zgarishsiz yetib kelgan. Fe'l formasi bir oz o'zgarish bilan yetib kelgan bo'lsa ham hozir tilimizda aktiv ishlatiladi.

[114] *Ekashti* so'zi hozir qo'llanmaydi. Bu so'zning tilimizda hozir qo'llanuvchi *keklashmoq* so'ziga yaqinligi taxmin qilinadi.

O‘limi (Alp Erto‘nga)ga achinib odamlar bo‘rilardek uvlashdilar, yoqa yirtishib baqirishdilar. Ba’zan cholg‘uchilar cholg‘usining chinqirig‘i kabi baqirishdilar (Ular shuncha yig‘lashdilarki, ko‘z yoshlari) ko‘zlarini qopladi.

[Erlar (odamlar) bo‘rilardek ulishdi, ulishib yoqa yirtishdi. Cholg‘u tovushi kabi ovozlar bilan baqirishdi. (Ko‘z yoshidan) odamlar ko‘zi qoplanib qoldi] (اُلِشُورْ. اُلِشْماقْ *ulïshur, ulïshmaq*).

اُلَشْدِي *ulashdï* – ulashdi, bo‘lishdi, taqsim qilishdi. اُلارْ اِكّى تَڤّارِنْ اُلَشْدِي *o‘lar ikki tawarïn ulashdï* – ular har ikkisi o‘z molini ayirishdi, taqsim qilishib, o‘z hissasini olishdi (اُلَشُورْ. اُلَشْماقْ *ulashur, ulashmaq*).

اُلْشْدِي *ulashdï* – birlashdi, ulashdi, yopishdi. بِيرْ نانْكْ بِيرِكا اُلْشْدِي *bir neŋ birgä ulashdï* – bir narsa bir narsaga ulashdi, yopishdi (اُلَشُورْ. اُلَشْماقْ *ulashur, ulashmaq*)[115].

اِلِشْدِي *ïlïshdï* – tushishdi. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تاغْدِنْ قُذِي اِلِشْدِي *o‘l meniŋ birlä tag‘dïn quzï ïlïshdï* – u men bilan tog‘dan quyi tushishda bahslashdi (اِلِشُورْ. اِلِشْماقْ *ïlïshur, ïlïshmaq*).

اِلِشْدِي *ïlïshdï* – osishdi. اُلْ مَنِك بِرْلا تُبِقْ اِلِشْدِي *o‘l meniŋ birlä topuq*[116] *ïlïshdï* – u men bilan to‘piq osishda bahslashdi. Bu masalada qay birimiz ustaligimizni sinashish haqida talashdik (اِلِشُورْ اِلِشْماقْ *ïlïshur, ïlïshmaq*).

اَمُشْدِي *amushdï:* اَرْ اَمُشْدى *amushdï er* – tingan, tinchigan, qutilgan odam (odamlarning har xil qochirma, achitma gaplaridan indamay qutilgan kishi haqida). Boshqalarga ham shunday (اَمُشُورْ. اَمُشْماقْ *amushur, amushmaq*).

اُنَشْدِيلارْ *unashdïlar* – ko‘nishdilar, unashdilar. بُو ايشِغْ اُلارْ قَمُغْ اُنَشْدِيلارْ *bu ïshïg‘ olar qamug‘ unashdïlar* – bu ishga ular hammalari rozi bo‘ldilar, unadilar. Boshqalarga ham shunday (اُناشُورْلارْ. اُنَشْماقْ *unashurlar, unashmaq*).

---

[115] Basim Atalay nusxasida berilgan izohga ko‘ra yozma nusxada shu so‘zdan so‘ng اُلِشْدِي نانْكْ *olïshdï nэŋ* – *narsa namlandi* so‘zi kelgan bo‘lib, bosma nusxada tushib qolgandir.

[116] Bunday to‘piq o‘yini hozir ham bor. To‘piq o‘ynaganda berkituvchi kishi to‘piqni hamma vaqt yonida olib yurishi shart bo‘lib, bir necha oydan keyin bo‘lsa ham, hammomga o‘xshash nozik joyda bo‘lsa ham, so‘ralgan hamon mana deb ko‘rsatib bersa, yutadi. Shuning uchun to‘piq osib yurish odat bo‘lgan bo‘lishi mumkin.

اِنِشْدي *ïnïshdï* – quyi tushishdi. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تاغْدِنْ اِنِشْدي *o'l menïŋ birlä tag'dïn ïnïshdï* – tog'dan tushishda u men bilan bahslashdi (اِنِشْمَاقْ .اِنِشُورْ *ïnïshur, ïnïshmaq*).

ق (q)

اَچِقْتي *achïqtï* – ochlikdan ezildi, qiynaldi. اَرْ اَچِقْتي *er achïqtï* – ochlikdan kishi qattiq ezildi, qiynaldi (اَچِقْمَاقْ .اَچِقَارْ *achïqar, achïqmaq*).

اُچُقْتي *uchuqtï*[117] – oxiriga yetdi. اِيشْ اُچُقْتي *ïsh uchuqtï* – ish oxiriga yetdi (اُچُقْمَاقْ .اُچُقَارْ *uchuqar, uchuqmaq*).

اُسُقْتي *usuqtï* – chanqadi, suvsadi. اَرْ اُسُقْتي *er usuqtï* – odam chanqadi (اُسُقْمَاقْ .اُسُقَارْ *usuqar, usuqmaq*).

Maqolda shunday kelgan: اُسُقْمِشْنا ساقِغْ قَمُغْ سُوقْ كُرُنُورْ *usuqmïsha saqïg' qamug' suw körûnûr* – chanqagan kishiga har bir sarob suv bo'lib ko'rinadi; [chanqagan kishi har narsani suv deb o'ylaydi]. Bu maqol "muhtoj odam har bir narsadan o'z hojatining chiqishini **(105)** o'ylaydi", degan mazmunda ishlatiladi.

اَشُقْتي *ashuqtï* – shoshildi, oshiqdi*. اُلْ اَقْكا اَشُقْتي *o'l ewgä ashuqtï* – u uyga yoki boshqa joyga shoshildi. Har bir narsaga chanqoq, mushtoq kishiga ham bu so'z qo'llanadi (اَشُقْمَاقْ .اَشُقَارْ *ashuqar, ashuqmaq*).

اَغُقْتي *ag'uqtï* – zaharlandi. اَرْ اَغُقْتي *er ag'uqtï* – odam zaharlandi. Bu fe'l o'timsizdir. Chunonchi, حُمَّ الْرَجُا مِنَ الْحُمَىٰ deyilgani kabi (اَغُقْمَاقْ .اَغُقَارْ *ag'uqar, ag'uqmaq*).

اَلِقْتي *alïqtï* – pastlashdi. اَرْ اَلِقْتي *er alïqtï* – odam pastlashdi. باشْ اَلِقْتي *bash alïqtï* – yara qavardi va fasodlandi. Shuningdek, oy ko'rgan yoki yangi tuqqan yoxud junubning qarashidan buzilgan har bir narsaga ham shu so'z qo'llaniladi (اَلِقْمَاقْ .اَلِقَارْ *alïqar, alïqmaq*). She'rda shunday kelgan:

[XLII]

باشي اَنِكْ اَلِقْتي قاني يُزُبْ تُرقتي
بالِغْ بُلبْ تَغِقْتي اَمْدي اَني كيم يَتارْ

---

[117] Fe'lning bu shakli hozir qo'llanmaydi. Fe'lning "*uchuqtï*" shakli hozirgi zamon o'zbek tilida "uchiga chiqqan" tarzida uchraydi.

* Olmaota nashrida *sog'indi, ichikdi.*

Bashï anïŋ alïqtï, *Balïg‘ bo‘lïb tag‘ïqtï,*
Qanï yuzub turuqti[118], *Emdi anï kim yetär.*

[Qoni to‘xtagan yarador haqida aytadi: uning yarasi qavarib, fasodlandi; toqqa chiqdi: yara qonga belandi, ahvol og‘irlashgan edi. Endi u kimga yetisha oladi].

ك (k)

اَتِكْتى *etikti*[119]: اُغْلانْ اَتِكْتي *o‘g‘lan etikti* – bola ulg‘aydi, etildi (اَتِكْماكْ . اَتِكارْ *etikär, etikmäk*).

اِچِكْتي *ichikti*: اَرْ اِچِكْتي *er ichikti* – odam jangda o‘z xohishi bilan taslim bo‘ldi va o‘z istagi bilan yana bir jangga kirdi (اِچِكارْ . اِچِكْماكْ *ichikär, ichikmäk*).

اُچُكْدي *ûchûkdi*[120*] اَرْ تِنِي اُچُكْدى *er tïnï ûchûkdi* – kishining tovushi jangda kesildi, ustiga sovuq suv to‘kilganidan nafasi o‘chdi (اُچُكارْ اُچُكْماكْ *ûchûkär, ûchûkmäk*).

ل (l)

اُبُلْدي *öpûldi*: سُوتْ اُبُلْدي *sût öpûldi* – sut ichildi. Boshqalarga ham shunday. Bu asosiy qoidadir, chunki o‘tgan zamon fe’liga ل l harfi orttirilsa, majhul (ishlovchisi aytilmagan, ko‘rsatilmagan) fe’l yasaladi (اُبُلْماكْ . اُبُلْرْ *öpûlûr, öpûlmäk*).

اَتِلْدي *atïldï:* اُقْ اَتِلْدي *o‘q atïldï* – o‘q otildi (اَتِلْماقْ . اَتِلُر *atïlur, atïlmaq*). چجاكْاَغْزِي اَتِلْدي *chechäk ag‘zï atïldï* – gul, g‘uncha og‘zi ochildi. Ochilib bir-biridan ayrilib ketmagan gul va boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi.

اَتَلْدي *ötäldi:* اُلْ بُو ايشْنَا اَتَلْدي *ol bu ïshta ötäldi* – u bu ishga qattiq harakat qildi, ko‘p tirishdi (اَتَلْماكْ . اَتَلْرْ *ötälûr, ötälmäk*). **(106)**

اُتُلْدي *otuldï:* تَرِغْ اُتُلْدي *tarïg‘ otuldï* – ekin o‘taldi, o‘toq qilindi. Ekin orasida o‘sib, ekinga zarar keltiruvchi o‘tlar yulib tashlandi (اُتُلْماقْ . اُتُلْرْ *otulur, otulmaq*).

---

[118] Hozirda *tirqirab qon oqdi* shaklida ishlatiladi.

[119] Bu so‘z bizda hozir qo‘llanuvchi *etuk, etildi* so‘zlarining *y* lovchi variantiga misoldir.

[120] Hozir *tovushi o‘chdi, nafasi o‘chdi* kabi birikmalardagi *o‘chdi* fe’li shu *uchukdi* fe’lining o‘zgargan shaklidir.

* Moskva nashrida *öčükti.*

اُتُلدِي *ûtûldi* – yungi kuydirildi, utildi. قُوی بَشِي اُتُلدِي *qo'y bashi ûtûldi* – qo'y kallasi yungi utib olindi. Boshqasida ham qo'llanadi (اُتُلماکْ .اُتُلُرْ *ûtûlûr, ûtûlmäk*).

اِتِلدِي *itildi:* نانْکْ اِتِلدِي *itildi neŋ* – narsa yo'qotildi, daf qilindi.

اِتِلدِي *etildi*[121]: اُغلانْ اِتِلدِي *o'g'lan etildi* – bola o'sib, emaklab yura boshladi (اِتِلُورْ .اِتِلماکْ *etilûr, etilmäk*).

اَچِلدِي *achïldï* – ochildi. کُوک اَچِلدِي *kök achïldï* – ish ochildi, ma'lum bo'ldi[122]; havo ochilishiga ham bu so'z qo'llanadi. کُنْکُلْ اَچِلدِي *köŋûl achïldï* – ko'ngil yorishdi. Har bir ochilgan narsaga ham bu so'z qo'llanadi (اَچِلُورْ .اَچِلماقْ *achïlur, achïlmaq*).

اِچِلدِي *ichildi* – ichildi. سُوقْ اِچِلدِي *suw ichildi* – suv ichildi (*ichilûr, ichilmäk*).

Boshqalarga ham shu so'z qo'llanadi.

اَذِلدِي *azïldï* – hushyorlandi. اَسرُک اَذِلدِي *esrûk azïldï*[123] – hushidan ketgan mast o'ziga keldi (اَذِلُرْ اذلماق *azïlur, azïlmaq*).

اِذِلدِي *izïldï* – qutuldi. تُتْغُنْ اِذِلدِي *tutg'un izïldï* – tutqun, asir qutuldi. Boshqasi ham shunday (اِذِلُرْ اِذِلماقْ *izïlur, izïmaq*).

اُرُلدِي *uruldï* – urildi. اَرْ اُورُلدِي *er uruldï* – odam urildi. Boshqasi ham shunday (اُرُلُورْ .اُرُلماقْ *urulur, urulmaq*). تِرْکِي اُرُلدِي *tergi uruldï* – dasturxon yozildi, solindi. تُوغْ اُرُلدِي *tug' uruldï* – navbat dovuli – nog'orasi chalindi.

اُرُلدِي *o'ruldï* – o'rildi, yig'ib olindi. تَرِغْ اُرُلدِي *tarïg' oruldï* – ekin, don o'rib olindi.

---

[121] Bizda hozir bu so'zning *y* li varianti qo'llaniladi: etildi (<etildi).

[122] Bosma nusxada کُوکْ اَچِلدِي *kök achïldï* gapi arabcha اِنْفَتَحَ الأَمْرُ وكَذالِکَ اِذا تَقَشَّعَتِ السَّماءُ deb izohlangan. Ya'ni *ish ochildi, havo ochildi* gapiga ham bu so'z qo'llanadi (1-jild. B.168). Lekin Basim Atalay nusxasida "ish ochildi" alohida misol bilan izohlangan.

[123] Alisher Navoiy asarlarida bu so'z *ajïlmaq* tarzida berilgan. Hazrat Navoiy Sulton Husayn Boyqaroning oylab-yillab, kecha-kunduz mastligidan qattiq g'azablanib, shohni hushyorlikka undab yozadi:

Necha bu xil mastlig'ing oyu yil,
Oy ila yil mastlig'ingdin ayil.

Qachong'acha bunday mastlikda vaqt o'tkazasan, mastlikdan ayrilib, ajralib hushyor bo'lgin axir. Demak, "Devon..."da keltirilgan اَذِلدِي *azïldï* so'zi bizga *ayildi* shaklida kelib, *z y* ga aylangan.

Ayilmoq – hushiga kelmoq

Boyilmoq – hushidan ketmoq

She'rda shunday kelgan:

[XLIII]

قُرْوِي جُوجْ قُرلدى تُوغُمْ تِكِبْ اُرْلْدِي
سوسى اتن ارلدى قَنْجُقْ قَجار اُلْ تُتارْ

Qurvï chuvach quruldï, *Sûsi o'tun o'ruldï,*
Tug'um tikib uruldï, *Qanchuq qachar o'l tutar.*

Jangni ta'riflab yozadi: Xonning qubbali chodiri qurilgan. Bu chodir ipakdan ishlanib, qattiq issiqdan va qor-yomg'irdan saqlash uchun foydalaniladi; jang tug'lari tikilib, navbat dovullari chalinib, dushman askarlari ekindek o'riladi. Endi (u vaqt) dushmanning boshlig'i mendan qanday qocha oladi.

[Xonning qubbali chodiri qurildi, tug' – bayroqlar tikilib, dovullar chalindi. Dushman askari o'tdek o'rildi. Qayoqqa qochsa, (ham) u tutiladi].

أُرْلْدِي *o'ruldi*[*] – o'rildi. أُرْكانْ أُرْلْدِي *ûrgän oruldï* – tasma o'rildi. Boshqalari ham shunday (أُرْلُرْ أُرْلْماقْ *orulur, o'rulmaq*[**]).

أُرْلْدِي *ûrûldi* – g'azablanib shishdi. أَرْ أَفْكاسِنْدا أُرْلْدِي *er öpkäsindä*[***] *ûrûldi* – g'azablanishdan odam shishdi. **(107)** قابْ أُرْلْدِي *qap ûrûldi* – mesh puflandi, shishirildi. أُوتْ أُرْلْدِي *ot ûrûldi* – olov puflandi: Bu fe'l ham o'timli, ham o'timsiz holda qo'llanadi.

Maqolda shunday kelgan: يِلِنْكُنْ أُرْلْمِشْ قابْ اُلْ آغْزِي يَزلبْ اُلْقُنُورْ *Jalïŋuq urulmïsh qap o'l, ag'zï jazïlïb alqïnur* – odam bolasi puflab shishirilgan mesh kabidir; og'zi ochilsa, el uni yo'qotadi, so'ndiradi.

اِرلْدِي *irildi*[124]: أَرْ اِرلْدِي سَرلْدِي *er irildi, serildi* – odam qayg'udan esankirab qoldi, joni siqildi, o'zini koyidi (اِرلْماكْ .اِرلُرْ *irilûr, irilmäk*).

---

[*] Moskva nashrida *örüldi.*

[**] Bosma nusxada bu o'rinda noaniq ravishda *q* berilgan.

[***] Moskva nashrida أَفْكاسِنْدا *övkäsindä.*

[124] Bu so'z ayrim fe'l emas, idiomatik iboradir. Qandaydir sabablar bilan alamli kechinmalar kechirganlarga nisbatan qo'llanadi.

أُزُلْدِي *ûzûldi*[*]: اِنِكْاَتِي أُزُلْدِي *aniŋ eti ûzûldi* – uning eti uzildi. Uzunasiga uzilgan har bir narsaga ham qo‘llanadi (أُزُلْرْ أُزُلْماكْ *ûzûlûr, ûzûlmäk*).

اَزِلْدِي *azïldï* – ozildi. يُولْ اَزِلْدِي *yo‘l azïldï* – yo‘ldan ozildi, adashildi (اَزِلْرْ.اَزِلْمَاقْ *azïlur, azïlmaq*).

أُزَلْدِي *ûzäldi* – charchadi. اَرْ أُزَلْدِي *er ûzäldi* – odam charchadi; tez qutula olmaydigan bir ishda uzun og‘riqda qoldi. اِكْلِكْ أُزَلْدِي *iklik ûzäldi* – kasalning jon berishi qiyin bo‘ldi. Chunki qiynalganidan [jon berishi ham] og‘irlik qilib qoldi. [O‘limning og‘irligidan qutulmaydigandek ko‘rindi] (أُزَالْرْ. أُزَالْماكْ *ûzälûr, ûzälmäk*).

أُزُلْدِي *ûzûldi* – uzildi. نانْك أُزُلْدِي *ûzûldi neŋ* – narsa uzildi (أُزُلْرْ. أُزُلْماكْ *ûzûlûr, ûzûlmäk*).

اَسِلْدِي *asïldï*: يِشِغْ اَسِلْدِي *yïshïg‘ asïldï* – ip, arqon cho‘zildi. Boshqalarga ham shunday qo‘llanadi. Cho‘zishga ham shunday (اَسِلْرْ اَسِلْماقْ *asïlur, asïlmaq*).

اَسِلْدِي *asïldï*: بِيرْ نانْكْ بِيرْكا اَسِلْدِي *bir neŋ birgä asïldï* – bir narsa bir narsaga osildi, yopishdi, bog‘landi (اَسِلْرْ. اَسِلْماقْ *asïlur, asïlmaq*).

اُشَلْدِي ushaldï: اَتْماك اُشَلْدِي *etmäk ushaldï* – non burdalandi, ushaldi. Burdalangan boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُشَلْرْ اُشَلْماقْ *ushalur, ushalmaq*).

اَشُلْدِي *ashuldï*: اَنِكْ اَزا يُغُرْقانْ اَشُلْدِي *aniŋ uzä yug‘urqan ashuldï* – uning ustiga kiyim yopildi. Narsa ustiga narsa qoplanish, o‘ralishiga ham bu so‘z qo‘llaniladi (اَشُلْرْ. اَشُلْماقْ *ashalur, ashalmaq*).

اَشِلْدِي *äshildï*: قُمْ اَشِلْدِي *qum äshildi* – qum yig‘ildi, to‘dalandi. Boshqalarga ham shunday (اَشِلْرْ. اَشِلْماك *öshilär, öshilmäk*).

اِشِلْدِي *ishildi* – moslashdi, kelishdi. اَنِكْ اَلِكِي اِيشْقا اِشِلْدِي *aniŋ eliki ïshqa ishildi* uning qo‘li ishga moslashdi, kelishdi, qovushdi[125]. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِشِلْرْ اِشِلْمكْ *ishilûr, ishilmäk*).

أُشَلْدِي *ûshäldi*: اَنِكْ اَڤِي أُشَلْدِي *aniŋ ewi o‘shäldi* – uning uyi qidirildi. Qidirilgan har bir narsaga ham shunday deyiladi (أُشَالْرْ. أُشَلْماكْ *ûshälûr, ûshälmäk*).

---

[*] Moskva nashrida ازلدي *ezildi.*

[125] Ba’zi o‘zbek shevalarida hozir bu so‘z ishlatiladi. Masalan, Farg‘ona shevalarida e*shilur, eshilmak* bir narsani *yaxshi bajarmoq, qoyil qilmoq* yoki bir ishga *qovushmoq* kabi ma’nolarda ishlatiladi.

أُقْلدي *uwuldï* – burdalandi, uvalandi. نانكْ أُقْلدي *uwuldï neŋ* – burdalangan, uvalangan narsa (أُقْلمَقْ .أُقْلرْ *uwulur, uwulmaq*). **(108)**

أُقْلدي *uquldï* – uqildi, tushunildi. بُو سُوزْ أُقْلدي *bu söz uquldï* – bu so‘z uqildi, tushunildi (أُقْلمَقْ .أُقْلرْ *uqulur, uqulmaq*).

أُقِلدي *o‘qildï* – o‘qildi. بِتِكْ أُقِلدي *bitik oqildï* – kitob o‘qildi (.أُقِلرْ أُقِلمَقْ *o‘qilur, oqilmaq*).

اِكِلدي *ekildi*[126] – ekildi. تَرِغْ اِكِلدي *tarïg‘ ekildi* – urug‘ ekildi. Har bir ekilgan narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِكِلماكْ .اِكِلرْ *ekilûr, ekilmak*).

اِكِلدي *egildi* – egildi. يغاجْ اِكِلدي *jïg‘ach egildi* – yog‘och egildi. Boshqalarga ham qo‘llanadi (اِكِلماكْ .اِكِلرْ *egilûr, egilmäk*).

Maqolda shunday kelgan:

قُرُغْ يغاجْ اِكِلماسْ. قُرْمِشْ كِرِشْ تُگُلماسْ

Qurug‘ yïg‘ach egilmäs, Qurmïsh kirish tûgûlmäs.

Quruq yog‘och egilmaydi, qurigan kirish [novda] (yoy qilib egib bog‘lash uchun) bog‘lanmaydi, tugilmaydi.

Bu maqol biron narsani ishlatishda haddan oshirib yuborilgandan keyin u narsa avvalgi holiga qaytmaydi, degan mazmunda ishlatiladi.

أُكُلدي *ökûldi*[127*] – uyuldi. تُبْراقْ أُكُلدي *tupraq ökûldi* – tuproq uyuldi. Boshqalari ham shunday (أُكُلماكْ .أُكُلرْ *ökûlûr, ökûmäk*).

---

[126] Bu so‘zning yozilishi haqida Basim Atalayda (I jild. B.198) bir izoh bor. Izohga ko‘ra, bu so‘z to‘la mazmunda اِكِلدي *äkildi* emas, اِكِلدي *ekildi* shaklida yozilgan ekan. Holbuki, bosma nusxa bu so‘zni I jild 171-betda ochiq-oydin اِكِلدي *äkildi* shaklida beradi. Bu so‘zga hech qanday izoh berilmaydi. Ikkinchi nashrdagi bu izoh bosma nusxa qo‘lyozmaga rioya qilmay yozilganini ko‘rsatadi.

[127] *Ökyildi* yoki *ÿkyildi* so‘zlarini aniq o‘qib bo‘lmaydi. Bu so‘z Alisher Navoiy asarlarida *ökyildi – ÿkyildi,* deb o‘qib kelingan:

Arsada satranjni ul kim to‘kar,
Necha yog‘och parchasi ul kim *o‘kar.*

Ya’ni: shaxmat taxtasiga betartib *uvilib* tashlangan shaxmat donalarining quruq yog‘och bo‘laklaridan boshqa nima farqi bor.

Ukulgan har taraf yuz ganj Qorun,
Ukulgan nofadin harvor harvor.

Xulosa: Navoiyning ko‘pgina asarlarida bir necha o‘rinda uchraydigan bu so‘z *o‘kmoq* tarzida *o‘* bilan yozilishi qat’iydir. Lekin bu so‘zni hozir jonli tilda

ٱكْلدِي *ögûldi*[128] – maqtaldi. اَرْ ٱكلدِي *er ögûldi* – odam maqtaldi (ٱكْلُرْ. ٱكْلماكْ *ögûlûr, ögûlmäk*).

اُبَنْدِي *ubandï* – yashirindi. اُلْ مَنْدِنْ اُبَنْدِي *o'l mendin ubandï* – u mendan yashirindi (اُبَنُورْ. اُبَنْماقْ *ubanur, ubanmaq*).

اُبُنْدِي *öpûndi*: اُلْ مُونْ اُبُنْدِي *o'l mûn öpûndi* – u sho'rva ichayotganday ko'rindi, haqiqatda ichmagan edi (اُبُنُورْ. اُبُنْماكْ *öpûnûr, öpûnmäk*).

Tarkibida *n* qo'shilib kelgan ba'zi fe'llar ikki xil ma'noda qo'llanadi: birinchidan, ishlovchi qilmagan ishni qilgan kabi ko'rinishini anglatadi; ikkinchidan, ishlovchining o'zi ishni boshqalarning yordamisiz bajarganini anglatadi.

اَتِنْدِي *atïndi***: اُلْ نارُو اَتِنْدِي *o'l naru atïndï* – ul nari (bir tomonga) surilib yurdi, emakladi. Bu so'z boshqalar harakati bilan dumalatilgan narsaga ham qo'llanadi (اَتِنُورْ. اَتِنْماقْ *atïnur, atïnmaq*).

اَتِنْدِي *atïndï* – otgandek ko'rindi. اُلْ اُقْ اَتِنْدى *o'l oq atïndï* – u o'q otgandek ko'rindi, haqiqatda u otmagan edi (اَتِنُورْ. اَتِنْماقْ *atïnur, atïnmaq*).

اُتَنْدِي *utandï* – uyaldi. اُلْ مَنْدِنْ اُتَنْدِي *o'l mendin utandï* – u mendan uyaldi (o'g'uzcha) (اُتَنُورْ. اُتَنْماقْ *utanur, utanmaq*).

اُتُنْدِي *ötûndi* – hikoya qildi. اُلْ جانقا اُتُك اُتُنْدِي *o'l xanqa ötûk*[129] *ötûndi* – u xonga o'z voqeasini so'zladi. Bu so'zning asli اُتْكُنْدِي *ötkûndi*, ya'ni eshitganiday hikoya qildi, demakdir (*ötûnûr, ötûnmäk*).

اَچِنْدِي *achïndï* – siyladi. بَكْ اَرِنْ اَچِنْدِي *beg erin achïndï* – **(109)** bek askarlarini siyladi, ularga edirdi, marhamat qildi. Boshqalarga ham shunday.e اَرْ اَتِنْ اَچِنْدِي *r atïn achïndï* – odam otiga g'amxo'rlik qildi, yem-hashaklarga to'ydirdi.

اَچِنْدِي *achïndi* – yechadiganday bo'ldi. اَرْ قُوِينْ اَچِنْدِي *er qo'jïn achïndï* – odam qo'ynini ochgandek tuyuldi. Kasal odamning ust

---

uyuldi so'ziga teng qo'yish ham mumkin: U holda bu so'zning *ÿgÿldi* tarzida u bilan berilishi mumkin, *k/g/y* tovushlarining hozirgi o'zbek shevalarida almashinishi bor bo'lgan hodisadir.

* Moskva nashrida *üküldi.*

[128] Hozir *maqtamoq* ma'nosida bu so'z qo'llanmaydi. Yozma adabiyotda Navoiygacha va undan keyingi davrlarda ham bu so'z keng qo'llangan.

[129] *Ötÿk* "hikoya" ma'nosida hozir uchramaydi. Lekin shu ma'noda "o'tgan voqea" – ertak so'zi qo'llanadi.

yopinchig‘ini yechishga yoki beshikda yotgan bola pardasini ochishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَچِنُرْ. اَچِنْماقْ *achïnur, achïnmaq*).

اُذُنْدِي *uzundï:* اَرْ اُذُنْدِي *er uzundï* – odam uyqusidan uyg‘ondi (اُذُنُرْ. اُذُنْماقْ *uzunur, uzunmaq*).

اُذُنْدِي *uzundï* – o‘chdi. اُوتْ اُذُنْدِي *o‘t uzundï* – o‘t o‘chdi. يُلا اُذُنْدِي *yula uzundï* – chiroq o‘chdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُذُنُرْ. اُذُنْماقْ *uzunur, uzunmaq*).

اُذُنْدِي *uzundï* – اَنِكْ قَتى اُذُنْدِي *aniŋ qutï uzundï* – uning baxti o‘chdi. She’rda shunday kelgan:

[XLIX]

اَمْدِي اُوذُنْ اِذِنْدِي كِيدِنْ تَلِمْ اُكُنْدِي
اِيلْ بُلغالِ* اِكِنْدِي اَنْداغْ اَرِكْ كم اُتارْ

Emdï uzïn uzundï , *El bulg‘alï igändi,*
Kedin telim ökûndi, *Andag‘ erig kim utar.*

Dushman endi uyqusidan uyg‘ondi, keyin kelishuv vaqtida bosh tortganidan ko‘p o‘kindi. Unday odamni mendan boshqa kim yengadi.

اَرِنْدِي *arïndï*[130] – tozalandi, yuvindi. اَرْ اَرِنْدِي *er arïndï* [131] – odam tozalandi, yuvindi. اَرْ اَرِنْدِي *er arïndï* – odam maxsus ohak bilan qovug‘idagi yungni tushirib, poklandi, ya’ni poki qildi (اَرِنُورْ. اَرِنْماقْ *arïnur, arïnmaq*).

اُرُنْدِي *urundï* – اَلْ اُوزِنْ اُرُنْدِي o‘l özin urundï – u bir ishga pushaymon qilib, o‘zini urdi. Urganday ko‘rinishga ham bu so‘z qo‘llanadi. اَرْ سُقُلْقْ اُرُنْدِي *er suwluq urundï* – er boshiga salla o‘radi. اُراغُتْ بُرُنْجُكْ اُرُنْدِي *urag‘ut bûrûnchûk*[132] *urundï* – xotin peshonabog‘ (dakana) o‘radi (اُرُنُرْ. اُرُنْماقْ *urunur, urunmaq*).

---

* Bu so‘z Moskva nashrida *osundï* shaklida berilgan.

[130] * Bu so‘z Basim Atalayda بلغال shaklida, Olmaota nashrida *bulgal* tarzida berilgan.

[131] Bu so‘z hozir, ko‘pincha, kasaldan sog‘ayish, xotinlar kasaliga tozalanishiga qo‘llanadi. Hozir qo‘llanuvchi *dardi aridi* gapidagi *aridi* so‘zi ham shu o‘zakdandir.

[132] *Burunchuk* so‘zi Alisher Navoiyda *peshonabog‘, dakana* ma’nosida qo‘llangan.

اُرُنْدِي *urundï* – qûzg‘aldi. اَرْ سِكِي اُرُنْدِي *er siki urundï* – odamning olati qo‘zg‘aldi (اُرُنْمَاقْ .اُرُنْرْ *urunur, urunmaq*).

اَرِنْدِي *erindi* – erindi. اَرْ ايِشْقَا اَرِنْدِي *er ïshqa erindi* – kishi ishga erindi, undan qochdi (اَرِنْمَاكْ .اَرِنْرْ *erinûr, erinmäk*).

اَسِنْدِي *asïndï* – tortib uza yozdi. اَتْ اَسِنْدِي *at asïndï* – ot qutulish uchun arqonni tortib uza yozdi.

اَسِنْدِمْ *ïsïndïm* – مَنْ اَنْكَارْ اِسِنْدِمْ *men anar ïsïndïm* – men uni sevdim, do‘st tutdim. اُلْ اُتْقَا اِسِنْدِي *o‘l otqa ïsïndï* – u o‘tga isindi. اُلْ كُنْدَا اِسِنْدِي *o‘l kûnda ïsïndï* – **(110)** u oftobda isindi (اِسِنْمَاقْ .اِسِنُورْ *ïsïnur, ïsïnmaq*).

اِشَنْدِي *ishändi* – ishondi, suyaldi. اُلْ مَنْكَا اِشَنْدِي *o‘l meŋä ishändi* – u ishda menga ishondi, suyaldi, orqa qildi (اِشَنْمَاكْ .اِشَنُرْ *ishäno‘r, ishänmäk*).

اَشُنْدِي *ashundï* – oshdi, o‘zdi. اُلْ مَنِدِنْ اَشُنْدِي *o‘l mendin ashundï* – u mendan o‘zdi (اَشُنْمَاقْ .اَشُنُرْ *ashunur, ashunmaq*).

اَوِنْدِي *awïndï* – ovundi. اُلْ مَنْكَا اَوِنْدِي *o‘l meŋä awïndï* – u men bilan chiqishib, ulfatlashib qoldi (اَوِنْمَاقْ .اَوِنُرْ *awïnur, awïnmaq*).

اُوُنْدِي *uwundï* – ushatdi. اُلْ اُزِنْكَا اَتْمَاكْ اُوُنْدِي *o‘l özïŋä etmäk uwundï* – u o‘zigagina non ushatdi (اُوُنْمَاقْ .اُوُنُرْ *uwunar, uwunmaq*).

اُوُنْدِي *uwundï* – qo‘llarini ishqaladi*. اُلْ اَلِكِنْ اُوُنْدِي *o‘l elikin uwundï* – u boshiga tushgan musibat sababli yoki ma’lum bo‘lgan bir fojiali xabar sababli va yoki biror og‘riq sababli qo‘llarini ishqaladi.

اُوِنْدِي *oqïndï* – o‘qildi. بِتِكْ اُوِنْدِي *bitik o‘qïndï* – kitob o‘qildi. اُلْ بِتِكْ اُوِنْدِي *o‘l bitik oqïndï* – u haqiqatda kitob o‘qimagani holda, o‘zini kitob o‘qigandek ko‘rsatdi (اُوِنْمَاقْ .اُوِنُرْ *o‘qïnur, o‘qïnmaq*). Bu so‘zda ن *n* ل *l* o‘rniga almashgan.

اَكِنْدِي *ekindi* – اُلْ اُوزِنْكَا تَرِغْ اَكِنْدِي *o‘l oziŋä tarïg‘ ekindi* – u er haydashda, urug‘ ekishda bir o‘zi ish ko‘rdi (اَكِنْمَاكْ .اَكِنُرْ *ekinûr, ekinmäk*).

اُكُنْدِي *ökündi* – pushaymon bo‘ldi. اُلْ يازِقْتَا اُكُنْدِي *o‘l jazïqïnqa ökündi* – u gunohiga achindi, pushaymon qildi. Har bir pushaymonlik haqida bu so‘z qo‘llanadi (اُكُنْمَاكْ .اُكُنُرْ *ökûnûr, ökûnmak*).

---

* Olmaota nashrida *siqdi*.

ٱكُنْدِي *ögûndi* – اُلْ أُوزِنْ أُكُنْدِي *o'l özin ögûndi* – u o'zini maqtadi (ٱكُنْمَاكْ .ٱكُنُرْ *ögûnûr, ögûnmäk*).

Maqolda shunday kelgan: اُمِنْدا اَرْتاتُرْ اُكُنْكوجى *ökûŋûchi ûmindä artatur* – o'zini maqtovchi, albatta, ishtonini bulg'atadi, ya'ni maqtanchoq ko'pincha gapning uddasidan chiqolmay xijolat tortadi, hatto ishtonini bulg'atadi. Bu maqol o'zini maqtamaslikka undab qo'llanadi.

اِكَنْدِي *ikändi** – sarkashlandi, tixirlik qildi, o'jarlik qildi. اَتْ اِكَنْدِي *at ikändi* – ot bo'ysunmadi, sarkashlik qildi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اِكَنْماكْ .اِكَنُرْ *ikänûr, ikänmäk*).

اِكَنْدِي *igändi* – bo'g'oz bo'ldi. قِسْراقْ اِكَنْدِي *qïsraq igändi* – baytal bo'g'oz bo'ldi.

اَلِنْدِي *alïndï* – اُلْ اَلِمِنْ اَلِنْدِي *o'l alïmïn alïndï* – u olasi, oladiganini [pulini] birovning yordamisiz o'zi oldi (اَلِنْماقْ .اَلِنْتُرْ *alïnur, alïnmaq*).

اُلَنْدِي *ulandï* – ulandi. اُلَنْدِي نانَكْ *ulandï neŋ* – bir narsa **(111)** ikkinchisiga ulandi (اُلَنْماقْ .اُلانْرْ *ulanur, ulanmaq*).

اُلُنْدِي *ulundï*** – o'ralgan, chirmalgan. اُلُنْدِي نانَكْ *ulundï neŋ* – daraxt atrofiga o'ralgan arqondek yoki kulcha bo'lgan ilondek chirmalgan, o'ralgan narsa. يُولْ اُلُنْدِي *yo'l ulundï* – yo'l aylandi (اُلُنْماقْ .اُلُنْرْ *ulunur, ulunmaq*).

اُلِنْدِيمْ *ulïndïm* – zerikdim, ko'nglimga tegdi. مَنْ بُو اِيشْتا اُلِنْدِمْ *men bu ïshta ulïndïm* – men bu ishda ko'p qiynalganim uchun siqildim, zerikdim, charchadim (اُلِنْماقْ .اُلِنْرْ *ulïnur, ulïnmaq*).

اِلَنْدِي *iländi:* اُلْ اَنْكارْ اَلَنْدِي *o'l aŋar iländi* – uni (topshirgan ishi ustida ish kutgandek bo'lib chiqmagani uchun) aybladi. Malomat uchun ham اِلَنْجْ *iländch* deb aytilishi shu asosdadir (اِلانُور اِلَنْماكْ *ilänûr, ilänmäk*).

اِلِنْدِي *ïlïndï*: تِكانْ تُونْقا اِلِنْدِي *tikän to'nqa ïlïndï* – tikan to'nga ilindi (اِلِنْماقْ .اِلِنُرْ *ïlïnur, ïlïnmaq*).

She'rda shunday kelgan:

[XLV]

تَبْدُو مَنْكا اَلِنْدِي اَمْكاكْ كَرُو اُلِنْدِي
قِلِمِشِنْكا اِلِنْدِي تُتْغُنْ بُلْبُلْ اُلْ قَتارْ

---

* Moskva nashrida *igändi.*

** Moskva nashrida *ulïndï.*

Tabdu[133] *meŋä ilïndï, Qïlmïshïŋa iländi,*
Emgäk kerû ulïndi. Tutg'un bolub ol qatar.

Dushman menga asir bo'ldi, mashaqqatlardan qiynaldi, hatto jonidan to'ydi. Qilgan ishiga pushaymon bo'ldi. Qilgan ishi uchun o'zini-o'zi yozg'irdi, borgan sari alami ortdi.

[Tabdu (kishi ismi) manga asir bo'ldi, qiynalib azoblandi, qilgan ishiga pushaymon bo'ldi. Asir bo'lib siqilmoqda].

اِلِنْدِي *ïlïndï:* اَرْ يَغِي قا اِلِنْدِي *er yag'ïqa ïlïndï* – odam dushmanga asir bo'ldi. تُرَقْقا اِلِنْدِي كَيِک *keyik tuzaqqa ïlïndï* – kiyik tuzoqqa ilindi.

اُمُنْدُمْ *umundum*[134] – umidlandim. مَنْ تَنْكْرىدَنْ اُمُنْدُمْ *men Teŋridän umundum* – men Xudodan umidlandim (اُمُنْمَاقْ .اُمُنْرْ *umunur, umunmaq*).

اَنُنْدِي *anundï* – hozirlandi. اَلْ ياغِيقا اَنُنْدِي *o'l jag'ïqa anundï* – u dushmanga [uni da'f etish uchun] hozirlandi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اَنُنْمَاقْ .اَنُنْرْ *anunur, anunmaq*).

اِنَنْدِمْ *ïnandïm* – ishondim, inondim. مَنْ اَنْكارْ اِنَنْدِمْ *men aŋar ïnandïm* – men unga ishondim (اِنَنْمَاقْ .اِنَانُرْ *ïnanur, ïnanmaq*). Ishonchli bek ma'nosidagi اِنَنْچْ بَکْ *ïnanch beg* – shu so'zdan olingandir.

1. Ikkilangan harflilar [uch harfli fe'llardan] bo'limi

ب (b)

اَبِتِّي *abïttï:* اَلْ اُزِنْ مَنْدِنْ اَبِتِّى *o'l ozin mendin abïttï* – u mendan o'zini yashirdi. Yashirilgan har narsaga ham shunday deyiladi (اَبِتْمَاقْ .اَبِتَرْ *abïtur, abïtmaq*).

ت (t)

اَتَتِّى *atattï* – ot bo'ldi. تاىْ اَتَتِّى *taj atattï* – toy ot bo'ldi, toy ulg'ayib otlar qatoriga o'tdi, ot hisoblandi. Arabchadagi: فُتِّيَتِ

---

[133] *Tabdu* so'zi bosma nusxada (I jild. B.177) تُدُو shaklida noaniq berilgan, asli تَبْدُو *tabdu* bo'lsa kerak.

[134] Bu fe'lning masdari "Devon..."da اُمُنْمَاقْ *umunmaq* deb ko'rsatilgan, hozirgi zamon o'zbek tilida *umidlanmoq* deb ishlatiladi.

اَلْجَارِيَةُ *futtiyatil joriyatu,* ya'ni cho'rilar qatoriga kirdi iborasi kabi. **(112)**

Maqolda shunday kelgan:

تاىْ اَتَتْسا اَتْ تِنُورْ. اُغُولْ اَرَذْسا اَتَا تِنُورْ

Tay atatsa, at tïnur, O'g'ul eräżsä ata tïnur.

Toy ulg'aysa, ot tinadi [ya'ni ot minishdan qutqariladi], o'g'il o'ssa, ota tinadi [ya'ni bola topgan hosil otani tindiradi].

She'rda ham kelgan:

[XLVI] تَكُرْ مَنِكْ ساقِمْنِي بِلْكالِكا اَىْ
تِنُرْ قَلِي اَتَسْا قِسْرَقْ سَنِي تاىْ

Tegûr meniŋ sawïmnï bilgäligä ay,
Tïnur qalï atatsa qïsraq seni[135] *tay.*

Mening so'zimni yetkuz, aqllilarga aytgin, agar toy ot bo'lsa, otlar qatoriga kirsa, baytal tinadi.

اَتَتّى *ätätti* – siqiqqa, qiyinchilikka soldi. اُلْ اَنِي اَتَتّي *o'l anï ätättï* – u uni siqiqqa soldi (اَتاتُرْ .اُتْماكْ *ätätûr, ätätmäk*).

ج (ch)

اَجِتّي *achïttï* – achitdi. اُلْ سِرْكا اَجِتّي *o'l sirkä achïttï* – u sirka achitdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. اُلْ اَنِكْ كُونكلِنْ اَجِتّي *o'laniŋ köŋlin achïttï* – u uning ko'nglini bir alamli holat bilan ranjitdi, og'ritdi, yaraladi (اَجِتُرْ .اَجِتْماقْ *achïtur, achïtmaq*).

ذ (z)

اُذِتّي *uzïttï* – uxlatdi. اُلْ مَنِي اُذِتّي *o'l meni uzïttï* – u meni uxlatdi[136] (اُذِتُرْ اُذِتْماقْ *uzïtur, uzïtmaq*). اُلْ يُغُرْتْ اُذِتّي *o'l jug'urt uzïttï* – u qatiq

---

[135] Bu misradagi سَنِى *senï* so'zini Basim Atalay ortiqcha deb hisoblaydi (Devanü lüğatit turk, s.207). Uning fikricha, bu yerdagi *seni* so'zi yanglish bo'lib, uning o'rnida toy ma'nosidagi سَبِى *sibi* bo'lishi kerak emish. Bizningcha, asli to'g'ridir. Birinchidan, agar *senï* emas, *sibi* – "toy" bo'lsa, so'nggi *taj* so'zi ortiqcha bo'lar edi. Ikkinchidan, umuman, fikr ikkinchi shaxsga qaratilgani uchun *senï* so'zi o'rinli keltirilgandir.

[136] Bu so'zning hozirgi zamon tilidagi shakli "uxlatdi"dir.

uvitdi, اُلْ اُتْ اُنِتّي *o'l utïtma utïttï* – u pishloq qildi. اُلْ اُتْ اُنِتّي *o'l ot utïttï* – u o'tni o'chirdi.

ر (r)

اَرِتّى *arïttï*: اُلْ تَرِغْ اَرِتّي *o'l tarïg' arïttï* – u don tozaladi[137]. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اَرِتْماقْ .اَرِتُرْ *arïtur, arïtmaq*).

اَرِتّى *eritti*: اُلْ قُوزي اَرِتّى *o'l qozï eritti* – u qo'zini axta qildi. [moyagini chiqarib oldi]. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. Bolani xatna qilganda ham shu so'z qo'llanadi. اُغْلانْ اَرَتّي *o'g'lan eritti** – bola erlardan sanaldi, erlar safiga o'tdi. Asli اَرَذْتي *eräżti*dir. Bu yerda so'zning so'nggi tovushi oldingi tovushga singish natijasida [assimilyatsiya] اَرَتّي *erätti*** holiga kelgan. Arabcha *żikr*dan مُذَكِّرْ *mużakkir* tuzilgani kabi (اَرَذُوزْ .اَرَذْماكْ *eräzûr, eräżmäk*).

اَرُتّى *ärûtti* – eritti. اُلْ ياغْ اُرُتّي *ol jag' ärûtti*[138] – u yog' eritdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اَرُتُرْ .اَرُتْماكْ *ärûtûr, ärûtmäk).*

ز (z)

اَزِتّي *azïttï* – adashtirdi, ozdirdi. اُلْ اَنْكارْ يُولْ اَزِتّي *o'l aŋar yo'l azïttï* – u uning yo'lini adashtirdi (اَزِتُرْ اَزِتْماقْ *azïtur, azïtmaq*).

اَزِتّي *äzitti* – اُغْلانْ قُلاقِنْ اَزِتّي *og'lan qulaqïn äzitti* – bolaning qulog'iga tamg'a urdi, tildi. Uzunasiga tilinish va tirmalanishdan bo'lgan har bir dog'ga ham bu so'z qo'llanadi (اَزِتُرْ .اَزِتْماكْ *ezitûr, ezitmäk*).

اُزَتّي *uzattï* – uzaytirdi, cho'zdi. اُلْ يِشْغْ اُزَتّى *o'l yïshïg' uzattï* – u arqonni cho'zdi. Boshqalarga **(113)** ham bu so'z qo'llanadi. اُلْ اِيشِغْ اُزَتّي *o'l ïshïg' uzattï* – u ishni cho'zdi, kechiktirdi, orqada qoldi, orqaga sudradi (اُزاتُرْ اُزَتْماقْ *uzatur, uzatmaq*).

اُزِتّي *ûzitti* – garang qildi. اُلْ اَنِكْ قُلاقِنْ اُزِتّي *o'l aniŋ qulaqïn ûzitti* – u ko'p so'zlab uning qulog'ini og'ir qildi, garang qildi, kar

---

[137] Bu so'zning mazmuni o'sha davrlardayoq hozirgiday edi, ya'ni bu so'z donlarnigina emas, sabzi, piyoz, choynak, piyola va boshqa ko'p narsalarni tozalashga ham qo'llanardi. Farg'onada "archimoq" tarzida talaffuz qilinadigan so'z sabzi, piyozga nisbatan ham qo'llanadi.

* Moskva nashrida *ärätti.*

** Bu misolning o'ziyoq *ärätti* shakli to'g'riligini ko'rsatadi (B.I.).

[138] Bu so'zni Basim Atalay اَرَتّى *ärätti* bo'lishi kerak deb izoh bergan (1-jild. B.208). Bizningcha, buni yanglish hisoblashdan ko'ra, so'nggi misolni alohida so'z sifatida izohlash haqida fikr aytish yaxshiroq edi.

qildi[139]. سِرْكا كُبْنِي أُزِتّي *sirka kûbni ûzitti* – sirka achishidan kubni, xumni terlatdi, kubning tashqarisiga sizib chiqdi. Shuningdek, boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (أُزِتُمَاكْ .أُزِتُرْ *ûzitûr, ûzitmäk*).

س (s)

اَسِتّي *äsitti* – cho‘zdirdi. اُلْ أُرُقْنِي اَسِتّي *o‘l uruqnï äsitti* – u arqonni cho‘zdirdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (.اَسِتُرْ اَسِتُمَاكْ *äsitûr, äsitmäk*).

أُسِتّي *usïttï* – tashna qildi, chanqatdi. تُوزْلُغْ اَتْ مَنِي أُسِتّى *tuzlug‘ et meni usïttï* – tuzli go‘sht meni tashna qildi, chanqatdi (أُسِتُرْ أُسِتُمَاقْ *usïtur, usïtmaq*).

اِسِتّي *isitti*: اُلْ مُونْ اِسِتّي *o‘l mûn isitti* – u sho‘rvani isitdi. Temir va boshqani qizitishga ham bu so‘z qo‘llanadi. اَرْ اِسِتّي *er isitti* – kishi isidi. Bu fe’l o‘timsiz fe’ldir.[140] Oldingisi mutaaddiy edi (اِسِتُرْ. اِسِتُمَاكْ *isitûr, isitmäk*).

ش (sh)

اَشْتّي *ashattï*: اُلْ مَنْكا اَشْ اَشْتّى *o‘l meŋä ash ashattï* – u menga osh oshatdi, u menga taom edirdi. Bu so‘zni ko‘pgina turkiy qabilalar, xonlar va ulug‘lar taomi ustida qo‘llaydilar. Lekin o‘g‘uzlar hammaning taomiga qo‘llaydilar. O‘g‘uzlarning qo‘llashi qoidaga muvofiqdir (اَشْتُرْ. اَشْتُمَاقْ *ashatur, ashatmaq*).

اَشُتّى *ashuttï* – pardalashga, o‘rashga buyurdi. اُلْ مَنْكا يُغُرْ قانْ اَشُتّي *ol meŋä jug‘urqan ashuttï* – (u boshqa birovni) menga parda o‘rashga, yopishga buyurdi. Har bir narsani boshqa birovga berkitishga, buyurishga ham bu so‘z qo‘llanadi (.اَشُتُرْ اَشُتُمَاقْ *ashutur, ashutmaq*).

She’rda shunday kelgan:

[XLVII] اِذو بيرب بُشْتُم تَقْسارْ يُولُغْ تَشْتُم
اَرَنْ اَسِنْ اَشُتُم يُكَن بَرْجا أَزِي جغدى

Izu berib boshuttum, Eran essin ashuttum

---

[139] Hozir bu so‘z *ezitti* shaklida emas, *achitti* tarzida qo‘llanadi. Masalan: “Quloqni achitma, miyani achitdi” kabi.

[140] Mahmud Koshg‘ariy ayrim fe’l shakllarining ham o‘timli, ham o‘timsiz holda qo‘llanishini ko‘rsatgan.

Tawar yo'lug' tashuttum, Yûkûn barcha özi chag'di**.*

Asir haqida gapiradi:

Mol berib o'zini qutqazsin deb, uni bo'shatdim. Topgan-tayanganlarini o'z joyiga tashishga buyurdim. Odamlar aybini yer tagiga ko'mishga, yopishga buyurdim. Ularning boshliqlari yordamchisiz hamma yukni o'ng qo'li bilan bog'ladi.

[Ozodlik berib bo'shatdim. (Bo'shatish uchun to'laydigan) mollarini o'ziga tashitdim, odamlarning ayblarini yopib ketdim. Hamma yukini o'zi tashidi].

أُشْتِي *ûshûtti* – sovuqqa qoldirdi. أُلْ مَني تُمْلِغْقا أُشْتِي *o'l meni tomlïg'qa ûshûtti* – u meni sovuqda qaltiratdi, uyushtirdi. أُلْ سُجِكْ أُشْتِي *o'l sûchik ûshûtti* – **(114)** u ichiladigan shirin sharbatni sovitish uchun sovuqqa qo'ydi, sovutti. Bu bir xil ichimlikdir (أُشْتُرْ. أُشْتْماكْ *ûshûtûr, ûshûtmäk*).

أُشْتِي *ûshätti* – ushatdi, sindirdi, burdaladi. أُلْ أَتْماكْ أُشْتِي *o'l etmäk ûshätti* – u non ushatdi, sindirdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. Har bir narsani maydalashga, ushatishga ham bu so'z qo'llanadi (أَشْتُرْ. أَشْتْماكْ *ûshätûr, ûshätmäk*).

أَشِتِي *äshitti*: أُلْ أَنِک أَوْنْ أَشِتِي *o'l anïŋ ewin äshitti* – u odam boshqa kishiga uning uyi haqida so'zlashishga, tekshirishga buyurdi. Shuningdek, har bir narsa to'g'risida bahslashish, tortishish, muzokara olib borish, janjallashish haqida ham bu so'z qo'llanadi (أَشِتُرْ. أَشِتْماكْ *äshitûr, äshitmäk*).

Maqolda shunday kelgan:

قُلاقْ اَشِتْسا كُونْكُلْ بِلِيرْ. كُوزْ كُورْسا أَنِکْ كَلِيرْ.

Qulaq eshitsä könzl bilir, Köz körsä ûzik kelir.[141]

Quloq so'zni eshitsa, ko'ngil biladi; ammo ko'z seviklisini ko'rsa, shavq qo'zg'aladi.

---

* Moskva nashrida *juluy*.

** Moskva nashrida *čïydï*.

[141] Alisher Navoiyda bu maqol birmuncha farqli berilgan. Bu maqolda sevgida ko'z sevgisi kuchli ekani aytiladi. Navoiyda esa ko'ngil sevgisi kuchli deb beriladi: ko'zni bir amallab saqlab qolish mumkin, ko'ngilga sevgi yetsa, uni qanday qilib saqlab qolaman, deydi:

Ko'zni o'gush sayi ila zabt etkamen,
Etsa ko'ngil zabtiga ish netkamen.

غ (g‘)

اَغِتّي *ag‘ïttï* – yuqoriga chiqardi. اُلْ اَني تاغْقا اَغِتّي *o‘l anï tag‘qa ag‘ïttï* – u uni toqqa chiqardi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi. تَنْكْرِي بِلْتْ اَغِتّي *Teŋri bulït ag‘ïttï* – Tangri havoda bulut paydo qildi (اَغِتُرْ. اَغِتْماقْ *ag‘ïtur, ag‘ïtmaq*).

ق (q)

اَقِتّي *aqïttï*: تَنْكْرِي اَقِنْ اَقِتّي *Teŋri aqïn aqïttï* – Tangri oqin (sel) oqizdi. اُلْ سُوقْ اَقِتّي *o‘l suw aqïttï* – u suv oqizdi. بَكْ اَقِنْجي اَقِتّي *beg aqïnchï aqïttï* – bek dushmanga qarshi qurolli kuch yubordi (اَقِتُرْ. اَقِتْماقْ *aqïtur, aqïtmaq*).

اُقِتّي *o‘qïttï* – o‘qitdi. اُلْ مَنْكا بِتِكْ اُقِتّي *o‘l meŋä bitik oqïttï* – u menga kitob o‘qitdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُقِتُرْز اُقِتْماقْ *o‘qïtur, o‘qïtmaq*).

ك (k)

اِكِتّي *ekitti* – ektirdi. اُلْ تَرِغْ اِكِتّي *o‘l tarïg‘ ekitti* – u urug‘ septirdi, don ektirdi. Unib chiqadigan har bir o‘simlikka ham shu so‘z qo‘llanadi (اِكِتُر كِتْماكْ *ekitûr, ekitmäk*).

اِكِتّي *ûgitti*: اُلْ تَرِغْ اُكِتّي *o‘l tarïg‘ ûgitti* – u don tortdi, tegirmonda tortib un qildi. Boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُكِتُرْ. اُكِتْماكْ *ûgitÿr, ûgitmäk*).

اِكِتّي *ikitti*: اُلْ اَني اِكِتّي *o‘l anï ikitti* – u uni tarbiya qildi. Aslida اِكِذْتي*ikizti*dir. *z t* ga singishi [assimilyatsiya] natijasida اِكِتّي *ikitti* – bo‘lgan (اِكِزْماكْ. اِكِذُرْ *ikizûr, ikizmäk*).

ل (l)

اُلَتّي *ulattï* – ulatdi. اُلْ يِبْ اُلَتّي *o‘l jip ulattï* – u ip ulatdi (اُلَتُرْ. اُلَتْماقْ *ulatur, ulatmaq*).

اُلِتّي *ulïttï* – ulitdi. *اُلْ اَني اُرُبْ اُلِتّي *o‘l anï urub ulïttï* – u uni urib ulitdi, bo‘ri uvillaganidek ulitdi (اُلِتُرْ. اُلِتْماقْ *ulïtur, ulïtmaq*). اُلْ اَنِكْ بُيْنِنْ اُلِتّي *o‘l anïŋ bojnïn ulïttï* – u uning bo‘ynini qayirdi, bukdi. Har narsani qayirib burashga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُلِتُرْ. اُلِتْماقْ *ulïtur, ulïtmaq*).

اُلْتّي *ölûtti* – ivitdi. اُلْ تُونْ اُلْتّي *o‘l ton o‘lutti* – **(115)** u to‘nini ivitdi, ho‘l qildi[142]. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُلْتُرْ. اُلْتْماقْ *o‘lutur, o‘lutmaq*).

---

[142] Alisher Navoiyda bu so‘z xuddi shu shaklda uchraydi:
Oldi *o‘l* ammo aning olida ko‘l.

اِلَتّي *ilätti* – eltdi, olib bordi. اُلْ قاغُونْ اَقْكا اِلَتّي *o'l qag'un ewgä ilätti* – u uyiga qovun eltdi, olib ketdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اِلَتْماكْ .اِلَتُرْ *iläto'r, ilätmäk*).

اُلَتّي *ûlätti* – ulashtirdi. اُلْ چِغاتقا يَرْماقْ اُلَتّي *o'l chïg'ajqa jarmaq ûlätti* – u faqirlarga pul, tangalar ulashishga, tarqatishga buyurdi (اُلَتْماكْ .اُلَتُرْ *ûlätûr, ûlätmäk*).

اَمِتّي *ämitti*: تامْ اَمِتّي *tam*[143] *emitti* – devor qiyshaydi, yiqila yozdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. كُنْكُلْمْ اَنْكَرْ اَمِتّي *köŋlum aŋar emitti* – dilim unga moyil bo'ldi (اَمِتْماكْ .اَمِتُرْ emitûr, emitmäk).

She'rda shunday kelgan:

[XLVIII]

قُلانْ تُكالْ قُمُتّى اَرْقارْ سُقَقْ يُمُتّي

يَيْلاغْ تَبا اَمِتّي تزكى تُرُبْ سَكْرِشُورْ.

Qulan tûgäl qumutti, *Arqar soqaq yumutti,*

Yajlag' taba emitti, *Tizgïq* torub sekräshûr.*

Bahorni ta'riflab yozadi:

Bahor qulon, kiyiklarni hayajonga soldi, tog' echki va kiyiklarni to'pladi, ular yaylovlarga mayl qildilar. U yerlarda shodlikdan saf tortib, sakrashib o'ynamoqdalar.

[Butun qulonlarni qo'zg'atib yubordi. U (bahor) tog' echkilari va kiyiklarni to'pladi. (Ularni) yaylovlarga yo'latdi, saf-saf bo'lib sakrayotirlar]

ن (n)

اَنُتّي *anuttï* – mosladi, hozirladi. اُلْ يَغْي قا تُلْمْ اَنُتّي *o'l jag'ïqa tulum anuttï* – u dushmanga qarshi asbob, qurol hozirladi. Har bir tayyorlangan narsaga ham bu so'z qo'llanadi (اَنُتُور .اَنُتْماقْ *anutur, anutmaq*).

Maqolda shunday kelgan:

Bu yerdagi *o'l* so'zi shu o'zakdandir.

[143] *Tom* so'zi Alisher Navoiy asarlarida "devor" ma'nosida uchraydi. Hozirgi tilda: Toshkentda uyning tepa qismi, Farg'onada uy, Qashqadaryoda hovli ma'nosidadir.

* Bu so'z tuzilishi, yozilishiga ko'ra singarmonizm qoidasiga muvofiq emas. Moskva nashridan *tizig* deb olib qoidaga moslashtirdik.

تُلُمْ اُنتسا قُلُنْ بُلُوْر. تُلُمْ اُنْتسا بُلُنْ بُلُوْر

To'lum anutsa, qulun bulur,
To'lum unutsa, bulun bo'lur.*

Dushmaniga (qarshi) qurol hozirlagan kishi qulun (toy) topadi, qurol hozirlashni unutgan kishi asir bo'ladi. Bu maqol ishlarga oldindan hozirlik ko'rish lozim ekanligiga undab aytiladi.

اُنَتّي *unattï* – unatdi, ko'ndirdi. مَنْ اُناماسْن اَرْدِمْ اُلْ مَني اُنَتّى *men unamas erdim o'l meni unattï* – men bu ishga unamas edim, u meni unatdi (اُناتُرْ. اُناتْماقْ *unatur, unatmaq*).

اُنِتّى *unïttï* – unutdi. اُلْ سوزِنْ اُنِتّي *o'l sözin unïttï* – u so'zini unutdi. Boshqalarga ham shunday (اُنِتُرْ. اُنِتْماقْ *unïtur, unïtmak*).

اِينَتّي *inätti* – tamg'alatdi. اِينَتّى اُلْ قُويِنْ *o'l qojïn inätti*** – u qo'yni tamg'alashga buyurdi. Bu qo'yning qulog'idan bir oz kesishdir (اِنَتُرْ اِنَتْماكْ *inätûr, inätmäk*).

1. Bu bo'lim (ikkilangan uch harflilar)ning manqusi

اَيِتّي *ajïttï*[144] — so'radi. اُلْ مَنْكا سُوزْ اَيِتّى *o'l meŋä söz ajïttï* – u mendan so'z so'radi. O'g'uzlar مَنْ اَنْكار سُوزْ اَيِتّمْ *men aŋar söz ajittim* – men u bilan so'zlashdim – deydilar, lekin bu qoida emas [qoidaga xilof] (اَيِتُورْ. اَيِتْماقْ *ajïtur, ajïtmaq*).

اُيَتّى *ujattï* – uyaldi[145]. اُلْ مَنْدِنْ اُيَتّى *o'l mendïn ujattï* – u mendan uyaldi. Asli اُياذْتي *ujaztï* dir. Bu so'z idg'om [regressiv assimilyatsiya] natijasida *ujattï* bo'lgandir (اُياذُرْ. اُياذْماقْ *ujazur, ujazmaq*). **(116)**

---

* Moskva nashrida *bulun.*

** Moskva nashrida *enätti*

[144] Hozirgi tilimizda *aymaq* ham, *aytmoq* ham qo'llanadi. *Aytmoq* asosdir. Holbuki, bu misolda *aytmoq – so'ramoq* ma'nosida bo'lib, o'g'uzlar uni yanglish ravishda so'zlamoq ma'nosida qo'llar ekanlar. "Devon..."ning bir necha erida *aydi* shaklida berilgan.

[145] Farg'ona shevalarida *uyatdi* tarzida qo'llanadi.

2. Bu bo‘limning to‘rt harflilari

ب (b)

أَبِدَّي *abïddï* – qochirdi, yashirdi. أَبِدَّي كِشِيدِنْ أَنِي أُلْ *o‘l anï kishidin abïddï* – u uni odamlardan qochirdi, yashirdi. Boshqalardan yashirilgan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (أَبِتُرْ. أَبِتْماقْ *abïtur, abïtmaq*).

3. Bu bo‘limning g‘unnalilari

أَنْكُقْتِي *o‘ŋuqtï* – unniqdi, o‘ngdi, aynidi. أَنْكُقْتِي أُوزِي أُرْ *er yûzi oŋuqtï* – odamning yuzi unniqdi. بَرْجِنْ أَنْكُقْتِي *barchin onuqtï* – ipak kiyimlikning rangi aynidi (أَنْكُقْماق. أَنْكُقارْ uŋuqar, uŋuqmaq).

ل (l)

أَنْكُلْتِي *o‘ŋultï* – o‘ngaldi, o‘nglandi. سُكَلْ أَنْكُلْتِي *sûkäl** *o‘ŋultï* – kasal kishi sog‘aydi. إِشْ أَنْكُلْتِي *ïsh o‘ŋultï* – chalkash ish o‘ngaldi (أَنْكُلُورْ أَنْكُلْماقْ *oŋulur, oŋulmaq*).

Uch harflilar bo‘limi tugadi. Endi

TO‘RT HARFLILAR BO‘LIMI

O‘RTASI VA OXIRI SUKUNLI BO‘LGAN *FA’LALDI* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR

ر (r)

أُرْبَرْدِي *ûrpärdi* – uh tortdi, oh-voh qildi. أَرْ أُرْبَرْدِي *er ûrpärdi* – odam g‘azabdan, urishdan oh-voh qildi. تَقَاغُو أُرْبَرْدِي *taqag‘u ûrpärdi* – xo‘roz urishishdan hurpaydi. أَنِكْ يِنِي أُرْبَرْدِي *aniŋ jini ûrpärdi* – uning juni, tuki hurpaydi (أُرْبَرْمَاكْ. أُرْبَرْ *ûrpärûr, ûrpärmäk*).

أُبْتُرْدِي *öptûrdi* – o‘ptirdi. أُبْتُرْدِي أُلْ أَنِي *o‘l anï öptûrdi* – u birovni o‘pishga buyurdi (أُبْتُرْمَاكْ. أُبْتُرْ *öptûrûr, öptûrmäk*).

أَتُّرْدِي *atturdï* – ottirdi. أَتُّرْدِي أُلْ أُقْ *o‘l oq atturdï* – u uni o‘q otishga buyurdi. Har bir narsani ottirishga ham shu so‘z qo‘llanadi (أَتُّرْماقْ. أَتُّرُرْ *atturur, atturmaq.*)

---

* Moskva nashrida *sökäl.*

اُتُّردي *öttûrdi* – chaldirdi. سِبِزْغُو اُتُّردي *sibïzg'u öttûrdi* – sibizg'a (surnay) chaldirdi. Biron ta'sir bilan ovoz chiqaradigan har bir narsaga ham shu so'z qo'llanadi (اُتُّرْماكْ .اُتُّرُرْ *öttûrûr, öttûrmäk*).

اِيتُّردي *ättûrdi* – tuzattirdi. اُلْ مَنِكْ اِيشِمْ اِيتُّردي *o'l meŋiŋ ïshïm ättûrdi* – u mening ishimni tuzatishga buyurdi. اُلْ اَتُكْ اِيتُّردي *o'l etûk ettûrdi* – u mahsini, etikni tuzatishga buyurdi. Boshqalarga ham shunday (اِيتُّرْماكْ .اِيتُّرُرْ *ättûrûr, attûrmäk*).

اَجْتُّرْدي *achturdï* – ochtirdi. اُلْ قَبُغْ اَجْتُّرْدي *o'l qabug' achturdï* – u eshikni ochishga buyurdi. Ochishga buyurilgan har narsaga ham shunday qo'llanadi (اَجْتُّرْماقْ .اَجْتُّرُرْ *achturur, achturmaq*).

اِجْتُّرْدي *ichtûrdi* – ichtirdi. اُلْ مَنْكا سُوتْ اِجْتُّرْدي *o'l meŋä suw ichtûrdi* – u menga suv ichtirdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اِجْتُّرْماكْ .اِجْتُّرُرْ *ichtûrûr, ichtûrmäk*). اِجُرْدي *ichûrdi* ham shu ma'noda qo'llanadi. **(117)** Maqolda shunday kelgan:

سُوتْ اِجُرْماسْكا سُوتْ بِيرْ *suw ichûrmäsgä sût ber* – suv ichirmasga sut ber. Senga yomonlik qilganga ham yaxshilik qil, degan ma'noda ishlatiladi. Bu fe'llarda harakatda ikki shaxsning borligi qoidadir. Biri – buyuruvchi, ikkinchisi bajaruvchidir. Bu fe'llar ikki harflidir. Bu maqsad uchun o'zakka ikki harf orttirib yasaladi. Bu xil qoidalar qiyos qilish bilangina tushunilmaydi. Shuning uchun bu o'rinda aytildi.

اَخْتَرْدي *axtardï* – ag'dardi. اَرْ تاشِغْ اَخْتَرْدي *er tashïg' axtardï* – odam toshni ag'dardi. تُبي يِغاچِغْ اَخْتَردي *tûpi yïg'achïg' axtardï* – shamol daraxtni ag'dardi. Biron narsani ag'daradigan har bir narsaga ham shu so'z qo'llaniladi. Bu so'zdagi *x g'* o'rniga almashib kelgandir. Chunonchi, arabchada خَتَّارْ *xattor* – g'addor va خِمارُ النّاسِ *ximorunnosi* va غِمارُهُمْ *g'imoruhum* so'zlaridagi kabi. اُلْ بِيرْ اَجْتَرْدي *o'l jer axtardï* – u yer ag'dardi, yer haydadi, shudgor qildi (اَخْتَرْماقْ .اَخْتَرُرْ *axtarur, axtarmaq*).

اَرْتُرْدي *arturdï* – orttirdi. اُونْ يَرْماقْ اُزا بِيرْ اَرْتُرْدي *o'n yarmaq ûzä bir arturdï* – o'n tanga ustiga bir tanga orttirdi. اَرْ اَرْتُرْدي *er arturdï* – odam haddidan oshdi (اَرْتُرْماق .اَرْتُرُرْ *arturur, arturmaq*).

She'rda shunday kelgan:

[XLIX]

كَلْدي بُرُو اَرْتُرُو — بِيرْدي اِيلِنْ اَرْتُرُو
مُندا قَلِبْ اُلْتُرُو — بُكْرِي بُلِبْ اُنْ بُتارْ

Keldi berû arturu, *Munda qalïb o'lturu,*
Berdi elin arturu[*], *Bûgri bo'lïb ûn bûtär.*

Asir bo'lgan bek haqida so'z boradi: Bek haddan ortiq kekkayib, haddidan oshib, mag'rurlanib ko'p askar bilan bizga keldi. Keyin bizga mamlakatini hadya qildi. Yonimizda tovushi bo'g'iq, munkayib, engashib o'ltirib qoldi.

[Bizga tizilgan odam (askar)lari bilan keldi. Bizga mamlakatini topshirdi. O'zi bu yerda o'ltirib qoldi. Engashib qolgach, tovushi chiqmas edi]

اَرْتُرْدِي *ärtûrdi* – kechirdi. اَنِكْ يازُقِنْ اَرْتُرْدِي *anïŋ yazuqïn ärtûrdi* – uning gunohini kechirdi. اَنِكْ ايشِنْ اَرْتُرْدِي *anïŋ ïshïn ärtûrdi* – uning ishini o'tkazdi, qabul qildi. Bir yerdan ikkinchi yerga biron narsani ko'chirgan kishi to'g'risida ham shu so'z qo'llanadi (.اَرْتُرُرْ اَرْتُرْماكْ *ärtûrûr, ärtûrmäk*).

اَزْتُرْدِي *äztûrdi*: اُلْ اُغْلى قُلاقِنْ اَزْتُرْدِي *o'l o'g'lï qulaqïn äztûrdi* – u o'g'lining qulog'ini tildirdi, teri yoki yerdagi har bir uzunasiga tilib chizilgan chiziqqa ham bu so'z qo'llanadi **(118)** (.اَزْتُرُرْ اَزْتُرْماكْ *äztûrûr, äztûrmäk*).

اُزْتُرْدِي *ûztûrdi*: اُلْ يِبْ اُزْتُرْدِي *o'l jip ûztûrdi* – u ip uzdirdi. Boshqa o'rinlarda ham shunday so'z qo'llanadi (.اُزْتُرُرْ اُزْتُرْماكْ *ûztûrûr, ûztûrmäk*).

اَسْتُرْدِي *asturdï* – ostirdi. اُلْ اَرْ اَسْتُرْدِي *o'l er asturdï* – u odamni ostirishga buyurdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. اُلْ اَتْ اَسْتُرْدِي *o'l et asturdï* – u go'sht ostirdi, u go'shtni qoziqqa, kanoraga osishga buyurdi (.اَسْتُرُرْ اَسْتُرْماقْ *asturur, asturmaq*).

اَسْتُرْدِي *ästûrdi*: اُرُقْ اَسْتُرْدِي *o'ruq*[**] *ästûrdi* – u arqonni cho'zdirdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. اُلْ قِقْ اَسْتُرْدِي *o'l qawïq ästûrdi* – u kepak elatdi. Tariqni qipiq va kepakdan ayirishga, tozalashga buyurdi. Sovurilgan va elangan har bir narsaga ham bu so'z qo'llanadi (.اَسْتُرُرْ اَسْتُرْماكْ *ästûrûr, ästûrmäk*).

اُسْتَرْدِي *ûstärdi*: اُلْ مَنْكا اُسْتَرْدِي *o'l meŋä ûstärdi* – u bir ishda meni yengish uchun tirishdi. اُلْ قِلْمِشْ ايشِنْ اُسْتَرْدِي *o'l qïlmïsh ïshïn*

---

[*] Moskva nashrida *ärtürü*.
[**] Moskva nashrida *uruq*.

ûstärdi – u qilgan ishidan tondi, inkor qildi. Har bir ishdan tonishga, inkor etishga ham bu so‘z qo‘llanadi (أُسْتَرْماكْ .أُسْتَرْ *ûstärûr, ûstärmäk*).

Maqolda shunday kelgan: تُوزُنْ بِرْلا أُسْتَرْما أُتُون بِرْلا أُرْشْ. *Tûzûn birlä urush, utun birlä ûstärmä* – yuvosh odam bilan urish; chunki sen uni bosishing mumkin, uyatsiz, yuzsiz odam bilan urishma. Chunki u seni sharmanda qiladi.

أَشْتُرْدِي *äshitûrdi** – eshittirdi. أَلْ مَنْكا اَذْكُو سُوزْ أَشْتُرْدِي *o‘l meŋä ezgû söz äshitûrdi* – u menga yaxshi so‘z eshittirdi. Aslida ikki *t* bilan أَشِتُّرْدِي *eshittûrdi*dir (أَشْتُرْماكْ .أَشْتُرْ *äshitûrûr, äshitûrmäk*)[146].

أَشْتُرْدِي *äshtûrdi* – to‘platdi. أَلْ قُمْ أَشْتُرْدِي *o‘l qum äshtûrdi* – u qum va tuproqni to‘platdi, to‘plashni buyurdi. Uni idishga solish, to‘plashni buyurishga ham shu so‘z qo‘llanadi (أَشْتُرْماكْ .أَشْتُرْ *äshtûrûr, äshtûrmäk*).

أُشْتُرْدِي *ûshtûrdi* – teshtirdi, teshishga buyurdi. أَلْ أَقْ أُشْتُرْدِي *o‘l o‘q ûshtûrdi* – u kamonga o‘rnatiladigan o‘q temirini teshishga buyurdi. Har bir tor teshikni teshishga buyurishga ham bu so‘z qo‘llanadi (أُشْتُرْماكْ .أُشْتُرْ *ûshtûrûr, ûshtûrmäk*).

أَقْتُرْدِي *aqturdï* – oqtirdi, oqizdi. أَلْ سوڤْ أَقْتُرْدِي *o‘l suw aqturdï* – u suv oqizishga buyurdi (أَقْتُرْماقْ .أَقْتُرْ *aqturur, aqturmaq*).

She’rda shunday kelgan:

[L] أَقْتُرْ كُوزُمْ يُلاقْ تُشْلَنْرْ اُرْدَكْ يُغاق

Aqturur közûm yo‘laq,
Tûshlänûr ördäk yug‘aq.

Ko‘zim yoshlari buloq singari oqadi, hatto unda o‘rdak kabi suv qushlari yig‘iladilar, sho‘ng‘ishadilar.

أَقْتُرْدِي *uqturdï* – uqtirdi. أَلْ مَنْكا اَنِكْ سُوزِنْ أَقْتُرْدِي *o‘l meŋä anïŋ sözin uqturdï* – u menga uning so‘zini tushuntirdi, uqtirdi. **(119)** Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (أَقْتُرْماقْ .أَقْتُرْ *uqturur, uqtirmaq*).

---

* Moskva nashrida *eštürdi*.

[146] Bosma nusxada أَشِتُّرْدِي *eshitÿrÿr* shaklidagi bu so‘zni Basim Atalay yozma nusxaga muvofiq *äshitÿrÿr* qilib tuzatgan (qarang: I jild. B.222).

اَكْتُرْدي *ektûrdi* – ektirdi. اُلْ تَرِغْ اَكْتُرْدي *o'l tarïg' ektûrdi* – u urug' ektirdi. Ekishga buyurilgan har bir uruqqa ham shu so'z qo'llanadi (اَكْتُرْمَكْ .اَكْتُرْرْ *ektûrûr, ektûrmäk*).

اَكْتُرْدي *egtûrdi*: اُلْ جُكانْ اَكْتُرْدي *o'l chögän egtûrdi* – u cho'gon egdirdi. Har bir narsani egishga ham shu so'z qo'llanadi (.اَكْتُرْرْ اَكْتُرْماكْ *egtûrûr, egtûrmäk*).

اُكْتُرْدي *ögtûrdi*: اُلْ مَني اُكْتُرْدي *o'l meni ögtûrdi* – u meni maqtashni birovga yukladi, tayinladi (اُكْتُرْماكْ .اُكْتُرْرْ *ögtûrûr, ögtûrmäk*).

اُكْتُرْدي *ûktûrdi* – to'plashga buyurdi. اُلْ اَنْكارْ يَرْماقْ اُكْتُرْدي *o'l anar jarmaq ûktûrdi** – u unga tanga (pul) to'plashga buyurdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اُكْتُرْماكْ .اُكْتُرْرْ *ûktûrûr, ûktûrmäk*).

اَلْتُرْدُمْ *alturdum* – oldirdim, olishga buyurdim. مَنْ اَنْدَنْ يَرْماقْ اَلْتُرْدُمْ *men andan yarmaq alturdum* – men undan tanga olishga buyurdim (اَلْتُرْرْمَنْ .اَلْتُرْماقْ *altururman, alturmaq*).

اُلْتُرْدي *ulturdï*: اُلْ اَشِجْ اِچْرا آتْ اُلْتُرْدي *o'l ashïch ichrä et ulturdï* – u qozonda go'sht ivitdi, ho'lladi. Shuningdek, kiyim va boshqalarni ho'llash, namlashga ham bu so'z ishlatiladi (اُلْتُرْماقْ .اُلْتُرْرْ *ulturur, ulturmaq*).

اُلْتُرْدي *o'lturdï* – o'tirdi. اُلْ اَرْ اُلْتُرْدي *o'l er olturdï* – u odam o'tirdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اُلْتُرْماقْ .اُلْتُرْرْ *olturur, olturmaq*). Maqolda shunday kelgan: بُتُونْ اُومْلُكْ قَنْجا قُلْسا اُلْتُرْرْ *bûtûn ûmlûk qancha qolsa o'lturur* – butun ishtonlik (ishtoni butun) qanday xohlasa, shunday o'tiraveradi. Bu maqol gunohsiz odam hech qanday tuhmat bilan qoralanmaydi, degan mazmunda qo'llanadi.

اِلْتُرْدي *iltûrdi*: اُلْ مَنْكا كَيِك اِلْتُرْدي *o'l menä kejik iltûrdi* – u menga kiyikni tuzoqqa ilintirishga buyurdi. Har narsani ilintirish, osish uchun ham bu so'z qo'llanadi (اِلْتُرْماكْ .اِلْتُرْرْ *iltûrûr, iltûrmäk*).

اُلْتُرْدي *öldûrdi* – o'ldirdi. اُلْ أغْري ني اُلْدُرْدي *o'l og'rïnï öldûrdi* – u o'g'rini o'ldirdi. Boshqasida ham shunday (اُلْدُرْماكْ .اُلْدُرْرْ *öldûrûr, öldûrmäk*).

---

* Moskva nashrida bu gap ichida منك – *ming* so'zi bor. Izohlangan fe'l shakli esa *ûktûrdi* ko'rinishida.

ٱلدُرْدي *ildûrdi* – tushirdi. ٱلدُرْدي تاغدِنْ ٱلْ اَني *o'l anï tag'dïn ildûrdi* – u uni tog'dan tushirtirdi. Boshqasiga ham shunday (ٱلدُرْ ٱلدُرْماكْ *ildûrûr, ildûrmäk*). Bu so'z ن *n* bilan ٱندِرْدي *indirdi* deb ham qo'llanadi.

اُونْدُرْدي *ûndûrdi** – undirdi. تَنْكْري اُوتْ اُونْدُرْدي *Teŋri o't ûndûrdi* – Xudo o'tlarni ko'kartirdi. Boshqalarga ham shu so'z qo'llanadi. اَڤْكا اُنْدُرْدي اَني ٱلْ *o'l anï ewgä ûndûrdi* – u uni uyga yo'latdi. Bu uyg'urlar so'zidir. O'g'uzlar buni bilmaydilar (اُنْدُرْ اُنْدُرْماكْ *ûndûrûr, ûndûrmäk*).

اَتْغَردي *atg'ardï*: اَتْغَرْدي مَني ٱلْ *o'l meni atg'ardï* – u otga minishimga yordam berdi, otga mindirdi. **(120)** Boshqasiga ham shunday (اَتْغَرْ. اَتْغَرْماقْ *atg'arur, atg'armaq*).

اُتْغَرْدي *o'tg'ardi* – o'tlatdi. اُتْغَرْدي اَتْ ٱلْ *o'l at otg'ardï* – u ot o'tlatdi. Boshqalarga ham shunday (اُتْغَرْ. اُتْغَرْماقْ *o'tg'arur, otg'armaq*).

اُذْغُرْدي *uzg'urdï* – uyg'otdi. اُذْغُرْدي مَني ٱلْ *o'l meni uzg'urdï* – u meni uyqudan uyg'otdi (اُذْغُرْ. اُذْغُرْماقْ *uzg'urur, uzg'urmaq*).

اُذْغَرْدي *ozg'ardï* – bildi, esladi. اُذْغَرْدي كِيدِنْ اَني ٱلْ *o'l anï keydin*** *ozg'ardï* – u uni bir qancha vaqtdan keyin o'ylab bildi, esladi (اُذْغَرْ. اُذْغَرْماقْ *o'zg'arur, o'zg'armaq*).

اَرْغَرْدي *arg'ardï* – charchatdi. اَرْغَرْدي اَتِنْ ٱلْ *o'l atïn arg'ardï* – u otini charchatdi (اَرْغَرْ. اَرْغَرْماقْ *arg'arur, arg'atmaq*). She'rda shunday kelgan:

[LI]

كُنْكُلُمْ اَنْكَرْ قَيْنِيو
كَلْدى مُنْكا بِيْنِيو

اِجْتِنْ اَنْكَرْ اِيْنِيو
اِيْتِبْ مَني اَرْغَرْوْر

Köŋlûm aŋar qajnaju,
Keldi meŋä bojnaju
Ichtin aŋar ojnaju,
O'ynab meni arg'arur.

Uyning ichida sevikligim bilan o'ynashganimda ko'nglim unga (do'stimga) jo'sh urdi. U menga g'urur bilan keldi va charchagunimcha men bilan o'ynadi.

Har bir charchagan hayvon uchun ham bu so'z qo'llanadi.

---

* Moskva nashrida *öndürdi.*

** Moskva nashrida *kedin.*

اَنْغَرْدي *ang'ardï* – ont, qasam ichirdi. اُلْ اَني اَنْغَرْدي *o'l anï ang'ardï* – u unga qasam, ont ichtirdi. Asli اَنْدْغَرْدي *andg'ardï* – bo'lib, yengillik uchun د *d* tushirilgandir. Bu xususiyat oyatda* ham ko'riladi. Masalan, فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ *fazaltum tafakkahun* iborasidagi فَظَلْتُمْ *fazaltum*ning asli فَظَلِلْتُمْ *fazaliltum*dir. Bunda *l* yengillik uchun tushirilgan (اَنْدْغَرْماق .اَنْدْغَرْ *andg'arur, andg'armaq*).

اَلْوِرْدي *alwïrdï*: اُلْ اَنِک يُوزِنْکا اَلْوِردى *o'l anïŋ yûziŋä alwïrdï* – u uning yuziga u bilan urishayotgandek bir so'z aytib otildi (.اَلْوِرار اَلْوِرْماکْ *alwïrar, alwïrmäk*)**.

اُتْکُرْدي *ötkûrdï* – o'tkizdi, surdi. اُتْرُمْ قَرِنْ اُتْکُرْدي *ötrûm qarïn ötkûrdï* – surgi o't ichni surdi. اُلْ اَڤکا بِتِکْ اُتْکُرْدي *o'l ewigä bitik ötkûrdï* – u uyiga xat yubordi. Har bir narsani biror vosita bilan yuborilishiga ham shu so'z qo'llanadi (اُتْکُرْماکْ .اُتْکُرْ *ötkûrûr, ötkûrmäk*).

اِچْکردي *ichkärdï* – ichkari kiritdi. اُتِنْ اَڤکا اِچْکَرْدي ال *o'l atïn ewgä ichkärdï* – u otini ichkari kiritdi. Boshqalarga ham shunday (.اِچْکَرْرْ اِچْکَرْماکْ *ichkärûr, ichkärmäk*). اُلْ اَني بَکْکا اِچْکَرْدي *o'l anï bäkkä ichkärdï* – u uni bekka kirib chaqdi. Uni qoralab so'zladi. Boshqalarga ham shunday.

اَنْکَرْدي *äzgärdï*: اُلْ کِچِکْ سُوزُکْ اَنْکَرْدي *o'l kichik sözûg äzgärdï* – u arzimas, qiymatsiz so'zni tingladi, ma'qulladi, unga amal qildi. Bu so'z, ko'pincha, bo'lishsiz, inkor shaklda qo'llanadi **(121)**. اُلْ اَنِکْ سُوزِنْ اَنْکَرْمَدي *o'l anïŋ sözin äzgärmädï* – u uning so'ziga qo'shilmadi, quloq solmadi, qadrlamadi. اُلْ يَڤُزْ نائکي اَنْکَرْدي *o'l yawuz neŋni äzgärdï* – u buzuq narsani tuzatdi, isloh qildi (.اَنْکَرْرْ اَنْکَرْماکْ *äzgärûr, äzgärmäk*).

اَرْگُرْدي *ärgûrdï* – eritdi. اُلْ ياغْ اَرْگُرْدي *o'l jag' ärgûrdï* – u yog' (va boshqalarni) eritdi (اَرْگُرْرْ .اَرْگُرْماکْ ärgûrûr, ärgûrmäk).

اَرْگُرْدي *ärgûrdï* – ulgurdi. اُلْ اَشْقا اَرْگُرْدي *o'l ashqa ärgûrdï* – u oshga tamom bo'lmasdan etib ulgurdi. Har bir narsa tamom bo'lmasdan etib ulgurishga ham bu so'z qo'llanadi (.اَرْگُرْرْ اَرْگُرْماکْ *ärgûrûr, ärgûrmäk*).

---

* Siz hayratga tusharmidingiz? (Qur'oni karim, 56:65)

** So'zning masdar shaklidan kelib chiqilsa, u *älwirdi* bo'lishi kerak (B.I).

اَسكِرْدِي *äskirdi* – eskirdi. تُونْ اسْكِرْدِي *to'n äskirdi* – to'n eskirdi. Boshqalarga ham shunday (اَسكِرْماكْ. اَسكِرُرْ *äskirûr, äskirmäk*).

اُشْكُرْدِي *ûshkûrdi** – qichqirtdi, o'shqirtdi. اُلْ اِتِغْ كَبِكَا اُشْكُرْدِي *o'l itïg' kejikkä ûshkûrdi* – u itni kiyikka tashlantirdi. Shuningdek, odam bir narsaga o'shqirsa ham shu so'z qo'llanadi. يِلانْ اُشْكُرْدِي *yïlan ûshkûrdi* – ilon (og'zi bilan) vishilladi. Odamning og'zi bilan hushtak chalishiga, burgut qushning qichqirishiga ham bu so'z qo'llanadi.

Maqolda shunday kelgan: اُسْ اُشْكُرْسا اُلورْ *us ûshkûrsä ölûr* – burgut qush insonning betiga qarab sayrasa, o'shqirsa, o'limning alomati deb hisoblaydilar (اُشْكُرْماكْ. اُشْكُرُرْ *ûshkûrûr, ûshkûrmäk*).

اُشْكُرْدِي *ûshkûrdi* – esladi. اُلْ اُنْتُمْشْ سُوزُكْ اُشْكُرْدِي *o'l unutmish sözûg ûshkûrdi* – u unutgan so'zini esladi. (اُشْكُرْماكْ. اُشْكُرُرْ *ûshkûrûr, ûshkûrmäk*). O'timsiz fe'ldan o'timli fe'l yasash, o'timli fe'llardan ikki foilga o'tuvchi fe'l yasash uchun o'tgan zamon fe'lining qo'shimchasi bo'lgan *d t* ga aylantiriladi. [Bu vaqt] fe'lda ikki *t* harfi paydo bo'ladi: biri – o'timli fe'l yasash uchun orttirilgan *t*, ikkinchisi *t* ga aylangan o'tgan zamon fe'li qo'shimchasi *d* dir.

Masalan, سُوزْ اُشْكُرْدِي *söz ûshkûrdi* gapida *ûshkûrdi* fe'li esladi ma'nosida bo'lsa, اُشْكُرْتّي *ûshkûrtti* fe'li eslatdi demakdir. اَنِكْ اَتِنْ اَرْغُرْتّي *anïŋ atïn arg'urttï* (uning otini charchattirdi) ikki karra o'timli fe'lga misoldir **(122)** Bu fe'llarning اُشْكُرْتُرْدِي *ûshkûrtûrdi* اَرْغُرْتُرْدِي *arg'urturdï* variantlari ham bor. Avvalgisi yaxshiroq, to'g'riroqdir.

ش (sh)

اُرپَشْتي *ûrpäshti* – hurpayishdi. اَرَنْ اُرْنَشْتي *erän ûrpäshti* – botirlar bir-birlariga hurpaydilar. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اُرْبَشْماكْ. اُرْبَشُورْ *ûrpäshûr, ûrpäshmäk*).

She'rda shunday kelgan:

[LII] اُوجِنْ كَكِنْ اِرْتَشُرْ اَرَنْ اَرِغْ اُرْبشُورْ

كُكْسِي اَرا اُوت تُتارْ سَقَلْ تُتُبْ تَرْتِشُرْ

---

* Moskva nashrida *üškirdi*.

Eräп arïg‘ ûrpäshûr, Saqal tutub tartïshur,
Öchin kekin irtäshûr, Köksi ara o‘t tûtär.

Botirlar bir-birlariga yomon ko‘z va g‘azab bilan qaradilar, ular bir-birlaridan o‘ch olmoq istadilar, g‘azab o‘ti ko‘kraklarida yonayotganday soqollariga osilishar, tortishardilar.

[Odamlar (bir-birlaridan) o‘ch olish uchun (bir-birlariga) g‘azab bilan boqishar edi, o‘ch olmoq istar edilar. Ko‘kraklarida g‘azab o‘ti yonayotganday, soqollariga changal solib tortishar edilar]

اِرْتَشْتِيلارْ *irtäshtilär* – tekshirishdilar, izlashdilar. اُلارْ بُو سُوزُكْ اِرْتَشْتِيلار *o‘lar bu sözûg irtäshtilär* -- ular bu so‘zni tekshirishdilar. Ish va boshqalarni tekshirishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِرْتَشُورْ. اِرْتَشْماكْ *irtäshûr, irtäshmäk*).

اَرْتَشْدِي *artashdï*: يَلِنْكُقْ اِچِنْ اَرْتَشْدِي *yalïŋuq ichin artashdï* – odamlar bir-birlarini ko‘rib buzilishdi. Bir-biriga ta’sir qilib buzadigan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَرْتَشُورْ. اَرْتَشْماقْ *artashur, artashmaq*).

اُرْتُشْدِي *örtûshdi* – yopishdi, berkitishdi, yashirishdi. اُلارْ بُو اِيشِغْ اُرْتُشْدِي *o‘lar bu ïshïg‘ örtûshdi* – ular bu ishni pardaladilar. Har bir ishni yashirish uchun birovga yordam qilgan kishiga ham shunday deyiladi (اُرْتُشُورْ. اُرْتُشْماكْ *örtûshûr, örtûshmäk*).

اُرْتَشْدِي *örtäshdi* – o‘rtashdi, kuydirishdi. بُوذُنْ بِيرْ اِكِندِينِكْ اَڤْلارِنْ اُرْتَشْدِي *buzun bir ikindiniŋ ewlärin örtäshdi* – xalq bir-birining uyini kuydirishdi. Boshqalarga bu so‘z qo‘llanadi. Bu fe’l formasi yordamlashish, bahslashishga ham qo‘llanadi (اُرْتَشُورْ. اُرْتَشْماكْ *örtäshûr, örtäshmäk*).

اَرْتِشْتِي *ärtishti* – uzishdi, bahslashdi. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَرْسْلانْدَنْ اَرْتِشْتِي *o‘l meniŋ birlä arslandan ärtishti* – u men bilan arslon yonidan o‘tishga bahslashdi*. Shuningdek, har bir xavfli narsa oldidan o‘tishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَرْتِشُورْ. اَرْتِشْماكْ *ärtishûr, ärtishmäk*).

اَرْتِشْدِي *artïshdï* – ortishdi. اُلْ مَنْكا اَرْجِي اَرْتِشْدِي *o‘l meŋä archï artïshdï* – u menga tuyaga yuk ortishda yordam berdi (اَرْتِشُرْ. اَرْتِشْماقْ *artïshur, artïshmaq*). Bu so‘z tortishish va bahslashishga ham qo‘llanadi.

---

* Olmaota nashrida *u men bilan birga arslondan qochishdi.*

أُقْتَشْتِي *o'qtashtï* – o'q otishdi. أُقْتَشْتِي بِرْلا أَنِكْ أُلْ *o'l anïŋ birlä oqtashtï* – u uning bilan o'q otishdi. Qur'a soqqasini tashlashga ham bu so'z qo'llanadi (أُقْتَشُورْز أُقْتَشْماقْ *o'qtashur, o'qtashmaq*).

أُنْدَشْدِي *ûndäshdi* – chaqirishdi. أُنْدَشْدِي بِرْلا أَنِكْ أُلْ *o'l anïŋ birlä ûndäshdi* – ular bir-birlarini chaqirishdilar, undashdilar (أُنْدَشُورْز أُنْدَشْمااكْ *ûndäshûr, ûndäshmäk*). **(123)**

أُبْرَشْتِي *o'prashtï*: تُونْلارْ أُبْرَشْتِي *to'nlar o'prashtï* – to'nlar to'ziy boshladi, to'zishga yuz tutdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (أُبْرَشْماقْ .أُبْرَشُورْ *o'prashur, o'prashmaq*).

Maqolda shunday kelgan:

كُنْكاشْ لِيكْ بِلِيكْ اُذْرُشُورْ.
كُنْكاشْ سِيزْ بِلِيكْ اُبْرُشُورْ

Keŋäshlik bilik ûzräsho'r, keŋäshsiz bilik o'prashur

Maslahatlik ish borgan sari yaxshilashib boradi, bemaslahat ish borgan sari buzilishga yuz tutadi.

أُبْرُشْدِي *o'prushdï*: أُلْ مَنْكا مُونْ أُبْرُشْدِي *o'l meŋä mûn o'prushdï* – u menga sho'rva ichishda yordam berdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (أُبْرُشْماقْ .أُبْرُشُورْ *o'prushur, o'prushmaq*). Bu fe'l bahslashish ma'nosida ham qo'llanadi.

أُتْرُشْدِي *ötrûshdi*: أُلارْ بِرِبِيرْكا بِتِكْ أُتْرُشْدِي *o'lar bir-birgä bitik ötrûshdi* – ular bir-birlariga xat yubordilar (أُتْرُشْماكْ .أُتْرُشُورْ *ötrûshûr, ötrûshmäk*). Bu so'zning asli أُتْكُرْشْدى *ötûkrûshdi* dir. Bu so'z yordamlashishga ham, bahslashishga ham qo'llanadi.

أُتْرُشْدِي *o'trushdï*: أُلْ أَنْكَرْ أُتْرُشْدِي *o'l aŋar o'trushdï* – u unga bir ishda teskari turdi, xusumat qildi. أُلْ مَنْكا أُتْرُشْدِي *o'l meŋä o'trushdï* – u menga yuzlandi; men bilan betma-bet turdi (أُتْرُشْماقْ .أُتْرُشُورْ *o'trushur, o'trushmaq*).

أُتْرُشْدِي *utrushdï*: أُلْ مَنْكا كَسْما أُتْرُشْدِي *o'l meŋä kesmä utrushdï* – u menga zulf (soch) kesishda yordam berdi. Ortiqchasi qaychi bilan qiyiladigan har bir narsaga ham bu so'z qo'llanadi (أُتْرُشْماقْ .أُتْرُشُورْ *utrushur, utrushmaq*).

أُجْرُشْدِي *uchrushdï* – uchirishdi. أُلْ مَنْكا قُشْ أُجْرُشْدِي *ol meŋä qush uchrushdï* – u menga qush uchirishdi, qush uchirishda yordam

berdi. Bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (أُجْرُشُورْ. أُجْرُشْماقْ *uchrushur, uchrushmaq*).

أُجْرُشْدي *öchrûshdi*: أُلْ اَنِكْ اَبْكاسِنْ مَنِكْ بِرْلا أُجْرُشْدي *o‘l anïŋ öpkäsin menïŋ birlä öchrûshdi* – u uning g‘azabini bostirishda menga yordam berdi. Bu so‘z o‘t o‘chirishda yordamlashishga ham qo‘llanadi (أُجْرُشُورْ. أُجْرُشْماكْ *öchrûshûr, öchrûshmäk*).

اِجْرُشْدي *ichrûshdi*: أُلْ مَنْكا سُوقْ اِجْرُشْدي *o‘l meŋä suw ichrûshdi* – u menga suv ichishda yordam berdi. Bahslashishda ham shu so‘z qo‘llanadi (اِجْرُشُورْ. اِجْرُشْماكْ *ichrûshûr, ichrûshmäk*).

اَزْرِشْدي *azrïshdï* – ayrilishdi. أُلارْ اِيكِي اَزْرِشْدي *o‘lar iki azrïshdï* – ular ikkovi ayrilishdi (اَزْرِشُورْ. اَزْرِشْماقْ *azrïshur, azrïshmaq*).

[LIII]

تُمانْ جَجكْ تِزِلْدي بُكُنْدَنْ اُلْ يَزِلْدي
اُكُشْ يَتِبْ اُزَلْدي بِيرْدا قُبا اَزْرِشُورْ

Tûmän chechäk tizildi, *Bûkûndän o‘l yazïldi,*
Ögûsh yatïb ûzäldi,* *Yerdä qoba azrïshur.*

Yozni maqtab yozadi: turli-tuman **(124)** chechaklar tizildi, g‘unchasidan, kurtagidan yozilib ko‘rindi. Ular yer ostida uzoq yotib ezilgan edi, yerdan bosh ko‘tarib bir-biridan ayrilishayotir.

[Turli-tuman chechaklar tizilib, g‘unchalari yozildi. Uzoq vaqt (yer tagida) yotib ezilgan edi. Yerdan (bosh) ko‘tarib ayrilishayotir].

اُزْرُشْدي *özrûshdi* – ayirishdi. أُلْ مَنْكا تَقارْ اُزْرُشْدي *o‘l meŋä tawar özrûshdi* – u menga gazmol ayirishda, tanlashda yordam berdi. Boshqalarga ham qo‘llanadi (أُزْرُشُورْ. أُزْرُشْماكْ *özrûshûr, özrûshmäk*). Bu so‘z bahslashishga ham qo‘llanadi.

اِسْرِشْتي *ïsrïshtï* – tishlashdi, to‘qnashishdi. اِكّي اَدَغِرْ بِرلا اِسْرِشْتي *ikki azg‘ïr birlä ïsrïshtï* – ikki ayg‘ir bir-biri bilan tishlashdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِسْرِشُرْ. اِسْرِشْماقْ *ïsrïshur, ïsrïshmaq*). Yordamlashish va bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi.

* Moskva nashrida *üküš*.

اَسْرُشْدِي *asrushdï* – aksirishdi. اِكّي اَرْ اَسْرُشْدِي *ikki er asrushdï* – ikki kishi kim ko‘p aksirishda bahslashdi (اَسْرُشْمَاقْ. اَسْرُشُر *asrushur, asrushmaq*).

اُسْرُشْدِي *o‘srushdï* – o‘sirishdi. اُلارْ اِكّي اُسْرُشْدِي *o‘lar ikki o‘srushdï* – ular ikkovi o‘sirishda bahslashishdi (اَسْرُشْمَاقْ. اُسْرُشُورْ *o‘srushur, o‘srushmaq*).

اُغْرَشْدِي *o‘g‘rashdï* – o‘qrayishdi, tikilishdi. اِكّي يَغِي اُغْرَشْدِي *ikki yag‘ï o‘g‘rashdï* – ikki dushman bir-biriga tikilishdi, bir-biriga qasd qilishdi. Boshqalarga tikilish va o‘qrayish ham shunday (اُغْرَشْمَاقْ. اُغْرَشُرْ *o‘g‘rashur, o‘g‘rashmaq*).

اَغْرِشْتِلارْ *ag‘rïshtïlar*: اُلارْ بُو ايشْقا اَغْرِشْتِى لارْ *o‘lar bu ïshqa ag‘rïshtïlar* – ular bu ishga og‘rinishdi, xafa bo‘lishdi, achinishdilar (اَغْرِشْمَاقْ. اَغْرِشُورْ *ag‘rïshur, ag‘rïshmaq*).

اُغْرُشْتِى *og‘rushtï*: اُلْ مَنْكا سُنْكُوكْ اُغْرُشْتِى *o‘l meŋä söŋûk o‘g‘rushtï* – u menga so‘ngakni bo‘lak-bo‘lak qilib ayirishda yordam berdi. Bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُغْرُشْمَاقْ. اُغْرُشُورْ *o‘g‘rushur, o‘g‘rushmaq*).

اَوْرِشْتِي *ävrishti*: اَنِكْ بِرْلا تِلِمْ اَوْرِشْتِي *aniŋ birlä telim ävrishti* – u, uning bilan talay aylanishdi, ko‘p mashg‘ul bo‘ldi. اَنِكْ قَجْمِيشْ اَتِغْ اَوْرِشْي *aniŋ qachmïsh atïg‘ ävrishti* – u qochgan otini qaytarishga yordam berdi. اُلْ مَنْكا تَوارْ اَوْرِشْتِي *o‘l meŋä tavar ewrishti* – u menga molni ag‘darishda, ya’ni astarini o‘ngga ag‘darishda yordam berdi (اَوْرِشُورْ. اَوْرِشْماكْ *ävrishûr, ävrishmäk*).

اُقْرَشْدِي *o‘qrashdï* – kishnashdi. يُنْدْ قَمُغْ اُقْرَشْدِي *yund qamug‘ oqrashdï* – [o‘tni ko‘rib] butun otlar uyuri kishnashdi (اُقْرَشُورْ. اُقْرَشْماقْ *o‘qrashur, o‘qrashmaq*).

She’rda shunday kelgan:

[LIV]

يَشِنْ اَتِبْ يَشْنَدِي — تُمانْ تُورُبْ تُشْنَدِي
اَذْغِرْ قِسِرْ كِشْنَدِي — اُكُرْ اِلِبْ اَقْرَشُورْ

Yashïn atïb yashnadï, — *Tuman turub tushnadï,*
Azg‘ïr, qïsïr kishnädi, — *Ögûr* alïb o‘qrashur.*

Bahorni ta’riflab yozadi:

---

* Moskva nashrida *ügür.*

Yashin yashnadi, bulut qo‘zg‘olib, hayajonga tushdi. Ayg‘ir va biyalar bahor kelganidan zavqlanib, shodlik bilan kishnashdi **(125)** va yayrashib uyur olishdi, nasl tarqatishdi.

[Yashin yashnadi, bulut qo‘zg‘alib qaynadi. Ayg‘ir, baytallar kishnashdi. Uyur olib shodlanishmoqda]

اَگْرِشْتِي *ägrishti* – o‘rashga yordam berdi. اُلْ بَگْكا كَنْدْ اَگْرِشْتِي *o‘l beggä kend ägrishti* – u bekka qo‘rg‘onni o‘rashga, qamal qilishga yordam berdi. قِزْ اَناسِي بِرْلا يِبْ اَگْرِشْتِي *qïz anasï birlä jip ägrishti* – qiz onasi bilan ip yigirishda bahslashdi. Yordamlashishda ham bu so‘z qo‘llanadi (اَگْرِشْماكْ .اَگْرِشُورْ *ägrishûr, ägrishmäk*).

اُگْرِشْتِي *ögrishti*: اُلْ اَنْگَرْ بِيشِكْ اُگْرِشْتِي *o‘l anar beshik ögrishti*[*] – u beshik tebratishda unga yordam berdi (اُگْرِشْماكْ .اُگْرِشُورْ *ögrishûr, ögrishmäk*).

اَمْرِتِي *ämrishti*: اِتِمْ بَرجا اَمْرِشْتِي *etim barcha ämrishti* – qo‘tir va boshqalardan butun a’zoyi badanim qichishdi (اَمْرِشْماكْ .اَمْرِشُورْ *ämrisho‘r, ämrishmäk*).

اَرقَشْدِي *arwashdï* – avrashdi. قامْلارْ قَمُغْ اَرْقَشْدِي *qamlar qamug‘ arwashdi* – jodugarlar avrashdilar, bir turli so‘zlar so‘zlashdilar. Jin chalishi va boshqalarga qarshi avrash ham shunday (.اَرْوَشُرْ اَرْوَشْماقْ *arwashur, arwashmaq*).

اَرْقَشْتِي *arqashti* – orqalashdi. اُلْ اَنِک بِرْلا يُکْ اَرْقَشْتِي *o‘l aniŋ birlä yûk arqashti* – u uning bilan yuk orqalashdi, ya’ni u o‘rtog‘ining yukining bir qismini orqasiga qo‘yib ko‘tarishib bordi (.اَرْقَشُورْ اَرْقَشْماقْ *arqashur, arqashmaq*).

اَلْقِشْتِي *alqïshtï* – yo‘q qilishdi. بُوىْ اِكّي بِلا اَلْقِشْتِي *buj ikki bilä alqïshtï* – ikki toifa (qabila) bir-birini yo‘q qildi. Har narsani yo‘q qilishda bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَلْقِشْماقْ .اَلْقِشُورْ *alqïshur, alqïshmaq*).

اَقِشْدِي *alqïshdï* – yaxshilashdi, alqishdi. اُلْ مَنِک بِرْلا اَلْقِشْ اَلْقِشْدِي *o‘l meniŋ birlä alqïsh alqïshdï* – u mening bilan maqtashdi, olqishladi, yaxshiladi. Olqishda yordamlashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَلْقِشْماقْ .اَلْقِشُرْ *alqïshur, alqïshmaq)*

Quyidagi parchada

[LV] اَلْبْلارْ اَرِغْ اَلْقِشُرْ كُجْ بِيزْ قَلِبْ اَرْقَشُرْ

پِيرْ پِيرْ اوزا اَلْقَشُرْ اَذْكَرْمَذِبْ اَقْ اَتارْ

[*] Moskva nashrida *ügrišti.*

Alplar arïg‘ alqïshur, *Bir-bir ûzä alqashur,*
Kûch bir qïlïb arqashur, *Ezkärmäzib o‘q atar.*

Jangni ta’riflab yozadi:

Botirlar bir-birini o‘ldiradilar, yo‘q qilishadilar, kuchlarini to‘plab, bir-biriga yordamlashadilar, ko‘mak berib maqtashadilar, ularning har biri o‘limdan qo‘rqmay o‘q otadilar.

[Botirlar rosa urishdilar, (bir-birlariga) yordam uchun kuchlarini biriktirdilar. (Ular) bir-birlarini maqtashar edilar, (ularning har biri) o‘limdan qo‘rqmay o‘q otadilar]

اِرْكِشْتِي *irkishti* – to‘plashdi. اَلْ مَنْكا تَقارْ اِرْكِشْتِي *o‘l meŋä tawar irkishti* – u menga mol to‘plashda yordam berdi. Bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِرْكِشْماكْ .اِرْكِشُورْ *irkishûr, irkishmäk*).

اَلْكَشْتِي *älkäshti*[148] – elashishdi. اَلْ اَنَكَرْ اُونْ اَلْكَشْتِي *o‘l aŋar un älkäshti* – u unga un elashda yordam berdi. Bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَلْكَشُورْ .اَلْكَشْماكْ *älkäshûr, älkäshmäk*).

اَمْكَشْتِي *ämgäshti* – qiynalishdi. بُو اِيشدا بُويْ اَمْكَشْتِي *bu ïshda boy ämgäshti* – bu ishda odamlarning **(126)** ba’zisi ba’zilarining sababidan charchashdi, qiynalishdi (اَمْكَشُرْ .اَمْكَشْماكْ *ämgäshûr, ämgäshmäk*).

اُبْلَشْدِي *öpläshdi* – ho‘plashdi, nobud qilishdi. بُودُنْ اِكِنْدِي تَقارِنْ اُبلَشْدِي *budun ikindi tawarïn öpläshdi* – xalq bir-birining molini nes-nobud qildi, g‘arot qildi (اُبْلَشُرْ .اُبْلَشْماكْ *öpläshûr, öpläshmäk*).

اُتْلَشْدِي *ötläshdi**: اُتْلَشْدِي نانْكْ *ötläshdi neŋ* – narsalar teshilib yorildi. Narsalar parda bilan o‘raldi. Bu so‘z o‘g‘irlashda qo‘llanadi (اُتْلَشُورْ .اُتْلَشْماكْ *ötläshûr, ötläshmäk*).

اُتْلَشْدِي *ötläshdi:* اُتْلَشْدِي اَلْبَلارْ *alplar ötläshdi* – botirlar talashishdi, urushishdi (اُتْلَشُورْ .اُتْلَشْماكْ *ötläshûr, ötläshmäk*).

اِتْلِشْدِي *itlishdi* – yo‘qolishdi. اِتْلِشْدِي نانْكْ *itlishdi neŋ* – narsalar yo‘q bo‘ldi, yo‘qoldi (اِتْلِشُورْ .اِتْلِشْماكْ *itlishûr, itlishmäk*).

اَچْلِشْدِي *achlïshdï* – ochilishdi. قَبُغْلارْ اَچْلِشْدِي *qapug‘lar achlïshdï* – eshiklar ochildi. Yechilmagan masalalarning yechilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَچْلِشُرْ .اَچْلِشْماقْ *achlïshûr, achlïshmäq*).

---

[148] Bu so‘zni hozir *elashdi* tarzida qo‘llaymiz. “Devon...” yozilgan vaqtda bu fe’l *elak* so‘zidan yasalgan bo‘lsa kerak. Bizda hozir *ela* buyruq formasidan yasalgan holati qo‘llanadi.

* Moskva nashrida *ütlašdi.*

اَذلَشْدِي *ezläshdi* – yo‘qotishdi. اَذلَشْدِي اِكِنْدِينِي بِيرْ اُلارْ *o‘lar bir ikindini ezläshdi* – ular bir-biriga bo‘lgan hurmatni yo‘qotishdi (اَذلَشْمَاكْ اَذلَشُورْ *ezläshûr, ezläshmäk*).

اُذلَشْدِي *ûzläshdi* – ketma-ket, orqama-orqa yurishdi بِيرْكا اُذلَشْدِي اِوِقْ *ïviq bir-birgä ûzläshdi* – kiyiklar bir-birining orqasidan yurishdi (اُذلَشْمَاكْ اُذلَشُورْ *ûzläshûr, ûzläshmäk*).

اَرْلَشْدِي *erläshdi* – mardlikda bahslashdi. اَرْلَشْدِي اِكِّي اُلارْ *o‘lar ikki erläshdi* – ular ikkisi erlikda, mardlikda bahslashdi (اَرْلَشُورْ اَرْلَشْمَاكْ *erläshûr, erläshmäk*).

اُرْلَشْدِي *o‘rlashdï* – baqirishdi, qiyqirishdi. بُودُنْ قَمُغْ اَرْلَشْدِي *budun qamug‘ o‘rlashdï* – hamma el baqirib chaqirishdi. Asli اُرِيلِشْتِي *o‘rïlashtï* dir (اُرْلَشْمَاقْ اُرْلَشُورْ *orlashur, orlashmaq*).

اُزْلُشْدِي *ûzlûshdi* – uzildi. اُزْلُشْدِي نَانْكْ *ûzlûshdi neŋ* – narsa uzildi. بَكِي كِسِي اُزْلُشْدِي *begi kisi ûzlûshdi* – er-xotinlik uzildi.

اُزْلُشْدِي *ûzlûshdi*: اَلِمِلِغْ بِيرمِلِكْدِينْ اُزْلُشْدِي *alïmlïg‘ berimlikdin ûzlûshdi* – oluvchi bilan beruvchi [qarz bergan va qarz olgan] uzilishdi (اُزْلُشْمَاكْ اُزْلُشُورْ *ûzlûshûr, ûzlûshmäk*).

اِشْلَشْدِي *ishläshdi* – ishlashdi, ishda bahslashishdi. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اِشْلَشْدِي *o‘l meniŋ birlä ishläshdi* – u men bilan ishda bahslashdi. Ishda yordamlashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِشْلَشْمَاكْ اِشْلَشُورْ *ishläshûr, ishläshmäk*).

اِغْلَشْتِي *ïg‘lashdï* – yig‘lashdi. اُغْلانْ اِغْلَشْتِي *o‘g‘lan ïg‘lashdï* – bolalar yig‘lashdi. Bu so‘zning ى bilan kelgan يِغْلَشْتِي *yïg‘lashtï* varianti ham bor (اِغْلَشْمَاقْ اِغْلَشُرْ *ïg‘lashur, ïg‘lashmaq*).

اَوْلَشْدِي *ävläshdi** – to‘planishdi. كِشِي اَوْلَشْدِي *kishi ävläshdi* – odamlar bir narsa ustiga to‘planishdi (اَوْلَشْمَاكْ اَوْلَشُورْ *ävläshûp, ävläshmäk*).

اَقْلَشْتِي *ewläshti*: اُلْ بَكْ بِرْلا اَقْلَشْتِي اُيْنَابْ *o‘l beg birlä ewläshti o‘ynab* – u amir bilan uyini o‘rtaga qo‘yib (uydan) qimor o‘ynashdi. **(127)** Bu maxsus qoidadur. Qimor o‘ynashni bildirish uchun o‘rtaga qo‘yib qimor o‘ynaladigan so‘z, o‘zagi olinib, oxiriga لَشْتِي *läshti* qo‘shimchasi qo‘shiladi (اَقْلَشْمَا اَقْلَشُورْ *ewläshûr, ewläshmäk*).

اُكْلُشْدِي *öklûshdi* – to‘plandi, yig‘ildi. بِيرْ نَانْكْ بِيرْ اُزا *bir neŋ bir ûzä öklûshdi* – bir narsa bir narsa ustiga to‘planishi yoki odamlarning ish atrofiga to‘planishi kabi (اُكْلُشْمَاكْ اُكْلُشُورْ *öklûshûr, öklûshmäk*).

---

* Moskva nashrida *avlašdi.*

اَقْلِشْدي *aqlïshdï*: تَكْما يِنْكاقْتِنْ بُودُنْ اَقْلِشْدي *tegmä* yaŋaqtïn bodun aqlïshdï* – turli tarafdan odamlar yig‘ilishdi. Shunga o‘xshash har tomondan suvlar oqishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَقْلِشْماقْ اَقْلِشُورْ *aqlïshur, aqlïshmaq*).

اَكْلَشْدي *äkläshdi*: اُلارْ قَمُغْ اَذَقْ اَكْلَشْدىلارْ *o‘lar qamug‘ azaq äkläshdilär* – ular hammasi bir ishda yakdillik bilan ittifoq bo‘ldilar demakdir. Bir-birlariga narsani tepkilab yanchishda yordam berish uchun ham qo‘llanadi (اَكْلَشْماكْ .اَكْلَشُورْ *äkläshûp, äkläshmäk*).

اِكْلَشْدي *ikläshdi*: يِلْقى اَرِغْ اِكْلَشْدي *yïlqï arïg‘ ikläshdi* – yilqi va boshqa hayvonlar kasallanishdi (اِكْلَشْماكْ .اِكْلَشُرْ *ikläshûp, ikläshmäk*).

اَمْلَشْدى لارْ *emläshdilär* – davolandilar, emlandilar. بالِغْلارْ اَمْلَشْدى اَمْلَشُورْ .اَمْلَشْماكْ *balïg‘lar emläshdilär* – yaralar davolandi (*emläûshur, emläshmäk*).

اُمْلَشُو *ûmläshû*: اُلْ اَنِكْ بِرْلا جُكانْ اُرْدي اُمْلَشُو *o‘l anïŋ birlä chögän urdï ûmläshû* – u uning bilan ishtonni o‘rtaga qo‘yib chavgon o‘ynashdi (اُمْلَشْماكْ .اُمْلَشُورْ *ûmläshûr, ûmläshmäk*).

اِمْلَشْدي *imläshdi* – imlashdi. اُلْ اَنِكْ بِلا اَلِكِنْ اِمْلَشْدي *o‘l anïŋ bilä elikin imläshdi* – ular o‘zaro qo‘li bilan imlashdi (اِمْلَشْماكْ .اِمْلَشُرْ *imläshûr, imläshmäk*).

ق (q)

اُتْسُقْتي *utsuqtï*: اُلْ يَرْماق اُتْسُقْتي *o‘l jarmaq utsuqtï* – u o‘yinda (qimorda) tanga yutqizdi. Boshqasi ham shunday (اُتْسُقْماقْ .اُتْسُقارْ *utsuqar, utsutmaq*).

Maqolda shunday kelgan: سِنامَسا اَرْسِقارْ .سَقِنْمَسا اُتْسُقارْ *sïnamasa arsïqar, saqïnmasa utsuqar*[150] – sinamasa odam aldanadi, avvalda ishning natijasi haqida o‘ylamasa, yengiladi (yutqizadi). Bu maqol ishda tajribaga suyanish kerakligiga, o‘ylab ish qilishga undab aytiladi.

اَرْسِقْتي *arsïqtï* – mag‘rurlandi** اَرْ اَرْسِقْتي *er arsïqtï* – odam mag‘rurlandi, kerildi (اَرْسِقْماقْ اَرْسِقارْ *arsïqar, arsïqmaq*).

---

* Hozir bu so‘z *tekma* shaklida bo‘lishi to‘g‘riligi aniqlangan.

[150] Bu maqol izohidagi (1 t. B.206) arabcha والحنر so‘zi وانر shaklida xato yozilgan.

** Moskva va Olmaota nashrida: *aldandi.*

Qo‘shib orttirilsa ham bu so‘z qo‘llanadi. Boshqa narsalarga nisbatan ham shunday (أُسْتَلْمَاكْ .أُسْتَلْرْ *ûstälûr, ûstälmäk*).

اِسْتَلْدِي *istäldi* – istaldi, so‘raldi. اِسْتَلْدِي نَانْكْ *istäldi neŋ* – narsa istaldi, so‘raldi, talab qilindi (اِسْتَلْمَاكْ .اِسْتَلُورْ *istälûr, istälmäk*).

اَشْتِلْدِي *eshtildi* – eshitildi. بُو سُوزْ اَشْتِلْدِي *bu söz eshtildi* – bu so‘z eshitildi. Boshqalari ham shunday (اَشْتِلْمَاكْ .اَشْتِلُرْ *eshtilûr, eshtilmäk*).

اَغْتِلْدِي *ag‘tildï* – yerga urildi, ag‘darildi. اَرْ اَغْتِلْدِي *er ag‘tildï* – odam yerga urildi, yiqitildi. Asli اَغْتَرِلْدِي *ag‘tarildï* dir (.اَغْتِلُورْ اَغْتِلْمَاقْ *ag‘tïlur, ag‘tïlmaq*).

اَوْدِلْدِي *ävdildi*: اوْدِلْدِي نَانْكْ *ävdildi neŋ* – narsa to‘plandi (.اَوْدِلُرْ اَوْدِلْمَاكْ *ävdildi, ävdilmak*).

اِكْدِلْدِي *ikdildi* – tarbiyalandi*. أُغُلْ اِكْدِلْدِي *o‘g‘ul ikdildi* – bola tarbiyalandi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِكْدِلْمَاكْ .اِكْدِلُرْ *ikdilûr, ikdilmäk*).

أُتْرُلْدِي *ûtrûldi*** – chalindi. سِبِزْغُو أُتْرُلْدِي *sïbïzg‘u ûtrûldi* – sivizg‘a [nay] chalindi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (.أُتْرُلُرْ أُتْرُلْمَاكْ *ûtrûlûr, ûtrûlmäk*).

أُتْرُلْدِي *utruldï* – kesildi, qirqildi. سَجْ أُتْرُلْدِي *sach utruldï* – soch kesildi, olindi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (.أُتْرُلُرْ أُتْرُلْمَاقْ *utrulur, utrulmaq*).

اَتْرِلْدِي *azrïldï* – ayrildi. يُولْ اَتْرِلْدِي *yo‘l azrïldï* – yo‘l ayrildi. Ikki ulfat ayrilishiga, uzoqlashishiga, yillar ayrilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَتْرِلُرْ .اَتْرِلْمَاقْ *azrïlur, azrïlmaq*).

أُتْرُلْدِي *ûzrûldi*: أُتْرُلْدِي نَانْكْ *ûzrûldi neŋ* – narsa ayrildi, ajratildi, tanlandi. Bir to‘da odamlarning bir tomonga ajralishiga ham bu so‘z qo‘llanadi. اَنِكْ اَرَانِي أُتْرُلْدِي *aniŋ eräni ûzrûldi* – uning odamlari bir tarafga ajraldi (أُتْرُلُرْ .أُتْرُلْمَاكْ *ûzrûlûr, ûzrûlmäk*).

اِسِرْلْدِي *ïsrïldï* – chaynaldi. اَتْمَاكْ اِسِرْلْدِي *etmäk ïsrïldï* – non chaynaldi. Boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِسِرْلُرْ .اِسِرْلْمَاقْ *ïsrïlur, ïsrïlmaq*).

---

[152] Bu so‘z hozir *ustama mukofot, ustama qiymat* kabi ma’nolarda qo‘llanadi.

* Olmaota nashrida *voyaga yetkazdi.*

** Moskva nashrida *ötruldi*

اَشْرُلْدِي *ashruldï* – oshirildi. يُوكْ اَرْتِّنْ اَشْرُلْدِي *yûk arttïn ashruldï* – yuk dovondan o‘tkazildi, oshirildi. Boshqa narsalardan oshirishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَشْرُلْمَاقْ. اَشْرُلْرْ *ashrilur, ashrulmaq*).

اُغْرَلْدِي *o‘g‘raldï* – o‘tildi. اُلْ يِيركا اُغْرَلْدِي *o‘l jergä o‘g‘raldï* – u yerga o‘tib kelindi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُغْرَلْرْ. اُغْرَلْمَاقْ *o‘g‘ralur, o‘g‘ralmaq*).

اُغْرُلْدِي *o‘g‘ruldï* – سُنْكُوكْ اُغْرُلْدِي *söŋûk o‘g‘ruldï* – suyaklar ayrildi va bo‘lak-bo‘lak bo‘lib qoldi. She’rda shunday deyilgan:

[LVIII] بلجق بَلق يُغْرُلُورْ جِغاىْ يڤـز يِغْرِلُورْ
ارنكك لَرِي اُغْرُلُورْ اُذْغُجْ بِلا اَڤـرِشُورْ

Balchïq balïq yo‘g‘rulur, Eriŋäkläri o‘g‘rïlur,*
Chïg‘ay yawuz yïg‘rïlur, O‘zg‘uch bilä ewrishûr.

(130) Yoz bilan qish tortishuvi haqida yozadi:

Qishda loy, balchiqlar qorishib ketadi. Kambag‘al, yupun odamlar eziladi, barmoqlari sovuqdan qotib qovushmay zirqiraydi, bir parcha o‘t bilangina ovunadi.

[(Qishda) loy, balchiqlar uyiladi, kambag‘al, qashshoqlar eziladi. (Sovuqda qotgan) barmoqlarini huhlab isitadilar].

اَ قُرُلْدِي *äwrûldi* – o‘girildi, burildi, aylandi. اَرْ ا قُرُلْدِي *er äwruldi* – odam ketayotgan tomonidan qaytdi, yuzini o‘girdi. O‘z yo‘nalishidan qaytgan har bir kishiga nisbatan ham bu so‘z qo‘llanadi (اَوْرُلْمَاكْ. ا قُرُلْرْ *äwrûlûr, äwrûlmäk*).

اَكْرِلْدِي *ägrildi* – o‘rab olindi. كَنْدْ اَكْرِلْدِي *kend ägrildi* – shahar o‘rab olindi. يِپْ اَكْرِلْدِي *yip ägrildi* – ip yigirildi (اَكْرِلْرْ. اَكْرِلْمَاكْ *ägrilûr, ägrilmäk*).

اُكْرِلْدِي *ögrildi* – tebratildi. بيشك اكرلدى *beshik ögrildi* – bolaning beshigi tebratildi (اُكْرِلْرْ. اُكْرِلْمَاكْ *ögrilûr, ögrûlmäk*).

اَمْرُلْدِي *ämrûldi*: قِينارْ اَشِجْ اَمْرُلْدِي *qaynar ashïch ämrûldi*** – (sovuq suv quyilishidan) qozonning qaynashi to‘xtadi. اَرْ تِينِىْ اَمْرُلْدِي *er tïnï ämrûldi* – odamning nafasi o‘chdi, o‘ldi.

---

* Moskva nashrida *joyrulur.*

** Moskva nashrida *amruldï.*

Qo‘zg‘alishdan keyin tinchigan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَمْرُلْمَاكْ. اَمْرُلُرْ *ämrûlûr, ämrûlmäk*).

اِرغَلْدِي *ïrg‘aldï*[153] – silkitildi. يِغَاچْ اِرْغَلْدِي *yïg‘ach ïrg‘aldï* – daraxt silkitildi. Silkitilgan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِرْغَلُرْ. اِرْغَلْمَاقْ *ïrg‘alur, ïrg‘almaq*).

اَرْقَلْدِي *arwaldï* – avraldi, o‘qildi. اَرْقِشْ اَرْقَلْدِي *arqïsh*** *arwaldï*[154] – avrash, afsun (aldash so‘zlari) o‘qildi (اَرْقَلُرْ. اَرْقَلْمَاقْ *arwalur, arwalmaq*).

اَلْقَلْدِي *alqaldï* – بَكْكا اَلْقِشْ اَلْقَلْدِي *beggä alqïsh alqaldï* – bekka yaxshi duolar, olqishlar qilindi (اَلْقَلُرْ. اَلْقَلْمَاقْ *alqalur, alqalmaq*).

اِرْكِلْدِي *irkildi* – to‘plandi. سُو تَلِمْ اِرْكِلْدِي *sû telïm irkildi* – ko‘p askar to‘plandi. To‘planib ko‘paygan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِرْكِلُرْ. اِرْكِلْمَاقْ *irkälur, ïrkälmäq***). Boshqasi to‘plansa ham, shu so‘z qo‘llanadi. Bu fe’l o‘timli va o‘timsiz shakllarda ishlatiladi.

اُرْكُلْدِي *ûrkûldi*[155] – اُرْكُنْچْ بُلْبُ اُرْكُلْدِي *ûrkûnch bolïb ûrkûldi* – vahima qo‘zg‘aldi, xavotir boshlandi (اُرْكُلُرْ. اُرْكُلْمَاكْ *ûrkûlûr, ûrkûlmäk*).

اَلْكَلْدِي *älkäldi* – elandi. اُونْ اَلْكَلْدِي *un älkäldi* – un elandi. Boshqa narsalarga ham qo‘llanadi (اَلْكَلُرْ. اَلْكَلْمَاكْ *älkälûr, älkälmäk*).

---

[153] Alisher Navoiyda bu so‘z odamning harakatlanishi va bosh chayqashi kabi ma’nolarda qo‘llanadi:

Bir kecha-kunduz o‘liklardek yotib,
Ul sanam holig‘a boshin *irg‘atib*...

Kecha-kunduzlab o‘likday yotgan odam seviklisining holini ko‘rib, harakatga tushib qoldi, qimirlab qoldi.

Necha boqqan sari hayrat bo‘lib fosh,
Kulimsib goh-gohi *irg‘atib* bosh...

Qaragan sari hayron bo‘lar edi, ba’zida boshini chayqatib qo‘yar edi.

* Moskva nashrida *arvïš*.

[154] Bu gapdagi اَرْقِشْ *arqïsh* so‘zi اَرْقِشْ arwïsh bo‘lishi kerak edi. Chunki *arqish* karvon ma’nosidadir. Bu yerda esa so‘z karvon haqida emas, *avramoq* haqida boradi.

** Singarmonizm qoidasiga muvofiq to‘g‘risi ارکلماك *ïrkalmaq*dir (B.I.)

[155] *Ўrkўldi* so‘zi hozirgi adabiy tilda *hurkildi* (hurkmoq, hurkish) ravishida qo‘llanadi. Lekin ayrim shevalarda hozir ham *urkdi* shaklida ishlatiladi.

ن (n)

اَرْتِنْدِي *artïndï* – ortdi. اَرْ اَرْجِسِن اَرْتِنْدِي *er archïsïn artïndï* – odam xaltasini hayvonga ortdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَرْتِنْمَاقْ .اَرْتِنُرْ *artïnur, artïnmaq*).

اُرْتُنْدِي *örtündi:* اُرْتُنْدِي يُوزِنْ اُرَاغْتْ *urag‘ut yûzin örtûndi* – xotin yuzini ochdi. Yuzini berkitsa ham, shunday qo‘llanadi (.اُرْتُنُرْ اُرْتُنْمَاكْ *örtûnûr, örtûnmäk*).

اُرْتَنْدِي *örtändi* – yondi, o‘rtandi. اُرْتَنْدِي نَانَكْ *örtändi neŋ* – narsa kuydi (اُرْتَنْمَاكْ .اُرْتَنُرْ *örtänûr, örtänmäk*).

(131) Kun botgandan so‘ng bulut qizarsa اُرْتَنْدِي بُلِتْ *bulït örtändi* deyiladi. Turklar buni yaxshilikka yo‘yadilar.

Maqolda shunday kelgan:

تُنْلا بُلِتْ اُرْتَنْسا اَفْلُكْ اُرِي كَلْدُرْمِشْجا بُلُورْ.
تَنْكدا بُلِتْ اُرْتَنْسا اَفْكا يَغِي كِرْمِشْجا بُلُورْ

Tûnlä bulït örtänsä, Taŋda bulït örtänsä,
Evlûk urï keldirmishchä bo‘lur. Evgä yag‘ï kirmishchä bo‘lur.

Kechqurun bulut qizarsa, xotini o‘g‘il tuqqandek, ertalab bulut qizarsa, dushman uyga kirgandek bo‘ladi. So‘nggisini yaxshi hisoblamaydilar.

اَقْدِنْدِي *äwdindi* – to‘pladi. اُوزِنْكا يَمِيشْ اَقْدِنْدِي اَنْ *o‘l özigä yemish äwdindi* – u o‘ziga meva to‘pladi. Bu so‘z boshqalarga ham qo‘llanadi (اَقْدِنْمَاكْ .اَقْدِنُر *ävdinûr, ävdinmäk*).

اُتْرُنْدِي *utrundï* – qarshilandi, yuzlandi. اَنْكا مَنْكا اُتْرُنْدِي اَنْ *o‘l meŋä utrundï* – u menga qarshi turdi. يِلْ يِغَاجْقا اُتْرُنْدِي *jel yïg‘achqa utrundï* – shamol daraxtga yuzlandi (اُتْرُنْمَاقْ .اُتْرُنُرْ *utrunur, utrunmaq*).

اِسْرِنْدِي *ïsrïndï* – qattiq xafalandi. اَرْ اِسْرِنْدِي *er ïsrïndï* – odam bir ish to‘g‘risida jahli chiqib xafalandi. Aslida bu so‘z hali qaynab pishmagan gulkaram va shu kabi boshqa narsa ustiga sovuq suv quyib yuborish bilan qaynog‘i to‘xtab, xom holida qolishiga aytiladi; yumshoq ko‘ngilli odam g‘azablanishiga ham qo‘llanadi (.اِسْرِنُرْ اِسْرِنْمَاقْ *ïsrïnur, ïsrïnmaq*).

اَغْرِنْدِي *ag‘rïndï* – alamlandi. بالغْ اَغْرِنْدِي *balïg‘ ag‘rïndï* – yara og‘ridi, yarador yarasining og‘rig‘idan azoblandi, alam chekdi.

Unga yara og‘rig‘i sezildi. Bu so‘z boshqalarga ham qo‘llanadi (اَغْرِنْمَاقْ. اَغْرِنُرْ *ag‘rïnur, ag‘rïnmaq*).

اُكْرَنْدِي *ögrändi* – o‘rgandi. اُكْرَنْدِي اَلْ بِلِكْ *o‘l bilik ögrändi* – u ilm, hikmat o‘rgandi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُكْرَنُرْ. اُكْرَنْمَاكْ *ögränûr, ögränmäk*).

She’rda shunday kelgan:

[LIX]

اَرْدَمْ تِلا اُكْرَنِين* بُلْما كُفْاز
اَرْدِم سِزْنْ اُكْنْسا اَنْكمكوذا انكارْ

Erdäm tilä ögränin bo‘lma kûwäz,
Erdämsizin ökûnsä eŋmägûzä aŋar**.*

Ilm, hikmat o‘rgan, o‘rganishda havoyilik va takabburlik qilma, hech narsa o‘rganmasdan o‘zini bilimdon ko‘rsatib maqtangan kishi, imtihon vaqtida uyaladi, achinadi. اَرْ اُزْلُقْ اُكْرَنْدِي *er uzluq ögrändi* – odam hunar o‘rgandi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi.

اَكْرِنْدِي *ägrindi*: اُراغْتْ بِبْ اَكْرِنْدِي *urag‘ut yip ägrindi* – xotin o‘zi uchun ip yigirgandek ko‘rindi, aslida u yigirmagan edi (اَكْرِنُرْ. اَكْرِنْماك ägrinûr, ägrinmäk).

اُخْسِنْدِي *o‘xsïndï* – o‘ksindi. اُخْسِنْدِي اِيشِنْكا قِلْمِشْ اَلْ *o‘l qïlmïsh ïshïŋa oxsïndï* – u qilgan ishiga pushaymon edi, o‘ksindi (اُخْسِنُورْ. اُخْسِنْماقْ *o‘xsïnur, o‘xsïnmaq*).

اَرْسِنْدِي *ärsindi* – erkaklashdi, balog‘atga etdi. اَرْسِنْدِي اُغْلْ *o‘g‘ul ärsindi* – o‘g‘il (bola) balog‘atga etdi (اَرْسِنْماكْ. اَرْسِنُرْ *ärsinûr, ärsinmäk*). **(132)**

اَقْسِنْدِي *äwsindi*: اَقْسِنْدِي بو اَلْ *o‘l bu ewni äwsindi* – u bu uyni o‘z uyi hisobladi, hatto kirib joylashdi (اَقْسِنْماكْ. اَقْسِنُرْ *äwsindi, äwsinmäk*).

اِچْغِنْدِي *ïchg‘ïndï* – uchirdi. اِچْغِنْدِي اَلْكدَنْ قُشْنِي اَلْ *o‘l qushnï elikdän ïchg‘ïndï* – u qo‘lidan qushni bexos uchirdi, qo‘lidan chiqardi.

Maqolda shunday kelgan:

---

* *Ezmägÿzä* deb berilsa yaxshiroq bo‘lardi. Moskva nashrida *ögranin – ögränübän, ezmägÿzä – äŋmägüdä* tarzida tuzatib berilgan.

** Noto‘g‘ri tabdil qilingan. *Angar* emas, *engar*, ya’ni “shoshib qolmoq, mulzam bo‘lmoq”dir.

يَقاداقي يَلْغاغالي اَلِكْداكي اِچْغِنُورْ

Yaqadaqï yalg'ag'alï elikdäki ïchg'ïnur.

Yoqasiga to'kilgan ovqatni yalash bilan ovvora bo'lgan kishi qo'lidagi kosa va shu kabi narsalardan ayriladi. Bu maqol biron narsaga ehtiyoj tushganda foydalanish uchun qo'ldagini ehtiyot qilishga undab qo'llanadi. اَرْ اِچْغِنْدِي *er ïchg'ïndï* – odamlar orasida beixtiyor to'xtatib qola olmay "yel" chiqarib yubordi va bundan uyaldi (اِچْغِنْماقْ .اِچْغِنُورْ *ïchg'ïnur, ïchg'ïnmaq*).

اِرْغَنْدِي *ïrg'andï*: يِغاچْ اِرْغَنْدِي *yïg'ach ïrg'andï* – yog'och (daraxt) silkindi, qimirladi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اِرْغَنْماقْ .اِرْغَنُورْ *ïrg'anur, ïrg'anmaq*).

اَشْغِنْدِي *ashg'ïndï:* تاشْ اَشْغِنْدِي *tash ashg'ïndï* – tosh qirildi, [ishqalandi] har bir qattiq narsaning qirilishiga ham bu so'z qo'llanadi (اَشْغِنْماقْ .اَشْغِنُرْ *ashg'ïnur, ashg'ïnmaq*).

اَلْقِنْدِي *alqïndï* – tamom bo'ldi, tugadi. نانْك اَلْقِنْدِي *alqïndï neŋ* – narsa butunlay tamom bo'ldi, tugadi. اَرْ اَلْقِنْدِي *er alqïndï* – odam o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi (اَلْقِنْماقْ .اَلْقِنُرْ *alqïnur, alqïnmaq*).

اَتْكُنْدِي *ötko'ndi*: اَنْ مَنْكا اَتْكُنْدِي *o'l meŋa ötkundi* – *u* mening ishimda menga taqlid qildi. Bahslashishda ham shundaydir (اَتْكُنْماكْ .اَتْكُنورْ *ötko'no'r, ötko'nmäk*).

Maqolda shunday kelgan: قَرْغا قازْغا اَتْكُنْسا بُتي سِنُورْ *qarg'a qazg'a ötkûnsä butï sïnur* – qarg'a kuchda, uchishda o'zini g'ozga o'xshatsa, buti sinadi. Bu maqol qo'ldan kelmagan ishga behuda urinmaslikka, o'z holiga yarasha ishlashga undab aytiladi.

اِرْكِنْدِي *irkïndi* – to'pladi. اَنْ اُوزِنْكا نَنْكْ اِرْكِنْدِي *o'l özïŋa neŋ irkïndi* – u o'ziga mol to'pladi. Boshqalarga ham shunday (.اِرْكِنُرْ اِرْكِنْماكْ *irkïnûr, irkïnmäk*).

اِسْكَنْدِي *iskändi* – yuldi, sug'urdi. اَتْ اُتْ اِسْكَنْدِي *at öt iskändi* – ot oz-oz o't sug'urib, yulib edi. Bu so'z yung (jun) yoki mayda (uncha o'smagan), kalta o'tlarni yulishga ham qo'llanadi (.اِسْكَنُرْ اِسْكَنْماكْ *iskänûr, iskänmäk*).

اَلْكَنْدِي *älgändi* – eladi. اُراغُتْ اُونْ اَلْكَنْدِي *urag'ut un älgändi* – xotin o'ziga un eladi (اَلْكَنْماكْ .اَلْكَنُرْ *älgänûr, älgänmäk*).

اَمْكَنْدِي *ämgändi*[156]: اُلْ بُو ايشْتا تَلِمْ اَمْكَنْدِي *o'l bu ïshta telim emgändi* – u bu ishda juda qiynaldi, ko'p charchadi. خانْ قَرشِيقا اَمْكَنْدِي *xan qarshïqa ämgändi* – xon saroyga **(133)** tushdi, ma'nosi: xon yo'l yurib charchab, qiynalib saroyga tushdi, demakdir. Bu so'z amirlarga va ulug'larga lutf, marhamat yuzasidan qo'llanadi (اَمْكَنُرْ. اَمْكَنْمك *ämgänûr, ämgänmäk*).

O'g'uzlar buni bilmaydilar.

اُبْلَنْدِي *öpländi* – nes-nobud bo'ldi اُبْلَنْدى اَنِك تَقْارى. *anïŋ tawarï öpländi* – uning moli nes-nobud bo'ldi yoki g'oratga uchradi (اُبْلَنمك اُبْلَنور *öplänûr, öplänmäk*).

اَتْلَنْدِي *atlandï*: اَرْ اَتْلَنْدى *er atlandï* – u odam otga mindi. اُلْ تاغْقا اَتْلَنْدى *o'l tag'qa atlandï* – u toqqa chiqdi (o'g'uzcha). Har narsaga chiqishga ham bu so'z qo'llanadi (اَتْلَنْماقْ . اَتْلَنُر *atlanur, atlanmaq*).

اَتْلَنْدِي *ätländi* – etlandi. اُغْلْ اَتْلَضَنْدى *o'g'ul ätländi* – bola et oldi, semirdi. Har bir oriq narsaning so'ng semirishiga ham bu so'z qo'llanadi (اَتْلَنُر. اَتْلَنْماك *ätlänûr, ätlänmäk*).

اِتِلِنْدِي *itlïndi* – itqitildi. تاشْ اِتِلِنْدى *tash itlïndi* – tosh itqitildi, uloqtirildi. Boshqasida ham shundaydir. Bola emaklay boshlaganda ham bu so'z ishlatiladi (اِتِلْنُرْ . اِتِلِنْماقْ *itlïnur, itlïnmaq*[*]). Shundan olinib مَنك يُوزدِنْ اِتِّلِنْ *meniŋ yûzdin itlïn* – "mendan uzoqlash, yonimdan ket" degan ma'noda ham qo'llanadi. Bu so'z jahl chiqqanda, achchig'langanda ishlatiladi.

اَجْلِنْدِي *achlïndï* – ochildi. قَبُغْ اَجْلِنْدى *qabug' achlïndï* – eshik ochildi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. Bu ma'noda boshqa bir lug'atda اَجِلْدى *achïldï* ham deyiladi (اَجْلِنْماقْ . اَجْلِنُرْ *achlïnur, achlïnmaq*).

اُجْلَنْدِي *ûchländi* – uchta bo'ldi. اُجْلَنْدى نانْكْ *ûchländi neŋ* – narsa uchta bo'ldi. Chunonchi, اِكّى قارْ اُجْلَنْدى *ikki qaz ûchländi* – ikkita g'oz uchta bo'ldi, demakdir (اُجْلَنْماكْ . اُجْلَنُرْ *ûchlänûr, ûchlänmäk*).

اِچْلَنْدِي *ichländi* – don chiqardi. تَرِغْ اِچْلَنْدى *arïg' ichländi* – ekin dona bog'ladi, donalandi. Bu so'z o'rtasi yeyiladigan narsa,

---

[156] Bu so'z Alisher Navoiyda ko'p uchraydi:

Iltifot et goh-gohi notavon ko'nglimgakim,
Bul asiring ko'p g'ami xirmon bila emganmusan.

(Ba'zan yarali ko'nglimga ham rahm qil, doim sendan uzoqlik g'amida qiynalmasin).

[*] Moskva nashrida *itlinmäk.*

yeyiladigan holga kelishiga ham qo‘llanadi (اِچْلَنُرْ اِچْلَنْماكْ *ichlänûr, ichlänmäk*).

اُچْلَنْدِي *uchlandï* – uchli bo‘ldi. اُچْلَنْدى نانْكْ uchlandï neŋ – narsaning uchi, qirrasi, atrofi paydo bo‘ldi (اُچْلَنْمافْ اُچْلَنُرْ *uchlanur, uchlanmaq*).

اَذْلَنْدِي *ezländi*: اَذْلَنْدى نانْكْ *ezländi neŋ* – narsa bekorga tashlab qo‘yilmadi, biror maqsadda olindi. Chunonchi, teridan po‘stin qilish va namatdan maxsi qilish kabi (اَذْلَنْماكْ .اَذْلَنُرْ *ezlänûr, ezlänmäk*).

اُذْلَنْدِي *ûzländi* – kuyukdi. يِلْقى اُذْلَنْدى *yïlqï ûzländi* – yilqi kuyukdi (ayg‘irni istadi) (اُذْلَنْماكْ ، اُذءلَنُر *ûzlänûr, ûzlänmäk*).

اَرْلَنْدِي *ärländi* – erlik bo‘ldi, e*rlandi*. اَرْلَنْدى اُراقْتْ *urag‘ut erländi* – xotin erga tegdi, erlik bo‘ldi (اُرْلَنْماكْ. اُرْلَنُرْ *erlänûr, erlänmäk*).

اُرْلَنْدِي *örländi* – paydo bo‘ldi. بُلِتْ اُرْلَنْدى *bulit örländi* – bulut paydo bo‘ldi (اُرلَنْماكْ . اُرْلَنُرْ *örlänûr, örlänmäk*). Bu so‘z o‘rnida اُوْرْدى *ördi* qo‘llash yaxshiroq. She’rda shunday kelgan:

[LX]

اَى قُبُبْ اَقْلَنُبْ اَق بُلِتْ اُرْلَنُب
بِربِرْ اُوزا اُكلُنُبْ سَجلب سُقِي انكرْشوُر
Ay qopub[157] *ewlänûb,* *Aq bulït örlänûb,*
Bir-bir ûzä öklûnûb, *Sachlub suwï eŋräshûr.*

(134) Oy chiqib atrofini bulut doirasi (o‘tovi) o‘raganda, bulutlar bir-birining ustiga mingashib suvlarini sharros to‘kadilar (Bu xil oyning doirasi (o‘tov tutishi)ni odamlar yomg‘ir yog‘ishiga yo‘yadilar).

[Oy doiraga o‘ralib chiqib, oq bulut ko‘tarilib, (bulutlar) bir-biri ustiga to‘dalanganda suvlari sharros sochiladi].

اُوزْلَنْدى *uzlundï* – uzildi اُوزْلَنْدى اُرْقْ. *orq*[*158] *uzlundï* – arqon uzildi. Boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُزْلَنْماقْ. اُزْلَنُرْ *uzlunur, uzlunmaq*).

---

[157] Bu so‘z bosma nusxada *qapub* shaklida berilgan.

[*] Moskva nashrida *uruq*.

[158] Bu so‘z I jild, 63- va 181-betlarda *oruq* shaklida berilgan. To‘g‘risi shudir.

اُزْلَنْدی *ûzländi*: اَشِچْ اُزْلَنْدی *ashïch ûzländi* – qozonning yog‘i yuzaga chiqdi (اُزْلَنْمَاقْ . اُزْلَنُرْ *ûzlänûr, ûzlänmäk*).

اَسْلِنْدی *äslindi** – osildi. اَسْلِنْدی نَاتَكْ *äslindi neŋ* – bir narsa bir narsaga osildi (اَسْلِنْمَاقْ . اَسْلِنُرْ *äslinûr, äslinmäk*).

اَقْلَنْدی *äwländi*: اَیْ اَقْلَنْدی *ay awländi* – oy qo‘tonladi. اُل بُو اَقْلَنْدی اَقْنی *o‘l bu ävni äwländi* – u bu uyni turar-joy hisobladi, o‘zini shu uyda turuvchilardan sanadi (اَقْلَنْمَاقْ . اَقْلَنُرْ äwlänûr, äwlänmäk).

اُكْلَنْدی *ökländi***: اكلندی ارق ار *arïq**** *er ökländi* – horigan, charchagan odam dam oldi (اُكْلَنْمَاقْ . اُكْلَنُرْ *öklänûr, öklänmäk*). Kishi narsani oldin tushunmay, keyinroq tushunishi ham bu so‘z bilan ifoda qilinadi. Bu so‘zning asli اُوكْلَنْدی *ökländi*dir.

اِگْلَنْدی *igländi* – dard tutdi, dardlandi. اِگْلَنْدی اُراغُتْ *urag‘ut igländi* – xotin dardlandi, uni dard tutdi. Bu so‘z yengil kasalli er kishiga ham qo‘llanadi.

اَمْلَنْدی *emländi*: اَمْلَنْدی اَرْ *er emländi* – kishi o‘zini davoladi (اَمْلَنُرْ اَمْلَنْمَاقْ *emlänûr, emlänmäk*).

1. Bu bo‘limning muzoaflari ([to‘rt harfli fe’llardan] bir harfi takrorlanganlari)

[ب (r)]

اُرْبَتّی *urpattï* – hurpaytirdi. اَرْ بَشِنْ اُرْبَتّی *er bashïn urpattï* – odam bosh sochini hurpaytirdi. Boshqaga ham shunday (اَرْبَتْمَاقْ . اَرْبَتُرْ *urpatur, urpatmaq*).

اِرْبَتّی *irpätti* – arralatdi. اُلْ يِغَاجْ اِرْبَتّی *o‘l jïg‘ach irpätti* – u arra bilan yog‘ochni arralashga buyurdi, yog‘och arralatdi (. اِرْبَتُرْ اشْرْبَتْمَاقْ *irpätûr, irpätmäk*).

ت (t)

اَرْتَتّی *artattï – buzdi* اُل اَرْتَتّی *o‘l artattï* – u uni buzdi (. اَرْتَتُرْ اَرْتَتْمَاقْ *artatur, artatmaq*).

اِرْتَتّی *irtätti:* اِرْتَتّی اَنی اُلْ *o‘l anï irtätti* – u uni izlatdi, qidirtirdi (اِرْتَتْمَاقْ . اِرْتَتُرْ *irtätûr, irtätmäk*).

---

* Moskva nashrida *aslïndï.*

** Moskva nashrida *ögländi.*

*** Moskva nashrida *aruq.*

اُرْتَتّى *örtätti* – yondirdi, o‘t qo‘ydi. اُرْتَتّى بُك اَلْ *o‘l buk örtätti* – u chakalakzorga o‘t qo‘ydirdi. Boshqalarga ham shunday (اُرْتَتُرْ اُرْتَتماك *örtätûr, örtätmäk*).

اِسْتَتّمْ *istättim* – izlatdim. مَنْ اَنى اِسْتَتِمْ *men anï istättim* – men uning orqasidan odam yuborib izlatdim (اِسْتَتُرْ. سْتَتماكْ *istätûr, istätmäk*).

اُقْتَتّى *o‘qtattï* – o‘q ottirdi (aytadilar) بَكْ اَنى اُقْتَتّى *beg anï o‘qtattï* – bek unga o‘q ottirdi (اُقْتَتُرْ . اُقْتَتماقْ *oqtatur, oqtatmaq*).

خ (x)*

اُلْخُتّى *o‘lxuttï* – o‘tqizdi. اُلْ مَنى اُلْخُتّى *o‘l meni o‘lxuttï* – u meni o‘tqizdi. **(135)** (اُلْخُتُرْ. اُلْخُتماقْ *o‘lxutur, o‘lxutmaq*). Aslida اُلْغُتّى *o‘lg‘uttï*dir. Chunki fe’l خ *x* bilan emas, غ *g‘* bilan o‘timli bo‘ladi. Masalan, اُزْغُرْدى *uzg‘urdï* (uyg‘otdi), تُذْغُرْدى *tożg‘urdï* (to‘ydirdi) fe’llari غ g‘ bilan o‘timli bo‘lgan fe’llardir.

ر (r)

اُبْرَتّى *o‘pratti*: اُلْ تُونِنْ اُبْرَتّى *o‘l tonïn o‘pratti* – u to‘nini to‘zdirdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُبْرَتُرْ . اُبْرَتْماقْ *o‘pratur, o‘pratmaq*).

اُزْرَتّى *ûzrätti* – ko‘paytirdi. اُلْ تَقارِغْ اُذْرَتى *o‘l tawärïg‘ ûzrätti* – u molini ko‘paytirdi, o‘stirdi (اُذْرَتُرْ. اُذْرَتْماكْ *ûzrätûr, ûzrätmäk*).

اَغْرِتّى *ag‘rïttï* – og‘ritdi, alam berdi. اُلْ اَنى اَغْرِتّى *o‘l anï ag‘rïttï* – u uni og‘ritdi, alam berdi (اَغْرِتُرْ . اَغْرِتْماقْ *ag‘rïtur, ag‘rïtmaq*).

اُغْرَتّى *o‘g‘rattï*: اُلْ مَنى ايشْقا اُغْرَتّى *o‘l meni ïshqa o‘g‘rattï* – u meni ishga yubordi, yo‘lladi (اُغْرَتُرْ . اُغْرَتْماقْ *og‘ratur, o‘g‘ratmaq*).

اُكْرَتّى *ögrätti*[159] – o‘rgatdi. اُكْرَتّى اُلْ مَنْكا بِلِكْ *o‘l meŋä bilik ögrätti* – u menga ilm-hikmat o‘rgatdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُكْرَتُرْ. اُكْرَتْماكْ *ögrätûr, ögrätmäk*).

---

* Qo‘lyozmada ج “jim” kelgan. Kotibning xatosi bo‘lsa kerak. Moskva nashri asosida to‘g‘rilandi.

[159] *Bildirmoq, o‘rgatmoq* ma’nosidagi bu so‘z hozirgi o‘zbek tilida *o‘rgatmoq* tarzida qo‘llanadi. Bu so‘z Navoiyda ham *o‘rgatmoq* tarzida qo‘llangan. Masalan:

Farhod ila Majnunga oshiqlik ishin *o‘rgat,*

Yoki:

Yor ila ho‘y aylagan ko‘nglim erur ul nav qush,
Kim kishidin ayrila olmas kichikdin *o‘rganib.*

أُكْرِتّى *ögritti*[*160] – tebrattirdi, tebratishga buyurdi. أَلْ أَنْكارْ بِشِكْ أُكْرِتّى *o'l aŋar beshik ögritti* – u unga beshik tebrattirdi, tebratishni topshirdi (أُكْرِتْمارْ أُكْرِتْماكْ *ögritûr, ögritmäk*).

اَمْرِتّى *ämritti*: قَشِنْماقْ مَنِكْ بِنِمْ اَمْرِتّى *qashïnmaq meniŋ yenim ämritti* – qashinish butun badanimni qitiqladi. Qo'ltiq osti va bo'ynini qashiganda qitiq kelib kuldirish kabi (اَمْرِتُرْ اَمْرِتْماكْ *ämritûr, ämritmäk*).

س (s)

اَتْسَتّى *ätsätti*: أَلْ مَنى اَتْسَتّى *o'l meni ätsätti* – u mening go'shtga ishtahamni keltirdi (اَتْسَتُرْ اَتْسَتْماكْ *ätsätûr, ätsätmäk*).

اَخْسَتّى *axsattï* – oqsatdi. أَلْ اَنى اَخْسَتّى *o'l anï axsattï* – u uni oqsatdi (اَخْسَتُرْ اَخْسَتْماقْ *axsatur, axsatmaq*).

اَشْسَتّى *ashsattï*: أَلْ اَنى اَشْسَتّى *o'l anï ashsattï* – u unga osh yeyishni istatdi, ishtaha qo'zg'atdi** (اَشْسَتُرْ اَشْسَتْماقْ *ashsatur, ashsatmaq*).

اَڤْسَتّى *äwsättï*: أُغْلُمْ مَنى اَڤْسَتّى *o'g'lum meni äwsättï* – bolam menga uyni istatdi, sog'intirdi, o'g'lim meni uyga rag'batlantirdi (اَڤْسَتُرْ اَڤْسَتْماقْ *äwsätûr, äwsätmäq*).

ش (sh)

أُخْشَتّى *o'xshattï* – o'xshatti. أَلْ مَنى اَتاما أُخْشَتّى *o'l meni atama o'xshattï* – u meni otamga o'xshatdi (أُخْشَتُرْ أُخْشَتْماقْ *o'xshatur, o'xshatmaq*).

أُڤْشَتّى *uwshattï* – ushatdi, burdalatdi. أَلْ اَتْماكْ أُڤْشَتّى *o'l etmäk uwshattï* – u nonni ushatdi. Boshqa narsalarga bu so'z qo'llanadi (أُڤْشَتُرْ أُڤْشَتْماقْ *uwshatur, uwshatmaq*). Bu so'zning أُشَتّى *ushatti* shakli ham bor. Oldingisi to'g'ridir.

الشتّى ***[161]: أَلْ اَنى الشتّى *o'l anï alshattï* – u uni och qoldirdi, ochlikdan hatto ko'zlari aylandi, tindi.

---

[*] Moskva nashrida *ügritti.*

[160] *O'girmoq, aylantirmoq, tebratmoq* ma'nolari "Devon..."dagi ma'noga mos keladi. Navoiy asarlarida bu so'z *uyrilmoq, uyurmaq* shakllarida uchraydi.

Ne kelsa Navoiyga, sendin yuz *uyurmas kim.*

Yoki:

Bori boshin qo'yib boshig'a oning,
Qo'pubon *uyrilub qoshig'a* oning.

[**] Olmaota nashrida *ochlikning azobini torttirdi.*

[***] Bu so'z V.V.Radlov lug'ati asosida *älshatti* deb tiklansa, "Devon"dagi ma'no izohiga to'g'ri keladi. Moskva nashrida *ölšätti.*

غ (g‘)

ارغتى *ïrg‘attï* – silkitdi. ال يغاج ارغتى *o‘l yïg‘ach ïrg‘attï* – **(136)** u daraxt silkitdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi.

She’rda shunday kelgan:

[LXI]

يِكتلَرِك اِشْلَتُو يِغاجْ يَمِشْ اِرْغَتُ
بَذْرَمْ قَلِبْ اَفْلِمْ قُلَانْ كِيكْ اَفْلَتُو

Yigitlärig ïshlatu[162], *Yïg‘ach yemish ïrg‘atu,*
Qulan keyik awlatu, Bezräm qïlïb awnalïm.

O‘yin-kulgini tasvirlab deydi:

Yigitlarni ishlatib, daraxt mevalarini qoqtiraylik, turli yovvoyi hayvonlar [qulon] va boshqalarni ovlatib, bir necha kun bayram qilib yayraylik.

اُلْغَتّى *ulg‘attï* – ulg‘aydi. أُغْلانْ اُلْغَتّى *o‘g‘lan ulg‘attï* – bola katta bo‘ldi, ulg‘aydi. Asli اُلْغَاذتى *ulg‘aztï*dir[163]. Harflar singishi (assimilyatsiya) natijasida اُلْغَتّى *ulg‘attï* bo‘lgan (اُلْغَتُرْ اُلْغَتْماقْ *ulg‘atur, ulg‘atmaq*).

ك (k)

اُرْكُتّى *ûrkûtti* – hurkitdi. اُلْ قُوىْ اُرْكُتّى *o‘l qoy ûrkûtti* – u qo‘yni hurkitdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُرْكُتُورْ اُرْكُتْماكْ *ûrkûtûr, ûrkûtmäk*).

اَمْكَتّى *ämgätti* – qiynadi. اُلْ اَمْكَتّى *o‘l ämgätti* – u [uni] charchatdi (اَمْكَتُرْ اَمْكَتْماكْ *ämgätûr, ämgätmäk*).

اَلْكَتّى *älkätti* – elatdi. اُلْ اَنى اُونْ اَلْكَتّى *o‘l anï un älkätti* – u un elatdi, un elattirdi (اَلْكَتُرْ اَلْكَتْماكْ *älkätûr, älkätmäk*).

---

[161] Bu so‘zning yozilishini aniqlab bo‘lmadi, e*lshätti, ilshätti, alshattï, ulshattï* bo‘lishi ham mumkin.

[162] Bu parchadagi *ïshlatu, ïrg‘atu* so‘zlari hozirgi *ishlatib, irg‘atib* kabi ravishdosh shakllariga mos keladi. Bu shakl Navoiyda ham ba’zan uchraydi:

Habibim istayu gulshan aro har dam gul istarmen.

Lekin Navoiyda *istab, yozib* shakllari ko‘p uchraydi.

[163] Bu so‘zdagi *z* va *y* tovushlarining almashinishi Mahmud Koshg‘ariy davrida ham bor edi.

ل (l)

أَبْلَتّى *öplätti** – nes-nobud qildi. أَبْلَتّى تَقارِنْ أَلْ أَنِكْ *o'l aniŋ tawarïn öplätti*[164] – u uning molini nes-nobud qildirdi (أَبْلَتُور أَبْلَتماكْ *öplätûr, öplätmäk*).

أَتْلَتّى *ätlätti* – go'sht qildirdi. أَتْلَتّى قُويْ أَلْ *o'l qoj ätlätti* – u qo'yni so'ydirib, go'sht qildirdi (أُتْلَتُرْ أَتْلَتْماكْ *ätlätûr, ätlätmäk*).

أُكْلَتّى *öklûtti*** – ko'paytirdi. أُكْلَتّى نانْكنى أَلْ *o'l neŋni öklûtti* – u molini ko'paytirdi (أُكْلُتُرْ لُكْلَتْماكْ *öklûtûr, öklûtmäk*).

أَزْلَتّى *äzlätti* – tartibga soldi. أَزْلَتّى تُوارِنْ أَلْ *o'l tavarïn äzlätti* – u molini tartibga soldi. Aralash bo'lib yotgan molini tartibga solishga buyurdi (أَزْلَتُرْ أَزْلَتْماكْ *äzlätûr, äzlätmäk*).

أُزْلَتّى *uzlattï*: أُزْلَتّى مَنْكا أُغْلِنْ أَلْ *ol og'lïn meŋä uzlattï* – u o'g'lini mening orqamdan yubordi. Boshqaga ham bu so'z qo'llanadi (أُزْلَتُرْ أُزْلَتْماقْ *użlatur, użlatmaq*).

إِشْلَتّى *ishlätti* – ishlatdi. إِشْلَتّى إِشْ أَنْكَرْ أَلْ *o'l aŋär ish ishlätti* – u unga ish qildirdi (إِشْلَتُرْ إِشْلَتْماكْ *ishlätûr, ishlätmäk*).

أَشْلَتّى *ashlattï*: أَشْلَتّى أَياقْ أَلْ *o'l ayaq ashlattï* – u idish-asbob, lagan-tovoqlarni chegalatdi, qadoqlatdi (أَشْلَتْماقْ أَشْلَتُرْ *ashlatur, ashlatmaq*).

أَغْلَتّى *ag'lattï* – uzoqlatdi. أَغْلَتّى كِشِينى الْ *o'l kishini ag'lattï* – u maqsadga erishish uchun odamlarni o'zidan uzoqlatdi (أَغْلَتُرْ أَغْلَتْماقْ *ag'latur, ag'latmaq*).

أُغْلِتّى *ug'lïtti****– o'stirdi, ko'paytirdi. أُغْلِتّى تَقارِنْ أَلْ *o'l tawarïn ug'lïttï* – u molini o'stirdi, ko'paytirdi (أُغْلِتُرْ أُغْلِتْماقْ *ug'lïtur, ug'lïtmaq*).

أَقْلَتّى *awlattï* – ovlatdi. أَقْلَتّى مَنْكا إِقِقْ أَلْ *o'l meŋä ïwïq awlattï* – u menga kiyik ovlatdi. Boshqalarga ham shundaydir (أَقْلَتُرْ أَقْلَتْماقْ *awlatur, awlatmaq*). **(137)**

---

* Moskva nashrida *üplatti.*

[164] Jonli tilda qo'llanuvchi *ho'pladi, ho'plab ketdi* degan so'z shu ma'nodadir. Masalan, *To'y hamma yoqni ho'plab ketdi* jumlasidan to'yga ko'p narsa sarf bo'lib ketgani anglashiladi. *O'pladi* so'zi shu *ho'pladi* so'zining *h* siz varianti bo'lib, bunday variantlarning har ikkisi ham o'zbek shevalarida uchraydi.

** Moskva nashrida *üklitti.*

*** Moskva nashrida *oylïttï.*

اكلتّى *iklättï* – bostirdi. اكلتدى يير اَنْكَرْ اُلْ *o'l anar yer iklätti* – u unga erni bostirdi, tepkilatdi. Boshqaga ham bu so'z qo'llanadi (اكلتر اكلتمك *iklätûr, iklätmäk*).

اِگْلَتّى *iglätti* – kasallatdi. بو يير اَنى اِگْلَتّى *bu yer anï iglätti* – bu yer unga yoqmay, muvofiq kelmay, kasal qildi (اِگْلَتُرْ اِگْلَتْماك *iglätûr, iglätmäk*).

اَمْلَتّمْ *ämlättim* – emlatdim, davolatdim, dori qilishga buyurdim. مَنْ اَنى اَمْلَتّم *men aniämlättim* – men uni davolatdim, men unga dori qilishni buyurdim اَمْلَتُر اَمْلَتْماكْ *ämlätûr, ämlätmäk*).

اِمْلَتِمْ *imlättim*: مَنْ اَنى اَمْلَتِمْ *men ani imlättim* – men uni imlatdim, ishora qildirdim, qo'l yoki ko'z qisish bilan imo-ishora qildirdim (اِمْلَتُرْمَنْ اِمْلَتْماكْ *imlätûrmän, imlätmäk*).

ن (n)

اَذْنَتّى *äznätti* – o'zgardi. اَرْ اَذْنَتّى *er äznätti* – odam avvalgi holidan o'zgardi. Bir holdan ikkinchi bir holga ko'chgan har bir narsaga ham bu so'z qo'llanadi (اَذْنَتُرْ اَذْنَتْماكْ *äznätûr, äznätmäk*).

اُرْنَتّمْ *o'rnattïm* – o'rnatdim. مَن نانْكْ اُرْنَتِمْ *men neŋ ornattïm* – men narsani joyiga qo'ydim, o'rnatdim (اُرْنَتُرمَنْ اُرْنَتْماقْ *o'rnaturman, ornatmaq*).

اَسْنَتّى *äsnätti* – esdirdi, shamol qo'zg'atdi. تَنْكرى اَسِنْ اَسْنَتّى *Teŋri äsin äsnätti* – Tangri shamol estirdi. ياك اَنى اَسْنَتْدى *yek anï esnätti* – uni shayton esnatdi (اَسْنَتُرْ اَسْنَتْماكْ *esnätûr, esnätmäk*).

اُسْنَتّمْ *usnattïm* – o'xshatdim. مَنْ اَنْكَرْ اُسْنَتِمْ *men anar usnattïm* – men uni unga o'xshatdim va uni u deb gumon qildim (اُسْنَتُرْ اسْنَتْماقْ *usnatur, usnatmaq*).

اَغْنَتْ *ag'natti* – ag'natdi. اَغْنَتّى تُبْراقًا اُلْ اَتِنْ *o'l atïn tupraqqa ag'natti* – u otini tuproqqa ag'anatdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. اَغْنَتّى تيلِنْ اَنِكْ يَغاقْ اُلْ *o'l jag'aq anïŋ tilïn ag'natti* – yong'oq yeyish uning tilini chaqa qildi, hatto so'zlashi qiyin bo'ldi, tutildi (اَغْنَتُرْ اَغْنَتْماقْ *ag'natur, ag'natmaq*).

اُلْنَتّى *ulnattï* – tuzattirdi. اُلْ اَقِنْ اُلْنِتّى *ol oqïn ulnattï* – u o'qning tig'ini tuzattirdi, yuqorisini quyi qildirdi (اُلْنَتُرْ اُلْنَتْماقْ *ulnatur, ulnatmaq*).

2. Manqusning boshqa [to‘rt harfli fe’llar] turi

اوتُردى *ötûrdi* – eslatdi. اُلْ مَنْكا سُوزْ اوتُرْدى *o‘l menga söz ötûrdi* – u menga aytilgan so‘z va boshqalarni eslatdi. Boshqasi ham shundaydir (اوتُرْمَاك اوتُرُرْ *ötûrûr, ötûrmäk*).

ايتّردى *ättûrdi** – qildirdi, ettirdi, yigirtirdi. اُلْ اَنْكَر بلك ايتّردى *o‘l aŋar pilik** ättûrdi* – u unga pilik yigirtirdi, himartirdi, har bir yigiriladigan va himariladigan narsaga ham shu so‘z qo‘llanadi (ايتّرْماك ايتّرُرْ *ättûrûr, ättûrmäk*).

ر (r)

االجُرْدى *a:churdï* – ochiqtirdi. اُلْ اَنى االجُرْدى *o‘l anï a:churdï* – u uni ochiqtirdi [qornini ochirtirdi] (االجُرْماقْ االجُرُرْ *a:churur, a:churmaq*).

ش (sh)

اَيُشْدى *o‘yushdï* – o‘yishdi. اُلارْ اِكّى قاغُونْ اَيُشْدى *o‘lar ikki qag‘un oyushdï* – ular ikkovi qovun dumini kesishda, chaqmoqlashda bahslashdi. Yordamlashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُيُشْتُرْ اُيُشْماقْ ojushur, ojushmaq). **(138)**

اُيُشْدى *uyushdï* – uyushdi. اُلْ اَنْكَرْ قابْقا اُونْ اُيُشْدى *o‘l aŋar qapqa un uyushdï* – u unga qopga [xaltaga, xumga, tog‘oraga] un bosishda yordam berdi, un uyushdi. Boshqalarga ham shunday (اُيُشُرْ، اُيُشماق *ujushur, ujushmaq*).

ك (k)

اُيُكْتى *ûyûkti* – ko‘mildi, botdi. اَنِكْ اَذاقى قُمْدا اُيُكْتى *aniŋ azaqï qumda ûyûkti* – uning oyog‘i qumga botdi, ko‘mildi. Boshqa o‘rinlarda ham shunday. اَنِك اَذاقى اُيُكْتى *aniŋ azaqï ûjûtti* – uning oyog‘i toshga qadalib og‘ridi. Oyog‘ini tosh bezillatib yubordi (اُيُكْماكْ، اُيُكارْ *ûjûkûr, ûjûkmāk*).

ل (l)

اَيِلْدى *ayïldï*[165] – aytildi. اَنْكرْ سُوزْ اَيِلْدى *aŋar söz ayïldï* – unga so‘z aytildi (اَيِلْماقْ، اَيِلُرْ *ajïlur, ajïlmaq*).

---

* Moskva nashrida *ijturdi.*

** Moskva nashrida *bilik.*

[165] *Aymoq* so‘zi hozir, asosan, *aytmoq* tarzida qo‘llanadi. Bu so‘z Navoiy davrida *aytmaq, aymoq va etmoq* variantlarida teng qo‘llangan:

Ayturiga chunki qo‘yilgan ko‘ngil,
Aytmay o‘n bayt tutildi ko‘ngil.

أُيُلْدى *oyuldï* – o‘yildi. يِرْ أُيُلْدى *yer o‘yuldï* – yer o‘yildi. كتو أُيُلْدى *kûtu ojuldï* – yomg‘irdan maydon* o‘yildi (أُيُلُورْ أُيُلْماقْ *o‘yulur, o‘yulmaq*).

أُيُلْدى *ujuldï*: نانْكْ أُيُلْدى *ujuldï neŋ* – un qopga shibbalab bosilganday, narsa bosildi (أُيُلُورْ أُيُلْماقْ *uyulur, uyulmaq*).

ن (n)

أُيَلْدى *uyaldï* – uyaldi. أَلْ مَنْدِنْ أُيَلْدى *o‘l mendän ujaldï* – u bir ishda mendan uyaldi, u ishdan tortindi (أُيَلْرْ أُيَلْماقْ *uyalur, uyalmaq*).

اِيِنْدى *ïyïndï*: اَرْ اِيِنْدى *er ïyïndï* – odam kuchandi (اِيِنُرْ اِيِنْماقْ *ïjïnur, ïjïnmaq*).

3. Bu bo‘limning [manqus fe’llardan] to‘rt harflilari

ر (r)

أَيَتُرْدى *ayturdï*[166]: أَلْ مَنْكا سُوزْ أَيَتُرْدى *o‘l meŋä söz ajturdï* – u meni u bilan so‘zlatdi (أَيَتُرُرْ أَيَتُرْماقْ *ajturur, ajturmaq*).

أُيُتُرْدى *o‘yturdï* – so‘ydirdi. أَلْ مَنْكا قاغُونْ أُيُتُردى *o‘l meŋä qag‘un o‘yturdï* – u menga qovun so‘ydirdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (أُيُتُرورْ، أُيُتُرماقْ *o‘yturur, o‘yturmaq*).

أُيُتُرْدى *o‘yturdï* – uydirdi. أَلْ أُونْ أُيُتُرْدى *o‘l un uyturdï* – u un uydirdi, un bostirdi. Boshqalari ham shunday (أُيُتُرُرْ أُيُتُرماقْ *uyturur, uyturmaq*).

أُيْغُردى *uyg‘urdï*** – uyg‘otdi. أَلْ مَنى أُنغرْدى *o‘l meni ujg‘urdï* – u meni uyg‘otdi. ذ z bilan talaffuz etiluvchi أُذْغُرْدى *uzg‘urdï* varianti ham bor (أُيْغُرورْ أُيغُرماقْ *ujg‘urur, ujg‘urmaq*).

ش (sh)

اَيِرْشْدى *ayrïshdï* – ayrilishdi. أَلارْ اِكّى اَيِرْشْدى *o‘lar ikki ayrïshdï* – ular ikkovi bir-biridan ayrilishdi. ذ *ż* bilan اذْرِشْدى *ażrïlïshdï* deb ham talaffuz qilinadi (اَيِرْشُرْ اَيِرْشْماقْ *ayrïshur, ayrïshmaq*).

Qo‘pdiyu bir kun raqibga sirrin aymodi ko‘ngil,
Menga o‘z g‘oyibimdan bir nishon et.

“Devon...” yozilgan davrda *aymaq* tarzida qo‘llanib, “aytmaq” esa so‘ramoq ma’nosida qo‘llanar edi.

* Moskva nashrida *kötü* shaklida berilib, uning ma’nosi jild deb tarjima qilingan.

[166] *Ayturdi* fe’li اَىْ “*ay*” o‘zagiga تُورْ “*tur*” qo‘shilib yasalgan o‘timli fe’lga misoldir. Hozir bizda so‘z o‘zagi “*ay*” emas, “*ayt*” hisoblanadi.

** Moskva nashrida *oyyurdï*.

ل (l)

ايْتِلْدى *aytildï* – aytildi. سُوزْ ايْتِلْدى *söz ajtildï* – gap haqida savol qilindi, so‘raldi. Boshqalarga ham shu so‘z qo‘llanadi (ايْتِلْر، ايْتِلماقْ *ajtilur, ajtilmaq*).

ن (n)

ايْتِنْدى *aytïndï** – so‘randi (o‘ziga bir narsani so‘radi). سُوزْ ايْتِنْماقْ *söz aytïndï* – so‘z so‘rashni o‘z ustiga oldi (ايْتِنْمانْ، ايْتِنْرْ *aytïnur, aytïnmaq*).

ايْمَنْدى *äymändi* – iymandi, uyaldi. اُلْ مَنْدنْ بُو ايشْتا ايْمَندى *o‘l mendän bu ishtä äymändi* – u mendan bu ishda uyaldi va unga kirishishga jur’at qilolmadi, oldin borishdan **(139)** tortindi (ايْمَنْمانْ، ايْمَنْرْ *äymänur, äymänmäk*).

ل (l)

ايرلْدى *ärildi*[167]: تامْ ايرلْدى *tam ärildi* – devor rahnalandi, tepa qismi nuradi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llaniladi (ايرِلْمانْ ايرِلْرْ *ärilûr, ärilmäk*).

Shuning kabi to‘lin oy, oy oxiriga qadar asta-sekin kamaya borishiga ham اى ايرلْدى *ay ärildi* deyiladi.

ايسِلْدى e*sildi*** – ozaydi. ايسِلْدى نانْكْ e*sildi neŋ* – narsa ozaydi (ايسِلْمانْ ايسِلْرْ e*silûr, esilmäk*).

ايڤِلْدى e*vildi* – shoshildi. ايشْقا ايڤِلْدى *ïshqa evildi* – ishga shoshildi (ايڤِلْمانْ ايڤِلْرْ e*vilûr, evilmäk*).

4. Bu bo‘limning muzoafi (bir harfi ikkilanganlari)

اُيْنَتّى *o‘ynattï* – o‘ynatdi. اُلْ انى اُيْنَتّى *o‘l anï o‘ynattï* – u uni o‘ynatdi (اُيْنَتْمانْ اُيْنَتْرْ *oynatur, oynatmaq*).

5. Uning boshqa bir xili

اَيْاتّى *ayadï* – ayadi. اُلْ تُوبنْ اَيادى *o‘l to‘nïn ayadï* – u to‘nini ayadi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi. خان اَنكَرْ اَياغْ اَيادى *xan aŋar ayag‘ ayadï* – xon unga laqab berdi (اَيارْ اَياماقْ *ayar, ayamaq*).

---

* Moskva nashrida *ajïtïn.*

[167] Ilgari *devorning nurashi* kabi ma’nolarda ishlatilgan bu so‘z hozir, asosan, *qor, muz, tuz, qand, yog‘* kabi narsalarning erishini ifodalash uchun ishlatiladi.

** Moskva nashrida *eysildi.*

6. To‘rt harflilarning uch harflisi [bir turli uch harfli so‘zlar]

ﺏ (p)

اِرْبادی *irpädi* – arraladi. اُلْ بشغاجْ اِرنادی *o‘l jig‘ach irpädi* – u yog‘ochni arraladi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi. اُلْ اِشِغْ اِرْنادی *o‘l ishig‘ irpädi* – u ishni tuzataman deb buzdi (اِربارْ اِرْباماكْ *irpär, irpämäk*).

ﺕ (t)

اَرْتادی *ärtädi* – buzildi. اَرْتادی نانْكْ *ärtädi neŋ* – narsa buzildi (اَرْتارْ اَرْتاماكْ *ärtär, ärtämäk*).

اُرْتادی *örtädi* – o‘rtadi, yoqdi. اُلْ اُتُنْكْ اُرْتادی *o‘l otuŋ*[168] *örtädi* – u o‘tin yoqdi, yondirdi. Boshqalari ham shunday (اُرْتارْ اُرْتاماكْ *örtär, örtämäk*).

اِرْتادی *irtädi* – istadi. اَرْ اِشِغْ اِرْتادی *er ishig‘ irtädi* – odam ishni istadi, ish orqasidan yurdi (اِرْتارْ اِرْتاماكْ *irtär, irtämäk*).

اِسْتادی *istädi* – istadi. Bu ham اِرْتادی *irtädi* kabidir (اِسْتارْ اِستاماكْ *istär, istämäk*).

She’rda shunday kelgan:

[LXII]

يْغلَبْ اُذُو اِرْتَدِمْ بَغْرِمْ بَشِنْ قَرْتَدِمْ
قَجْمِيشْ قُتُّغْ اِرْتضدِمْ يَغْمُرْ كُنی قانْ سَجارْ

Yig‘lab uzu artadim, *Qachmish qutug‘ irtädim,*
Bag‘rim bashin qartadim, *Jag‘mur kûni**[169] *qan sachar.*

Sevgilim orqasidan yig‘lay-yig‘lay holsizlandim, bitib qolgan bag‘rim yarasini qaytadan tirnadim, ketgan baxtni qidirdim, ko‘zim yomg‘irday qon sochadi.

---

[168] *Otuŋ* so‘zi bizga o‘tin holida etib kelgan. Shuningdek, “Devon...”da *qaliŋ, qalqaŋ* shakllarida berilgan so‘zlar ham bizda hozir *qalin, qalqon* shaklida ishlatiladi. “Devon...”dagi bu hodisani Alisher Navoiy asarlaridagi ayrim so‘zlarda kuzatish mumkin, masalan:

Mug‘anniy tuzib chinka vaznida chang,
Navo chekki, hay-hay o‘lang, jon o‘lang.

* Moskva nashrda *kibi.*

[169] Basim Atalay to‘rtinchi misradagi *kŷn* so‘ziga boshqacha izoh beradi (Qarang: I j. B.272). Bizning fikrimizcha, o‘zi to‘g‘ri.

[Sevgilimni yig‘lab istadim, bag‘rim yarasini yangiladim, ketgan baxtni istadim. Ko‘zim yomg‘irday qon sochadi, to‘kadi].

اُنْدادی *ûndädi* – undadi, chaqirdi. اُلْ مَنی اُنْدادی *o‘l meni ûndädi* – u meni chaqirdi (اُنْدارْ اُنْداماكْ *ûndär, ûndämäk*).

اَوْدیدی *äwdidi* – terdi, yig‘di. اُلْ یِنْجثو اَوْدیدی *o‘l jïnju äwdidi* – u inju, marvarid to‘pladi. Boshqa narsalarni, masalan, mevani to‘plashga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَوْدیرْ، اَوْدیماكْ *äwdir, äwdimäk*).

اُلْدادی *aldadï* – aldadi. اُلْ یاغینی اُلْدادی *o‘l jag‘ïnï aldadï* – u dushmanini [hiyla, nayrang bilan] aldadi (اُلْداماقْ، اُلْدارْ *aldar, aldamaq*).

اُلْدیدی *uldïdï*: اَتْ اُلْدیدی *at uldïdï* – ot taqasiz qoldi. **(140)** Bu so‘z boshqalarga ham qo‘llanadi (اُلْدیماقْ، اُلْدیرْ *uldïr, uldïmaq*).

ر **(r)**

اُبْرادی *o‘pradï*: تُونْ اُبْرادی *to‘n opradï* – to‘n namlandi, ho‘l bo‘ldi. Bu so‘z boshqalarga ham qo‘llanadi (اُبْرارْ اُبْراماقْ *o‘prar, o‘pramaq*).

اُزْرادی *ûzrädi* – ko‘paydi. اُزْرادی نانْكْ *ûzrädi neŋ* – narsa ko‘paydi (اُزْراماكْ . اُزْرارْ *ûzrär, ûzrämäk*).

اَغْرُودی *ag‘rudï* – og‘ir bo‘ldi. اَغْرودی نانْكْ *ag‘rudï neŋ* – narsa og‘ir bo‘ldi. اِكْلِك اَغْرودی *iklik ag‘rudï* – kasal og‘irlashdi (. اَغْرُوزْ اَغْرُوماقْ *ag‘rur, ag‘rumaq*).

اَغْریدی *ag‘rïdï* – og‘ridi. اَنِك بَشی اغْریدی *anïŋ bashï ag‘rïdï* – uning boshi og‘ridi. Boshqa har qanday yara alamiga va a’zoning og‘rishiga ham shunday deyiladi.

Maqolda shunday kelgan: بِیرْ تُیِنْ بَشی اَغْریسا قَمُغْ تُیِنْ بَشی اَغْریماسْ *bir tujun*[170]* *bashï ag‘rïsa, qamug‘ tojïn bashï ag‘rïmas* – bir

---

[170] *Tujïn* bu misolda dinsizlik boshlig‘i ma’nosida berilgan. Alisher Navoiyda *tuyin* so‘zi terisidan qimmatbaho pocha-po‘stin qilinadigan ov hayvoniga qo‘llangan:

*Tuyin*ning o‘z tuki o‘q bo‘ldi boshiga ofat,
Furaysaning paridan keldi o‘z boshiga balo.

Tarjimasi: Tuyin hayvonini ovchilar doim izlab ovlashlarining sababi uning tuki yaxshiligidan bo‘lsa, furaysa (ko‘k qarg‘a)ning ov qilinishiga ham o‘zining pari sabab bo‘ladi (Ko‘k qarg‘a parini kuydirib, ko‘k yo‘tal kasaliga ichirardilar).

* Moskva nashrida *tojïn*.

g‘ayridin kattasining boshi og‘risa, hammasining boshi og‘rimaydi.

Bu maqol do‘stlari muvofiq topib istaganlari, yegan-ichganlari holda, birining buni istamaganligini anglatish uchun qo‘llanadi.

أغرادى *og‘radï* – qasd qildi, so‘radi, istadi. بَكْ اَنكَرْ أغرادى *beg aŋar og‘radï* – bek uni yo‘qlab keldi (أغراماقْ . أغرارْ *og‘rar, og‘ramaq)*. Har bir narsaga qasd qilish va uni yo‘qlashga ham bu so‘z qo‘llanadi.

She’rda shunday kelgan:

[**LXIII**]

قُلسا قَلى أغْرَينْ بِرْكِلْ تَفى اَزُقْلُقْ
قَرْغِشْ قِلُرْ أمالاَرْ يُنْچِغْ كُرُبْ قُنُقْلُقْ

Qo‘lsa qalï og‘rajïn, Qarg‘ïsh qïlur umalar*
Bergil taqï azuqluq, Yunchïg‘ körûb qo‘nuqluq.

Qo‘noq senga so‘ranib kelsa, oziq-ovqat berib kut, agar mehmondo‘stlik yomon bo‘lsa, mehmon qarg‘aydi.

أقْرادِ *o‘qradï* – kishnadi. اَتْ أقْرادى *at o‘qradï* – ot ovqat yeyish vaqtida kishnadi (أقْراماقْ ، أقْرارْ *o‘qrar, o‘qramaq*).

أكْريدِ *ögridi*[171] – tebratdi. أراغْتْ بِشِكْ أكْرى *urag‘ut beshik ögridi* – xotin beshik tebratdi. Shuningdek, bu so‘z hiyla-nayranglar bilan boshqalarga xushomadgo‘ylik qilishda ham qo‘llanadi. Masalan, أُلْ اَنى أكْريدى *o‘l anï ögridi*[172] – uni yosh boladek laqillatdi, aylantirdi kabi (أكْريزْ. أكْريماكْ *ögrir, ögrimäk*).

اَمْريدِ *ämridi* – qashidi. أُلْ مَنِكْ يِينِمْ اَمْرى *o‘l meniŋ jenim ämridi* – u mening gavdamni qashidi (اَمْريزْ، اَمْريماكْ *ämrir, ämrimäk*).

---

* Moskva nashrida *oyraban.*

[171] *Ögridi* so‘zi bizda hozir shu ma’noda qo‘llansa ham, *o‘girdi* tarzida talaffuz qilinadi. Lekin bu so‘z beshik tebratishga qo‘llanmaydi, bu ma’noda *o‘girdi* so‘zi *ag‘dardi* so‘zi bilan sinonimlashib qolgan.

[172] Bu ma’noda hozir biz aylantirdi, gapga solib ko‘rdi, laqillatdi so‘zlarini qo‘llaymiz.

ز (z)

اَڤزادي *ävzädi*: اُلْ سُوزْنی اَنْکَرْ اَڤْزادی *o'l sözni aŋar ävzädi* – u uni bu so'z bilan yomonladi, tuhmat qildi (اَڤزاماكْ ،اَڤزارْ *ävzär, ävzämäk*).

س (s)

اُبْسادِمْ *öpsädim* – o'pmoq istadim. مَنْ اَنی اُبْسادِمْ *men anï öpsädim* – men uni o'pmoq istadim (اُبْسارْمَنْ. اُبْساماكْ *öpsärmän, öpsämäk*) **(141)**

اَتْسادي *ätsädi:* اَرْ اَتْسادی *är ätsädi* – odam go'sht istadi (اَتْسارْ. اَتْساماكْ *ätsär, ätsämäk*).

اُتْسادي *atsadï* – otmoq istadi. اُلْ اُقْ اَتْسادی *o'l oq atsadï* – odam o'q otishni istadi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اَتْسادی. اَتْساماقْ *atsär, atsämäq*).

اُتْسادي *ötsädi* – o'tmoq istadi. اُلْ اُوتّنْ اُتْسادی *o'l öttin ötsädi* – u teshikdan o'tmoq istadi. Har narsadan o'tishga ham bu so'z qo'llaniladi (اُتْساماكْ. اُتْسارْ *ötsär, otsämäk*).

اِتْسادي *itsädi* – ag'darmoq istadi. اُلْ تاشِغْ اِسادی *o'l tashïg' itsädi* – u toshni yumalatmoq istadi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اِتْساماكْ. اِتْسارْ *itsär, itsämäk*).

اَچْسادي *achsadï* – ochmoq istadi. اَرْ قَبُغْ اَچْسادی *er qabug' achsadï* – odam eshik ochishni istadi. Har narsani ochishda ham shu so'z qo'llanadi (اَچْساماقْ. اَچْسارْ *achsar, achsamaq*).

اِچْسادي *ichsädi* – ichishni istadi. Boshqalari ham shunday (اِڎْساماقْ. اِڎْسارْ *ichsär, ichsämäk*).

اَخْسادي *axsadï*[173] – oqsadi. اَتْ اَخْسادی *at axsadï* – ot oqsadi. Boshqalari ham shunday (اَخْساماقْ. اَخْسارْ *axsar, axsamaq*).

اِژْسادي *iżsadï* – yubormoq istadi. اُلْ قُلِنْ مَنکا اِژْسادی *o'l qulïn meŋä iżsadï* – u qo'lini menga yubormoq istadi (اِژْساماقْ. اِژْسارْ *iżsar, iżsamaq*).

اُرسادي *ursadï* – urmoq istadi. اُلْ اَنی اُرْسادی *o'l anï ursadï* – u uni urmoq istadi, urmoqchi bo'ldi (اُرْساماقْ. اُرْسارْ *ursar, ursamaq*).

اُزْسادي *uzsadï* – uzmoq istadi. اُلْ يِشِغْ اُزْسادی *o'l jïshïg' uzsadï* – u arqonni uzmoqchi bo'ldi (اُزْساماقْ. اُزْسارْ *uzsar, uzsamaq*).

Eski asarlarning hammasida deyarli *x* bilan *oxsadi* tarzida talaffuz qilinuvchi bu so'z jonli tilda *oxsadi,* hozirgi lug'atlarimizda *oqsadi* tarzida qo'llanadi.

اَشْسادي *ashsadï*: اَشْسادى الْ اَرْتْ *o'l art ashsadï* – u tog' dovonidan oshmoq istadi, shunga intildi. Xuddi shuningdek, ovqat yeyishni istashga ham bu so'z qo'llanadi (اَشْساماقْ .اَشْسارْ *ashsar, ashsamaq*).

اَغْسادي *ag'sadï*: اَلْ تاغْقا اَغْسادي *o'l tag'qa ag'sadï* – u toqqa chiqmoq istadi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اَغْسارْ. اَغْساماقْ *ag'sar, ag'samaq*).

اَوْسادي *äwsädi*: *är äwsädi* – odam uyiga mushtoq bo'ldi, uyni istadi, qo'msadi (اَوْساماكْ .اَوْسارْ *äwsär, äwsämäk*).

اِوْسادي *ävsädi*: اَرْ اَوْسادى – *er ewsädi* – odam shoshilishni, tezlatishni istadi (arabchasi: *äwsär, äwsämäk*).

اُقْسادي *uqusadï* [174]* – tushunmoq, uqmoq istadi. اَرْ سُوزُكْ اُقْسادي *er sözûg uqusadï* – odam so'zni uqmoq, anglamoq istadi (اُقْسارْ. اُقْساماقْ *uqusar, uqusamaq*).

اَكْسادِمْ *ägsädim*: مَنْ بُتَقْ اَكْسادِمْ *men butaq ägsädim* – men butoq egishni istadim. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (اَكْسارْمَنْ اَكْسارْماكْ *ägsärmän, ägsärmäk*).

اُكْسادي *öksädi* [175] – maqtashni istadi. اُلْ مَنى اُكْسادي *ol meni öksädi* – u meni maqtashni istadi (اُكْساماكْ .اُكْسارْ *öksär, öksämäk*).

اَكْسودى *äksûdi* [176] – kamaydi. اَنْسودى نانكْ *äksûdi neŋ* – narsa **(142)** kamaydi, shikastlandi (اَكْسوماكْ .اَكْءسورْ *äksûr, äksûmäk*).

اُكْسادي *öksädi* – to'plashni istadi. اُلْ تُبْراقْ اُكسادى *o'l tupraq öksädi* – u tuproq to'plamoq istadi. Bug'doy va boshqalar ustida ham shu so'z qo'llanadi (اُكْساماكْ . اُكْءسارْ *öksär, öksämäk*).

اَلْسادي *alsadï* – olmoq istadi. اُلْ اَتْ اَلْسادي *o'l at alsadï* – u ot sotib olmoqni istadi. Boshqasiga ham bu so'z qo'llanadi (اَلْسارْ اَلْساماقْ *alsar, alsamaq*).

---

[174] Bu so'zni Basim Atalay *uqsamoq* shaklida bergan (qarang: 1 j. B.277).

* Moskva nashrida *uqsa.*

[175] Bu so'z maqtamoq ma'nosida Alisher Navoiyda ko'p uchraydi:

El o'gsaridin ko'ngilni shod etmon.
(Xalq maqtoviga mag'rurlanib ketavermayman).
Voizo, do'zax o'ti dog'in o'karsen angladim,
Kim senga yo'qtur hamono dog'i hijrondin xabar.

(Ey voiz, doim do'zax olovini oshirib-toshirib gapirasan. Shundan ma'lum bo'ladiki, sen sevgidan, ayriliq, alam, darddan xabarsiz odamsan).

[176] Alisher Navoiyda shu fe'l *o'qsudi* shaklida qo'llangan.

Er yuzin yomg'ir suvi birla yuvdi,
Kiru chirki ul yumag'din *o'ksudi.*

اُلسادي *ölsädi* – o‘lmoq istadi. اُلسادي اَرْ اُلْ *o‘l er ölsädi* – u odam o‘lmoq istadi, shuni orzu qildi (اُلساماكْ .اُلسارْ *ölsär, ölsämäk*).

اِلسادي *ilsadï*: اَرْ تاغْدِنْ اِلسادي *er tag‘dan ilsadï* – odam tog‘dan tushmoq istadi. Boshqaga ham shunday (اِلْساماقْ .اِلْسارْ *ilsar, ilsamaq)*.

اَمسادي *ämsädi* – emishni istadi, emgisi keldi. كَنْجْ اَناسِنْ اَمْسادي *gänj anasïn ämsädi* – bola onasini emmoq istadi (اَمْساماكْ .اَمْسارْ *ämsär, ämsämäk*).

اِنسادي *insädi* – quyi tushishni istadi. e اَرْ كَتودِنْ اِنْسادى *r kûtûdin insädi* – odam uy ustidan, tomdan tushmoq istadi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi. Bu so‘zdagi n harfi l o‘rniga almashgandir (اِنْساماكْ .اِنْسارْ *insär, insämäk*).

Qoida. Bilginki, *sin* س s va *alif* ا a سا sa ikki va uch harflik ot ham fe’llarga qo‘shilib, hozircha qilinmagan ishni ishlovchi bajarishni istaganini anglatish uchun qo‘llanadi. Bu qo‘shimcha (-sa) ikki, uch va unlardan ortiq ot va fe’llarga qo‘shilganda ham istak fe’li yasaladi, lekin bular ozdir. Ikki harfli ismlarga kelsak, ular quyidagichadir: اَرْ اَتْسادى *er ätsädi* – kishi go‘sht yeyishni istadi gapidagi اَتْسادى *ätsädi* fe’li ikki harfli “*ät*” otiga سا *-sa* qo‘shilib yasalgan istak fe’lidir. اَرْ اَقْسادى *er ewsädi* – kishi uyini qumsadi gapidagi اَقْسادى *ewsädi* – fe’li ham ikki harfli اَقْ *ew* otiga سا *-sa* qo‘shilib yasalgan istak fe’lidir. Uch harfli otlardan yasalgan istak fe’liga misollar: kishining tabiati achchiq va nordon narsani istaganda اَرْ اَچِغْسادى *er achïg‘sadi* deyiladi. Ya’ni odam tabiati achchiqni istadi demakdir. اَرْ تَتِغْسادى *er tatïg‘sadï* – odam shirinlik istadi, totlik istadi. Uch harfdan ortiq bo‘lgan otdan yasalgan istak fe’liga misol: اَرْ قاغُونْسادى *er qag‘unsadï* – odam qovun istadi. **(143)** اَرْ چِنشْتُرُكْسادى *er chinishtûrûksädi* – odam jinishto‘r, ya’ni Chinda bo‘ladigan erta pishar, funduqqa o‘xshash bir meva yemoq istadi. Bu qoidani hamma so‘zlarga tatbiq qilish ham mumkin. Lekin biz ba’zi misollar berib, qolganlarini qiyos qilishga ishorat qilamiz. Ikki harfli[177] fe’llardan yasalgan istak fe’llari quyidagichadir: اَرْ قِيزِن اُبْسادى *er qïzïn öpsädi* – odam qizchasini o‘pish istadi. اُلْ يا تْسادى *o‘l ja atsadï* – u yoy otishni

[177] Bu yerda arab harflari hisobida berilgan bo‘lib, uch harflilar bizning hozirgi yozuvimizga ko‘ra to‘rt harflidir.

istadi. أبْسادى *öpsädi* fe'lining asli أبْدى *öpdi, atsadï* fe'lining asli أتّى *attï* dir. Uch harfli fe'llardan yasalganlar quyidagicha: اِرْ يُكْ كُتُرْسادى *er yûk kötûrsädi* – odam yuk ko'tarishni istadi. أُلْ قُشْ أُجُرْسادى *o'l qush uchursadï* – u qush uchurmoq istadi. Ko'p harfli so'zlardan yasalgan fe'llar misoli quyidagichadir: أُلْ تَنْكْرِيكا كيرتْكِنْسادى *o'l teŋrïgä kirtkinsädi* – u Xudoning yakkaligiga iqror bo'lishni istadi. Oxirida ر *r* harfi bo'lgan so'zlarda istak fe'lini yasash qoidasi bir muncha boshqachadir. U vaqtda qalin harfli so'zlarda غ *g'*, ingichka harfli so'zlarda ك *g* harfi qo'shiladi. أُلْ أَقْكا بَرَغْسادى *o'l ewgä barïg'sadï* – u uyga bormoq istadi. مَنْ سَنى كُرْكْسادِمْ *men seni körûgsädim* – men seni ko'rishni istadim. بَرِغْسادى *barïg'sadï* o'rniga بَرْسادى *barsadï* كُرْكْسادى *körûksädi* o'rniga كُرْسادى *körsädi* deb qo'llash ham mumkin. Lekin, asosan, yuqoridagisini qo'llash odatdir. Bularning asli بَرْدى *bardï* كُرْدى *kördi* dir. So'zning oxiri ل *l* bo'lgan so'zlarda ham غ *g'* qo'llanadi. أُلْ اَنْدِنْ يِرماقْ اَلِغْسادى *o'l andïn jarmaq alïg'sadï* – u undan tanga olishni istadi. Bu ikki harf (-sa, -sä) qo'shimchalaridan istamoq mazmunining kelib chiqishi, narsani sanadi deyilgan سادي نانكْنى *sadï neŋni* iborasidan olingandir. Unday harakatni bajaruvchisi shu so'zda o'z istak va xohishini anglatadi, masalan,e اَرْ سُقْسادي *r suwsadï* – odam suvni o'z xohishidan sanadi, xohladi, istadi demakdir. **(144)** Agar *-sa* qo'shimchasidagi "*alif*" (a) "*yo*" (i) ga almashsa, u vaqt mazmun o'zgaradi. Ya'ni qo'shimcha qo'shilgan o'zak tabiati o'zgarganini, u o'ziga nisbat berilgan narsa holini, xususiyatini o'ziga olganini anglatadi. Masalan: سُجِكْ سُقْسيدي *sûchik suwsïdï* – sharob suv xususiyatini o'ziga oldi, unda suvlik xususiyati ortdi, demakdir. اُزُمْ اَجِغْسيدي *ûzûm achïg'sïdï* – uzum achidi, achchiqlik shirinlikni kesdi. Bu holni suyuqliklarga va bir holdan ikkinchi holga o'tuvchi narsalarga qiyos qilish mumkin. Fe'llardagi bu xususiyat سيدي نانكْنى *sïdï neŋni* – narsani sindirdi gapidagi سيدِى *sïdï* fe'lidan olingandir. Yuqoridagi misolda suvlik xususiyati sharoblik xususiyatini, achchiqlik, shirinlik xususiyatini singdirgandir.

Boshqa fe'llarga ham bu qoidani tatbiq etish mumkin. Bu qoida butun turkiy so'zlar uchun umumiydir.

ش (sh)

أُخْشادِمْ *o'xshadïm* – erkalatdim, o'ynashdim. مَنْ أني أُخْشادِمْ *men anï o'xshadïm* – men uni erkalatdim, u bilan o'ynashdim. Xotinlar o'z bolalarini erkalagani kabi. Maqolda shunday kelgan: سَقاقْ بِجارْ سَقالْ أُخْشار *so'qaq bïchar, saqal o'xshar* – soqolni o'ynab turib (bildirmay) engak kesadi. Bu maqol kishini aldash uchun buzuq maqsadini yashirib, shirin so'zlovchilar haqida aytiladi. بيرْ نانْكْ أُخْشادِي بيرْكا *bir neŋ birgä o'xshadï* – bir narsa bir narsaga o'xshadi. *at o'xshadï* – ot uxladi. Bu so'z otga xosdir, boshqalarga qo'llanilmaydi. Bu so'z yamak, yaboqu va ko'pchilik sahrolilar so'zidir (أُخْشاماقْ .أُخْشارْ *o'xshar, o'xshamaq*).

أَلْشادى *älshädi**: اَرْ اَجِبْ الشى *er achïb alshädi* – odam ochiqib osh-osh deb yotdi, osh istadi. Qattiq ochlikdan ko'zi tinib hushdan ketayozdi (chigilcha) (أَلْشاماكْ .أَلْشارْ *älshär, älshämäk*).

غ (g')

ارغادى *ïrg'adï* – qoqdi, silkitdi. أَلْ يغاجْ ارْغادِي *o'l jïg'ach ïrg'adï* – u mevasini qoqish uchun daraxtni silkitdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (ارْغاماقْ . ارْغارْ *ïrg'ar, ïrg'amaq*).

ڤ (w)

اَرْڤادى *arwadï* [178]: قامْ اَرْڤَشْ اَرْڤادي *qam arwash arwadï* – kohin avrash so'zlar bilan avradi (اَرْڤاماقْ .اَرْڤارْ *arwar, arwamaq*).

ق (q)

اَرْقادى *arqadï*: أَلْ اَنِكْ اَڤِنْ اَرْقادي *o'l anïŋ ewin arqadï* **(145)** – u uning uyidagilarni tekshirdi, gumon qilgan narsani istadi (o'g'uzcha). أَلْ اَني قَرْغادي اَرْقادِي *o'l anï qarg'adï – arqadï* – u uni qarg'adi, yomonladi, yomon qiliqlarini gapirdi. Bu ikki so'z qo'shaloq (juft) holda zikr qilinadi. Bu so'z maqtash uchun qo'llanuvchi *olqish* so'zidan olingandir. Aslida yaxshilikka qo'llanuvchi bu so'zni *qarg'adi* so'zi bilan qo'shma holda ko'p qo'llash natijasida *alqadi* so'zi ham yomonlik ma'nosida qo'llana boshlagan. Bu so'zda *r l* o'rniga almashgandir. Bu xususiyat arabcha كَانَّهُمْ بُنْيا نٌ مَرْصوصٌ oyatidagi kabidir. Bu gapdagi

---

* Moskva nashrida *ölšädi.*

[178] *Arwash, arwadï* – hozir bizda *avrash, avradi* shaklida talaffuz qilinadi. Alisher Navoiyda shunday kelgan:

Zulfi savdosida bilmaslar Navoiy nuktasin,
Kim junun guftoridur yoxud ilonning arbog'i.

مَرْصوص *marsus* so‘zining مَلْصوص *malsus* varianti ham bor (اَرْقاماقْ .اَرْقارْ *arqar, arqamaq*).

ك (k)

اِسْكادى *iskädi* [179] – titdi, mo‘yini yuldi. اُلْ يوُنْك اِسْكادي *o‘l yuŋ iskädi* – u yung titdi. Bu so‘z boshqa narsalarga ham ishlatiladi (اِسْكاماكْ .اِسْكارْ *iskär, iskämäk*).

اَلْمادى *älgädi* – eladi. اُلْ اوُنْ اَلْكادي *o‘l un älgädi* – u un eladi. Boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَلْكاماكْ .اَلْكارْ *älgär, älgämäk*).

اَمْكادى *ämgädi*[180] – mashaqqatlandi. اَرْ اَمْكادي *er ämgädi* – odam mashaqqat tortdi (اَمْكاماكْ .اَمْكارْ *ämgär, ämgämäk*).

اُبْلادى *öplädi* – nes-nobud qildi. اُلْ اَنِكْ تَقْارِنْ اُبْلادي *o‘l aniŋ tawarïn öplädi* – u uning molini nes-nobud qildi, ho‘plab ketdi, talon-taroj qildi (اُبْلاماكْ .اُبْلارْ *öplär, öplämäk*).

اَتْلادى *ätlädi* – go‘sht qildi, etladi. اُلْ قُويغْ اَتْلادى *o‘l qojïg‘ ätlädi* – u qo‘yni go‘sht qildi (اَتْلاماكْ .اَتْلارْ *ätlär, ätlämäk*).

اُتْلادى *o‘tladï* – o‘tladi. اَتْ اُتْلادي *at o‘tladï* – ot o‘tladi. Boshqa mollarga nisbatan ham bu so‘z qo‘llanadi (اُتْلاماقْ .اُتْلارْ *o‘tlar, o‘tlamaq*).

ن (n)

اَتْلانْدى *atlandï* – otga mindi. تُلْ اَتْ اَتْلاندي *ol at atlandï* – u otga mindi (اَتْلانْماقْ .اَتْلانْرْ *atlanur, atlanmaq*).

She’rda shunday kelgan:

---

[179] *Iskadi* hozir bizda hidlamoq ma’nosida qo‘llanadi. Lekin bu so‘zni keng ma’noda *izlamoq, qidirmoq va titmoq* so‘zlari bilan ham izohlash mumkin. Bu so‘z ayni shu ma’nosi bilan shevalarimizdagi *iskak* – “mo‘y tozalaydigan asbob” so‘zida saqlanmoqda.

[180] Alisher Navoiyda bu so‘z ko‘p uchraydi:

Firoq tig‘i halokidin oncha *emgandim*,
Ki etsa dog‘i ajal ul mashaqqa o‘rgandim.

[LXIV]

يلقى يزن اتلنور اَتْلَبْ اَنِنْ اَتْلَنُوْرْ.
بَكْلَرْ سَمُزْ اتلَنور سَقُّنْبْ اُكُرْ اِسْرِشُوْرْ

Yïlqï jazïn[181] *atlanur,* *Beglär semiz** *atlanur,*
O'tlab anïn etlänûr, *Sewnûb ûgûr*** *ïsrïshur.*

Bahorni ta'riflab yozadi: hayvonlar ahvoli bahorda yaxshilanadi, et olib semiradilar. Amirlar, beklar semiz ot minishlari mumkin bo'ladi. Yilqilar shodlanib bir-birlarini tishlashadi.

ايتلادى *ïtladï* – it deb so'kdi. الْ اَنى إِتْلادى *o'l anï ïtladï* – u uni it deb haqorat qildi (اِتْلاماقْ .اِتْلارْ *ïtlar, ïtlamaq*).

اِچْلادى *ichlädi* – astar qildi, ichladi. اَلْ تُونُغْ اِچْلادي *o'l tonug' ichlädi* – u to'nga astar qildi (اَچْلاماكْ .اِچْلارْ *ichlär, ichlämäk*).

اَذْلادى *äzlädi* – enladi, yoniga, eniga kengaytirdi***. **(146)** اَلْ اَذْلادي نانْكِنْ *o'l äzlädi neŋin* – u bir narsani enli qildi, eniga cho'zdi (اَذْلاماكْ *äzlär, äzlämäk*).

اُزْلادى *ûzlädi***** – kulda pishirdi. اَلْ اوُنُغْ اُزْلادي *o'l unug' ûzlädi* – u xamirni issiq kulda pishirdi (اوُزْلاماكْ .اوُزْلارْ *ûzlär, ûzlämäk*).

اُسْلادى *usladï*[182] – farq qildi, ayirdi. اَلْ اُسْلادي نلنْكنني *o'l usladï neŋni* – u yaxshini yomondan farq qildi – ayirdi (o'g'uzchadir). (اُسْلاماقْ .اُسْلارْ *uslar, uslamaq*)*****.

اَشْلادى *ashladï* – tuzatdi. اَلْ اَياقْ اَشْلادي *o'l ajaq ashladï* – u kosa va boshqa idishlarni chegaladi (اَشْلاماقْ .اَشْلارْ *ashlar, ashlamaq*).

---

[181] Birinchi misradagi *yozin (jazïn)* so'zi bosma nusxada *jarïn* tarzida berilgan. Biz Basim Atalay izohiga asosan *jazïn* qilib tuzatdik, chunki bu she'r ma'nosiga mos keladi.

* Moskva nashrida *sämüz.*

** Moskva nashrida *ügür.*

*** Moskva nashrida *u narsalarini tovar qilib tayyorladi* deb izohlangan.

**** Moskva nashrida *özlä.*

[182] Bu so'z bosma nusxada *usladï* shaklida berilgan. Basim Atalay bu so'z qo'lyozmada e*sladi* ekani haqida izoh bergan (qarang: 1-jild. B.386).

***** Moskva nashrida *uslamaq.*

اِشْلادی *ishlädi* – ishladi. ɛ اَشْلادی اَرْ *r ishlädi* – kishi ishladi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِشْلاماقْ .اِشْلارْ *ishlär, ishlämak*).

غ (g‘)

اِغْلادی *ïg‘ladï* – yig‘la يِغْلادی *yïg‘ladi* talaffuzi ham bor (اِغْلاماقْ .اِغْلارْ *ïg‘lar, ïg‘lamaq*).

ڤ (w)

اَڤْلادی *awladï* – ovladi. بَكْ اَڤْلادی *beg aw awladï* – bek ov ovladi. اَنْكارْ كِشی اَڤْلادی *aŋar kishi awladï* – uni odamlar o‘rab oldi (اَڤْلاماقْ .اَڤْلارْ *awlar, awlamaq*).

ك (k)

اُكْلیدی *öklidi** – ortdi, o‘sdi. نانَكْ اُكْلیدی *öklidi neŋ* – narsa ortdi, o‘sdi, ko‘paydi (اُكْلیماكْ .اُكْلیرْ *öklir, öklimäk*).

اكلادی *iklädi* [183] – bosdi, qadamladi. يِرِكْ اكلادی اُلْ *o‘l yerig iklädi* – u yerni bosdi, qadamladi.** Boshqasi ham shunday (اِكلاماكْ .اِكلارْ *iklär, iklämäk*).

اِگْلادی *iglädi* – kasal bo‘ldi. اَرْ اِگْلادی *er iglädi* – odam kasal bo‘ldi. Boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِگْلاماكْ .اِگْلارْ *iglär, iglämäk*).

ل (l)

اَمْلادِمْ *ämladim* – davo qildim. مَنْ اَنی اَمْلادِمْ *men anï ämladim* – men unga davo qildim (اَمْلامَكْ .اَمْلارمَنْ *ämlärmän, ämlämäk*).

اِمْلادِمْ *imladim* – imladim. مَنْ اَنْكارْ اِمْلادِمْ *men aŋar imladim* – men unga ko‘z yoki qo‘l bilan ishorat qildim, imladim (اِمْلاماكْ اِمْلارْمَنْ *imlärmän, imlämäk*).

Maqolda shunday kelgan: اَیْ تُلونْ بُلسا اَلِكِنْ اِمْلاماسْ *ay tolun bolsa elikin imlämäs* – oy to‘lganda unga qo‘l bilan imlanmaydi. Bu maqol mashhur bo‘lgan narsa to‘g‘risida aytiladi.

ن (n)

اَزْنادی *aznadï* – o‘zgardi. يِرْ اَزْنادی *yer aznadï* – yer o‘zgardi, aynadi. Boshqalariga ham shunday (اَزْناماقْ .اَزْنارْ *aznar, aznamaq*).

اُرْنادِمْ *o‘rnadïm* – o‘rnashdim. مَنْ بُو يِرْدا اُرْنادِمْ *men bu jerdä ornadïm* – men bu yerga o‘rnashdim, vatan qildim. اُرْنادی نانَكْ

---

* Moskva nashrida *üklidi.*

[183] Bosma nusxada bu so‘zning yozilishida aniqsizlik bor. Biz Basim Atalay nusxasiga asosan *iklädi* shaklida ko‘rsatishni muvofiq topdik.

** Olmaota nashrida *u yerni tekisladi;* V.Radlovda *yerni tepkiladi.*

o‘rnadï neŋ – narsa o‘rnashdi, qaror topdi. كُونْ أُرْنادي *ko‘n o‘rnadï* – kun botdi (أُرْناماقْ .أُرْنارْ *o‘rnar, o‘rnamaq*).

أُزْنادى *ûznädi* [184]* – bo‘ysunmadi. أُغُلْ أَتاقا أُزْنادي *o‘g‘ul ataqa ûznädi* – bola otasiga takabburlik qildi, bo‘ysunmadi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (أُزْناماكْ .أُزْنارْ *ûznär, ûznämäk*).

اَسْنادى *esnädi* – esdi. اَسِنْ اَسْنادى *esin esnädi* – shamol esdi. اَرْ اَسْنادي *er esnädi* – odam esnadi (اَسْناماكْ .اَسْنارْ *esnär, esnämäk*) **(147)**

أُسْنادى *ûsnädi* – o‘xshadi. بيرْ نانْكْ بيرْ نانْكْ كا أُسْنادى *bir neŋ bir neŋkä ûsnädi* – bir narsa bir narsaga o‘xshadi (أُسْناماكْ .أُسْنارْ *ûsnär, ûsnämäk*).

اَغْنادى *ag‘nadï* – ag‘anadi. اَتْ اَغْنادي *at ag‘nadï* – ot tuproqqa va boshqaga ag‘anadi. اَرْ اَغْنادى *er ag‘nadï* – odam so‘zlashda tutildi (اَغْناماقْ .اَغْنارْ *ag‘nar, ag‘namaq*). Bu so‘zning asli g‘unnalidir.

1. G‘unnalilar bo‘limi

ر (r)

اَرُنْكَرْدى *ûrûŋärdi*** – oqardi. اُرُنْكَرْدى نانْكْ *ûrûŋärdi neŋ* – narsa oqardi (اُرُنْكَرْماكْ - اُرُنْكَرْ *ûrûŋärûr – ûrûŋärmäk*).

اسنكردى *esŋärdi**** – yalqovlik qildi, bo‘yni yor bermadi.

اَرْاسنكردى *är esŋärdi* – odamning ishga bo‘yni yor bermadi (اسنكرار.اسنكرماق *esŋärär, esŋärmäk*).

ش (sh)

اَنْكَرْشْدى *äŋräshdi***** : اُغْلانْ اَنْكَرْشْدي *o‘g‘lan äŋräshdi* – bola qiynaldi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَنْكَرْشُورْ .اَنْكَرْشماكْ *äŋräshûr, äŋräshmäk*).

اِنكَرْنْدى *iŋrandï*: اِنْكانْ اَنْكَرْنْدي *iŋan iŋrandï* – urg‘ochi tuya ingradi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِنْكَرْنورْ .اِنْكَرْنْماق *iŋranur, iŋranmaq*).

---

[184] *O‘znädi* so‘zi uzunlik, kattalik qildi ma’nosiga yaqin bo‘lsa kerak.

* Moskva nashrida *öznä*.

** Moskva nashrida *ürŋärdi*.

*** Moskva nashrida *asŋardï*.

**** Moskva nashrida *aŋrašdï*.

أنكلندى *öŋländi* – rang keltirdi, o‘nglandi. أزم أنكلندي *ûzûm öŋländi* – uzum rang keltirdi. Kasaldan keyin rangi kirgan kishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (أنكلنمك .أنكلنور *öŋlänûr, öŋlänmäk*).

أنكترمدى *äŋtûrdi* – hayron qoldirdi. ارنى أنكترمدي *ärni äŋtûrdi* – odamni o‘z ishida hayron qoldirdi, anqaytirib qo‘ydi, qo‘rqitdi (أنكترمك .أنكترر *äŋtûrûr, äŋtûrmäk*).

أنكترمدى *ûŋtûrdï* – teshtirdi. الْ انكر يغاج أنكترمدي *o‘l aŋar jïg‘ach ûŋtûrdi* – u unga yog‘och teshtirdi (أنكترماك أنكترور *ûŋtûrûr, ûŋtûrmäk*).

1. G‘unnalilarning boshqa bir turi

انكلادى *aŋladï* – angladi. الْ سوزك انكلادي *o‘l sözûg aŋladï* – u so‘zni angladi, tushundi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (انكلاماق .انكلار *aŋlar, aŋlamaq*) (o‘g‘uzcha).

To‘rt harflilar bo‘limi tugadi.

BESH HARFLILAR BO‘LIMI

ر (r)

أقتغردى *uwutg‘ardï* – uyaltirdi. الْ مني أقتغردي *o‘l meni uwutg‘ardï* – u meni uyaltirdi. (أقتغرماق .أقتغرر *uwutg‘arur, uwutg‘armaq*).

ك (k)

اسيركندى *icirkändi* – qizilcha toshdi. اينك بشى اسيركندى *aniŋ bashï isirkändi* – (uzoq vaqt sochini oldirmaganligi sababli paydo bo‘lgan isitma natijasida) uning boshiga qizilcha toshdi (اسيركنمك .اسيركنور *icirkänûr, icirkänmäk*).

اسيركندى *äsirkändi*: الْ تقارنكا اسيركندي *o‘l tawariŋä äsirkändi* – u molining ketganiga achindi, qayg‘urdi (اسيركنمك .اسيركنور *äsirkänûr, äsirkänmäk*) **(148)**

أقتلندى *uwutlandï* – uyaldi. اَر أقتلندي *er uwutlandï* – odam uyaldi. O‘g‘uzlar bir necha harfni tushirib أتندي *utandï* deydilar (أقتلنمق .أقتلنور *uwutlanur, uwutlanmaq*).

اكتلندى *ägätländi* – xizmatchili bo‘ldi. قيز اكتلندي *qïz ägätländi* – qiz xizmatchiga ega bo‘ldi. Ya’ni kelin o‘zi bilan yuborilgan joriyaga ega bo‘ldi (اكتلنمك .اكتلنر *ägätlänûr, ägätlänmäk*).

اَشِجْلَنْدى *äshïchländï* – qozonli bo‘ldi. اَرْ اَشِجْلَنْدي *är äshïchländï* – odam qozonli bo‘ldi, qozonga ega bo‘ldi (اَشِجْلَنْمَاقْ. اَشِجْلَنْرْ *äshïchlänür, äshïchlänmäq*).[185]

اَنُجْلَنْدى *änûchländi* – parda bosdi, noxina chiqdi. اَنِكْ كوْزِي نُجْلَنْدِي *anïŋ közi änûchländi* – uning ko‘zini parda bosdi. Ko‘ziga noxina chiqdi (اَنُجْلَنْمَاكْ. اَنُجْلَنْرْ *änûchlänür, änûchlänmäk*)

اَغِرْلَنْدى *ag‘ïrlandï* – hurmatlandi. اَرْ اَغِرْلَنْدي *er ag‘ïrlandï* – odam hurmatlandi. Bu so‘zdagi ن *n* ل *l* o‘rniga almashgandir [ya’ni asli “*ag‘ïrlaldï*” edi]. اُلْ بُو اَتْنِي اَغِرْلَنْدِي *o‘l bu atnï ag‘ïrlandï* – u bu otni qimmatbaho hisobladi (اَغِرْلَنْمَاقْ. اَغِرْلَنْرْ *ag‘ïrlanur, ag‘ïrlanmaq*). Bu so‘z bir narsaning og‘ir va vazmin ekanligi ma’nosida ham qo‘llanadi.

اُغُرْلَنْدى *o‘g‘urlandï:* اُغُرْلَنْدِي نانْكْ *o‘g‘urlandï neŋ* – narsaning vaqti keldi, yaqinlashdi. يُولْ اُغُرْلَنْدِي *jol o‘g‘urlandï* – yo‘l yaxshi, muborak bo‘ldi. اَتْ اُغُرْلَنْدِي *at o‘g‘urlandï* – taqdim qilingan otning qiymati berildi (o‘g‘uzcha) (اُغُرْلَنْمَاقْ، اُغُرْلَنْرْ *o‘g‘urlanur, og‘urlanmaq*).

اُگُرْلَنْدى *ûgûrländi*: يُنْدْ اُگُرْلَنْدِي *yund ûgo‘rländi* – otlar uyuri ayg‘irlik bo‘ldi*. To‘da-to‘da bo‘lgan boshqa hayvonlarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُگُرْلَنْمَاكْ، اُگُرْلَنْرْ *ûgûrlänür, ûgûrlänmäk*).

اَتِزْلَنْدى *atizländi:* يِرْ اَتِزْلَنْدى *yer atizländi* – yer ekilishga mo‘ljallab o‘lchab ayrildi, taqsimlandi (اَتِزْلَنْمَاكْ. اَتِزْلَنْرْ *atizlänür, atizlänmäk*).

اُجُزْلَنْدى *uchuzlandï:* اُلْ بُو نانْكْنِي اُجُزْلَنْدِي *o‘l bu neŋni uchuzlandï* – u bu narsani arzon deb bildi (اُجُزْلَنْمَاقْ. اُجُزْلَنْرْ *uchuzlanur, uchuzlanmaq)*.

اَذِزْلَنْدى *ezizländi:* اُلْ تاغْنِي اَذِزْلَنْدِي *o‘l tag‘nï ezizländi* – u tog‘ni buyuk to‘siq deb hisobladi (e اَذِزْلَنْمَاكْ. اَذِزْلَنْرْ *zizlänür, ezizlänmäk*).

اِسِزْلَنْدى *isizländi** – bemaza qiliqli bo‘ldi. اُوغلانْ اِسِزْلَنْدِي *o‘g‘lan isizländi* – bola yomon va yoqimsiz qiliqli bo‘ldi (اِسِزْلَنْرْ. اِسِزْلَنْمَاكْ *isizlänür, isizlänmäk*).

---

[185] *Kof* o‘rnida *qof* bo‘lishi kerak. Moskva nashrida *äšiĉländi.*

* Bu o‘rinda xato ketganga o‘xshaydi. Asli *ot* (yund: uyg‘urcha) *qo‘shildi* bo‘lishi kerak edi. Bu izohda bir narsa e’tiborga olinmagan, ya’ni hayvonlar to‘dasiga, bu o‘rinda yilqi uyuriga ayg‘ir boshchilik qiladi. Demak, to‘dalanish uchun ayg‘ir kerak.

* Moskva nashrida *esizländi.*

اُغْزْلَنْدى *og'uzlandï* – o'g'uzlashdi. اَرْ اُغْزْلَنْدي *er og'uzlandï* – odam o'g'uzlashdi, o'g'uz qiyofasiga kirdi (اُغْزْلَنْماك .اُغْزْلَنْرْ *og'uzlanur, og'uzlanmaq*).

اُكْزْلَنْدى *ökûzländi* – ho'kizli bo'ldi. اَرْ اُكْزْلَنْدي *er ökûzländi* – odam ho'kizga ega bo'ldi (اُكْزْلَنْماكْ .اُكْزْلَنْرْ *ökûzlänûr, ökûzlänmäk*) **(149)**

اُغْشْلَنْدى *o'g'ushlandï* – bola-chaqali bo'ldi. اَرْ اُغْشْلَنْدي *er o'g'ushlandï* – odam qarindosh-urug'lik, ahli-ayollik bo'ldi (اُغْشْلَنْماقْ .اُغْشْلَنْرْ *og'ushlanur, og'ushlanmaq*).

اُرْغْلَنْدى *urug'landï* – urug'landi, dona bog'ladi. ترِغ اُرْغْلَنْدي *tarïg' urug'landï* – ekin urug'landi. كَبَازْ اُرْغْلَنْدي *käbäz urug'landï* – paxta urug'landi, g'o'za chigitlandi. Har bir meva haqida ham bu so'z qo'llanadi (اُرْغْلَنْماقْ .اُرْغْلَنْرْ *urug'lanur, urug'lanmaq*).

اُجَقْلَنْدى *o'chaqlandï* – o'choq qurildi. اَڤْ اُجَقْلَنْدي *ew o'chaqlandï* – uyga o'choq qurildi (اُجَقْلَنْماقْ .اُجَقْلَنْرْ *o'chaqlanur, o'chaqlanmaq*).

اَذَقْلَنْدى *ażaqlandï:* اَذَقْلَنْدي نانَكْ *ażaqlandï neŋ* – narsa oyoqli bo'ldi, narsaga oyoq bo'ldi. Maqolda shunday kelgan: اَلِمْ كِيجْ قَلسا اَذَقْلَنْرْ *alïm kech qalsa, azaqlanur* – olinadigan narsa qarzdorda uzoq vaqt qolsa, oyoq chiqaradi, ya'ni qarz bergan odam qarzini undirish uchun uning ketidan yuradi (اَذَقْلَنْماقْ .اَذاقْلَنْرْ *ażaqlanur, ażaqlanmaq*).

اَرِقْلَنْدى *arïqlandï:* سُو قْ اَرِقْلَنْدي *suw arïqlandï* – suv ariq soldi. [Yomg'ir va sellar natijasida] yerlar yuvilib, ariqcha bo'lib qolishiga ham bu so'z qo'llanadi (اَرِقْلَنْماقْ .اَرِقْلَنْرْ *arïqlanur, arïqlanmaq).*

اَزُقْلَنْدى *azuqlandï:* اَرْ اَزُقْلَنْدي *er azuqlandï* – kishi oziqli bo'ldi (اَزُقْلَنْماقْ .اَزُقْلَنْرْ *azuqlanur, azuqlanmaq*).

اَتَكْلَنْدى *ätäkländi* – etakli bo'ldi, etaklandi, تَونْ اَتَكْلَنْدي *ton ätäkländi* – to'n etakli bo'ldi (اَتَكْلَنْماك .اَتَكْلَنْرْ *täklänûr, ätäklänmäk*).

اَتُكْلَنْدى *ätûkländi* – etikli va choriqli bo'ldi. اَرْ اَتُكْلَنْدي *er ätûkländi* – odam etikli bo'ldi (اَتُكْلَنْماكْ .اَتُكْلَنْرْ *ätûklänûr, ätûklänmäk).*

اَرُكْلَنْدى *ärûkländi* – meva qildi. يِغاجْ اَرُكْلَنْدى *jïg'ach ärûkländi* – o'rik, shaftoli va olxo'ri daraxtlari meva qildi (اَرُكْلَنْماكْ .اَرُكْلَنْرْ *ärûklänûr, ärûklänmäk*).

اِسِكْلَنْدى *isikländi* – issiq hisoblandi. اُلْ اَرْ بُو اُغُرْدا بارْماقْ قا اِسِكْلَنْدى *o'l er bu og'urda barmaqqa isikländi* – u odam borish vaqtini issiq deb hisobladi (اِشِكْلَنْماكْ .اِشِكْلَنْرْ *isiklänûr, isiklänmäk*).

اَنْكْلَنْدى *änûkländi:* اِتْ اَنْكْلَنْدي *it änûkländi* – it bolaladi (اَنْكْلَنُرْ. اَنْكْلَنْماكْ *änûklänûr, änûklänmäk*).

اَتَنْلَنْدى *atanlandï:* اَرْ اَتَنْلَنْدي *er atanlandï* – odam bichilgan tuyali bo‘ldi (اَتَنْلَنْماقْ. اَتَنْلَنُرْ *atanlanur, atanlanmaq*).

اُزُمْلَنْدى *ûzûmländi:* بَزِجْ اُزُمْلَنْدي *azich ûzûmländi* – ishkom toki uzumli bo‘ldi (اُزُمْلَنْماكْ. اُزُمْلَنُرْ *ûzûmlänûr, ûzûmlänmäk*).

1. Bu bo‘limning kam ishlatiladigan muzoaflari

اُبْلَدى *öplädi* – nes-nobud bo‘ldi. اُبْلَنْدى اَرْ تَقَارِي *er tawarï öplädi* – odamning moli nes-nobud qilindi (اُبْلَنْماكْ. اُبْلَنْتُرْ *öplälûr, öplälmäk*) **(150)**

اَتْلَدى *ätläldi* – go‘shtlandi. اَتْلَنْدى قُوىْ *qo‘y ätläldi* – qo‘y go‘sht bo‘ldi, qo‘y go‘sht qilindi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَتْلَنْماكْ. اَتْلَنُرْ *ätlälûr, ätlälmäk*).

اَذْلَدى *äzläldi* – tuzatildi. اَذْلَنْدي نانْكْ *äzläldi neŋ* – narsa tuzatildi (اَذْلَنْماكْ. اَذْلَنُرْ *äzlälûr, äzlälmäk*). Narsaning izlanishi va qidirilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi.

اَشْلَدى *ashladï:* اَياقْ اَشْلَنْدي *ayaq ashladï* – idish chegalandi, tuzatildi, ulandi (اَشْلَنْماقْ. اَشْلَنُرْ *ashlalur, ashlalmaq*).

اِشْلَدى *ishläldi* – ishlandi. اِيشْ اِشْلَنْدي *ish ishläldi* – ish ishlandi (اِشْلَنْماكْ. اِشْلَنُرْ *ishlälûr, ishlälmäk*).

اَقْلَدى *awladï* – ovlandi. كَيِكْ اَقْلَنْدى *keyik awladï* kiyik ovlandi (اَقْلَنْماقْ. اَقْلَنُرْ *awlalur, awlalmaq*).

She’rda shunday kelgan:

[LXV]

اَقْلَنُرْ اُوزُمْ اَنِكْ تُوزنكا اَمْلَنُرْ كُوزُمْ اَنِكْ تُوزنكا

Awlalur özûm aniŋ tuziŋa, Emlälûr köim aniŋ toziŋa[186*].

Seviklisini ta’riflab yozadi:

Uning shirinligi bilan borligim ovlanadi va oyog‘ining to‘zoni bilan ko‘zim davolanadi.

---

[186] Bu baytda *tuz* so‘zi ikki ma’noda qo‘llangan: 1) chiroylilik, 2) to‘zon ma’nosida. Bu *to‘zon* so‘zining dastlabki qisqa variantidir. Qisqa so‘zlarning kengayib yetib kelganligiga tilimizda misollar ko‘p. Mas., qo‘y – qo‘yin, yeng – yengil, to‘p – to‘piq, yalang – yalang‘och, o‘ng – o‘ng‘ay va boshqalar.

[*] Moskva nashrida *toziŋa.*

إگلدى *igläldi*: تگما تُرلُك ايگ إگلدى *tegmä tûrlûk ig igläldi* – u har xil kasalliklar bilan og‘ridi (إگلمك .إگلُر *iglälûr, iglälmäk*).

أملدى *ämläldi* – emlandi, davolandi. إگلك أملدي *iglik ämläldi* – kasal davolandi (أملمك .أملُر *ämlälûr, ämlälmäk*).

إملدى *imläldi* – imlandi. كشي إملدي *kishi imläldi* – kishi ko‘z qiri va boshqa harakat bilan imlandi (املمك .إملتر *imlälo‘r, imlälmäk*).

2. Manquslardan besh harflilari

ت (t)

أرْبَلَنْدى *arpalandï* – arpali bo‘ldi. أت أرْبَلَنْدي *at arpalandï* – ot arpali bo‘ldi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (أرْبَلَنُرْ. أرْبَلَنْماقْ *arpalanur, arpalanmaq*).

د (d)

أُرْدولَنْدى *o‘rdulandï:* بك بِرْ يِيرگ أردولَنْدي *beg bir jerig o‘rdulandï* – bek bir yerni o‘ziga shahar* qildirdi (أُرْدولَنُرْ. أُرْدولَنْماقْ *o‘rdulanur, ordulanmaq*).

ر (r)

أُتْرُولَنْدى *o‘trulandï* – ro‘para bo‘ldi. أنكَرْ أُتْرُولَنْدي أُلْ *o‘l aŋar o‘trulandï* – u unga ro‘para bo‘ldi (أُتْرُولَنُرْ. أُتْرُولَنْماقْ *o‘trulanur, o‘trulanmaq*).

ق (q)

أرْقَلَنْدى *arqalandï* – orqa qildi. مَني أرْقَلَنْدي أُلْ *o‘l meni arqalandï* – u menga suyandi, menga orqa qildi. أرْقَلَنْدى تاغْني أُلْ *o‘l tag‘ni arqalandï* – u toqqa suyaldi (أرْقَلَنْمك .أرْقَلَنُرْ *arqalanur, arqalanmaq*).

م (m)

أُژْمُلَنْدى *ûjûmländi***: غاچْ أُژْمُلَنْدي *jïg‘ach ûjûmländi* – daraxt tut berdi, tut hosilli bo‘ldi (أُژْمُلَنْمك .أُژْمُلَنُرْ *ûjûmlänûr, ûjûmlänmäk*).

---

* Shahar emas, balki askariy qarorgoh..

** Moskva nashrida *üžmäländi.*

3. Bu bo‘limning boshqa bir turi

ت (t)

اُوتْلَنْدى *o‘tlandï:* اَتْ اُوتْلَنْدى *at o‘tlandï* – ot yurish natijasida qizishdi, اُوتْلَنْدى اَرْ *er otlandï* – odam g‘azabdan o‘tlandi, qizishdi (اُوتْلَنْمَاقْ .اُوتْلَنُرْ *o‘tlanur, o‘tlanmaq*) **(151)**

ز (z)

ازْلَنْدِي *a:zlandï* – oz hisoblandi. اُلْ بُو يَرْماقغْ ازْلَنْدِي *o‘l bu yarmaqïg‘ a:zlandï* – u bu tangani oz deb hisobladi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (ازْلَنْماق .ازْلَنُرْ *a:zlanur, a:zlanmaq*).

اُوزْلَنْدِي *uzlandï** – hunarini ko‘rsatdi.e اَرْ اُوزْلَنْدى *r uzlandï* – odam o‘z hunarida ustalik ko‘rsatdi (اُوزْلَنْمَاقْ .اُوزْلَنُرْ *uzlanur, uzlanmaq*).

ش (sh)

ايشْلَنْدِي *ishländi:* ايشْلَنْدِي اَرْ *er ishländi* – odam o‘zini ish qilayotgan qilib ko‘rsatdi. اَوْ ايشْلَنْدِي *ew ishländi* – uy tutundan qoraydi. Tutundan qoraygan to‘n va boshqa narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (ايشْلَنْماك .ايشْلَانُرْ *ishlänûr, ishlänmäk*).

ف (w)

اوْلَنْدِي *a:wlandï:* اَرْ اوزِنْكا اوْلَنْدِي *er öziŋä a:wlandï* – odam o‘zi uchun ov qilishga kirishdi (اَوْلَنْماقْ . اَوْلَنُرْ *a:wlanur, a:wlanmak*).

گ (g)

اُوگْلَنْدِي *ögländi:* اَرُقْ اَرْ اُوگْلَنْدِي *aruq er ögländi* – charchagan odam dam oldi. Boshqalarga bu so‘z qo‘llanadi. Bola ulg‘aysa ham shu so‘z ishlatiladi (اُوگْلَنْماك .اُوگْلَنُرْ *öglänûr, öglänmäk*).

4. Shu bo‘limning to‘rt harflilari

ت (t)

اَذْتْلادِي *ażutlandi* – hovuchladi, changalladi. اُلْ يَرْماقْ اَذْتْلادِي *o‘l yarmak ażutladï* – u kafti bilan tangani hovuchlab oldi. Hovuchga suv to‘ldirishga ham bu so‘z qo‘llaniladi (اَذْتْلاقْ .اَذْتْلارْ *ażutlar, ażutlamaq*)

اُزْتْلادِي *ûzûtlädi:* اُلْ اَنِي اُزْتْلادى *ol anï ûzûtlädi* – u uni baxillikka nisbat berdi, baxil dedi (اُزْتْلاماكْ .اُزْتْلارْ *ûzûtlär, ûzûtlämäk*).

---

* Moskva nashrida *uzlandï.*

اُكْتْلادي *ögütlädi* – nasihat qildi, o‘gitladi. اُلْ أغْلِنْ اكْتْلادي *o‘l og‘lïn ögutlädi* – u o‘g‘liga nasihat berdi, o‘gitladi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُكْتْلاماكْ .اُكْتْلارْ *ögütlär, ögütlämäk*).

اَكَتْلادي *ägätlädi:* اُلْ قِيزِنْ اَكَتْلادي *o‘l qïzïn ägätlädi* – u qizi bilan birga kuyovining uyiga oqsoch (joriya)ni qo‘shib yubordi (.اَكَتْلارْ اَكَتْلاماكْ *ägätlär, ägätlämäk*).

اُلْتْلادي *ölûtlädi:* اَرْ اُلْتْلادي *er ölûtlädi* – odam urushdi, janjallashdi, hatto oralarida o‘ldirish paydo bo‘layozdi (.اُلْتْلارْ اُلْتْلاماكْ *ölûtlär, ölûtlämäk*).

اَمَجْلادي *amachladi** – nishonga oldi. اَرْ قُشُغْ اَمَجْلادي *er qushug‘ amachladi* – odam qushni nishonga oldi (.اَمَجْلارْ اَمَجْلاماكْ *amachlar, amachlamak*).

اَنُجْلادي *änûchlädi* – davoladi (ko‘z haqida). اُتاجى كُوزُكْ اَنتْجْلادي *otachï közûg änûchlädi* – tabib ko‘zga tushgan parda (noxina)ni davoladi (.اَنُجْلارْ اَنُجْلاماكْ *änûchlär, änuchlämäk*) **(152)**

ر **(r)**

اَذْرْلادي *äzärlädi* – egarladi. اَرْ اَتْ اَذْرْلادي *er at äzärlädi* – odam otni egarladi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَذْرْلاماكْ اَذْرْلارْ *äzärlär, äzärlämäk*).

اَغِرْلادي *ag‘ïrladï:* تَنكْرِي مَنِي اَغِرْلادي *Teŋri meni ag‘ïrladï* – Xudo menga marhamat qildi. Umuman, bir-birini hurmat qilishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اَغِرْلارْ اَغِرْلاماقْ *ag‘ïrlar, ag‘ïrlamak*).

اُغْرْلادى *o‘g‘urladï* – o‘z vaqtida qildi; o‘g‘irladi. اَر ايَشِنْ اُغْرْلادى *er ïshïn o‘g‘urladï* – odam ishini qilishga umid qildi, ishondi va o‘z vaqtida qildi (اُغْرْلاماقْ اُغْرْلارْ *o‘g‘urlar, o‘g‘urlamaq*). Yana اَر تَقَارْ اُغْرْلادي *er tawar o‘g‘urladï* – odam mol o‘g‘irladi, chunki u fursat poylab turgan edi. Bunday ma’noda kelishiga yana boshqa bir sabab bor, u ham bo‘lsa *o‘g‘ri* so‘zining “o‘g‘irlovchi” ma’nosida bo‘lishidir, yuqoridagi fe’l shu so‘zdan yasalgan, biroq yengil bo‘lsin uchun «y» harfi tushirilgan. Bu narsa menga juda ma’qul, ikkalasi ham chiroylidir.

She’rda shunday kelgan:

[LXVI]

يَكِمْ اَوزِنْ اُغْرْلادى يَرغْ بيلب اُغْرْلادي

اُلْغْ تنكرِي اَغِرْلادى انِن قَتْ قفْ تُرى تُغْدى

---

* Moskva nashrida *amailadï.*

Begim özin og'urladï, Ulug' teŋri ag'ïrladï,
Yarag' bilib og'urladï, Annin qut quw tûri tug'dï.*

Tangutlarning begi dushmanni qo'lga tushirish uchun pistirmaga yashiringanini ta'riflab yozadi: begim fursat kutib, o'zini askardan chetga olib yashirindi, Xudo unga zafar berdi. Ko'kragi ko'tarilib, baxti, kuchi, davlati ortdi.

[Begim o'zini (dushmandan) yashirdi, (bekinish hiylasini) muvofiq topdi. Ulug' Tangri unga marhamat qildi, shuning uchun baxti ochildi]

ز (z)

اتزلادى *atïzladï* – ajratib qo'ydi**. ار يېرنْ اَتِزْلادي *er yerin atïzladï* – odam yerini ariq tortib ekin uchun tayyorlab qo'ydi (اَتِزْلارْ اَتِزْلاماقْ *atïzlar, atïzlamak*).

اُجُزْلادي *uzuzladï* – haqorat qildi, xo'rladi. بَك اَنى اُجُزْلاهي *beg ani uzuzladï* – bek uni haqorat qildi (اُجُزْلارْ اُجُزْلاماقْ *uzuzlar, uzuzlamak*).

اُذُزْلادي *uzuzladï:* اُل اَنى اُذُزْلادي *o'l anï uzuzladï* – uning qo'tirini davoladi (اُذُزْلارْ اُذُزْلاماقْ *uzuzlar, uzuzlamaq*).

اَغِزْلادي *ag'izladï* – og'izladi. اُل اَرِقْنى اَغِزْلادي *o'l arïqnï ag'izladï* – u ariqqa og'iz ochdi. *O'l qulïn ag'izladï* – u qulini(ng) og'ziga urdi. Bu so'z boshqalarga nisbatan ham qo'llanadi (اَغِزْلارْ، اَغِزْلاماقْ *ag'izlar, ag'izlamak*).

اُغُزْلادي *o'g'uzladï* – o'g'uzladi, o'g'uz deb hisobladi. اُلْ مَنى اُغُزْلادي *o'l meni og'uzladi* – u meni o'g'uz deb hisobladi, o'g'uzlarga nisbat berdi (اُغُزْلارْ اُغُزْلاماقْ *og'uzlar, og'uzlamak*) **(153)**

س (s)

اُقِتْسادي *o'qïtsadï* – o'qitmoq istadi. اُل بِتِكْ اُقِتْسادي *o'l bitik oqïtsadï* – u xat o'qitmoq istadi. Bu so'z odamni chaqirishni istashga ham qo'llanadi (اُقِتْسارْ، اُقِتْساماقْ *oqïtsar, oqïtsamaq*).

اُكِتْسادي *ûgitsädi:* اُل تَرِغْ اُكِتْسادي *o'l tarïg' ûgitsädi* – u bug'doy tuyishni istadi (اُكِتْسارْ اُكِتْساماكْ *ûgitsär, ûgitsämäk*).

اَكِرْسادي *ägirsädi:* اَرْ اَكِرْسادي *er ägirsädi* – kishi davolanish uchun igirni istadi. اُراغُتْ بِنْ اَكِرْسادي *uragut yip ägirsadi* – xotin ip

---

* Moskva nashrida *tozï*.

** Tayyorlab, hozirlab qo'ydi, deb izohlash matnga muvofiqroqdir.

yigirishni istadi.اَكِرْسادي نَكْ كَنْدْ *beg kend ägirsädi* – bek qo‘rg‘onni o‘rashni istadi (اَكْسارْ، اَكِرْساماكْ *ägirsär, ägirsämäk*).

اَچِغْسادي *achïg‘sadï* – achchiq va nordon narsa istadi, tusadi. اَرْ اَچِغْسادى *er achïg‘sadï* – odam nordon va achchiq narsani istadi (اَچِغْسارْ اَچِغْساماقْ *achïg‘sar, achïg‘samak*).

اُلْغْسادي *ulug‘sadï:* اَرْ اَتاآ اُلْغْسادي *er atta ulug‘sadï* – odam otning kattasini istadi. Bu so‘z har narsaning kattasini istash ma’nosida ham qo‘llanadi. (اُلْغْسارْ، اُلْغْساماقْ *ulug‘sar, ulug‘samaq*).

اَرُكْسادي *örûksadi* – o‘rik istadi. اَرْ اَرُكْسادي *er örûksädi* – odam shaftoli istadi. Bu so‘z boshqalarga ham qo‘llanadi (اُرُكْسارْ، اَرُكْساماكْ *örûksär, orûksämäk*).

اُلْكْسادي *ölûksädi* – o‘lish istadi. اَرْ اُلْكْسادي *er ölûksädi* – odam o‘lish istadi (اُلْكْسارْ، اُلْكْساماكْ *ölûksär, ölûksämäk*).

ش (sh)

اُكْشْلادي *ökûshlädi* – ko‘p deb hisobladi. اَرْ تَوارِنْ اُكْشْلادي *er tavarïn ökûshlädi* – odam molini ko‘p deb hisobladi (اُكْشْلارْ، اُكْشْلاماكْ *ökûshlär, ökûshlämäk*).

غ (g‘)

اَرِغْلادي *arïg‘ladï:* اُلْ قُزِي اَرِغْلادي *o‘l qozï arïg‘ladï* – u qo‘zining moyagini olib tashladi, bichdi. Bu so‘z boshqalarga ham qo‘llanadi.

اُلْ يَرْماقِغْ اَرِغْلادي *o‘l yarmaqïg‘ arïg‘ladï* – u tanganing yaxshisini, o‘tadiganini terib to‘pladi. Bu so‘z har narsaning yaxshisini tanlashga ham qo‘llanadi (اَرِغْلارْ، اَرِغْلاماقْ *arïg‘lar, arïg‘lamaq*).

اُرُغْلادي *urug‘ladï:* اُلْ كَبازْ اُرُغْلادي *o‘l känäz urug‘ladï* – u paxta urug‘ini, chigitini chiqardi, ayirib oldi. Har bir mevaning urug‘ini ayirishga, chiqarishga ham bu so‘z qo‘llanadi (اُرُغْلارْ، اُرُغْلاماقْ *urug‘lar, urug‘lamaq*).

اَزِغْلادي *azïg‘ladï:* تُنْكُزْ اَتِغْ اَزِغْلادي *toŋuz atïg azïg‘ladï* – to‘ng‘iz **(154)** qoziq tishi bilan otni urdi va yaraladi. مَنْ تُنْكُزْنِي اَزِغْلادِمْ *men toŋuznï azïg‘ladïm* – men to‘ng‘izning ozig‘ig‘a urdim. Ikki taraflama oziqli har bir yirtqichga ham shunday (اَزِغْلارْ، اَزِغْلاماقْ *azïg‘lar, azïg‘lamak*).

اُلْغْلادي *ulug‘ladï* – ulug‘ladi. تَنْكرِي مَنِي اُلْغْلادي *Teŋrï meni ulug‘ladï* – Xudo meni ulug‘ladi, menga ulug‘likni ato qildi. بِكْ مَنِي اُلْغْلادي *beg menï ulug‘ladï* – bek meni ulug‘lardan hisobladi. Maqolda shunday: اُلْغْنِي اُلْغْلاسا قُتْ بُلُورْ *ulug‘nï ulug‘lasa, qut bolur*

– odam qariyalarning yoshini hurmatlasa, baxtli bo‘ladi (اُلْغَلارْ اُلْغَلاماقْ *ulug‘lar, ulug‘lamaq*).

ق (*q*)

اَذَقْلادي *ażaqladï:* اَذَقْلادي اَنِي اُلْ *o‘l anï ażaqladï* – u uning oyog‘iga urdi (اَذَقْلارْ اَذَقْلاماقْ *ażaqlar, ażaqlamaq*).

اَذُقْلادي *ażuqladï* – qiziqsindi. اَذُقْلادي اَنِي اُلْ *o‘l anï ażuqladï* – u uni tanimagani uchun qiziqsindi (اَذُقْلارْ اَذُقْلاماقْ *ażuqlar, ażuqlamaq*).

اَرُقْلادي *aruqladï:* اَرُقْلادي بِكْ *beg aruqladï* – bek charchashdan so‘ng dam oldi. Xoqoniya lug‘atida bu so‘z uxlashni ifoda qiladi. Aslida charchagandan so‘ng dam oldi, demakdir (اَرُقْلارْ اَرُقْلاماقْ *aruqlar, aruqlamaq*).

اَشُقْلادي *ashuqladï:* اَشُقْلادي اَنِي اُلْ *o‘l anï ashuqladï* – u uning to‘pig‘iga urdi (اَشُقْلارْ اَشُقْلاماقْ *ashuqlar, ashuqlamaq*).

اَشَقْلادي *ashaqladï:* اَشَقْلادي اَنِي اُلْ *o‘l anï ashaqladï* – u uni arzimas, kichik hisobladi. Maqolda shunday: يَغِنِي اَشَقْلاسا بَشْقا جِقارْ *jagïnï ashaqlasa, bashqa chïqar* – dushman kichik hisoblansa, boshga chiqadi, ya’ni bu bilan boshni halok qiladi, degan mazmunni anglatadilar. Ehtiyot bo‘l va dushmanni kichik hisoblama, demoqchi bo‘ladilar.

اُشَقْلادي *ushaqladï:* اُشَقْلادي مَنِكْ سُوزُمْنِي اُلْ *o‘l meniŋ sözimni ushaqladï* – u mening so‘zimni ushoq (mayda, ahamiyatsiz) hisobladi* (اُشَقْلارْ اُشَقْلاماقْ *ushaqlar, ushaqlamaq*).

اَنُقْلادي *anuqladï:* اَنُقْلادي نائكْنِي اُلْ *o‘l anuqladï neŋni* – u narsani tayyorlangan holda topdi va oldi [tayyor narsani oldi] (اَنُقْلارْ اَنُقْلاماقْ *anuqlar, anuqlamaq*).

اِچُكْلادي *ichûklädi:* اِچُكْلادي اَلْ تُونُغْ *o‘l tonug‘ ichûklädi* – u to‘niga suvsar, olmaxon va shunga o‘xshash hayvonlarning mo‘ynasini surdi

(اِچُكْلارْ اِچُكْلاماكْ *ichûklär, ichûklämäk*).

اَرُكْلادي *erûklädi* – oshladi. اَرُكْلادي اُلْ تَرِي *o‘l teri erûklädi* – u terini oshladi (اَرُكْلارْ اَرُكْلاماكْ *erûklär, erûklämäk*).

اَزَكْلادي *özäklädi* – tomirini kesdi. اَزَكْلادي اُلْ قُويُغْ *o‘l kojug‘ özäklädi* – u qo‘yning asosiy tomirini kesdi. **(155)** Bu so‘z bosh

---

* Moskva nashrida *u mening gapimni o‘zgartirib, boshqa bir noto‘g‘ri tarzda ifodaladi,* deb izohlangan.

tomirga urish ma'nosida ham qo'llanadi (اَزَكْلاماكْ اَزَكْلارْ *özäklär, özäklämäk*).

اِسِكْلادي *isikladi**: اَرْ اِسِكْلادي *er isiklädi* – odam tush paytida, kun tig'i ostida ketdi, yo'l yurdi (اِسِكْلاماكْ اِسِكْلارْ *isiklär, isiklämäk*).

س (s)

اُسُكْلادي *ûsûklädi* – hiyla bilan ochdi. اُلْ كِرتْلِكْ *o'l kiritlik ûsûklädi* – u qulfni kalitsiz bir hiyla bilan ochdi (اُسُكْلاماكْ ،اُسُكْلارْ *ûsûklär, ûsûklämäk*) (kanjakcha).

اَسِرْكادي *äsirkädi:* اُلْ اَسِرْكادي نانكني *o'l äsirkädi neŋni* – u bir narsaning yo'qolishiga achindi va afsuslandi (اَسِرْكاماكْ ،اَسِرْكارْ *äsirkär, äsirkämäk*).

اُشِكْلادي *ûshiklädi:* اُشِكْلادي كِيكْني اُلْ *o'l kejikni ûshiklädi* – u kiyikni tuzoqda sovuq yeb turgan vaqtida tutdi. Bu so'z boshqalarga ham qo'llanadi (اُشِكْلاماكْ اُشِكْلارْ *ûshiklär, ûshiklämäk*).

اَكَكْلادي *äkäklädi* – haqoratladi. اَكَكْلادي اَرْ اُراغْتْني *er urag'utnï äkäklädi* – er xotinini so'kdi, buzuqqa nisbat berdi (اَكَكْلامكْ ،اَكَكْلارْ *äkäklär, äkäklämäk*).

اُكَكْلادي *ûkäklädi:* اُكَكْلادي تامِغْ اُلْ *o'l tamïg' ûkäklädï* – u shahar devoriga yulduz (burj)lar qo'ndirdi. Bu so'z har bir narsaga (qutichalar ishlash ma'nosida ham) qo'llanadi (اُكَكْلاماكْ ،اُكَكْلارْ *ûkäklär, ûkäklämäk*).

اِلِكْلادي *äliklädi* – ustidan kuldi, masxara qildi. اِلِكْلادي اَني اُلْ *o'l anï äliklädi* – u uni masxara qildi, mazax qildi (اِلِكْلاماكْ ،اِلِكْلارْ *äliklär, äliklämäk*).

She'rda shunday kelgan:

[LXVII]

تَنكُتْ سُوسِنْ اُشِكْلادى كِشي ايشِنْ اِلِكْلادي
بُلُنْ بُلُنْ تغدى بَشي اَرِنْ اَتِنْ بِلِكْلادي

Taŋut sûsin ûshûklädi, *Erin atin beliklädi,*
Kishi ïshïn eliklädi, *Bulun bolïb bashï tïg'dï.*

Dushman Chin yaqinidagi tangutlar viloyatini, tangut askariga zafar bo'lmasin deb, sovuqda kech bilan bosdi. So'ng ularni mas-

* Moskva nashrida *isiglädi.*

xaralaadi. Ot va erkaklarni bizga tortiq qildi. Qiyinchilik tortganidan boshini quyi soldi.

[(Dushman) tangut askarlarini sovuq yeb turganda bosdi. Kishilar ishini masxara qildi. U kishilar va otlarini tortiq qildi. Tutqyn bo'lib boshini egdi].

اَمِكْلادي *ämiklädi:* اَرْ اُراغُتْني اَمِكْلادي *er urag'utnï ämiklädi* – odam xotinining emchagiga urdi (اَمِلاماكْ ، اَمِكْلارْ *ämiklär, ämiklämäk*).

اَنُكْلادي *änûklädi:* اِتْ اَنُكْلادي *ït änûklädi* – it bolaladi. اَرْسْلانْ اَنُكْلادي *arslan änûklädi* – urg'ochi arslon bolaladi (اَنُكْلارْ ، اَنُكْلاماكْ *änûklär, änûklämäk*).

اَسَنْلادي *äsänlädi* – esonlashdi, omonlashdi, hol-ahvol so'rashdi. اُلْ مَنْكا اَسَنْلادي *o'l meŋä äsänlädi* – u menga salom qildi, qo'l berib hol-ahvol so'rashdi (اَسَنْلارْ ، اَسَنْلاماكْ *äsänlär, äsänlämäk*) (156)

5. Bu bo'limning boshqa bir turi

ذ (z)

اُذولادي *użuladï* –ergashdi. اُلْ اَنِي اُذولادي *o'l ani użuladï* – u uning orqasidan yurdi, unga ergashdi (اُذولارْ اُذولاماقْ *użular, użulamaq*).

ر (r)

اَرالادي *araladï* – orasiga tushdi, yarashtirdi. اُلْ اِكّي كِشي اُتْرا اَرالادي *o'l ikki kishi otra araladï* – u ikki kishining ishini kelishtirdi, yarashtirdi. Bu so'z ikki narsa orasidan o'tmoq ma'nosida ham qo'llanadi. Ba'zan sulh ma'nosida اَريلادى *arïladï* so'zini ham qo'llaydilar, ko'pchilikda shunday. Lekin *araladï* varianti to'g'ridir (اَرالارْ ، اَرالاماقْ *aralar, aralamoq*).

اُريلادي *urïladï* – shovqin soldi. اَرْ اُرِيلادي *er urïladï* – odam shovqin soldi, qattiq baqirdi (اُرِيلارْ ، اُرِيلاماقْ *urïlar, urïlamäq*).

اُريلادي *urïladï* – kibrlandi, takabburlik qildi. اَرْ اُرِيلادي *er urïladï* – odam o'zini maqtadi, maqtashda o'zini oshirib yubordi, kibrlandi (اُرِيلارْ ، اُرِيلاماقْ *urïlar, urïlamäq*).

She'rda shunday kelgan:

[LXVIII]

ازن اكنب اريلادى يرق بيرك قريلادى
اتغ كمشب اريلادي أفت بولب تبُو اغدي

Özin ögnûp urïladï *Atïg' kemshib urïladï*
Yïraq yerig qarïladï *Ufut bolïb töpû ag'dï*

Unga hujum qilgan botir haqida aytadi: Botir gerdayib, shishinib, yerlarni o‘lchagandek odimlab kelar ekan, ot bilan hamla qiluvchini ko‘rgach, xo‘rlanib, orqasiga qarab, tepaga qochib ketdi.

[O‘zini baland ko‘tarib maqtanib hovliqdi. (Kekkayib) yerlarni o‘lchadi. Ot bilan bostirib hamla qildi, (biroq) sharmanda bo‘lib tepaga chekindi]

أُرولادي *ûrûlädi** – tik turib so‘ydi. أُرُولادي أَلْ قُونُغْ *o‘l qonug‘ ûrûlädi* – u qo‘yni turgan holda, ya’ni oyoqlarini bog‘lamasdan so‘ydi (أُرولاماقْ. أُرولارْ *ûrûlär, ûrûlämäk*).

غ (g‘)

أُغُولادي *ag‘uladï* – zaharladi. أَلْ اَشِنْ أُغُولادي *o‘l ashïn ag‘uladï* – u uning oshini zaharladi. Bu so‘z boshqa narsalarni zaharlashga nisbatan ham qo‘llanadi (اَغُولاماقْ. اَغُولارْ *ag‘ular, ag‘ulamaq*).

ڤ (w)

أَڤالادي *awaladï* – uyildi, to‘plandi. أَنِكْ تَكرا كشى أَڤالادي *anïŋ tegrä kishi awaladï* – uning atrofiga odam to‘plandi. *awaladï,* asosan, shov-shuv, fitna ma’nolari ifodalangan o‘rinlarda qo‘llanadi. Boshqa o‘rinda أَڤْدي *awdï* so‘zi ishlatiladi (أَڤالاماقْ. أَڤالارْ *avalar, avalamaq*).

ق (q)

أَقِيلادي *aqïladï* – saxiy hisobladi. أَقِيلادي مَنِي أَلْ *o‘l meni aqïladï* – u meni saxiy deb hisobladi (أَقِيلاماق. أَقِيلارْ *aqïlar, aqïlamaq*).

ك (k)

اكالادي *ekäladi* – opa deb yuritdi, opa deb atadi. أَلْ آنِي اكالادى *o‘l anï ekäladi* – u uni katta opa deb yuritdi (اكالاماكْ. اكالارْ *ekälär, ekälämäk*).

أُكالادي *ökäladi* – aka deb yuritdi. أُكالادي آنِي أَلْ *o‘l anï ökäladi* – u uni aka, ya’ni yurt kattasi deb yuritdi (أُكالاماكْ. أُكالارْ *ökälär, ökälämäk*).

---

* Olmaota nashrida bu so‘z yuqoridagi *urïladï* o‘rnida berilgan va she’r bu so‘zning misoli tariqasida keltirilgan.

ن (n)

اَنالادي *analadï* – onaladi, ona dedi. اُلْ اَني اَنالادى *o'l anï analadï* – u uni o'ziga ona deb yuritdi, onalikka nisbat berdi (اَنالاماقْ .اَنالارْ *analar, analamaq*) **(157)**

6. G'unnalilar bo'limi

د (d)

اَنْكْديدي *aŋdïdï* – poyladi, kuzatdi. اَنْكْديدي كَيكْني اَقْچي *awchï keyikni aŋdïdï* – ovchi kiyikni tutish uchun panaga berkinib hiyla qildi. اُلْ اَني اَنْكْديدي *o'l anï aŋdïdï* – u uni tutish uchun hiyla qildi (.اَنْكدترْ *aŋdïr, aŋdïmaq*).

7. Buning boshqa bir turi

اَنْكيلادي *aŋïladï* – hangradi. اَشْياكْ اَنْكيلادي *eshjäk aŋïladï* – eshak hangradi (اَنْكيلاماقْ .اَنْكيلادي *aŋïlar, aŋïlamaq*).

8. Yana boshqa turi

اُنْكِكْلَنْدي *öŋïkländï* – gajak qo'ydi. اُراغْتْ اُنْكِكْلَنْدي *urag'ut uŋïklandï* – xotin chakkasiga echki qilidan ulama soch taqdi (اُنْكِكْلَنْماقْ .اُنْكِكْلَنْرْ *öŋïklänur, öŋïklänmaq*).

BESH HARFLI (FE'LLAR)LAR BO'LIMI

اَغْرِقَنْدي *ag'rïqandï* – og'rig'idan zorlandi. اَرْ اَغْرِقَنْدي *er ag'rïqandï* – odam og'rig'idan zorlandi, alam tortdi (اَغْرِقَنْماقْ .اَغْرِقَنْرْ *ag'rïqanur, ag'rïqanmaq*).

Ikki sokin harflilar turi

اَنْدْغَردي *andg'ardïm* – qasam ichirdim, ont ichirdim. مَنْ اَني اَنْدْغَرْدِمْ *men anï andg'ardïm* – men unga qasam ichirdim, ont ichirdim (اَنْدْغَرْمَنْ .اَنْدْغَرْماقْ *andg'arurman, andg'armaq*).

ت (t)

اَرمُتْلَنْدِي *armutlandï*[187] – armutlandi, nashvati qildi. يغاچْ اَرْمُتْلَنْدِي *yïg'ach armutlandï* – daraxt nashvati qildi (اَرْمُتْلَنْمَقْ. اَرْمُتْلَنُرْ *armutlanur, armutlanmaq*).

ج (ch)

اَرْتُجْلَنْدِي *artuchlandï* – archalandi. تاغْ اَرْتُجْلَنْدِي *tag' artuchlandï* – tog' archazorga aylandi, tog'da archa ko'paydi (اَرْتُجْلَنُرْ اَرْتُجْلَنْمَاكْ *artuchlanur, artuchlanmak*).

اُرْكُجْلَنْدِي *örkûchländi* – mavjlandi, to'lqinlandi. سُوڤْ اُرْكُجْلَنْدِي *suw örkûchländi* – suv mavjlandi (اُرْكُجْلَنُرْ. اُرْكُجْلَنْمَاقْ *örkûchlänur, örkûchlänmäq*).

اُرْكُجْلَنْدِي *örgûchländi:* قِيزْ اُرْكُجْلَنْدِي *qïz örgûchländi* – qizning sochi jamalak bo'ldi, o'radigan bo'ldi (اُرْكُجْلَنُرْ. اُرْكُجْلَنْمَاكْ *örgûchlänûr, örgûchlänmäk*).

اُرْكُجْلَنْدِي *örkûchländi:* اَشِجْ اُرْكُجْلَنْدِي *ashïch örkûchländi* – qozon o'choqqa osildi (اُرْكُجْلَنُرْ. اُرءكُجْلَنْمَاكْ *örkûchlänûr, örkûchlänmäk*).

ر (r)

اَذْغِرْلَنْدِي *ażg'ïrlandï* – ayg'irlandi. تاىْ اَذْغِرْلَنْدى *tay ażg'ïrlandï* – toy ayg'irlandi, ayg'ir qiliqli bo'ldi. Baytalning ayg'ir bilan qo'shilishiga ham shu so'z qo'llaniladi (اَذْغِرْلَنُرْ. اَذْغِرْلَنْمَاقْ *ażg'ïrlanur, ażg'ïrlamak*).

ق (q)

اُذْمَقْلَنْدِي *użmaqlandï:* اَرْ اُذْمَقْلَنْد *er użmaqlandï* – odam shogirdli bo'ldi, hunar o'rgatish uchun bola oldi (اُذْمَقْلَنُرْ. اُذْمَقْلَنْمَاقْ *użmaqlanur, użmaqlanmaq*).

اَرتُقْلَنْدِي *artuqlandï* – kekkaydi, oshib ketdi.e اَرْ اَرْتُقْلَنْدى *er artuqlandï* – kishi haddidan oshdi, hovliqdi (اَرْتُقْلَنُرْ. اَرْتُقْلَنْمَاقْ *artuqlanur, artuqlanmaq*) **(158)**

اِژْمَقْلَنْدِي *ïjmaqlandï* – yarasi ko'paydi, buzildi. تازْ بَشى اِژْمَقْلَنْدِي *taz bashï ïjmaqlandï* – kalning kali ko'paydi. *yer ïjmaqlandï* –

---

[187] Bu so'z bizda hozir *olmurt* tarzda talaffuz qilinadi. Alisher Navoiyda bu so'z *umrud* tarzida uchraydi:

Aylabon gasht dashtu tog' ila rud.
Anga kelturdi bir savat *umrud*. (I jild. B.341).

V.V.Radlov bu so'zni *urmud* deb bergan,

yerda achchiq tosh ko‘paydi[188]. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (اِژْمَقْلَنْمَاق اِژْمَقْلَنْدِ *ijmaqlanur, ijmaqlanmaq*).

اَغْرُقْلَنْدِي *ag‘ruqlandï* – og‘irsindi. اُلْ بُو ايشِغْ اَغْرُقْلَنْدِي *o‘l bu ishig‘ ag‘ruqlandï* – bu ish unga qiyin tuyuldi, u bu ishdan og‘irsindi. Bu so‘z yuk og‘ir ekanligini anglatishda ham qo‘llanadi (اَغْرُقْلَنْمَاقْ .اَغْرُقْلَنْدِ *o‘g‘ruqlanur, ag‘ruqlanmaq*).

اُغْرَقْلَنْدِي *o‘g‘raqlandï:* اَرْ اُغْرَقْلَنْدِي *er o‘g‘raqlandï* – odam o‘g‘roqlarga o‘xshab qoldi, o‘g‘roqlashdi* (اُغْرَقْلَنْمَاقْ .اُغْرَقْلَنْدِ *o‘g‘raqlanur, o‘g‘raqlanmaq*).

ك (k)

اَتْمَكْلَنْدِي *ätmäkländï* – noni ko‘paydi. اَرْ اَتْمَكْلَنْدِي *er ätmäkländi* – odamning noni ko‘paydi, boy bo‘ldi (اَتْمَكْلَنْمَاكْ .اَتْمَكْلَنْرْ *ätmäklänur, ätmäklänmäk*). Bu xil fe’llar ko‘pdir. Bular otlardan yasaladi. Arab tilida ham bunga misol ko‘p. Masalan, arablarda اَلْبَنَ الرَّجُلُ suti ko‘paydi; اسْحَى kiyadigan po‘stini ko‘paydi demakdir.

اِچْمَكْلَنْدِي *ichmäkländi:* اَرْ اِچْمَكْلَنْدِي *er ichmäkländi* – odam barra qo‘zichoq terisidan po‘stin (ichmak) kiydi. Po‘stinlik bo‘ldi, po‘stinga ega bo‘ldi mazmunida ham bu so‘z qo‘llanadi (اِچْمَكْلَنْرْ. اِچْمَكْلَنْمَاكْ *ichmäklänûr, ichmäklänmäk*).

اَرْسَكْلَنْدِي *ärsäkländi* – ersiradi. اِشْلَارْ اَرْسَكْلَنْدِي *ishlär ärsäkländi* – xotin ersiradi, shahvoniy nafsni qondirmoqni istadi (اَرْسَكْلَنْرْ. اَرْسَكْلَنْمَاكْ *ärsäklänur, ärsäklänmäk*).

اُكْمَكْلَنْدِي *ökmäkländi:* اُرَاغْتْ اُكْمَكْلَنْدِي *urag‘ut ökmäkländi* – xotin zirakli bo‘ldi, zirak taqdi (اُكْمَكْلَنْمَكْ .اُكْمَكْلَنْرْ *ökmäklänur, ökmäklänmäk*).

م (m)

اَكْرِمْلَنْدِي *ägrimländi* [189] – girdoblandi, o‘ralib oqdi. سُوقْ اَكْرِمْلَنْدِي *suv ägrimländi* – suv hovuzda girdoblanib, o‘ralib aylandi (اَكْرِمْلَنْمَاكْ .اَكْرِمْلَنْرْ *ägrimlänur, ägrimlänmäk*).

---

[188] Arabcha shunday, lekin *er sho‘rlandi* tarzida izohlash ham mumkin.

* Olmaota nashrida *O‘g‘roq qabilasikiyimini kiydi.*

[189] Navoiy asarlarida bu so‘z “Devon...”dagicha *egrim, egrik* shaklida uchraydi. Masalan:

Ham ildamlikda sarsardek ravona,
Ham aylanmakda e*grim*dan nishona.

ن (n)

اِشْتَنْلَنْدِي *ïshtonlandï* – ishtonli bo‘ldi, ishton kiydi. اَرْ اِشْتَنْلَنْدِي *är ïshtonlandï* – odam ishton kiydi. Asli اِچْتَنْلَنْدِي *ïchtonlandï*dir. ش *sh* bilan ج *ch* ning maxrajlari bir-biriga yaqin bo‘lgani uchun ج *ch* ش *sh* ga aylangan[190] (اِشْتَنْلَنْمَاقْ .اِشْتَنْلَنْرْ *ïshtonlanur, ïshtonlanmaq*).

1. Bu bo‘lim [olti harfli]ning muzoaf ikkilangan]lari

ق (q)

اَرْقُقْلَنْدِي *arquqlandï* – bo‘yin tovladi, bosh tortdi. اَرْ اَرْقُقْلَنْدِي *er arquqlandï* – odam ishni qabul qilishdan bosh tortdi[191] (اَرْقُقْلَنْرْ اَرْقُقْلَنْمَاق *arquqlanur, arquqlanmaq*).

ك (k)

اَمْكَكْلَنْدِي *ämgäkländi:* اِيشِغْ اَمْكَكْلَنْدِي اُلْ بُو *o‘l bu ïshig‘ ämgäkländi* – **(159)** u bu ishni og‘ir, qiyin deb hisobladi (اَمْكَكْلَنْرْ اَمْكَكْلَنْمَاكْ *ämgäklänûr, ämgäklänmäk*)

اَشْكَكْلَنْدِي *äshkäkländi* – eshakli bo‘ldi. اَرْ اَشْكَكْلَنْدِي *är äshkäkländi* – odam eshak egasi bo‘ldi, eshakli bo‘ldi, ushbu so‘zning ikki ko‘rinishidan biri (اَشْكَكْلَنْمَاكْ .اَشْكَكْلَنْرْ *äshkäklänûr, äshkäklänmäk*).

اَرْكَكْلَنْدِي *ärkäkländi* – mavjlandi, hurpaydi. سُوقْ اَرْكَكْلَنْدِي *suw ärkäkländi* – suv mavjlandi, to‘lqinlandi. اَنِكْ يِنِي اَرْكَكْلَنْدِي *anïŋ jini ärkäkländi* – uning yungi qo‘rquvdan hurpaydi. Botirlik ko‘rsatgan kishiga nisbatan ham bu so‘z qo‘llanadi (.اَرْكَكْلَنْرْ اَرْكَكْلَنْمَاكْ*ärkäklänûr, ärkäklänmäk*).

(Farhodning oti chopqirlikda shamoldek uchadi-yu, sho‘xlikda suv girdobidek to‘xtovsiz aylanadi).

Ashk bahri *egrigi*ga tushmamishmen chiqqudek.

(Ko‘z yoshi dengizining girdobiga chiqadigan bo‘lib tushmagan ekanman).

V.V. Radlov, I jild, 705-betda *egrik*ni – girdob, *egrim*ni – girdobcha deb izohlaydi.

[190] Mahmud Koshg‘ariyning izohiga ko‘ra, *ch* ning *sh* ga almashinishi o‘sha vaqtlarda ham bor ekan. Mazkur xususiyat hozir ham bor. Masalan: echti // eshti, chalvar // shalvar kabi.

[191] “Devon...”ning I jild, 242-betda shu ma’noda *uznadï* so‘zi berilgan.

2. Zavotu-l-arbaga
[To‘rt harflilarning oxirgisi kuchsiz bo‘lgan so‘zlar]

ب (p)

اَرپالادي *arpaladï* – arpa berdi, arpa bilan boqdi. اُلْ اَتِنْ اَرْپالادي *o‘l atïn arpaladï* – u otga arpa berdi, arpa bilan boqdi, arpa yedirdi (اَرْپالاماقْ .اَرْپالارْ *arpalar, arpalamaq*).

ت (t)

اُرْتُلادي *o‘rtuladï* – o‘rta yoshga bordi. اَرْ ياشِنْ اُرْتُولادي *er yashïn ortuladï* – odam o‘rta yoshli bo‘ldi, umrining o‘rtasiga bordi (اُرْتُولاماقْ .اُرْتُولارْ *o‘rtular, o‘rtulamaq*).

اِرتالادي *ärtäladi* – ertaladi, vaqtli boshladi. اَرْ ايشْقا اِرْتالادي *er ïshqa ärtäladi* – odam erta ish boshladi (اَرْتالاماقْ .اَرْتالارْ *ärtälär, ärtälämaq* [192]).

ر (r)

اَسريلادي *äsrilädi* – bo‘yadi, sirladi. اُلْ كِذِزْني اَسريلادي *o‘l kizizi äsrilädi* – u kigizni sirladi, u kigizni qoplon rangli bo‘yoq bilan (yo‘l-yo‘l qilib) bo‘yadi (اَسْريلاماكْ .اَسْريلارْ *äsrilär, äsrilämäk*).

اُغريلادي *o‘g‘rïladï:* اُلْ نانْكْ اُغريلادي *o‘l neŋ og‘rïladï* – u narsa o‘g‘irladi. Jonli tilda اُغرلادي *og‘ïrladï* – talaffuzi ham bor, u to‘g‘ri emas[193] (اُغْرْلاماقْ . اُغْرْلارْ *o‘g‘rïlar, o‘g‘rïlamaq*).

ت (t)

اِكْتُولادي *iktûladi* – hashak berdi. اُلْ قُوىْ اِكْتُولادي *o‘l qoj iktûladi* – u qo‘yga o‘t va hashak berdi (اِكْتُولاماكْ . اِكْتُولارْ *iktûlär, iktûlämäk*).

غ (g‘)

اَرغُلادي *arg‘uladï* – oraladi, orasidan o‘tdi. اُلْ اِكّى كشي اَرا اَرْغُولادي *o‘l ikki kishi ara arg‘uladï* – u ikki kishi orasidan yorib o‘tdi (اَرْغُولاماقْ .اَرْغُولارْ *arg‘ular, arg‘ulamaq*).

ك (k)

اُبْكَلادي *öpkäladi* – o‘pkasiga urdi. اُلْ اَنْكَرْ اَبْكَلادي *o‘l aŋar öpkäladi* – u uning o‘pkasiga urdi (اُبْكَلاماكْ .اُبْكَلارْ *öpkälär, öpkälämäk*).

---

[192] Bu so‘z qo‘lyozmada *ärtälämäk* shaklida berilgani haqida Basim Atalay izoh bergan (I jild. B.316).

[193] Bu fe’lning o‘tgan zamon shakliga ko‘ra kelasi zamon va masdar shakllari *og‘rïlar, og‘rïlamaq* bo‘lishi kerak edi. Lekin “Devon...”da *og‘ïrlar* shaklida berilgan. Biz o‘zicha berdik.

أُبْكِيلادِي *öpkilädi** – o‘pkaladi, xafalandi, arazladi. أُلْ أَنْدِنْ أُبْكِيلادِي *o‘l andin öpkilädi* – u undan o‘pkaladi, xafalanib arazladi (أُبْكِيلارْ. أُبْكِيلاماكْ *öpkilär, öpkilämäk*).

Qoidalar o‘z o‘rnida aytiladi. Tangriga maqtov bo‘lsinki, hamzalilar bo‘limi tugadi.

SOLIM[194] OTLAR KITOBI
(Ikkinchi kitob)
IKKI HARFLILAR BO‘LIMI (160)

ب (p)

تَبْ *tab* – bop, yetarli ma’nosini beruvchi yuklama. بُو اَشْ مَنْكا تَبْ *bu ash menä tab* – bu osh menga bor, yetarli. تَبْ بُلْدِي *tab bo‘ldï* – mos bo‘ldi, bop bo‘ldi.

تُبْ *tub* – bug‘doyni suvda qaynatilib, arpa xamiri bilan aralashtirilib, bir idishga solinib, namatga o‘rab, issiq bir joyga qo‘yiladi, ertasiga yeyiladi.

جَبْ جَبْ *chab-chab* – qamchin urilganda chiqadigan ovoz va labning shapillagan tovushi, “shap-shap”, “chap-chap” deyilgan taqlidiy so‘z. أُلْ اَرُكْ جَبْ جَبْ يِيدِي *o‘l erûk chap-chap jedi* – u shaftolini shap-shap qilib edi.

جُبْ *jub* – sharbat quyqasi. Har narsaning loyqasi ham shunday deyiladi. Tuban va past kishilarga** ham جُبْ جُبْ كِشِيلارْ *jub-jub kishilär* deydilar.

چِبْ *chib* – kichik, ingichka novda. چِبِ *chib* – chibiqning qisqargani. تُبِقْ *topïq*ni qisqartirib تُوبْ *top* deyishgani kabi.

چُبْ *chop* – tutmoch (non) parchasi, burdasi. بِيرْ چُبْ يِيكِلْ *bïr chop yegil* – bir burda yegin. Bu so‘z kesilgan, maydalangan ugraga nisbatan ham qo‘llaniladi.

زَبْ زَبْ *zab-zab* – yurishda oyoq harakatining tezligidan chiqadigan ovozni ifodalovchi so‘z. غِلْ بَرْ زَبْ زَبْ *zab-zab barg‘il* – ship-ship, shipillab, tez borgin.

سَبْ *seb* – kelinlar sepi, moli.

سِبْ *sib* – ikki yoshli toycha.

---

* Olmaota nashrida *‘abkila* – u g‘azablanib turganida uni chetlab o‘tdi.

[194] *Solim* – o‘zagida hamza harflari bo‘lmagan so‘zlar.

** Olmaota nashrida *shuningdek, chuqurlikda yashovchi kishilar ham.*

شَبْ *shab* – tez, darrov. Bu arabcha *harfi taxziz* deyilgan هَلا *hallo*: "ogoh bo'l", "tez bo'l" so'zi kabidir. شَبْ كَلْ *shab kel* – tez kel.

قُبْ *qo'b* – ta'kidlash, puxtalash, oshirish ma'nolarida qo'llanadigan yuklama. أُغْلْ قُبْ بَدُودي *o'g'ul qo'b badudï* – o'g'il juda katta bo'lib ketdi. قُبْ اَذْگو نانْكْ *qo'b eżgû neŋ* – juda yaxshi narsa.

كُبْ *köb:* كُبْ نانْكْ *köb neŋ* – ko'p narsa, o'ralib ketgan narsa. كُبْ سَجْ *köb sach* – ko'p soch, chuvalgan soch.

Maqolda shunday kelgan: كُبْ سُكُتْكا قُشْ قُنارْ. كركلوك كِشي كا سُوزْ كَلِيرْ *köb sögûtga qush qonar,körklûk kishigä söz kelir* – shoxi ko'p, shoxlari o'ralib ketgan daraxtga qush qo'nadi, yaxshi kishiga so'z (maqtov) **(161)** keladi. Yoki shuning boshqacha varianti:

يِغاچْ اوجنكا ييل تكير. كركلك كشيكا سُوز كلير

Yïg'ach ûchiŋä yel tegir, Körklik kishigä söz kelir.

Daraxt uchiga shamol tegadi, yumshoq* odamga so'z yetadi. Shuning uchun u o'zini ehtiyot qilishi kerak, deyiladi.

ت (t)

بَتْ *bat*** – cho'kma, quyqa.

بَتْ *bat* – tez, darrov. بَتْ كَلْ *bat kel*[195] – tez kel. شَبْ كَلْ *shab kel* kabi. Og'ir narsaning pastga tushishidan chiqqan tovushga بَتْ تُشْدي *bat tûshdi* deyiladi.

بِتْ *bit* – bit. Bug'doyga tushadigan mayda qurtga ham بِتْ *bit* deyiladi. تَرِغْ بِتي *tarïg' biti* – bug'doy biti.

جَتْ *chat*** – biror narsa tushganda chiqadigan tovushni anglatish uchun ishlatiladigan yuklama. جَتْ جَتْ اُرْدي *chat-chat urdï* – shart-shart urdi, urganda shart-shart degan tovush chiqdi.

---

* Olmaota nashrida *go'zal, ko'rkam.*

** Moskva nashrida *pat.*

[195] Bu so'z Navoiy asarlarida ham ko'pgina o'rinlarda uchraydi:

Boribon har necha *bot* kelsa, ko'rinur manga kech,
Kelibon har necha kech borsa, ko'rinur manga *bot.*

Bot-bot olib ilgima ul jomni,
Sipqarib ul bodaiy gulpomni.

جِتْ *chït* – qamish yoki tikanli o‘simlikdan qilinadigan chayla.

شَتْ *shat* – dadillik, yuraklilik, jur’at. اَنِڭْ نا شَتِي بارْ *aniŋ ne shatï bar* – uning nima yuragi bor, uning qanday jur’ati bor, deganda yuraksizligi ko‘rsatiladi.

قَتْ *qat* – qavat. تُونْ قَتِي *to‘n qatï* – to‘n qavati.

Tog‘ qoyalarning muyulishlarini قَدْراقْ *qadraq* deyish ham shundandir.

قَتْ *qat*[196] – o‘g‘uzchada *yo‘n* va *old* ma’nosida ishlatiladi. بَكْ قَتِنْدا *beg qatïnda* – bek yonida.

قُتْ *qut* – baxt, davlat. قُتْلُغْ *qutlug‘* ham shu so‘zdan yasalgan. She’rda shunday kelgan:

[LXIX]

قُتْ قَقْغْ بِرْسا اِزِمْ قُولِنْكا
كُنْدا اِشِى يُكسَبَنْ يُوقارْ اَغارْ

Qut quwïg‘ bersä izim qo‘liŋa,
Kündä ïshï yûksäbän yuqar ag‘ar.

Tangri bandasiga baxt bersa, kun sayin uning ishi yuqorilaydi, avj oladi.

كُتْ *köt* – ko‘t.

مَتْ *mat* – shunday ma’nosini beruvchi yuklama اَنْدَغْ مَتْ *andag‘ mat* – ana shunday, shunaqa.

ج (ch)

سَجْ *sach* – soch.

سُجْ *such* – biron narsaning ishga yaroqsizligini anglatadi**. قِلِجْ سُج قِلْدى *qïlïch such qïldï* – qilich o‘tmaslik qildi. اَرْ سُجْ قِلْدى *är such qïldï* – odam ishni qabul qilishdan tortindi.

قَجْ *qach* – qancha, son to‘g‘risida. قَجْ يَرْماقْ بِيرْدى *qach yarmaq berdi* – qancha tanga berdi?

قُجْ *qoch* – qo‘chqor. Bu o‘g‘uzcha. Asli قُجْنْكارْ *qochïŋar*dir.

---

* Moskva nashrida جَتْ جَتْ – *chat-chat* (juft so‘z) tarzida o‘qilgan.

[196] Shayx Sulaymon *qat* so‘zini *qator, saf* deb izohlaydi:

Bir qatda o‘tirdi podsholar,
Oltinda talab qilib gadolar.

** Olmaota nashrida *narsaning qanchishidan chiqadigan tovushga taqlid so‘zi – qilich qapchidi.*

قَچْ *qach* – marta. قَچْ قَتا أيدِمْ *qach qata ajdïm* – necha qayta aytdim.

كُچْ *köch* – ko‘chish, jo‘nab ketish. سُو كُچْتى *sû köchti* – askar ko‘chdi. **(162)**

كُچْ *köch* – vaqt, fursat. نىرْ كُچْ كُذكِلْ *bir köch kûzgil* [197] – bir oz kutgin, bir oz tur.

هَچْ هَچ *hach-hach* – otlar boshini bermay harakatlanganda tinchitish uchun aytiluvchi ho‘sh-ho‘sh degan so‘z. Bu so‘z arabchaga o‘xshaydi. Chunki bu so‘zda turkiy tilda bo‘lmagan ھ *h* harfi uchraydi. Turkchada esa bu tovush yo‘qdir.

د (d)

كَدْ *ked* – bu so‘z zol ذْ bilan ham, dol د bilan ham talaffuz qilinadi. Biron narsani ta’kidlash va oshirib ko‘rsatish maqsadida qo‘llanadi. كَدْ اَتْ *keż at* – qanday yaxshi ot. كَدْ نانْكْ *keż neŋ* – qanday yaxshi narsa.

ر (r)

بِرْ *bir* – bir (son). بر يَرْ ماقْ *bir yapmaq* – bir tanga. Bu so‘zni بير *bir* tarzida cho‘ziqroq talaffuz qilish ham bor. Lekin bu xilda talaffuz qilinadigan so‘zlar ko‘pdir. Turkiy tilda aytilishida qisqa va qattiqlik yaxshidir.

تَرْ *tar:* اَرْ تَرْ بلدى *är tar boldï* – odam uyaldi, xijolat bo‘ldi. Bu so‘z ار بلدى *ir boldi* so‘ziga o‘xshashdir.

جَرْ *jap:* اَرْ جَرْلَنْدِى *jar jarlandï* – odamning badani og‘irlashdi (Xoqoniya tilida).

جَرْ *jar* – vaqt (o‘g‘uzcha) بُو جَرْلِكْدا كَلْ *bu jarlikdä kel* – bu vaqtda kel.

جَرْ *cher* – ro‘para [o‘g‘uzcha]. اَنِكْ اَڤى بُو جَرْلِكْدا *anïŋ ewi cherlikdä* – uning uyi bu narsaning ro‘parasidadir. Ikki urushayotgan askar safiga ham چرك *cherik* deydilar. Chunki ular ham bir-biriga ro‘para turadilar.

جِرْجُرْ *chïr-chûr* – to‘n va boshqa kiyimliklarning yirtilishida chiqadigan ovoz. اَنِك تُونِنْ جِرْ يِرْتّى *anïŋ tonïn chïr jïrttï* – uning to‘nini shirillatib yirtdi.

---

[197] *Kÿzgil* so‘zi hozir *kutgin* tarzida talaffuz qilinadi. Demak, *z t* ga almashgandir.

جُرْ *chûr* – manfaat, foyda اَنْدِنْ نانكْ جُرْلادِي اُلْ *o'l andïn neŋ chûrlädi* – u undan foydalandi.

جُرْ جُرْ *chur-chur* – sutni idishga soqqanda eshitiladigan ovoz. Har bir suyuq narsaning tovushi ham shunday.

جِرْ *jip* – jir yog'. اشجتا جر يوق *ashïchta jir yoq* – qozonda yog' yo'q [Aslida yog' qobig'i ma'nosida]. بو اتا جريوق *bu että jir*[198] *yoq* – bu go'shtda yog' yo'q **(163).**

جَرْ جُرْ جُرْ *jär- jûr:* اُلْ جَرْ جُرْ پِيدِي *o'l jär-jûr jedi* – u qo'liga tushganini qoldirmay yedi.

سِر اِتّي *sir etti* – chirilladi. Qora chigirtka chirillab tovush chiqardi. Qamish, qalam va boshqalar bilan yozayotganda chiqadigan ovozga nisbatan ham bu so'z qo'llanadi.

سِرْ *sïr* – chinni kosalarni bo'yab naqshlash uchun yelimdan tayyorlab qo'llaniladigan sir. سِرْلِغْ اياقْ *sïrlïg' ayaq* – naqshlangan sirlangan kosa.

شَرْشَرْ *shar-shar* – qattiq yomg'ir yog'ish tovushi. Har bir suyuq narsaning oqish tovushi ham shu so'z bilan ifodalanadi. Bu so'zda *ch sh* bilan almashgan.

قَرْقُرْ *qar-qur* – qorinning g'uldirashi (qurillashi). قَرْ قُرْ اِتّي *qar-qur etti qarïn* – qorin qurilladi (g'uldiradi). Bu so'z aytilishida va ma'noda arabchaga o'xshashdir.

قُرْ *qur* – martaba. مَنكْ قَرمْ اُلْغ *meniŋ qurïm ulug'* – mening martabam baland.

قُرْ *qur* – qurshovchi, belbog', kamar.

اِچْقُرْ *ïchqur* – xotinlarning qo'ltiq ostiga taqadigan ziynat asbobi.

قِرْيَغِي *qïr yag'ï* – maxfiy dushman.

قِرْ *qïr:* قِرْ اَتْ *qïr at* – saman ot.

قِرْ *qïr* – to'g'on, uyum.

قِرْ *qïr* – yassi tog', qir.

كُرْ ار *kûr er* – og'ir, dovyurak, mag'rur yigit. Maqolda shunday kelgan: كِمْ كُرْ بُلْسا كُڤازْ بُلُورْ *kïm kûr bolsa, kûwäz bolur* – dovyurak odam mag'rur bo'ladi.

She'rda shunday kelgan:

---

[198] *Jir* so'zi hozirgi jonli tilimizda aktiv qo'llanadi: *jir bitdi* kabi.

[LXX]

اَرْ تِشْ سُقِي يِماكِي سِتْغَبْ تُتَرْ بِلاكِي
كُرْمَتْ اَنِكْ يُراكِي كَلْكَالِمَتْ اَرْكِشُورْ

Kûrmät aniŋ yûrägi, *Ertish suwï yemäki,*
Kelgälimät irkishûr. *Sïtg'ab tutar bilägi,*

Yamak qipchoqlarining bir toifasi (Ular "Irtish suvi" degan joyda yashaydilar). Ular bilaklarini shimarib (qattiq hozirlanib), bizga qarshi yuraklariga o't tutashib, to'planishib kelishmoqda.

[Irtish suvining yamaklari bilaklarini qattiq shimarib, g'azab bilan bizga hujum qilish uchun to'planmoqdalar]

ز (z)

بِزْ *biz* – biz بِزْ كَلْديميزْ *biz keldimiz* – biz keldik.

تُزْ *tûz* – to'g'ri, tekis narsa. تُزْ يِر *tûz yer* – tekis yer.

جُزْ *chuz* – qizil rangli zar tikilgan Chin ipak gazmoli.

قُزْ *quz:* قُزْ تَاغْ *quz tag'* – kun tushmas tog', faqat kun oqqandagina **(164)** chapdan kun tushadigan tog'. U kunning chap tomonida bo'ladi. Unda doimo qor va sovuq bo'ladi.

Maqolda shunday kelgan: قُزْدا قارْ اَكْسُوماسْ قُويْدا باغْ اَكْسُوماسْ *quzda qar öksûmäs, qojda jag' öksûmäs* – Quz tog'ida* qor kamaymaydi, shuningdek, qo'yda yog' kamaymaydi.

قِزْ *qïz:* قِزْ نائكْ *qïz neŋ* – qimmatbaho narsa بُو اَت قِزْ الدِم *bu at qïz aldïm* – bu otni qimmat bahoga oldim.

قِزْ *qïz* – cho'ri. قِزْ قِزْ قِنْ *qïz qïrqïn* – cho'rilar**.

قِزْ *qïz – qiz* مَنِكْ قِزِمْ *meniŋ qïzïm* – mening qizim. اَوْ قِزِى *ew qïzï* – bo'yi etgan va uyda o'ltirgan qiz, uy qizi يِنْجِكا قِزْ *yinchkä qïz* – bo'yi etgan qiz. Bu so'z ozod qizlarga qo'llanganidek, sotib olingan cho'ri qizlar uchun ham qo'llanadi. Asli bo'yi etgan, lekin turmushga chiqmagan qiz demakdir. Boshqa ma'nolar so'ng istiora tarzida kelib chiqqan.

قِزْ قُشْ *qïz qush* – odam ustiga qo'nadiganday past uchadigan qush.

قِزْ كِشِي *qïz kishi*[199] – baxil odam (arg'ucha).

---

* Olmaota nashrida *tog'ning soya jildonida.*

** Olmaota nashrida *qizlar.*

[199] Bu so'z hozir *qizg'anchiq* tarzida qo'llanadi. Demak, bu so'z bizga shakli kengayib etib kelgan.

Maqolda shunday kelgan: قِزْ كِشي ساڤي يُور غلي بُلماسْ *qïz kishi sawi jorïg'li bolmas* – baxil odamning dong'i chiqmaydi, shuhratlanmaydi. Bu maqol odamlarni yaxshi nom chiqarish uchun saxiy bo'lishga undab aytiladi.

گَزْ *kez* اُق گزي *o'q kezi*– o'qning uchi.

گَزْ *kez* – sut, un va boshqa ovqatlardan qozon tagiga yopishib qoladigan qirmoch. آشِجْ گزي *ashïch kezi* – qozon qirmochi.

گُزْ *kûz* – kuz, kuz fasli.

كِزْ *kiz* – mushk qutichasi, taxt, sandiq, chamadon va boshqalar. كِزْداكي كِزْ پِبارْ *kizdägi kiz jïpar* – mushk qutichasi sandiqda saqlanib qoladi[200]. Bu maqol xotinlar og'zining hidini mushkka o'xshatilgan vaqtda qo'llanadi.

مِزْ *miz* – biz. Bu so'zda *b* *m* ga almashgan. **(165)** B so'zning boshida kelganda ishlatiladi. بِزْ بَرْدِمِزْ *biz bardïmïz* – biz bordik.

كَلْدِمِزْ *keldimiz* – keldik. Bu qoida butun ot va fe'llar uchun ham umumiydir. اَتِمِزْ *atïmïz* kabi.

س (s)

بِسْ *bïs* – mesh tagida qoladigan silqindi.

تَسْ *tes* – oshirish qo'shimchasidir (o'g'uzcha). O'g'uzlar yumaloq narsa to'g'risida oshirib so'zlamoqchi bo'lganda تَسْ تَكِرْما *tes tegirmä* deydilar, bu – dum-dumaloq demakdir. Bu qoidaga xilofdir. Chunki narsalarning ranglarini tavsiflashda so'zning boshiga ب *b* qo'shish butun turk tillari uchun qoidadir. O'g'uzlar esa م *m* qo'shadilar. To'q ko'k rangli narsani turklar كُبْ كُوكْ *köp-kök* (desalar), o'g'uzlar كُمْ كُوكْ *köm-kök* deydilar. Ya'ni turklar "kök" so'ziga *b* ni qo'shib, oshirish so'zi – "köb" shaklini hosil qiladilar. Rang ma'nosidagi "kök" so'ziga *b* ni qo'yib "köb-kök" tarzida qo'llaydilar. O'g'uzlar *b* ni *m* ga almashtirib: "köm-kök" tarzida qo'llaydilar. سَرِغْ *sarïg'* so'zining oshirma sifatini سَبْ سَرِغْ *sap-sarïg'* tarzida qo'llaydilar. "Sarïg'" so'zining oldidagi *s* ni olib unga *b* ni qo'shish orqali yasaldi. Undan keyin rangi aytilayotgan narsaning ismi keltiriladi. Shuning kabi bo'sh yer, ochiq yer ma'nosidagi يزى *yazi* so'zining oshirma sifatini يب يزى *yap-yazï*

---

[200] Arabcha iboraning ma'nosi turkchaga to'g'ri kelmaydi, to'g'risi: *ipor hidi ipor sandig'ida saqlanib qoladi.*

deyiladi. Butun oshirma sifatlar shu tarzda yasaladi, ammo ب b o‘rnida س s qo‘llash qoidaga yotdir.

Eslatma: Alisher Navoiy tildagi bu xususiyatni puxta tekshirgan, bu haqda shunday qoida yozgan: *bir rang, bir sifat ma’nosida mubolag‘a uchun u so‘zning bosh harfiga bir b yoki m (mim)ni u so‘z oldiga qo‘shadilar: op-oq, qop-qora, qip-qizil, sap-sariq, yap-yassi, op-ochiq, chup-chuchuk; bu nav ham topilurkim: ko‘m-ko‘k, yam-yashil* (“Muhokamatu-l-lug‘atayn”, 86-bet). Demak, Navoiy *b, p* va *m* qo‘shilib, juft so‘z yasalishi qoidasini yaxshi bilgan (S.M.).

تَسْ *tas* – yomon, past narsa (o‘g‘uzcha). بُو اَتْ تَسْ تَگُلْ *bu at tas tegûl* – bu ot yomon emas.

تُسْ تُسْ *to‘s-to‘s*[201] – to‘n va namat kabi yumshoq narsa urilganida eshitiladigan ovoz. تُسْ تُسْ اُرْدِي *to‘s-to‘s urdï* – tap-tup urdi **(166).**

كَسْ *kes* – har narsaning bo‘lagi. بِيرِ كَسْ اَتْماكْ *bir kes etmäk* – bir bo‘lak non.

كِسْ *kes* – kesak, tahorat sindirilganda ishlatiladi.

كِسْ *kis* – xotin. اَنِكْ كِسِي *anïŋ kisi* – uning xotini. Ba’zilar izofali qilib: اُلْ كِسِي اَلْدِي *o‘l kisi aldi* – u xotin oldi, deb qo‘llaydilar.

ش (sh)

بُشْ *bo‘sh:* بُشْ يِلْقِي *bo‘sh yïlqï* – bo‘sh, erkin yilqi. Shundan olinib: اُلْ اِشْلار بُشْ *o‘l ishlär bosh* – u xotin ozod, u xotinni ozod qildi, tashladi, unutdi deydilar. اُلْ قُلْ بُش قِلدِي *o‘l qul bosh qïldï* – u qulni ozod qildi. Umuman, “ozod” so‘zini “bo‘sh” so‘zi bilan ifoda qiladilar. Maqolda shunday kelgan: بُشْ نانْكْ كا اِذِي بُلْماسْ *bosh neŋä ïzï bolmas* – bo‘sh narsaga ega yo‘q, demakdir. Bu maqol bilan o‘z molini puxta saqlashga undaladi.

تُشْ *tûsh* – tushiladigan, qo‘niladigan joy, shuningdek, tushish vaqti. تُشْ نانْكْ كا اِذِي بُلْماسْ *tûsh ödi* – tushish vaqti.

جَشْ *jash* – feruza tosh.

---

[201] Jonli tilda *tÿs-tÿs* so‘zi ovoz ma’nosidan tashqari *tarqamoq, buzilmoq* ma’nolarida ham qo‘llanadi. “To‘s-to‘s bo‘lib ketdi” kabi. Lekin bu o‘rindagi ma’no *to‘zimoq* o‘zagidandir.

She'rda shunday kelgan:

[LXXI]

يَرَتّي يَشِلْ جِشْ سَوُرْدِي اُرُنْكْ قُشْ
تِزِلْدِي قَرا قُشْ تُنْ كُنْ اُوزا يُرْكَنُوْرْ

Yaratti yashïl ĵash, Tizildi qara qush,
Sawurdï ûrûŋ qash, Tûn, kûn ûzä yûrkänûr.

Osmonni ta'riflaydi:

Tangri osmonni feruza rangida ko'm-ko'k qilib yaratdi. Yulduzlar bilan bezadi. Uzukka ko'z qo'ygandek, qosh oq uzuk uchun ishlatiladigan tosh, mezon yulduzi [turkcha qora qush] unda tuzildi. Kecha bilan kunduz bir-birining ustiga qoplanadi.

[(Tangri osmonni) yashil feruza rangli qilib yaratdi, (uning ustiga) oq qosh (uzuk ko'zi)ni sochdi. Qora qush (mezon yulduzi) tizildi. Tun kun ustiga qoplandi].

جِشْ جِشْ *chïsh-chïsh* – yosh bolalar va chaqaloqlarni to'sishda xotinlar tomonidan qo'llanadigan "chush-chush" degan so'z. Ot mingan kishi ham otni minib kelgandan so'ng uni siydirish uchun bu so'zni qo'llaydi.

سِشْ *sïsh*[202] – six. "Tutmoch" degan ovqatni tizishga xizmat qiladigan narsaga nisbatan ham bu so'z qo'llanadi.

قُشْ *qush* – qush. Jamlikni bildiradigan turdosh ot. Keyin bularni bir-biridan farqlashda ayrim so'zlar qo'shiladi: اُرُنْكْ قُشْ *ûrûŋ qush* – oq lochin, قَرا قُشْ *qara qush* – burgut, تَفَيْ قُشْ *täwäj qush* – tuya qush **(167)**, يُونْ قُشْ *yun qush* – tovus, ايلْ قُشْ *el qush* – il qush, qirg'iy.

So'ngra mushtariy yulduziga ham "qara qush" deyiladi. قُشْ تُغْدِي قَرا *qara qush tug'dï* – mushtariy yulduzi chiqdi, demakdir. U tong vaqtida chiqadi. O'g'uzlar tuya oyoqlarining uchiga ham "qara qush" deydilar. قِزْ قُشْ *qïz qush* – tuklarining rangi آبي براكِشْ

---

[202] Kabob pishirishda ishlatiladigan temir. Bu so'z Alisher Navoiyda ham hozirgi kundagidek six shaklida ishlatilgan:

Bazmning asbobini qilg'il nasaq,
Hozir etib sixu kabobu tabaq.

abï bäräkish[*] rangiga o‘xshash bo‘lgan bir qush, ya’ni qizil to‘sh(li) qush.

قِشْ *qïsh* – qish.

Maqol: قِشْ قُنُقي اُوتْ *qïsh qo‘nuqï o‘t* – qishning ziyofati olovdir, o‘tdir.

ف (f)

تَفْ *tef*[203] – hiyla, nayrang. اَقْجى نَجا تَفْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيْرْ *awchï nechä tef bilsä aẕïg‘ ancha yol bilip* – ovchi qancha hiyla bilsa, ayiq ham qochish uchun shuncha yo‘l biladi.

جِفْ *jif* – mayning xum va boshqa narsada qaynashidan chiqqan tovush: “jig‘-jig‘” kabi.

قِفْ *qïw* – baxt va davlat.

ق (q)

تُقْ *to‘q:* تُقْ كِشي *to‘q kishi* – to‘q odam, تُقْ اَرْ to‘q er – turklarda boshida tuki, sochi yo‘q odam. تُقْ بِلْقي *to‘q yïlqï* – shoxsiz to‘qol hayvon. تُقْ تُقْ اَتّي *to‘q-to‘q etti* – “to‘q-to‘q” etdi, toshni toshga urganda chiqadigan bir tovush. اَرْ كِشي بِرلا تُقْ تُقْ بُلْدي *er kishi birlä to‘q-to‘q bo‘ldï* – er bilan xotin orasida kelishmovchilik bo‘ldi.

جَقْ *chaq* – xuddi, aynan, choq so‘zi kabi bir narsaning aynan o‘zginasini bildiradigan so‘z. جَقْ اُلْ اَتْنِي تُتْغِلْ *chaq o‘l atnï tutg‘il* – xuddi shu otning o‘zinigina tutgin. جَقْ اَمَجْنِي اُرْغِلْ *chaq amachnï urg‘il* – xuddi nishonning o‘zini urgin.

جَقْ جُقْ *chaq-chuq* – o‘tin, suyak va yong‘oq kabi narsalarning singan vaqtidagi tovushini bildiradigan so‘z. جَقْ جُقْ اَتّي *chaq-chuq etti* degan gap shu ma’noda qo‘llangandir.

جَقْ *chaq* – churq degan taqlidiy so‘z. اُلْ اَنِي اُرْدي جَقْ اَتْمَدي *o‘l anï urdï chaq etmädi* – u uni urdi, u churq etmadi, ya’ni dodlamadi ham, tovush ham chiqarmadi.

زَقْ زَقْ *zaq-zaq* – qo‘chqorni suzish uchun qistab ishlatiladigan so‘z.

---

[*] Moskva va Olmaota nashrlarida bu so‘z va so‘z birikmasi uchramadi.

[203] Bu so‘z hozir jonli tilda *tovlamachi, tovlamoq* shakllarida ishlatiladi. So‘zlarning bizgacha kengayib etib kelgani ma’lum. Bu yerdagi *taf* so‘zi o‘rnida devonning I jild, 61-betida “al” so‘zi berilgan: *awchi nechä al bilsä, aẕïg‘ ancha yol bilir. Al* so‘zi ham hozir kengaygan holda *aldoqchi, aldamoq* shakllarida qo‘llanadi.

سَقْ سَقْ *saq-saq* – dushmandan qo‘rg‘on, ot va boshqa narsalarni saqlashda qo‘riqchi va chegarachilarni ogoh qilish uchun “hushyor bo‘l” degan ma’noda qo‘llanadigan so‘z. سَقْ سَقْ*saq-saq* – “hushyor bo‘l” **(168)** demakdir. سَقْ اَرْ *saq er* – hushyor odam.

سُقْ *suq//soq* – so‘qqa bosh (odam). سُقْ يَلِنْكُوسْ *soq yaliŋus er* – so‘qqa bosh odam, na hamrohi bor, na yordamchisi bor, tamoman yolg‘iz, hech kishisi yo‘q odam.

ك (k)

بَک *bek* – mustahkam, mahkam. بَكْ نانْكْ *bek neŋ* – mustahkam, mahkam narsa.

بُکْ *bûk* – chakalakzor.

بُکْ *bûk* – burchak (arg‘ucha).

تَکْ *tek* – anchayin, shunchaki. تَكْ كَلْدِمْ *tek keldim* – shunchaki, anchayin keldim, biror maqsadsiz keldim. تَكْ تُرْ *tek tur* – tek tur, jim tur (o‘g‘uzcha).

جَکْ جُکْ *chek-chûk* – laxtak-luxtak, arzon mato.

جُکْ جُکْ *chûk-chûk* [chix-chix]–tuyani cho‘ktirishda qo‘llaniladigan so‘z.

چِکْ چِکْ *chik-chik* – echkilarni chaqirishda qo‘llanadigan so‘z. Bu so‘z sug‘orishda ham qo‘llaniladi.

چِکْ *chik-chik* – oshiq o‘yinida oshiqning qorni bilan yotgan holati, *chiki* چِكْ تُرْدِي *chik turdï* – chikka turdi.

دُکْ *dûk:* دُكْ اُرْدِي *dûk urdï* – kafti bilan yengilgina “duk” etib urdi.

دُکْ *dûk* – chama sonni hosil qiluvchi old yuklama; دُكْ مِنْكْ *dûk miŋ* – mingtacha. دُكْ مِنْكْ يَرْماقْ *dûk miŋ japmaq* – minglarcha tanga, shu miqdordagi pul.

دِکْ *dik* – biron narsa tikka turganda دِكْ تُرْدِي *dik turdi* deyiladi.

سِکْ *sik* – kishining olati. Mahmud Koshg‘ariy aytadi: odob yuzasidan va buyuk Tangrining kitobiga hurmat saqlash uchun Qur’on o‘qiganda uni o‘quvchi kishi er va xotinlar oldida quyidagi oyatlarni past ovoz bilan o‘qishi kerak: ** مَا يَفْتَحِ اللهُ لِلنَّاسِ مِن رَحمةٍ فَلَا وَاَنتَ كُلَّ وَاحِدَةَ مِنهُنَّ سِكِّينًا تُمسِكَ فَلاَ مُرسِلَ رَه مِن بَحْدِه yoki مُمسِكَ لَهَا وَمَا

---

* Oyati karimaning mazmuni: Va u vaqtda har birimizga pichoq berdi (Qur’oni karim, 12:31).

** Oyati karimaning mazmuni: Alloh o‘zining marhamati tufayli insonlarga... (Qur’oni karim, 35:2).

Bu xil oyatlarni ular oldida sekinlikda o‘qish kerak. Chunki ular bu so‘zlar ma’nosini tushunmay o‘z tillaridagi ma’noda gumon qilib gunohkor bo‘ladilar va kuladilar. Shuningdek, إِنْ هَذَا إِلاَّ اخْتِلاَقٌ* oyatini o‘qiganda sekin o‘qilishi kerak. Chunki “tiloq” turk tilida “xotinlar avrati” ma’nosidadir. Shuningdek, arabcha so‘roq ko‘makchisi so‘zini ham quyidagi kabi oyatlarda ovoz chiqarmay o‘qishlari zarur.* أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ** Chunki o‘g‘uzcha ام so‘zi **(169)** xotinlar avratidir. Ammo so‘z ma’nosini bilganlar oldida o‘qiy berish zararsiz.

شُكْ *shûk* – tinchitish, to‘xtatish so‘zi. شُكْ تُرْ *shûk tur* – jim tur.

مُكْ *mûk* – muk, egilib bukilish. أَلْ مُكْ تُورْدِي *o‘l mûk turdi* – u bukilib turdi.

ل (l)

بُلْ *bûl:* اَتْ بُلْ *bûl at* – oyoqlarida oqi bor ot. Peshonasi oq-qashqalik otlarga – بُلْ اَتْ *bûl at* deyiladi. Uzoq turib qolishdan ta’mi ketgan bug‘doyga ham *bûl* deyiladi. Ko‘p yillar turib qolib ta’mi ketgan bug‘doyga بُلْ تَرِغْ *bûl tarïg‘* deyiladi. Yomg‘irdan namdan yoki uzoq turib qolish natijasida eskirgan har bir narsaga ham بُلْ *bûl* deyiladi. Bu so‘zda arabchaga o‘xshashlik shaklda ham, ma’noda ham bor. Chunki bu so‘zning arabchasi بُلْ dir.

تِلْ *tïl* – so‘z, kalom أَلْ أَنْكَرْ تِلْ تَكُرْدِي *o‘l aŋar tïl tegûrdi* – u unga til tegizdi; tili bilan, so‘zi bilan izoh berdi.

تِلْ *tïl* – til.

Maqolda shunday kelgan:e أَرْدم بَشِي تِلْ *rdäm bashï tïl* – adab va fazilatning boshi til. Bu yerda til yaxshi so‘z demakdir. Arabcha اَلْمَرْءُ مَخْبُوْءٌ تَحتَ لِسانِهِ kabi.

تِلْ *tïl* – so‘z, lug‘at. أُغُزْ تِلى *og‘uz tïlï* – o‘g‘uz so‘zi, o‘g‘uz lug‘ati. يَبَاقُو تِلِي *yabaqu tïlï* – yaboqu lug‘ati. Bu so‘z ma’no jihatdan arabchaga muvofiq keladi. Arabcha til ma’nosidagi “lison” so‘zi ham ko‘p ma’nolarni anglatadi لاأسَرّ أَنِي اَتصنْتِي لِسان بها مِنْ عُلْوَ لاَعَجَب" فيها ولاسَخَر اَرادَ بِهِ الكَلِمَةَ deganda “lison” “lug‘at”, “so‘z” demakdir.

تِلْ *tïl* – til. تِلْ تُتِيمْ *tïl tuttïm* – dushman ahvolini surishtirib bilish uchun til, ya’ni asir tutdim.

---

* Bu yaratilishdan boshqa narsa emas (Qur’oni karim, 38:6-7)

** U bulutdan suv qilib qo‘ymadimi? (Qur’oni karim, 56:68-69)

چِلْ *chïl* [204] – teriga tushgan kaltak izi.

شَلْ شُلْ *shal-shul:* شَلْ شُلْ اَلِكْلِكْ *shal-shul eliklik* – qo‘li ishga qovushmagan uquvsiz odam.

قُلْ *qul* – qul.

Maqolda shunday kelgan: قُلْ يَغي اِتْ بُرِي *qul yag‘i ït böri* – qul dushman, u qo‘lidan kelsa, egasining molidan olib, fursat topib qochishning payiga tushadi. It ham xonadon uchun bo‘ridir. Chunki u yeydigan narsa topsa, undan o‘zini tiya olmaydi. Bu maqol qulning xo‘jayiniga kam vafo qilishini bildirish uchun so‘zlanadi.

قِلْ *qïl* – qil, mo‘y. Odam va boshqa narsaning mo‘yi.

قِلْ قُشْ *qïl qush* – erta ko‘klamda keladigan, o‘rdakdek bir qush **(170).** Beklar ilk bahorda uni bir-birlariga sovg‘a qiladilar. Uni قِلْ قُذْرُقْ *qïl quzruq* deb ham aytadilar.

كُلْ *kûl* – kul. كُلْ اُرْكُنْجا كُوزْ اُرْسا يِيكْ *kûl ûrgünchä köz ûrsä yïg* – kulni puflaguncha, cho‘g‘ni* puflagan yaxshi. Bu maqol kichik ishni tashlab katta ishga urinuvchilarga aytilgan.

م (m)

تَمْ *tam* – tamba, tirgovich (eshik orqasiga qo‘yiladi). قَپُغْ تَمْلَتّي *qapug‘ tamlattï* – eshikni tambaladi.

تُمْ *tom* – sovuq, aslida sovuq ma’nosida *tom* so‘zi ishlatilsa ham, yana shu ma’noda تُمْلُغْ *tomlug‘* so‘zi ham qo‘llanadi. Sovuq narsaga ham shunday deyiladi.

تُمْ *tûm* [205] – mol, hayvonlar rangini aniqlashda to‘q ma’nosini berish uchun qo‘llanadigan so‘z. تُمْ قَرا اَتْ *tûm qara at* – tim qora ot, juda qora, tiniq qora ot. تُمْ تُرُغْ اَتْ *tûm torug‘ at* – butunlay to‘riq ot.

---

[204] *Chil* so‘zi Alisher Navoiyda *o‘rgimchakning inini uzunasiga yozishi* ma’nosida qo‘llanadi:

O‘rgamchi shaboqqa *chil*ni tirmab,
Tumshug‘ini rishta birla chirmab...

* V.Radlovda “cho‘g‘” deb emas, *ko‘z* deb o‘girilgan.

[205] Hozirda bu so‘z *tim* tarzida qo‘llangani holda, Alisher Navoiyda *chim* tarzida uchraydi:

Ya’ni meni, mubtaloni istab,
Ikki yuzi *chim* qaroni istab.

چِمْ *chim* [206] – biron narsaning namligini yoki xomligini oshirib ko‘rsatishda qo‘llanadigan so‘z. چِمْ يِپِكْ اَتْ *chim yik et* – juda nam et, go‘sht. چِمْ اُلْ تُنْ *chim öl to‘n* – juda ho‘l to‘n.

چِمْ *chim* – chim. Bu chim yerdan kovlab olib, quritilib yoqiladi, chunki u ildizdan iborat bo‘ladi. چِمْ بِچْتِي *chïm bïchtï* – chim kiradi.

سُمْ *sûm* – juda. سُمْ سُچُكْ نانْكْ *sûm sûchûk neŋ* – juda shirin narsa, chup-chuchuk narsa (o‘g‘uzcha).

قُمْ *qum* – qum (chigilcha), o‘g‘uzlar bilmaydilar.

كَمْ *käm* – kasallik. اَتْ كَمْلَنْدِي *at kämländi* – ota kasallandi. Boshqalarga ham shu so‘z qo‘llanadi.

كُمْ *köm* – rang to‘g‘risidagi كُوكْ *kök* so‘zi oldiga qo‘shilib oshirishni bildiradigan old qo‘shimcha. O‘g‘uzcha كُمْ كُوكْ *köm-kök* kabi.

كِمْ *kim* – so‘roq so‘zi – kim? بُو كِمْ *bu kim* – bu kim? Birlik, ko‘plik uchun qo‘llanadi. O‘g‘uzlar بُوىْ كِمْ *bo‘y kim?* deydilar, bu qaysi qabiladansan, demakdir. *Bo‘y* so‘zi ko‘plikda ham, birlikda ham qo‘llanadi.

بَنْ *ben* – men. بَنْ بَرْدِمْ *ben bardïm* – men bordim (o‘g‘uzcha). Turklar *men* deydilar.

تُنْ *tûn*[207] – kecha, kech. تُونْلا كَلْدِمْ *tûnlä keldim* – kech bilan keldim, kechasi keldim.

تِنْ *tïn*[208] – ruh, jon, nafas. اَنِكْ تِنِي كَسِلدِي *anïŋ tïnï kesildi* – uning joni uzildi **(171).**

---

[206] Alisher Navoiyda bu so‘z “anjum” so‘zi bilan qofiyadosh qilib, *chum* tarzida berilgan:

Dona tutubon jahon yuzin *chum*,
Ul nav’ki ko‘k yuzini anjum.

(Osmonni yulduz qoplaganidek, dunyo yuzini butunlay dona qoplagan edi).

[207] Bizda hozir “kecha” so‘zi ko‘proq qo‘llansa ham, Alisher Navoiy asarlarida *tun* so‘zi ko‘proqdir:

Hajr shomi gar Navoiy jonin oldi, tong emas,
Kim erur ahli badiiyat qatlining mu’todi *tun*.

(Navoiyning jonini ayriliq qorong‘ilig‘i olgani qiziq, yangilik emas, o‘g‘rilar odamni qorong‘ilikda o‘ldirishlari eski odatdir).

[208] *Tin* so‘zi “Devon...” (II jild, 24-bet)da “tinmoq”, “to‘xtamoq” ma’nosida qo‘llangan. Bu so‘z hozir ham, Navoiyda ham, umuman, “harakatdan to‘xtamoq” ma’nosida qo‘llanadi.

تِنْ *tin* – yugan. تِنْ تِزْكِنْ *tin tizgin* – yugan va tizgin.

چِنْ *chïn*[209] – to‘g‘ri, rost. چِنْ سُوزْلارْ *chïn sözlär* – to‘g‘ri so‘zlaydi, chin so‘zlar. چِنْ ايْدِنْگْ *chïn aydïŋ* – chin aytding, rost aytding.

سَنْ *sen* – sen. Turklar bu so‘zni kichiklarga, xizmatchilarga hamda so‘zlovchidan daraja, martaba, yoshda quyi bo‘lgan kishilarga nisbatan aytadilar. O‘zlaridan yuqori hurmatli kishilarga “siz” deydilar. O‘g‘uzlar aksincha qo‘llaydilar, ya’ni kattalarga “san”, kichiklarga “siz” deb qo‘llaydilar. Ko‘plikda ham shuni ishlatadilar. Qoida shudir. Chunki “siz” ko‘plikdir.

قِنْ *qïn* – qilich va pichoqlar qini. قِلِجْ قِينِي *qïlïch qïnï* – qilich qini.

كَنْ *ken* – kun chiqar tomondagi har bir shaharga *ken* deydilar. Bu so‘z كَنْدْ *kend*ning qisqarganidir.

كُنْ *kûn* – kun, quyosh. كُنْ تُغْدِي *kûn tug‘dï* – kun tug‘di, quyosh chiqdi. Maqol: كُنْكا بَقْسا كُوزْ قَمار *kûnga baqsa, köz qamar* – kunga boqsa, ko‘z qamashadi.

كُنْ *kûn* – kun, kunduz. بُوكُنْ بَرْغِلْ *bûkûn barg‘il* – bugun borgin. Kun quyoshning nuridan paydo bo‘lgani uchun u ham shu kun so‘zi bilan ataladi.

كُنْ *kûn:* كُونْ يِپارْ *kûn yïpar* – mushk ko‘pigi.

مَنْ *men* – men (turkcha).

مُنْ *mûn* – sho‘rva. Yag‘molardan eshitdim. مُنْ كَلْدُرْ *mûn keldûr* deganlarida “ugralik sho‘rva” hozirlaganlarini ko‘rdim. Bu so‘zlarni yozishda bir yumshoq harf (unli harf) orttirish ham mumkin edi, lekin talaffuzga ko‘ra biz yozganchadir. Unga zarurat yo‘qdir.

Ikki harfli solim so‘zlar bitdi.

Har quruq shox o‘ldi dasht uzra sabodin hullalik,
*Tin*magur jismim junun vodiysida uryon hanuz.

(Ko‘klam shabadasidan foydalanib, sahrodagi har bir quruq shox kiyimli bo‘ldi (barglar bilan yasandi). Biroq jinnilik sahrosida tinmagan gavdam hali ham yalang‘och. Bu ham sahroda edi-ku!).

[209] Bu so‘z Navoiyda ham uchraydi. Lekin Navoiyda “qovoq solmoq”, “peshona tirishtirmoq” ma’nolarida ham ishlatilgan:

Kimki qilur chinlik alardin havas,
Qoshlari ustida ko‘rur *chin*u bas.

(Kimki ulardan to‘g‘rilikni, chinlikni havas qilsa, qoshlari ustida yoki peshonalarida burishishni, ya’ni qovoq solishni ko‘radi, xolos).

UCH HARFLI [SO‘ZLAR]

فَعْلٍ *FAALUN*, فُعْلٍ *FAALUN*, فِعْلٍ *FAALUN* SHAKLIDA OLDINGI HARFI TURLI HARAKATDA BO‘LIB, O‘RTASI HARAKATSIZ BO‘LGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI

ت (t)

بَرْتْ *bart* – sharob va shu kabi suyuq narsalar o‘lchovi.

بَرْتْ *bart* – suv ichiladigan idish (o‘g‘uzcha). بَرْتْ بُرْتْ تُتَىْ *bart burt tutti* – har tarafdan birdaniga oldi.

بُرْتْ *burt* – bosinqirash, qora bosmoq. Shuning uchun كتى بُرْتْ ham deydilar.

بِرْتْ *bert* – xo‘janing har yili quldan oladigan to‘lovi. Bu so‘zning بِيرْتْ talaffuzi to‘g‘riroqdir.

تِرْتْ تِرْتْ *tirt-tirt* – gazmol yirtilganda chiqadigan ovoz. اَنِكْ تُونِنْ تِرْتْ تِرْتْ يِرتّي *aniŋ tonin tirt-tirt yirtti* – uning to‘nini tirillatib, tirt-tirt yirtdi.

تُرْتْ *tört* – to‘rt. تُرْتْ يضرْماقْ *tört jarmaq* – to‘rt tanga. Bu umuman to‘rt sonini anglatadi. تُورْتْ tarzida “vov” bilan yozish tuzukroq.

جَرْتْ *chart-churt* – har narsaning maydasi, sinig‘i. بِزنِكْ اَنْدا بِيرْ جَرْتْ اَلْغومِزْ بارْ *biznin anda bir chart alg‘umiz bar* – bizning undan bir oz oladigan narsamiz bor.

چِرْتْ *chïrt:* چِرْتْ سُوزْدي *chïrt suzti* – tishlari orasidan chirillatib tupurdi.

سَرْتْ *sart* – savdogar. سَرْتْ اَذاقي اَرِغْ بُلْسا يُلْدا بِيرْ *sart azïqi arïg‘ bo‘lsa yolda yer* – bu maqolning izohi bir necha marta aytildi.

سَرْتْ سُرْتْ *sart-surt:* اَنِكْ اَذاقي سَرْتْ سُرْتْ قِلْدي *aniŋ azaqi sart-surt qildi* – uning oyog‘i xalf-xulf qildi, kattaroq oyoq kiyimi kiyganda chiqadigan ovoz.

سِرْتْ *sïrt* – kuyruq, dum, soch. O‘g‘uzlar kichik tepa va vodiylarni ham سِرْتْ *sïrt* deydilar*.

قَرْتْ *qart* – yara. Shundan olib xulqi buzuq, qaysar odamga قَرْتْ اَرْ *qart er* deydilar.

---

* Olmaota nashrida *o‘g‘uzlar kichik soy va irmoqlarni ham sïrt deydilar.*

قُرْتْ *qurt:* (hashorat), barcha turklar shunday deydi, faqat o‘g‘uzlar bo‘rini *qurt* deydilar.

قَرْتْ قُرْتْ *qart-qurt:*e قَرْتْ قُرْتْ اَتِي اَلِكْ *lik qart-qurt ettï* – barmoqlar qirsilladi, qars-qurs qildi.

قِرْتْ *qïrt:* قِرْتْ اُتْ *qïrt ot* – kalta o‘t. Shuningdek, kalta sochga ham قِرْتْ سَچْ *qïrt sach*, baxil va xulqsiz kishiga قِرْتْ كِشى *qïrt kishi* deyiladi.

كُرْتْ كُرْتْ *kûrt-kûrt* – ot yem yeganda chiqadigan ovoz. اَتْ اَرْبانى كُرْتْ كُرْتْ بِيدى *at arpanï kûrt-kûrt yedi* **(173)** – ot arpani kurt-kurt edi. Shuningdek, odam bodring kabi narsalarni qattiq chaynab yeganda chiqadigan ovozga ham bu so‘z qo‘llanadi.

كُرْتْ *kûrt* – tog‘ daraxtlarining bir xili. Undan kamon, qamchin va hassa qilinadi.

ج (ch)

قَرْجْ قُرْجْ *qarch-qurch* – g‘arch-g‘urch. اَرْ تُرْمُزْنى قَرْجْ بِيدى *er turmuznï qarch-qurch yedi* – er bodringni g‘arch-g‘urch chaynab yedi. Po‘lat قُرْجْ تَمُرْ *qurch temûr* deyiladi.

قُرْجْ *qurch* – chidamli pishiq odamga قُرْجْ اَرَنْ *qurch erän* deydilar. Har bir tig‘iz va qattiq narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi.

مُرْجْ *murch* – murch.

كَنْدْ *känd* – shahar. Bundan olinib Koshg‘ar اُرْدُوكَنْدْ *Ordukänd* – “xon turadigan shahar” ma’nosida qo‘llanadi. Chunki bu shaharning havosi yaxshi bo‘lgani uchun Alp Erto‘nga shu yerda turar edi. U quyi Chindir. She’rda shunday kelgan:

[LXXII]

كَلِنْكِزْ لَيُو اَقْتِمِزْ كَنْدْلَرْ اُزا چِقْتِمِزْ
قُرْخَنْ اَقِنْ بِيقْتِمِزْ بُرْخَنْ اُزا سِجْتِمِزْ

Keliŋizläyû aqtïmïz, Furxan ewin yïqtïmïz,
Kändlär ûzä chïqtïmïz, Burxan ûzä sïchtïmïz.

Uyg‘urlarga qarshi janglarni ta’riflaydi. Seldek ularga oqdik, shaharlar ichiga kirdik, butxonalarni yiqitdik, hatto ular ustiga o‘tirdik (bulg‘atdik). Bu musulmonlar kofirlar ustidan g‘alaba qilganlaridagi odatlardir. Tahqir qilib, butlari ustidan siyadilar.

[Sellar kabi oqdik, shaharlar tepasiga chiqdik, butxona uylarini (buzib) yiqitdik. Butxonalar ustiga bavl qildik].

كَنْدْ *känd* – o‘g‘uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Ko‘pchilik turklar nazdida shahardir. Shuning uchun Farg‘onani اُوزْكَنْدْ *Özkänd* – “o‘z shahrimiz” deydilar. Samarqandni kattaligi uchun سَمِزْكَنْدْ *Sämiz känd* – “semiz shahar” deydilar. Buni forslar سَمَرْقَنْد *Samarqand* tarzida qo‘llaydilar.

س (s)

بَرْسْ *bars* – bars, qoplon

بَرْسْ *bars* – turkcha o‘n ikki muchal yillaridan birining nomi. Turklar o‘n ikki xil hayvon ismini o‘n ikki yilga ot qo‘yganlar. Tug‘ilish, jang tarixlari va boshqalarni ana shu yillar aylanishidan hisoblaydilar **(174).** Buning kelib chiqishi shunday: turk xoqonlaridan biri o‘zidan bir necha yil oldin bo‘lib o‘tgan urushni o‘rganmoqchi bo‘lgan, shunda u urush bo‘lib o‘tgan yilni aniqlashda yanglishgan. Bu masala yuzasidan [xoqon] qavm bilan kengashdi va aytdi: “Biz bu tarixni [aniqlashda] qanchalik yanglishgan bo‘lsak, bizdan keyin ham shunday yanglishadilar. Shunday bo‘lgach, biz endi o‘n ikki oy va osmondagi o‘n ikki burjga asoslanib, o‘n ikki yilga ot qo‘yishimiz kerak, toki bizdan keyin yil hisobi shu yillarning aylanishiga qarab olinsin va bu narsa abadiy bir yodgorlik bo‘lib qolsin”. Ular “aytganingizdek bo‘lsin” deyishdi. Xoqon ovga chiqdi va odamlarga vahshiy hayvonlarni Ila daryosi tomon quvishni buyurdi, bu juda katta suv. Odamlar ov qilib hayvonlarni suv tomon hayday boshladilar, shunda o‘n ikki hayvon suvdan o‘tdi. O‘n ikki yilni ana shu o‘n ikki hayvon ismi bilan atadilar.

Eng oldin suvdan o‘tgan hayvon سِجْغَانْ *sïchg‘an* – sichqon bo‘ldi. Shuning uchun yil boshini uning nomi bilan ataladi, shu so‘zga yil qo‘shib سِجْغَانْ يلى *sïchg‘an yïlï* – “sichqon yili” deb atadilar. Undan keyin o‘tganlari quyidagi tartibda bo‘ldi va ularning har biri yil uchun ism bo‘lib qoldi: اُودْ يلي *ud yïlï* – sigir yili, بَرْسْ يلى *bars yïlï* – bars yili, تَوشْغَان يلي *tawïshg‘an yïlï* – quyon yili, ناكْ يلي *nek yïlï* – timsoh yili, يلانْ يلي *jïlan yïlï* – ilon yili, يُنْدْ يلي *yund yïlï* – ot yili, قُوى يلي *qoj yïlï* – qo‘y yili, بِجِنْ يلي *bijin yïlï* – maymun yili, تَقَاغُو يلى *taqag‘u yïlï* – tovuq yili, اِتْ يلي *it yïlï* – it yili, تُنْكُوزْ يلي *toŋuz yïlï* – to‘ng‘iz yili. To‘ng‘izga yetgandan keyin hisob sichqondan boshlanadi. Bu kitobni yozgan yilimiz to‘rt yuz oltmish oltinchi (466) yilning muharram oyida

ilon yili kirgan edi. Bu yil o‘tib, to‘rt yuz oltmish yettinchi yil kelsa, يُنْدْ يِلى *yund yïlï* – ot yili kiradi. Yil hisobi mana shu men ko‘rsatgan tartibda olib boriladi.

Turklar bu yillarning har qaysisida **(175)** biror hikmat bor, deb taxminlaydilar: masalan, ularcha sigir yili bo‘lsa, urush ko‘p bo‘ladi, chunki sigir bir-biri bilan suzishadigan hayvon. Tovuq yili kirsa, oziq-ovqat ko‘payadi, lekin odamlarda tashvish ortadi. Chunki tovuqning ovqati don bo‘lib, uni topib yeyish uchun narsalarni titib yuradi. Timsoh yili kirsa, yog‘ingarchilik va hosil ko‘p bo‘ladi, chunki u suvda yashaydi. To‘ng‘iz yili kirsa, sovuq qor va fitna ko‘p bo‘ladi. Shunga o‘xshash, har yilga biror taxmin yuritadilar. Turklarda haftadagi yetti kunning ismi yo‘q, chunki hafta islomdan so‘ng shuhratlandi.

Shunga o‘xshash oy ismlari ham shaharlarda arabcha yuritiladi. Ko‘chmanchi va musulmon bo‘lmagan turklar oylarni to‘rt fasl bilan ataydilar. Har uch oyni bir ism bilan yuritadilar. Yil o‘tishini shunday biladilar. Masalan: navro‘zdan keyingi ilk bahorda أُغْلاقْ اَىْ *o‘g‘laq aj*, so‘ngra اُلُغْ أُغْلاغْ اَىْ *ulug‘ o‘g‘laq aj* derlar. Chunki oy bu vaqtda katta bo‘lib qoladi. Bundan keyingisiga اُلُغْ اَىْ *ulug‘ aj* deyiladi. Chunki bu oy yozning o‘rtasida bo‘lib, bu vaqtda sut, ov, yer ne’matlari mo‘l-ko‘l bo‘ladi. Bu nomlar kam qo‘llangani uchun hammasini aytishni munosib ko‘rmadik. O‘zing tushun.

بَرْس *bars* – chivin, pashsha chaqishidan yoki eshakem boshlanishida terida paydo bo‘lgan paysa, shish. اَنِكْ اَتي بَرْسْ بُلْدي *aniŋ eti bars bo‘ldï* – uning eti paysa bo‘ldi, shishdi.

تَرْسْ *ters* – ters, qiyin, تَرْسْ ايِشْ *ters ish* – qiyin ish.

جَرْس جَرْسْ *chars-chars* – chars-chars, qars-qars kabi har tarafdan eshitiladigan ovoz. اُلْ اَني جَرْسْ جَرْسْ اُرْدي *o‘l anï chars-chars urdï* – u uni qars-qars urdi. Yana تَرْسْ تَرْسْ اُرْدي *tars-tars urdï* deganda, har tarafdan urdi, degan ma’no anglashiladi

قَرْسْ *qars* – tuya yoki qo‘y yungidan qilingan kiyim. قَرْسْ قَرْسْ *qars-qars* – qo‘l urish,chapak chalishdan chiqqan ovoz **(176)**. اُلْ قَرْسْ قَرْسْ اَيا يَبْتي *o‘l qars-qars aya yaptï* – u qo‘llari bilan qars-qars chapak chaldi.

غ (g‘)

گُلْفْ *gûlf:* تامْ گُلْفْ يِقْلْدي *tam gûlf yïqildï* – devor gup etib birdan yiqildi.

ق (q)

أَفْ بَرْقْ *ew barq* – uy va hovli, uy-joy. *Barq* so‘zi ayrim ishlatilmaydi, juft holdagina qo‘llanadi.

تُرْقْ *turq*[210] – har narsaning uzunligiga aytiladi. بيرْ سُنْكُو تُورْقي *bip cûŋy turqï* – bir nayza uzunligida. يپرْ اِيني تورْقي *yep eni turqï* – yerning eni va bo‘yi.

جُلْقْ اسْكُرك *chulq ûskûrk* – qattik, sarxush, mast. جَلْقْ جَلْقْ بدر قِلْدي *chalq-chulq badar qïldï* – u uni shaq-shuq urdi.

قِرْقْ *qïrq* – qirq. Maqol: قِرْقْ يِلْقا تَكِينْ باىْ چِغاىْ تُزْلِنُورْ *qïpq yïlqa tegïn baj chïg‘aj tûzlänûr* – qirq yilgacha boy bilan kambag‘al tenglashadi, ya’ni zamon o‘zgarishi bilan yoki o‘lim bilan shunday bo‘ladi.

ك (k)

بَرْككْ *berk* – berk, mahkam. Asli بَكْ *bäk, r* ortiqcha. بَرْكْ نَانك *berk neŋ* – mustahkam narsa.

بُرْكْ *börk* – bo‘rk, qalpoq, bosh kiyimi.

Maqol: تاتْسِزْ تُرْكْ بُلْماسْ. باشْسِزْ بُرْكْ بُلْماسْ *tatsïz to‘rk bo‘lmas, bashsïz börk bo‘lmas* – boshsiz bo‘rk bo‘lmaganidek, totsiz turk ham bo‘lmaydi.

تُرْكْ *Tûrk* – turk shaharlaridan birining oti.

تَرْكْ كَلْ *tärk kel* – tez kel. Tezlatishga undalgan har bir ishga ham qo‘llanadi.

تُرْكْ *Tûrk* – Tangri yarlaqagur Nuh o‘g‘lining oti. Bu ot Nuhning o‘g‘li Turk avlodlariga Tangri bergan nomdir. Chunonchi, "هَل اَتى عَلى الأنْسانِ حِين مِنْ الْدَهْرِ" * Tangrining oyatidagi “inson” so‘zi “odam” ma’nosida kelgan. Bu yerda so‘z birlikda, ya’ni faqat bir kishi ma’nosidadir. Quyidagi

لَقَدْ خَلَقْنا الإنسانَ فِي اَحْسَنْ تَقْوِيم . ثُمَّ رَدَدْناهُ
أَسْفَلَ سافِلِينَ اِلاَّذِينَ اَمَنُوا وَعَمِلُوا الصالِحاتِ**

---

[210] *Turq* so‘zi hozir “avzoyi”, “ko‘rinishi”, “rangi-ro‘yi” kabi ma’nolarda ishlatiladi.

* Oyati karima mazmuni: Inson ustidan vaqt kelmadimi? (Qur’oni karim, 76:11).

** Oyati karima mazmuni: Biz insonni yaxshi xususiyatlar bilan yaratdik... (Qur’oni karim, 95:4)

oyatida inson so‘zi “jam” ma’nosidadir **(177).** Chunki bu yerda istisno (bir narsani ko‘p narsadan ayirib olish) bor. Faqat ko‘plikdangina ayirib olish mumkin. Bu yerda “inson” so‘zi “bashar” so‘zi kabi ko‘plik ma’nosidadir.

“Rum” so‘zi Tangri yarlaqagur Ishoq o‘g‘li Isu, Isu o‘g‘li Rum atalishida ham shu hol bor. Shunga o‘xshash *Turk* so‘zi ham birlik va ko‘plikda qo‘llangan. Masalan, اَلشَّيْخُ الأمامُ الزا هِدُ الْحُسَيْنُ خَلَفٌ الْكاشْغَرْىُ koshg‘arlik Xalaf o‘g‘li imom Shayx Husayn unga اِبن الْغَرْقى degan odam* اَلشَّيْخُ اَبُوبَكْرِ الْجَرْ جَر انىُ ning oxir zamon haqidagi kitobida Payg‘ambar (s.a.v.)dan shu hadisni rivoyat qiladi:

يَقُولُالله جَلَّ وَعَزَّ اِنّ لى جُنْداً سَمَّيْتُهُمُ التِرْكَ وَاَسْكَنْتُهُمُ
الْمَشْرِقَ فَاِذا غَضِبْتُ على قومٍ سَلَّطْتُهُمْ عَلَيْهِمْ

Ulug‘ Tangri aytadi: mening bir toifa askarim bor, ularni turk deb atadim, ularni kunchiqarga o‘rinlashtirdim. Biron xalqdan g‘azablansam, turklarni unga qarshi yo‘llayman.

Bu narsa ular (turklar) boshqalarga nisbatan fazilatli ekanini ko‘rsatadi. Hatto Tangri ularga o‘zi ot qo‘ygan, ism bergan, ularni eng baland yerlarga, xush havo joylarga o‘rnatgan va o‘zining botirlaridan sanagan. Turklarda ko‘rkamlik, yoqimlilik, odoblilik, so‘zining ustidan chiqishlik, dadillik, kamtarlik kabi maqtashga sazovor xulqlar sonu sanoqsizdir. Turklar haqida quyida keltirilgan she’r ham ularning fazilatlarini ochib beradi:

[LXXIII]

قَخبْ كُرْسا اَنى تُرْكْ بُدْن اتغا اَنكْ اَيْدَجِي
مُنْكَرْ تَكِرْ اَلْغُلُقْ مُنْدا نَرُو كَسِلْنُور

Qachan körsä anï tûrk Munar tegir ulug‘luq,
Buzun ang‘a anïŋ aydachï, Munda naru keslino‘r.

Bir kishini maqtab aytadi: agar uni turklar ko‘rsa “ulug‘lik, yaxshilik bu odamga yarashadi va shuning o‘zi bilan bu xislatlar tugaydi”.

Tûrk so‘zi birlikda ham, ko‘plikda ham qo‘llanuvchidir. Masalan: كِمْسَنْ *kïmsän* deguvchiga تُرْكْ مَنْ *tûrkmän* deyilganda

* Moskva nashrida Ibn al-G‘arqiy.

birlik bo‘lsa, تُرْكْ سُوسي اَتْلَنْدي *turk sûsi atlandï* – turk askari otlandi ham deyiladi [Bunda ko‘plikni bildiradi] **(178)**

تُرْكْ *tûrk* – vaqt ma’nosida ishlatiladigan so‘z bo‘lib, butun mevalarning pishish, yetilish mahalining o‘rtasini anglatadi. تُرْكْ اُزُمْ اُودي *tûrk ûzûm ödï* – uzum pishar vaqti. تُرْكْ قُياشْ اُودي *tûrk qujash ödi* – kun o‘rtasi. تُرْكْ يِكِتْ *tûrk yigit* – o‘rta yoshli yigit.

سَرْكْ *särk* – sopol idish va uning siniqlari.

سُرْكْ *so‘rk:* اَنِكْ اَذاقي سُرْكْ بُوزتَكْ *anïŋ azaqï sûrk buztäk* – uning oyog‘i muzdek sovuq. Bu so‘z faqat shu yerdagina qo‘llanadi.

كُرْكْ *körk* – mo‘yna, po‘stin.

كُرْكْ *körk* – ko‘rk, husn. كُرْكْلُكْ *körklûk* – ko‘rklik, chiroylik.

O‘rtasi sukunlilar bo‘limi tugadi.

فَعَلْ *FAAL*, فَعُلْ *FAUL*, فَعِلْ *FAIL* SHAKLIDAGI [O‘RTASI HARAKATLILAR BO‘LIMI]

ب (p)

كَلَبْ *käläb* – turk yaylovlarida o‘sadigan yumshoq o‘t, mollarni tezda semirtiradi.

ت (t)

بَسُتْ *basut* – yordamchi, orqa suyanchiq, mehribon.

بَسُتْ *basut* – yordam. اُلْ مَنْكا بَسُتْ بِرْدي *o‘l meŋä basut berdi* – u menga yordam berdi. Har ikki so‘z bir-biriga yaqin.

بُلِتْ *bulït* – bulut. قَرا بُلِتْ *qara bulït* – qora bulut. اَقْ بُلِتْ *aq bulït* – oq bulut.

قَرا بُلِتغْ يِلْ اَجارْ
اُرُنْجْ بِلا اِلْ اَجار
Qara bulïtï jel achar,
Urunch bilä el achar.

Qora bulut osmonni qoplab olganda uni shamol uchiradi, shuningdek, hukumat eshigini pora ochadi. Bu maqol ishni bitirish uchun pora berish kerakligiga undab aytiladi. “Bulut” so‘zi qalin sochga ham o‘xshatiladi. بُلِتْ تَكْ سَجي *bulïttäk sachï* – sochi bulutdek qalin, quyuq, ko‘p. She’rda shunday kelgan:

[LXXIV] اَغْدِی بُلِتْ کُکْرَیُو یَغْمُرْ تُلِی سَکْرِیُو
قَلِقْ اَنِی اُگْرِیُو قَنْجا بَرِیْرْ بِلْکُوْسُوْزْ

Ag'dï bulït kökräjû, Yag'mur to'lï sekräjû,
Qalïq anï ûgrijû, Qancha barïr bilgûsûz

(179) Chaqmoqlar chaqib bulut ko'tariladi, yomg'ir va do'l yog'adi, shamol bulutlarni haydab, harakatlantiradi, ularning qayoqqa borishini bilib bo'lmaydi.

تُبُتْ *tûbût* – turk diyorida ko'pchilikni tashkil etuvchi qavm. Mushk olinadigan kiyik shularning yerida bo'ladi. Uning kindigi kesib olinadi. Bu mushk qutisidir. Bular bir jinoyat qilib Yamandan qochib dengiz yo'li bilan Chinga borib o'rnashib qolgan Sobit degan kishining avlodidir. U kishi shu yerni yoqtirib, joylashib qolgan va avlodi ko'paygan. Avlodlari ko'pligidan turklar yeridan bir ming besh yuz farsax yerni olganlar. Sharq tomoni Chin, g'arb tomoni Kashmir, shimol tomoni Uyg'ur ellari, janub tomoni esa Hind dengizidir. Ularning tillarida arabchaning ta'siri bor. Chunki ular onani – اُما *uma,* otani – ابا *aba* deydilar.

تِکِتْ *tegit* – tegin so'zining ko'pligidir. Aslida bu qul ismidir. So'ng xoqon o'g'illariga laqab bo'lib qoldi. Bu shakldagi ko'plik qoidaga xilofdir. اُکا تِکِتْ *ögä tegit* – oddiy xalqning kattalari, shohning kichik o'g'illari, demakdir. Bular birga qo'llanadilar. *Ögä* so'zi aslida Zulqarnayn zamonida Zulqarnayn bilan turklarning bitishuvidan oldin ularning oldingi qo'shinlari orasidagi to'qnashuvda yuzaga kelgan.

جُکْتْ *chökût* – pakana, kalta bo'yli. جُکْتْ کِشِي *chökût kishi* – pakana, kalta bo'yli odam. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi.

چِکِتْ *chigit* – paxta urug'i, chigit (arg'ucha).

سِبُتْ *sibût* – kashnich (qashqarcha).

سِبُتْ *sibut* – suzma (qarluqcha).

سُغُتْ *sug'ut* – ichak ichiga guruch,go'sht va xushbo'y dorivorlar solib, pishirib yeyiladigan xasip.

سِغِتْ *sig'it*[211] – yig'i.

---

[211] Hozir bu so'z *yig'i* so'ziga juft holda *yig'i-sig'i* shaklida qo'llanadi. Alisher Navoiy *siqtamoq* so'zini "haddan ortiq, qattiq yig'lamoq" ma'nosida beradi:

Ul oyki kula-kula yig'latdi meni,
Yig'latdi meni demaki, *siqtatdi* meni.

سُكُتْ *sökût* – tol daraxti.

Maqol: سُكُتْ سُولِنْكا قَذِنكْ قاسِنْكا *sökût sûliŋä qazïŋ qasïŋa* – tol daraxtidagi ho‘llik va mayinlik tolning o‘ziga yarashiq, qayin daraxtining qattiqligi uning o‘ziga munosibdir. Bu maqol har narsa o‘z asliga borishi to‘g‘risida qo‘llanadi.

قَچُتْ *qachut* – qochish. Jang va boshqa hollarda bir-biri bilan olishish*.

قَرِتْ *qarït* – o‘g‘irlash, talash (turkmancha). Bu so‘z arabcha غَرَت “g‘arat”dan olingan deb gumon qilaman .

قُرُتْ *qurut* – qurut **(180)**.

قَنَتْ *qanat* – qanot.

قُنَتْ *qunat* – qunat**. Bir-birlariga ulashgan har bir guruh odam, bir-birlariga yaqin kishilar guruhi. اَلْ مَنِكْ قُنَتِمْ اَلْ *o‘l meniŋ qunatïm o‘l* – u kishi mening qo‘shnim, qunatim, yondoshim.

كَبِتْ *kebit*[212] – ichkilik do‘koni, mayxona.

كُچَتْ *köchät* – Xorazmda turuvchi turklar.

كُچُتْ *kûchût* – ot,ulov.

كَذُتْ *kezût* – kiyiladigan kiyim. Ko‘pincha, bu so‘z to‘yda kelin va kuyov yaqinlariga hurmat yuzasidan kiydiriladigan to‘nga nisbatan aytiladi. كَذُتْ بِرْدِي *kezût berdi* – to‘n berdi, to‘n kiygizdi.

كِرِتْ *kirit* – kalit, qulf kaliti. Bu so‘z arabchaga yaqindir. Chunki arabcha اِقْلِيدْ *iqlïd*dir. Bu so‘zdagi *q k* ga, *l r* ga, *d t* ga almashgan, alif tushirilgan.

كُلُتْ *kûlût* – odamlar orasida kulgili bo‘lgan narsa.

بُقَچْ *buqach* – sopol idish yoki sopol qozon. اَشِچْ بُقَچْ *ashïch buqach* ravishida ikki so‘z birga qo‘shib qo‘llanadi. Qozon – idish.

بَكَچْ *begäch*[213] – tekinlarning laqabi. بَكَچْ اَرْسْلانْ تِكِنْ *begäch arslan tegïn* kabi. Bu so‘z yumshoq *k* bilan (g) aytilsa, “bek”

---

* Olmaota nashrida *jangda ta’qib qilish.*

** Olmaota nashrida haqorat qilish; Moskva nashrida *qonat.*

[212] Rus tilidagi “kibitka” so‘zi shu *kebit* so‘zidan bo‘lsa kerak.

[213] Navoiy asarlarida *bekach* so‘zi sevikli, hurmatli qiz va fuqaro qiz ma’nolarida qo‘llanadi:

Jafoni jonga talay soldingiz alaymi bo‘lur,
Sizing umoqda bekach rasmingiz bo‘laymi bo‘lur.
(“Chor devon”dan)

Ishqki bo‘lsa yomonu yaxshidan pok, ey ko‘ngil,
Yo‘q tafovut gar bekach bo‘lsa va yoxud gar mirak.

so‘zining kichraytirilgani bo‘lib, mehribonlik va achinish ma’nolarini ifoda qiladi. Chunki amir ma’nosidagi “bek” so‘zi oxiridagi *k* yumshoq *k (g)* dir.

بُلُجْ *buluch* – erkaklar oti.

تُقُجْ *to‘quch* – to‘qoch kulcha. Bu so‘z تق ار *to‘q er* dagi تق *to‘q* so‘zidan olingan. Chunki u to‘q qiladi, to‘ydiradi.

تِكُجْ *tikûch* – chakich [nonvoylik kasbiga xos atama].

جَنج *chanach* – xunasa; qo‘rqoq. Ishida jur’atsizlik va tayinsizlik qilgan har bir kishi.

سَنج كِسرْلُو *sanch kisirlû* – narsa solish uchun qizil teridan qilingan maxsus idish, sanoch.

قَقَجْ *qaqach* – kir. تُونْ قَقَجْ بُلْدى *to‘n qaqach bo‘ldï* – to‘n kir bo‘ldi.

قُلُجْ *Quluch* – erkaklar oti.

قُلَجْ *qulach* – quloch. Asli قُلْ اجْ *qo‘l ach* – qo‘l (ni) och, qulochni yoz. بيرْ قُلَجْ بَرْ جِنْ *bïr qulach barchïn* – bir quloch shoxi.

قِلِجْ *qïlïch* – qilich.

Maqol: قُشْ قِلِجْ قِنْقا سِغْماسْ *qosh qïlïch qïnqa sïg‘mas* – qo‘sh qilich bir qinga sig‘maydi. Bu maqol bir ish uchun intilgan ikki kishi, bir sovchi yuborgan ikki odam haqida ham so‘zlanadi **(181)** Xoqonlilarda katta unvonlardandir. قِلِجْ جانْ *Qïlïchxan* kabi. Bu – ishlarida harakatlarida qilichdek kesuvchi, keskin xon, demakdir.

She’rda shunday kelgan:

[LXXV]

اَرَنْ اَلْبى اُقِشْتيلَرْ قَنْكِرْ كُوزِنْ بَقِشْتيلَرْ
قَمُقْ تُلْمنْ تُقْشْتيلَرْ قِلِجْ قِنْقا كُجُنْ سَغْدى

Qamug‘ to‘lmïn toqïshtïlar, Erän alpï o‘qïshtïlar,
Qïlïch qïnqa kûchûn sïg‘dï. Qïŋïr közïn baqïshtïlar,

Jangni ta’riflab yozadi:

Mard, botirlar bir-birlarini da’vat qildilar va yomon ko‘z bilan qarashdilar, butun qurol-yaroqlari bilan urushdilar, qilichlar ustida ko‘p qon qotganidan, qinga deyarli sig‘may qoldi.

[Mard, botirlar (bir-birlarini) chaqirishdi. Qing‘ir ko‘z bilan (bir-birlariga) qarashdi. Hamma xil qurollar bilan jang qilishdi. Qilich (betlari qon bilan qalinlashib) qinga zo‘rg‘a sig‘di].

قَمِجْ *qamïch* – chovli.

كُتِجْ *kötïch* – yosh bolalar so‘kishi, ey ko‘tga o‘xshash sassiq, demakdir.

كُزَجْ *közäj* – ko‘za. Bu so‘z arabchaga o‘xshash, biroq *d ch* ga almashgan.

كُذَجْ *közäj* – ko‘za (arg‘uncha). *z* bilan arabchadagi *z* kabi teng keladi. Arablar “yozdi” so‘zini ذَبَرَ va زَبَرَ tarzida yoza beradilar. Sho‘r suvni ماغُذْعاقْ va ماغُزْغاق tarzida yoza beradilar.

كُمَجْ *kömäch* – ko‘moch. O‘choqda cho‘qqa ko‘mib pishiriladigan non.

كُمُجْ *kömûch* – xazina. اُلْ كُمُجْ بُلْدِي *o‘l kömûch buldï* – u xazina topdi.

مَشج أُزُمْ *meshïch ûzûm* – bir xil qora uzum.

بُتر *butar* – bardi degan to‘qima kiyimlikka ishlatiladigan o‘rish (uzunasiga qo‘yiladigan) ip.

بَدَرْ بَدَرْ *badar* – badar: بَدَرْ بَدَرْ يُكُرْدِي *badar-badar yûgûrdi* – patir-putir chopdi. Chopganda patir-putir oyoq tovushlari eshitildi.

بَسَرْ *basar* – tog‘ning sarimsoq piyozi.

بَغِرْ *bag‘ïr* – jigar. Hech kimga bo‘yin egmovchi kishi بَدُكءِ بَغِرْلِغْ *bedûk bag‘ïrlïg‘* deb yurgiziladi. Bag‘ri butun demakdir. Yoyning o‘rta eriga يا بَغْرِي *ya bag‘rï* deyiladi.

بَقِرْ *baqïr* – mis.

Maqolda shunday kelgan: بارْ بَقِرْ يُوق اَلْتُونْ *bar baqïr yoq altun* – bor narsa mis (qadrsiz), yo‘q oltin (qadrli). Qo‘lda bor bo‘lgan narsa misdek qadrsiz, qo‘lda bo‘lmagan narsa oltindek qadrli. Bu maqol yaqinlar orasida xo‘rlanib yurgan kishi, keyin yo‘qligiga qadri bilinishi ma’nosida qo‘llanadi.

بَقِرْ *baqïr* – Chin o‘lkasidagi chaqa (pul). Oldi-sotdilari shu orqali qilinadi.

بَقِرْ سُقتْمْ *baqïr soqum* – Mars planetasining nomi **(182)**, u qizillikda misga o‘xshatiladi.

بُكُرْ *bökûr* – buyrak.

بُكُرْ *Bûkûr* – Kujo bilan Uyg‘ur o‘rtasidagi chegarada baland bir qal’a.

تَبَرْ *tabar* – qipchoq xonlaridan bo‘lgan انال اوز Inol Uzning ikki o‘g‘lidan birining ismi.

تَتِرْ *tatïr:* تتر يير *tatïr jer* – daraxtsiz, binosiz yer.

تِتِرْ *tïtïr* – urg‘ochi tuya.

تَقِرْ تَقِرْ *taqïr – taqïr:* اَتْ اَذاقِي تَقِرْ تَقِرْ اَتّي *at azaqï taqïr-taqïr ettï* – otning oyog‘i dupir-dupir ovoz chiqaradi. Bu ma’noda تِكِرْ تِكِرْ اِتّي *tïkïr-tïkïr ettï* – ot tiqir-tiqir qilib yurdi deb ham qo‘llaydilar.

تَمُرْ *tämûr* – temir. كُوكْ تَمُرْ كِرثو تُرماسْ *kök tämûr kerû turmas*– ko‘k temir bekor turmaydi, yetgan joyini yaralaydi. Buning boshqa bir ma’nosi ham bor. Qirg‘iz, yaboqu, qipchoq va boshqalar biror kishiga qasam ichirganda yoki undan biror narsaga va’da olganda, qilichni uning oldida ko‘ndalang qo‘yib: بُو كُوكْ كِرسُونْ قِزِلْ چِقسُونْ *bu kök kïrsûn, qïzïl chïqsun,* deydilar, ya’ni va’da buzilsa, bu ko‘k kirsin, qizil chiqsin, ya’ni qonga belanib chiqsin. Bu ahd buzilsa, temir seni o‘ldirsin, o‘ch olsin, demakdir. Chunki ular temirni hurmat qiladilar.

تَمُرْ *tamur* – badandagi ter*. O‘g‘uzlar bu so‘zni تَمَرْ *tamar* deydilar. Ular doim so‘zni yengillatib so‘zlaydilar. So‘zda *a* qo‘llash *i, u* ga nisbatan engildir. Shuning uchun ular shunday qo‘llaydilar.

تَوَرْ *tawar* – jonli, jonsiz mol, tovar. Uyg‘ur va boshqalar تَوَرْ *tavar* deb yuritadilar.

She’rda shunday kelgan:

[LXXVI]

تَوَرْ كِمِنْكْ اُكْلِسا بَكْلِكْ اَنْكَرْ كَرْكَيُورْ
تَوَرْ سِزْنْ قَلِبْ تَكْ اَرَنْسِزْنْ اَمَكَيُورْ

Tawar kimïŋ ökûlsä, *Tawarsïzïn qalïb*
Beglïk aŋar kerkäyûr, *Beg eränsïzïn emgäyûr.*

Kimning moli ko‘paysa, u boshqalardan ko‘ra davlatni idora kilish ishiga loyiqroq bo‘ladi. Molsiz qolgan bek odamsiz qiynaladi, odamlarni qovushtira olmaydi. Chunki odamlar uning moli uchun xizmat qiladilar.

جُبُرْ *chûbûr* – echkining yun(g)i. Arzimagan mol va matolarga qo‘llanuvchi جُبُرْ جُبُرْ *chûbûr-chabûr* so‘zi ham shundandir.

جُتُرْ *chotur:* جتُرْ كِشي *chotur kishi* – yomon xulqli odam **(183)**.

جَغِرْ *chag‘ir* – sharbat.

جَغِرْ *chag‘ir* – ichkilik, may. Bu so‘z ikki qarama-qarshi ma’no bildiruvchi so‘zlardandir.

جَغِرْ *chag‘ir* – tor va kichik yo‘l.

---

* Moskva nashrida *pay,* Olmaota nashrida *vena* (qon jildiri).

جَقِرْ *chaqir* – ko‘k ko‘z, chag‘ir ko‘z.
Maqolda shunday kelgan:

ئِتْ جَقِرِي ئَتْقا تَكِيرْ.
ئَتْ جَقِرِي ئِتْقا تَكْماسْ
Ït chaqïrï atqa tegir,
At chaqïrï ïtqa tegmäs.

Chag‘ir ko‘zli it otga tenglashadi, ammo chag‘ir ko‘zli ot itga tenglasha olmaydi, chunki bu xil otning ko‘zi xira bo‘ladi. Bu xil otdan chetlanmoqqa buyuradilar.

جِكِر جِكِر *jikir- jikir* – mayda toshli non chaynalganda tishdan chiqadigan tovush.

سُغُرْ *sug‘ur* – varan (echkemarning bir turi)ga o‘xshash bir hayvondir. Uning terisidan yomg‘ir yopinchig‘i qilinadi.

سِغِرْ *sïg‘ïr* – shohlarning bir qancha odamlar bilan birlikda qiladigan bir turli ovi. Shoh bir qancha odamlarni o‘rmon va dashtlardan o‘z tomoniga ov hayvonlarini haydab kelishga yuboradi. Ular hayvonlarni to‘plab kelgach, shoh qiyinchiliksiz, bemalol ovlaydi.

سِغِرْ *sïg‘ïr* – qoramol. سُوڤْ سِغِرِي *suv sïg‘ïrï* – qo‘tos*.

قَتِرْ *qatïr* – xachir.

قَدِرْ *qadïr:* قَدِرْ نانْكْ *qadïr neŋ* – qiyin narsa. قَدِرْ يِرْ *qadïr jer* – tog‘larda qor va muz ko‘pligidan yurish qiyin bo‘lgan yerlar.

قَدِرْ *qadïr:* قَدِرْ قِشْ *qadïr qïsh* – qattiq qish, qahraton qish.

قَدِرْ *qadïr* – kuchli shoh. Xoqoniyaliklar xonini قَدِرْ خانْ *qadïr xan* deyish ham shundandir. So‘zning bu ma’nosida arabchaga o‘xshashlik bor: chunki “qodir” arab tilida kuchli, har ishni qila oluvchi demakdir.

قِسِرْ *qïsïr* – tug‘maydigan xotinlarga va hayvonlarga qo‘llanuvchi so‘z. Qisir biya ma’nosidagi قِسِرْ قِسْراقْ *qïsïr qïsraq* iborasi shundandir.

كَلَرْ *kälär* – kaltakesak.

بُغَزْ *bug‘az* – bo‘g‘iz, halqum.

---

* Moskva va Olmaota nashrida *buyvol; beggmot.*

تَبِزْ *tabïz* – tuzli, sho‘rhok yer. تَبِزْ كِشِي *tabïz kïshï* – hasadli odam.

تُبز *tubuz:* تُبزْ يك *tubuz jûk* – ustiga minib bo‘lmaydigan darajada qo‘pol qilib yuk ortilgan hayvon*.

تِتِزْ *titiz:* تِتِزْ نانَكْ *titiz neŋ* – mazasi halilaniki kabi taxir bo‘lgan narsa.

تُكُزْ *tökûz:* تُكُزْ اَتْ *tökûz at* – peshonasida tangadek oqi bo‘lgan ot, qashqa ot.

سَغِزْ *sag‘ïz* – saqich. سَغِزْ تُبراقْ *sag‘ïz topraq* – toza tuproq, sog‘ tuproq.

سَقِزْ *saqïz* – kiyimga yopishgan shira va shu kabi narsa.

سَكِزْ *säkïz*[214] – “sakkiz”ning qisqargani **(184)**.

سَمِزْ *semiz* – semiz, har qanday hayvonning semizi. Bu so‘zda arabcha o‘xshashlik bor. Faqat ular *n* o‘rniga *z* almashtirganlar. Chunonchi, ikkinchi shaxs olmoshi o‘rnida “san” ham “siz” ham qo‘llaydilar (Bunda *z n* ga almashtirilgandir).

قُبُزْ *qo‘buz* – [udga o‘xshash] chalinadigan cholg‘u, qo‘biz.

قُتُزْ *qo‘tuz* – yovvoyi qoramol, qo‘tos.

---

* Olmaota nashrida *yuk egari* yoki *ortilmagan yuk.*

[214] Mahmud Koshg‘ariyning shu so‘z haqidagi izohiga ko‘ra, *sakkiz* so‘zi ikki *k* bilan ham, bir *k* bilan ham qo‘llanadi. Mahmud Koshg‘ariy xuddi shunday izohni yana bir qancha so‘zlar xususida ham ko‘rsatgan. U *to‘qqiz, ikki* va hatto *tikan* so‘zida shu xususiyatni qayd etgan. Hozirgi tilimizda bu so‘zlar talaffuzi qatiylashgan bo‘lsa ham, Navoiy asarlarida bu so‘zlarni “Devon...”dagicha ikki xil variantda uchratamiz: ikki *k* bilan *sakkiz*, ikki; ikki *q* bilan *to‘qqiz* tarzida qo‘llangan:

Nuktai tarixiki ahsan dedi,
Sakkizu sakkiz yuzu saksan edi.

Chiqma *to‘qquz* parda kenidinki olam ko‘rmasun,
Olti, etti burqa’ olgin, saqla *ikki*-uch niqob.

Ki bulg‘ay bori ul farog‘i bila ,
Sakkiz yil keraklik yarog‘i bila.
Ko‘zki erur egri aning xilqati
Birni iki ko‘rmak erur sanati.
To ani ich deb senga men yuz tutay,
Tomsa *to‘quz* oqsa xud *o‘ttuz* tutay.

Demak, ayrim turkologlarning turkiy tillarda harflarning ikkilanishi yo‘q degan fikrlari to‘g‘ri bo‘lib chiqmaydi.

قُتُز *qutuz*[215] – qutirgan. قُتُز اِت *qutuz it* – qutirgan it.

قَنز *qażiz* – daraxt po‘stlari.

قَنُز *qażuz** – juvon, xotin.

قِمِز *qïmïz* – qimiz, bu yilqi suti bo‘lib, uni sanoch meshlarga solib achitib ichiladi.

قِمِز *qïmïz:* قِمِز اَلمِلا *qïmïz almïla* – qimizak olma, mazali qimizga o‘xshash nordon olma.

كُكُز *kökûz* – ko‘krak, ko‘ks.

كِزِز *kiziz*[216] – kigiz, namat.

كِوِز *kiwiz* – uyga, yerga solinadigan keng va enli palos.

كُفـز *kûwiĵ* – (ikki maxraj orasidagi ĵ bilan) ko‘p yashagan, qarigan tol va boshqa daraxtlarning o‘rtasidagi bo‘sh kovagi.

كُفـز *kûwiĵ:* كُفِز تُلرما *kûwiĵ turma* – buzilib, ta’mi ketgan turp, po‘k turp. Boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi.

تَرُس *tarus* – uy shipi.

تَلَس *talas* – ot poygasida va chavgon o‘yinida maydon qirg‘og‘iga tortiladigan arqon.

تَلَس *Talas* – Tiroz nomi bilan mashhur bo‘lgan shahar.

U ikkita: اُلغ تَلاس *Ulug‘ Talas,* كَمى تَلاس *Kemi*** *Talas,* ikkinchisi musulmonlar chegarasidadir.

---

[215] “Devon...”da قُتُز اِت *qutuz it* tarzida berilgan bu so‘zni *quturgan it* deb izoh qildik. Aslida bu so‘zni *quturgan it* yoki *qo‘tir it* tarzida olish mumkin edi. Arabcha tarjimasiga ko‘ra *quturgan, qopag‘on it* demakdir. Biz bu izohda ham Alisher Navoiyga asoslandik. Navoiy asarlarida قُتُز اِت *qo‘tir it r* bilan berilgan:

Har yon yugurur edi urib oh,
Kim bir *qo‘tir* itni ko‘rdi nogoh.

(Majnun telbalanib, u yoqdan bu yoqqa yugurib yurar edi. Ittifoqo, bir qo‘tir itga ko‘zi tushdi. Bu yerda gap *qo‘tir it* haqida boradi. Boshqa baytlarda shu itning jon berar oldida ekani, lekin undan Majnungina umidlanib, agar it tuzalib, Layli ostonasida yana poyloqchilik qila boshlasa, uni (Majnunni) qopmasligi, unga vafo qilishini so‘rab, ko‘ylaklarini yirtib, itning yarasi ustiga yopgani bayon etiladi).

Bundan tashqari Alisher Navoiyda quturgan (it) *qutuz* tarzida berilgan:

Rasmdur qochmoq ulus itdin kim ul bo‘lg‘ay *qutuz.*

(«Chor devon», B.213).

* Moskva nashrida *quδuz.*

[216] Bu so‘z hozir jonli tilda كِيز *kiyiz, kigiz* tarzida talaffuz qilinsa ham, Alisher Navoiyda كِز *kiz* tarzida berilgan.

** Moskva nashrida *kumi.*

تُلَسْ يُوزْ *to'las* yûz* – rangpar, yoqimsiz yuz.

بِچِشْ *bïchïsh* – ulug'larning ziyofatiga kelganlarga taqdim qilinuvchi shoyi gazlama.

بُرِشْ *burïsh* – teri va kiyimlardagi burishganlik.

بَغِشْ *bag'ïsh* – barmoq va boshqa a'zolar bo'g'ini. Qamish va shunga o'xshash narsalarning bo'g'iniga ham bu so'z qo'llanadi.

بقِشْ *baqïsh* – boqish, qaramoq.

بِلِشْ *bïlïsh* – tanish, bilish. Bu yerda masdar emas, harakat nomidir.

بُلُشْ *bulush* – qilgan ishida foyda topish.

بُلُشْ *bulush*** – so'z bilan yordam qilish. اُلْ مَنْكا بُلُشْ قِلدى *o'l meŋä bulush qïldï* – u menga so'z bilan yordam qildi.

تَبِشْ *tabïsh* – ikki odam va boshqalar o'rtasida vakillik***.

تُتُشْ *tutush* – olishish, tortishish. Bu so'z avvalgi so'zdan talaffuzda qattiqroqdir.

تتش *Tutush* – kishi ismi **(185)**

تقْش *tawush* – tuyish, sezgi va harorat****.

تُقِشْ *toqïsh*[217] – jang.

She'rda shunday kelgan:

[LXXVII]

تُقشْ اِجرا اُرِشْتِمْ اُلُغْ بُرلا قَرشْتِمْ
تُكُزْ اَتِنْ يَرِشْتِمْ اَيْدِمْ اَمْدر اَلْ اُتارْ

Toqïsh ichrä urïshtïm, Tökûz atïn jarïshtïm,
Ulug' birlä qarïshtïm, Aydïm emdï al Utar.

Jangda jamoaning kattasi bilan qashqa otda urushdim. Unga o'q otdim va unga: «Mendan buni ol, ey Utar», dedim.

---

* Moskva nashrida *tulas.*

** Moskva nashrida *boluš.*

*** Moskva nashrida "o'zaro ishonch" deb berilgan.

**** Moskva nashrida "pichirlash", "g'imirlash" deb berilgan.

[217] Hozir jang ma'nosida *to'qish* so'zi qo'llanmaydi. Lekin qadimgi urush asbobi bo'lgan *to'qmoq* (cho'qmoq varianti ham bor) so'zi shu o'zakdandir. Lekin bizda qarama-qarshi harakat qildi ma'nosida *to'qnashmoq* so'zi qo'llanadi. Shunga ko'ra *to'qishmoq* ma'nosida hozir *to'qnashmoq* so'zi qo'llanadi.

[Jangda (jamoa) ulug‘i bilan urushdim. Qashqa otda jang qildim. Utarga, buni ol deb o‘q otdim]. Utar – kishi ismi.

تُقِشْ *To‘qïsh* – kishi ismi.

تكِشْ *tägïsh* – bir-biriga luqma berish, bir kimsaning ikkinchisiga luqma berishi.

تَكِشْ *tegish* – har narsaning oxiri, tagi.

تكِشْ *Tekish* – erlar oti.

چَبِشْ *chäbish* – olti oylik echki bolasi.

چَوُشْ *chavush* – jangda saflarni tuzatuvchi, dam olish vaqtida askar tartib-intizomini saqlovchi boshliq.

چِقِشْ *chïqïsh* – foyda, manfaat. أل ايشتا چِقِشْ يُوقْ *o‘l ïshta chïqïsh joq* – bu ishda foyda yo‘q.

چَلِشْ *chalïsh* – kurash qilmoq, kurashish.

سُرُشْ *surush* – doni qotmasdan burun olib, qovurib, yanchib yeyiladigan taom ismi.

سِقِشْ *sïqïsh* – qiyinchilik, siqiq.

سُكُشْ *sökûsh* – so‘kish, so‘kishish

سُكُشْ *sûgûsh* – (yumshoq *k (g)* bilan) buzoq va qo‘zilarning qovurdoqqa mos go‘shti (o‘g‘uzcha).

سِكِشْ *sïkïsh* – jinsiy aloqa.

قَبِشْ *qabïsh* – talon-taroj qilish.

قَبُشْ *Qabush* – arg‘ularda bir joy nomi.

قَچِشْ *qachïsh* – xalq orasida qochish, quvish, shov-shuv, tinchsizlik. قَچِشْ بُلسا قيا كُرْماسْ *qachïsh bo‘lsa qaya* körmäs* – xalqda shov-shuv qo‘zg‘alsa, hech kim bir-biriga boqmaydi.

قُچُشْ *quchush* – quchoqlashish.

قَذَشْ *qazash* – yaqin birodar.

قَذِشْ *qazïsh* – hayvon terisidan qirqib ishlangan qayish, kamar.

قَرِشْ *qarïsh* – qarich. بِرْ قرِشْ *bir qarïsh* – bir qarich.

قُغُشْ *qug‘ush*** – oshlangan va oshlanmagan hayvon terilari.

قُغُشْ *qug‘ush* – suv yo‘li, tarnov.

قُغُشْ *qug‘ush:* تَكِرْمانْ قُغُشى *tegirmän qug‘ushï* – tegirmon novi.

قُغُشْ *qug‘ush* – o‘q yasovchilarning o‘q o‘rnatadigan yog‘ochi.

قَمِشْ *qamïsh* – qamish **(186).**

---

* Moskva nashrida *qïja.*

** Moskva nashrida *qoyuš.*

كَچِشْ *kechish* – daryo va vodiylardan o‘tiladigan joy, kechik.

Maqol: اَلْ كَچِشنى سُوف اَلتّى *o‘l kechishni suw eltti* – u kechikni suv va sel olib ketdi. Bu maqol bo‘lar ish bo‘lgandan keyin uni topish (to‘g‘rilash) mumkin emas, degan ma’noda qo‘llanadi.

كَرِشْ *kärish* – yuqorisiga chiqish mumkin bo‘lgan har bir tog‘ning boshi (o‘g‘uz tilida).

كَرِشْ *kärish* – otning yelkasi, yag‘rini.

Maqol: أُغْلْقا قَلِيرْ كَرِش ياغِرى *kärïsh yag‘ïrï og‘ulqa qalïr* – ot kiftining yag‘iri o‘g‘liga meros qoladi, chunki kift bo‘g‘inlar to‘planadigan joy bo‘lib, u yerdagi yag‘ir tezda tuzalmaydi. Bu bilan [unday] yag‘irdan saqlanishga buyuriladi.

كَرِشْ *kärish* – urush va talashuvda qarama-qarshi turish.

كُرُشْ *körûsh* – so‘z bilan emas, ko‘z bilan munozara qilish*.

كِرِشْ *kerïsh* – kerish (kamon ipi).

كَرِشْ *kirish* – kirish, odamning o‘z mulkidan kelgan kirim.

كَرِشْ *kärish* – olishish, talashish. نالّك كَرِشْتِتك *näläk*** *kärishtiŋ* – nima uchun talashding, tortishding.

كَلِشْ بَرِشْ *kälish-barïsh*[218] – borish-kelish. Mehmonli uyga كَلِشْلِك بَرِشْلِغْ اَڤ *kälishlik-barïshlïg‘ äw* – borish-kelishli uy, aloqali uy deydilar.

كُمُشْ *kûmûsh* – kumush.

She’rda shunday kelgan:

[LXXVIII]

اَلْبْ اَرَنْنى اُذْرْدُمْ بُيْتِنْ اَنِكْ قَذْرْدِمْ
اَلْتُنْ كُمُشْ نُذْرْدُمْ سُوسى قَلِنْ كِمْ اُتارْ

Alp eränni uzurdïm, Altun, kûmûsh yûzûrdim,
Bo‘ynïn anïŋ qazïrdïm, Sûsi qalin kim ötär.

Jangni ta’riflaydi:

Dushman askarlarini ajratib, to‘zitib yubordim. Jamoa (boshlig‘i)ning bo‘ynini egdirdim, oltin-kumushlarni ortib yukladim, odam o‘tolmas darajada askari qalin edi.

---

* Olmaota nashrida *tekshirib chiqish, ko‘zdan kechirish.*

** Moskva nashrida *nälük.*

[218] Hozir jonli tilimizda *borish-kelish* varianti bilan birlikda *bordi-keldi* varianti ham bor.

[Mard botirlarni to‘zitib yubordim, uning bo‘ynini qayirdim. Oltin, kumushlarini olib qo‘ydim. Uning askari kishi o‘tolmas darajada ko‘p edi].

كُمُشْ *kûmûsh* – tanga. Uning tarkibida kumush borligi uchun shunday deyiladi.

كُمُشْ *Kûmûsh* – ayol ismi.

غ (g‘)

بَتِغْ *batïg‘* – daryo va boshqalarning chuqur joyi.

بَجِغْ *bachïg‘*[219] – va’da, ahd. أُلْ مَنِكْ بِرْلا بَجغْ قِيلْدى *o‘l meniŋ birlä bachïg‘ qïldï* – u men bilan va’dalashdi.

بَرِغْ *barïg‘* – أُلْ بَرِغْ بردي *o‘l barïg‘ bardï*[220] – u ketaverdi, hech narsaga qaramasdan, to‘ppa-to‘g‘ri ketaverdi.

بَرِغْ *barïg‘*[221] – badbo‘y, sassiq narsa, bu so‘z juft shaklda سَسِغْ بَرِغْ *sasïg‘ barïg‘* deb ataladi.

بَسِغْ *basïg‘* – kechasi hujum qilinadigan, bosiladigan pastqam joyda g‘aflatda qoldirib to‘satdan ushlash **(187)**. أُلْ أَنِي بَسِغْدا تُتَي *o‘l anï basïg‘ïnda tutï* – u uni kechasi pastqam yerda ushladi, deb aytiladi.

بُسُغْ *pusug‘*[222] – pistirma.

بُشُغْ *boshug‘*[*] – sulton tomonidan o‘ziga yuborilgan elchining qaytib ketishiga beriladigan ijozat qog‘ozi. Elchilarga berilgan tuhfaga ham bu so‘z qo‘llanadi. Bu “sufra” so‘ziga o‘xshaydi. Sufraning asl ma’nosi musofir uchun qilingan taom bo‘lsa ham, keyinchalik u taom yoziladigan teridan qilingan dasturxonga ham

---

[219] Va’da ma’nosidagi *bachig‘* so‘zi “Devon...” (1 jild. B.382) dagi to‘rtlikning birinchi misrasida *bichg‘as* tarzida uchraydi. U ham va’da ma’nosidadir. Bu so‘zlar, shubhasiz, bir o‘zakdan bo‘lishi kerak.

[220] “Devon...”da bu xil ibora ko‘p uchraydi. *Urug‘ urdï qachïg‘-kachdï* kabi (1 jild, B.25, 323). Demak, fe’llar oldida masdar keltirib jumla tuzish fe’l mazmunini ta’kidlash, shoshilinch va tez bajarishni ifodalash uchun xizmat kiladi.

[221] Bu so‘zning yozilishi va talaffuzi haqida Basim Atalay (1 j. B.372) izoh bergan, izohga ko‘ra, bu so‘zning qo‘lyozmada yozilishi noaniq emish. U yerda yozilishiga ko‘ra, *barïg‘* yoki *birïg‘* o‘qilishi ham mumkin emish.

[222] Adabiyotda *pusu* tarzida *g‘* tushirib qo‘llanadi:

*Pusu*da edi necha otlig‘ hamon,
Aduv soriga uchdilar begumon.

[*] Moskva nashrida *bošuy*.

qo‘llangan, shuningdek, bir qarindosh o‘z qarindoshi huzuriga uzoqdan kelib, qaytish vaqtida qarindosh, yaqinlarni chaqirib, berilgan tortiqlarga ham bu so‘z qo‘llanadi. Ularga tayyorlangan ovqatga ham بُشُغْ آشِي *boshug‘ ashï* deb aytiladi. Bu – ruxsat oshi demakdir.

بِشِغْ آشْ *bïshïg‘ ash* – pishgan osh; bu so‘z har bir pishgan narsaga ham qo‘llanadi. بِشِغْ كَرْبِچْ *bïshïg‘ kerpïch* – pishiq g‘isht.

بِشِغْ سُجُوكْ *bïshïg‘ sûchûk* – qaynatilgan sharob*.

بَقِغْ *baqïg‘*[223] – boqish, ko‘rish, qarash. آنِكْ بَقِغِي كُرْ *anïŋ baqïg‘ï kör* – uning boqishini, qarashini ko‘r. Mening maqsadim bu kitobda bu xil masdarlarni bermaslik, faqat ko‘p qo‘llanuvchi [ba’zi namuna]larni berishdir.

بُشْغْ *pushug‘*[224]: بُشْغْ بُشْدِي *pushug‘ pushdi*** – xafa bo‘ldi, ko‘ngil siqildi, ich pishdi.

تَبْغْ *tabug‘*[225] – xizmat qilish, ibodat qilish.

تَبْغْ *tabug‘* – toat-ibodat qilish. تَنْكرى تَبْغِي *Teŋri tabug‘ï* – Xudoga toat qilish.

تُتُغْ *tutug‘*[226] – garov.

تُتْغْ *tutug‘* – jindan bo‘lgan kasallik. آنِكْ تُتْغِي *anïŋ tutug‘ï*[227] *bar* – uning jin kasali bor.

تِذِغْ *tïzïg‘*[228] – bir narsadan tiyish, man qilish, qaytarish.

---

* Olmaota nashrida: *isitilgan sharob.*

223 *Baqïg‘* so‘zi masdar shaklidadir. “Devon...” yozilgan davrda bu xil yasama masdarlar o‘zak oxiriga *g‘; q, g* qo‘shilib yasalar edi (“Devon...”. 1 jild. B.24-25). Masalan: *baqïg‘, kelig.*

224 «Hibatu-l-haqoyiq»da *bo‘sh* so‘zi achchiq, g‘azabli ma’nosida qo‘llangan:

Xiradlikmi bo‘lur tili *bo‘sh* kishi.

Hozir ham bizda ichi pishib ketmoq iborasidagi *pishmoq* so‘zi shu ma’noda bo‘lib, bu so‘z ana shu *bushug‘* o‘zagidandir.

** Moskva nashrda *bušuy bušdï*

225 Bu so‘z yozma adabiyotlarda ko‘p uchraydi. Alisher Navoiyda *tabug‘, tabuqchi, tabunmoq, tabing‘u* formalarida uchraydi:

Shamshod qomatingga bo‘lib banda bog‘da,
Aylab *tabug‘*, hamisha turib bir ayog‘da.

226 Shayx Sulaymon lug‘atida bu so‘z *tutaq* shaklida berilgan.

227 Hozir bizda *tutqaloq* degan kasallik shu bo‘lishi kerak.

228 Bu so‘z hozir *tiyish, tiymoq* tarzida qo‘llanadi. Alisher Navoiy va boshqa mumtoz adiblar asarlarida ham tiyish shaklida uchraydi :

تَرِغْ *tarïg'* – don, urug'. Bu so'z don ekinlarining hammasiga umumiy ravishda qo'llanuvchi ismdir.

تَرِغْ *tarïg'* – bug'doy. Bu ko'pchilik turk qabilalarida (qo'llanadi). Faqat o'g'uzlardagina tariq ma'nosidadir. Bu yanglishdir. Bular bug'doyni اَشْلِق *ashlïq* deydilar.

تُرُغْ *turug'* – tog'lardagi qal'a, turar-joy*.

تُرُغْ *to'rug'* – otlar turini bildirishda qo'llanuvchi so'z. بُو اُغْلانِغْ بيرْ تُرُغْقا اَلْدِمْ *bu o'g'lanïg' bïr to'rug'qa aldïm* – bu o'g'lon (qiz)ni bir to'riq (ot)ga oldim. Bu so'z goho tuya va sigirga ham istiora yo'sinida qo'llanadi.

تُرِغْ *to'rïg'*: تُرِغْ اَتْ *to'rïg' at* – to'riq ot.

تُرِغْ *to'rïg'***: تُرِغْ اَرْتْ تيزْ *Torïg' art tïz* – Qashg'ardagi bir bog'chaning nomi.

جَتْغْ *chavïg'* – qamchining uchi **(188)**.

سَبِغْ *sabïg'* – chodirning goh ochib va goh yopib qo'yiladigan etak qismi.

سَتِغْ *satïg'* – oldi-sotdi, savdo-sotiq.

سِزِغْ *sïzïg'* – ko'ylak etagining ikki tomonidan yoqasigacha bo'lgan qismi. سِزِغْ يَبِيبْ اُلْتُرْدِي *sïzïg' japïb olturdï* – ko'ylakning ikki tomonini o'z tarafiga o'rab, to'plab o'tirdi. Bu holat noziklik va ozodalikdan bo'ladi.

سِزِغْ *sïzïg'* – tishlar oralig'i, tish milklari o'rtasidagi oraliq. Biron kishiga sir saqlashni tayinlaganda[229] بُو سُزنى سِزِغدنْ سِزِتْما *bu sözni sïzïg'dan sïzïtma* – bu sirni tishlarning orasidan chiqarma, deyiladi.

سَرِغْ *sarïg'* – sariq. O'ta ketgan sariqqa سَبْ سَرِغْ *sap-sarïq* deyiladi, o't pufagi, ya'ni safroga ham *sarïg'* deyiladi.

سَرِغْ *sarïg'* – sariq. سَرِغْ سُوقْ *sarïg' suv* – qorinda yig'ilib qolgan sariq suv. Har bir sariq rangga ham juft qilib سَرِغْ سُرِغْ *sarïg'-surïg'* deyiladi.

Tiyilmagil devona ko'nglimniki rasvo bo'lma deb,
Oshiq o'lgaymu edi ul telba rasvo bo'lmasa.

* Olmaota nashrida *tog'larda (otlarni va chorvani) tushovlab qo'yiladigan joy.*

** Moskva nashrda *turïy.*

[229] Biz asoslangan bosma nusxada shunday berilgan.

سُرُغْ *so'rug'* – yo'qolgan narsani axtarish, izlash. سُرُغْ قِيلْدِي *sorug' qïldï* – yo'qolgan narsani axtardi.

جَلِغْ *chalïg'* – bu ham yo'qolgan narsani axtarmoq ma'nosidadir. Bu so'z beklar muhim bir ish qilmoqchi bo'lganlarida qishloq egalari va ko'chmanchilarga bu haqda hozirlanishlari uchun xabar berishlariga ham qo'llanadi.

قَبُغْ *qabug'* – eshik.

قَتِغْ *qatïg'*[230] – har narsaning qattig'i.

قَذِغْ *qazïg'* – qaviq, ikki qavat qilib tikuv .

قُذُغْ *quzug'* – quduq. قُذُغدا سُوڤْ بارْ اِتْ بُرْنِي تَكْماسْ *quzug'da suw bar ït burnï tegmäs* – quduqda suv bor, ammo it burni tegmaydi. Bu maqol bir kishi istab, unga erisha olmaydigan yoki birov qo'lida bo'lgan taomni ko'rib suqlanuvchi, lekin yetisha olmaydiganlarga qo'llanadi.

قِذِغْ *qïzïg'* – dengiz, ariq, vodiy qirg'og'i. Har bir narsaning chetiga ham shunday deyiladi. اَرِغْ قِذِغِي *arïg' qïzïg'ï* – daryo bo'yi. اَيَقْ قِذِغِي *ajaq qïzïg'ï* – idish /kosa/ labi. يارْ قِذِقِي *yar qïzïg'ï* – jar labi.

قُرُغْ *qurug':* قَرُقْ اَڤْ *qurug' ew* – odamlardan, shuningdek, narsalardan holi uy, bo'sh uy. قُرُغْ اُلْما *qurug' ulma* – quruq ko'zacha. Ichidagi narsasidan bo'shalgan har bir idishga ham قُرُغْ *qurug'* deyiladi.

قُرُغْ *qurug'* – quruq ho'lning qarshisi. Avvalgi ma'no shundan kelib chiqqan **(189)**

قُرِغْ *qo'rïg'* – amirlarning mol boqadigan ko'katzor maydoni*. Qurshalgan har bir narsaga ham *qo'rïg'* deyiladi. قَسِغْ *qasïg'* – og'izning ichki o'ng va chap tomoni.

قِسِغْ *qïsïg'* – qamoq, siqiq, qisiq. اُلْ بَكْ قِسِغِنْدا قَلْدِي *o'l beg' qïsïg'ïnda qaldï* – u bir ish uchun bekning qamog'ida qoldi.

---

[230] Bizda hozir ikki *t* bilan qattiq talaffuz qilinuvchi bu so'z Alisher Navoiy asarlarida ikki shaklda ham uchraydi :

Kimki jahon ahlida inson erur,
Birga *qatig'*,biriga oson erur,
Uzr demak barchaga *qattig'* kelib,
Necha suchuk so'z desa achchig' kelib.

* Olmaota nashrida *hokimning qo'rg'oni.*

قُسِغْ *qusïg‘* – qusuq, qayt. اَنِي قُسِغْ تُتِّي *anï qusïg‘ tuttï* – uni qusuq tutdi, u qayd qildi.

قُشُغْ *qo‘shug‘* – she’r, qasida, qo‘shiq.

She’rda shunday kelgan:

[LXXIX]

تَرْكَنْ قَتُنْ قُتِينْكا تَكُرْ مَنْدِنْ قُشُغْ
اَيْغِلْ سِزْنِكْ تَبُغْجِي اُتْنُرْ يَنْكِي تَبُغْ

Tûrkän qatun qutïŋa[231] *Ajg‘il sizïŋ tabug‘chï,*
Tegûr mendin qoshug‘, *O‘tnur* jaŋï tabug‘.*

Malika (shoh) xotinga mendan maqtov, qasida (qo‘shiq) yetkur va xodimingiz yangi xizmatlaringizga tayyor, deb ayt.

قَقِغْ *kaqïg‘* – g‘azab, achchiqlanish. مَنْ اَنِكْ قَقِغْنْدا بُو ايشْ قِلْدِمْ *män anïŋ qaqïg‘ïnda bu ïsh qïldïm* – men unga achchiqlanib bu ishni qildim.

قَمُغْ *qamug‘* – hamma. قَمُغْ كِشِي تُوزْ اَرْماسْ *qamug‘ kishï tûz ermäs* – hamma odam baravar, bir xil emas.

قَنِغْ *qanïg‘* – rohatlanish, shodlanish, qoniqish.

She’rda shunday kelgan:

[LXXX]

اَلْتُنْ تَمَرْ اَرِغْ تُتْجِي يَغْرْ بُلِيتِي
قَنْدِي مَنِكْ قَنِغْ اَقْسا اَنِنْكْ اَقِينِي

Tutchï jag‘ar bulïtï, *Aqsa anïŋ aqïnï*
Altun tamar arïg‘, *Qandï menïŋ qanïg‘.*

Malikaning ehsonlarini maqtaydi: uning ehson bulutlaridan to‘xtovsiz sof oltin yog‘adi. Agar uning seli menga og‘sa, shodligim toshar, orzularga qonar edim.

ق (*q*)

بُتِقْ *butïq* – shox, butoq. Har narsaning tarmog‘i.

بُتِقْ *butïq* – kichik mesh (qashg‘archa).

بُتِقْ *butïq* – otning oyoq terisi shilib olinib qilingan mesh. Unda qimiz va boshqalar saqlanadi.

---

[231] Basim Atalay bu parchaning birinchi misrasidagi *qutïŋa* so‘zini qatinga bo‘lishi kerak deb ko‘rsatgan. Bizningcha, *qutïŋa* shaklining o‘zi ma’noga to‘g‘ri keladi.

* Moskva nashrida *ötnür*.

بُتَقْ *butaq* – bu ham butoq ma'nosida. Bu so'zning *butïq* va *butaq* tarzidagi talaffuzi ham bor.

She'rda shunday kelgan:

[LXXXI]

كِمْ اَيِبْ اِشْتُرْ قُلاقْ
اَىْ اَقِي اَرْتُجْ بِتاقْ

Kim ayïb eshitûr qulaq,
Ay ewi erto'ch butaq.

(190) Shoir seviklisining yuzini oyga, bo'yini sanubar shoxiga o'xshatib sifatlaydi: oyning uyi ham turar yeri sanubarning shoxidir, deb kim aytgan va qaysi quloq eshitgan*.

بُجُقْ *puchuq*[232] – kesilgan, shikastlangan, pachoq narsa. Har narsaning yarmiga ham بُجُكْ *puchuq* deyiladi. بُجُكْ يَرْماقْ *puchuq jarmaq* – yarim tanga.

بِزِقْ *bïziq* – mo'ylab, miyiq.

بَرَقْ *baraq* – baroq, serjun it. Turkiy xalqlar e'tiqodiga ko'ra, burgut qariganda ikkita tuxum qo'yib, ularni bosar emish. Tuxumlarning biridan o'sha Baraq otli kuchuk paydo bo'lar emish. Itlarning eng tez yuguradigani va ovni qattiq saqlaydigani shu Baraq itdir. Ikkinchi tuxumidan jo'jasi chiqar emish. Bu uning jo'jalaridan oxirgisi bo'lar emish.

بُرِقْ *bo'rïq*[233] – siyrat (ichki ahvol), kishilar bilan muomala. بَكْ بُرْقِي نَتَكْ *beg bo'rïqï netäk* – bekning ichki ahvoli, fe'li-atvori qanday?

---

* Olmaota nashrida *Oy sanubarning shoxlari orasida yashashi haqidagi darak kimlarning qulog'iga chalingan?*

[232] Shayx Sulaymon lug'atida bu so'z "yarim" degan ma'noda qo'llanadi:

Bir *puchuq* yildir senga xizmatdaman,
Kecha-kunduz doimo emgakdaman.

[233] Bu so'zning to'g'risi *yoruk*dir. Chunki kishi xulqi ma'nosida *bo'riq* so'zi hech yerda uchramaydi. Lekin bu ma'noda *yo'ruq* so'zi "Devon..." (III jild. B.12)da quyidagicha izohlangan: *anıŋ jorïqï netäk* – uning yo'rig'i (odamgarchiligi, xulqi) qanday, demakdir. Bu misol shu jildning 26-betida qaytarilgan. Bizningcha, *buruq* so'zi ham yo'riq bo'lsa kerak. Chunki arab alifbosida bir nuqta tushib qolishi bilan *y* harfi *b* ga aylanib ketishi mumkin.

بِرُقْ *bïruq* – shoh yonida kattalarni o‘z joyiga o‘tqazuvchi kishi. Bu so‘zning asli بُيْرُقْ *bujruq*, chunki u shunga buyuradi.

بُزُقْ *buzuq* – buzuq, buzilgan بُزُقْ اَتْ *buzuq ew* – buzuq uy. Singan, buzilgan har bir narsaga ham «buzuq» deyiladi.

بَشَقْ *bashaq* – o‘q va nayza uchidagi temir.

بَشَقْ *bashaq* – shippak (chigilcha). O‘g‘uz va qipchoqlar *m* (mim) orttirib, بَشْمَقْ *bashmaq* deydilar. Bu xilda tovush orttirish arab tilida ham bor. Chunonchi: درع so‘zidan yasalgan تَدَرَّعَتْ so‘zi تَمَدْرَعَتْ tarzida yoki سُكُونْ so‘zidan yasalgan تَسَكَّنْ so‘zi تَمَسْكَنَ tarzida qo‘llanishi kabi.

بُشَقْ *bushaq:* بُشَقْ اَرْ *bushaq er* – tajang, tashvishli odam. O‘g‘uz va boshqalar so‘zi.

بِشِقْ *bïshïq* – pishiq, pishgan. بِشِقْ اَتْ *bïshïq et* – pishgan go‘sht. Yag‘molar بِشِغْ *bïshïg‘* deydilar.

بِلِقْ *balïq* – baliq. Maqol: بِلِقْ سُوڤدا كُوزى تَشْتِنْ *baliq suwda, közi tashtïn* – baliqning o‘zi suvda, ko‘zi chetda. Bu maqol narsaning ichida turib tushunolmay qoluvchilarga nisbatan qo‘llanadi.

بَلِقْ *balïq* – loy. Arg‘u va ba’zi o‘g‘uzlar so‘zi. Ba’zi arg‘ular uch undosh tovushni yonma-yon qo‘yib بالْقْ *balq* deydilar. Holbuki, turkchada ikki undoshninggina qator kelishi mumkin. Arg‘ulilar tilida buzuqlik, zaiflik bor.

بَلِقْ *balïq* – johiliya davridagi turklar va uyg‘urlar tilida shahar. Uyg‘urlarning eng katta shaharlariga *Beshbalïq* deyilishi shundandir. بيشْ بَلِقْ *Beshbalïq* – besh shahar demakdir **(191)** Uyg‘urlar boshqa bir shaharlariga يَنْكِي بَلِقْ *yaŋî balïq* – yangi shahar deydilar.

بُلَقْ *bulaq:* بُلَقْ اَتْ *bulaq at* – bo‘yi qisqa, usti keng ot.

بُلَقْ *bulaq* – bir turk qabilasi. Ularni qipchoqlar asir qilgan edilar, so‘ngra Xudo (ularni) qutqazdi va ular اَلْكا بُلاقْ *alka* bulaq* deb ataladigan bo‘ldilar. Bu so‘zni بُلاقْ va بَلَقْ *bulaq* tarzida, ya’ni cho‘zib va qisqartirib o‘qish ham mumkin.

بَمُقْ *pamuq* – momiq, paxta (o‘g‘uzcha).

تَبِقْ *to‘bïq* – chavgon bilan uriladigan koptok, to‘p.

تُبِقْ *to‘bïq:* تُبِقْ سُنْكُوكْ *tobïq söŋûk* – to‘piq so‘ngaklaridan qilinadigan ovqat.

---

* Moskva nashrida *älkä.*

تُتُقْ *tutuq* – bichilgan va erligi yo‘qotilgan.

تُرِقْ *turïq* – har narsaning orig‘i.

اَرُقْ *aruq:* اَرُقْ تُرُقْ *aruq-turuq* – Farg‘ona bilan Qashg‘ar orasidagi qiyin, baland yo‘l, dovon.

تُزَقْ *tuzaq* – ov arqoni, tuzoq.

She’rda shunday kelgan:

[LXXXII]

اِگْلَدی مانِڭْ اَذاقْ	كُرمَذِبْ أغرِي تُزاقْ
اِگْلَدِمْ اَنْدِنْ اُزاقْ	اَمْلَكِلْ اَمْدِي تُزاقْ

Iglädi meniŋ azaq,	*Körmäzib o‘g‘rï tuzaq,*
Iklädim andïn uzaq ,	*Emlagil emdi tuzaq.*

Yashirin tuzoqni ko‘rmay, mening oyog‘im ilindi, uzoq vaqt qiynaldim, ey seviklim, endi o‘zing davola.

تُزَقْ *tuzaq* – kishi o‘zining seviklisiga sevib aytadigan so‘zi. Bu so‘zning ى *y* bilan تُزَقِي *tuzaqï* tarzidagi talaffuzi ham bor.

تَشَقْ *tashaq* – erlar moyagi, tashag‘i. Bir-biriga yaqin turish munosabati bilan erlik olati (zakar)ga ham «tashaq» deyiladi.

تُتُقْ *Tutuq* – erkak nomi.

تَنُقْ *tanuq* – guvoh.

جَبَقْ *chabaq* – turk ko‘llarida bo‘ladigan bir xil kichik baliq nomi. Past kishilarga ار جبق *chabaq er* deyilishi ham shunga o‘xshatishdandir.

چِبِقْ *chïbïq* – chiviq. Ho‘l novda.

چُجُقْ *chochuq* – cho‘chqaning bolasi.

جَرُقْ *charuq* – choriq. Maqolda shunday kelgan: يَذاغْ آتِي كُوجِي جَرُقْ اَزُقْ *jazag‘ atï charuq, kûchi azuq* – yayov oti choriq, kuchi oziq, ya’ni yayov odamning oti uning chorig‘i va kuchi, quvvati ovqatidir. Bu maqol yo‘lda oyoq chaqalanib va kishining o‘zi zaiflashib qolmasligi uchun yuqoridagi ikki narsa kerakligi haqida aytilgan.

جَرُقْ *charuq:* Alp Erto'nga* qurgan بَرْجُقْ *Barchuq* shahrida turuvchi bir toifa turklar nomi. Buxtu Nassarning o'g'li Batzanni Alp Erto'nga shu shaharga qamagan edi.

جُلَقْ *cho'laq*[234] – qo'li kesilgan cho'loq, cho'ltoq.

جُلِقْ *chulïq* – musicha kattaligida bo'lib, suvda yashaydigan ola qush.

جُمَقْ *chumaq* – aso, hassa.

جُمَقْ *chumaq* – uyg'urlar va musulmon bo'lmagan hamma xalq musulmonlarni جُمَقْ اَرِي *chumaq eri* der edilar. Musulmonlardan biri demakdir **(192)**.

جَنَقْ *chanaq* – yog'ochdan o'yib ishlangan tuzluq va shu kabi idishlar.

جَنَقْ *chanaq* – kosa (o'g'uzcha).

سَجُوقْ *sachuq:* سَجُوقْ نانكْ *sachuq neŋ* – sochilgan narsa.

سُذُقْ *sużuq* – tupuk.

سِرُقْ *sïruq* – chodirning ustuni.

سَسِقْ *sasïq* – sopol. Uch qabilasi va ularning yuqorilarida turuvchilar so'zidir.

سُسِقْ *susïq* – ko'za. Bu so'zni faqat bir qabiladagina eshitdim.

قَبَقْ *qabaq* – qovoq. كُوزْ قَبَقِي *köz qabaqï* – ko'z qovog'i.

قَبَقْ *qabaq* – ho'lligicha yeyiladigan qovoq.

قَبَقْ *qabaq* – qizning qizligi. قِيزْ قَبَقِي سِيدِي *qïz qabaqï sïydi*** – qizning qizligi olindi.

قَتِقْ *qatïq* – sirka va qatiq kabi tutmoch ovqatiga qo'shiladigan dorivor.

قَتِقْ *qatïq*[235] – qotiladigan, aralashtiriladigan narsa.

---

* "Devon..."ning arab tilidagi asliyatida, Bosim Atalayning turkcha va uyg'ur tilidagi tarjimalarda Alp Erto'nga deb berilgan. Shuning uchun asliyatdagi nomni saqladik (A.P., H.B.)

[234] *Cho'loq* so'zi hozir ham qo'llanadi. Lekin "Devon..."dagidan ko'ra kengroq ma'noga ega. Hozir faqat qo'li kesilgan kishiga emas, balki qo'li singan, qo'li qiyshiq, qo'li yaroqsiz yoki oyog'i yaroqsiz kishilarning hammasiga ham bu so'z qo'llanadi. Demak,bu so'zning mazmuni kengayib ketgandir.

** Moskva nashrda *sïdï*

[235] Bu so'z hozir adabiyotda va jonli tilda ham ko'p uchraydi *qotishmoq* shakli ko'proqdir:

Mast bo'lsin deb maboda mayga afyun *qotmagil...*

قُجَقْ *quchaq:* بِيرْ قُجَقْ بُوزْ *bir quchaq böz* – bir quchoq bo‘z, bir bog‘lam bo‘z.

قَذِقْ *qażïq* – yog‘och o‘ymakorligi* (arg‘ucha).

قَرَقْ *qaraq* – ko‘z soqqasi. قَرا قَرَقْ *qara qaraq* – ko‘zning qorachig‘i أُرُنْكْ قَرَقْ *ûrûŋ qaraq* – ko‘z oqi. أَتْ قَرَقْ *ot qaraq* – ko‘z qorachig‘i.

قِرُقْ *qïruq* اَرْ قِرُقْ *qiruq er* – qo‘li qurib qolgan yoki qo‘li shol odam.

قِرُقْ اَزَقْ *qïruq azaq* – oyog‘i yaroqsiz.

قَزُقْ *qazuq:* اَرِقْ قَزُقْ *qazuq arïq* – qazilgan ariq va boshqalar.

قَسُقْ *qasuq* – ot terisidan qilingan, sanochga o‘xshash, sut va qimiz solinadigan narsa.

قَسُقْ *qasuq* – daraxt po‘stlog‘i. Bu so‘zning asli قاسْ *qas*dir, *q* keyin qo‘shilgan.

قُسِقْ *qusïq* – nilg‘uza. Kanizaklarni ham shu ism bilan atay-dilar.

قَشَقْ *qashaq* – [qog‘oz yasaladigan] bir turli qamish.

قَشُقْ *qashuq* – qoshiq.

Maqol:

قُرُقْ قَشُقْ اغِزْقا يَرَماسْ
قُرُغْ سُوزْ قُلاقّا يَقِشْماسْ

Quruq qashuq ag‘izqa jaramas,
Quruq söz quloqqa yaqïshmas.

Quruq qoshiq og‘izga yoqmas, quruq so‘z quloqqa yoqmas. Bu maqol birovdan yordam so‘rash uchun unga ham biron foyda ko‘rsatish kerak, degan ma’noda qo‘llanadi.

قَقَّقْ *qawaq:* قَقَّقْ اَرْتْ *qawaq art* – O‘zgand bilan Qashg‘ar o‘rtasidagi dovon.

قُقُقْ *quwuq:* قُقُقْ نانكْ *quwuq neŋ* – kavak // kovak narsa.

قَقُقْ *qavuq* – qoviq, siydik qopi.

قَقِقْ *qaviq* – tariq va shunga o‘xshash donlarni elaganda chiqa-digan narsa, kepak.

Qotishdi iki jo‘yi daryo xurush.
Urushdan ajal qulzumi urdi jo‘sh.

(Navoiydan)

* Olmaota nashrida *yog‘och qayiq.*

قَلِيْق *qalïq* – havo.

قُلَق *qulaq* – quloq. Ba'zilar قُلْخاق *qulxaq* va ba'zilar قُلْقاق *qulqaq* deydilar. Oldingisi to'g'ri.[236] **(193)**

قُلَق *qulaq:* قُلَق تُوْن *qulaq ton* – yengi qisqa to'n.

قِلِق *qïlïq* – qiliq, xarakter. Odamlar bilan munosabat. Bu so'zni قِلْق *qïlq* ham deydilar.

قُمُق *kumuq* – beklardan bir kishining ismi. Bir vaqt men u bilan uchrashgan edim.

قُمُق *qo'muq* – ot tezagi, bu so'z faqat *ot tezagi*gagina ishlatiladi.

قَنَق *qanaq* – qaymoq. Arg'u va bulg'or tilida bu so'zdagi *y n* ga almashtirilgan.

قُنُق *qo'nuq* – mehmon.

She'rda shunday kelgan:

[LXXXIII]

بَردي اَرَنْ قُنُقْ بُلُبْ قُتْقا سَقارْ
قَلْدي اَلِغْ اُيُقْ كُرُبْ اَقَنِي يِقارْ

Bardï erän qo'nuq, *Bolub qutqa saqar,*
Qaldï alïg' ujuq *Körûb ewni yïqar.*

Mehmonni baxt deb hisoblovchi erlar o'tib ketdi, sharpani sezsa, kirib qolmasin, deb chodirini buzadiganlar qoldi.

قُنَق *qonaq* – tariq. قُنَق بَشي شَذْرَكي بِيك *qonaq bashï säzräki* jig* – tariq boshog'ining kam don bo'lishi ko'p don, serdon bo'lishidan foydaliroqdir, degan maqol bor. Chunki kam don bo'lsa, don to'la va yirik bo'ladi, agar serdon boshoq bo'lsa, donlari mayda va kichik bo'ladi. Bu maqol qiyinchilik va zahmatni kam tortib, maqsadga yetishni xohlovchilarga qo'llanadi.

ك (k)

بِتِک *bitig* – kitob.

---

[236] Bu so'zning variantlari boshqa turkiy xalqlarda bordir, lekin bizda hozir faqat *quloq* varianti bor. Alisher Navoiyda ham *quloq* tarzida uchraydi:

Gavharu durni *quloq* ozori bil,
So'zni quloqning duri shahvori bil.

(Quloqqa taqiladigan oltin, kumush ziynatlari foydasiz, balki quloqqa ozor beruvchi, zararlidir. Quloq uchun qimmatbaho ziynat ilmu hikmatni tinglashdir).

* Moskva nashrida *sädräki.*

بِتِک *bitig* – xat, yozuv. اَنِڭ بِتِکِی بِلْگُولُکْ *anïŋ bitigi bälgûlûk* – uning yozuvi (xati) ma'lum, belgilik.

بِتِک *bitik** – tumor (o'g'uzcha).

نِجَک *bichäk* – pichoq. نَجا بِتِكْ بِجاك اَرْسا اُوزْ سابِبْ يُنُوماسْ *nechä yitik bichäk ersä öz sabïn janumas* – pichoq qancha o'tkir bo'lsa ham, o'z sopini yo'nmaydi. Bu maqol o'z ishini bajarolmay, boshqalar ishi haqida so'zlovchilarga qo'llanadi.

بَدُکْ *bädûk* – har narsaning kattasi. بَدُكْ تِقِی *bädûk taway* – katta tuya.

بُرُکْ *bûrûk* – xaltaning og'zini bog'laydigan bog'ich yoki ishtonbog'.

بَزَکْ *bezäk* – bezak. Lahjalarning birida.

بَزِکْ *bezik* – titroq, larza: bezgak. اُلْ بَزِكْ بَزْدِی *o'l bezik bezdi* – u qattiq titradi.

بُسُکْ *bûsûk***: اُلْ قُلِنْ بُسُكْ بُسْدِی *o'l qulïn bûsûk busdï* – u quliga berkinadigan joy qildi. Qulini urishga ham bu so'z qo'llanadi.

بُلُکْ *bölûk* – har qanday hayvon jinsi, to'dasi. بِيرْ بُلُكْ قُوىْ *bir bölûk qo'y* – bir to'da qo'y. بِيرْ بُلُكْ كِشِی *bir bölûk kishi* – bir to'da, guruh odam **(194)**. Bu so'z xalq va tuya so'zlari kabi ismi jamdir.[237]

بِلَکْ *biläk* – bilak.

بَلَکْ *bäläk* – safar qiluvchi kishi o'z yaqinlariga olib boradigan yoki biror yerdan boshqa bir yerga keltiruvchi sovg'a, tuhfa.

بَلِکْ *bälik* – pilik, chiroq piligi.

بَلِکْ *bälik* – yaraning chuqurligini tekshirib ko'rish uchun qo'llanadigan uchak // ichak yoki rezinka asbob.

بِلِکْ *bilik* – ilm, bilim. بِلِكْ اُكْرَنْ *bilik ögrän* – ilm o'rgan.

بِلِکْ *bilik* – hikmat. اُزاقِی بِلِكالارْ *ozaqï bilgelär* – qadimgi hakimlar, olimlar*** بِلِکْ *bilik* – aql. اُغْلانْ بِلِكْسِزْ *og'lan biliksiz* – bolada aql bo'lmaydi, aqlsiz bola .

---

* Moskva nashrida *bitig*.

** Moskva nashrida *püsüg: U quliga pistirma qo'ydi.*

[237] *Jam* – ko'plik ma'nosida bo'lib, birligi yo'q. *Garav, toifa, askar* kabi so'zlar arab tilida *ism al-jam* deb ataladi.

*** Bu so'z *bilik* so'ziga misol qilib olinishi uncha o'rinli emas, *bilik* – hikmat, *bilga* – olim, hakimdir, ya'ni bular bir o'zakdan yasalgan bo'lsada, boshqa-boshqa so'zlardir.

بَنَكْ *bänak* – dona, urug‘ (Arg‘u va ba’zi tillarda).

بَنَكْ *benäk* – chaqa, pul.

تَبُكْ *täbûk* – qo‘rg‘oshin eritilib g‘ildirak, g‘altak shakliga keltiriladi, so‘ng unga bolalar ip shaklidagi echki yungini aylantirib bog‘lab tepib o‘ynaydi.

تَبُكْ *täpûk* – tepish, tepkilash. اُلْ قُلِنْ تُبِك تَبْدى *o‘l qulïn täpûk täpdi* – u qulini tepib uradi.

تِتِكْ *titik* – achishish, og‘rish. بَشْ تِتِكْ تِتِّى *bash titik titti* – yara haddan ortiq achishdi. Bu shakl ta’kid uchun qo‘llanadi.

اُلْ اَرِك اتْرُغْ اُرْدِي *ol erig urug‘ urdi* – u odamni haddan tashqari, [u odamni shunday urish bilan urdiki] juda qattiq urdi.

قَجِغْ *qachïg‘*: اُلْ قَجِقْ قَجْدِي *o‘l qachïg‘ qachdï* – u juda jaddallik bilan qochdi.

تُتَكْ *tûtäk* – obdasta va boshqa narsalarning jo‘mragi.

تِتِكْ *titik* – loy.

تِرِكْ *tirik* – har bir tirik hayvon.

تَزَكْ *täzäk* – ot tezagi.

Maqolda shunday kelgan:

تَزَكْ قارْدا يَتْماسْ
اَزْگُو ايسِيزْ قَتْماسْ
Täzäk qarda yatmas,
Äzgû esiz qatmas.

Tezak o‘zining issiqligidan qorda yotmas [qorni eritib yuboradi], [shunga o‘xshash] yomon ham yaxshi bilan qotishmaydi, aralashmaydi.

تَزِكْ *täzik* – xalq orasidagi sarosimalik, qo‘rqish. تَزِكْ كِشِي *täzik kishi* – qochqoq, qo‘rqoq odam.

تِزِكْ *tizik* – tizma, saf, qator. بِيرْ تِزِكْ تِراكْ *bir tizik teräk* –bir qator terak. بِيرْ تِزِكْ يِنْجُو *bir tizik jinjû* – bir tizim marjon, marvarid, inju.

تَژِكْ *täjik* – fors (ikki jag‘ orasidagi *ĵ* bilan).

تَشُكْ *täshûk* – dabba, moyak shishi. تَشُكْ شُقْدا بِلْ كُرارْ *täshûk suwda bälgûrär* – dabba shishi suv kechganda bilinadi **(195).** Bu maqol biror ish qilishda maqtanuvchiga ishning yaxshi, yomonligi keyin bilinadi, degan mazmunda qo‘llanadi.

تَشِكْ *täshik* – ochko‘z, qorni to‘yadi-yu, ko‘zi to‘ymaydi.

تُشُكْ *tûshûk* – yalqov, kam hafsala, ishyoqmas kishiga تُشُكْ كِشِي *tûshûk kishi* deyiladi.

تتشَكْ *töshäk* – to‘shak, o‘rin.

تِشَكْ *tishäk* – ikki yoshli qo‘y.

تُلَكْ *töläk* – tinch va og‘ir kishi. Maqolda shunday kelgan: آچ ايڤك تُقْ تُلَكْ *ach iwäk toq töläk* – och taomni ko‘rganda shoshilib qoladi, lekin taom to‘qning parvosiga ham kelmaydi (o‘g‘uzcha).

تُلَكْ *tûläk* – hayvonlar yungini to‘kishi, tullagan vaqti. اُل قُوىْ تُلاكِندا كِلدِي *o‘l qo‘y tûlägindä keldi* – u qo‘y tullagan, yungini to‘kkan vaqtda keldi.

تَلِكْ *tälik* – teshik.

تُوَكْ *tûwäk* – tuppak. Tol daraxtining va umuman, ho‘l shoxlarning po‘stlog‘ini yormay, shox, novdadan sug‘urib olinadi va uchiga g‘o‘lakchalar qo‘yib, chumchuqlar otiladi. Yog‘ochning ichini kovak qilib ham tuppak yasaladi (chigillar lug‘ati).

جُبَكْ *chûbäk* – bolalar chuki.

چِبَكْ *chibäk:* قَرْغُوىْ چِبَكْ *chibäk qarg‘uj* – bir turli ov qushi (yovvoyi lochin).

جَتُكْ *chätûk* – urg‘ochi mushuk (o‘g‘uzcha). كوكء جَتُكْ *kök* chätûk* – erkak mushuk**.

جَجَكْ *chächäk* – gul, chechak.

چكك *chäkäk* – chechak kasalligi (chigilcha).

جَرِكْ *chärik**** – jangovar saf.

Maqol: اَلْبْ جَرِكْدا بِلْكا تيرِكْدا *alp chärikdä, bilgä tirikdä* – botir jang alangasida sinaladi, dono majlisda sinaladi.

جَرِك *chärik* – har narsaning ro‘parasi, vaqti (o‘g‘uzcha).

جُرَكْ *chûräk* – kulcha.

چِلِكْ چِلِكْ *chilik-chilik* – echkini chaqirganda «chilik-chilik» deyiladi.

جُنُكْ *chûnûk* – chinor daraxti.

جُشَكْ *chûshäk* – o‘t-xashak (so‘g‘dcha).

---

* Moskva nashrida *küvük.*

** Moskva nashrida *yovvoyi mushuk.*

*** Moskva nashrida *idrig.*

دُلک *dölûk** – kamchilikli sopol idish, boshi sindirilgan ko‘za kabi.

سِبَک *sibäk* – tegirmon toshining ustida aylanadigan temir** **(196).**

سِبَکْ *sibäk* – sumak, siydik yoyilib ketmasligi uchun bola beshigiga qo‘yiladigan qamish.

سِدُکْ *sidûk* – siydik, hamma turi uchun ham umumiy.

سِذِکْ *sizik* – ustki kiyimning bir tomoni. سِذِغ *sizig‘* degandan ko‘ra سِذِکْ *sizik* deyish yaxshiroqdir.

سُرُکْ *sûrûk*[238] – har qanday hayvon to‘dasi. بِیر سُرُکْ قُویْ *bir sûrûk qoj* – bir suruv qo‘y.

[LXXXIV]

أُکْرْ سُرُکْ قُویْ تِقِي یُنْدی بِلا
یُمُرْلَیُو اَرْکَنِنْ سُوتِنْ سَغارْ

Ögûr sûrûk qo‘y tewej yundï bilä
Yumurlayu erkänin sûtin sag‘ar.

Bir to‘da qo‘y va tuyalari hamda bir qancha otlari bo‘lgan kishi ularni sog‘ish uchun to‘playdi va foydalanadi.

سُزُکْ *sûzûk:* سُزُکْ سُوقْ *sûzûk suw* – ko‘m-ko‘k tiniq suv. Yoqut kabi har bir tiniq narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi.

سَشُکْ *säshûg* – (boylog‘ligidan) yechilgan har bir narsa. سَشُکْ اَتْ *säshûg at* – yechilgan ot.

سَثُکْ *sävûk:* سَثُکْ نانْکْ *sävûk näŋ* – sevikli narsa.

سِلِکْ *silik:* سِلِکْ اَرْ *silik er* – nozik, hushyor, aqlli, sezgir odam.

---

* Moskva nashrida *dülăk.*

** Moskva nashrida *qo‘l tegirmon o‘qi.*

238 Alisher Navoiyning asarlarida “suruk” so‘zi odamlar to‘dasiga ham qo‘llanadi. Navoiy o‘z asarlarini yana ham yaxshi yoza olishiga vaqti yo‘qligini yozganda shu so‘zni qo‘llagan:

Bir *suruk*, albatta, qo‘yib ketmayin,
Toki burun ikki *suruk* etmayin.

(Bir to‘da odamlar ketmasdan oldin, albatta, ikkinchi to‘da etib kelar, vaqt shuncha tang edi).

شُبِكْ *shûbik* – meva yeyilgach, uning tashlanadigan po‘chog‘i. Bu so‘zda *ch sh* ga aylangan.

شُتُكْ *shûtûk* – qoramol va boshqa hayvonlar shoxidan qilinadigan siyohdon.

شُتُكْ *shûtûk:* شُتُكْ سَقَالْ *shûtûk saqal* – ko‘sa kishi. Bu oldingi so‘zga o‘xshaydi.

شُنُكْ *shûnûk* – chinor daraxti. Bu so‘zdagi *ch sh* ga almashgan.

كَبَكْ *käpäk* – kepak. كَبَكْ يِنْجُو *käpäk yinjû* – mayda marvarid.

كَبَكْ *käpäk* – qazg‘oq.

كُبُكْ *köpûk* – suv ko‘pigi.

كُبُكْ *köpûk* – qaynagan qozon yuziga chiqqan ko‘pik.

كَچِكْ *kechik*[239] – kechik, ko‘prik.

Maqol: قَيْنَارْ اُكْرْ كَچِكْسِيزْ بُلْماسْ *qaynar ökûz kechiksiz bo‘lmas* – tez oqar daryo kechiksiz bo‘lmaydi. Bu maqol biron ishda ikkilanib, cho‘chib turgan kishiga tasalli berish uchun qo‘llanadi.

كچِكْ *kichik* – ot, tuya orqasiga mingashgan kishi*.

كِچِكْ *kichik* – har narsaning kichigi.

كِزُكْ *kizûk*** – yomg‘irda kiyiladigan yopinchiq.

كُدُكْ *kidûk* – patli bosh kiyim **(197)**.

كُدُرْ *kûdûk****: ايشْ كُدُكْ *ish kûdûk* – ish, mashg‘ulot. Bu ibora har vaqt birga qo‘llaniladi, ayrim qo‘llanilmaydi.

كَرَكْ *käräk* – kerak, ma’qul. كَرَكْمُو *käräkmû* deb so‘rovchi so‘ziga javob o‘rnida “kerak” demakdir.

كُرُكْ *körûk* – temirchilar dami.

كزُك *kizûk***** – bo‘zchi do‘konidagi bir-birining ustiga tugilgan iplar. Ular bilan pasti yuqorisidan, ya’ni arqog‘ni o‘rishdan ajratiladi. Bu so‘z shoyi to‘quvchi kishining [do‘konidagi iplarga] ham qo‘llanadi.

كَزِك *käzik*[240] – bezgak, titratib turadigan isitma.

---

[239] Bu so‘z “Devon...” (I jild, 308-bet)da *kechish* tarzida berilgan.

* Moskva nashrida *quyruq* va *orqa* ma’nolari ham qayd qilingan.

** Moskva nashrida *kädük* – jundan to‘qilgan qalpoq.

*** Moskva nashrida *ködük*.

**** Moskva nashrida *küzäk*.

[240] Bu so‘z Alisher Navoiyda yana bir yangi ma’noda qo‘llangan:

Hasrat iligin tishlab icharman g‘amidin qon,
Ayshimni xayol etmay yo ul *gazag*imdin.

كَزِك *käzik:* سَرِغْ كَزِك *sarïg' käzik* – sariq kasalligi.

كَزِك *käzik* – kez, gal, ishda navbat. سَنِكْ كَزِيكِينْكْ كَلْدِى *sänin kezigiŋ käldi* – sening navbating keldi.

كَزِك *käzik* – jur'at, botirlik. بُو ايشْتا سَنْكا كَزِكْ كَرَاكْ *Bu ishda saŋa käzik käräk* – bu ishda senga botirlik kerak. Asosiy ma'no avvalgisi (ya'ni navbat)dir.

گَژَك *gäǰäk*** – gajak, kokil. Arg'ular lug'ati.

كَسَك *käsäk*[241] – narsaning bo'lagi, parchasi. بِيرْ كَسَكْ اَتْماكْ *bir käsäk etmäk* – bir parcha non.

كَنَك *käwäk* – (yumshoq *k* bilan), burun kemirchagi.

كُفْكْ مُوشْ *köwûkmush*[242] – erkak mushuk. Chigillar so'zi.

كُلُكْ نانَكْ *kölûg näŋ* – birovdan qarzga yoki omonat olingan narsa.

كُلُكْ *kölûk**** – yuk ortish mumkin bo'lgan hayvon.

كَمَك *kämäk* – paxta ipidan to'qilgan uzun-uzun oq yo'lli yupqa kiyimlik, undan ust kiyimlar qilinadi. Qipchoqlar undan yomg'irda kiyiladigan (yopinchiq) qiladilar.

كُنَكْ *könäk* – charm suv idishi.

مَژَكْ *mäǰäk* – it axlati (tezagi). Ikki jag' orasidagi *j* bilan اِتْ مَژَكِي *it mäǰägi* – it axlati.

نَتَكْ *nätäk* – qanday, qalay. نشنَكْ سَنْ *nätäk sen* – qandaysan?

نَجُكْ *nächûk*[243] – nega, nima uchun. نَجُكْ بَرْدِينْكْ *ächûk bardiŋ* – nimaga bording (yaboqucha).

Bir yerda "gazak" so'zi zakuska ma'nosidadir.

* Moskva nashrida *küžik.*

[241] *Kesak* – so'zi hozir "bo'lak" ma'nosida, asosan, qandga xoslangandir. Bu *kesak qand* kabi.

[242] Bu so'z "Devon..." (III jild. B.123)da *kök mÿsh – ko'k mush* tarzida, 328-betda *jo'to'k* tarzida berilgandir.

** Moskva nashrida *külüg.*

[243] Bizda bu so'zning manosi kengaygan:

1. "Qanday" ma'nosida:
Ey Navoiy, ishq sahrosiga chun qo'yding qadam,
To *nuchuk* borg'aysan ul poyoni yo'q vodi bila.
2. Nima uchunki, chunki ma'nosida:
Sanubarning qadingga nisbati yo'q,
Nechuk kim sarv birla teng emas tol.

نَلَكْ *näläk** – nechuk, nima uchun ma'nosida. Boshqa turklar lug'atida نَجُوك

نَرَكْ *närak* – nimaga kerak. بُو سَنْكا نَرَكْ *bu seŋä närak* – bu senga nima uchun kerak? Asli نا گَرَكْ *ne kerak* bo'lib, bir necha harflar tushirilgandir **(198)**.

بَجَلْ *bajal* – erlar, ayollar va hamma hayvonlarning kuchliroq, mahkamroq, pishiqrog'i.

نَشِلْ *bashïl:* بَشِلْ قُوىْ *bashïl qoj* – boshining o'rtasida oq bo'lgan qashqa qo'y (bir lahjada).

بَدَلْ اَرْتْ *badalart* – O'sh bilan Barsag'an orasidagi bir joy, o'tish qiyin bo'lgan cho'qqi.

تسل *tasal* – chovgan o'yini maydonida chegarani belgilab chizilgan chiziq. Bu تَلاسْ *talas* so'zining ag'darilganidir. Arabchada عَلاقْ ham لعاقْ deyilishi ham shundaydir.

تَگُلْ *tägûl* – unday emas (o'g'uzcha). Bu so'zning asli arg'ucha داغْلْ *dag'ul* so'zidan olingan. Ular ikki الِف a ni tushirib, د (d) ni ت (t) ga, غ (g') ni ک (g) ga almashtirib qo'llaganlar.

چِغِلْ تِغِلْ *chïg'ïl-tïg'ïl:* اَقْ كِشْ اِچْرا چِغِلْ تِغِل قِلْدِي *o'q kish ichra chïg'ïl-tïg'ïl qïldï* – o'q o'q idishida va boshqalarda g'ijir-g'ijir qilib ovoz chiqardi.

چِگِلْ *chigil* – uch xil turkiy qabilalar nomi:

1. Barsag'an quyisidagi قُياشْ *Qujas* shaharchasi tevaragida yashovchi ko'chmanchilar.

2. Tiroz yaqinidagi shaharchada yashovchilar ham *chigil* deb ataladilar. Shunday atash asoslidir. Chunki Zulqarnayn arg'ular shahriga yetganda qattiq yomg'ir yog'ib, yerlar loy, botqoq bo'lib ketgan va Iskandar yurolmay qiynalgan. U xafa bo'lib, forsiycha «in chi gil ast» — bu qanday loy, bundan qutulolmaymiz, deb g'azablangan. So'ng u yerda bir bino qurishga buyurdi, so'ng bu kunlarda *Chigil* deb ataluvchi qo'rg'on bino qilindi. U yerda yashovchi turkiy qabilalar ham shu nom bilan (chigiliy) deb ataldilar. Shundan so'ng bu nom har yoqqa tarqaldi. O'g'uzlar diyori u yerga chegaradosh edi va ular chigillar bilan har vaqt urushar edilar, hatto oralaridagi xusumat bugungacha ham saqlanib kelmoqda. O'g'uzlar chigillardek kiyinib, ularning urf-

---

* Moskva nashrida *nälük.*

odatlarini qiluvchi turklarni ham chigil deb ataydilar, ya'ni ular Jayxundan yuqori Chingacha bo'lgan yerlarda yashovchi turkiy qabilalarning hammasini ham «chigil» deb ataydilar, bu xatodir.

3. Qashg'arda bir qancha qishloqlarda yashovchi turkiy qabilalar **(199)** ham *chigil* deb ataladi. Bular ham bir qavmdan tarqalgandirlar.

جُمُلْ *chumul*[244*] – turklarning bir qavmi.

سُكَلْ *sögäl* – kasal, bemor (o'g'uzcha).

سِكِلْ *sigil* – so'gal.

قِزِلْ *qïzïl* – har narsaning qizili.

Maqol:

قِلْنُو بِلسا قِزِلْ كَذارْ. يَرانُو بِلْسا يَشِلْ كِذارْ

Qïlnu bilsä qïzïl kizär,
Yaranu bilsä yashïl kizär.

Xotinlar eri bilan suhbat istaganda qizil ipaklik kiyadi, yalinish va xushomadgo'ylik vaqtida yashil kiyim kiyadi. Xotinlar haqidagi bu maqol maqsadga erishish, yoqimli muomalada bo'lishni eslatish maqsadida ishlatiladi.

قِزِلْ *qïzïl* – Qashqarda bir vodiy nomi[245].

She'rda shunday kelgan:

[LXXXV]

قِزِلْ سَرِغْ اَرْقَشِبْ بِيكِنْ يَشِل يُزْكَشِبْ
بِر بِر كَرُو يُرْكَشِبْ يَلِنْغُقْ اَنِى تَنْلَشُرْ

Qïzïl, sarïg' arqashïb, Bir-bir kerû yûrkäshib,
Yepkïn, yashïl yûzkäshib, *Yalïnuq anï tanlashur.*

---

[244] *Jumul*lar haqida "Devon..."da ma'lumot juda oz. Ular ko'proq sahroda yashar edilar. Ularning tillari o'zlariga xos edi. Basmil qabilasi bilan birlikda qilingan janglari haqida to'rtlik parchalaridagina ular qabila tarzida eslanadi.

[*] Moskva nashrida *somul.*

[245] Parchada keltirilgan *qizil* so'zi Qashqardagi vodiy ma'nosini anglatmaydi.

Qizil, sariq gullar bir-biriga suyanishib, yashil rayhonlar bir-biri bilan o‘ralashib ko‘rinadi. Ularni ko‘rgan kishi tang qoladi, hayron qoladi.

كَفَّلْ *käwäl* – yo‘rg‘a, yuramol. كَفَّلْ اَتْ *käwäl at* – yo‘rg‘a ot.

بيچِمْ *bïchïm* – tilim, kesim. بيرْ بيچِمْ قاغُونْ *bir bïchïm qag‘un* – bir tilim qovun. Boshqa narsalarga ham ishlatiladi.

بُغِمْ *bo‘g‘ïm:* bo‘g‘in, barmoq bo‘g‘ini. Qamish va g‘arovlar bo‘g‘ini ham shunday ataladi.

بُكُمْ *bûkûm:* اَتْلَكْ بُكُمْ *bûkûm etûk* – xotinlar kiyadigan etik, maxsi (o‘g‘uzcha). O‘g‘uzlardan boshqalar مُكِمْ *mûkim, mûkin* deydilar. ب (b) م (m) ga va ن (n) م (m) ga almashgandir. Men buni toza turkcha deb hisoblamayman. Lekin qipchoq va boshqa qabilalarning (oddiy kishilari) shunday ataydilar.

تَرِمْ *tarïm* – teginlarga (qullikdan podshohlikka etishgan kishilarga) va Alp Erto‘nga avlodidan bo‘lgan xotin va boshqalarga xoh katta, xoh kichik bo‘lsin murojaatda *tarïm* co‘zi ishlatiladi. Xoqoniya podshohlaridan boshqalar qancha katta bo‘lsalar-da, bu so‘z ularga nisbatan ishlatilmaydi. Podshoh xotinlariga esa اَلْتُنْ تَرِمْ *altun tarïm* so‘zi ishlatiladi.

تَرِمْ *tarïm* – ko‘l va qumliklarga quyiladigan suvlarning qirg‘oqlari** **(200)**

تَرِمْ *tarïm* – Uyg‘ur chegarasida كُجا Kuja yaqinidagi bir joy nomi, uni اِسمى تَرِمْ *ismi tarïm* deydilar. U yerdan oqadigan suv ham shu so‘z bilan ataladi.

تُرُمْ *turum* – bo‘y baravar uzunlik. بيرْ اَرْ تُرُمي سُوڤْ *bir er turumï suw* – bir odam bo‘yi baravar chuqur suv. Boshqalarga ham shu so‘z qo‘llanadi.

تُرُمْ *turum* – tuya bolasi, bo‘taloq. تِشي تُرُمْ *tishi turum* – urg‘ochi bo‘taloq.

تِزِمْ *tizim* – tizma, tizilgan, tizim. بيرْ تِزِمْ يِنْجُو *bir tizim jinjû*– bir tizim marvarid, marvarid tizmasi, marjon.

تُقُمْ *tuqum*** – so‘yiladigan hayvon. Ko‘pincha, so‘yiladigan otga aytiladi.

---

* Olmaota nashrida *qumliklarga daryodan chiqarilgan ariq, anhor.*

** Moskva nashrida *toqum.*

*** Moskva nashrida *tegim.*

تِكِمْ *tikim* – bir bo‘lak, bir me’yordagi nasiba. بِيرْ تِكِمْ تُرْماكْ *bir tikim tûrmäk* – bir bo‘lak, bir idish qovurdoq.

تَلِمْ *telim*[246] – ko‘p. تَلِمْ يَرْماقْ *telim jarmaq* – ko‘p tanga.

تُلُمْ *to‘lum*[247] – urush quroli. Bu so‘z jamlovchi otdir.

She’rda shunday kelgan:

[LXXXVI]

تَلِمْ بَشْلَرْ يُڤْلديمَتْ يَغِى اَنْدِنْ يَڤْلديمت
كُجِي اَنِنكْ كَڤْلديمَتْ قِلِجْ قِنْقا كُجنْ سِغْدِي

Telim bashlar jûwildimät,* *Kûchi aniŋ kewildimät,*
*Yag‘ï andïn yäwildimät**,* *Qïlïch qïnqa kûchin sïg‘dï.*

Jangni ta’riflab yozadi: dushman botirlarining boshlari kesilib dumalatildi, shu jihatdan dushman g‘azabi pasaydi, kuchi sindi. Qilich ustida qotgan qoramtir qonning ko‘pligidan qinga zo‘rg‘a sig‘di.

تِلِمْ *tilim* – bo‘lak. بِيرْ تِلِمْ اَتْ *bir tilim et* – bir tilim, bir bo‘lak et, go‘sht. Uzunasiga qirqilgan va ajratilgan har bir narsaga ham «tilim» deyiladi.

دِدِمْ *didim* – nikoh kechasi kelinga kiydiriladigan toj (qimmatbaho toshlar o‘rnatilgan bosh kiyimi).

سَرِمْ *sarïm* – ko‘zacha va boshqa idishlardagi sharob suzilib tushsin uchun shu idishlar og‘ziga bog‘lanadigan shohi latta.

---

[246] Bizda hozir *talay* tarzida qo‘llanadi. Adabiyotda ham shunday:

Jafoni jonga *talay* soldingiz, alaymi bo‘lur.
Sizning umoqda bekach rasmingiz bulaymi bo‘lur.

“Hibatu-l-haqoyiq”qa qadar ham *talim* shaklida saqlangan edi:

Talim boshni yedi, bu til – so‘z bo‘shi.
(Bu achchiq til talay boshni halok qildi).

[247] Bu so‘z ayrim holda *to‘lum* shaklida berilgan bo‘lsa ham, she’rda *talim* ravishida berilgan. Biz she’rda o‘zicha qoldirdik. Ikkinchidan, bu misolda *to‘lum*dan ko‘ra *talim* ham muvofiqdir.

* Moskva nashrida *juvaldïmat.*

** Moskva nashrida *javaldïmat.*

سَغِمْ *sag'im* – sog'im, sog'ishlik. بِيرْ سَغِمْ سُوتْ *bir sag'im sût* – bir sog'im sut.

سُقِمْ *so'qim* – yog'ochni arra bujuri shaklida qirqib olib, ichi o'yiladi va uch tomonidan teshib, o'qlarning ustiga kiygiziladi, shunda o'q uchgan vaqtda hushtak chaladi.

بَقِرْ *baqir:* بَقِرْ سُغِمْ *baqir so'qim* – Mirrix (Mars) yulduzining nomi.

قُجَمْ *qucham* – quchoq. بِيرْ قُجَمْ نانْكْ *bir qucham neŋ* – bir quchoq narsa.

قُرُمْ *qurum* – qoya. Yig'ilgan ko'p molga ham qurum deyiladi. اُلْ رُمْ بُلْدِي *o'l qurum bo'ldi** – u ko'p mol topdi.

كَرَمْ *keräm* – yerto'la**. Yuqori va quyi chinliklar so'zi **(201)**.

كَرِمْ *kerim* – gulli parda, gul choyshab. تامْ كَرِمِي *tam kerimi* – ziynat uchun devorlarga tutiladigan narsa, kirpech.

بُتُنْ *bûtûn* – ishonchli. جِينْ بُتُنْ كِشِي *chin bûtûn kishi* – ishonchli, haqqoniy odam.

بُتُنْ *bûtûn* – butun. Har bir butun, tuzuk narsa. بُتُنْ يَرْماقْ *bûtûn jarmaq* – butun, siyqalanmagan tanga.

بُذُنْ *bo'zun* – xalq, omma (chigilcha).

بُرُنْ *burun* – burun. تاغْ بُرْنِي *tag' burnï* – tog' burni.

بُرُنْ *burun* – oldin, burun, ilgari. اُلْ مَنْدِنْ بُرُنْ بَرْدِي *o'l mendin burun bardï* – u mendan oldin bordi. Bu so'z shaklda emas, ma'noda arabchaga o'xshaydi.

بُجِنْ *bujïn* – (ikki maxraj orasidagi ڑ bilan) xarbaq.[248]*

بَسَنْ *basan* – o'lik ko'milgandan keyin yeyiladigan taom. Uni يُوغْ بَسَنْ *jog' basan* deydilar.

بُغُنْ *bo'g'un* – barmoq bo'g'ini, qamish bo'g'ini. Bu so'zda م *m* ن *n* ga almashgan. Bu arab tiliga ham mos xususiyatdir. She'r (arabcha)da shunday kelgan[249]:

بارُبَّ جَعْدٍ فيهم لو تدرين يضرب ضرب السبط المقاديم

---

* Moskva nashrda *buldï.*

** Olmaota nashrida *yerosti yo'li.*

[248] Bu haqda Ibn Sino "Qonun"ining ikkinchi jildida ma'lumot bor.

[249] Berilgan misol arabchadir. Aftidan, Mahmud Koshg'ariy arab tilida ham bu xususiyat borligiga misol bermoqchi bo'lgan, lekin uni qayd qilmagan.

Ya rubba ja'din fihim lav tadrin yazribu zarb'as sabtil maqadam.

(Bilsang edi, ular orasida jingalak sochlilar ko'pligini! Ular botir silliq sochlilarday zarba bermoqdalar)

Arab tilida bo'lishsizlik qo'shimchas: لَمْ, لَنْ [250]ning bir ma'noda kelishi *m* bilan *n* ning biri o'rniga biri almashishi qoida ekanidan darak beradi.

بَقَنْ *baqan* – doira, halqa. Yerdan kavlab olinadigan metallardan yasalgan halqaga اَلْتُنْ بَقَنْ *altun baqan* – oltin halqa deyiladi.

بِقِنْ *bïqïn* – biqin, kishining biqini.

بُكِنْ *bûkin* – erligi yo'q, zaif odam.

بُكَنْ *bökän* – po'kon, ko'richak.

بُكَنْ *bökän* – tarvuz.

بُلُنْ *bulun* – asir, tutqun. She'rda shunday kelgan:

[LXXXVII]

اَبَنْكْ قُلْسامْ اُذُو بارِبْ تُتَرْ اَرْدِم سُسِنْ تارِبْ
بُلُنْ قِيلِبْ بَشِي يارِبْ بُلُغْ بَرْجا مَنْكا يِغْدِي

Abaŋ qo'lsam, uzu barïb, Bulun qïlïb bashï jarïb*
Tutar erdim sûsin tarïb, Bo'lug' barcha meŋä jug'dï.

Yengilgan kishini tasvirlab yozadi: agar istasam, orqasidan borib, o'zini tutar edim. Askarlarini tarqatar edim, o'zini asir qilib, boshini yorar edim, ammo jonini qutqarish uchun ko'p narsa to'plab topshirdi (va men uni bo'shatib yubordim).

تَبَنْ *taban* – tuya tovoni.

تُبُنْ *tûbûn* – ovqatning tagi, uning ichidagi g'aliz narsalar, uch qabilasining so'zi.

تَذُنْ *tazun* – ikki yashar qoramol. Buning urg'ochisiga تِشِي تَذُنْ *tishi tazun* deyiladi.

تُذُنْ *tuzun* – qishloq oqsoqoli, suv taqsimlovchisi, mirobi.

---

[250] Mahmud Koshg'ariy bu yerda bo'lishsiz qo'shimchalarini baravar qilib ko'rsatgan. So'nggi davrlardagi darsliklarda bular shaklda ham, ma'noda ham bir oz farqlanadi.

* Moskva nashrida *bulun*.

تُتُنْ *tûtûn* – tutun. **(202)** Maqolda shunday kelgan: اُوتْ تُتُنسِزْ بُلْماسْ يِكِتْ يازُقسِزْباماسْ *o't tûtûnsiz bolmas, yigit yazuqsïz bo'lmas* – olov tutunsiz bo'lmas, yigit gunohsiz bo'lmas.

تُگُنْ *tûgûn* – tugun.

تِكّنْ *tikän* – tikan. Bu so'zning yengil, qisqa shaklidir. Qoidaga qaraganda ikki ك *k* bilan تِكّنْ *tikkän* bo'lishi kerak edi. Chunki bu so'z "ilish", "tilish" ma'nolaridagi تِكْدِي *tikdi* dan yasalgandir. Bu yerdagi *k* (kof) o'zakka tegishlidir. Bu o'zakdan sifat yasash uchun ikkinchi bir *k* qo'shish kerak bo'ladi. "Go'shtni sixga tiqdi" ma'nosidagi تَقْدِي اَتْنِي *tewdi etni* gapidagi تَقْدِي *tewdi*dan (ya'ni go'shtni sixga tiquvchi) تَقْكَانْ *tewgän* tarzida sifat yasaladi. Bu so'z o'zagida *k* yo'q edi. Bu sifat yasashda orttirilgandir.

Odam suvda cho'mildi ma'nosidagi اَرْ سُقْدا جُمْدِي *er suwda chömdi* gapidagi *chömdi* so'zidan sifat yasalganda ham سُقْقا جُمْكانْ اُرْ *suwqa chömgän er* (suvda cho'miladigan odam) tarzida qo'llanadi. Ya'ni bunda ham o'zakda bo'lmagan ک *k* orttiriladi. Agar o'zakning o'zida ham ک *k* bor bo'lsa, u vaqtda ikkinchi bir ک *k* orttirib, singdirib talaffuz qilinadi. تِكّنْ *tikkän* shundandir, lekin yengillik uchun bir *k* tushirilgandir.

تُلْنْ *tulun* – turk va o'g'uz tillarida *chakka*ning *tulun* ko'rinishi ham bor.

تُلْنْ *tulun* – ot yuganining o'ng va chap tomoni – ikki chekkasidagi (munchoq, tumor kabi) narsalarga ham تُلْنْ *tulun* deyiladi.

تُلْنْ *tolun:* تُلْنْ اَىْ *to'lun ay* – to'lin oy, o'n to'rt kechalik oy.

تَمَنْ *taman* – Qashg'ar o'rtasidan o'tuvchi soy.

تَمَنْ *tämän:* تَمَنْ يِنْكنْا *tämän yiŋnä* – katta nina, igna – juvaldiz.

تُمَنْ *tûmän* – har narsaning ko'pi. تُمَنْ تُرْلكْ سُوزْلادِي *tûmän tûrlûk*[250] *sözlädi* – har xil so'zlar so'zladi yoki turli-tuman so'zladi.

تُمَنْ *tûmän:* تُمَنْ مِنْكْ *tûmän miŋ* – ming-ming, ming tuman, ming marta ming, bir million. تُمَنْ مِنْكْ يرماق *tûmän miŋ yarmaq* – bir million tanga.

تُسَنْ *tösän*[251]* – toycha (hali minilmagan toycha).

---

[250] Hozirgi o'zbek tilida, asosan, *turli-tuman* tarzida ishlatiladi.

[251] Bu so'z Alisher Navoiy asarlarida *tavsan* tarzida, "sho'x", "o'ynoqi ot" ma'nosida uchraydi.

* Moskva nashrida *tosun.*

جثبَنْ *chuban* – qishloq oqsoqolining yordamchisi **(203)**

چِقَنْ *chïqan* – xolaning o‘g‘li, jiyan.

خَگُنْ *chägûn* – vabr [tog‘ sichqoni]ning bolasi.

جُگَنْ *chägän* – chavgon.

سَبَنْ *saban* – qo‘sh, qo‘sh ho‘kiz, omoch, bo‘yinturuq. Bu so‘z qo‘sh bilan yer haydash ma’nosida ham qo‘llanadi.

Maqolda shunday kelgan:

سَبَنْدا سَندرِشْ بُلْسا اُرْتُگُنْدا اِرتَشْ بُلْماسْ

Sabanda sandïrïsh bo‘lsa,
Örtûgûndä irtäsh bo‘lmas.*

Yer haydash vaqtida puxtalik bo‘lsa, xirmonda anglashilmovchilik bo‘lmaydi. Bu maqol keyin anglashilmovchilik, janjal chiqmasligi uchun ishni boshda pishiq qilish kerak, degan ma’noda qo‘llanadi.

سَغُنْ *sag‘un* – qarluq kattalarining laqabi. Turk tabiblarga اَتا سَغُنْ *ata sag‘un* deyiladi.

سِغَنْ *sïg‘an:* سِغَنْ سَجْ *sïg‘an sach* – silliq soch.

سُگَنْ *sûgän* – savat.

قَجَنْ *qachan* – qachon. قَجَنْ گَلْدِنگ *qachan keldiŋ* – qachon kelding. Ba’zan bu so‘z «agar» ma’nosida ham keladi: قَجَنْ بَرْسا سَنْ agar sen borsang. «Vaqtiki» ma’nosida ham keladi. Lekin avvalgisi asoslidir.

قَذِنْ *qaẓïn* – qayin ona, qayin ota, qayin. Qipchoqlar ż bilan talaffuz qiladilar.

Maqolda shunday kelgan:

قَدَشْ تِيمِشْ قَيْمِشْ قَذِنْ تِيمِشْ قَيْمِشْ

*Qadash temish qo‘ymaduq**,*
*Qazïn temish qo‘ymïsh***.*

---

* Moskva nashrida *örtkündä.*

** Moskva nashrida *qaymaduk.*

*** Moskva nashrida *qajmïš.*

Qarindoshlarga og‘a-ini keldi deyilsa, unga e’tibor berilmadi. Qayin ona (ota) keldi deyilgan edi, darrov unga qaradi. Bu maqolni qayin ona va qayin otalarni hurmat qilishga qarata kuyovlarga ishlatiladi.

قَرِنْ *qarïn* – qorin. قَرِنْ اَتْماقْ *qarïn atmaq* – so‘yishga tayin qilingan molni so‘yib, qornini nishona, mo‘ljal qilib o‘q otiladi. Agar o‘qni tegizsa, u go‘shtdan hissa oladi.

قُرُنْ *qurun* – qurun, devor va shiplardagi tutun islari.

قُقُنْ *ququn* – olov uchqunlari.

قَلِنْ *qalïn* – qalin, dag‘al, zich. قَلِنْ سُوْ *qalïn sû* – zich askar.

قُلُنْ *qulun* – toycha.

قُلَنْ *qo‘lan* – kamar.

قُلَنْ *qulan:* قُلَنْ اَتِي *qulan atï* – otga qorinbog‘ bog‘lanadigan joy.

كَتَنْ *kätän* – mehnat, qiyinchilik, qiyinchilik ko‘rgan kishiga كَتَنْ كُرْدِي كَراكُوْ يُذْتِي *kätän kördi kerägû yûżti** – deyiladiki, buning ma’nosi mehnatni ko‘rib, qiyinchilik tortganidan chodirini orqaladi, demakdir.

كُدَنْ *kûdän* – ziyofat.

كُبَنْ *kûbän* – tuyaga bog‘lanadigan to‘qim, egar va shunga o‘xshash boshqa asboblar (o‘g‘uzcha) **(204)**

كُرِنْ *kûrin* – qovun-tarvuz, bodiring va boshqa narsalar tashish uchun ishlatiladigan chetan, kajava o‘rnidagi qop. Zambil qop, kashu.

كُزُنْ *kûzûn*** – qushlar ov qiladigan bir turli kalamush, qo‘shoyoq hayvonini ham shunday atashadi.

كُسَنْ *Kösän* – Ko‘cha degan shaharning boshqa bir ismi. U uyg‘urlarning chegarasidir.

كَلِنْ *kälin* – kelin. O‘rta harfi fathalik bu xil so‘zlar aslida “alif” bilan qo‘shilib yozilishi kerak edi. Tuya tovoni ma’nosida تَبَنْ *taban* kabi so‘zlarda ham ikki *a* (alif) yozilishi kerak edi. Bu holdagi so‘z o‘zagida arabcha yozuvda bo‘lmagan ikki *a* orttirilgan bo‘ladi: كالينْ shuningdek, تُبُنْ *tubun* kabi o‘rtasi zammalik so‘zlarda ikki و (u) shakli orttirib yozilishi qoidadir:

---

* Moskva nashrida يُلْتِي *jüδti.*

** Moskva nashrida *küδän.*

توبونْ *tubun* kabi. Shuningdek, كالين *kälin* so‘zida bir ي orttirib yoziladi: kabi. Biz ko‘rsatmagan boshqa so‘zlarda ham ahvol shu. Bu so‘zlarda orttirib, qisqartirib qo‘llash mumkin. Chunki bu فَعَلْ *faal*, فُعَلْ *fual*, فِعَلْ *fial* so‘zlari فَعالْ *faol*, فُعالْ *fuol*, فِعالْ *fiol*ning qisqasidir. Cho‘zib va qisqartirib talaffuz qilish so‘zga zarar bermaydi. Lekin orttirib yozish mumkin bo‘lganiday, qisqartirish ham yanglish emasdir. Balki qisqartirish muvofiq.

Mujarrad so‘zlar bo‘limi bitdi.

AVVALGISI BILAN IKKINCHI HARFI ORASIGA UNLILAR ORTTIRILGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI

فَاعِلْ *FOUL*, فَعالْ *FAOL*, فاعُولْ *FOUL* VA فِعلْ *FIAL* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

ت (t)

قاغُتْ *qag‘ut* – so‘kdan qilinadigan bir xil ovqat. U shundayki: so‘kni qaynatilib, keyin quritilib, tegirmonda tortiladi, so‘ng yog‘ va shakar bilan qoriladi (ya’ni holva tolqon qilinadi). Bu sevimli taomlardandir.

ر (r)

جاتِرْ *chatïr*[252] – chodir.

جاتِرْ *chatïr* – navshadir. Kujo tilida *shatïr.*

جاچِرْ *chachïr* – chodir. O‘g‘uzlar buni جاشِرْ *jashïr* deb yuritadilar.

ساتِرْ *satïr* – “E haromi” degan ma’nodagi so‘kish **(205)**.

سَغِرْ *sag‘ïr* – konus shaklidagi tagi tor, og‘zi keng idish, unga ichimlik solinadi. Chog‘ir idishi.

ز (z)

سِبِزْ *sebiz**: سِبِزْ كِشي *sebiz kishi* – betamiz, g‘ofil odam.

ش (sh)

تُودَشْ *tûdäsh:* تُودَشْ نَنْكْ *tûdäsh neŋ* – bir-biriga o‘xshash narsalarga aytiladi. Asli soch, qil ma’nosidagi تُو *tû* dir. بُو اَتْ نا تُولُكْ *bu at ne tûlûk* – bu ot qanday rangda. دَشْ *däsh* – birgalik, yaqinlikni bildiruvchi qo‘shimcha. Bir qorindan tug‘ilgan ikki bolani قَرِنْدَشْ *qarïndash* deyish shuning uchundir. قَرِنْ *qarïn* – qoringa *-dash* qo‘shilganda “hamqorin” degan ma’no chiqadi. Emchakni اَمِكْ deyiladi, bir emchakni emishgan ikki bolaga ham e*mûkdäsh* deyiladi. Bir yurtlik ikki kishiga يِرْدَشْ *yerdäsh* deyiladi. Birodar, yaqinga قَدَشْ *qadash* deyiladi; asli idish ma’nosidagi قا *qa*

---

[252] Alisher Navoiy asarlarida bu so‘z devondagicha *chatir, chatr* tarzida va *chotma* shaklida ham uchraydi.

Chotma dema hajr qaro shomi de,
Zulmu taab uylarining domi de.

* Moskva nashrida *sibiz.*

dir. Unga دَش *dash* qo‘shilgach, bir idishdosh, bir (bir qorin) dosh ma’nosini anglatadi.

كُنكُلْدَش *kön̂uldäsh* – fikrdosh, ko‘ngildosh, hamdil.

تُدَش *tûdäsh* – rangdosh, turdosh, bir xil rang.

تيدِش *tidish* – tiyish, man qilish.

كاكُش *kekûsh* – shishga suriladigan bir turli davo; kundus (etimak).

غ (g‘)

بالِغ *balïg‘* – yarador.

She’rda shunday kelgan:

[LXXXVIII]

اُرْمُشْ اَژُنْ بُسُوغِنْ	قِلْمِشْ اَنى بالِغْ
اَمْسَمْ اَنْگَرْ تلانِبْ	سِزْدا بُلُرْ يَقِغ

Urmush aĵun pusug‘ïn,	*Qïlmïsh anï balïg‘,*
Emsäm anar tilänib,	*Sizdä bo‘lur* ĵaqïg‘.*

Holini bayon qilib yozadi: zamon meni mehnat tuzog‘ida tutdi, yarador qildi. Keyin u davo qidirib, sening oldingda davo topdi.

تاتِغ *tatïg‘* – shirinlik. تاتِغْ تالِغْ *tatïg‘-talïg‘* deb qo‘shib aytadilar.

بيشِكْ *beshïk* – bola beshigi, beshik.

ديدَكْ *didäk* – kelin ko‘chganda, yurganda begonalardan yashirinish uchun yopinadigan narsa (paranji).

بيلَكْ *beläk*[253] – hadya, tortiq.

تُونَكْ *tûnäk* – zindon, qamoqxona (barsag‘ancha).

سُوچِكْ *sûchik* – har bir shirin narsa.

سُوچِكْ *sûchik* – sharob, musallas, may. Bu so‘z qarama-qarshi so‘zlardandir. Ila vodiysida yashovchilar (yag‘mo, tuxsi va chigillar) **(206)** mayni قِزِلْ سُوچِكْ *qïzil sûchik* deydilar.

سِيزِك *sezik* – sezgi, gumon.

كُوبِكْ *köbik* – chopon qavish.

كُوشِكْ *köshik* – yopish, bekitish, yopinchiq.

كُولِكْ *kölik* – soya, ko‘lanka.

---

* Moskva nashrida *bulur.*

[253] Bu so‘z bizda hozir bo‘lak tarzida talaffuz qilinadi. “Devon...”da bir necha yerda *beläk, beläkladi* tarzida uchraydi.

ل (l)

قاغِلْ *qag'il* – istak (tok novdalarini bog'lashga qo'llanadigan mayda va ho'l tol chiviqlari).

Maqolda shunday kelgan:

قل ساقي قلماسْ قاغِل باغي يَزْلماسْ

Qul – sawï qalmas,*
Qag'il bag'i yazïlmas.

Keksalar so'zi, nasihati bekor ketmaydi, tolning ho'l novdasining bog'i yozilmaydi.

م (m)

بِيرِمْ *berim* – olingan qarz, beriladigan narsa. اَلِمْجى اَرْسْلانْ بِيرِمْجى سِجْغانْ *alïmchï arslan, berimchi sïchg'an* – oluvchi arslon, beruvchi sichqon.

ن (n)

بِيجِنْ *bichin* – maymun. Turklarda o'n ikki yil nomlarining biri.

تِيمِنْ *temin* – bundan oldin e تِيمِنْ كَلْدِمْ *min keldim* – bundan oldin, yaqinda keldim.

جُوذِنْ *chozïn* – cho'yan**. جُوذِنْ اَشِجْ *chozïn ashich* – cho'yan qozon.

سُوغُنْ *so'g'un* – piyoz. سُوغَنْ *sog'an* tarzida talaffuzi ham bor.

سُوغَنْ *so'g'an* – ilonning bir turi. سُوغَنْ يِلانْ *sog'an yïlan* – ko'zoynakli ilon (kobra).

سِيغُنْ *sïg'un* – o'simlik turi. سِيغُنْ أُتي *sïg'un otï* – ildizi odam shaklida o'sadigan bir o'simlik. U bilan jinsiy aloqa qilishdan ojizlanib qolgan kishilar davolanadi. Forslar buni سَتْرَنْكْ*** *satrang* deydilar. Uning erkak va urg'ochisi bor. Erkagidan erlar, urg'ochisidan ayollar foydalanadilar.

سِيغُنْ سَمُرْ *Sïg'un Samur* – Bug'raxonga zahar berilgan joyning nomi.

جاذَنْ *chazan* – chiyon (chayon).

---

* Olmaota nashrida *kal (qari).*

** V.Radlovda *mis,* Olmaota nashrida *bronza.*

*** Moskva nashrida اِسْتَرنك *(istrang).*

لاجِينْ *lachïn* – lochin. Bu yirtqich qushlardandir. Botir yigitlarni ham *lochin* deydilar.

فاعُولْ *FO'UL* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

قاتُونْ *qatun* – Alp Erto'nga qizlaridan tarqaganlarning nomi (maqomi). Maqolda shunday kelgan: خانْ ايشي بُلْسا قاتُونْ ايشي قَلِيرْ *xan ïshï bolsa, qatun ïshï qalïr* – xoqonning ishi bo'lsa, xotin ishi qoldirilar. Bu misol arablarning إذاجاءَ نَهْرُاللهِ بَطَلَ نَهْرُ عِيسَى (Agar Allohning daryosi oqsa, Iso daryosi quriydi)* degan iborasiga o'xshaydi **(207)**.

قاغُونْ *qag'un* – qovun. Maqolda shunday kelgan: قاغُونْ قَرْما بُلْسا اِنِيسى اِكّي اَلكِنْ تَكيرْ *qag'un qarma bolsa, ïzïcï ikki eligin tegir* – qovun talon bo'lsa, egasi ikki qo'li bilan tortadi. Bu maqol kishi o'z moliga haddan ortiq hirs qo'yadi, mazmunida qo'llanadi.

لاغُونْ *lag'un* – ichi chuqur qilib yog'ochdan yasalgan idish. Unda sut, qatiq va shunga o'xshash narsalar ichiladi. Yog'och tovoq.

IKKINCHI VA UCHINCHI UNDOSHLARI ORASIGA TURLI UNLILAR ORTTIRILGAN SO'ZLAR BO'LIMI [FA'AL فَعَالْ FA'UL فَعُولْ FA'IL فَعيلْ TARZIDAGI SO'ZLAR]

ج (ch)

بُقاجْ اَرْتْ *buqach art* – o'tish qiyin bo'lgan bir dovon.

بُقاجْ *buqach* – tovoq, qozon. اَشِجْ بُقاجْ *ashïch-buqach* – qozon-tovoq.

ر (r)

تَتارْ *tatar* – turkiy xalqlarning bir urug'i.

تَغارْ *tag'ar* – bug'doy va boshqa narsalar solinadigan qop.

تَقارَ *tawar* – tovar, mol, mato.

---

* Bu iboraga as-Saolibiy shunday izoh bergan edi: Alloh daryosi "dengiz" mazmunida, Iso daryosi esa Bog'doddagi ariqlardan biri (H.B.).

جَثارْ *chawar* – tutantiriq. جَفَرْ جُفَرْ *chawar-chuwar* shaklida juft holda qo‘llanadi.

سُقارْ *suqar** – har bir shoxsiz hayvon. Ikki chekkasigacha sochi yo‘q yoki sochi to‘kilib ketgan kal kishiga ham سُوقارْ *suqar* deyiladi. سُقارْ قُوىْ *suqar qoj* – shoxsiz qo‘y.

خُزارْ *Xuzar* – turk yurtidagi bir joy ismi.

ز (z)

كُفازْ *kûväz* – kibrlik, o‘zini katta oladigan odam.

مَرازْ *maraz* – qorong‘i kecha**.

مَرازْ *maraz* – muzd, ish haqi. Arg‘u va yag‘molar خِيارْ مَرازْ *xïjar maraz* deydilar.

غ (g‘)

تَشوغْ *tashug‘* – mato va boshqa narsalarni tashish, bir yerdan bir yerga ko‘chirish.

تُشاغْ *to‘shag‘* – tushov, eshak va otning (oldingi ikki) oyog‘ini bog‘lash, tushovlash.

ق (q)

بَجاقْ *bachaq* – nasorolar ro‘zasi.

تَلاقْ *talaq* – qora jigar, taloq.

تِلاقْ *tïlaq* – xotinlar avrati (chigilcha).

سُلاقْ *sulaq* – taloq, qora jigar (qipchoqcha) ت (t) س (s) ga almashgandir. Bu سِتُّ ning asli سِدّسُ bo‘lgani kabi طَسُّ yoki asli طَسْتُ bo‘lgani kabi. Nahv olimlari shuni qat’iylashtirgan. Quyidagi she’rda ناتْ so‘zi ناسْ o‘rnida kelgan.

جَزى الله بنى السِعْلاةِ
عَمْراً وقابُوسَ شِرارِ البات

Jazallahur banisi’lati ‘amron va qobusa shirar an-nati
(Amr va Qobus avlodlariga Allohning o‘zi ajr bersin)

ك (k)

بُدِيكْ *bûdik* – o‘yin, raqs.

---

* Moskva nashrida *soqar*.

** Moskva nashrida *indigo* deb berilgan.

بَزاكْ *bezäk* – bezak, ziynat. Bu so‘zning *bäzäk* varianti ham bor.

تَراكْ *täräk* – terak daraxti.

تِلاكْ *tiläk* – tilak, maqsad.

تُلاكْ *tûläk:* تُلاكْ يِلْقي *tûläk jïlqï* – tullagan hayvon, mollar **(208)** qishda junini to‘kib, yangi jun chiqarsa, “tulladi” deyiladi.

ل (l)

تُكالْ *tûgäl* – tamom, tugal. Butun narsaga ham tugal deyiladi.

تُكالْ اَلْغِلْ *tûgäl alg‘il* – butunlay ol, tugal, hammasini olgin.

قِڤالْ *qïval:* قِڤالْ بُرُنْ *qïval burun** – tepasi do‘ng, qirg‘iy burun, bu hammaga sevimlidir.

She’rda shunday kelgan:

[LXXXIX]

اَرْدِي سَنِي قِيزْ بُودِي اَنِكْ تالْ
يَيْلِرْ اَنِكْ اَرْتجى بُرْنِي تَقِي قِڤالْ

*Urdï säni qïz bo‘di** anïŋ tal,*
Yaylïr anïŋ artuchï burnï taqï qïval.

Kanizakni maqtab aytadi:

Seni yumshoq badanli qiz aldadi, (uning) badani yumshoqligidan ar’ar novdalari kabi egilar edi. Burni ham kelishgan qirra burun edi.

م (m)

جُرامْ *churam* – yengil o‘q bilan otish***. Bu oddiy bir o‘q otilishidan boshqacharoqdir. O‘q uzoqroq borsin uchun kishi uni chalqancha yotib otadi, bu xilda otilgan o‘qqa جُرامْ أَقي *churam oqï* – deyiladi.

---

* Bu yerda M. Koshg‘ariy iborasida bir lutf bor. Chunki arabcha وهومحمود deyilgan. Biz bu iborani *u sevimlidir* deb tarjima qildik. *Mahmud shunday qirra burundir* deb tarjima qilinsa ham bo‘ladi, deb izohlagan. Bu so‘z Olmaota nashrida *mag‘rurona ko‘tarilgan burun* leb izohlangan.

** Moskva nashrida *bodï.*

*** Olmaota nashrida *yengil o‘q otilib boradigan masofa.*

قُرامْ *quram:* كِشِيلارْ قُرامْ *quram kishilär* – shoh huzurida o‘tirgandek darajalariga qarab tartibli o‘tiruvchilar. كِشِيلارْ قُرامْ اُلْتُرْدى لارْ *kishilär quram olturdilar* – odamlar o‘z darajalariga qarab o‘tirdilar gapi mana shu asosdadir.

ن (n)

بُلانْ *bulan* – qipchoqlar mamlakatida bo‘ladigan katta gavdali hayvon, uni ovlaydilar. Uning bandsiz idish shaklli, osmonga qarab chiqqan ichi kovak bir shoxi bor. Unda qor, yomg‘ir suvlari to‘planadi. Urg‘ochisi cho‘kib, erkagi uning shoxidan, erkagi cho‘kib, urg‘ochisi uning shoxidan suv ichadi.

تِكِينْ *tegin* – aslida bu so‘z qul demakdir. كُمُشْتِكِينْ *kumûsh tegin* – kumushday toza rangli qul demakdir. اَلْبْ تِكِينْ *alp tegin* – bahodir qul. قُتْلُغْ تِكِينْ *qutlug‘ tegin* – muborak qul. So‘ng bu so‘zni Xoqoniya bolalarigagina xoslab aytadilar. Keyin bu so‘z birorta yirtqich qush nomi bilan juft holda ishlatiladigan bo‘ldi. جَقْرِي تِكِينْ *chag‘rï tegin* – hujumda lochindek qul. كُجْ تِكِينْ *kûch tegin* – kuchli, quvvatli qul. So‘ng bu ism Alp Erto‘nga bolalariga ham qo‘llana boshladi. **(209)** Alp Erto‘nganing bolalari biror ish, voqea, xabarni aytganda yoki yozganda otalariga hurmat yuzasidan o‘zlarini kamsitib, “qulingiz falon qildi” deb “qulingiz” o‘rnida “tegin” so‘zini ishlatar edilar. So‘ng bu so‘z ularga ot bo‘lib qoldi. Boshqa qullardan ajratish uchun bu so‘zning yoniga yana bir narsa qo‘shib ishlatiladi.

تُزُونْ *tûzûn* – yumshoq fe’llik, muloyim odam.

Maqol:

تُزُونْ بِرْلا اُرُشْ. اُوتُونء بِرلاْ ترشْما

Tözo‘n birlä urïsh, Utun birlä terishmä[*].

Yumshoq odam bilan olish, u sendan yengilishi mumkin, qattiq yuzli odam bilan olishma, u seni yengadi.

تُكونْ *tögûn* – dog‘, tamg‘a.

تُمانْ *tuman* – tuman.

جَرُونْ *charun* – chinor daraxti (yag‘mocha).

چِكِينْ *chikin* – tokzorlarda o‘sadigan bir o‘simlik. Tola-tola bo‘lib o‘sadi, uni hayvonlar yeydi.

---

[*] Moskva nashrida *tiräšmä*.

چِكِنْ *chikin* – ipak. چِكِنْ يِبِي *chikin jipi* – ipak ip.

چِكِنْ *chikin* – atlasni zar qubbali qilib tikish. چِكِنْ چِكْنادِي *chikin chiknädi* – atlasni zar qubbali qilib tikdi.

سَمَنْ *saman* – somon (chigilcha)

قُلانْ *qulan* – qulon, yovvoyi eshak.

قَبانْ *Qaban* – erlar ismidan.

قُتانْ *Qotan* – erlar ismidan.

كُكانْ *kökän* – buzoq va qo‘zichoqlarning arqonlari yoki sog‘iladigan biyalarning* sog‘ishda bog‘lanadigan arqonlari.

يِلْ كُكانْ *yel kökän*[254] – kamalak.

O‘RTASI HARAKATSIZ فَعْلى *FA’LI*, فَعْلُو *FA’LU*, فَعْلَى *FA’LO* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

ب (b)

تُرْبِي *turbï* – bir yoshli buzoq. Qarzdor, yordamchi ma’nolari ham bor.

كُرْبا *körpä ot* – kechki o‘simlik. كُرْبا يَمِشْ *körpä yämish* – birinchi marta terib olingandan keyin, ikkinchi qayta chiqqan hosil, meva. Yozda tug‘ilgan bolaga ham ko‘rpa o‘g‘il كُرْبا أُغُلْ *körpä og‘ul* deyiladi. Shuningdek, vaqtidan keyin tug‘ilgan qo‘zilar, echkilar, buzoqlar ham... ko‘rpa deyiladi.

كِرْبِيْ *kirpi* – tipratikon, kirpitikon. أُقْلُغْ كِرْبِي *oqlug‘ kirpi* – tipratikonning juda katta xili.

جَتْبا *chatïba* – ariq qazishga, to‘g‘on bo‘g‘ishga chiqmaganlardan qishloq oqsoqoli oladigan soliq (chigilcha). **(210)**

كنبا *känbä* – bir o‘simlik (kanjakcha).

بَرْتُو *partu*[255] – yaxtak, bir qavatli ustki to‘n, partuq.

بُرْتا *burta* – kiyimlarga chatiladigan girdak shakldagi yupqa zarlar.

تَخْتُو *taxtu* – yigirilmagan xom ipak.

---

* Olmaota nashrida *sigir*.

[254] Bu iboraning birinchi so‘zi bosma nusxada noaniqdir. Yomg‘irlik havoda quyoshning alohida joylanishi natijasida paydo bo‘luvchi ko‘k, sariq, qizil rangli chiziqlar ko‘rinishi, deb izohlangan.

[255] Shayx Sulaymon lug‘atida *partuq* degan so‘z bor. Bizda hozirgi orqasi bog‘ichlik, ish va ovqat mahalida tutiladigan *partuq* so‘zi kabi.

سُكْتي *sökti* – kepak (barsag‘ancha).

سُقْتُو *suqtu* – bu shunday ichaklarki, ularni jigar, go‘sht va turli ziravorlar bilan to‘latiladi, keyin qaynatib yeyiladi.

قِف *qïftu* – qaychi (chigilcha).

كِرْتُو *kirtû** – qasam.

كِرْتُو *kirtû* – rostlik, ishonch, haqiqat. O‘lik haqida: اُلْ كِرْتُو بِيرْدا اُلْ *o‘l kirtû jerdä o‘l* – u haqiqat yerida, u haqda yolg‘on gapirib bo‘lmaydi deydilar. اُلْ تَنْكريكا كِرْبِنْدي *o‘l Teŋrigä kirtindi* – u Xudoga ishondi va payg‘ambarini tasdiqladi.

بَرْجا *barcha* – barcha, butun, hamma. بَرْجا كَلْديلاَرْ *barcha keldilär* – hammalari kelishdi, barcha keldi.

She’rda shunday kelgan:

[XC]

Qoldachïqa miŋ yag‘aq,
Barcha bilä ayruq tayaq.

Tilanchiga ming yong‘oq, bularning ustiga yana suyanadigan hassa ham berishim lozimdir.

تَرْجي *terchi* – muzd, ish haqi oluvchi.

تنجُو *tunchu* – bir yutum ovqat, luqma.

جُمْجا *chömchä* – cho‘mich (o‘g‘uzcha).

جِنْجُو *jinjû* – marvarid, inju (o‘g‘uz va qipchoqcha). ج ى (y) j ga almashgandir.

جَنْجُو *chanchu* – ugra oshlarining xamirini yozadigan, xamir yoyadigan asbob, o‘qlov.

سِنْجُو *sinchû* – lochiradek juda yupqa ham, qalin ham bo‘lmagan bir turli non.

شَنْجو *Shanchu* – yuqori Chin yo‘lidagi bir shahar شانْجُو*Shanchu* ش (sh) dan keyingi “a” ni cho‘zib o‘qish yaxshi.

قَمْجي *qamchï* – qamchi. قِلِجْ قَمْجي *qïlïch qamchï* – qilich qamchi, qilichlik qamchi, ichida qilichi bor qamchi.

قَمْجي *qamchï* – ot, buqa va tuyalarning olati, ko‘pincha otga nisbatan aytiladi va اَتْ قَمْجي سي *at qamchïcï* deyiladi.

كَوْجي *kewchi* – Qashg‘ardan Uyg‘urgacha bo‘lgan joylarda qo‘llanadigan o‘lchov, u o‘n ritldan iborat (1 ritl = 306 gr**).

---

* Moskva nashrida *kertü*.

كُمْجُو *kömchû* – xazina. Ko‘milgan mol va yig‘ilgan narsa.

تَڤْغاجْ كُمْجُوسِي *tawg‘ach kömchûsi* – odatdagi xazina. Od qavmi xazinasi*.

مَنْجُو *manchu* – faqat kosiblarning ish haqi, boshqalarniki emas.

بُكدا *bûkdä*** – xanjar.

بَلْدُو *baldu* – bolta.

تَمْدُو *tamdu* – o‘t alangasi, yolqini. Buni تَمْدُقْ *tamduq* ham deydilar.

جِكْدِي *chökdi****: أُلْخسا جُكْدِي *chökdi uluxsa* – quloq tagidagi gardon osti suyagi.

سَمْدا *samda* – oyoqqa kiyiladigan sandal (chigilcha) **(211)**

سِنْدو *sïndu* – qaychi (o‘g‘uzcha).

قَمْدُو *qamdu* – bo‘yi to‘rt va eni bir qarich bo‘lgan bo‘z bo‘lagi. Buning ustiga uyg‘ur xonining muhri bosilib, savdo-sotiqda pul o‘rnida foydalaniladi. Eskirib, muhriga halal etsa, yetti yildan so‘ng yuvilib, yangi muhr bosiladi.

قَنْدا *qanda* – qayerda – joy to‘g‘risidagi so‘roq so‘zi. قَنْدا اَرْدِينْكْ *qanda erdiŋ* – qayerda eding? qayerda bo‘lding? Asli قَيْدا *qajda* so‘zidagi ى (i) ن (n) ga o‘zgargan, uning asli esa قَيُودا *qayuda*dir.

قَنْدا *qardu* – qattiq sovuqda funduk yong‘og‘i kattaligida suv yuzida oquvchi muz parchalari.

She’rda shunday kelgan:

[XCI]

قَرْدُونِي يِنْجُو سَقِنْمانكْ تُرْغونى مَنْجُو سِزنْمانكْ

بُلمادشقْ نانكْ كا سِقِنْمانْكْ بِلْكالارْ اَنِي يِيرارْ

Qardunï yinjû saqïnmaŋ, Bulmadïq neŋqä sewinmäŋ
*Tuzg‘unï manju sezinmäŋ, Bilgälär anï yïrar****.

Muz donalarini marvarid deb o‘ylamang, hadya ovqatni mukofot, ish haqi deb hisoblamang, bo‘lmagan narsaga sevinmang, hakimlar uni yoqtirmaydilar.

---

* Moskva nashrida 1 ritl 449,28 gr.

** Olmaota nashrida e*ski xazina.*

*** Moskva nashrida *bögdä.*

**** Moskva nashrida *jerär.*

كَنْدُو *kändû* – kandi, o‘zi, o‘z zoti, nafsi. اَيْدِي كَنْدُو اُلْ *ol kändû ajdï* – u o‘zi aytdi.

كُنْدِي *kûndi* – past, razil. كِشِي كُنْدِي اُلْ *o‘l kûndi kishi ol* – u past va razil odam. Gapni aniqlash uchun ba’zan yordamchi so‘z sifatida takrorlanib orttiriladi.

مُنْدا *munda* – munda, bunda, shu yerda. مُنْدا اُلْ *o‘l munda ol* – u shu yerda, u bunda.

She’rda shunday kelgan:

[XCII]

اَمْكَكْ سِزْنْ تُرْغُو يُوقْ مُنْدا تَمُو
اَنْكولُكْ كُرْمَدِبْ اَزُنْ خِقارْ

Emgäksizin turg‘u yo‘q munda tamu,
Ezgûlûgûk körmäzib ayun chïqar.

Bu dunyoda kishining mashaqqatsiz turishi hech mumkin emas. Biror yaxshilik ko‘rmay turib, odam dunyodan o‘tadi.

مِنْدا *mendä* – menda.

مَنْدو *mandu* – turk sirkasining nomi. Yaxshi uzum suvini olib, xumchaga solinadi va achitiladi. So‘ng ustiga toza musallas quyilib, bir kecha qo‘yiladi. Nihoyat, sirka bo‘lib yetiladi. Sirkaning eng yaxshisi shudir.

بُغْرا *bug‘ra* – erkak tuya بُغْراخانْ Bug‘raxon ismi ham shundan olingandir **(212).**

بُكْرِي *bûkri* – har bir bukri narsa.

تَتْرو *tatru* – har narsaning teskarisi, aksi.

تُغْرُو *tug‘ru* – qilich, pichoq, xanjar dastalariga taqiladigan popuk.

تَكْرا *tägrä* – tegra, atrof, qirg‘oq. قُذُغْ تَكْراسِي *quzug‘ tägräsi* – quduq atrofi.

جُبْرا *chubra* – eski kiyim.

جَغْرِي *chag‘rï* – lochin. جَغْرِي بَكْ *chag‘rï beg* – Chag‘ribek deyilgan odam ismi ham shundan.

چِغْرِي *chïg‘rï* – gardish, chig‘riq. كُوكْ چِغْرِيسِ *kök chïg‘rïsï* – osmon gardishi.

جِغْرِي *chïg'rï* – tegirmon parragi, suv chiqaradigan chig'iriq parragi. Ipak va ip o'raydigan charx. Umuman, har qanday g'altakka ham bu so'z qo'llaniladi.

She'rda shunday kelgan:

[XCIII]

جَغْرِي اَلِبْ اَرْقُنْ مُنُبْ اَرْقَرْ يَتَارْ
اَقَلَرْ كِيك تَيْغَنْ اِذِبْ تِلْكُو تُتَارْ

Chag'rï alib arqun *Awlar kejik tajg'an*
Mûnûb arqar yetär, *Izib tilkû tutar*.*

Bir kishining ovlashini sifatlab aytadi: qo'liga lochinni qo'ndiradi, chopqir otini minadi-da, tog' echkilarini tutadi: shalpangquloq, xipcha tozi itlar bilan yovvoyi hayvon va tulkilarni ovlaydi.

سَغْرِي *sag'rï* – maxsus, chidamli charm. Har narsaning terisiga ham *sag'rï* deyiladi. Shundan olib يِيرْ سَغْرِيسِي *yer sag'rïsï* – yer yuzi, sahni deyiladi. كِشِي سَغْرِيسِي يُوزْ *kishi sag'rïsï yûz* – odamning terisi yuzdir. Chunki yuz terisi issiq-sovuqqa chidamli va qattiqroq bo'ladi.

سِغْرا *sïg'ra* – dara, vodiy (o'g'uzcha).

سُوْرُو *sûwri* – uchi nayza kabi o'tkir narsa. Chirog'poya va six kabi uchi nayza kichik narsalar.

سُقْرُو *suqru* – ruxsatsiz. e اَ قْكا سُقْرُو كِرْدِمْ *Ewgä suqru kirdim* – uyga ruxsatsiz kirdim.

كُسْرِي *kösri* – qovurg'a.

كُفْرا *kûwrä* – har bir hayvon o'lgandan so'ng ichidagilari ketib, go'shti suyaklarida qurib qolgan holdagi gavdasi.

كَكْرا *käkrä* – tuya yeydigan achchiq o't.

بَنْزِي *banzï* – uzum kesish vaqti o'tgandan keyin ishkomda qolgan uzum (kanjakcha) **(213)**

سُنْزِي *sunzï* – burga jinsidagi bir jonivor. Men uni "bit" deb o'ylayman.

---

* Moskva va Olmaota nashrida bu misol *chag'rï* so'ziga tegishli ekanligi aytilgan.

جۆژو *chävjû* – tog‘larda o‘sadigan tanasi, shoxlari qizil bir daraxt. Qizil, achchiq doni bor. Shoxlarining yumshoq va qizilligidan xotinlarning barmoqlari unga o‘xshatiladi.

كَنْزِي *känzi* – chin to‘qimalaridan bir turi. U qizil, sariq va zangori kabi turli tuslarda bo‘ladi.

بُجْسِي *buxsï* – bir xil ovqat: bug‘doy qaynatiladi, keyin bodom mag‘zi bilan qo‘shib xumchaga solinadi, ustiga arpa suvi quyiladi va shu holda qo‘yib achitiladi. Bug‘doyi yeyiladi, suvi ichiladi.

تُجْسِي *tuxsï* – turklarning bir toifasi. Quyosda turadilar. Ularni *tuxsi chigil* deydilar.

تَوْسِي *täwsi* – dasturxon.

تُمْسا *tûmsä* – minbar, baland yer (o‘g‘uzcha). Aslida bu so‘z turkcha emasdir.

خَفْسِي *xafsï* – kichik quticha, huqqa.

تُتْشى *tutshï* – tutash, yopishgan. اَنِكْ يِيرِي مَنِكْ يَيرْكا تُتْشِي اُلْ *anïŋ jeri meniŋ jergä tutshï ol* – uning yeri mening yerimga tutash. Bu so‘zda ج bilan ش almashib kelgan. تُتْجِي *tutchï* ham deydilar.

تُتاشِي *tutashï* – tutashgan, yopishgan, birlashgan. مَنْ سِنْكا تُتاشِي بَرِيرْ مَنْ *men seŋä tutashï barïrman* – men senga tutashib boraman.

جَخْشُو *chaxshu* – huzaz o‘simligi. U bilan ko‘z og‘rig‘i davolanadi. U asl turkcha emasdir.

قَرْشِي *qarshï* – shoh qasri.

قَرْشِي *qarshï* – teskari, qarshi. تُونْ كُونُنْ قَرْشِيسِي اُلْ *tûn kûnûŋ qarshïsi ol* – tun kunduzning qarshisidir.

قَرْشِي *qarshï* – ikki bek orasidagi qarshilik. اُلْ بَكْ اَنِكْ بِرْلا قَرْشِي اُلْ *ol beg aniŋ birlä qarshï ol* – bu bek u bek bilan qarshidir.

قَوْشِي *qawshï* – tutash, yopishiq, birikkan. قَوْشِي قاشْ *qavshï qash* – tutash va birikkan qoshli.

بَتْغا *batg‘a* – qalpoq tikish uchun ishlatiladigan namat va yung qo‘yib qirqiladigan taxtacha.

تُزْغُو *tuzg‘u* – yo‘lda ketayotgan tanish yoki yaqinlarga chiqarib beriladigan ovqat hadyasi.

تَمْغا *tamg‘a* – shoh va boshqalarning tamg‘asi, muhri.

تَمْغا *tamg‘a* – dengiz, ko‘l va vodiylarga quyiladigan suvning bir tarmog‘i. Daryoda qayiq to‘xtaydigan joy ham *tamg‘a* deyiladi **(214)**

She'rda shunday kelgan:

[XCIV]

تَمْغا سُقِي اَشْرا جِقِبْ تاغِغْ اُتارْ
اَرْتُجْلَرِي تَكْرا اُنُبْ تِزْكِنء يَتارْ

Tamg'a suvi tashra chiqib tag'ig' ötär,
Artuchlari tägrä unub tizgin yätär.*

Bu suvning tarmog'i toqqa va tog' atrofiga tarqaladi, siljiydi. U yerlarda sarv daraxtlari ot tizimidek qatorlashib ko'karadi.

جُفْغا *chufg'a* – shoshilinch choparning yo'lda oladigan oti, ma'lum manzilga yetganda, uni qoldirib, boshqasini minadi.

جُفْغا *chufg'a* – yo'l boshlovchi, rahbar (qipchoq va o'g'uzcha). Maqolda shunday kelgan: قَلِنْ قُلانْ جُفغاسِزْ بُلْماسْ *qalin qulan chufg'asiz bolmas* – mollar podasi yo'lboshchisiz bo'lmaydi. Bu maqol ulug' ishda boshqalarga ergashish va itoat qilishga buyurilgan kishilarga nisbatan aytiladi.

سُرْغُو *so'rg'u* – qortiq [qon olishda qo'llanadigan asbob].

سَلْغا *salg'a:* سَلْغا اَتْ *salg'a at* – boshi qattiq ot.

قَبْغا *qapg'a* – (tog' darasi) qopqa, darvoza**.

قَزْغُو *qazg'u* – qayg'u, g'am.

قُدْغُو *qudg'u* – pashsha.

قَرْغا *qarg'a* – qarg'a.

Maqol:

قَرْغا قَرِيسِنْ كِمْ بِلِيرْ. كِشي اَلاسِنْ كِمْ تَبارْ

Qarg'a qarisin kim bilir,
Kishi alasin kim tapar.

(Qarg'aning yoshidan qarisini kim ayira oladi,
Kishining ko'nglidagi kim bila oladi).

Shu baytda ham kelgan:

---

* Moskva nashrida *önüp.*

** Moskva nashrida *tog' dovoni.*

[XCV]

قَرْغا قَلي بِلْسا مُنْكَنْ اُلْ يُزْ سُقارْ
اَ قْجِي يَشِبْ تُرَغْ تَبا مَنْكا بَقارْ

Qarg'a qalï bilsä, muŋïn o'l buz soqar,
Awchï yashïb tuzaq taba meŋgä baqar.

Qarg'a ochlik, tashnalikning qiyinchiligini sezsa, muzni teshadi; bekinib turgan ovchini ko'rmay, uning tuzog'idagi donlar uchun parvo qilmay kiraveradi.

قُرْغو *qurg'u:* اَرْ قُرْغو *qurg'u er* – yengil tabiatli odam.

قَرْغو *qarg'u* – dushman xavfidan saqlanish uchun eng baland yerga qurilgan minora shaklidagi bino bo'lib, dushman ko'rinishi bilan tezdan qurollanishni bildirish uchun u yerga o't yoqiladi.

قَشْغا قُوىْ *qashg'a qo'j* – qashqa qo'y.

قَشْغا اَتْ *qashg'a at* – qashqa ot, qashqa tuyaga ham shu so'z ishlatiladi.

قَشْغا بُغْرا *qashg'a bug'ra* – ikki joyning nomi.

قَمْغي *qamg'ï* – har bir bukilgan va egri narsa. Yuz falajiga uchragan kishiga قَمْغي يُوزْلُكْ *qamg'ï jûzlûk* deydilar.

ڤ (w)

تَلْوا *tälwä* – devona, telba.

قَلْڤا *qalwa* – temirsiz, yog'ochdan qilingan uchi dumaloq o'q **(215)**

ق (*q*)

بُرْقى نانَكْ *burqï näŋ* – tirishgan va burishgan narsa. Jahli chiqqan kishining tirishgan peshonasiga ham shunday deyiladi.

تَرْقا *tarqa* – g'o'ra uzum. Bu so'zning تلقا *talqa* shakli ham bor.

تُرْقُو *turqu* – ipak kiyimlik.

Maqolda shunday kelgan:

تَڤْغاجْ خانِكْ تُرْقُو سي تَامْ تَنْكْلامَذِبْ بِجْماسْ

Tawg'ach xanniŋ turqusï telim teŋlämäzib bïchmas

Xitoy xoqonining ipak gazmoli ko‘p, lekin o‘lchamay kesilmaydi.

Bu maqol ishni boshida puxta o‘ylab qilishga undab, isrofgarchilikka qarshi qarata aytiladi.

تَلْقا *talqa* – g‘o‘ra uzum. ل (l), ر (r) ning o‘rniga almashgan.

تَلْقُو *talqu* – bukilgan, o‘ralgan narsa. تَلْقُو يِشغ *talqu yïshïg‘* – bukilgan, o‘ralgan arqon.

جَنْقا *chanqa* – bir xil tuzoq.

قَتْقي *qatqï:* قَتْقي كِشي *qatqï kishi* – hech kimga bo‘ysunmaydigan o‘jar odam.

قُتْقى اَرْ *qutqï er* – xushmuomala, tavoze’li odam.

ك (k)

بَرْكا *bärkä* – o‘g‘rilarni urish va eshakni haydashda ishlatiladigan xarcho‘p, qamchi.

بُرْكا *bûrga* – burga. Yengil tabiatli kishini unga o‘xshatib بُرْكا كِشي *bûrgä kishi* deyiladi.

بَيرْگُو *bärgû* – qarz. اَنِڭْ مَنْكا بيرْ اَتْ بِيرْگُو سي بارْ *anïŋ mäŋa bir at bärgûsi bar* – uning mendan bir ot qarzi bor.

بَلْگُو *bälgû* – belgi, alomat, nishon.

Maqol: قُتْ بَلْگُوسي بِلِكْ *qut bälgûsi bilik* – baxt belgisi ilm va aqldir.

بِلْكا *bilgä* – hakim, hikmatshunos.

بِلْكا *bilgä* – olim, bilag‘on.

بِلْكا *bilgä* – oqil, aqlli.

She’rda aytiladi:

[XCVI]

بِلْكا اَرِك اَذْگُو تُتْبْ سُوزِنْ اِشِتْ
اَرْدَمِني اُگْرَنِبَنْ اِشْقا سُرا

Bilgä erig ezgû tutub sözin eshit,
Erdämini ögränibän ïshqa sura.

Ilmli, aqlli odamlarni hurmat qilib, so‘zlarini tingla. Ilmlarini, hunarlarini o‘rganib, amalga oshir.

بِلْكا بَكْ *bilgä beg:* ilmli bek – aqlli, donishmand bek **(216)** Uyg‘ur xoni كُولْ بِلْكا خانْ *Köl bilgä xan* deb atalar edi, buning ma’nosi aqli ko‘ldek demaqdir. Aqlli kishiga بُگُو بِلْكا *bögû bilgä* deydilar.

تِرْكِي *tergû* – turli ovqatlar bilan to‘la dasturxon.

تِرْكِي *tergû* – dasturxon. Maqolda shunday kelgan: تِلِنْ تِرْكِي كا تكيِرْ *tilïn tergigä tegir* – shirin, yoqimli so‘z bilan kishi dasturxonga yetishadi. Bu maqol kishi o‘z fazilatini tili orqali bildirishi kerak, degan arabcha اَلْمَرْءُ مَجْبُوٌّ تَحْتَ لِسانِهِ maqolga o‘xshaydi.

تَزْكِي *täzki:* تَزْكِي بُلْدِي *täzki boldï* – odamlarning dushman bosib kelish xavfidan qo‘rqib qochishiga nisbatan ishlatiladi.

تِلْكُو *tilkû* – tulki. Bu so‘z bilan qiz bola ham ifoda qilinadi. Biron xotin tuqqanda doyadan: تِلْكُومُو تُغْدِي اَزُوبُريمُو *tilkûmû tug‘dï azu börimû* – tulki tug‘ildimi yoki bo‘rimi deb so‘raladi. Ya’ni qizmi yoki o‘g‘ilmi demakdir. Qizlar aldoqchi hamda yalinchoq bo‘lganlari uchun tulkiga, o‘g‘il bolalar ulardagi botirlikka asosan bo‘riga o‘xshatiladi.

تِلْكا *tilkä* – tilim, bo‘lak. بِيرْ تِلْكا اَتْ *bir tilkä et* – bir bo‘lak go‘sht. Uzunasiga kesilgan har narsaga ham تِلْكا *tilkä* deyiladi. بِيرْ تِلْكا بِيرْ *bir tilkä yer* – uzunasiga ayrilgan bir bo‘lak yer.

جَجْكا *chächkä* – to‘quvchilarning (ip taraydigan) tarog‘i.

جُرْكُو *chûrkû* – yosh bolalardan siyging keladimi deb so‘ralganda: جُرْكُو بارْمُو *chûrkû barmu?* deydilar.

بُتْكُو *bûtkû* – axlat (bolalarga xos ravishda qo‘llanadi). Bolalarga tush qilasanmi deb so‘ralganda بُتْكُو بارْمُو *bûtkû barmu?* deyiladi.

چِلْكُو *chilkû:* چِلْكُو اَتْ *chilkû at* – to‘q sariq ot.

سِرْكا *sirkä* – sirka.

سِرْكا *sirkä* – boshdagi bit sirkasi.

كَتْكِي *kätki:* كَتْكِي اَتْ *kätki at* – ko‘kragi chiqqan ot.

كُتْكِي *kûtki* – tuproq uyumi, tepalik.

كَذْكُو *käzgû* – kiyiladigan har bir narsa.

كُلْكُو *kûlgû* – kulgi, hushdan ketkizuvchi sakta kasalligiga ham كُلْكُو *kûlgû* deydilar. اَرْ كُلْكُو بِرْدِى *er kûlgû berdi* – odamni sakta tutdi. Bu so‘zning كُلْتُكُو *kûltgû* ravishida talaffuzi ham bor.

كَرْكِي *kärki* – yo‘ng‘ich.

كُرْكا *körkä* – yog‘och kosa, zarang kosa (kanjakcha).

ل (l)

بُتْلُو *botlu* – tuya burniga o‘tkaziladigan cho‘p **(217)**

بِرْلا *birlä* – birga. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَرلْدِي *ol myoniŋ birlä erdi* – u men bilan birga edi. Yengillik uchun ر (r) ni tushirib, بِلا *bilä* deyish ham bor.

ببلي *bibli* – uzun murch, dori fulful.

تُبْلُو *tublu* – go'r, qabr. Birov qarg'alganda تَبْلُوقا تُلْ *tabluqa tol* – "go'rga to'lgur", "go'rga kirgur" deyiladi.

تُقْلي *toqlï* – to'qli, olti oylik qo'chqor, qo'zi.

جَفْلي *chaflï* – lochin.

جَغْلا *chag'la* – Uch qabilasidagi yaylovning nomi.

شُغْلُو *shug'lu* – ituzum.

م (m)

بِجْما *bïchma:* بِجْما يرينجغا *bïchma jopïnchqa* – o'rilgan beda, o'rilgan yo'ng'ichqa. Oxiriga م va ا harflari qo'shib, majhul sifatdosh ma'nosida qo'llanadigan so'zlar ham oddiy ismlar qatori ishlatilgani uchun men ularni ham bayon qildim.

تُتْما *tutma* – sandiq.

تُرْما *turma* – turp, sabzi سَرِغْ تُرْما *sarïg' turma* deyiladi. Arg'uliklar sabzini كيزْرِي *kizri* deydilar. Bu so'zni ular forsilarning كَزَرْ *äzär* so'zidan buzib olganlar. O'g'uzlar uni كَشُرْ *keshûr* deydilar. Ular ham bu so'zni forslardan olganlar. O'g'uzlar forslar bilan aralashgach, ba'zi so'zlarni unutdilar va ularning o'rniga forscha so'zlar qo'llay boshladilar. Masalan, ular turkcha قُمْغانْ *kumg'an* o'rnida forscha oftoba; بَقَنْ *baqan* – bo'yintumor o'rnida: قَلِيدَه *qalïda* so'zini qo'llaydi, buning arabchasi *qilada*.

O'g'uzlarning shevasi nozikdir. Juft holda qo'llanadigan so'zlardan ot va fe'llarning biri asosiy so'z, ikkinchisi ergashma so'z bo'ladi. O'g'uzlar boshqa turklarda ayrim holda ishlatilmaydigan ergashma so'zning o'zini ishlata beradilar. Masalan, bir narsa bir narsaga aralashsa, turklar قَتِي قَرْدِي *qattï qardï* – aralash-quralash bo'ldi, deydilar. Bu yerda قَتِي *qattï* so'zi asos va asli bo'lib, قَرْدِي *qardï* so'zi ergashmadir. O'g'uzlar shu ma'noda قَرْدِي *qardï* so'zining o'zinigina qo'llab, asosiy so'zni tashlaydilar. Shuningdek, turklar „yaxshi" ma'nosini anglatish uchun juft holda: اَذْكُو يَقْلاقْ *ezgû jawlaq* deb qo'llaydilar. O'g'uzlar ularni yolg'iz holda ishlatadilar **(218).**

تِزْما *tizmä* – ishtonbog', to'rvaning bog'i va umuman, har narsani yig'ib bog'lash uchun ipdan maxsus qilingan bog'ich.

تَگْما *tägmä* – har bir, turli ma'nosini beruvchi so'z.

Maqol: تَگْما كِشي اُوزْ بُلماسْ. ياتْ يَغْقْ تُوزْ بُلماسْ *tägmä kishi öz bolmas, jat jag'uq tûz bolmas* – har bir kishi o'zingday bo'lmaydiki, unga sir aytib ishonsang, suyansang; begona va yaqinlar bir xilda bo'lmaydi.

تُگْما *tûgmä* – ko'ylak, chopon va qalpoqlar bog'ichi, tugmasi.

تِگْما نارسْ *tikmä näŋ* – tikilgan narsa.

چَلْما *chalma** – chalma; qo'y, tuya va boshqa mollar qiyidan kesib olib, qishda yoqish uchun quritiladigan tezak.

سَتْما *satma* – bog'bonning havozasi. Qorovul kechasi bog'ni poylashda daraxt tepasida o'tirish, yotish uchun hozirlagan joyi.

سُزْما *sûzmä* – suzma.

قَتْما *qatma:* قَتْما يُوغا *qatma jug'a* – yog'da pishiriladigan qat-qat non [qatlama].

قَرْما *qarma* – talon-taroj. نانْكْ قَرْمالادي *neŋ qarmaladï* – narsani talon-taroj qildi.

قِرْما *qïrma* – konus shaklidagi narsa. قِرْما تُبِقْ *qïrma topïq* – konus shaklidagi g'irg'irak.

كَسْما *käsmä* – nayza, o'qning yassi uchi.

كَسْما *käsmä* – yol.

She'rda shunday kelgan:

[XCVII]

تُنْلا بِلا بَسْتِمِزْ تَگْما يِنْگَقْ بُسْتِمِزْ
گَسْما لِرِنْ گَسْتِمِزْ مِنْگَلْقْ اِرِنْ بِجْتِمِزْ

Tûnlä bilä bastïmïz, Kesmälärin kestimiz,
Tegmä yaŋaq bustïmïz, Mïŋlaq erin bïchtïmïz.

Uyg'urlarga qarshi jangni ta'riflaydi: kechasi bosdik, har tomondan biqinib kirdik, hatto otlarining yollarini kesdik, Mingloq odamlarini o'ldirdik.

[Tun bilan (tunda) bosdik, har tomondan biqinib kirdik, (hatto otlarining yollarini kesdik). Mingloq odamlarini o'ldirdik]. (Mingloq bir joyning otidir).

بَگْنِي *bägni* – arpa, bug'doy va tariqdan yasalgan ichimlik.

---

* Moskva nashrda bu so'zning asosiy ma'nosi *loy* deb berilgan.

بَغْنا *bag'na* – pog'ona, narvon poyasi.

تَغْنا *tag'na* – yemakning bir turi تَغْنا يَفا *tag'na java* deb ataladi. Qatiq bilan aralashtirib tutmoch oshiga qo'shiladigan ko'kat.

تَكْنا *täkna* – tog'ora.

جُرْني *churnï* – turk tabiblari tomonidan yasaladigan surgi dori.

چِكْنا *chignä* – surgi (yag'mocha).

خَسْني *xasnï* – bolalarni o'stirish uchun yalatiladigan bir dori **(219)** bo'lib, Hindistondan keltiriladi.

قُشْني *qoshnï* – qo'shni. O'g'uzlar ن (n) harfini ش (sh) harfidan oldin qo'yib قُنْشي *qonshï* deydilar. Har ikkisi ham qoidaga mos va to'g'ridir.

فَعْلانْ *FA'LON*, فُعلانْ *FU'LON*, فِعْلانْ *FI'LON* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

ب (b)

تُرْبُنْ *turbun* – istash, izlash, solishtirish. اَنِكْ اَ قِنْ تُرْبِنْلا *anïŋ ewin turbunla* – uning uyini izla, qayerda ekan.

تَرْبين *tarbïn* – o'zlarining boshliqlarigagina bo'ysunuvchi turklar jamoasi.

ت (t)

تَرْتين *tartïn* – yegulik mahsuloti.

تَشْتين *tashtïn* – tashqaridan, chetdan. اَرْ تَشْتينْ بَرْدي *er tashtïn bardï* – odam tashqaridan bordi.

چِكْتانْ *chiktän* – ot egari ustidan yopiladigan yopinchiq.

قَفْتانْ *qaftan* – to'n, ustki kiyim.

ج (ch)

بَرْجانْ *Barchan* – bir joyning nomi.

تَبْجانْ *tabchan* – stol shaklidagi uch oyoqli bir asbob, qo'l yetmagan balandda qolgan uzumlarni unga chiqib uzishadi.

جرجانْ *jurjan* – Chin yo'lida musulmonlar chegarasidan biri.

خ (x)

بَرْخانْ *Barxan* – Quyi Chinning nomlanishi. U Qashg'ar yaqinidagi tog' tepasidagi qo'rg'on bo'lib, uning ostida tilla kon bordir.

بُرْجانْ *burxan* – but. Haykalga بَذَرْ بُرْخانْ *bazar* burxan* deyiladi.

تَرجانْ *tarxan* – bek ma'nosida. Islomiyatdan oldin qo'llangan maqom, martaba (arg'uchadir).

د (d)

چندانْ *chïndan* – sandal yog'ochi. چنْدانْ آتْ *chïndan at* – jiyron ot, qizil gul rangli ot.

ر (r)

تَوْرانْ *tavran* – tolalarni to'plab, undan ishtonbog'lar va sopqon bog'lari himariladigan ip.

سَبْرانْ *Sabran* – o'g'uzlar shaharlaridan biri. Odamlar arabcha ص (sod) harfi bilan صَبْرانْ *sabran* deb talaffuz qiladilar. Holbuki, turk tilida sod {ص} yo'qdir.

سُيْرانْ *suyran* – minoraga o'xshash har bir uzun narsa (o'g'uzcha).

س (s)

تُگْسِنْ *tûgsin* – to'rt burchakli qilib tugiladigan bir turli tugun. She'rda shunday deyiladi:

[XCVIII]

تَگْما جَجاكْ اُگْلْدِي بُقْقْلَنِبْ بُگْلْدِي
تُگْسِنْ تُگُونْ تُگْلْدِي يَرْ غاليمَتْ يُرْگَشُورْ

Tägmä chächäk ökûldi, *Tûgsin tûgûn tûgûldi*
Buquqlanïb bûkûldi, *Japg'alïmat* yûrkäshûr**.*

Shoir yozni tavsif qilib aytadi: gullar ko'paydi, go'yo gul g'unchalari burchakli tugunlarga o'xshab, bir-biriga o'ralib ketgan, g'uncha yorilishga yaqin turadi.

[Har xil gullar to'dalandi. Gul g'unchalari burchakli tugun (guldasta) singari tugildi. G'unchalar yorilishga (ochilishga) yaqinlashgan edi].

تُگْسِنْ *tûksin* – xalq ichidan chiqqan, xondan uch daraja **(220)** past amaldagi kishi.

---

* Moskva nashrida بزّرْ *bäðäz.*

** Moskva nashrida يَزْ غَلِمَتْ *jaz (?) yalïmat.*

*** V.V.Radlov lug'atida bu so'nggi misra *jazlip jana jörgäšür* deb tabdil qilingan va "ochilib yana bir-biriga chirmashadi" degan tarjima berilgan.

تُقْسُونْ *to'qson* – to'qson. Asli تُقُزْ أونْ *to'quz on* – to'qqiz o'n bo'lib, ikki so'z keyin birlashib ketgan.

سَخْسِينْ *Caxsïn* – Bulg'or yaqinidagi bir shahar. U Suvardir.

سَكْسُونْ *säkson* – sakson. Asli سَكِيزْ أونْ *säkiz on*. Ikki so'z birlashtirilib, bir so'z holiga keltirilgan.

كُبْسُونْ *kûbsûn** – to'shak, tagiga solib yotiladigan to'shak.

كِمْسانْ *kimsän* – do'ppi va kulohlarga ishlatiladigan, taqiladigan yupqa va girdak oltin kulchalari.

ش (sh)

كِرْشانْ *kirshän* – qo'rg'oshin upa.

كُكْشِينْ *kökshin:* كُكْشِينْ نانْكْ *kökshin neŋ* – osmon rangli har narsa.

غ (g')

بَرْغانْ *barg'an* – mirta daraxtining mevasi.

بَشْغانْ *bashg'an* – ellik-yuz ritl og'irligida bo'ladigan katta bir baliq. Jamoaning kattasini ham shunga o'xshatib بُدنْ بَشْغانِي *budun bashg'anï* – jamoa ulug'i, raisi, deb ataydilar.

تُتْغونْ *tutg'un* – asir, tutqun.

تَذْغُونْ *tazg'un*** – Frot va unga o'xshash katta daryo***. Bu so'z ham "o'kuz" so'zi kabi har bir oqar soyga ishlatilgani kabidir.

تَلْغانْ *talg'an ik* – tutqaloq kasali.

سِجْغانْ *sïchg'an* – sichqon. Maqol: أَلْدَجِي سِجْغانْ مُوشْ تَشْقَقِشِيرْ *öldächi sïchg'an mush tashaqï qashïr* – o'ladigan sichqon mushuk tashog'ini qashiydi. O'limi bir narsaga bog'liq bo'lgan kishi o'sha narsa atrofiga o'zini urishi kabi hollarda aytiladi. Arabcha أَلْباحِثُ بِالْمُدْيَةِ maqoli kabi.

سِجْغانْ *sïchg'an:* سِجْغانْ پِيلِي *cïchg'an yïlï* – turkcha o'n ikki yildan birining nomi.

سَرْغانْ *sarg'an* – sho'rhok yerda o'sadigan o'simlik. Bu xil yerlarga سَرْغانْ پِيرْ *sarg'an jer* – sho'rxok er deb ataladi. Qamishi qurib qoladigan to'qayga *sarg'an qamïsh* deyiladi.

قَزْغانْ *qazg'an:* قَزْغانْ پِيرْ *qazg'an yer* – o'nqir-cho'nqir, botqoqlik yer, seryoriq yer.

---

* Moskva nashrida *köpsün.*

** Moskva nashrida *tadyun.*

*** Moskva nashrida Frot vohasi kabi katta voha, deb tarjima qilingan.

Maqolda shunday kelgan:

قُشْ يَڤُزِي سَغْزِغانْ يَغاجْ يَڤُزِي آزْغانْ
يِيرْ يَڤُزِي قَرْغاتْ بُدُنْ يَڤُزى بَرْسْغانْ

Qush yawuzï sag'izg'an, Yer yavuzï qazg'an,
Yïg'ach yawyzï azg'an, Bodun yawuzï barsag'an[*].

(221) Qushning eng yaramasi, yovuzi zag'izg'on, daraxtning eng yaramasi azg'on daraxti, bu shunday daraxtki, uning oq va sariq guli, zirakka o'xshash osilib turadigan qizil mevasi bo'ladi. Bizda bu daraxt tokzorlarning etagiga ekiladi. Chunki u o'tinlikka yaramaydi, yoqilganda olovda parchalanib sachraydi, uydagi kiyim va boshqa narsalarni kuydiradi. Yerlarning yaramasi o'nqir-cho'nqir yer. Chunki o'tov qurishga ham, ekin ekishga ham yaramaydi. Odamning yaramasi Barsag'onda turuvchilardir, chunki ular yomon qiliqli, baxil kishilardir.

قُزْغُونْ *quzg'un* – qora qarg'a, quzg'un.

Maqolda shunday kelgan: بُرِينِڭْ أُرْتَقْ قُزْغُونِڭْ يِغاجْ باشِنْدا *börinig ortaq quzg'unïg yïg'ach bashïnda* – quzg'un bo'rining ovidan foydalanishda uning o'rtog'i. U o'zining ovlagan narsasini yesa daraxt ustida yeydi. Bu so'z arablarning يَرْبِضُ حُجْرَةً وَ يَرْعَى وَسَطاً *Og'ilda yotib, o'rtada o'tlaydilar* degan maqollariga o'xshaydi.

قُشْغُونْ *qushg'un* – hayvonlar yeydigan ho'l qamish.

قُشْغُونْ *qoshg'un* – rovoch. أُشْغُونْ *ushg'un* talaffuzi ham bor.

قُمْغانْ *qumg'an* – obdasta, qumg'on.

مُنْغانْ *mung'an* – ezma, sergap. مُنْغانْ كِشِي *mung'an kishi* – ezma, sergap odam.

ق (*q*)

بَرْقِنْ *barqïn:* بَرْقِنْ كِشِي *barqïn kishi* – qasd qilgan safaridan hech narsa qaytara olmaydigan sayohatchi.

بُرْقُونْ *turqun:* تُرْقُونْ سُوڤْ *turqun suw* – turg'un suv.

تلقان *talqan* – tolqon.

She'rda shunday kelgan:

[XCIX]

---

[*] Moskva nashrida *barsyan.*

أُغْلُمْ أُكُتْ اَلْغِلْ بِلِك سِزْ لِكْ كِتارْ
تَلْقانْ كِمِنْكْ بِلْسا اَنْكَرْ بِكْمَسْ قَتارْ

Og'lum ögit alg'il biliksizlik ketär,
Talqan kimiŋ bo'lsa aŋar bäkmäs qatar.

O'g'lim, o'git-kengashimni qulog'ingga ol, bilimsizlikni tashla. Kimning talqoni bo'lsa, shinniga qoradi. Shuningdek, aqlli kishi nasihatni qabul qiladi.

جَلْقَنْ *chalqan* – yaraning yoyilishi, uning bir yerdan ikkinchi yerga o'tishi. Masalan, kishining oyog'i shishsa, uning taqim taglariga bez kelgani kabi.

قَلْقانْ *qalqan* – qalqon. Boshqacha talaffuzi ham bor: *qalqaŋ*.

She'rda shunday kelgan:

[C]

قِقْرِبْ اَتِغْ كَمشَلِمْ قَلْقَنْ سِنْكُونْ جُمْشَلِمْ
قَيْبَبْ يَنا يُمْشَلِمْ قَتْغي يَغي يُقْلسُونْ

Qïqrïb atïg' kemshälim, Qaynab yana yûmshälim,*
*Qalqan sûŋûn chömshälim**, Qatg'ï yag'ï yuvïlsun.*

(222) Shoir dushmanni tavsiflab aytadi:

Biz shovqin-suron bilan dushman ustiga hujum qilamiz, qalqon va nayza bilan zarba beramiz, uramiz, jangda shiddat ko'rsatamiz, keyin yarashish so'ralsa, to'xtaymiz. Shunday qilsak, qattiq dushman yumshaydi.

[Shovqin-suron bilan ot choptiraylik, qalqon va nayzalarni ishga sol. Qaynaylik, so'ng tinchlanaylik, qattiq yov yumshasin].

ك (k)

تَرْكَنْ *tärkän* – viloyatlarga podshoh bo'lganlarga nisbatan xoqoniya toifasidan aytiladigan xitob. Xoqonlik va podshohlik tepasida bo'lmagan kishiga bu aytilmaydi. Bu so'zning ma'nosi "ey, itoat qilinuvchi", demakdir.

تَرْكِنْ *tärkin* – tez, darrov, shoshqin. تَرْكِنْ كَلْ *tärkin kel* – tez kel. Asli تَرْكْ *terk*, ya'ni tezlikdir.

---

* Moskva nashrida *jumšalïm*.

** Moskva nashrida *čumšalïm*.

تُرْكُنْ *tûrkûn* – qavm, qabila yig‘ini joyi, ota-onaning uyi. قِزْ تُرْ كُنِكا كَلْدِي *qïz tûrkûŋa keldi* – qiz otasining uyiga keldi.

She’rda shunday kelgan:

[CI]

كصلسا اَبَنْكْ تُرْكَنِمْ اَيِلْكَمَتْ تُرْكُنِمْ
يَذِلْمَغِي تَرْكِيمْ اَمْدِي جَرِكْ جَرْكَشُورْ

Kälsä abaŋ tärkänim, Yazïlmag‘ï tärkinim,
Ätilkimät tûrkûnim**, Ämdi chärik järkäshûr.*

Xoqonni yaboqu urushiga yordamga chaqirib, qiziqtirib aytadi: Xoqon kelsa, to‘dam tuzaladi, qabilam uylari buzilmaydi. Hozir urush safi tekis bo‘ldi, e xoqon, mening oldimga yetib kel:

[Xoqonim kelsa, toifam holi yaxshilanadi, elim tarqalib ketmaydi. Hozir askar saf tortmoqda].

تَرْكِنْ *tärkin:* تَرْكِنْ سُوقْ *tärkin suv* – turib qolgan, balchiqli suv.

تَرْكِنْ *tärkin:* تَرْكِنْ سُو *tärkin sû* – to‘plangan askar, to‘plangan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi.

تَرْكَنْ *Tärkän**** – Shosh [Toshkent]ning nomi. Uning asli Tashkand bo‘lib, toshdan qurilgan shahar demakdir. اَبُو بَكرِ الْقَفَّالُ الْشَشِيّ Abu Bakr Qaffol Shoshiy shu shahardandir.

تُشْكُنْ *tûshkûn* – “kasiro” deyiladigan tikanli bir daraxt.

جَتْكَانْ *jätgän* – yugan bog‘i, jilovi.

جُمْكَانْ *chûmgän* – o‘tzor, shirin ajriq.

چِوْكُنْ *chiwgin:* اشْ چِفْكِنْ *chiwgin ash* – to‘q tutadigan, semirtiradigan ovqat.

چِوْكِنْ *chiwgin:* اُتْ چِفْكِنْ *chiwgin ot* – hayvonlarni semirtiradigan o‘tlar.

سِزْكُنْ *Sitgûn* – o‘g‘uz shaharlaridan biri.

سُزْكُنْ *sûzgûn* – rangi qora, tikanli bir tog‘ daraxti.

كِرْكِنْ *kirkin* – erlik ishtahasi, shahvat. بُغْرا كِرْكِنِي *bug‘ra kirkini kirdi* – erkak tuyaning erlik ishtahasi qo‘zg‘aldi, mast bo‘ldi.

كَوْكِنْ *käwgin:* اَشْ كَفْكِنْ *käwgin ash* – to‘q tutmaydigan kuchsiz ovqat, osh. Bu جِفْكِنْ *jïevgin* ning teskarisidir.

---

* Moskva nashrida *ätilgämät.*

** Moskva nashrida *törkünim.*

*** Moskva nashrida *täškan.*

كَلْكِنْ *kälgin* – katta suvlarning qalqib ko‘tarilishi, toshishi. Bu seldek **(223)**

لِمْكَنْ *limkän* – sariq olxo‘ri.

ل (l)

بَقْلَانْ *baqlan:* بَقْلَانْ قُوزِي *baqlan qozï* – yosh va semiz qo‘zi.

بَكْلَانْ *Bäklän* – erlar ismi.

جُغْلَانْ *Chug‘lan* – Qarluq kattalarining ismlaridan.

سُكْلِينْ *sûklin* – qirg‘ovul. سُقْلِينْ *sûvlin* talaffuzi ham bor.

بَتْمَانْ *batman* – botmon. بِير بَتْمَانْ اَتْ *bir batman et* – bir botmon et, go‘sht.

جُقْمِينْ *chuqmïn* – lochiraga o‘xshash bir non. U qozonda suv bug‘i bilan pishiriladi, bu oson singiydigan non.

سُكْمَانْ *Sökmän* – pahlavonlarga beriladigan laqablardan biri; ma’nosi jang saflarini sindiruvchi demakdir. سُكْتِي نانْكُنِي *sökti neŋni* so‘zidagi سُكْتِي *sûkti* so‘zidan olingan.

سِيقْمَانْ *sïqman* – kuzda uzum siqiladigan vaqt.

قُرْمَانْ *qurman* – o‘q soladigan idish (o‘g‘uz va qipchoqcha). كِشْ قُرْمَانْ kish *qurman* – o‘q va yoy soladigan idish. Asli قُورْمَانْ *qurman* – belga kamar bog‘la so‘zidan olingan.

كَتْمَانْ *kätmän* – ketmon, yer chopiladigan asbob.

كُوزْمَانْ *kûzmän** – qo‘rda pishirilgan non.

---

* Moskva nashrida *közmän.*

IKKINCHI VA UCHINCHI UNDOSHLARI ORASIGA TURLI UNLILAR ORTTIRILGAN فتعالا *FUOLO*, فُعولا *FUULO*, فُعيلا *FUILO* SHAKLLARIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

ت (t)

256* ....quymoq xamirining qiyomidek suyuq qilib tayyorlangan xamir. Go‘sht qovurilganda yoki semiz tovuq kabob qilinganda, go‘sht yog‘i oqmasligi uchun uni go‘sht ustiga suriladi.

چ (ch)

قَراچي *qarachï* – eshiklarni aylanib yuruvchi gadoy.

كَلاچُو *kälächû* – so‘z va gap.

كُميچا *kûmichä* – pashsha.

ر (r)

تَبارُو *tabaru* – tomonga. اُلْ مَنِڭ تَبارُو كَلْدي *o‘l meniŋ tabaru keldi* – u menga tomon keldi. اُلْ اَنِڭ تَبارُو بَرْدي *o‘l aniŋ tabaru bardï* – u unga tomon bordi (keldi). *Taba* “-ga” ma’nosidagi yuklamadir, unga *r* va *u* harflari, – *ru* keyin qo‘shilgan.

خُمارُو *xumaru* – aynan: meros. بُونى اَتَمْدَنْ خُمارُو بُلدِمْ *buni atamdan xumaru buldïm* – bu otamdan qolgan meros.

جُمارُو *xumaru* – esdalik. Kattalardan biror kishi o‘lsa, **(224)** uning molidan bir nafis narsa shohga taqdim etiladi, ana shu narsa *xumaru* deyiladi. Undan esdalik demakdir. Safarga ketayotgan kishi qarindosh va tanishlarga qoldirayotgan narsasi ham *xumaru* deyiladi. Bu so‘z erkak va ayollar ismi sifatida ham ishlatiladi.

ژ (j)

نَميژا *namïja* – boja, xotin singlisining eri (chigilcha).

ش (sh)

شَلاشُو *shalashu* – Chin to‘qimalaridan bir xili.

شَمُوشا *shamusha* – sariq yo‘ng‘ichqa. U yeyiladi.

غ (g‘)

قَراغُو *qarag‘u* – zok, kuporos.

قَراغُو *qarag‘u* – ko‘r kishi.

---

256 Bu so‘zni aniqlash qiyin bo‘lgani uchun shundayligicha qoldi.

* Bu so‘zni V.V.Radlov *jamata* يماتا shaklida keltirgan va *xamirning bir turi* deb izohlagan.

قَرِيغُو *qurïg'u* – قُرِيغُو نانك *qurïg'u ŋeŋ* – quriyotgan narsa. Narsaning qurishi uchun ketadigan vaqtda bu so'z qo'llanadi.

قِراغُو *qïrag'u* – qirov, sovuqda osmondan tushadi.

بُزاغُو *buzag'u* – buzoq. اَقداكي بُزاغُو اُكُوزْ بُلماسْ *ewdägi buzag'u ökûz bo'lmas* – uyda o'sgan buzoq hech vaqt ho'kiz bo'lmaydi. Bu maqol yoshligidan tanish bo'lgan yigit martaba topib ko'tarilsa ham, yoshligida ko'rib yurgan urug'-aymoqlari orasida kichik ko'rinishiga ishlatiladi.

بُزاغُو تِلي *buzag'u tïlï* – kalamush.

بُشُوغُو *bo'shug'u* – bo'shatiladigan vaqt, bo'shatish, yechish vaqti. اَتْ بُشُو غُو بُلْدى *at boshug'u boldï* – otni arqondan bo'shatish vaqti bo'ldi. Boshqa mollarni bo'shatishga ham bu so'z qo'llanadi.

تُشاغُو *tushag'u* – bog'lanadigan, tushovlanadigan vaqt. اَتْ تُشاغُو بُلْدِي *at tushag'u boldï* – otning oyog'ini arqonga bog'laydigan, tushovlaydigan vaqt bo'ldi. Boshqalarga ham shu so'z qo'llanadi.

بُقاغُو *bo'qag'u* – o'g'rilar bo'yniga solinadigan sirtmoq.

تَقاغُو *taqag'u* – bu so'z xo'roz va tovuqlarning har ikkisiga teng qo'llanib, erkagiga اَرْكَكْ تَقاغُو *erkäk taqag'u*, urg'ochisiga تِشي تَقاغُو *tïshï taqag'u* deb farqlanadi.

Maqolda shunday kelgan:

يَزِيداقي سُقْلينْ اَذَرْكَلي اَقداكي تَقاغُو اِچْغِنْما

Yazïdaqï sûvlin äzärgäli,
Äwdägi taqag'u ïchg'ïnma.

Qirg'ovul oviga chiqsang, uydagi tovuqni unutma. Bu maqol yo'q narsaga ishonib, qo'lidagilardan ayrilib, quruq qoluvchilarga nisbatan aytiladi.

تَقاغُو يِلي *taqag'u yïlï* – turkcha o'n ikki yildan birining ismi **(225)**

تَلاغُو *talag'u* – tez o'ldiruvchi zahar. Qattiq ich ketishiga ham تَلاغُو *talag'u* deyiladi.

تُماغُو *tumag'u* – tumov.

قَناغُو *qanag'u* – nashtar.

ك (k)

بُتُوكا *bûtûgä* – baqlajon.

بِلاكُو *bilägû* – qayroq tosh.

تِراكُو *tirägû* – tirgovich, umuman, biron narsani tirab qo'yadigan ustun kabi narsalar.

كَراكُو *kärägû* – chodir (turkmancha). Lekin ko'chmanchilar nazdida bu qishki uydir.

Maqolda shunday kelgan: كُكْ كُرْدي كَراكُو يُذْتي *kök kördi kärägû jazti** – mehnat va mashaqqat ko'rdiyu o'tovini orqasiga yuklab oldi.

كُزاكُو *kûzäkû* – kosov. كُزاكُو اُزُنْ بُلْسا اَلِك كُيماسْ *kûzäkû uzun bolsa elik kûjmäs* – kosov uzun bo'lsa, qo'l kuymas. Bu maqolda bola-chaqasi ko'p odam farovon yashashi haqida gapiriladi.

كُشيكا *köshikä* – kichik ko'lanka.

كَلاكُو *käläkû* – qo'shoyoq.

كُلِيكا *kö1ika* – ko'lanka, qalin soya.

ل (l)

جُملي *chumïlï* – chumoli (chigilcha). Issiqdan ko'zi tinib, boshi aylangan kishiga جُميلي بُلْدي *chumïlï boldï* deydilar.

كَبالي *käpä1i* – kapalak.

فَعالانْ *FAOLON*, فَعيلانْ *FAILON* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

ز (z)

قَريزانْ *qarïzan* – ko'p yashab, kuchdan qolgan, munkaygan kishi.

ق (q)

جِپْقانْ *chïpqan*** – jilon jiyda. Chipqon yarasi, qizillikda jilon jiydaga o'xshagani uchun shunday atalgan.

قَراقانْ *qaraqan* – bir xil tog' daraxti.

م (m)

جُليمانْ اِيشْ *chulïman ïsh* – chuvalgan, chigal ish, chiqar joyi noma'lum. Bu so'z aslida to'planib qolgan suv demakdir (kanjakcha).

---

* Moskva nashrida *jüδti.*

** Moskva nashrida *ïïpïqan*

فَعَلْلى *FAANLI*, فُعُلْلى *FUUNLI* فعلئ *FIINLI* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

د (d)

تَتِنْدي سُوتْ *tatïndï sût* – sut yuzi.

سَچِنْدى نانكْ *sachïndï näŋ* – sochilgan, tarqalgan narsa.

تَزِنْدي *tazïndï*[257] – tiyilgan, man qilingan narsa.

كَزِنْدى تُونْ *kazïndï ton* – ko‘p kiyilgan to‘n **(226).**

سُرُنْدى اَرْ *sûrûndi är* – har yerdan surilgan, quvg‘in qilingan odam.

قِرِنْدي *qïrïndï* – har narsaning qirindisi.

ز (z)

زَرِنْزا *zärenzä* – mahsar urug‘iga ارغى زرنزا *zärenzä urug‘ï* deyiladi.

ن (n)

سُزُنْدي سُوڤْ *sûzûndi suw* – ko‘p tinitib tozalangan suv.

قَزِنْدي تُبرْاقْ *qazïndï tupraq* – qazilgan tuproq.

بُغُنْدي *bog‘undï* – odamdan boshqa hayvonlarning qovug‘i, siydik qopi.

سَلِنْدي اُتْنْكْ *sälindi otuŋ* – sellar ariq chetiga chiqarib tashlagan o‘tin.

سَلِنْدي *sälindi näŋ* – tashlangan, tashlandiq narsa.

سَلُنْدي *salundï* – erkak kishilarning orqaga osiltirib qo‘ygan sochi. Asli سَلِنْدي نانكْ *salïndï näŋ* iborasidandir. Bu doim osilib-solinib turadigan demakdir. Bu o‘xshovsiz qo‘pol so‘zdir.

تَمِنْدي سُوڤْ *tamïndï suv* – tomgan suv, suv tomchilari.

كُمنْدى نانكْ *kömindi näŋ* – ko‘milgan narsa. ن د ى (n, d, i) harflari, ya’ni -indi qo‘shimchasi fe’llarga qo‘shilib, ularni otga aylantiradi, ortiqlik yoki ishlanganlik ma’nosini bildiradi. Bu arabcha فُعَالَه *fuola* shaklidagi so‘zlar o‘rnidadir.

Bu so‘z shaklida ikkinchi bir hol: o‘tgan zamon fe’lining qo‘shimchasi د (d) va ى (y) bilan fe’lning buyruq maylidagi o‘zakka ن (n) orttirilsa, u vaqtda bu so‘z اِسْمِ مَفْعُولْ *ismi maf’ul* – majhul sifatdoshga aylanadi. سُوزْتي سُڤْني *suwni suztï* gapidagi سُزْتي *suztï* so‘zidagi “z” bilan o‘tgan zamonni bildiruvchi “d” va “i” orasiga

---

[257] *Tazïndï* so‘zi ikkinchi jildda *tïzïndï* shaklida uchraydi. Biz bu yerda bosma nusxaga asosan *tazïndï* shaklida berdik.

ن (n) orttirilsa, سُوْف سُزُنْدِي *suzundï suw* formasi hosil bo‘ladi. Bu ismi maf’ul majhul sifatdoshdir, ya’ni harakat o‘sha ismga voqe’ bo‘lganini anglatadi. Boshqa men aytmagan so‘zlarning hammasini shunga qiyos qilish kerak.

فُعْلُلِي *FU’LULI* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI

ل (l)

بُسْتُلِي *bustulï* – Rum ismalog‘i, u yeyiladi.

O‘zagi uch harflilar bo‘limi bitdi.

KEYINGI BO‘LIMLAR: (UCHDAN) ORTIQ HARFLI SO‘ZLAR (UCHUNDIR)

فَعْلَلْ *FA’LAL*, فَعْلُلْ *FA’LUL*. فَعْلَالْ *FA’LOL*, فُعْلَالْ *FU’OL* VA فُعْلُلْ *FU’LUL* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI (227)

ت (t)

بُشْغُتْ *bushg‘ut* – hunar o‘rganuvchi shogird.

تَرْمُت *tarmut* – tog‘larning tepalik va soyliklari. *Tag‘ tarmut kechtim* – tog‘larning tepalik va soyliklarini bosib o‘tdim.

يِكْشُتْ *tägshût* – o‘rniga o‘rin tariqasida bir narsaning badali, qalbaki pul berib, o‘rniga haqiqiysini olish kabi.

رَبْجَتْ *rabjat* – majburiy ish, jarima. Masalan, bek avomning ulovini tutib, bekordan-bekor (tekinga) ustiga og‘ir yuklar ortib ketaverishi (kanjakcha).

جَبْغُتْ *chabg‘ut* – to‘shak.

قَرْشُتْ *qarshut* – teskarilik, qarama-qarshilik, zidlik.

قِزْغُتْ *qïzg‘ut* – namunali jazo. Boshqalar ibrat olsin uchun xalqqa ko‘rsatib ijro etiladigan jazo.

قَوْشُتْ *qawshut* – el va yurt tinchligi uchun ikki shoh orasidagi kelishuv, kelishish. Odamlarga قَشْتْ *qawshut* deb ism qo‘yishda ham shu ma’no bor.

لُجْنُتْ *luchnut* – qishloq xalqidagi bug‘doy yanchish, tozalab olish va boshqa ishlar uchun qullari va hayvonlari bilan yordam berish, hashar (kanjakcha).

بِچْغُوچْ *bïchg'uch* – qaychi. U bilan har narsa kesiladi.

بُدْراچْ *Budrach* – yaboqular kattasining ismi. بَكَچْ اَرْسْلانْ تِكِنْ *Bekäch Arslan tegin* – uni o'z zamonida musulmonlar asir qilgan edilar.

يَرْگُوچْ *yärgûch* – qilichga o'xshatib yupqa qilib ishlangan enlik yog'och. U bilan o'choqdagi non aylantirib turiladi.

بُسْكاچْ *bûskach* – yupqa non.

تتماچْ *tutmach* – turklarning mashhur ovqati. Bu ovqat Iskandar Zulqarnaynga nisbatli ovqatdir. Shundayki, Iskandar zulmatdan chiqqach, oziqlari kamayib qolgan odamlar ochlikdan qo'rqib, unga: bizni och qo'yma, och tutma mazmunida بِزْنِي تُتْما آچْ *bizni tutma ach,* qo'yib yubor, bizlar yurtimizga ketaylik deganlar. Iskandar **(228)** bilimdonlar bilan kengashgan va ular shu ovqatni tayyorlaganlar. Bu ovqat gavdaga quvvat berib, yuzni qizartirar, tezda hazm bo'lmas edi. Bu ovqat yeyilgach, suvidan ham ichilar edi. Turklar bu ovqatni ko'rgach تُتْماچْ "*tutmach*" deb atadilar. Asli تُتْما آچْ *tutma ach*, ya'ni "och tutma" demakdir. Ikki ا (a) tushirilib, تُتْماچْ *tutmach* bo'lgan. Buning ma'nosi „o'zingni och tutma, shu ovqatni tayyorlab ye" demakdir.

تُتْءغوچْ *tutg'uch* – dastlabki ovqat, tamaddi.

تُدْرچْ *tudrïch* – go'ng (arg'ucha).

تَلْغُوچْ *talg'uch* – yuk va arqon o'rtasiga kiritiladigan bir yog'och; u bilan arqon bir necha marta buraladi, arqon tortilib yuk tarang, qattiq bo'ladi va yuk hech qayoqqa og'maydi.

تَوْغاچْ *Tawg'ach* – Mochin mamlakatining oti. Bu mamlakat Chindan to'rt oylik yo'l uzoqlikdadir. Chin aslida uchtadir: 1) Yuqori Chin – bu Sharqda bo'lib, bunga تَقْغاچْ *Tawg'ach* deyishadi. 2) O'rta Chin, buni خِطاي *Xïtaj* deyishadi. 3) Quyi Chin, buni بَرْخانْ *Barxan* deyishadi va u Qashg'ardadir. Lekin hozir Tavg'ach Mochin, Xitoy Chin deb yuritiladi.

تَوْغاچْ *tawg'ach*[236] – uyg'ur. U „tat" dir. Ular *Chïn*, ya'ni Tavg'achda yashaydilar. Har bir qadimgi va katta narsaga تَقْغاچْ آذِي *tavg'ach azï* deydilar. Bu arabcha شَيْءٌ عادِيٌّ iborasiga

[236] Bu yerda bir oz aniqsizlik bor. B.Atalay bir muncha tuzatish kiritgan. Qo'limizda boshqa nusxa bo'lmagani uchun biz o'zicha qoldirdik.

o‘xshashdir. Shohlarning تَفْغاجْ خانْ *Tawg‘ach xan* deyilishi ham shundandir. Katta yerlik eski xon degan ma’nodadir.

تَتْ تَوْغاجْ *tat tawg‘ach* – fors va turk demakdir. Birinchi so‘z تَتْ *tat* – forsi, ikkinchi so‘z تَفْغاجْ *tawg‘ach* – turk o‘rnida qo‘llanadi*.

Mening nazdimda, men aytgan izoh to‘g‘riroqdir. Islom o‘lkalaridagi mashhur va munosib tushunish shudir. U yerlarda ham shunday. Har ikkisi ham yaxshi.

تَفْغاجْ يُداسي *tafg‘ach yudasï* – bargi savsan gulining barglariga o‘xshash bir daraxt. Uni dori sifatida ishlatadilar.

سَرْقَجْ *sarqach*** – yovvoyi sachratqi jinsidan bo‘lgan bir o‘simlik.

سُرْقَجْ *surqach**** – luk deyilgan daraxtning siqib olingan shirasi. U bilan qilich, xanjar va katta pichoqlarning dastalari biriktiriladi.

سَرْنِجْ *sarnïch* – charm yoki yog‘och idish. **(229)**

سَغْدِجْ *sag‘dïch* – do‘st, o‘rtoq.

سُغْدِجْ *sug‘dïch* – qishda odamlar o‘rtasida navbat bilan o‘tkaziladigan ziyofat, to‘kma (gap).

سَوْدِجْ *sawdïch* – novdalardan to‘qilib, ichiga meva solinadigan narsa, savat.

سَنْكَجْ *senkäch* – findiq yong‘og‘i kattaligidagi shirin olma, qizil va oq bo‘ladi.

قَتَقجْ *qatqïch* – chayon kabi chaquvchi bir narsa (arg‘ucha).

قِسْغاجْ *qïsg‘ach* – qisqich, ombir.

قُسْغاجْ *qusg‘ach* – kichik qora jonivor, odamni tishlaydi (o‘g‘uzcha).

قُشْغاجْ *qushg‘ach* – chumchuq.

كَرْپِجْ *kerpïch* – kirpich, g‘isht. بِشِغْ كَرْپِجْ *bïshïg‘ kerpich* – pishiq g‘isht.

كِرْتُجْ *kirtûch kishi* – hasadli va yomon xulqli kishi.

بشتر *bashtar* – o‘roq (arg‘ucha).

---

* Olmaota nashrida *ularni tat tavgaj, ya’ni uyg‘ur (tat) va chinli (tavgaj) deb ataydilar.*

** Moskva nashrida *sarqïi.*

*** Moskva nashrida *surqïi.*

بَكتُرْ *Bäktûr* – erkaklar ismi. Asli u بَكْ تُرْ *bägtur* – doim o‘rningda tur, ko‘p yasha demakdir.

بُكْتِرْ *böktir* – tog‘lardagi baland-pastlik yer.

She’rda shunday kelgan:

[CII]

بَرِقْ ياقِبْ قيا كُرْدِمْ	آغا بُكْتِرْ آزا يُرْدِمْ
تُگَلْ ياغِي تُرِي تُغْدِي	آنِي بِيلِبْ تَقِي بَرْدِمْ
Ag‘a böktir ûzä yurdïm,*	*Anï bilib taqï bardïm,*
Barïq yaqïb qïya kördim,	*Tûgäl yag‘ï töri tug‘dï.*

Tog‘ning baland yerlariga chiqdim, uzoqdan bir qora ko‘rdim, dushman qorasi ekanini tanib, turgan yerimda to‘xtab qoldim. Dushmanning to‘zoni ko‘tarildi.

[Tog‘ning yuqori cho‘qqilariga chiqdim. Yiroq (uzoq)qa boqib bir qora ko‘rdim, uni aniqlab yana bordim. Dushman changi hamma yoqni bosib ketdi]

بَلْدِرْ *baldïr* – tog‘ burniga o‘xshash ko‘tarilib chiqqan narsa تاغْ بَلْدِرِي *tag‘ baldïrï* – tog‘ burni.

بَلْدِرْ أُغُلْ *baldïr og‘ul* – o‘gay o‘g‘il.

بَلْدِرْ قِيزِ *baldïr qïz* – o‘gay qiz.

بَلْدِرْ تَرِغْ *baldïr tarïg‘* – erta bahorda haydalgan, ishlangan ekin. Eng serunum ekin shudir. Har bir narsaning ham oldin qilinishiga بَلْدِرْ *baldïr* deyiladi.

بَلْدِرْ قُزِي *baldïr qo‘zï* – ertagi qo‘zi. Bu to‘rt so‘zning hammasida ب (b) qalin, qattiq talaffuz qilinadi.

بُلْدُرْ بُلْدُرْ *buldur – buldur:* بُلْدُرْ بُلْدُرْ إِتِّي تُشْتِي قُذْقوءقا تاشْ *tash quzuqqa tûshti, buldur-buldur etti* – quduqqa tosh tushdi, buldur-buldur tovush chiqardi.

بُلْدُرْ *buldïr*** – bultur (o‘tgan yil).

بُلْغارْ *Bulg‘ar* – mashhur turk shaharlaridan biri.

تُلْفِرْ *tûlfïr* – parda. Xotinlar pardasi. U ipakli gazmollardan ishlanadi **(230)**

جَلْدِرْ جَلْدِرْ *chaldïr-chaldïr:* جَلْدِرْ جَلْدِرْ إِتِّي كِيشْتا أُقْ *o‘q kishtä* chaldïr-chaldïr ettï* – o‘q o‘qdonda „shaldir-shuldir" etdi. Quruq

---

* Moskva nashrida *jordïm*

** Moskva nashrida *bïldïp.*

hashakka shamol tekkanda chiqadigan tovushga ham shu so‘z qo‘llanadi.

جَغْمُرْ *jag‘mur* – sholg‘om. جَمْغُرْ *jamg‘ur* talaffuzi ham bor. Bunda غ (g‘) bilan م (m) o‘rin almashgandir.

سَرْكَرْ *särkar* – yo‘lto‘sar, o‘g‘ri (qarluqcha).

قَنْدِرْ *qandïr* – oshlashga yaraydigan teri, go‘shti shilib olingandan keyin qolgan yupqa po‘st.

كَسْتَرْ *kästär* – sopol (uch tilida)**.

كَشْمِيرْ *Kashmïr* – turk mamlakati chekkasidagi bir shahar. Uni Xudo yorlaqagur Sulaymon payg‘ambar qurgan edi.

مَنْدارْ *mandar* – daraxtlarga o‘ralib, ko‘pincha, daraxtni quritadigan o‘simlik, zarpechak (o‘g‘uzcha).

بُرْدُزْ *burduz* – poliz, bog‘, bo‘ston. Bu so‘z asl turkcha emasdir.

بَلْدِزْ *baldïz* – xotinning singlisi. Erning singlisiga *baldïz* deyilmaydi, “singil” deyiladi.

تَرْمَزْ *tarmaz* – bodring turi.

قُتْسُزْ *qutsuz* – ishi orqasiga ketgan odam. Maqolda shunday kelgan: قُتْسُزْ قُدُغْقا كِرْسا قُمْ يَغارْ *qutsuz quzug‘qa kirsä, qum jag‘ar* – baxtsiz quduqqa kirsa qum yog‘ar. “Suvi quriydi” iborasi kabi.

قِرْقِزْ *qïrqïz* – bir turk qabilasi, qirg‘iz.

قَلْبُزْ *qalbuz* – bir yutum, bir luqma narsa قَلْبُزْلادي نانْكْني *qalbuzladï neŋni* – narsani qultumladi, yutdi.

قُنْدُزْ *qunduz* – qunduz; suv iti. قُنْدُزْ قَيري *qunduz qajrï* – qunduz hayvonining moyagidan olinadigan dori.

كُنْدُزْ *kûndûz* – kun yorug‘i, kunduzi.

مُنْدُزْ *munduz* – ahmoq odam.

Maqolda shunday kelgan:

نَجا مُنْدُزْ اَرْسا اِيشْ اَدْكُو
نَجا اَكْري اَرْسا يُولْ اَدْكُو
Nächä munduz ärsä esh äzgû,
Nächä ägri ärsä yol äzgû.

---

* Moskva nashrida *keštä.*

** Moskva nashrida *sopol idish.*

Yolg‘izlikdan ko‘ra qancha ahmoq bo‘lsa ham, hamroh yaxshi. Cho‘lda boshi oqqan tomonga ketgandan ko‘ra qancha egri, qing‘ir-qiyshiq bo‘lsa ham, yo‘l yaxshi. Chunki [yo‘lsiz maqsadga yetib bo‘lmaydi] yo‘l orqaligina maqsadga yetiladi.

مُنْدُزْ *munduz:* مُنْدُزْ اَقِنْ *munduz aqïn* – kuchli sel.

مُنْدُزْ *munduz:* مُنْدُزْ يُرِيغا اَتْ *munduz jorïg‘a at* – yo‘rg‘asi bor ot, chopishda tengi yo‘q ot **(231)**

س (s)

بِجْغاسْ *bïchg‘as* – odamlar orasidagi va’da, ahd.

She’rda shunday kelgan:

[CIII]

بِجْغاسْ بِتِكْ قِلُرْلَرْ اندكى يما بِرُورْلَر
جاڭدِنْ بَسُتْ تِلَرْلَرْ يَسْمِلْ جُمَلْ تِرْكَشُورْ

Bïchg‘as bitik qïlurlar, *Xandïn basut tilärlär,*
Ändkaj yama berûrlar, *Basmïl chumul tirkäshûr.*

Yaboqu jangiga xoqonni yordamga chaqirib aytadi. Bizning odamlar podshohga qarshilik qilmaslik uchun mushohada yozadilar. Hozir Basmil va Jumul qabilalari biz bilan urushmoqqa yig‘ildilar. Xoqon ularga yetishdi, ularning qonlarini to‘kdi va asir qildi.

[Kelishuv – ahdnoma yozishdi, qasam bilan (bitimni) mustahkamladilar. Xondan yordam istadilar. Basmil, Jumullar (jangga) to‘planishdi]

E s l a t m a: بسمل so‘zi bu o‘rinda ikki xil berildi. Kitobda بيسمل shaklida uchraydi. Lekin uning to‘g‘risi بسمل (*basmil*) dir. Shuning uchun transkriptsiyada uning to‘g‘ri shakli (*basmïl*) olindi.

بَكْمَسْ *bäkmäs* – shinni* (o‘g‘uzcha).

قِرْباسْ اَرْ *qïrbas er* – boshining sochlari to‘kilib, boshqa chiqmaydigan bo‘lib qolgan kishi.

ش (sh)

يُرْباشْ ايشْ *yurbash ïsh* – chuvalgan ish. Uchini bilib bo‘lmas darajada chalkashib ketgan ish.

---

* Moskva nashrida *sirop*.

بَتْرُشْ سُوڤْ *batrush suw* – loyqa suv. Xamiri ko‘payib, suvi ozaygan xamir ovqatga ham bu so‘z qo‘llanadi.

بُلْغَاشْ *bulg‘ash* – yetib kelgan dushman xavfidan odamlar orasida qo‘zg‘algan shov-shuv, vahima.

تِرْكَاشْ *tirgäsh* – ariqchalardan kelib, vodiyda to‘planib qolgan ko‘lmak suv.

جُلْبُشْ *chulbush* – kiyim va qo‘llarga tekkan meva shirasi.

سَرْمَشْ *sarmash* – bir narsaning bir narsaga o‘ralishi, aralashishi. Biron qo‘zg‘alon natijasida odamlarning ba’zisi ba’zisiga aralashishiga, سَرْمَشْ بُلْدِي *sarmash boldi* deydilar.

سُوْسُشْ *suwsush* – bo‘zaning quvvati ketgandan keyingi suvlik holi. Suv qo‘shilgan ayron ham shu nom bilan ataladi.

قَتْلِشْ *qatlïsh* – suvlarning buloqboshida qo‘shilishi. *Bunga* سُوڤْ قَتْلِشْتِي *suw qatlïshtï* deyiladi.

قَتْمِشْ *Qatmïsh* – erlar ismi.

قَرِتْشْ *qïrtïsh* – odam va boshqa narsalar yuzining rangi **(232)** كُرْكْلُكْ قِرْ تِشْلِغْ كِشِي *körûklûk qïrtïshlïg‘ kishi* – yuzining rangi chiroylik odam. يِيرْ قِرْتِشْي *jer qïrtïshï* – yer qobig‘i, yuzi. Lekin bu so‘z har narsaning ham yuziga nisbatan qo‘llanavermaydi.

قَرْغِشْ *qarg‘ïsh* – qarg‘ish, la’nat. تَنْكرِي قَرْغِشِي اَنِكْ اُزا *Teŋri qarg‘ïshï anïŋ ûza* – Xudoning la’nati unga (bo‘lsin). Bu so‘z ba’zan sifat ma’nosida ham qo‘llanadi. قَرْغِشْ كِشِي *qarg‘ïsh kïshï* – la’natlangan, mal’un kishi.

قُلْدَشْ *qo‘ldash* – yaqin. Bu so‘z ko‘proq kattalarning bolalariga qo‘llanadi.

كِرْدِشْ *kïrdäsh* – bir hovlida turuvchi qo‘shni.

بُرْباغْ *burbag‘* – ishni kechiktirish, keyinga surish.

بِرقِغْ *bïrqïg‘* – ot va eshaklarning burnidan nafas olish bilan xirillashi, pishqirishi. اَتْ بِرْقِغِي *at bïrqïg‘ï* – ot pishqirishi.

برقغ *burqug‘* – teri va boshqalarning yig‘ilib qolishi, ajin, burish.

بَشْلاغْ *bashlag‘* – bo‘sh, bekor, tashlandiq. بَشْلاغْ نانكْ *bashlag‘ neŋ* – tashlandiq narsa. بَشْلاغْ يِلْغِي *bashlag‘ yïlqï* – bo‘sh, boylanmagan, o‘z boshiga yurgan hayvon.

بِغْرغْ *bïg‘rïg‘* – tiqib to‘latilgan qop va mesh.

تَبْلاغْ *tablag'* – rozilik, muvofiq topishlik. بُو ايشْدا سَنِكْ تَبْلاغِنْكْ بارمُو *bu ïshta senïŋ tablag'ïŋ barmu* – bu ishda sening roziliging bormi?

تَبْزُغْ *tabzug'* – topishmoq. تَبْزُغْقْ تَبْزُدمْ *tabzug'uq tabuzdïm* – men undan bir topishmoqni so'radim.

تُتْسُغْ *tutsug'* – vasiyat; مَنْ اَنْكَرْ تُتْسُغْ تُتْزُدمْ *men aŋar tutsug' tutuzdïm* – men unga vasiyat qildim.

تَرْتِغْ *tartïg'* – egar qayishi.

تَرْتَغْ *tartïg'* – xon o'zida paydo bo'lgan bir ish uchun atrofdagilarni chaqirishi, tortishi. بَكْدَنْ تَرْتِغْجِي كَلْدِي *begdän tartïg'chï keldï* – bekning chaqiruvchisi keldi, demakdir.

تُرْقُغْ *turqug'* – ishda uyalish. رُقُغْ بُلْدِي ت اُلْ مَنْدِنْ *o'l mendän turqug' bo'ldï* – o'zidan o'tgan bir ish uchun u mendan uyaldi.

تُغْراغْ *tug'rag'* – xonning muhri (o'g'uzchadir). Turklar bilmaydilar, men ham bu so'zning aslini bilmayman.

تُغْراغْ *tug'rag'* – shoh tomonidan jang vaqtida askarlarga berilib, tinchlikda qaytarib olinadigan ot.

تِلْداغْ *tïldag'* – bo'hton, tuhmat. اُلْ اَنْكَرْ تِلْداغْ قِلُورْ *ol aŋar tïldag' qïlur* – u unga bo'hton qiladi **(233)**. Bu so'zning forschasi بَهانه *bahona*[238] dir.

تُغْسُغْ *tug'sug':* كُونْ تُغْسُغْ *kûn tug'sug'* – kun chiqish, sharq.

بَتْسِغْ *batsïg': kûn batsïg'* – kun botish, g'arb.

تَلْقغ *talqïg'* – tog'larning tutashgan, uchrashgan yeri.

تَلْقِغْ *talqïg'* – ishda susayish, keyinga siltash.

تُمْلِغْ *tomlïg'* – sovuq, sovish.

She'rda shunday kelgan:

[CIV]

تُمْلِغْ كَلِبْ قَبْسَدى قُتْلُغْ بادغْ تَبْسَدى
قَرْلَبْ اَرْزُنْ يَبْسَدى اَت بِنْ اَشُبْ اَمْرِشُورْ

To'mlïg' kälib qapsadï, *Qarlab ajun japsadi,*
Qutlug' yayïg' täpsädi, *Et yin ûshûb ämrshûr*

Sovuq kelib hamma yoqni qopladi. U barakatli yozga hasad qilib, qor yog'dirdi. Qor butun yerni qoplay deb qoldi. Kishining ba-

---

[238] Matnda shunday, ammo arabcha izohga to'g'ri kelmaydi; ehtimol kotib xatosi bilan o'rniga yozilib qolgan bo'lsa.

danlari uvishib qaltiraydi, go‘yo badanda chumoli yurganga o‘xshaydi.

[Sovuq kelib qopladi. Qutlug‘ yozni haydadi. Qor dunyoni qoplab oldi. Kishining badanlari uvishib qaltiraydi]

Bu erdagi تُمْلُغْ *tumlug‘* so‘zining asli تُمْ *to‘m*dir. اُلْكْ يُزى تُمْلُغْ *ölûk jûzi tomlug‘* – o‘likning yuzi sovuq. O‘lgandan keyin yaqinlar ham undan yuzlarini o‘giradilar.

سِرْتِغْ *sïrtïg‘* – sezish, payqash. So‘zlovchining so‘zidan hammasini emas, ba’zi maqsadlarni sezib olish. مَنْ بُو سُوزْدَنْ سِرْتِغْ بُلْدِمْ *men bu sözdän sïrtïg‘ buldïm* – men bu so‘zning mohiyatini, sirini sezib oldim, demakdir.

سَجْلِغْ *sachlïg‘*: سَجْلِغْ اَرْ *sächlig‘ är* – sochli odam, sochi o‘siq odam.

سَرْسِغْ *sarsïg‘* – sassiq, yoqimsiz, qo‘pol. سَرْسِغْ سُوزْ *sarsïg‘ soz* – sassiq va dag‘al so‘z. Qo‘pol ish va qo‘pol yurishga ham bu so‘z qo‘llaniladi.

سِزلاغْ *sïzlag‘* – tish zirqirashi. Sovuq suv ichganda, muzni tishlaganda bo‘ladigan hol.

سِغْزِغْ *sïg‘zïg‘* – maxsi tikishda chok orasiga qo‘yiladigan charm.

سِغْزِغْ *sïg‘zïg‘* – ikki narsa orasini birlashtirish.

سِغْزاغْ *sïg‘zag‘* تشْ سِغْزاغى *tïsh sïg‘zag‘ï* – tish orasidagi ochiqlik.

سَغْلِغْ *sag‘lïg‘* – sanoqli narsa. Asli ساغْلِغْ dir.

سُوْلاغْ *suwlag‘* – suv yo‘li, mollarning suv ichadigan joyi.

سُوْلاغْ *Suwlag‘* – bir joy nomi.

قُتْلُغْ *qutlug‘*: قُتْلُغْ نانكْ *qutlug‘ näŋ* – har bir muborak narsa. Erkak kishilar ham shu ism bilan ataladi.

قَرْشاغْ *qarshag‘* – to‘n qarichi, o‘lchov **(234)**. اَنِكْ قَلرْشاغى كُورْ *aniŋ qarshag‘ï kör* – uning to‘nini qarichlab ko‘r.

قُرْشاغْ *qurshag‘* – belbog‘,bog‘, o‘rama. اَفْ قُرْشاغى *ew ïqurshag‘ï* – yungdan to‘qilgan, o‘tov ustini bog‘laydigan jiyak. O‘tov jiyagi, arqoni.

قَشْلاغ *qïshlag‘* – qishlanadigan joy. اُوز كوز اَر قِشْلاغ *öz köz er qïshlag‘* – o‘z ishini o‘zi qilib, boshqaga topshirmovchi odam*. Tog‘dagi kungay tomonga joylashgan odam kabidirki, u yerda o‘t ko‘p, qor oz bo‘ladi [U yerda ekin yaxshi bitadi].

مانْ قِشْلاغ *Manqïshlag‘* – o‘g‘uzlar mamlakatidagi bir yer nomi.

قُشْلاغ *qushlag‘* – qushlar ko‘p bo‘ladigan joy. U yerda ov qilinadi.

قَرْقاغ *qarqag‘* – o‘tsiz va suvsiz joy, qaqroq.

قُلْسِغْ اَرْ *qulsïg‘ är* – qiliqlari qulga o‘xshagan, qulsimon odam.

نِزْداغ *nïjdag‘* – qayroq tosh (ikki jag‘ orasidagi *j* bilan aytiladi).

ق (*q*)

بَتْرَقْ *batraq* – uchiga maxsus ipaklik osilgan yog‘ochki, askarning jangda o‘zini ko‘rsatgani, belgisidir.

بُجْغاقْ *buchg‘aq* – Yer qutri** (globus va xaritada yerning o‘rtasidan, kesib o‘tgan chiziq), shundan olib *jer buchg‘aqï* – yer qutri deyiladi.

بُجْغاقْ *buchg‘aq* – burchak va shuning kabilar.

بُجْغاقْ *buchg‘aq* – so‘yilgan mol pochalarining terisi. Undan oyoq kiyimi, choriq ishlanadi.

بُغْسُقْ *bo‘xsuq* – asirlar va jinoyatchilar bo‘yniga solinadigan temir zanjir, kishan. Bu so‘zning بُغْسُقْ *bog‘suq* talaffuzi ham bor. Bunda خ (x) bilan غ (g‘) almashinadi. Arabcha خَتَرَ غَدَرَ kabi. اَجْسَقْ بُجْسَقْ *axsaq-buxsaq* – oqsoq va cho‘loqlarga juft holda اَخْسَقْ بُخْسَقْ *axsaq-buxsaq* deyiladi. Har ikkisi qo‘shib aytiladi.

بَدْرُقْ *Badruq* – erlar ismi.

بَرْجُقْ *Barjuq* – Alp Erto‘nga bino qilgan shahar. بُخْتُ نَصَّر *Buxtun Nassar* o‘g‘li Bayzanni shu shaharga qamagan edi[239].

بُرْجَقْ *burchaq* – loviya.

---

* Bu misol berilgan so‘z izohiga, tarjimasiga mos emas. Moskva nashrida boshqacha tarjima qilingan. Olmaota nashrida esa *qishlaydigan joyni ko‘z tanlaydi.*

** Moskva nashrida *yog‘du mamlakati* deb tarjima qilingan.

239 “Devon...” (I jild. B.318)da bu so‘z *Bayzan* tarzida berilgan, tarixiy asarlarda bu so‘z *batzan, bayzan, bajzan* shakllarida ham uchraydi. Bu yerda Mahmud Koshg‘ariy Buxtun Nassarning qamalish sababini ko‘rsatmagan. Tarixiy asarlar ma’lumotlariga ko‘ra, u Alp Erto‘nga qizi bilan yashirin aloqa qilgan ekan.

بُرْجَقْ *burchaq* – dona, ter donasi. تَرْ بُرْجَقْلَنْدى *burchaqlandï* – ter donalandi, dona-dona ter chiqdi.

بُزْلُقْ *buzluq* – muzxona – muz saqlanadigan joy.

بَسْرُقْ *basruq* – og‘ir narsalar, bosiriq*

Maqolda shunday kelgan: **(235)**

يير بَسْرُقى تاغْ بُذُونْ بَسْرُقى باكْ

Yer basruqï tag‘,

*Buzun basruqï beg***.

Yerning og‘irligi tog‘ bilan, xalqning og‘irligi beklar bilan. Bu maqol Yer tog‘ bilan tinch turadi-yu, xalq beklar bilan tinch turadi, chunki ular yo‘lga soladilar, degan ma’noda qo‘llanadi.

بَشْنَقْ اَرْ *bashnaq er* – sovutsiz, qurolsiz, qalqonsiz, boshqasiz yalang‘och kishi.

بَشْمَقْ *bashmaq* – to‘piq (o‘g‘uzcha).

بُغْمَقْ *bog‘maq* – ko‘ylak bog‘ichi.

بَغْمَقْ *bog‘maq* – bo‘yintumor. Tilla va boshqa narsalardan yasalib, har xil qimmatbaho toshlar va marvaridlar qadalgan, kelinlarning bo‘yniga taqiladigan ziynat bezagi.

بَلْجِقْ *balchïq* – balchiq, loy (o‘g‘uzcha).

بُلْغاقْ *bulg‘aq* – dushman kelishidan odamlar orasida paydo bo‘ladigan shovqin-suron.

بُلْغاقْ *Bulg‘aq* – erlar ismi.

She’rda shunday kelgan:

[CV]

بُلْغاقْ اُكْشْ بُلْسا قَجَنْ بِلِكِنْكْ يِتارْ

يَنْكْشَقْ تِلِمْ سَنْرَمْ اَنى تَمْغَقْ قَتارْ

*Bulg‘aq ûkûsh bo‘lsa, qachan bilgiŋ yetär****,

Yaŋshaq telim sajrab anï tamg‘aq qatar.

Xalqda fitna ko‘paysa, aql ozayadi va to‘g‘ri yo‘lni topolmay qoladi. Behuda so‘zlar ko‘payib ketsa, og‘iz qurib, jag‘ qayishadi. Bu maqol o‘ylab so‘zlashga undab aytiladi.

---

* Moskva nashrida *tayanch, suyanchiq*.

** Moskva nashrda *Er suyanchig‘i tog‘, el suyanchig‘i bek* deb berilgan.

*** Moskva nashrda *jitär*.

تُبْراقْ *to'braq* – tuproq.

تَبْلُوقْ *tabluq* – yorilgan yer.

تُتْغاقْ *tutg'aq* – dushmanning oldingi ayg'oqchilarini qo'lga olish uchun kechasi kezuvchi ayg'oqchi.

تَرتُقْ *Tartuq* – Yag'molarning bir shaharining nomi.

تَرغاقْ *targ'aq* – taroq.

تُرْلاقْ *turlaq* – har bir oriq hayvon; odam zaiflashganda ham تُرْلاقْ *turlaq* deyiladi.

تَرْماقْ *tarmaq* – yirtqich qush va hayvonlar changali.

تَرْماقْ *tarmaq:* قَرْغاقْ تَرْماقى *qarg'aq tarmaqï* – bir xil o'simlik nomi.

تُزْلُقْ *tuzluq* – tuzluq, tuz idishi.

تُغْراقْ *tug'raq* – bobil toli.

تِغْراقْ اَرْ *tïg'raq er* – chaqqon, g'ayratli odam.

She'rda shunday kelgan:

[CVI]

أغْراقْ اَرى تِغْراقْ بِسمى اَنِك أغْلاقْ
سُوتى أزا سَغْراقْ بِرى تَقى اَغْلاقْ
Og'raq äri tïg'raq jämi anïŋ og'laq,
Sûti ûza sag'raq jeri taqï ag'laq.

Ug'roqlarning odamlari g'ayratli, ularning yeydigan ovqatlari ug'loqdir. Qimiz tog'oralari ustidan kosa arimaydi **(236)**. Holbuki, yerlari qurg'oq, unumsizdir. Ularning mardligi, saxiyligi maqtarlidir.

تُغْساقْ *tug'saq* – beva xotin. Ko'pincha, تُولْ تُغْساقْ *tul tug'saq* ravishida ikki so'z juft qo'llanadi.

تَوْراقْ *tawraq* – tezlik. تَقْراقِنْ كَلْ *tawraqïn kel* – tezlik bilan kel. Bu so'z sifat vazifasida ham qo'llanadi. تَقْراقْ اشْجى *tawraq ïshchï* – tez ishlaydigan ishchi kabi.

تُقْلُقْ *to'qluq* – to'qlik.

تُقْلُثْقْ *tuqluq** – kal, boshidagi tuki yo'q kishi. Shoxsiz hayvonga ham bu so'z qo'llanadi.

تَلْغُوقْ *talg'uq* – mix. U ketmon va bel dastalarini mustahkam tutish uchun qoqiladi.

---

* Moskva nashrida *toqluq*.

تُمْشُقْ *tumshuq* – qush tumshug‘i.
تَمْغاقْ *tamg‘aq* – tomoq, bo‘g‘iz.
جَخْشاقْ *jaxshaq* – tog‘ tepalaridagi toshloq joy.
Maqolda shunday kelgan:

جَخْشاقْ أُزا أُتْ بُلْماسْ
جَقْرَقْ بِلا أُقُتْ بُلْماسْ
Jaxshaq ûza o‘t bo‘lmas,
Jaqraq bilä uvut bo‘lmas.

Tog‘lar cho‘qqisidagi toshloqlarda o‘t bo‘lmaydi. Shuningdek, kallarda uyat bo‘lmaydi.

جَخْشاقْ *jaxshaq* – quritilgan meva. O‘rik, uzum va boshqalarning quritilgani (qarluqcha).

جارْجَرْمَقْ *jar jarmaq* – kichik bolalar; bu ikkala so‘z birlikda ishlatiladi.

جَمْرَقْ *jamraq* – جارْ جَرْمَقْ *jap japmaq* ning boshqa bir shakli.

جَغْرُقْ يرْ *jag‘ruq yer* – tepkilangan qattiq yer.

جَقْماقْ *chaqmaq* – o‘t yoqish uchun ishlatiladigan chaqmoq tosh. Bu so‘z ham masdar, ham otdir. Arabcha حَمِدْتُ و "جَمَدَ so‘zidan جَمَدَالْماءُ "حَمَدْ so‘zi yasalgani kabi.

جَلْبَقْ *jalbaq* – iflos, kir. جَلْبَقْ اشْ *jalbaq ïsh* – aralash ish, chalkash, chigal ish.

جُمْغُقْ *chumg‘uq* – oyoqlari va tumshug‘i qizil, qanotlari oq parli qarg‘a. O‘g‘uzlar غ (g‘) ni tushirib جُمُقْ *chumuq* deydilar. Har bir غ (g‘) li otlarda yoki to‘rt harfli ك (k), غ (g‘) li so‘zlarda ham, ك (k), غ (g‘) ni tushiradilar.

جُمْغُقْ *jumg‘uq** – chaqimchi. جُمْغُقْ آرْ *jumg‘uq er* – yolg‘onchi va ikki yuzlama kishi.

بَشْغاقْ *bashg‘aq* – ikki sonning tepa qismi.

سَپْلِقْ *saplïq* – qilich va pichoqlar sopiga yaroqli narsa. Har narsaning dastasi سَپْلِقْ *saplïq* – soplik deyiladi **(237)**.

سَجْغاقْ كِشِي *sachg‘aq kïshï* – mollarini, boyligini sochadigan odam.

---

* Moskva nashrida *čamγuq*.

سِجْغاق *sïchg'aq* – sichqoq. Bu so'z qoidadan chetdir. Qoidaga ko'ra, oxirgi ق (q) o'rnida ن (n) bo'lishi kerak edi, chunki ishning ko'p martalab bo'lishini bildiruvchi sifatlar oxiri ن (n) bilan tugaydi. أُزْغانْ آتْ *o'zg'an at* gapidagi أُزْغانْ *ozg'an* so'zi أزاغانْ *ozag'an* – hammadan o'zib ketadigan ma'nosidadir[240]. أَلْ اِيشْ قِلغانْ أَلْ *o'l ïsh qilg'an o'l* – u ko'p ish qiluvchi kabi.

سُسْغاق *susg'aq* – suv va suv kabi narsalarni botirib oladigan asbob. Qarluq, qipchoq va butun ko'chmanchilar tilida shunday.

سُغداق sug'daq – Bolasog'unga joylashgan bir qavm, ular Samarqand va Buxoro o'rtasidagi Sug'ddan bo'lib, keyin turklashib ketgan odamlar.

سَغْراق *sag'raq*[241] – suv va boshqa narsalar ichiladigan idish, kosa. ساقِنْ سَغْراققا تكبر *sawïn sag'raqqa tegir* – shirin so'z bilan odam shohlar kosasidan suv ichadi, ya'ni ular hurmat topadi.

سِرْماق *sïrmaq* – eshakning to'qimi.

سُغْناق *Sug'naq* – o'g'uz shaharlaridan biri.

سَغْلِق *sag'lïq* – sog'liq, qo'yning urg'ochisi (*sog'ish* so'zidan yasalgan)

سُقْلُق *suvluq* – dastro'mol.

سَقْلِق *saqlïq* – ishda hushyorlik, ayg'oqlik.

سُقْلُق *suqluq* – suqlik. Ovqat, mol va boshqalar ustida ochko'zlik.

قَبْغاق *qapg'aq* – qopqoq.

قَبْجَق *qapchaq* – suv (ariq) tarmoqlarining bir-biriga birlashadigan, to'qnashadigan joyi.

قَدْرَق *qadraq* – tog'ning bukilgan, soylik joylari. قَتْ قَدْرَق *qat-qadraq* – bukri va egri narsa.

قُدْرُق *qudruq* – hayvonlarning quyrug'i, dumi. قوى قدرقى *qo'j qudruqï* – qo'y quyrug'i. أتْ قُدْرُقى *at qudruqï* – otning dumi.

She'rda shunday kelgan:

---

[240] Mahmud Koshg'ariy "Devon..." (I jild. B.135)da bergan qoidasini unutgandir. U yerda shunday yozgan edi: *ishning ko'p marta ishlanganini bildiruvchi sifat so'zlarning oxiri qoidaga ko'ra* n *bilan tugaydi. Ko'pchilik o'g'uz va qipchoqlar shunday sifatlar oxiridagi* ن *(n) ni* ك *(k) almashtiradilar. Shunga ko'ra, bu so'z o'g'uzchadir.*

[241] *Sag'raq* so'zi izohida bir oz aniqsizlik bor. Maqoldagi ma'noga ko'ra, *sag'raq* shohlarga xos kosadir. Biz o'zicha qoldirdik.

[CVII]

قُدْرُقْ قَتِغْ تُگْدِمِزْ　　تَنْگْرِيگْ اُگُشْ اُگْدِمِزْ
كَمْشِبْ اَتِغْ تكدمز　　اَلْدَبْ يَنا قَجْتِمِزْ

Qudruq qatïg' tûgdimiz　　*Kämshib atïg' täkdimiz,*
Täŋrig ûkûsh ögdimiz,　　*Aldab yana qachtïmïz.*

(238) Otlar dumini qattiq qilib tugdik, Tangriga ko'p hamd o'qidik, ya'ni kofirlarga hujum qilishda takbir o'qidik. Uzangiga qattiq bosib hujum qildik, orqamizdan ergashinglar deb, ularni aldash uchun qochganga o'xshab chekindik.

قُدْرُقْ *qudruq:* قُش قُدْرُقى *qush qudruqï* – qush quyrug'i. Maqolda shunday kelgan: تُقُمْ يُزُبْ قُدْرُقْتا بِچِك سيما *to'qum yûzûb* qudruqta bichäk sïma* – mol terisi shilib olingach, dumida pichoqni sindirma.

Bu maqol quyidagi arabcha maqolga o'xshaydi**:

شُوى اَخُوكَ خَتّى إذا اَنْضَجَ رَمَدَ

قُدْرُقْ *qudruq* – quyruq (orqa yo'ldan kinoya). قُدْرُقى اُتْكانْ كِشى *qudruqï ötgän kishi* – orqa yo'lidan tez-tez yel chiqaruvchi kishi.

قَرْساقْ *qarsaq* – tulkilar jinsidan bo'lgan bir hayvon. Uning oq, o'siq mo'ynasidan po'stin qilinadi.

قَرْلُقْ *qarluq* – turklardan bir guruhi. Ular ko'chmanchi bo'lib, o'g'uzlardan boshqa, ular ham turkmandir.

قُرْلُقْ *kurluq* – qimizni pishitish uchun ishlatiladigan idish; mesh.

قَرناقْ *Qarnaq* – o'g'uz shaharlaridan biri.

قرناق *qarnaq:* قَرْناقْ اَرْ *qarnaq er* – qorni katta kishi.

قِرْناقْ *qïrnaq* – joriya, cho'ri. Yaboqu, qay, jumul, basmil, o'g'uz, yamoq va qipchoqlar so'zi.

قِزْلاقْ *qïzlaq:* كُتى قِزْلاقْ *köti qïzlaq* – qizilishton. Uning dumi qizil bo'ladi.

قِسْراقْ *qïsraq* – yosh baytal. O'g'uzlarcha har qanday baytal.

---

* يزب so'zi bosma nusxada بزب tarzida yanglish ketgan ekan. Basim Atalay to'g'rilagan. Biz ham shu asosda tuzatdik.

** Sening akang (go'sht)ni qovurib, u pishgandan keyin uni o'g'irladi (A.P.)

Maqolda shunday kelgan:

قیز بیرلا کُرَشما قِسراق بیرلا یَرِشما

Qïz birlä kûrashmä, qïsraq birla yarïshma

Qiz bilan o‘ynashma, chunki ular kuchli va seni yengadi, yosh baytallar bilan poyga qilishma, u ayg‘irdan ko‘ra kuchlidir, u ham sening ustingdan g‘alaba qiladi (seni yengadi). Bu maqol Xoqoniya qizlaridan biri Sulton Mas’udning nikoh kechasi o‘z erini oyog‘i bilan chalib yiqitganidan keyin xoqoniylarda yuzaga kelgandir.

قِسْماق *qïsmaq* – uzangining ikki yonidagi ikkita qayish bog‘ichi. Uzangi ikkita qayish orasida turadi.

قِسْماق *qïsmaq* – sirtmoq, tuzoq.

قُشْلُق *qushluq*[241] – kun chiqqandan keyingi vaqt (o‘g‘uzcha).

قِشْلِق *qïshlïq* – **(239)** qishlik uy; qish uchun tayyorlangan har bir narsa.

قُغْشاق *qug‘shaq:* قغشاق نانك *qug‘shaq neŋ* – har bir bo‘sh, zaif, sust narsa.

قِفْجاق *kïfchaq* – turkiy qabilalardan biri.

قِفْجاق *Kïfchaq* – Qashg‘ar yaqinidagi bir joy nomi.

قُلْباق *Qulbaq* – turklardan bir taqvodor kishi ismi, u Bolasog‘un tog‘larida yashar edi. Aytishlariga ko‘ra, u qo‘li bilan katta qora toshga تَنْكْرى قُلى قُلْباق *Teŋri qulï qulbaq* deb yozsa, oq xat yozilar, agar oq toshga yozsa, qora xat paydo bo‘lar edi. Uning izlari haligacha ham turibdi, deydilar.

قَلْتُق *qaltuq* – yovvoyi buqalar shoxi. Uning ichi kovak qilinadida, qimiz va boshqa narsalar ichiladi.

قُلْتُق *qoltïq* – qo‘ltiq.

قلتق *qïltïq* – qazg‘oq.

قَمْغاق *qamg‘aq* – bo‘yi baland, barglari nozik bir o‘t.

قُمْلاق *qumlaq* – qipchoq yerlarida o‘sadigan pechakka o‘xshagan bir o‘t. Uni asalga aralashtirib, ichimlik qilinadi. Bu o‘t kemaga tushib qolsa, dengiz to‘lqinlanadi va kema chayqalib, undagi odamlar g‘arq bo‘ladilar.

---

[241] Bu so‘zda bir oz aniqsizlik bor. Biz o‘zicha berdik.

قَنْجِقْ *qanjïq* – urg‘ochi it, qanjiq.

مُنْجُقْ *munchuq* – munchoq, qimmatli toshdan qilingan marjon.

مُنْجُقْ *munchuq** – ot bo‘yniga taqiluvchi munchoq, qimmatli tosh, sher tirnog‘i yoki tumor.

مَنْجُقْ *manchuq* – egarga osiladigan narsalar; to‘rva va boshqalar.

مُنْغانْ *mung‘an:* مُنْغانْ كِشى *mung‘an kishi* – ezma va behuda so‘zlovchi kishi.

بُرْجَكْ *bûrchäk* – odamning kokili; otning yoli.

بِترِكْ *bitrik* – tilliq xotinlar tillig‘i.

بِترِك *bitrik* – pista (arg‘ucha).

بِستِك *bistik* – yigirish uchun mo‘ljallab ayrilgan bir bo‘lak paxta (chigilcha).

بستك *bistik* – pilta (arg‘ucha).

بُكسَكْ *böksäk* – xotinlar bo‘ksasi bilan qo‘yni orasidagi yer (u yerga ziynatli tumor taqadilar).

بُكْسَكْ *böksäk* – bo‘ksa, ko‘krakning yuqori qismi.

تُتْسُكْ *tûtsûk:* تُتسُكْ كِشى *tûtsûk kishi* – kek saqlovchi kishi, dushmanlik va adovat qiluvchi kishi **(240)**.

تَحْجَك *täxchäk* – Chinning ipakli gazmollaridan bir xili.

تُربكْ *tûrbûk* – o‘roq, randa; chopqi. Uni تُرِبْكُو *tûribkû*** ham deydilar.

تَرلِكْ *tärlik* – jazlik. Egar ostidan qo‘yiladigan namat.

تُرْلُكْ *tûrlûk* – har xil, turli قَجْ تُرْلُكْ نانكْ *qach tûrilûk näŋ* – har xil narsa قَجْ تُرلُكْ سُوزْ ايْدِمْ *qach tûrlûk söz aydïm* – necha turli, har xil so‘z so‘zladim.

تُرْماكْ *tûrmak* – tuxum va go‘shtdan tayyorlanadigan ovqat.

تِرْناكْ *tirnäk**** – odamlarning yig‘ilish joyi. Chunonchi, biron maslahat xususida to‘planadilar.

تُشْلُكْ *tûshlûk:* تُشْلُكْ اُوذى *tûshlûk uzï* – safardagi ketayotgan kishining dam olish uchun qo‘nadigan vaqti.

---

* Moskva nashrida *monču*q.

** Moskva nashrida *tïrbïk törpig* shaklida, keyingi sshz esa *törpigü* deb o‘qilgan.

*** Moskva nashrida *ternäk.*

تَگْرَکْ *tägräk* – tevarak, atrof. قُذُغْ تَگْرَکی *quzug' tägrägi* – quduq tevaragi.

تُغْلُکْ *tûglûk* – ko'r kishi. تُغْلُكْ كُزْلُكْ *tûg'lûk közlûk* – ko'zi ko'rmovchi kishi.

تَفْلُکْ *tävlûk* – hiylakor, firibgar, aldamchi.

جَگْرَکْ *chäkräk:* جَگْرَكْ قَبا *chäkräk qaba* – qullar kiyadigan va jundan to'qilgan bir xil kiyim.

جَرْلِک *chärlik:* كُوزی جَرْلِك *közi chärlik* – yorug'likdan ko'ra qorong'ilikda yaxshi ko'radigan inson.

جَلْبَکْ *chälpäk* – ko'z chirki.

جِلْدَکْ *childäk* – otning ko'kragiga chiqadigan bir yara. Undan yiring, fasod oqadi, dog'lab tuzatiladi.

سُرْتُکْ *sûrtûk:* سُرتُكْ اِشْلار *sûrtûk ishlar* – suykalanuvchi xotin. Har narsaning ishqalanishiga ham bu so'z qo'llanadi.

سَذْرَکْ *säzräk:* سَذْرَكْ بُوز *säzräk böz* – siyrak to'qilgan bo'z.

سَذْرَکْ *säzräk:* سَذْرَكْ قَبْغْ *säzräk qapug'* – panjarali eshik, surma eshik.

سُرْجُکْ *sûrchûk* – kechki yig'ilish, o'ltirish. O'g'uzlar ج (ch) fathali qilib سُرْجَكْ *sûrchäk* deb talaffuz qiladilar.

سَلْجُکْ *Säljûk* – hozirgi sultonlar bobosining ismi. U سَلْجُكْ سُو باشی *säljûk sû bashi* deb atalar edi.

سِکْرِکْ *sekrik* – tog'da sakrab o'tiladigan joylar.

سُکْرُکْ *sûkrûk* – xotinlar avrati.

کُبْرُکْ *köprûk* – ko'prik.

کُتْلُکْ *kötlûk* – so'kish. Ey xunasa, ey ko't, ma'nosida

تُمْرُک *tömrûk* – doira, childirma (o'g'uzcha).

کُبْجُکْ *köpchûk* – ko'pchik, egarning ustiga kiygiziladigan yopuq.

کِرْبِکْ *kirpik*[242] – kiprik **(241)**.

کَرْتُکْ *kärtûk* – yog'ochdagi kertik va kesilgan joy.

کَرْتُكْ کَمْرُكْ *kärtûk kemrûk* – yog'ochdagi kertik va kesik, kertilgan – yorilgan.

---

[242] Bu so'z hozir jonli tilda *kiprak // kiprik* tarzida qo'llanadi. Bu o'zgarish Alisher Navoiydan so'ng bo'lgan. Navoiyda ham "Devon..."dagicha: *kirpik.*

Bir bokib hushu xirad naqdini g'orat qildi.
Ko'zi kofirgina, ul *kirpigi* nashtargina.

كَرْتِكْ *kärtik* – non va shunga o‘xshash narsalarni sanash, hisobini olish uchun yog‘ochga qirqib qo‘llanadigan belgi.

كُرْشاكْ *kûrshäk* – tariq, qo‘noqlarning mag‘zini ayirib, suv yoki sutga qaynatib, so‘ng ustiga yog‘ quyib yeyiladigan ovqatning nomi.

كَزْلِكْ *käzlik* – xotinlar kiyimlariga taqib o‘zlari bilan olib yuradigan kichkina pichoqcha.

كُزْلُكْ *közlûk* – ko‘z og‘riganda, shamollaganda va nurdan qamashganda ot dumidan to‘qilib, ko‘zga taqiladigan narsa.

كُسْرُكْ *kösrûk:* كُسْرُكْ تُشاغْ *kösrûk tushag‘* – otni bog‘lab qo‘yadigan tushov, kishan.

كَفْرِكْ *käwrik* – grab daraxti.

كفْرك *käwrûk* – nog‘ora*.

كُفْرُك *käwräk:* كَفْرَكْ نانكْ *käwräk näŋ* – kanakunjut va shunga o‘xshash tanasi bo‘sh va g‘ovak o‘simliklar**.

كَفْشَكْ *käwshäk* كَفْشَكْ نانكْ: *käwshäk näŋ* – yumshoq narsa. Bu so‘z to‘nlarga va boshqa mayin narsalarga ham qo‘llanadi.

كَفْشَكْ اَتْ *käwshäk ät* – yumshoq go‘sht.

كُفْشَكْ *kûwshäk* كُفْشَكْ اَتْماكْ: *kûwshäk ätmak* – yaxshi xamirdan bo‘lgan non.

كُفْلُكْ *kûwlûk* – loydan g‘o‘lak qilinib quritilgan, yong‘oqdan kichik yumaloq kesak. Uni sopqonga solib otiladi. Ho‘l holida ham otish mumkin.

كَكْلِكْ *käklik* – kaklik[243].

كَكْمَكْ اَرْ *käkmäk är* – har xil ishlar pishitib qo‘ygan, qiyinchiliklarda pishgan odam. Asli كَكْ *käk* bo‘lib, mehnat, qiyinchilik ma’nosidadir. Bu so‘z sifat bo‘lib, qoidadan tashqaridir. Qoidaga ko‘ra, sifat كَكْمانْ *käkmän* bo‘lishi kerak edi.

كَمْدُكْ *kämdûk:* كَمْدُكْ سُنْكُوكْ *kämdûk söŋûk* – go‘shti tozalangan suyak.

كُنْجاكْ *kûnchûk* – cho‘ntak. O‘g‘uzlar كُنْجَكْ *kûnchäk* deydilar.

---

* Olmaota nashrida *kuvrik.*

** Moskva nashrida *har qanday bo‘sh va g‘ovak, mo‘rt narsa.*

[243] Bu so‘zning arabcha tarjimasi هُوَالْفَيْحُ:dir. Buning ma’nosi yiringdir. Holbuki, bu mazmun o‘zbekchasiga to‘g‘ri kelmaydi. O‘zbekcha iboraga ko‘ra فَيْحْ emas, فَبْحْ bo‘lishi kerak edi. Bir nuqta xato ketgan bo‘lishi kerak.

[244] Bu so‘z hozir ham “Devon...”dagidek ishlatiladi.

كَنْجاكْ *Känjäk* – bir toifa turklar.

كَنْجاكْ *Känjäk säŋir* – Tiroz yaqinidagi shahar nomi. Bu yer qipchoqlar chegarasidir.

كَنْدُكْ *kändûk*[244] – xumga o‘xshatib ishlangan bir narsa. Un va boshqa narsa solinadi (kanjakcha).

كُنْلُكْ *kûnlûk* – kunbay qilinadigan ish.

كُنْلُكْ يم *kûnlûk yem* – kundalik, kunlik oziq. Bu so‘z kam qo‘llanadi.

مَرْدَكْ *märdäk* – ayiq bolasi. Uni اَذِغْ مَرْدَكى *aźig‘ märdägi* deyiladi. Ba’zi bir turklar to‘ng‘iz bolasini تُنُكْ مَرْدَكى *to‘ŋuz märdägi* deydilar **(242)**.

مَلْدَكْ نانَكْ *mäldäk näŋ* – bir-biri ustiga qatma-qat mingashgan gardon so‘ngagi kabi cho‘ziq narsa.

ل (l)

بِجْغِلْ *bachg‘il* – qo‘l, oyoq yorilishi, yer yorilishiga ham qo‘llanadi.

بَسْبَلْ *basbal* – bir taqim ip.

بَسمِلْ *basmïl*[245] – turk urug‘laridan biri.

بَشْغِلْ بِلْقىْ *bashg‘il jïlqï* – boshi oq mollar.

بتمُلْ *batmul* – uzun murch.

بُشْكالْ *bûshkäl* – lochira, yupqa non. Xoqoniyaliklarning so‘zi.

بُغرل *bug‘rul* – to‘la idish, meshlarning buklanib turishi.

بُغرَلْ قُوىْ *bug‘ral* qo‘y* – tomog‘i oq qo‘y.

بُكتَلْ اَرْ *bûktäl er* – o‘rta bo‘yli odam.

بُكْتَلْ اَتْ *bûktäl at* – orqa sag‘risi keng ot.

بُكْرُلْ اَتْ *bûkrûl** at* – ikki biqini oq ot. Shuningdek, ola qo‘y va boshqa hayvonlarga ham *bûkrûl* deyiladi.

بندال *bandal* – bosh qismi cho‘qmoqli yog‘och. Uning uchini yondirib, kechasi bolalar bir-birlariga o‘qtalib o‘ynaydilar. Bu اُوتْ بندال *ot bandal* deyiladi. Chavgon o‘yinida o‘ynaladi***.

---

[245] “Devon...” (I jild. B.28, 30, 393, 399; II jild. B.251)da يَسْمِلْ *yäsmil* tarzida berilgan, holbuki, bu xatodir. Bu so‘zning to‘g‘risi *basmil* ekanini prof. S.E.Malov ham o‘zining tanqidiy maqolasida ko‘rsatgan edi / Записки коллегии востоковедов, т. III. С.215.

* Moskva nashrda *boyrul.*

** Moskva nashrida *bögrül.*

*** Moskva nashrida *chovganga o‘xshash bo‘ladi.*

تَرْغِلْ يِلْقِي *targ'il yilqi* – orqasida sepkilga o'xshash oq-qora chizig'i bor hayvon. Otdan boshqa mollarning hammasiga ham bu so'z qo'llanadi.

تُغْرِلْ *to'g'ril* – yirtqich qushlardan biri. Bu mingta g'ozni o'ldirib, bittasinigina yeydi. Bu so'z erkaklar ismi o'rnida ham qo'llanadi.

تُغْرِلْ *to'g'ril* – go'sht va dorivorlar bilan to'ldirilgan idish* (kanjakcha).

جَشْكَالْ *chäshkäl* – sopol, tosh va uning siniqlari (kanjakcha).

شَنْكِلْ *säŋil*[246] – yuzdagi sepkil.

سَرْسالْ *sarsal* – oq sichqon jinsidan suvsarga o'xshash kichik bir hayvon.

قَرْتَالْ اَتْ *qartal et* – to'g'ralgan go'sht. قُوىْ قَرْتَالْ *qartal qo'j* – chipor qo'y.

قِرْغِلْ اَرْ *qirg'il er* – o'rta yoshli odam.

قِزْغلْ اَتْ *qizg'ul at* – qizilidan oqi kuchli va qora jigar ranglari orasida bo'lgan bir rangli ot.

بَجْكَمْ *bächkäm* – belgi nishon. Ipakli narsa yoki yovvoyi sigirning dumini botirlar urush kunlarida jang belgisi tarzida **(243)** taqib oladilar. O'g'uzlar uni "parcham" deydilar.

She'rda shunday kelgan:

[CVIII]

بَجْكَمْ اُرُبْ اَتْلَقَا	اُيغُرْ دَقِي تَتْلَقَا
اُغْرى يِقُزْ اِتْلَقَا	قُشْلَرْ كِبِي اُجْتِمِزْ
Bächkäm urub atlaqa,	*Og'ri jawuz ïtlaqa,*
Uyg'ur daqï tatlaqa,	*Kushlar käbi uchtïmïz*

Otlarga belgi taqib, uyg'ur itlariga, ya'ni o'g'ri muttahamlar toifasiga qasd qildik. Qush uchgandek uchib, ularning ustiga tushdik.

بجكُوم *bächkûm* – uyning shipi.

---

* Moskva nashrida *ichak.*

[246] Bu so'z ilgarilarda ham *sepkil* bo'lsa kerak. سېپكل (*sekil*) bilan سنكِل (*seŋil*) so'zlarining arabcha yozilish shakli tamom bir. Faqat nuqtalarning baland-past qo'yilishidagina farq bor.

بَذْرَمْ *bażram* – odamlar orasida shodlik va kulgi. Gullar ochilgan joylarga بَذْرَمْ يِير *bażram yer* deyiladi, ya'ni yoqimli yer demakdir. Asli nima ekanini men bilmayman, chunki men buni forslar og'zidan eshitdim. Lekin o'g'uzlar hayit kunini بَيْرَمْ *bayram* deydilar. Ya'ni shodlik va yoqimli kun. Demak, ular odatdagicha ذ (z) ni ى (y)ga almashtirganlar. Yoki o'zi shunday ى (y) li so'zdir. Yoki bu o'zi maxsus bir so'zdir.

بِرْتَمْ *birtäm* بِرْتَمْ بَرْدِي يُمُشْقَا أُل: *o'l jumushqa birtäm bardï* – qaytishni go'yo istamagandek, uzoq vaqt mamlakatdan uzilib elchilik uchun ketdi.

بَغْرَمْ قُمْ *bag'ram qum* – mayin qum. Qashg'ar bilan Yorkent o'rtasidagi qumlikka بَغْرَمْ قُومِي *Bag'ram qumï* deyiladi.

بُخْسُمْ *buxsum* – tariq, so'klardan qilingan ichimlik, bo'za.

تُمْرُمْ يِغاجْ *tumrum yïg'ach* – yamoqchining ish kundasi va boshqalarga o'xshash girdak qilib kesilgan yog'och kunda.

تشْرُمْ *tushrum*[247] – pishitilgan ip koptogi (arg'ucha).

زُنكمْ *zûnûm* – Chin ipak gazmollaridan bir xili.

سِدْرِمْ *sïdrïm* – qayish, tirkash (o'g'uzcha). سِدْرِمْ ايِشْلِغْ اَرْ *sïdrïm ïshlïg' er* – ishlarni o'zi ishlab, boshqalarga qoldirmaydigan kishi.

سَرقِمْ *sarqïm* – qirov.

كُتْرُمْ *kötrûm* – ustiga o'tiriladigan baland kursi. Supacha.

كُجْرُمْ *köchrûm* – g'ovur-g'uvur. Bu shaharning qishloq ahliga yoqmaydigan jihati.

كدْرِمْ اَتْ *kädri mät* – teridan ajratilgan go'sht **(244)**.

كَسْتَمْ *kästäm* – chaqirilmay kechasi kelgan kishilarga qilinadigan ziyofat.

HARFI TAKRORLANGAN SO'ZLAR BO'LIMI

ر (r)

تَرْ تَرْ *tartar* – qumriga o'xshash bir qush.

جُرْ جُرْ *jur-jur* – تَفِي اَمَكِي جُرْ جُرْ *tävăj ämiki jur-jur** – tuyaning emigi "jur-jur". Ya'ni tuya sog'ilganda, sutning tog'oraga "jir-jir"lab tushishi.

---

[247] Tuzatish jadvalida bu so'z *tushrum* tarzida ko'rsatilgan ("Devon...". I jild, 10-jadval).

قُرْ قُرْ *qur-qur* قَرِنْ قُرْ قُرْ اِتّى: *qarïn qur-qur ettï* – qorin "qur-qur" etdi, qorin qurilladi (g'uldiradi).

س (s)

سُكْ سُكْ *sûk-sûk* – yulg'un daraxti (yaxshi yonadigan yog'och).

م (m)

سُمْلِمْ تَتْ *sumlïm tat* – turkcha bilmaydigan fors. Umuman, turkcha bilmaydigan kishilarga سُمْلِمْ *sumlïm* deyiladi.

كُرْكُمْ *kûrkûm* – za'faron. Bu so'zda arabchaga o'xshashlik bor. Arablar ham uni كُرْكُمْ *kûrkûm* deydilar.

She'rda shunday kelgan:

[CIX]

بَكْلَرْ اَتِنْ اَرْغُرْبْ قَذْغُو اَنِى تُرْغُرْبْ
مَنْكْزى يُزِ سَرْغَرِبْ كُرْكُمْ اَنْكَرْ تُرْتُلُورْ

Bäglär atïn arg'urub, Mäŋzi yûzi sarg'arïb,
Qazg'u anï turg'urub, Kûrkûm aŋar tûrtûlûr

Alp Erto'nga o'limiga achinib aytadi: amirlar otlarini charchatib keldilar. Qayg'u beklarni ozdirdi, yuzlari za'faron surgandek juda sarg'aydi.

فَعالِيل *FAOLIL,* فَعالُل *FAOLUL,* فَعالِيل *FAOLAL* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

ج (ch)

سَراغُجْ *sarag'uch* – xotinlarning boshga yopinadigan narsalari, ro'molchalari.

ر (r)

سِبْاقُرْ *sïpaqur* – yem to'rvasi. Bu so'zning asli سِبْاقُرِى *sïpaqurï* – ikki yoshga to'lgan otning yem yeydigan joyi, oxuri.

ز (z)

قُلابُزْ *qulabuz* – yo'lboshchi. و (v) ب (b) ga almashishi mumkin.

Maqolda shunday kelgan: قَلِنْ قازْ قُلاوُزْ سُوزْ *qalïn qaz qulavuzsuz bolmas* – g'oz to'dalari yo'lboshchisiz uchmaydi. Bu maqol

---

* Moskva nashrida *täva ämgi iuriur.*

hamma ishda o‘zidan ko‘ra yo‘l biladiganroq kishiga bo‘ysunishga undab aytilgan.

ق (q)

جِجالَقْ *jïjalaq* – jimjiloq barmog‘i.

جِجامُقْ *jïjamuq* – jimjiloq yonidagi barmoq. Buni kam odam biladi.

سُلامُقْ *so‘lamuq* – chapaqay kishi.

قَراجُقْ *Qarachuq* – Forob shahrining nomi. Bu o‘g‘uzlar mamlakatining nomi.

قَرامُقْ *qaramuq* – qoramuq (bug‘doy va boshqa donlar orasida bo‘ladigan qoramuq, begona o‘t) **(245)**.

قَمِجاقْ *qamïchaq* – suvda xuddi pashsha suzgandek chaqqon suzuvchi qoramtir rangli bir kichik jonivor, suzgich[248]

ك (k)

تُنارِك يِرْ *tûnärik yer* – qorong‘i yer. Qabr, go‘rga ham تُنارِكْ *tûnärik* deyiladi. اَرْ تُنارِككا كِردي *är tûnärikkä kirdi* – odam qabrga kirdi.

جُمارُكْ كِشي *jûmärûk kïshï* – ko‘zi xira va ko‘zidan yosh oqib yuradigan kishi.

خُجُوناكْ *xöjûnäk* – xushbo‘y va naqshli qovun[249].

بَجانَكْ *bäjänäk* – Rumga yaqin turuvchi turkiy qabilalardan biri.

بجانكْ *bäjänäk* – o‘g‘uzlarning bir toifasi. Ularni بجنك *bäjäŋ* ham deyiladi.

فَعَلعل *FA’AL’AL*, فَعالّل *FA’ALLUL* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR

ج (ch)

تَقْلُغْجْ *tawïlg‘uch* – tarxun deyilgan bir daraxt.

د (d)

بُغُرْدا سَجْ *bug‘urda sach* – jingalak soch.

---

[248] Arabcha izohda berilgan so‘zning *itbaliq* ma’nosi ham bor.

[249] Handalak bo‘lsa kerak.

س (s)

چخنسي *ǰïxansï* – Chinning bir turli naqshli ipak gazlamasi.

غ (g‘)

تَبُزْغُو *tabuzg‘u:* تَبُزْغُو نانك *tabuzg‘u neŋ* – quvur, nov, mo‘ri, hushtak.

تُتُرْغتو *tuturg‘u:* تُتُرْغُو نانك *tuturg‘u neŋ* – tutilishi, buyurilishi kerak narsa.

سِبِزْغُو *sïbïzg‘u* – sibizg‘a, sibizg‘a nay.

سِرِجْغا *sïrïchg‘a* – shisha.

سَرِجْغا *sarïchg‘a* – chigirtka. Unga o‘xshatilib, سرِجْغا اَر *sarïchg‘a er* – chigirtkaga o‘xshash zaif odam ham deyiladi.

قُبُرْغا *quburg‘a** – boyqush.

ق (q)

تررقُو پِيرْ *turïrqu*** *yer* – o‘tlari oz yer, o‘tlari bir-biriga o‘ralishib ketmagan yer.

تِترغا *tatïrg‘a* – oshlangan oq teri.

تَوِلْقُو *tawïlqu* – qizil tol daraxti. تَوِلْغوچ *tawïlg‘uch* ham deyiladi.

اَوِلْقُو *awïlqu* – qizil mevalik bir daraxt, mevasining suvi tutmach oshiga solinadi, po‘stlog‘i bilan ko‘z og‘rig‘i davolanadi. U bilan kiyimlar ham bo‘yaladi.

تُقُرقا *tuqurqa* – may idishi va obdastaning jo‘mragi.

تُقُرْقا *To‘qurqa* – Qashg‘ar yaylovidagi bir joyning nomi.

سَقَرْقُو *saqïrqu* – kana.

قَسِرْقُو *qasïrqu*[250] – girdob, quyun.

ك (k)

تُشُرْكُو *tûshûrgû* – kichikroq suvning daryoga qo‘shilayotgan joyi, tegirmon suvining daryoga tushar o‘rni. Boshqalarga ham shu so‘z qo‘llanadi.

---

* Moskva nashrida *qoburya.*

** Moskva nashrida *tararqu.*

[250] Shu ma’noda Alisher Navoiy asarlarida *qyyun va egrim* so‘zlari qo‘llangan:

Ishq dashtida *qyyun* ermaski men devonaga,
Dasht aro sargashtalik xattin chekar sarkori davr.
Ham ildamlikda sarkordek ravona,
Ham aylanmoqda *egrim*din nishona.

جَگُرْکا *chägûrkä* – chigirtka (o‘g‘uzcha). Turklar bu so‘zni uning uchmasdan oldingi holiga qo‘llaydilar. Ko‘p bolalar va askarlar shunga o‘xshatiladi, سُو تَکْ جَگُرْکا *chägûrkä täk sû* – chigirtkadek ko‘p askar.

سُبُرْگُو *sûbûrgû* – supurgi.

کُتُرْکُو *kûtûrkû** – ko‘targi; biror narsa ko‘tariladigan asbob.

کَسُرْگُو *kesûrgû* – xalta, qop.

کُسُرْکا *kûsûrgä* – ichiga qog‘ozlar solinadigan muqova, papka.

دُنُشْکا *dûnûshkä* – tunbosh deyilgan o‘simlik (kanjakcha). **(246)**

کِمِشْکا *kïmïshkä* – Qashg‘ardan chiqadigan guldor namat.

م (m)

تَگِرْما نانکْ *tägirmä näŋ* – kulcha, tanga, tegirmon toshi kabi girdak narsa.

سَکِرْما *Säkirmä* – Xo‘tan yo‘lidagi kichik bir shaharchaning nomi.

قُتَرْما بُرْکْ *qo‘turma börk* – qaytarma qalpoq, uning oldida ham, orqasida ham qaytarmasi bo‘ladi.

کُچُرْما أُچَقْ *köchûrmä o‘chaq* – bir yerdan ikkinchi yerga ko‘chiriladigan ko‘chirma o‘choq کچرما این *kûchûrmä oyun* – “o‘n to‘rt” degan o‘yindir.

Yerga qo‘rg‘onga o‘xshatib to‘rt chiziq chizib, unga o‘nta eshik qilinadi-da, yumaloq tosh, yong‘oq tashlab o‘ynaladi.

---

* Moskva nashrida *kötürgü*.

IKKINCHI HARFI UNLISIZ, UCHINCHI HARFIDA *A* UNLISI KELGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI

ت (t)

مِنْدَتُو *mïndatu*[251] – ipak gazlama*.

چ (ch)

قُلْنَچِي قِسْرَاق *qulnachï qïsraq* – bo‘g‘oz biya.

غ (g‘)

قَرْنَغُو اَرْ *qarnag‘u är* – qorni katta odam.

سَغْنَغُو *sag‘nag‘u* – quritilgan qovoq.

قُنْدِغُو *qondïg‘u* – xirmon yanchishda, biror narsani tuyishda qo‘llanadigan asbob.

قَمچِيغُو *qamchïg‘u* – qattiq alam, qichish va isitma bilan lab va barmoqlarga toshadigan kichik chiqiq (uchuq).

ك (k)

تُرْبِكُو *tûrbikû* – yog‘och yo‘niladigan asbob.

تَمْرَكُو *tämräkû* – temiratki.

سُكْنَكُو *söknägû* – tirnoq bilan go‘sht orasiga chiqadigan chiqiq.

كَرْشَكُو اَتْ *kärshäkû at* – kurak so‘ngagining oldida** yag‘irli ot.

م (m)

بُلْغَما *bulg‘ama* – yog‘i ham yo‘q, mazasi ham yo‘q yovg‘on osh.

خُقْرَما يِلْ *chuqrama jol*[252] – otilma suv, otilib chiqadigan buloq suvi.

ن (n)

بُلْغُنا *bulg‘una* – yulg‘un daraxti kabi qizil tusli bir bo‘sh daraxt, uni tuyalar yeydi, bu so‘zning مَلْغُونا *mulg‘una*** shakli ham bor.

---

[251] Bu so‘zning noaniqligiga bosma nusxada ishorat qilingan. Brokkelmanda ham bu haqda izoh bor (“Devon...”. I jild. B.449). Biz arabchaga asosan tarjima qildik.

* Moskva nashrida *kiyim.*

** Moskva nashrida *tuyog‘ida yarasi bor ot.*

[252] *Chuqrama jol* so‘zi “Devon...” (III jild. B.3)da *suv, chashma ko‘zi, chashma og‘zi* ma’nosida ifodalangan, shunga ko‘ra *chuqrama* ayrim holda favvora (otilib chiquvchi) ma’nosidadir. Bu tarkib *otilma suv* ma’nosidagi maxsus atamadir.

*** Bu so‘z matnda *malg‘ïna*dir.

فُعْلُي FU'LULI SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

ن (n)

بُلْدُنِي *bulduni'* – ichiga uzum yoki mayiz solib tayyorlanadigan sutli ovqat (kanjakcha).

ر (r)

سُنْدِرِي *sundïrï* – dengiz.

Maqolda shunday kelgan:

اَشْياكْ اِيُرْ بَشِمْ بُلْسا
سُنْدُرِيدا سُوڤْ اِجْكايِمِنْ

Eshyäk ayur[253] *bashïm bo'lsa, Sundurïda suv ïchkäymän*

Eshak aytadi: boshim omon bo'lsa, dengizdan suv ichaman. Bu maqol maqsadga erishish uchun uzun umr orzu qiluvchilarga nisbatan **(247)** qo'llanadi.

مَنْدِرِى *mändïri** – kelin bilan kuyov ishtirokida kechasi yig'iladigan majlisning oti, unda ularning ustlaridan pul sochadilar (chigilcha).

ل (l)

بُستَلِي *bûstäli* – Rum ismalog'i, yeyiladigan bir xil o't.

ن (n)

كُزْكُنِى *közkûnï* – qo'ng'iz jinsidan bo'lib, kechasi g'o'ng'illab uchadigan bir jonivor.

فُعْلُنْدِي FU'LUNDI SHAKLIDAGI SO'ZLAR

د (d)

سُبْرُنْدِي *sûpûrindi* – supurindi, axlat.

سَرْقِنْدِي *sarqïndï* – silqindi. سَرْقِنْدِي سُوڤْ *sarqïndï suv* – silqindi suv.

---

[253] *Ayur* so'zi bosma nusxada *ïyur* tarzida yozilgan. Holbuki, "Devon..." yozilgan vaqtda yolg'iz *aymoq* varianti qo'llanar edi. Majhul forma *iyildi* emas, *ayildi* shaklida berilgan ("Devon..." I jild. B.225). Shuning uchun bu so'z *ayur* qilib tuzatilgan.

* Moskva nashrida *mandiri*

قُجْغُنْدِي *quchg'undï* – piyoz (chigilcha).

To'rt harflilar tugadi.

BESH HARFLI SO'ZLAR

فَعَلعل *FAAL'AL*, فُعْلُليلْ *FUUL'UL*, فِعِلْليلْ *FIIL'IL* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

ج (ch)

سُقَرْلاجْ بُرْكْ *suqarlaj* börk – uzun qalpoq.

قُغُرْماجْ *qo'g'urmach* – qo'g'irmoch, qovurilgan bug'doy. Yumshoq ق bilan قُقُرْماجْ *qawurmach* ham deyiladi*.

يُغُرْغُوجْ *jug'urg'uch* – o'qlog'i, oshxamir va boshqalarni yoyishda qo'llanadi.

ر (r)

چِغِلْقَارْ أقي *chïg'ïlwar oqï* – kichik, kalta o'q.

She'rda shunday kelgan:

[CX]

أثْرُو تربْ يَغْدِي أنكَرْ كيشْ أقي چِغِلْقَارْ
أيِدمْ أسِغْ قِلْغُوْ أمَسْ سَنْ تَقي يِلْقَارْ

O'tru tïrïb yag'dï anar kïsh o'qï jïg'ïlwar
Aydïm asïg' qilg'u ämäs sän taqï jalwar.

Dushman haqida aytadi: menga yuzlangach, sadoqdan o'qni yomg'irdek yog'dirdim. Endi sening yalinib yolvorishlaring foyda bermaydi, dedim.

غ (g')

سَمُرْتُغْ ايِشْ *samurtug' ïsh* – uchini topib bo'lmaydigan chalkash ish, chuvalgan ish.

قُرْتُلُغْ كِشِي *qurtlug'*** *kishi* – qurtlik kishi, qurti bor odam. Bu arabcha, ya'ni رَجلٌ وَ لابِنُ "xurmosi va suti bor odam" deyilgan iboraga o'xshaydi.

---

* Bu izohga qaraganda Koshg'ariy *v* lablab tovushini *q* ning yumshoq varianti deb hisoblagan ko'rinadi.

** Moskva nashrida *qurut.*

تَتَرلِغْ يِرْ *tatïrlïg' yer* – tekis va qattiq yer.

قَتَرْلِغْ *qatïrlïg' er* – xachirlik odam.

بَسَرلِقْ *basarlïg' tag'* – sarimsoqli tog'.

بَغِرلِغْ اَرْ *bag'ïrlïg' er* – hech kimga bo'ysunmovchi, kekkaygan odam. Bu arabcha اَلاِ بِلِ اِناّ لَنَحْنُ اَعْظَمُ اَكْناداً مِنْ ya'ni "bizning jigarimiz tuyanikidan ham katta" iborasi kabidir.

جَغِرلِغْ *chag'ïrlïg' er* – ichimligi bor odam **(248).**

سُغُرلغ تاغْ *sug'urlug' tag'* – vabr deyilgan mushuk kattaligidagi bir xil hayvon[254] ko'p tog'.

سِغرلِغْ اَرْ *sïg'ïrlïg' är* – sigirlik odam.

تَقَرْلِغْ اَرْ *tavarlïg' är* – molli odam.

جقارْلِغْ يِرْ *chavarlïg' yer*[255] – tutantiriqqa yaraydigan xas-cho'plik yer.

بَقِرْلِغْ *Baqïrlïg'* – Bolasog'un yaqinidagi bir joy nomi.

بَقِرْلِغْ تاغْ *baqïrlïg' tag'* – mis ma'danli, misga ega bo'lgan tog'.

تَمِرْلِغْ اَتْ *tamïrlïg' ät* – ko'p tomir va paylik go'sht.

قُبُزْلُغْ كِشي *qo'buzlug' kïshï* – qo'buz cholg'usi va pashtori bor odam.

قُتُزْلُقْ اَرْ *qo'tuzluq är* – qo'tosli kishi.

سَغِزْلِغْ اَرْ *sag'ïzlïg' är* – chaynaydigan, saqichi bor odam.

سَغِزْلِغْ يِر *sag'ïzlïg' jer* – sog' tuproqli yaxshi yer.

سَقِزْلِغْ تُونْ *saqïzlïg' to'n* – narsalar yopishgan to'n.

قَمِشْلِقْ يِر *qamïshlïq jer* – qamishli yer, qamishzor.

تَبُغْلُغْ اَرْ *tabug'lug' är* – eski xizmatchi odam.

قَبُغْلُغْ اَقْ *qabug'lug' äv* – eshikli uy.

تَتِغْلُغْ نانكْ *tatïg'lïg' näŋ* – mazali, shirin narsa. Asli تَاتِغلِغ *tatïg'lïg'.*

تُتُغْلُغْ يِر *tutug'lug' yer* – jinli joy. U yerdan o'tganlarga zarar beradi.

تذغْلغْ نانكْ *tazïg'lïg'* näŋ* – ushlashdan tiyilgan narsa, unga yetish mumkin bo'lmagan narsa.

---

[254] Rus tilida bu hayvonni *dima* deydilar. Olmaota nashrida bu so'zning ruschasi *surka*, turkcha *sug'ur* deb berilgan.

[255] Arabcha izohda *zaramga ega yer* deyilgan. *Zaram*ning yuqorida keltirilgan ma'nosidan tashqari *rayhon, xurmo* va boshqa ma'nolari ham bor.

* Moskva nashrida *tïðïylïy.*

قِذِغْلِغْ بُرْكْ *qizïg'lïg' börk* – atrofi jiyakli, qirg'oqlari burma qalpoq.

قُذُغْلُغْ اَفْ *quzug'lug' äv* – quduqli uy.

تَرِغْلاغْ *tarïg'lag'* – ekinzor.

تُرُغْلاغْ پِيرْ *turug'lag' yer* – turar joy.

تَرِغْلِغْ پِير *tarïg'lïg' yer* – ekinzor. Don saqlanadigan omborga ham bu so'z qo'llanadi.

سَرِغْلِغْ اَرْ *sarïg'lïg' är* – sariq kasali bor odam.

قُرُغْلُغْ يا *qurug'lug' ya* – qurilgan o'q, yoy.

بُسُغْلُغْ يَغى *busug'lug' yag'ï* – yashiringan, pistirmadagi dushman.

قَبِغْلِغْ قِيزْ *qabïg'lïg' qïz* – uydagi (kuyovga chiqmagan) qiz.

قَتِغْلِغْ اَرْ *qatïg'lïg' är* – kelib chiqishi past odam. Ovqatga soladigan qatig'i bor odamga ham bu so'z qo'llanadi.

بَرَقْلِغْ كِشي *baraqlïg' kishi* – baroq kuchukli odam.

جَرُقْلُغْ اَرْ *charuqlug' är* – choriqli odam.

جَرُقْلُغْ *charuqlug'* – o'g'uzlarning bir urug'i.

قَرَقْلِغْ *qaraqlïg'* – ko'z g'o'lagi bor jonivor. قَرَقْسِزْ تَكْ كُرُوزْ *qaraqsïz täk körûr* – ko'zsizlardek ko'radi. Jangda va boshqalarda [botirlar] qarshidagi o'q-nayzani parvo qilmay kelishlari; **(249)** bir-birlariga hamla qilishlaridan kinoya qilib aytiladi.

قَسُقْلُغْ اَرْ *qasuqlug' är* – qimiz solinadigan meshi bor odam.

قُسِقْلِغْ اَرْ *qusïqlïg' är* – chig'uzasi bor odam.

بَشْقْلِغْ سُنْكُو *bashaqlïg' söŋû* – tishli nayza, temirli o'qqa ham bu so'z qo'llanadi.

تَشْقْلِغْ اَرْ *tashaqlïg' är* – tashaqli er.

قَشْقُلُغْ اِياقْ *qashuqlug' ajaq* – qoshiqli idish.

بُقُقْلُغْ اَرْ *buquqlug' är* – bo'qog'i bor kishi.

تَقُقْلِغْ *taquqlïg' är* – tovuqli odam (o'g'uzcha).

سُقَقْلِغْ تاغْ *soqaqlïg' tag'** – qizildan ko'ra oqlik rangi o'tkir, kiyigi ko'p tog'.

بَلِقْلِغْ اُكُزْ *balïqlïg' ökûz* – balig'i ko'p soy. Botqoq, balchiqli yerlarga ham arg'ular bu so'zni qo'llaydilar.

قُلاقْلِغْ نانَكْ *qulaqlïg' neŋ* – quloqli narsa (idish).

قُنُقْلُغْ اَفْ *qonuqlug' äv* – mehmonli uy.

---

* Moskva nashrida *suqaqlïγ tay* – kiyikli tog'.

تُرُمْلُغْ اَرْ *turumlug' är* – bo'taloqli (ikki yoshli tuya bolasi bor) kishi.

قُرُنْلُغْ تاغْ *qurunlug' tag*[256] – qoya toshli tog'.

تُلُمْلُغْ اَرْ *tulumlug' är* – boshdan-oyoq qurollangan kishi.

She'rda shunday kelgan:

[CXI]

أنْكدُنْ نَلَكْ يَلْقَرْ مَدِنْكْ قَجْ قَتا بِرْدِنْكْ تَقْارْ
تُلْمَلُغْ بُلْبْ قَتِنْدِنْكْ قانِكْ اَمْدي بِيرْ سُقْارْ

Öndûn nelûk yalvarmadïŋ qach qata bärdiŋ tawar,
To'lumlug' bo'lub qatïndïŋ qanïŋ ämdi yer suwar.

Bir necha marta jarima to'lashdan avval nega yolvormading? Endi qurollanib otlanding. Tezdan beradigan narsalaringni tayyorla, bo'lmasa, qoningni yer so'radi.

تَدَنْلُغْ تِقِي *tadanlïg*[257] *täväy* – paypoqli tuya.

تُبُنْلُغْ تَرِغْ *tubunlïg' tarïg'* – somonli, chiqindisi ko'p bug'doy.

بُدُنْلُغْ بُدُنْلُغْ كِشِي *budunlug' buqunlug' kishi* – urug'-aymog'i ko'p odam.

بَقَنْلُشْغْ قَذِشْ *baqïg'lïg'* qazïsh* – halqali qayish.

بُدُكْ قَرِنْلُغْ اَرْ *bedûk qarïnlïg' är* – katta qorinli odam.

قُرُنْلُغْ اَقْ *qurunlug' äw* – tutundan is bosgan, qurum bosgan uy.

سَغِنْلُغْ اَرْ *sag'ïnlïg' är* – sog'indisi bor odam.

سُغُنْلُغْ تاغْ *sog'anlug' tag'* – yovvoyi piyoz o'sadigan tog'.

سَمَنْلُغْ اَرْ *samanlïg' är* – somoni bor odam.

قَغُنْلُغْ اَرْ *qag'unlïg' är* – qovunli odam, qovuni bor kishi.

قُقُنْلُغْ اوتْ *ququnlug' o't* – alangasi bor o't, olov **(250)**.

قُلُنْلُغْ قِسراقْ *qulunlug' qïsraq* – ketidan ergashib yuruvchi toychasi bor biya.

Oxirida لغ *-lïg'* qo'shimchasi bor so'zlar egalik ma'nosida ham, maf'ul [qilingan ish] ma'nosida ham keladi. Bu yana bir qancha turlarga ajraladi, bular aytib o'tilmasa, tushunilmaydi. Ular mavzu joy nomlarini ham anglatadi.

---

[256] Bu so'z bosma nusxada قُنْلُغْ shaklida berilgan va *toshli yer* ma'nosida izohlangan. "Devon..." (I jild. B.333)da *qurum* so'zi *katta tosh* ma'nosida izohlangan edi. Shunga ko'ra bu so'z *qurumlïg'* bo'lishi kerak.

[257] Basim Atalay ko'rsatishicha, bu so'z qo'lyozmada *tabanlïg'* emish ("Devon..." I jild. B.499). Biz bosma nusxadagicha berdik.

* Moskva nashrda *baqanlïy.*

Birinchi – egalik ma'nosida, masalan, بَدُكْ قَرنْلِغْ اَرْ *bedûk qarïnlïg' är* – katta qorin egasi yoki سَمَنْلِغْ اَرْ *samanlïg' är* – somoni bor odam, somonga ega odam kabi.

Ikkinchisi [maf'ul ma'nosidagilar]ning misoli سَرِغْلِغْ اَرْ *sarïg'lïg' er* – sariq kasaliga yo'liqqan kishi.

قُرُغْلَغْ يا *qurug'lug' ya* – qurilgan, tortib otishga tayyorlangan yoy kabi.

Uchinchisi [joy ma'nosida] masalan:

تَرِغْلاغْ *tarïg'lag'* – ekinzor, تُرُغْلاغْ *turug'lag'* – turar joy.

Bilish kerakki, besh harfli so'zlarning ko'pi asli uch harfli so'zlardan tarkib topadi.

غ (g') va ق (q) bilan tugagan so'zlar ma'nosi farqlidir. ق (q) ko'rsatilgan ma'nolarda bo'lib, غ (g') harfli so'zlar faqat joy nomlarida bo'ladi.

تَرِغْلِغ اڤْ *tarïg'lïg' äv* – tariqli uy.

تَرِغْلِغْ *tarïg'lïg'* – don ombori.

قُرُغْلَغْ يا *qurug'lug' ya* – qurilgan o'q, قُرُغْلُغْ *qurug'lug'* – yoy o'qi g'ilofi kabi. Puxtaroq tushunish uchun birma-bir ayirib ko'rsatishni lozim topganimiz shulardir. Yozuvda *l* va *g'* o'zak tarkibida bo'lmaganda qo'shimchasini ajratib yozish ham mumkin.

بَلِقْلِغْ اُكُزْ *balïqlïg' ökûz* – balig'i bor soy, بَرَقْلِغْ اَرْ *baraqlïg' är* – baroq kuchugi bor kishi. Bunisi yana yaxshiroq. Chunki vaznda ham, yozuvda ham qisqalik bor.

ق (*q*)

بُرُنْدُقْ *burunduq* – jilov, no'xta.

بَسِنْجَقْ *basïnchaq:* بَسِنْجَقْ اَرْ *basïnchaq är* – zaiflashgan odam.

سِيغْرْجِقْ *sïg'ïrchïq* – chug'urchuq.

قَبِرْجاقْ *qabïrchaq* – sandiq. Lekin bu so'z ko'pincha o'likning tobutiga qo'llanadi.

قُذُرْجُقْ *quzurchuq* – qo'g'irchoq. Qiz bolalarning odamga o'xshatib yasatib o'ynaydigan o'yinchoqlari.

قَرِنْجَقْ *qarïnchaq* – chumoli (o'g'uzcha). قَرِنْجا *qarïncha* talaffuzi **(251)** ham bor.

بَغْرْجَقْ *bag'ïrchaq* – eshak to'qimi*.

---

* Moskva nashrida *egari.*

تَلَرسُقْ *to'larsaq*** – oyoq izi. Bu so'zda, ko'pincha, hayvonlar izi haqida so'zlanadi.

بَغِرْسَقْ *bag'ïrsaq: بَغِرْسَقْ كِشِي bag'ïrsaq kïshï* – xushmuomala, yoqimli odam.

بَغِرْسُقْ *bag'ïrsuq* – ichak.

بَغِرْدَقْ *bag'ïrdaq* – xotinlar ko'kragiga tutadigan narsa.

قُرُغْسَقْ *qurug'saq* – me'da. Qushlar jig'ildoniga ham bu so'z qo'llanadi.

بُتُرْغاقْ *buturg'aq* – pista shaklidagi tikonli bir o'simlik. U kiyim va boshqa narsalarga ilashadi.

تَبُزْغُقْ *tabuzg'uq* – nov, quvur**.

تُبُلْغاقْ *tubulg'aq* – to'paloq[258].

تُبُلْغاقْ *tubulg'aq* – qulanj kasalligi.

سِدِرْغاقْ *sïdïrg'aq* – tuyoq.

قُدُرْغاقْ *qudurg'aq* – choponning orqa etagi.

قَزِرْغَتْقْ *qazïrg'aq**** – ko'p ishlash orqasida qo'lda paydo bo'ladigan qavariq.

بَدِجْلِغْ يِغاجْ *badïchlïq jïg'ach* – toklarga ishkom va so'ri qilish uchun tayyorlangan yog'och.

جَجَلَقْ *jajalaq*[259]***** – so'zida turmaslik, aldamchilik.

بَغِرْلِقْ *bag'ïrlïq****** – loyxo'rak nomli bir qush.

تَفَرْلِقْ *tavarlïq* – xazina, turli mollar turadigan joy.

تُرُقْلُقْ *toruqluq* – oriqlik, zaiflik.

تَرغَلِقْ *tarïg'lïq* – don saqlanadigan ombor.

جُبُلْمَقْ *chubulmaq* – olmaning bir bo'lagi, bir pallasi. O'tlik******* qabilasi tilida.

جُمُشْلُقْ *chumushluq* – hojatxona.

جَرُقْلُقْ *charuqluq* – choriqqa mo'ljallangan charm.

---

* Moskva nashrida *tolarsuq*.

** Moskva nashrida *topishmoq*.

[258] Dorivor o'simliklardan biri.

*** Moskva nashrda *qaδïzyaq*.

[259] Bu so'z haqida bosma nusxada bir aniqsizlik belgisi bor. Biz o'zicha berdik. Bu so'z *parishonhollik* ma'nosida ham bo'lishi mumkin.

**** Moskva nashrda *iabailaq* – ahmoqlik.

***** Moskva nashrda *bayïrlaq*.

****** Moskva nashrda *utlïq*.

تَنْقُلْتُقْ *tanuqluq* – guvohlik, guvoh bo‘lish.

تُغاقْلِقْ *tug‘aqlïq* – suzgich yasash uchun mo‘ljallangan yog‘och.

سَتِغءلِقْ *satïg‘lïq neŋ* – sotishga mo‘ljallangan narsa.

سَرِغْلِقْ *sarïg‘lïq* – sariqlik, narsalar sariqligi.

سِرُقْلُقْ يِغاجْ *sïruqluq yïg‘ach* – uyga ustun qilish uchun tayyorlangan yog‘och.

سُغُقْلِقْ نانَكْ *so‘g‘uqlïq neŋ* – sovuqlik uchun tayyorlangan narsa.

قَبَقْلِقْ *qabaqlïq* – qovoq o‘sadigan joy, qovoqzor.

قَدَشْلِقْ *qadashlïq* – birodarlik, yaqinlik.

قُرُغْلُقْ *qurug‘luq* – quruq narsa, narsalarning quruqligi.

قُرُغْلُقْ *qurug‘luq* – yoy saqlanadigan asbob, maxsus to‘rva. كِيشْ قُرُغْلُغْ *kïsh qurug‘luq* – o‘q xaltasi.

قَشْقِلِقْ مُنْكُزْ *qashïqlïq mûŋûz*–qoshiq qilishga mo‘ljallangan shox.

سَرَنْلِقْ *saranlïq* – baxillik.

Maqol:

نَكِنْ تُتَرْ بَكْلَيُو أُوزِىْ يِيماسْ
سَرَنْلِغِنْ يِيغْلَيُو اَلْتُنْ يِغارْ

Negin tutar bekläyû özi yemäs,
Saranlïqïn yïg‘layu altun yïg‘ar.

Odamlar tabiati haqida aytadi: o‘zi yemay, molini **(252)** baxillik qilib qattiq tutadi. Baxillik bilan mol ustida yig‘laydi, oltin to‘plab, oxiri boshqalarga tashlab ketadi.

قَغُنْلُقْ *qag‘unluq* – qovunzor, qovun polizi.

قُبْقُلْقْ اَفْ *qonuqluq ew* – ziyofat uyi, qo‘noqli uy, mehmonxona.

تَغُزْمَقْ اَرْ *tag‘uzmaq er* – pakana, kaltabaqay odam, *q* bilan *taquzmaq* talaffuzi ham bor.

Boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi.

مُغُرْغَقْ *mug‘urg‘aq** – asalariga o‘xshagan pashsha (arg‘ucha).

Bu bo‘lim besh turlidir:

Birinchi: fe’ldan yasalgan masdar ma’nosidagi ism bo‘lib qo‘llanadi.

Chunonchi, “kattalik, ulug‘lik” ma’nosidagi اُلُغْلُقْ *ulug‘luq* so‘zi “katta bo‘ldi” ma’nosidagi اُلْغاذْتِي *ulg‘aztï* fe’lidan yasalgan, quruq ma’noli قُرُغْلُقْ *kurug‘luq* so‘zi narsa quridi ma’nosidagi قُرْنْدِي نانْكْ *qurïndï neŋ* dagi *qurïdï* fe’lidan yasalgan.

---

* Moskva nashrida *muyuzyaq*.

Ikkinchi: boshqa bir narsaga yaroqli narsaning oti bo‘lib keladi: سِرْقُلُقْ يِغاجْ *sïruqluq yïg‘ach* – ustunga mo‘ljallangan yog‘och. تُقاقْلِقْ يِغاجْ *tuqaqlïq yïg‘ach* – suvni toza saqlash uchun idish og‘zini bekitishga mo‘ljallangan yog‘och.

Uchinchi: narsaning o‘sadigan, unadigan joyi ma’nosida qo‘llanadi:

قَبَغْلِقْ *qabag‘lïq* – qovoq o‘sadigan joy, qovoqzor: قَغْنُلُقْ *qag‘unluq* – qovun o‘sadigan joy, qovun polizi kabi.

To‘rtinchi: bu mazmunlardan butunlay boshqa sof ism ma’nosida qo‘llanadi: بَغْرْلِقْ *bag‘ïrlïq** – loyxo‘rak, سِغْرْجُقْ *sïg‘ïrchuq* – kaklikka o‘xshash bir qush kabi.

Beshinchi: masdar o‘rnida keladi: تُرُقْلُقْ *turuqluq* – oriqlik ma’nosida. Bu qoidalar shu shakldagi sanoqsiz so‘zlar uchun umumlashadi. Hech bir so‘z bu qoidalardan chetga chiqmaydi.

ك (k)

كِرِتْلِكْ *kiritlik* – qulf. كِرِتْلِكْ قَبُغْ *kiritlik qapug‘* – qulflik eshik.

كُزَتْلِكْ نانكْ *közätlik näŋ* – saqlangan narsa.

چُكُتْلُكْ *chökûtlûk* – kalta gavdalik.

سُكُتْلُكْ *sögûtlûk* – tolzor. Oxiri qattiq *k* bilan tugasa, shu ma’noda, agar oxiri yumshoq ك *g* bilan bitganda, tol egasi ma’nosida qo‘llanadi.

كُزْجُلُكْ *közûch1ûk:* كُزْجُلُكْ تِتِكْ *közûch1ûk titik* – xurmacha **(253)** qilish uchun tayyorlangan loy. Oxiri yumshoq ك *g* bo‘lsa, ega ma’nosini anglatadi.

تَمُرْلِكْ *tämirlik* – temir toshi eritilib, temiri ajratib olinadigan joy. Oxiri yumshoq *g* bilan tugasa, ya’ni *temirlig* shaklida kelsa, ega ma’nosini anglatadi.

كُمُرْلُكْ *kömirlûk* – ko‘mir daraxti, ko‘mir kurasi. So‘z oxiridagi ك *k* ك *g* ga almashtirilsa, ko‘mirga ega bo‘lgan shaxs ma’nosini anglatadi.

تَبِزْلِكْ *täbizlik* – hasad, ko‘rolmaslik. أَنِكْ تَبِزْلِكِي كِمْكا تَلْقارْ *aniŋ täbizligi kimgä talqar* – uning hasadi kimga zarar qiladi.

تِتِزْلِكْ *titizlik* – kakralik, taxirlik. Chunonchi, halila ta’mi kabi.

بُشِنْجَكْ *bûshinchäk* – uzum boshi (kanjakcha).

---

* Moskva nashrida *bayïrlaq*.

تَكِرْمَكْ *tägirmäk* – taxti ravon[260]. O‘g‘uzlar أُكُرْمَكْ *ögürmäk* deydilar.

شَكِرْتُكْ *shäkirtûk* – pista.

كَبَزْلِكْ *käbäzlik* – paxtazor, paxta ekiladigan joy. Kishi haqida gapirilganda اَرْ كَبَزْلِكْ *käbäzlig är* – paxtasi bor kishi deyiladi.

بَزِلِكْ اَفْ *bäzizlik äv* – yasatilgan uy.

كِزِلِكْ يُنكْ *kizizlik jûŋ* – kigizga mo‘ljallangan yung, jun. Oxiri yumshoq *g* bilan bo‘lsa, ega ma’nosidadir.

تَكُزْلِكْ *tägûzluk* – peshonasi oq chovkar ot. اَتْ تَكُزْلِكِي اَىْ بُلْماسْ *at tägûzlugi ay bo‘lmas* – otning peshonasi oqligi oyning o‘rnini bosmaydi.

Bu maqol katta bir ish o‘rnida kichik ishni o‘ylovchiga qarshi so‘zlanadi.

سَمِزْلِكْ *sämizlik* – semizlik.

كُفْزْلِكْ *gûwäzlik* – taltayish, mag‘rurlanish, o‘zidan oshish.

She’rda shunday kelgan:

[CXIII]

اِشْتِبْ اَتا اَناڭْ نِكْ سَقْلَرِنى قَدِرْما
نَتْكْ قَبْ تُلْبْ كُفْزْ قِلبْ يِنَا قُتُرْما

Eshitib ata anaŋnïŋ, Näŋ qob[261] bolub kûväzlik,*
Savlarïnï qadïrma, Qïlïb yana quturma.

Ota-onang nasihatlarini eshit, gapingda ularning so‘zini qaytarma, ko‘p mol topsang, o‘zingdan ketib quturma. Mag‘rurlanib, fe’lingni buzma.

جَجَكْلِكْ *chächäklik* – gulzor, gullar o‘sadigan joy.

كَبَكْلِكْ *käpälik* – un elanadigan, kepak qilinadigan joy. Oxiri *g* bilan bo‘lsa, ega ma’nosida qo‘llanadi.

تُفَكْلِكْ *tûvaklik* – o‘rtasini teshib kovak qilib, tuppak yasash uchun tayyorlangan novda; uning og‘ziga kesik qo‘yilib, nafas **(254)** bilan puflab, chumchuqlar otiladi.

---

[260] Tuyaga ortib, ichiga o‘ltirib ketiladigan *kajava*.

[261] Bu misradagi *qob* so‘zi haqida Basim Atalay *qut* bo‘lishi kerak degan izohni beradi (1-j. B.268). Bu so‘z “Devon...” (I jild. B.268)da *juda ko‘p, ortiqcha va oshirish* ma’nosida izohlangan. Bizning fikrimizcha, bu yerda *qut* emas, *qob*ning o‘zi munosibdir.

* Moskva nashrida *qut bulub*.

بِتِكلِكْ نانكْ *bitiklik näŋ* – bitishga mo‘ljallangan, ustida yoziladigan narsa. Oxiri *g* bilan kelsa, ega ma’nosida qo‘llanadi.

كُدُكْلُكْ كِدِزْ *kädûkluk kiziz* – yomg‘irda yoping‘ich qilish uchun tayyorlangan namat. Oxiri (g) bilan tugaganda ega ma’nosidadir.

ايشْلِغْ كُزُكْلُكْ اَرْ *ishlïg‘ közûklûk är* – mashg‘ulotli, ishli odam. كُذُكْلُكْ *közûklûk* ning o‘zi yolg‘iz holda qo‘llanmaydi.

تِرَكْلِكْ *teräklïk* – terakzor, terak o‘sadigan joy, *g* bilan tugaganda ega ma’nosida qo‘llanadi.

كَرَكْلِكْ *käräklik:* بُو نانكْ اُلْ بِزْكا كَرَكْلِكْ *bu neŋ ol bizgä käräklik* – bu bizga kerakli narsalardandir.

بَشِكْلِكْ *bäshiklik* اُراغْتْ بَشِكْلِكْ: *bäshiklik urag‘ut* – beshikli va emizikli xotin.

تُشَكْلِك بَرْچِنْ *töshäklik barchïn* – to‘shak va boshqa narsalarga mo‘ljallangan ipakli mato. Mato egasi ma’nosida yumshoq *g* bilan qo‘llanadi.

كُشِكْلِكْ يِيرْ *köshiklik jer* – soya yer, ko‘lankali yer.

تيكِكلِكْ تُونْ *tikiklik ton* – tikilgan to‘n.

تُكتُكْلِكْ تَرِغْ *tökûklik tarïg‘* – saqlangan don*. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi.

كُوچْلِكْ بِلَكْلِكْ *kûchlik biläklik kishi* – baquvvat bilakli kishi, kuchli bilakli kishi.

بِلِكْلِكْ كِشِي *bilïklik kishi* – aqlli, olim, bilimli odam.

بِلِكْلِكْ كَبَازْ *bilïklik*** *käbäz* – pilik qilishga mo‘ljallangan paxta.

كُلُكْلُكْ اَرْ *kölûklûk är* – yuk ortiladigan va miniladigan tuyasi bor odam.

كُلِكْلِكْ يِيرْ *köliklïk jer* – soya joy.

بُرُنْجُكْ *bûrûnchûk**** – peshonabog‘, xotinlar ro‘moli.

بِلِنْجَكْ *bilinchäk näŋ* – o‘g‘irlangan narsaning o‘g‘ri qo‘lida ko‘rinishi, bilinishi. بِلِنْجَكْ بِلْدِي *bilinchak bildi* – o‘g‘irlangan narsaning egasi o‘g‘ri qo‘lida tanidi, topdi.

تَرِنْجَكْ *tärinchäk* – xotinlarning yengi yo‘q ust kiyimi (o‘g‘uzcha).

Bu shakldagi so‘zlar besh xildir:

---

* Moskva nashrida *xirmonga to‘kilgan don.*

** Moskva nashrida *bäliklik.*

*** Moskva nashrida *bürüniük.*

Birinchi: narsaning o‘sgan, ungan joyi ma’nosida. سُكُتْلُكْ *sökûtlûk* – tol bitadigan joy. Yoki bir narsaning joylashgan, qaror topgan, xoslangan o‘rnini bildiradi. كَبَكْلِكْ *käpäklik* – kepaklik joy, kepakka xoslangan joy.

Ikkinchi: so‘zlangan narsaning xom ashyosini anglatadi. تُشَكْلِكْ بَرْجِنْ *töshäklik barchin* – to‘shakka mo‘ljallangan ipak, mato. بُو يِغاجْ اُلْ قَبْغَقا تِرَكْلِكْ *bu yïg‘ach o‘l qapug‘qa tiräklik* – bu yog‘och u eshikka **(255)** tirgovich uchun hozirlangan? degandagi kabi.

Uchinchi: kishining xulqini, tabiatini bildiruvchi masdar ma’nosida qo‘llanadi: كُفْزْلِكْ *kûväzlik* – takabburlik, يِكِتْلِكْ *jigitlik* – yigitlik, yoshlik kabi. Bu uch xil ma’noli so‘zlarning barchasi faqat qattiq *k* bilangina qo‘llanadi.

To‘rtinchi: aytilgan narsaning egasi ma’nosida keladi. بِلَكْلِكْ اَرْ *biläklik är,* بِتِكْلِكْ اَرْ *bitiklik är* gaplarida “bilaklik” – kuchli bilakli, kuchli bilak egasi, “bitiklik” – yozuv egasi ma’nosidadir. Bu arabcha رَجُلٌ تامِرٌ وَلابِنٌ iborasiga o‘xshaydi.

Beshinchi: مَفْعُولْ *maf’ul* ma’nosini [ishlangan, bajarilgan ishni] bildiradi:

بِلِكْ كِشِي اَرا اُلْكُلُكْ اُلْ *bilik kishi ara ûlûklûk o‘l* – aql kishilar orasida taqsimlangan yoki تُشَكْلِكْ تُشاكْ *töshäklik töshak* – to‘shalgan ko‘rpa ma’nosida. So‘nggi ikki ma’noda faqat yumshoq *g* qo‘llanadi*. Yuqorida ko‘rsatilgan o‘zagi uch harfli ismlar tarkibida *k* bo‘lgan yoki umuman: yumshoq so‘zlarga *-lik* qo‘shimchasi qo‘shish qoidadir. Oldingi bo‘limda shu ma’nolarda *-liq* qo‘shilgan. Tub o‘zakli otlarning to‘rt harfli, besh harflilarning sahihlarida ham, boshqalarida ham, tarkibida *q* bo‘lgan yoki umuman, qattiq so‘zlarda ko‘rsatilgan besh ma’no uchun o‘zakka *-lik* orttiriladi. Bu qoida hamma lahjalar uchun umumiy qoidadir, o‘zgarish, har xillik yo‘qdir.

* Bu qoidaga binoan yuqoridagi misollar *ylüklüg, töshäklig* tarzida berilishi kerak edi.

ج (ch)

بَلِقْجِنْ *baïlïqchïn* – qarqara, oq qo‘ton; baliq ovlaydigan oq qush. Uni arab tilida مالِكُ الْحَزِينْ *xazina egasi* deydilar.

د (d)

جُغُرْدانْ *chug‘urdan* – sel yerni o‘yib hosil qilgan chuqurlik (256).

ژ (j)

قُرُغْژِنْ *qorug‘jïn* – qo‘rg‘oshin. O‘g‘uzlar bir necha harflarni tushirib قُشُونْ *qoshun* deydilar.

س (s)

بدُرْسِينْ *budursïn* – bedana.

She’rda shunday kelgan:

[CXIV]

اُزُمْ مَنِكْ بُدُرْسِينْ اُوتِي اَنِكْ جَقْلَنُورْ

Özûm mänïŋ budursïn,
Otï anïŋ chaqlanur.

Sevgisini sifatlab aytadi: mening o‘zim bedana kabiman [u bedana] uning muhabbat olovi ustida aylanadi.

غ (g‘)

تَقْشْغانْ *tawïshg‘an* – yovvoyi quyon. تَقْشْغانْ يِلِي *tawïshg‘an yïlï* – turkcha o‘n ikki muchal (yil) nomidan biri.

تَقُشْغانْ اُكُزْ *Tawushg‘an ökûz* – O‘sh shahridan oqadigan bir soyning nomi.

جَبِتْغانْ *chabïtg‘an:* بُو اِتْ اُلْ كِشِي كا جَبِتْغانْ *bu ït o‘l kishigä chabïtg‘an* – bu it har vaqt tishlash uchun odamga chovut qiladi.

جَبِتْغانْ اَرْ *chabïtg‘an är* – bo‘yinlarga qattiq uradigan odam* (uyg‘urcha).

سَبِتْغانْ *sabïtg‘an:* بُو اَتْ اُلْ قُذُرُقْ سَبِتْغانْ *bu at o‘l quzruq sabïtg‘an* – bu ot doimo dumini silkitadi.

Qorni ochlikdan yoki egasini ko‘rganda dumini likillatadigan itga ham bu so‘z qo‘llanadi.

---

* Moskva nashrda *kallakesar* deb berilgan.

قَزِيتْغانْ اَرْ *qazïtg'an er* – hech kimga bo'ysunmovchi kishi. Sarkashlik qiluvchi har bir hayvonga ham qo'llanadi.

تَرِتْغانْ *tarïtg'an:* بُو اَرْ اُلْ تِلَمْ تَرِغْ تَرِتْغانْ *bu är ol telim tarïg' tarïtg'an* – bu kishi, ko'pincha, ekin ektiradigan, dehqonchilikka buyuruvchidir.

قُرِتْغانْ *qurïtg'an:* بُو اَرْ اُلْ تِلَمْ اُزُمْ قُرِتْغانْ *bu är o'l telim uzum qurïtg'an* – bu odam ko'p uzum va boshqa mevalarni quritadigan.

تُزِتْغانْ *to'zïtg'an:* بُو اَتْ اُلْ تِلَمْ تُبْراقْ تُزِتْغانْ *bu at o'l telim tupraq tozïtg'an* – bu ot doim tuproq to'zitadi, changitadi.

بُشْتُغانْ *bo'shutg'an:* بُو اُتْ اُلْ قَرِنْ بُشْتُغانْ *bu ot o'l qarïn boshutg'an* – bu dori ichni suradigandir. Shuningdek, eritish bilan narsaning kuchini bo'shatadigan har narsaga ham bu so'z qo'llanadi.

تَشِتْغانْ *tashïtg'an:* بُو اَرْ اُلْ اَقِتْكا تِلَمْ تَفَرْ تَشِتْغانْ *bu är o'l ewiŋa telim tawar tashïtg'an* – bu kishi doim narsani uyiga va boshqaga tashishga buyuradi.

تَشِتْغانْ *tashïtg'an:* بُو اُوتْ اُل اشِجْ تَشِتْغانْ *bu ot o'l ashïch tashïtg'an* – bu o't, ko'pincha, qozonni toshtiradi.

قَشِتْغانْ *qashïtg'an:* بُو اَرْ اُلْ اتِنْ قَشِتْغانْ *bu är o'l etin qashïtg'an* – bu odam, ko'pincha, badanini qashitadi.

قَلِتْغانْ *qalïtg'an:* بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ تِلَمْ قَلِتْغانْ *bu är o'l atïn telim qalïtg'an* **(257)** – bu odam har vaqt otini sakratadi.

قَقِتْغانْ *qaqïtg'an:* بُو اَرْ اُلْ منى توتجى قَقِتْغانْ *bu är o'l menï tutchï qaqïtg'an* – bu kishi doim meni qahru g'azabda qoldiradi, jahlimni chiqaradi.

قَمَتْغانْ *qamatg'an:* بُو كُنْ اُلْ كُوزْ قَمَتْغانْ *bu kûn o'l köz qamatg'an* – bu quyosh ko'zni qamashtiradi.

قُمِتْغانْ *qumïtg'an:* اُغُلْ مَنِي اَقْكا قُمِتْغانْ *og'ul meni ävgä qumïtg'an* – o'g'lim menga uyni qo'msatadi.

قَنَتْغانْ *qanatg'an:* بُو اُتْ اُلْ بُرُنْ قَنَتْغانْ *bu ot o'l burun qanatg'an* – bu dori doim burun qonatadi.

قَنِتْغانْ *qanïtg'an:* اُكْدِي اُلْ اَرِكْ قَنِتْغانْ *ökdi o'l erig qanïtg'an* – maqtov so'z har vaqt kishini shodlantiradi, harakatlantiradi.

بَتُرْغانْ *baturg'an:* بُو كِشِي اُلْ سُوزْ بَتُرْغانْ *bu kishi o'l söz baturg'an* – so'z va boshqalarni yashirish bu kishining odatidir.

تَتُرْغانْ *taturg'an:* بُو اَرْ اُلْ اَشْ تَتُرْغانْ *bu är o'l ash taturg'an* – mehmon va boshqalarga ovqat tottirish bu kishining odatidir.

She'rda shunday kelgan:

[CXV]

اَرْدي اَشِنْ تَتُرْغانْ يَقْلَقْ يَغِغْ قَجُرْغانْ
أُغْرَقْ سُوسِنْ قَيْتَرْغانْ بِسْتي اُلُمْ اَخْتَرُوْ

Ärdi ashïn taturg'an, *O'g'raq sûsin qaytarg'an,*
Yawlaq yag'ïg' qachurg'an, *Bastï ölûm axtaru.*

Bir kishining o'limiga achinib aytadi: u qo'noqlarga ovqat beradigan, dushmanni qochiradigan, O'g'roq askarini bahodirligi bilan qaytarib yuboradigan edi, (afsus) o'lim uni yerga yotqizdi.

[Oshini mehmonlarga tutadigan, yomon dushmanni qochiradigan, O'g'roq askarini qaytarib yuboradigan edi, afsus, o'lim uni yanchdi, ezdi]

تُبُرْغانْ يِيرْ *tuburg'an yer* – bosilsa, changi chiqadigan yumshoq yer.

سُبُزْغانْ *subuzg'an** – musulmon bo'lmaganlarning mozori.

Maqolda shunday kelgan:

سُبُزْغانْدا اَوْ بُلْماسْ . تُبُرْغانْدا اَفْ بُلْماسْ

Subuzg'anda äw bo'lmas,
To'burg'anda av bo'lmas.

Tiriklar uchun go'rlarda uy bo'lmaydi. Shuningdek, quruq tuproqli yerda ov bo'lmaydi. Ov suvli, ko'katli joylarda bo'ladi.

قَبَرْغانْ *qabarg'an* – badanga chiqadigan qavarchiq, chiqiq, u qichishib, harorat bilan chiqadi.

قَتُرْغانْ *qaturg'an:* بُو اَرْ اُلْ اُكْشْ قَتُرْغانْ *bu är o'l ögûsh qaturg'an*** – bu odam juda kulag'on, juda quvnoqdir.

قُبُرْغانْ *qo'burg'an:* بُو اَرْ اُلْ تاشِغْ يِيرْدَنْ قُبُرْغانْ *bu är o'l tashïg' jerdan qoburg'an* – bu odam u toshni yerdan qo'poradigandir. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi **(258)**.

تُذُرْغانْ *to'zurg'an:* بُو اَرْ اُلْ اَجِغْ تُذُرْغانْ *bu är o'l achïg' tozurg'an* – bu odam doim ochlarni to'ydiradigan. Bu so'zning asli *tozg'urg'an*dir.

---

* Moskva nashrida سُبُرْغان *suburyan.*

** Moskva nashrida *üküš qaturyan.*

سِزِرْغانْ *sizirg'an:* بُو اَرْ اُلْ سِزِرمْ سِزِرْغانْ *bu är o'l sizrim sizirg'an* – bu odam doim qayish tayyorlaydi, terini uzun qilib yungini qiradi. Shuningdek, narsaning po'stini shilish tabiatida bor odamga ham bu so'z qo'llanadi.

قَيتَرْغانْ *qaytarg'an:* بُو الْبْ اُلْ يَغيني قَيتَرْغانْ *bu alp o'l yag'inï qajtargan* – bu bahodir, qahramon dushmanni doim daf qiladigandir.

قَچُرْغانْ *qachurg'an:* بُو اَرْ اُلْ قُنقُني قَچُرْغانْ *bu är o'l qonuqnï qachirg'an* – bu odam mehmonni va boshqalarni qochiradigan, haydaydigan odamdir.

قَچُرْغانْ *qachurg'an:* بُو اَرْ اُلْ كِشي قَچُرْغانْ *bu är o'l kishi*[263] *qachurg'an* – bu odam oldiga kelgan kishini ko'rganda unga xo'mrayib, qovoq solib, kerilib, fe'li buziladi, g'o'dayib qoladi.

قَزِرْغانْ *qazirg'an:* بُو اَرْ اُلْ اَرَنْ بُيْنْ قَزِرْغانْ *bu är o'l erän bo'ynïn qazirg'an* – bu odam doim kishilar bo'ynini qayiradigandir.

تَشُرْغانْ *tashurg'an:* بُو اُتْ اُلْ اَشيجْ تَشُرْغانْ *bu ot o'l ashïch tashurg'an* – bu o't qozonni toshiradigandir. Shuningdek, sel hovuzga doim quyilib, hovuz suvini toshirishiga ham bu so'z qo'llanadi.

قَقُرْغانْ *qaqurg'an* – xamirga moy qo'shib, tandirda va o'choqda pishirilgan non.

قَقُرْغانْ *qawurg'an:* بُو بِلازُكْ اُلْ بِلَكْ قَقُرْغانْ *bu biläzûk o'l bilik qawurgan* – bu bilakuzuk har vaqt bilakni siqadi.

تُمُرْغانْ *tamurg'an:* بُو اُغُلْ اُلْ بُرْني تَمُرْغانْ *bu og'ul o'l burnï tamurg'an* – bu yigitning har vaqt burni qonaydi*.

سَغِزْغانْ *sag'izg'an* – zag'izg'on.

قُذُرْغانْ *quzurg'an*** – quyushqon, egarning quyushqoni.

تُرشغان *turushg'an:* بُو اَرْ اُلْ كِشي بِرْلا تُتْچي تُرُشْغانْ *bu är ol kishi birlä tutchï turushg'an* – bu odam doimo odamlarga xusumat qiladi.

شَتِشْغانْ اَلِشْغانْ *satïshg'an-alïshg'an:* اُلارْ اِكّي تَقارْ سَتِشْغانْ اَلِشْغانْلارْ اُلْ *olar ikki tawar satïg'an-alïshg'anlar o'l* – ular doimo bir-birlari

---

[263] Basim Atalay asarida *kishi* so'zi yozma nusxada كِشِكا *kishigä* ekani, aslida كِشِني *kishini* bo'lishi to'g'ri deb izoh berilgan (I j., B.518).

* Moskva nashrida *burni oqadi.*

** Moskva nashrida *quduzyun.*

bilan mol olib-sotishadi. Bu iboraning ستِشْغانْ تَقْشْغانْ *satïshg'an-tawïshg'an* shakli ham bor. Bu so'z سَتّي *sattï,* تَقْدي *tawdï* o'ziga oldi, foydalandi so'zlaridan olingan **(259)**.

بَقِشْغانْ *baqïshg'an:* أَلْ كِشي نِرْلا بِقِشْغانْ أَلْ *o'l kishi birlä baqïshg'an ol* – u odamga ko'z qiri bilan qaraydigandir.

تُقُشْغانْ *to'qushg'an:* أَلْ اَرْ يَقْلاقْ تُقُشْغانْ *o'l är yawlaq toqushg'an* – urushish bu odamning odatidir. U jangga qiziqtiruvchi, vasvasa soluvchi, g'alvaning konidir.

سُقُشْغانْ *so'wushg'an* – gijja. U qorindagi qurtdir.

بِچِلْغانْ *bïchïlg'an* – qo'l, oyoq va yerdagi yoriqlar.

كَوْكْ تبلغانْ *kök to'pulg'an* – bir qushning nomi. Aytishlaricha, bu qushning ikki qanotida po'lat bo'ladi va u qanoti bilan toqqa urib, bir tomondan boshqa tomonga o'tadi. Bu so'zni menga o'zim foydalanib yurgan bir kishi aytgan.

تُبُلْغانْ *tobulg'an:* بُو اَرْ أَلْ جَرِكْ تُبُلْغانْ *bu är o'l cherik tubulg'an* – bu odam jangda dushman safini yorib kiruvchidir. Buning asli تَمُرْ تُبُلْدي *temûr tobuldï* (temirni bor kuchi bilan teshdi)dir.

قَتِلْغانْ قَرِلْغانْ *qatïlg'an-qarïlg'an:* بُو اَرْ أَلْ كِشي بِرْلا تُتْجي قَتِلْغانْ قَرِلْغانْ *bu är o'l kishi birlä tutchï qatïlg'an-qarïlg'an* – bu odam kishilar ishiga aralashuvchi, birovlar narsasini tortib oluvchidir.

قُرُلْغانْ *qurulg'an* بُو اَرْ أَلْ سِنْكِري قُرُلْغانْ *bu är o'l siŋiri qurulg'an* – bu kishida doimo tirishish yuz beradi.

قُتُلْغانْ *qutulg'an:* بُو اَرْ أَلْ يَغِيدِنْ قُتُلْغانْ *bu är o'l jag'ïdïn qutulg'an* – bu odam u dushman va boshqalardan doim qutilgan, najot topgan.

قَبُلْغانْ *qapulg'an:* بُو نانكْ أَلْ قَبْغدا قَبُلْغانْ *bu näŋ o'l qapug'da qapulg'an* – bu narsa eshikda va boshqada doim siqiladi.

قُشُلْغانْ *qo'shulg'an:* بُو قُزي أَلْ سَغْلِقْ بِرْلا قُشُلْغانْ *bu qozï o'l sag'lïq birlä qoshulg'an* – bu qo'zi u sovliq bilan doim qo'shilishadi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi.

سُغُلْغانْ *so'g'ulg'an*:* بُو سُوقْ أَلْ تَقْراقْ سُغُلْغانْ *bu suw o'l tavraq sog'ulg'an* – bu suv har vaqt tezlik bilan tuproqqa singib ketadi. Shuningdek, suvi tezlikda singib ketadigan chashmaga ham bu so'z qo'llanadi.

---

* Moskva nashrida *suyulyan.*

بُو اَرْ اُلْ تِلِمْ قَقِلْغانْ سُقُلْغانْ *qaqïlg'an-suqulg'an:* *bu är o'l telim qaqïlg'an-suqulg'an* – bu odam boshqalarning siqishidan xo'rlangan, ezilgan, oyoq osti bo'lgandir.

تُتُرْقانْ *tuturqan* – guruch **(260)**.

تَشِرْقانْ *tashïrqan:* تَشِرْقانْ كوزْلُكْ *tashïrqan közlûk* – chag'ir ko'zli kishi; ko'zi irg'ib chiqqan kishi.

سَقِرْقانْ *saqïrqan** – kalamushlardan bir turi.

بِيلكان *bitilgän:* بُو اَرْ سوكا بِتِلْكانْ اُلْ *bu är sûgä bitilgän o'l* – bu erning ismi doim askarlar qatorida yoziladi.

تِرِلْكانْ *terilgän:* بُولارْ بُوذُنْ اُلْ تَتْجي تِرِلْكانْ *bular buzun o'l tatchï terilgän* – bular bir ishda to'planadigan odamlar. To'planishga odatlangan har narsaga ham bu so'z qo'llanadi.

كُتُرْكانْ *kötûrgän:* بُو بُغْرا اُلْ يُكْ كُتُرْكانْ *bu bug'ra o'l jûk kötûrgän* – bu doimo yuk va boshqa og'irliklarni ko'taradigan erkak tuya.

كَجِرْكانْ *kächûrgän:* بُو باكْ اُلْ يازْتُقْ كَجُرْكانْ *bu bäg o'l jazuq kächûrgan* – bu bek gunohni kechiradigandir.

كَجُرْكانْ *kächûrgän:* بُو اَرْ اُلْ تِلِمْ ايشْ كَجُرْكانْ *bu är o'l tilim ish kächûrgan* – bu odam qiyin ishlarni qiladigan, bajaradigan. اَقُرْكانْ تَقُرْكانْ *ävûrgän-tävûrgän* ham shunday. Ya'ni bu odam ishni ag'dar-to'ntar qilgan.

She'rda shunday kelgan:

[CXVI]

يَغي اُويِتِنْ اُجُرْكانْ ثُويْدِنْ آنِي كُجُرْكانْ
اِشْلَرْ اُزُبْ كَجُرْكانْ تَكْدِي اُقِي اُلْدُرُورْ

Yag'ï o'tïn öchûrgän, Ishlar ûzûb kechûrgän,
*To'ydïn anï köchûrgän, Tägdi oqï ö1dûrûr***.

O'lgan odamning fazilatlarini eslab aytadi: u urush olovini o'chiruvchi, ularni (dushmanlarni) askar safidan haydab chiqaruvchi, shu bilan birga, qiyin ishlarni bajaruvchi edi. Unga halok qiluvchi zamon o'qi tegdi.

[Dushman o'tini o'chiradigan, qarorgohidan uni (dushmanni) ko'chiradigan, ko'p qiyinchiliklarni o'tkazgan (yenggan) edi, (unga zamonning) o'ldiruvchi o'qi tegdi]

---

* Moskva nashrida *siqirqan.*

** Moskva nashrida اُلْدُرُو *öldürü.*

جَقُرْكَانْ *chävûrgan:* بُو اَرْ اُلْ تِلِمْ اَقْ جَقُرْكَانْ *bu är ol telim o'q chävûrgän* – bu odam o'qni har vaqt (tekshirish uchun) tirnog'ida aylantiradigan.

كُسُرْكَانْ *kûsûrgän* – bir turli ko'r sichqon.

تُشُرْكَانْ *tûshûrgûn* – katira daraxti (bir lahjada).

كُوُرْكَانْ *kövûrgän* – tog' piyozi. O'g'uzlar كُمُرْكَانْ *kömûrgän* deb aytadilar.

تَمُرْكَانْ *tämûrgän* – o'qning temirlik uchi (o'g'uzcha).

تَگُرْكَانْ *tägûrgän* بُو اَرْ اُلْ ايشِغْ اَذاقًا تَگُرْكَنْ : *bu är ol ïshïg' azaqqa tägûrgan* – bu odam har vaqt ishni oxiriga yetkazuvchidir.

كُلَرْكَانْ *kûlärgän:* بُو اَتْ اُلْ كُلَرْكَانْ *bu at ol kûlärgan* – bu otning har vaqt qorni shishadi va u doimo yerda yaslanib yotadi **(261)**.

سُمُرْكَانْ *sûmûrgän:* بُو اَرْ اُلْ سُوتُكْ سُمُرْكَانْ *bu är ol sûtûg sûmûrgän* – bu odam sut va boshqa narsalarni ichuvchi, simiruvchidir.

سُرُلْكَانْ *sûrûlgän:* بُو اَرْ اُلْ تَكْما يِيرْدِنْ تُتْجِي سُرُلْكَانْ *bu är ol tegmä jerdïn tutchï sûrûlgän* – bu odam har joydan doim suriluvchidir.

كَرِلْكَانْ *kärilgän:* بُو نانكْ اُلْ كَرِلْكَانْ *bu näŋ ol kärilgän* – bu narsa teri cho'zilgandek va yuqoriga ko'tariluvchi bulut cho'zilgandek, har vaqt cho'ziladi.

كَرِلْكَانْ *kärilgän:* بُو اَرْ اُلْ تِلِمْ كَرِلْكَانْ *bu är ol telim kerilgän* – bu odam har vaqt esnaydi va kerishadi.

تِرِلْكَانْ *tirilgän:* اَرْ اُلْ اَذْكُو ساقِنْ تِرِلْكَانْ *er ol ezgû savïn tirilgän* – bu odam har vaqt yaxshi ovoza va maqtov bilan yashaydi.

تَرِلْكَانْ *tärilgän:* بُو بانكْ اُلْ بِيرْ بِيرْكا تَرِلْكَانْ *bu näŋ ol bir birgä tärilgän* – bu har vaqt bir-biriga tartib bilan teriladigan narsa.

كَسِلْكَانْ *käsilgän:* بُو يِبْ اُلْ كَسِلْكَانْ *bu jip ol käsilgän* – bu har vaqt kesiladigan, uziladigan ip.

سَشِلْكَانْ *säshilgän:* بو تُكُونْ اُلْ سَشِلْكَانْ *bu tûgûn ol säshi1gän* – bu tugun har vaqt yechiladigandir.

تُكُلْكَانْ *tûgûlgän:* بُو يِبْ اُلْ تُكُلْكَانْ *bu jip ol tûgû1gän* – bu ip har vaqt tugilgan, tugiklik.

تُكُلْكَانْ *tûgûlgän:* بُو اَرْ تُتْجِي قاشي كُوزِي تُكُلْكَانْ *bu är ol tutchï qashï közi tûgû1gän* – bu kishi o'zining pastligidan va nokasligidan yuzini xalqdan chetga oladi.

Bu bo'lim besh turlidir. Bu غ (g') va ك (k) bo'limidir.

Birinchi: qilingan ishning davomiyligi, bir necha qaytalab ishlanganini va o'z tabiati bilan sodir bo'lishini anglatadi: بُو أُغُلْ

اُلْ بُرْنِي يُمُرْكَانْ *bu og'ul o'l burnï jumurg'an** – bu bola har vaqt burni qonaydigan boladir. بُو اَرْ اُلْ اَنْكُو سَاقِنْ تِرِلْكَانْ *bu är o'l ezgû savïn terilgän* – bu kishi har vaqt yaxshi ovoza va maqtov bilan jonlanib yuradi.

Ikkinchi: sifatning sifatlanuvchi narsadan boshqaga o'tishini va sifatning sifatlanuvchida davomli ekanini anglatadi. بُو اَرْ اُلْ تُونِنْ قُرِتْغَانْ *bu är o'l tonïn qurïtg'an* – bu doim to'nini qurituvchi **(262)** kishidir. نُو اَرْ اُلْ سُوقُغْ سُمُلْرْكَانْ *bu är o'l suwug' sûmûrgan* – bu odam doim suvni simiradigan.

Bu bo'limdagi tub otlar qattiq ك (k) bilan, sifatlarning hammasi ك (g) bilan qo'llanadi.

Uchinchi: sifatlangan narsa مَفْعُولْ maf'ul (ishlangan ish) ma'nosida keladi. بُو اَرْ اُلْ قَقِلْغَانْ سُقْلْغَانْ *bu är o'l qaqïlgan-suqïlgan* – bu odam xo'rlangan, ezilgan kabi. بُو اَرْ اُلْ يِيرْدَنْ يِيرْكَا سُرِلْكَانْ *bu är o'lyerdan-yerga sûrilgan* – bu odam u yerdan bu yerga surilgan kabi.

To'rtinchi: ishlangan ishning ishlovchi xohishidan tashqari bo'lganini anglatadi: بُو كِشِي اُلْ سُوزنْ اُنِتْغَانْ *bu kishi o'l sözin unïtg'an* – bu kishi so'zini doim unutib qo'yadi.

بُو تُكُنْ اُلْ سشلكانْ *bu tûgûn o'l säshilgän* – bu tugun doim yechilib ketadigan kabi.

Beshinchi: zikr etilgan ma'nolarning birontasini anglatmovchi sof ot ma'nosida qo'llanadi: *kävûrgän* – tog' piyozi; *tawushg'an* – yovvoyi quyon kabi.

O'g'uzlar, Rumdan Chin yaqiniga qadar bo'lgan ko'chmanchilar mazkur so'zlardagi davomiylikni bildiruvchi *g'* va *k/g* harflarini tushirib qo'llaydilar.

So'zlashishda erlar va ayollar sifati (jinsi) farq qilinmaydi. U jumla mazmunidangina anglashiladi. Bu yerda ko'rsatilgan qoidalar va sifatlar haqidagi izohlar faqat shular bilangina cheklanmaydi. Buni kitobning hamma yerida uchragan to'rt va undan ortiq harfli fe'llar uchun ham qo'llash mumkin. Xudo xohlasa, so'z uzaytirilmasdan, bular yaqinda anglatiladi.

---

* Moskva nashrida *tamuryan.*

IKKINCHI HARFI UNLISIZ فَعْلَل *FA'LALAL*, فُعْلُلْ *FU'LALIL*, فُعْلُلْ *FU'LALUL* SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI

چ (ch)

سُنْدِلاچْ *sundïlach* – sa'va. سُنْدِلاچْ ايشي اَرْماسْ اُرْتْكونْ تَبْماكْ *sundïlach ïshï ermäs örtûgûn tepmäk* — xirmon yanchmoq sa'vaning ishi emas. Bu maqol kuchsiz bo'la turib, **(263)** katta ishga intiluvchi, lekin bajara olmaydiganlarga nisbatan qo'llanadi.

قَرْغِلاچْ *qarg'ïlach* – qaldirg'och. قَرْلِغاچْ *qarlïg'ach* tarzida ham talaffuzi bor.

غ (g')

قَرْغَلغْ *Qarg'alïg'* – Tiroz shahri yaqinidagi bir qo'rg'on nomi. Asli قَرْغالغْ *Qarg'alïg'*dir.

تَمْغَلَقْ *tamg'alïq* – kichkina obdasta.

تَمْغَلَقْ *tamg'alïq* – bir kishiga maxsus dasturxon.

Asli تَمْغالغْ *tamg'alïg'*, ya'ni muhrli demakdir. Odatda podshoh o'ziga xos dasturxon tamg'alig' va ko'zachani muhrlab qo'yadi, unda bir kishiga loyiq sharob va ovqat bo'ladi. So'ngra har bir kichik ko'zacha ham dasturxon تَمْغَلَقْ ataladigan bo'ldi. Buning ma'nosi podshohdan boshqa odam undan ovqat yemasligi uchun tamg'a urilgan dasturxon demakdir. Bu so'zning oxiridagi غ (g') ni talaffuz o'rni yaqinligidan ق (q) bilan almashtirish ham mumkin.

سَرْمَچُقْ *sarmachuq* – ugra oshining bir turidir. Xamir no'xatday maydalab, kesib tayyorlanadi. Buni kasal va kasalga o'xshashlar ichishadi.

سَرْمُسَقْ *surmusaq* – sarimsoq. سَمُرْسَقْ *samursaq* shakli ham bor.

قُرْغُلُقْ *qurg'uluq* – yengiltaklik.

قِزْلامُقْ *qïzlamuq* – qizamiq va shunga o'xshash toshib chiqadigan toshmalar.

قَشْغَلَقْ *qashg'alaq* – qashqaldoq, o'rdakdan kichikroq suv qushi.

She'rda shunday kelgan:

[CXVII]

تَنكدا بلا كُرْسا مَنىٰ اُرْدَكْ اَتارْ
قَلْقا كُرُبْ قَشْغَلَقَى سُقْسَقا بَتارْ

Tanda bilä körsä mänï ördäk atar,
Qalva körûb qashg'alaqï suvqa batar.

Qush ovi haqida aytadi: o'rdak ko'lda uchsiz o'q bilan meni ko'rsa, bu qush o'sha ondayoq suvga sho'ng'ib ketadi.

بَلْگُلكْ نانكْ *bälgûlûk näŋ* – ko'rinib turgan narsa, belgilik narsa.

بُلْداجى بُزاغُو اُكُواُكُوزْ اَرا بَلْگُلكْ *buldachï buzag'u ökûz ara bälgûlûk* – ho'kiz bo'ladi deb gumon qilingan buzoq, ho'kizlar orasida yoshligidayoq ma'lum bo'lib qoladi. Yaxshilik umid qilinadigan yosh, ziyrak, botir yigitlarga aytiladi.

كُزْكُنَكْ *kûzgûnäk* – ham lochin, ham qarchig'ayga o'xshash xoldor qush, u uchishda shamoldan foydalanadi **(264).**

ن (n)

قَذِنْ قَذْناغُنْ *qazïn-qaznag'un* – kuyov va kelinlarning qarindoshlariga aytiladi va qo'shaloq holda ergashtirib qo'llanadi.

BU SO'ZLARNING BOSHQA BIR TURI

سَنْدُواجْ *sanduvach* – bulbul.

She'rda shunday kelgan:

[CXVIII]

سَنْدا قَجَرْ سُنْدِلاجْ مَنْدا تِنَرْ قَرْغِلاجْ
تَتْلِغْ اُتَرْ سَنْدُواجْ اَرْكَكْ تِشِي اجرشُورْ

Sendä qachar sundïlach, Menda tïnar qarg'ïlach,
Tatlïg' o'tar sanduvach, Erkäk tishi uchrashur

Shoir Yoz va Qishning munozarasini ta'riflaydi. Yoz Qishga aytadi: sa'va sendan qochadi, menda qaldirg'och rohatlanadi. Bulbul turli nag'masi bilan sevintiradi. Menda (yozda) erkak va urg'ochi juftlashadi.

[Sendan sundiloch qushi qochadi, menda qarg'ilach tinadi, rohat topadi, yayraydi. Bulbullar yoqimli sayraydilar].

ر (r)

مُنْدَرُو *mundaru*[264] – ipak parda.

Besh harfli so‘zlar bo‘limi tugadi.

OLTI HARFLI SO‘ZLAR BO‘LIMI

TURLI HARAKAT BILAN فَعْلَلَ *FAAL'ALAL* SHAKLIDAGI SO‘ZLAR

ك (k)

تِزِلْدُرُكْ *tizi1dûrûk* – maxsining boshiga bezak uchun qadaladigan silliq, yaltiroq chaqalar.

كُزُلْدُرُكْ *közû1dûrûk* – ot dumidan to‘qilgan, ko‘z og‘riganda yoki qamashganda ko‘zga tutiladigan narsa. كُزْلُكْ *köz1ûk* shakli ham bor.

جِنِشْتُرُكْ *chinishtûrûk* – daraxt mevasi, u mayda g‘o‘laklardek bo‘lib, oq va qizil ranglidir. Yozning boshlarida pishadi, uni eydilar.

كُمُلْدُرُكْ *kömû1dûrûk* – yuk orqaga ketmasin deb otning yelka tomonidan egarga bog‘langan narsa.

سَقَلْدُرُقْ *saqalduruq* – qalpoq tushib ketmasin uchun unga bog‘lanib, jag‘ tagidan o‘tkazilib qo‘yiladigan chizimcha. Ipakdan to‘qiladi.

قَلَلْدُرُقْ *Qalalduruq* – erlarning ismlaridan.

YETTI HARFLI SO‘ZLAR

زرْغُنْجُمُودْ *zarg'unchmud* – qalanfur (qalampir munchoq). Bu fors tilida بَلَنْكْ مُشْكْ *balaŋ mushk* deb aytiladi.

Solim otlar bo‘limi tugadi

---

[264] Bu so‘z 408-betda *mandïrï* shaklida kelib, kelin bilan kuyov yig‘iladigan majlis ma’nosida izohlangan. Mazmundagi bu farqlar so‘z oxirida kelgan (u), (i) qo‘shimchalari farq qilinishidan bo‘lsa kerak.

Bismillohi-r-rahmoni-r-rahim

SOLIM[265] FE'LLAR BO'LIMI
[Uchinchi kitob]

IKKI HARFLILAR BOBI

ب *(b, p)*

تَبْدِي t a p d ï* – topindi. قُلْ تَنْكْرى كا تَبْدِي *qul Teŋrigä tapdï*[266] **(265)** – banda Xudoga topindi, ibodat qildi. اُلْ خانْقا تَبْدِي *o'l xanqa tapdï* – u xonga xizmat qildi. Boshqalari ham shunday[267]. اُل نانكْنى تابْدِي *o'l neŋni tapdï* – u yo'qolgan narsani topdi (تَبارْ. تَبْماقْ *tapar, tapmaq*).

تَبْدِي t e p d i – tepdi اُل قُلِنْ تَبْدِي *o'l qulïn tepdi* – u qulini tepdi (تَبار. تَبْماكْ tepar, tepmak).

جَبْدِي c h a p d ï – suzdi. اَر سُوقْدى جَبْدِيارْ *er suwda chapdï* – odam suvda suzdi.

جَبْدِي c h a p d ï – sekin urdi. اُلْ اَتْنِي جِبِقْ بِيرْلا جَبْدِي *o'l atnï chïbïq birlä chapdï* – u otni chiviq bilan sekingina urdi. جُمَقْ (ء) تَت بُيْنِنْ جَبْدِي[268] *chumaq tat bojnïn chapdï* – musulmon kofirning bo'yniga urdi[269] (uyg'urcha).

جَبْدِي c h a p d ï – chapladi اَر اِفِن جَبْدِي *er ewin chapdï* – odam uyini (uy devorini) suyuq loy bilan chapladi (جَبَر. جَبْماقْ *chapar, chapmaq*).

---

[265] Tarkibida ء hamza، ا، و، ى harflaridan birortasi bo'lmagan, biror harfi ham ikki marta takrorlanmagan so'zlar "solim fe'llar" deb ataladi.

* Olmaota nashridagi ruscha tarjimasida fe'l o'zaklarini berish bilan cheklanilgan. Mas., [tab-] تَب – [poklyanyatsya] tarzida. Mahmud Koshg'ariy jildonidan keltirilgan jumla yoki matnning arab yozuvidagi shakli berilmasdan uning transliteratsiyasini kirill yozuvida keltirib, so'ngra esa misolning tarjimasi rus tilida berilgan. Bu uch ma'noli fe'lni 3 fe'l sifatida ajratib ko'rsatgan va har birini alohida kalima sifatida raqamlagan. (H.B.)

[266] Hozir jonli tilda *topinmoq* shaklida qo'llanadigan so'z shu o'zakdandir.

[267] Boshqa gaplarda ham shu ma'noda ishlatiladi deyilmoqchi.

[268] Bu yerda bir aniqsizlik belgisi bor.

[269] Aslida bu gapning tarjimasi *uyg'ur chumak bo'yniga urdi* bo'lishi kerak edi. Lekin biz Mahmud Koshg'ariyning izohiga ko'ra tarjima qildik.

سَبْدِي s a b d ï – o‘tkazdi. يِيْجِي يِكْنا سَبْدِي *jichi jignä sabdï* – tikuvchi ninaga ip kiritdi, o‘tkazdi.

سَبْدِي s a b d ï – yetkizdi. أَلْ قُشْ قَنَتِن سَبْدِي *o‘l qush qanatin sabdï* – u qushning qanotini yetishtirdi. Qisqa yoki kam bo‘lgan narsa o‘z jinsidan boshqa bir narsa bilan ulab to‘ldirilishi, butunlashishiga nisbatan ham bu so‘z qo‘llanadi (سَبَارْ. سَبْماقْ *sabar, sabmaq*).

قَبْدِي q a p d ï – yechib oldi, shilib oldi. اَر قَبْدِيَارْ تُونْ *er to‘n qapdï* – kishi to‘nni shilib oldi. Boshqalarga nisbatan ham shunday (قَبَارْ. قَبْماقْ *qapar, qapmaq*).

يِيلْ قَبْدِي y e l q a p d ï: أُغْلانغْ يِيلْ قَبْدِي *og‘lanïg‘ yel qapdï* – bola boshiga yel (jin yara) tegdi. To‘n va to‘nga o‘xshash narsalarni shamol qo‘zg‘atishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (قَبَارْ. قَبْماقْ *qapar, qapmaq*).

قُبْدِي q o‘ p d ï – oyoqqa turdi. اَرْ يُقارُو قُبْدِي *er yo‘qaru qopdi* – odam joyidan turdi, oyoqqa bosdi (قُبَارْ. قُبْماقْ *qopar, qopmaq*).

قُبْدِي q o‘ p d ï – turdi, qo‘zg‘oldi. تُبِي قُبْدِي *tûbi qopdï* – shamol turdi, qo‘zg‘oldi (قُبَارْ. قُبْماقْ *qopar, qopmaq*).

قُبْدِي q o‘ p d ï – parvoz qildi. قُشْ قُبْدِي *qush qopdï* – qush parvoz qildi. Boshqasi ham shunday (قُبَارْ. قُبْماقْ *qopar, qopmaq*).

ج *(j, ch)*

بِجْدِي b ï c h d ï – kesdi. اَرْ اَتْ بِجْدِي *er et bïchdï* – odam go‘sht kesdi. Boshqa narsani kesishga ham bu so‘z qo‘llanadi (بِجَارْ. بِجْماقْ *bïchar, bïchmaq*).

سَجْتِمْ s a c h t ï m – sochdim. مَنْ يِبارْ سَجْتِمْ *men yïpar sachtïm* – men ipor va boshqalarni sochdim.

سَجْدِي s a c h d ï – أَلْ اَقْكا سُوقْ سَجْدِي o‘l ewgä suw sachdï – u uyga (hovliga) suv sepdi. Boshqasi ham shunday (سَجَار. سَجْماقْ *sachar, sachmaq*).

سِجْدِي s ï c h d ï – chichdi. اَرْ سِجْدِي *er sïchdï* – odam chichdi. Boshqasi ham shunday (سِجَارْ. سِجْماقْ *sïchar, sïchmaq*).

قَجْدِي q a c h d ï – qochdi. اَرْ قَجْدِي er qachdï – odam qochdi. Boshqasi ham shunday (قَجَارْ. قَجْماقْ *qachar, qachmaq*).

قُجْدِي q u c h d ï – quchdi, quchoqladi. أَلْ مَنِي قُجْدِي *o‘l meni quchdï – u meni quchoqladi (* قُجَارْ. قُجماقْ *quchar, quchmaq*) **(266)**.

كَجْتِي k e c h t ï – kechdi, o‘tdi. اَيْ كُونْ كَجْتِي *aj, kûn kechti* – oy, kun o‘tdi.

كَجْتي k e c h t ï – kechdi. اَرْ سُوڤْ كَجْتي *er suw kechti* – odam suv kechdi. Boshqalarga ham shunday (كَجماڭ .كَجارْ *kechär, kechmäk*).

كَجْتي k e c h t ï – kechdi, o‘tdi, o‘ldi. اَرْ كَجْتي *er kechti* – odam o‘tdi, o‘ldi (كَجْماڭ .كَجارْ *kechär, kechmäk*).

كُجْتي k ö c h t i – ko‘chdi. سُو كُجْتي *sû köchti* – askar ko‘chdi. Boshqalarga nisbatan ham shunday (كُجْماڭ .كُجارْ *köchär, köchmäk*).

Nutqni yoqimli qilish uchun oxiri qattiq harflar bilan bitgan o‘zaklardan yasalgan o‘tgan zamon fe’li qo‘shimchasidagi *d* ni *t* ga almashtirish to‘g‘riroqdir. *P, ch, q, k* harflari qattiq harflardir. Bulardan boshqa harflarda o‘tgan zamon fe’li qo‘shimchasini *d* bilan yozish ham munosibroqdir. She’rda shunday kelgan:

[CXXIX]

تُنْلا بِلا كُجالِمْ
يَمَرْ سُوْنْ كَجالِمْ
تَرَنْكُوكْ سُوْنْ اِچالِم
يُوْغا يَغِ اُوْلسُونْ

Tûnlä bilä köchälim
Yamar suwïn kechälim
Teräŋûk suwïn ichälim
Yuwg‘a yag‘ï uwulsun

Tuni bilan ko‘chaylik. Yamar suvini kechaylik (bu bir vodiydir)*. Qaynab chiqayotgan suvini ichaylik. Bizga itoat qilmaydigan dushman parcha-parcha bo‘lsin.

ر *(r)*

بَرْدي b a r d ï – bordi. اُلْ اَڤْكا بَرْدي *o‘l ewgä bardï* – u uyga bordi. Boshqalarga ham shunday (بَرماقْ .بَرْ *barir, barmaq*).

بُرْدي b û r d i – burdi. اُلْ يَنْجُقْ اَغْزي بُرْدي *o‘l janchuq ag‘zï bûrdi* – ya’ni yonchiq – to‘rvaning (boshini) og‘zini burdi. Ishtonbog‘ va shunga o‘xshagan boshqalarni burish uchun ham shu so‘z qo‘llanadi (بُرْماڭ .بُرارْ *bûrär, bûrmäk*).

---

* Olmaota nashrida *Yamar* vodiy emas, balki daryoning nomi tarzida keltirilgan. Bu esa keyingi satrda kelgan “qaynab chiqayotgan” (ya’ni buloq suvi)ga zid. So‘nggi misra esa *bizga itoat qilmaydigan dushman* rus tilidagi tarjimada “скрывающийся от нас” – “bizdan yashiringan dushman” deb tarjima qilingan (H.B.)

بُرْدي b u r d ï – burqiradi. يِبارْ بُرْدي *yïpar burdï* – mushk hidi chiqdi, burqiradi, gurkiradi. Shuningdek, har bir xushbo‘y narsaning hidi chiqishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (بُرارْ. بُرْماقْ *burar, burmaq*).

بُرْدي b u r d ï – ko‘tarildi, chiqdi. سُوفْ بُرْدي *suw burdï* – suvning bug‘i chiqdi, suvning bug‘i ko‘tarildi. Boshqasi ham shunday (بُرارْ. بُرْماقْ *burar, burmaq*).

تُرْدي t u r d ï – turdi. اَرْ يُقارُو تُرْدي *er yo‘qaru turdï* – odam tikka turdi, tikkaydi (تُرُرْ. تُرْماقْ *turur, turmaq*).

تُرْدي t u r d ï – yog‘di, paydo bo‘ldi. تُمانْ تُرْدي *tuman turdï* – tuman tushdi (تُرُرْ. تُرْماقْ *turur, turmaq*).

تُرُرْ t u r u r* – o‘tgan zamon va masdar shakli yo‘q, kelajak zamon fe’lidir. U *sila* ma’nosidadir. اُلْ تَاشْ تُرُرْ *o‘l tash turur* **(267)** – u toshdir. اُلْ قُشْ تُرُرْ *o‘l qush turur* – u qushdir. Bu sila[270] – tamomlovchidir. Arabcha يَنْبَغي yarashadi degan so‘zga to‘g‘ri keladi. Uning ham o‘tgan zamon va masdar shakli yo‘qdir.

تُرْدي t û r d i – tugdi, o‘radi. اُلْ بِتِكْ تُرْدي *o‘l bitik tûrdi*[271] – u kitobni o‘rab tugdi, o‘radi. Boshqalarga ham shunday (تُرَرْ. تُرْماكْ *tûrär, tûrmäk*).

سَرْدي s e r d i – sabr qildi. اُلْ سَرْدي *o‘l serdi* – u bir ishda sabr qildi (سَرَرْ. سَرْماكْ *serär, sermäk*).

---

* *-turur* (hoz. *–dir// dur*) deyarli barcha turkum so‘zlariga qo‘shilib, fe’llik xususiyati hosil qiladigan bu qo‘shimcha-so‘zni G‘.Abdurahmonov va Sh.Shukurov “bog‘lama” deb ataydilar. Aslida bu so‘z yasalish va sintaktik xususiyatlari chuqurroq o‘rganishga muhtojdir. Uning ma’no va vazifalari qadimgi va hozirgi tilimizda ham arab tilidagi “sila”ga faqat qo‘llanish o‘rniga ko‘ragina mos keladi. Hozirgi tilimizdagi *turmak* (soch) ham ushbu so‘zdandir. (B.I).

[270] Mahmud Koshg‘ariyning bu so‘z haqidagi izohida bir oz aniqsizlik bor. Unda bir tarafdan o‘tgan zamon va masdar shakli bo‘lmagan, kelasi zamon fe’li deb izohlansa, ikkinchidan *sila* deb ham uqtirilgan. Lekin *sila*ga tamomlovchi tarzida ma’no berilgan. Haqiqatda ham, bu so‘z shu matnda *sila* – tamomlovchi ma’nosidadir. Shuning uchun buni arabcha fe’li jomid فعل جامد ga qiyos qilish ham noqulaydir.

[271] Bu so‘z *o‘rab tugmoq* ma’nosida Navoiyda ham uchraydi:

Za’fdin *o‘r*gamchi domiga yiqilg‘och chirmanib,
Ul chibindek turmadi har yon tanimni aylanib.

سُرْدي s û r d i – haydadi. اَرْ اِتغْ سُرْدي *er ïtïg' sûrdi*[272] – odam itini surdi, haydadi. Boshqasi ham shunday. Amir odamni shahardan surgun qilganda ham surdi deyiladi (سُرْماكْ .سُرارْ *sûrär, sûrmäk*).

سُرْدي s û r d i – *haydadi, choptirdi, surib ketdi* ma'nosida ham qo'llanadi. اُلْ اَتْ سُرْدي *o'l at sûrdi* – u otni choptirdi*. Boshqasi ham shunday.

قُرْدي q u r d ï – to'pladi. خانْ سُوسِنْ قُرْدى *xan sûsin qurdï* – shoh askarini to'pladi, tartibga soldi. خانْ جُواجْ قُرْدي *xan juvaj qurdï* – xon chodir qurdi, yoydi (قُرْماقْ .قُرارْ *qurar, qurmaq*).

قِرْدي q ï r d ï – qirdi. اَرْ يِرِكْ قِرْدي *er jerig qïrdï* – kishi yerni qirdi. Boshqasi ham shunday (قِرْماقْ .قِرارْ *qïrar, qïrmaq*).

قُرْدي q u r d ï – qurdi, shayladi. اَرْ يا قُرْدي er ja qurdï – odam yoy qurdi [otishga hozirladi] (قُرْماقْ .قُرارْ *qurar, qurmaq*).

كَرْدي k e r d i – kerdi, cho'zdi. اَرْ يِبْ كَرْدي *er yïp kerdi* – odam ip (arqon)ni kerdi, cho'zdi. Boshqasi ham shunday.

كَرْدي k e r d i – kerdi, kengaytirdi. بَكْ يُولْ كَرْدي *beg yol kerdi* – odam (amir uchun) yo'lni kengaytirdi. Notanish odam o'tmasin uchun kuzatish joylariga odamlar qo'yishdir. Amir dushmandan qo'rqqanda, bu ish qilinadi.

كَرْدي k e r d i – vovulladi. اِتْ كَرْدى *ït kerdi* – it vovulladi (qarluqcha) (كَرْماكْ .كَرارْ *kerär, kermäk*).

كُرْدي k ö r d i – ko'rdi. اُلْ مَنِي كُرْدي *o'l meni kördi* – u meni ko'rdi

(كُرْماكْ .كُرارْ körär, körmäk). Maqolda shunday kelgan:

يُزْكا كُرْما اَرْدَمْ تِلا

Yûzgä körmä, erzäm tilä**

Yuziga qarama, fazilatini (ilmini, axloqini) ista (tila).

كِرْدى k i r d i – kirdi. اُلْ اَڤكا كِرْدي *o'l ewgä kirdi* – u uyga kirdi. Boshqalari ham shunday (كِرْماكْ .كِرُرْ *kirûr, kirmäk*).

---

[272] Navoiyda ham bu so'z ayni ma'noda qo'llangan:

Tarki ishq ettim, meni ishq ahli xaylidin *surung*,
Chiqmasam ta'nu jafo toshi boshimga yog'durung.

* Olmaota nashrida so'zning bu ma'nosi berilmagan (H.B.)

** Olmaota nashrida maqollarning arab yozuvidagi asl matni keltirilmagan, faqat transli-teratsiyasini va ruscha tarjimasini berish bilan cheklangan (H.B.).

ز *(z)*

بَزْدِي b e z d i – bezdi, titradi. اَرْ تُمْلِغْدِنْ بَزْدِي *er tumlïg'dïn bezdi*[273] – odam sovuqdan bezdi, titradi. Boshqalari ham shunday (بَزْمَكْ .بَزَرْ *bezär, bezmäk*) **(268)**.

بُزْدِي b u z d ï – buzdi. اُلْ اَفْ بُزْدِي *o'l ew buzdï* – u uy buzdi. Boshqalari ham shunday (بُزْماقْ .بُزارْ *buzar, buzmaq*).

تَزْدِي t e z d i – qochdi. كَيِكْ تَزْدِي *keyik tezdi* – kiyik qochdi. Boshqasi ham shunday (تَزْماكْ .تَزارْ *tezär, tezmäk*).

تُزْدِي t û z d i – tuzdi, tuzatdi. بَكْ اِيلِنْ تُزْدِي *beg elin tûzdi* – amir viloyatini tuzadi (تُزْماكْ .تُزارْ *tûzär, tûzmäk*).

تُزْدِي t û z d i – tekisladi, to'g'riladi. اُلْ يِرْكْ تُزْدِي o'l yerig tûzdi – u erni tekisladi. Boshqasi ham shunday (تُزْماكْ .تُزارْ *tûzär, tûzmäk*).

تِزْدِي t i z d i – tizdi. اُلْ يِنْجُوْ تِزْدِي *o'l jinjû tizdi* – u marvaridni tizdi. Birov so'z tuzsa, she'r yozsa ham, اُلْ سُوْزْ تِزْدِي *o'l söz tizdi* deyiladi (تِزْماكْ .تِزارْ *tizär, tizmäk*).

ژ *(j)*

جِژْدِي c h ï ĵ d ï – pastlandi; tipirchiladi. يَغْرْلِغْ اَتْ جِژْدِي *yag'ïrlïg' at chïjdï* – yag'ir ot minish oldida orqasini ayab tipirchiladi, pastlandi. Har bir yag'ir hayvon ham yuk ortmoqchi bo'lganda shunday qiladi. Bu so'z ikki jag' orasidagi ژ – *j* bilan talaffuz etiladi (جِژْماكْ .جِژارْ *chïjar, chïjmaq*).

جُژْدِي c h ö ĵ d i – cho'zdi. اُراغُتْ يِبْ جُژْدِي *urag'ut yïp chöjdi* – xotin ipni cho'zdi. Qo'y ichagi, arqon kabi cho'zish mumkin bo'lgan har bir narsaga ham bu so'z qo'llanadi. Bu so'z ham ikki jag' orasidagi ژ – *j* bilan aytiladi (جُژْماكْ .جُژارْ chöĵär, chöĵmäk).

ز *(z)*

سُزْدِي s û z d i – suzdi, tinitdi. اُلْ سُوْقْ سُزْدِي o'l suw sûzdi – u suvni suzdi, suvni tinitdi. Boshqasi ham shunday (سُزْماكْ .سُزارْ *sûzär, sûzmäk*).

سِزْدِي s ï z d ï – eridi. ياغْ سِزْدِي *yag' sïzdi*[274] – yog' eridi. Boshqasi ham shunday.

---

[273] Hozirgi tilda yurak oldirmoq, toqatsizlanmoq, ezilmoq ma'nolarida qo'llanadigan bezillamoq, bezmoq va bezgak so'zlari ana shu o'zakdan bo'lsa kerak.

[274] Bu so'zni Basim Atalay yozma nusxada سُزْدِي *so'zdï* deb izoh bergan (Qarang: Devon, II jild. B.9).

سِزْدي s ï z d ï – tig‘ urdi. كۈن سِزْدي *kûn sïzdi*[275] – kun tig‘ urdi, kun ko‘rindi. سُكَلْ سِزْدي sökäl sïzdï – kasal ozdi, zaiflashdi (سِزارْ. سِزْماقْ *sïzar, sïzmaq*).

قَزْدي q a z d ï – qazidi. اَرْ اَرِقْ قَزْدي *er arïq qazdï* – odam ariq qazidi. Boshqasi ham shunday. اَتْ قَزْدي at qazdï – ot suvlug‘ini chaynab oldingi ikki oyog‘i bilan [turgan joyida] er qazidi (قَزارْ. قَزْماقْ *qazar, qazmaq*).

كَزْدي k e z d i – kezdi. اُلْ يِرِكْ كَزْدي *o‘l yerig kezdi* – erni aylanib yurdi (كَزارْ. كَزْماكْ *kezär, kezmäk*).

س *(s)*

بَسْدي b a s d ï – qora bosdi, bosinqiradi, uyqusiradi. اَنِي بُرْتْ بَسْدي *anï burt basdï* – uni [ko‘kragini erga bosib yotish natijasida] qora bosdi, bosinqiradi.

بَسْدي b a s d ï – qahr qildi. بَكْ ايِلْ بَسْدي *beg el basdï* **(269)** – amir xalqqa (qora bosganday) qahr qildi.

بَسْدي b a s d ï – bosdi. بَكْنِي يَغي بَسْدي *begni jag‘ï basdï* – bekni (kechasi) dushman bosdi. Boshqasi ham shunday.

بَسْدي b a s d ï – bosdi. اَرْ قِيزِغْ بَسْدي *er qïzïg‘ basdï* – odam qizni bosdi, ustiga chiqdi.

بَسْدي b a s d ï – bosdi. اِتْ كَيِكْنِي بَسْدي *it keyikni basdï* – it kiyikni bosdi, bosib oldi, yiqitdi (بَسْماقْ. بَسارْ basar, basmaq).

بُسْدي p û s d i – yotqizib urdi. اَرْ قُلِنْ بُسْدي *er qulïn pûsdï kishi* – qulini rosa urdi (بُسْماكْ. بُسارْ *pûsär, pûsmäk*).

بُسْدي p u s dï – pisdi, bekindi. بَكْ يَغِيقا بُسْدي beg jag‘ïqa pusdï – amir dushmanni poylab, pistirmaga bekindi (بُسْماقْ. بُسارْ *pusar, pusmaq*).

قُسْدي q u s d i – qusdi. اَرْ قُسْدي *er qusdï* – odam qusdi. Boshqalari ham shunday (قُسْماقْ. قُسارْ *qusar, qusmaq*).

قُسْدي q u s d i – aynidi, buzildi. بُذْغْ قُسْدي *bozug‘ qusdï* – bo‘yoq aynidi.

قِسْدي q ï s d ï – qisdi. قَبُغْ اَرِكْ اَذاقِنْ قِسْدي *qapug‘ erig azaqïn qïsdi*[276] – eshik odamning oyog‘ini qisdi. Shuningdek, har bir

---

[275] Navoiyda *sizmoq* chizmoq – yozmoq ma’nosida ham qo‘llangan:

Xoma bila ulki seni *sizdi,*
Gavharni qaro ipakka tizdi.

[276] Basim Atalay izohiga ko‘ra, bu gap yozma nusxada قَبُغْ اَنْكْ اَذاقِنْ قِسْدي shaklida bo‘lib, tarjimon buni arabcha matnga moslab tuzatgan. Bizningcha,

narsani biror narsa qisishiga ham bu so‘z qo‘llanadi. اُلْ اَنِكْ تُونْلُقِنْ قِسْدِي *o‘l anïŋ tonluqïn qïsdï* – uning kiyimligidan qisib qoldi. Har bir narsaning yangi holidan ko‘rimsiz holga keltirilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (قِسْماقْ .قِسارْ *qïsar, qïsmaq*).

كَسْدِي k e s d i – kesdi. اُلْ يِغاجْ كَسْدِي *o‘l yïg‘ach kesdi* – u yog‘och kesdi

(كِسْماكْ .كِسارْ kesär, kesmäk). Maqolda shunday kelgan: اُيْغُرْ يِغاجْ اُزُنْ كَسْ تَمُرْ قِسْقا كَسْ *uyg‘ur yïg‘ach uzun kes, temûr qïsqa kes* – yog‘och kessang, uzun kes, temir kessang, qisqa kes, chunki temirni cho‘zsa bo‘ladi.[277]

Ularning bir jarchisi bor, har kun ularga (shu xil hikmatli so‘zlarni) eshittirib o‘rgatadi*.

كُسْدِي k ö s d ï – koyidi, xafa bo‘ldi, yuz o‘girdi. اُلْ اَنْدِنْ كَسْدِي *o‘l andïn kösdi* – u undan koyidi, yuz o‘girdi (o‘g‘uzcha) (كُسْماكْ .كُسارْ *kösär, kösmäk*).

ش *(sh)*

بُشْدُمْ b u s h d u m – pishdim, g‘amgin bo‘ldim, siqildim. مَنْ بُو اِيشْدِن بُشْدُمْ *men bu ïshdïn bushdum* – men bu ishdan siqildim (بُشْماڒْمَنْ .بُشْماقْ *pushmazman***, *pushmaq*). Maqolda shunday ishlatilgan:

بُشْماسْ اَرْ بُڒْ قُشْ تُتارْ. اَڤماسْ اَرْ اُرُونكْ قُشْ تُتارْ

Bushmäs er*** boz qush tutar, ewmäs er ûrûŋ qush tutär

Ishda siqilmaydigan odam oq lochinni ham tutadi – shoshmagan odam eng yaxshi bozini – lochinni ovlaydi. **(270)** Bu

---

arabcha matnni qo‘lyozmadagiga moslab tarjima qilish yana yaxshi va to‘g‘ri bo‘lar edi. Arabcha ibora رِجْلَ الرَّجُلِ dir, shuning uchun “eshik u odamning oyog‘ini qisdi” deyilishi yaxshi edi (Qarang: “Devon”, II jild. B.11).

[277] *Qisqa* so‘zi bosma nusxada قِسْغا tarzida xato yozilgan, to‘g‘risi قِسقا bo‘lishi kerak edi.

* Fikrimizcha, bu gap uyg‘urlarga aloqadordir (B.I.).

** Sifatdosh shakli o‘rniga tuslangan fe’l shakli berilishi sababi noaniq. Balki bu fe’lning sifatdosh shakli o‘sha vaqtda faqat bo‘lishsiz shaklda ishlatilgan.

*** Olmaota nashrida har ikki misradagi *er* so‘zlari tushib qolgan.

maqol ishda kutilgan maqsadga etishish uchun shoshilmaslikka, chidamli bo‘lishga undab aytiladi.

بِشْدِي b ï s h d ï – pishdi. اَشِجْ بِشْدِي *ashïch bïshdï* – qozon etildi – ovqat pishdi.

بِشْدِي b ï s h d ï – pishdi. يِيمِشْ بِشْدِي jemish bïshdï – meva pishdi.

بِشْدِي b ï s h d ï – pishitdi. اَرْ قِمِزْ بِشْدِي er qïmïz bïshdï – kishi qimiz pishitdi. Ya’ni qimizni etiltirish uchun pishitdi (بِشْمَاقْ. بِشَارْ pïshar, pïshmaq).

تَشْدِي t a s h d ï – toshdi. اَشِجْ تَشْدِي *ashïch tashdï* – qozon qaynadi, toshdi.

تَشْدِي t a s h d ï – toshdi. سُوقْ تَشْدِي *suw tashdï* – suv ariqdan yoki idishdan toshdi (تَشْمَاقْ. تَشَارْ tashar, tashmaq).

تُشْدِي t u s h d ï: اُلْ مَنْكا تُشْدِي *o‘l meŋa tushdï* – u menga duch keldi, meni ko‘rdi (تُشْمَاقْ. تُشَارْ *tushar, tushmaq*).

تُشْدِي t û s h d ï: اَرْ اَتِنْ تُشْدِي *er attïn tûshdi* – odam otdan (yiqilib) tushdi. اَرْ تامْذِن تُشْدِي er tamdïn tûshdi. Odam devordan tushdi. Otdan tushishga ham shu so‘z qo‘llanadi. Har narsaning o‘z joyidan tushishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُشْمَاكْ. تُشَارْ *tûshär, tûshmäk*).

[CXXX]

تَكْرا اَلِبْ اَكْرَلِم
اَتِنْ تُشُبْ يُكْرالم
اَرْسْلَنْ لَيوُ كُكْرَلِم
كُوجِي اَنِنْ كَقْلْسُونْ

Tegrä alïb egrälim
Attïn[278] tûshûb jûgrälim
Arslanlaju kökrälim[279]
Kûchi anïn kewilsûn.

---

[278] *-attin* so‘zidagi *-tin* bu yerda chiqish kelishigi shaklidir. Asli *otdin* bo‘lib singish – assimilyatsiya natijasida so‘ngi *d t* ga aylangan. Assimilyatsiya hodisasi u davr tilida keng tarqalgan edi.

[279] *Ko‘kramak – baland ovoz bilan baqirmoq, bo‘kirmoq* demakdir. Mahmud Koshg‘ariy izohiga ko‘ra, bu so‘z dastlab arslon baqirig‘iga, bulut tovushiga, tuya bo‘kirishiga qo‘llangan bo‘lsa, so‘ngroq istiora ravishda ayg‘irlar kishnashiga ham qo‘llangan. Navoiyda bu so‘z shunday uchraydi:

G‘am xazonida to‘karmen ashqlar tortib g‘irev
Navbahor andoqki yog‘qoylar bulutlar *ko‘krashib*. (“Badoyiu-l-vasat”, 63-g‘azal)

Bunda Navoiy o‘zining dodu faryodini bulutlar bo‘kirishiga o‘xshatgan. Shu bilan birga bu ma’no Navoiyda *o‘kurmak* shakli bilan ham ifodalangan. *Bulut yanglig‘ o‘kurmak* (“Muhokamatul lug‘atayn”).

Atrofni o‘rab olib, dushman yo‘lini kesib qo‘yaylik. Otdan tushib, g‘azab bilan (dushmanga) hamla qilaylik. Arslonlardek na’ra tortaylik, bu harakatimizdan dushman kuchi kesilib zaiflashsin. Maqolda shunday ishlatilgan:

ايۋاڭ سِڭاك سُوتكا تُشُرْ
Ewäk siŋäk sûtkä tûshûr

Shoshqoq pashsha sutga tushadi (va g‘arq bo‘lib o‘ladi).

Bu maqol ishda shoshmaslikka undab aytiladi.

سَشْدِي s e s h d i – اَرْ اَتِنْ كِشَنْ سَشْدِي [280] *er attïn kishän seshdi* – odam otning tushovini echdi. Bog‘idan echilgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (سَشْمَاكْ .سَشَارْ *seshär, seshmäk*).

قُشْدِي q o‘ s h d ï – اُلْ قُويْقا اَجْكُو قُشْدِي *o‘l qojqa echkû qo‘shdï* – u qo‘yga echkini qo‘shoq qildi. Har bir narsani boshqa bir narsaga qo‘shoq qilinishi, bir-biriga hamroh qilinishiga ham bu so‘z qo‘llanadi.

اُلْ يِيرْ قُشْدِي o‘l yïr qoshdï – u g‘azal, she’r yozdi (قُشْمَاقْ .قُشَارْ *qo‘shar, qo‘shmaq*).

غ *(g‘)*

بُغْدِي b o‘ g‘ d ï – bo‘g‘di; xafa qildi. اُلْ اَرْنِي بُغْدِي *o‘l erni bog‘dï* **(271)** – u odamni bo‘g‘di. Boshqasi ham shunday (بُغْمَاقْ .بُغَارْ *bog‘ar, bog‘maq*).

تُغْدِي t o‘ g‘ d ï – tug‘di. كُونْ تُغْدِي kûn to‘g‘dï – *kun tug‘di* – quyosh chiqdi. اُغُلْ تُغْدِي *og‘ul tog‘dï* – o‘g‘il tug‘ildi. Maqolda shunday kelgan:

مُوشْ اُغْلِي مُيَاوُ تُغَارْ
Mush o‘g‘lï mujav tog‘ar

[280] Bu iboradagi اَتِنْ so‘zi diqqat talab masaladir. Bu so‘z bu shaklda chiqish kelishigi tarzida, *ottin* vazifasidadir. Holbuki, Mahmud Koshg‘ariy tarjimasiga ko‘ra, bu so‘z bu gapda chiqish kelishigi vazifasida emas, qaratqich kelishigi vazifasidadir. Biz bu so‘zning ham o‘z shaklini saqladik, tarjimada ham aynan Mahmud Koshg‘ariy izohini saqladik.

Mushukning bolasi onasiga o‘xshab miyovlaydi*. Bu maqol xulqi ota-onasinikiga o‘xshagan bolaga nisbatan qo‘llanadi (.تُغارْ تُغْماقْ tog‘ar, tog‘maq).

تِغْدي t ï g‘ d ï – o‘tmas qilidi. أقْ بَشَقِنْ تاشْ تِغْدي *o‘q bashaqïn tash tïg‘dï* – tosh o‘qning o‘tkirligini kesdi, o‘tmas qildi, ketkizdi, ya’ni damini qaytardi (.تِغارْ تِغْماقْ *tïg‘ar, tïg‘maq*).

جِغْدي j ï g‘ d ï – boyladi. أنْ تُرْكاكْ جِغْدي *o‘l tûrgäk jïg‘dï* – u kiyim va kiyimga o‘xshash yuklarni bir orqa qilib yig‘ib bog‘ladi. Boshqasi ham shunday (.جِغارْ جِغْماقْ *jïg‘ar, jïg‘maq*).

سَغْدي s a g‘ d ï – sog‘di. أرْ قُوىْ سَغْدي *er qo‘y sag‘dï* – odam qo‘y sog‘di. Boshqasi ham shunday (.سَغارْ سَغْماقْ *sag‘ar, sag‘maq*).

سُغْدي s o‘ g‘ d ï – yasadi. أنْ قُوىْ دَنْ قُرُتْ سَغْدي *o‘l qojdan qurut sog‘dï* – u qo‘y sutidan qurut oldi, qildi. Bu so‘zning asli سُغْرْدي *sog‘urdï*dir (.سُغارْ سُغْماقْ so‘g‘ar, so‘g‘maq).

سِغْدي s ï g‘ d ï – sig‘di. بُو سُوزْ كُنكُلكا سِغْدي *bu söz könjûlkä sïg‘dï* – bu so‘z ko‘ngilga sig‘di, ta’sir qildi.

سِغْدي s ï g‘ d ï – sig‘di. أنْ قابْقا سِغْدي *un qapqa sïg‘dï* – un qopga sig‘di. Boshqa narsalar uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (.سِغارْ سِغْماقْ *sïg‘ar, sïg‘maq*).

ڤ *(w)*

تْڤدي t e w d i – أنْ اَتِكْ سِشْقا تْڤدي *o‘l etig sïshqa tewdi* – u go‘shtni sixga tizdi, sixga tortdi. Boshqasi ham shunday (.تْڤارْ تْڤماك *tewär, tewmäk*).

سڤدي s e w d i – sevdi. أنْ مَني سڤدي *o‘l meni sewdi* – u meni sevdi (.سڤارْ سڤماكْ *sewär, sewmäk*).

تَيْغانْ يُكْرْكَنْ تَلْكُو سڤماسْ

Tayg‘an yûgûrgänni[281] tilkû sewmäs

Yugurik (chopqir) tozini tulki sevmaydi. Chunki tozi tulkini oladi. Bu maqol zamondoshlari orasida ilmli bo‘lib, ularning hasad va dushmanliklariga duchor bo‘lgan kishiga nisbatan aytiladi.

---

* Maqolning so‘zma-so‘z ma’nosi: Mushuk bolasi miyovlab tug‘iladi (H.B.)

[281] Bu so‘zning yozilishida aniqsizlik bor.

قُدي q u w d ï – quvdi. ايت كَيكْنى قُدي *ït keyikni quwdï* – it kiyikni quvdi. **(272)** Orqasidan quvilgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (قُشماق .قُقار *quwar, quwmaq*).

كَدي k e w d i – chaynalib so‘zladi. اَر سُوزُك كَدي *er sözûg kewdi* – odam tutilib, chaynalib so‘zladi, asli: تَنجونى كَدي *tanjunï kewdi* – luqma chaynaladi degan iboradan olingandir (كَقماك .كَقار *kewär, kewmäk*).

ق *(q)*

بَقْدي b a q d ï – boqdi. اُل مَنكا بَقْدي *ol meŋä baqdï* – u menga boqdi, qaradi (بَقماق .بَقار *baqar, baqmaq*).

بُقْدي b u q d ï – bukdi. اُل اذاقِنْ بُقْدي *o‘l azaqïn buqdï*[282] – u oyog‘ini bukdi, yig‘ib, buklab o‘tirdi (بُقماق .بُقار *buqar, buqmaq*).

تِقْدي t ï q d ï – tiqdi. اُل قَبقا اوُنْ تِقْدي *o‘l qapqa un tïqdï* – u qopga [idishga] un tiqdi. Idishga tiqib solingan har narsaga ham shu so‘z qo‘llanadi. G‘ujumlari tig‘iz, tiqiq va siqilishib turadigan uzum boshiga تِقما اُزُمْ *tïqma ûzûm – g‘uj uzum* deyiladi.

تَقْدي t a q d ï – bog‘ladi. اَر بُرُنْدُقْ بُتلوقا تَقْدي *er burunduq butluqa taqdï* – tuya burnining yumshoq joyiga burunduq taqdi, bog‘ladi (o‘g‘uzcha). Har bir narsani biror narsaga bog‘lashga ham bu so‘z qo‘llanadi (تَقماقْ .تَقارْ *taqar, taqmaq*).

جَقْدي c h a q d ï – chaqdi, eshittirdi. اُلْ سوُزُكْ اَنِكْ قُلاقا جَقْدي *o‘l sözûg anïŋ qulaqqa chaqdï* – u so‘zni uning qulog‘iga eshittirdi (o‘g‘uzcha). اُلْ اِكِي كشى اَرا جَقْدي ol ikki kishi ara chaqdï – u ikki kishining orasini buzdi. اُلْ جَقْماقْ جَقْدي *o‘l chaqmaq*[283] *chaqdï* – u

---

[282] Hozirgi o‘zbek tilida bu so‘z *bukdi* tarzida qo‘llanadi. *Q* bilan *k* almashinishi o‘zbek tili tarixida xarakterli holdir. Chunonchi, hozirgi tilda *buqinmoq* tarzida qo‘lla-nadigan so‘z Navoiyda *bukundi* tarzida uchraydi:

Chun mehr kelin kabi yoshundi,
Tun erga kuyov kabi *bukundi.*

(“Xamsa”)

[283] *Chaqmoq* so‘zining dastlabki ma’nosi chaqmoqtoshni urishtirish edi. So‘ng kishilarni bir-biriga chaqish, *chaqmachaqarlik* ma’nosida ham qo‘llangan. Bunda ham *birovni birovga chaqish, ishqash* ma’nosi bor. Birinchisida – predmetni bir-biriga ishqash bo‘lsa, ikkinchisida – birovning so‘zini birovga etkazish bilan chaqish ma’nosidadir. Ammo u davrda *chaq* so‘zi *nish urmoq* ma’nosida qo‘llanmagan. Hozirgi o‘zbek tilida 1-ma’no tamom yo‘qolgan. Bu hol texnik taraqqiyot talabi asosida yuzaga kelgan. Hozirgi tilda

chaqmoq chaqdi (.جَقْماقْ جَقْارْ chaqar, chaqmaq). Chaqmoq so‘zi ham masdar, ham ismdir.

جُقْدِي c h o‘ q d ï – otildi, tashlandi. قُشْء جُقْدِي *qush cho‘qdï* – qush tashlandi (جُقْارْ .جُقْماقْ *cho‘qar, cho‘qmaq*). She’rda shunday kelgan:

[CXXXI]

اَرَنْ قَمُغْ ارْتَدِي نانكْلَلَرْ اُدُو
تَقارْ كُرُبْ اَسُنْ[284] لِيوُ اَسكا جُقارْ

Erän qamug‘ artadi neŋlär uzu,
Tawar körûb usunlaju esgä cho‘qar.

Boylikka tama qilib, suqlanib kishilarning axloqi buzildi. Molni ko‘rgach, nasir qushi [burgut] o‘limtik ustiga otilgani kabi mol ustiga otildilar. **(273)**

جِقْدِي c h ï q d ï – chiqdi. اَرْ اَقْدِنْ جِقْدِي *er ewdin chïqdï* – odam uydan chiqdi. Boshqasi ham shunday. Maqolda shunday kelgan:

كُوجْ اَلْدِينْ كِرْسا تُرُو تُنكْلُكْ تَنْ جِقارْ
Kûch aldïn kirsä törû tûŋlûktän chïqar

Zulm eshikdan kirsa, insof tuynukdan chiqadi (جِقْارْ .جِقْماقْ *chïqar, chïqmaq*).

سُقْدُمْ s o‘ q d u m – kiritdim. مَنْ اَنِي اَقْكا سُقْدُمْ *men anï ewgä so‘qdum* – men uni va boshqani uyga kiritdim. Sopni boltaga o‘rnatish kabi bir narsani ikkinchisiga qattiq, mahkam joylashtirishga ham bu so‘z qo‘llanadi.

سُقْدِي s o‘ q d ï – maydaladi. اَرْ تُوزْ سُقْدِي *er tuz so‘qdï* – er tuz maydaladi. Boshqasi ham shunday.

سُقْدِي s o‘ q d ï – cho‘qidi. قُشْ مَنِكْ سُقْتِي *qush maŋ so‘qdï* – qush donni terib edi.

سُقْدِي s o‘ q d ï – chaqdi. اَنِي بِلانْ سُقْدِي *anï yïlan so‘qdï* – uni ilon chaqdi (o‘g‘uzcha). (سُقْارْ .سُقْماقْ *soqar, soqmaq*).

---

chaqmoq so‘zining eng faol ma’nosi zaharli hasharotning chaqishidir. Demak, so‘zlar ma’nosida ma’lum qonuniyat asosida o‘zgarish yuzaga keladi.

[284] Bu so‘zning bosma nusxasida bir aniqsizlik belgisi bor. Basim Atalay buning to‘g‘ri varianti اسْ deb izoh bergan (2-jild. B.17).

سِقْدي s ï q d ï – siqdi. اُلْ اُزُمْ سِقْدي *o'l ûzûm sïqdï* – u uzum siqdi. Boshqalari ham shunday (سِقْماقْ. سِقارْ *sïqar, sïqmaq*).

ك *(k)*

بُكْدي b û k d i – bukildi, bo'kdi. اُلْ مَني كُرُبْ بُكْدي o'l meni körûb bûkdi[285] – u meni ko'rgach, erga engashib bukildi. اُلْ اَشْدِنْ بُكْدي *o'l ashdïn bökdi* – u oshga bo'karlik darajada to'ydi. Shuningdek, اُلْ تَقارْقا بُكْدي *o'l tawarqa bökdi* – deyiladi, ya'ni uning ko'zi molga va boshqa narsaga to'ldi, to'ydi (بُكار. بُكماكْ bûkär, bûkmäk).

بُكْدي b û k d i* – to'pladi, yig'di. اُلْ سُوقْغْ بُكْدي o'l suwug' bûkdi – u suvni bo'g'ib, to'xtatib qo'ydi, to'pladi. Shuningdek, بَكْ سُوسِنْ بُكْدي *beg sûsin bûkdi* – bek askarini yig'di (بُكار. بُكماكْ *bûkär, bûkmäk*). Har vaqt ko'p askarni suvga o'xshatilishini bilib o'l; chunonchi, suv oqsa *suw aqtï* deyiladi, askar yursa ham سُو اقْتي *sû aqtï* deyiladi.

تُكْدي t ö k d i – to'kdi. اُغْلانْ سُوقْ تُكْدي og'lan suw tökdi – bola suv to'kdi. Maqolda shunday kelgan:

اُغْلانْ سُوقْ تُكارْ. اُلُغْ يانِي سِنورْ
O'g'lan suw tökär, ulug' yanï sinûr

Bola suv to'kadi, undan kattalarning oyog'i toyib sinadi. **(274)** Bu maqol yoshlar qilgan kamchilik uchun kattalar zararlanishiga qarata aytiladi.

تَكْدي t e g d i: اُلْ اَقْكا تَكْدي o'l ewgä tegdi – deyiladi – u uyga etti. Boshqalarga ham shunday (تَكْماكْ. تَكيرْ *tegir, tegmäk*).

Maqolda shunday kelgan:

اَقْكْ اَقْكا تَكْماسْ

---

[285] Hozirgi tilda *bukilmoq* tarzida qo'llanadi. Adabiy tilda ham shunday:

Yor ishqidin *bukulsa* qomatim, ermas ajab
Kim bu bir yukdurki xam bo'lmish aning ostinda qof.

Demak, u davrda *bukmoq* ham majhul, ham ma'lum fe'l vazifasida qo'llangan. Ayrim so'zlar borasida bu holatni Mahmud Koshg'ariyning o'zi ham qayd qilgan. Ammo so'nggi davrda bu holat qat'iy differentsiatsiya qilingan (*bÿkdi* va *bo'kdi* so'zlari talaffuzda o'sha zamonda farq qilgan ikki so'zdir. Yozuvdagi bir xillik Koshg'ariyning bu ikki so'zni bir ustunda berishiga sabab bo'lgan).

* Bu so'z *bo'kdi // bo'gdi* shaklida berilsa to'g'riroq bo'lar edi (B.I.)

Shoshqaloq uyiga eta olmaydi. Chunki u yurishda tez choptirib otini charchatib qo‘yadi, so‘ng armonda qoladi. Ishda shoshma-shosharlik qilmaslikka undab aytilgan; she’rda shunday kelgan:

[CXXXII]

اَتْغَلِرْ اُقْنِي اُزاقْ
تَكْمدي بوساڤْ اُشاقْ

Atg‘alïr[286] o‘qnï azaq
Tegmädi bu saw ushaq

Menga bu malomat etmas edimi, (buning ustiga) bu sho‘x qiz menga o‘q otmoq istaydi.

تُگْدي t û g d i – tugdi. اَرْ تُگُوْنْ تُگْدي *er tûgûn tûgdi* – er tugun tugdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُگْمَاكْ .تُگَارْ *tûgar, tûgmäk*). Maqolda shunday kelgan:

تِلِنْ تُگْمِشْنِي تِيشِنْ يُزْماسْ
Tïlïn tûgmishni tïshïn yazmas

Til bilan bog‘langan tish bilan echilmas. Bu maqolni va’daga vafo qilishga undab aytiladi.

تِكْدي t i k d i – tikdi, اَرْ تُونْ تِكْدي er to‘n tikdi – er to‘n tikdi[287]. اَتِغْ يِلانْ تِكْتِي atïg‘ yïlan tikdi – otni ilon chaqdi. Boshqasi ham shunday. Chayon chaqsa ham shunday. اَرْ يِغاجْ تِكْتِي *er yïg‘ach tikti*

---

[286] *Atg‘alir uqni azaq* misrasidagi *atg‘alïr* fe’li *otmoq istaydi* ma’nosidadir. Demak, bu shakl istak fe’lidir. Istak fe’li u davr tilida taraqqiy qilgan: o‘zakka *-sa* affiksi qo‘shilib yasalish bilan birga fe’l o‘zagiga *-g‘a* qo‘shilib ham yasalgan. Demak, bu holat qandaydir biror dialekt xususiyati bo‘lsa kerak. Har holda bu turkologlar diqqatiga loyiq bir hodisadir.

[287] So‘nggi davrlarda *tikmoq* yolg‘iz kiyimga nisbatangina emas, jonlilarga ham qo‘llangan:

Bilgach ul so‘zni xotiri poki,
Tikti ikki qo‘lin etib choki.

– er yog‘och tikdi, er daraxt o‘tqazdi. Tikkaytirib qo‘yilgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (تِكْماك .تِكار *tikär, tikmäk*).

Maqolda shunday kelgan:

تِكْءماكِنجا اُنماسْ تِلامَكِنْجا بُلماسْ

Tikmägincha[288] ûnmäs, tilämäginchä bulmas

Ekilmaguncha – daraxt o‘tqazilmaguncha, hosil unmaydi (biror maqsad ketidan yurib), istalmaguncha topilmaydi, qo‘lga kirmaydi. Bu maqol ishda maqsadga etishish uchun tirishmoq kerak degan ma’noda qo‘llanadi.

جَكْدي c h e k d i – chekdi, nuqta qo‘ydi. اُلْ بِتِكْ جَكْدي *o‘l bitik chekdi* – u xatga nuqta qo‘ydi.

جَكْدي c h e k d i – qon oldi. اُلْ اَتِنْ جَكْدي *o‘l atïn chekdi* – u otning tomiridan qon oldi **(275)** (جَكْماك .جَكار *chekär, chekmäk*).

جُكْدي c h ö k d i – cho‘kdi (tiz). اُلْ بَكْكا جُكْدي *o‘l bekkä chökdi* – u bek oldida tiz cho‘kdi.

جُكْدي c h ö k d i – cho‘kdi تَوِي جُكْدي *tewey chökdi* – tuya cho‘kdi.

جَكْدي c h ö k d i – cho‘kdi, botdi. تَمُرْ سَقْدا جُكْدي *temur suwda chökdi* – temir suvda cho‘kdi. Boshqasi ham shunday (جُكْماك .جُكار *chökär, chökmäk*).

جَكْدي c h e k d i – bog‘ladi. اُلْ تَرْكاكْ باغِنْ جَكْدي *o‘l tergäk bag‘ïn chekdi* – u bo‘g‘chaning bog‘ini bog‘ladi. Boshqasi ham shunday (جَكْماك .جَكار chekär, chekmäk).

سُكْتي s ö k t i – so‘kdi. اُلْ يَماغْ سُكْتي *o‘l jamag‘ sökti* – u yamoqni kiyimdan so‘kib bo‘ldi. اُلْ اَوْنْ سُكْتي *o‘l ewin sökti* – u uyini (chodirini) so‘kdi (buzdi). اُلْ بَكْكا سُكْتي *o‘l bekkä sökti*[289] – u

---

[288] Bu so‘z يكماكنجا tarzida berilgan bo‘lsa ham, uni arabcha iboraga muvofiq, تكماكنجا *tïkmägÿncha* tarzida tuzildi.

[289] *S* ning *ch* ga almashinishi tilimizda ilgaridan singigan hodisa ekani ma’lum bo‘lsa-da, uning qadimgi varianti noaniq edi. Devon materiallariga ko‘ra, *s* lik varianti qadimgi ekani aniqlandi. Hozirgi o‘zbek tilida ko‘p so‘zlarda har ikki variant qo‘llanib yuradi. *Soch – choch, sichqon – chichqon, musicha – muchicha* va boshqalar, lekin *cho‘kdi, cho‘kka* so‘zlari har yerda qat’iy *ch* bilangina qo‘llanadi, *so‘kdi, so‘kka* variantlari hech qo‘llanilmaydi. XI asrda bu so‘zlar ham ikki variantda uchraydi.

bek oldida tiz cho‘kdi. Boshqasi ham shunday. سُكا اُلتُرْ sökä o‘ltur – cho‘kka tushib o‘tir so‘zi ham shundan olingan (سُكارْ. سُكماكْ sökär, sökmäk).

سِكْتي s i k t i – sikdi. اَرْ اُراغْتْني سِكْتي *er urag‘utnï sikti* – er xotinini jimo qildi (سِكارْ. سِكْماكْ sikär, sikmäk).

ل (l)

بُلْدي b o‘ l d ï* – topdi. اُلْ يُرْماقْ بُلْدي *o‘l yarmaq bo‘ldï* – u tanga topdi. Boshqasi ham shunday (بُلْماقْ. بُلُورْ *bo‘lur, bo‘lmaq*).

بِلْدي b i l d i – bildi. اُلْ بِلِكْ بِلْدي ol bilik[290] bildi – u ilm, hikmatni bildi. Boshqasi ham shunday (بِلِيرْ. بِلْماكْ *bilir, bilmäk*). Arg‘ulilar u bilan بِلُوْرْ *bilûr* tarzida talaffuz qiladilar, bu boshqalar talaffuziga to‘g‘ri kelmaydi.

تَلْدي t e l d i – teshdi. اَرْ تامْ تَلْدي *er tam teldi* – er devorni teshdi. Boshqalari ham shunday.

تِلْدي t e l d i – qo‘shdi. اُلْ اُغْلاقغْ سَغِلِقًا تِلْدي *o‘l og‘laqïg‘ sag‘-lïqqa teldi* – u uloqni emizish uchun sovluqqa qo‘shdi. Bu echkining suti kamayib qolganda yoki o‘lib, uloq etim qolganda, ko‘ri-ladigan choradir (تَلِيرْ. تَلْماكْ *telir, telmäk*).

تُلْدي t u l d ï – urdi, o‘ynadi. بِلا تُلْدي[291] اَرْ تَبِقْني اَذْرى *er tobïqnï azrï bila tuldï* – er koptokni ayri bilan urdi. Bu turklarga xos o‘yinning bir turi bo‘lib, o‘yinchilar o‘yinning oldin o‘zidan boshlanishini istasa, u koptokni shunday ayri bilan uradi. Koptokni kim qattiq ursa **(276)**, o‘yin o‘sha kishidan boshlanadi (chillak urish, (dasta) o‘yinida ham *tuldï* deyiladi). (تُلارْ. تُلْماقْ tular, tulmaq).

---

* Transkriptsiyasining to‘g‘risi *buldi*dir. Shunga monand *bulur, bulmoq*dir (B.I).

290 *Ilm, hikmat* ma’nolaridagi *bilik* so‘zi hozirgi jonli tilda ko‘p uchramasa ham Navoiyda tez-tez uchraydi:

Necha vaqt anda maqom ayladi,
Bilik kasbiga ihtimom ayladi.

(“Xamsa” B.432).

Bilik ahlidan anda roy istadi.
Bordi esa ixtiyor *ilik*din,
Ochilmas ish ul zamon *bilik*din.

(“Xamsa”. B.122).

291 Bu so‘zlar qo‘lyozmada تلماق. تلارْ. تلدى ekani haqida Basim Atalay izoh bergan (Qarang: “Devon...” tarjimasi. II jild. B.22).

تِلْدِي t ï l d ï – uzunasiga yordi. اَرْ يَرِنْداقْ تِلْدِي *er yarïndaq tïldï* – odam charmdan qayish qirqib oldi. Uzunasiga tilingan har bir narsa uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (تِلارْ. تِلماكْ tïlar, tïlmak).

جَلْدِي c h a l d ï – chaldi[292]. اَنِي جَلْدِي اُلْ o‘l anï chaldï – u uni cha-lib yiqitdi. اُلْ سُوزُكْ مَنِكْ قُلاقًا جَلْدِي *o‘l sözûg meniŋ qulaqqa chaldï* – u so‘zni mening qulog‘imga eshittirdi. Maqolda shunday kelgan:

جَقْسا تُتْنُورْ
جَلْسا بِلِنُورْ
Chaqsa tûtûnûr, chalsa bilinûr

Chaqmoq tosh chaqilsa, olov tutadi, so‘z eshitilsa, maqsad bilinadi. تُونُغءِ تاشْ اُزا جَلْدِي *tonug‘ tash ûzä chaldï* – kir yuvuvchi to‘nni toshga urdi. She’rda shunday kelgan:

[CXXXII]

اِتِمْ تُوقُبْ قُذِي جَلْدِي
اَنِكْ تُوسنْ قِرا يُلْدِي
بَشِنْ اَلِبْ قُذِي سَلْدِي
بُغَزْ اَلِبْ تُكِلْ بُغْدِي

Etïm tutub quzï chaldï
Anïŋ tûsin qïra yo‘ldï*
Bashïn alïb quzï saldï
Bog‘az[293] alib tûgäl bog‘dï.

---

[292] Ko‘rinadiki, *chaldi* so‘zi ilgari ko‘p ma’noli so‘zlardan edi. Bu so‘z *yiqitmoq, urmoq, eshittirmoq* va boshqa ma’nolarda qo‘llanilar edi. Hozirgi tilda ham bu so‘z *yiqitmoq* ma’nosida aktiv qo‘llansa ham, *eshitilmoq* ma’nosida juda kam qo‘llanadi. Faqat ayrim birikmalardagina saqlanib qolgan. *Mening qulog‘imga shunday chalindi. Qulog‘ingga tanbur chalayapmanmi* va boshqa gaplardagina qo‘llanadi, xolos.

* Bu so‘z *juldï* shaklida berilib, o‘qilishi to‘g‘riroqdir (B.I.).

[293] Basim Atalay bu so‘z yozma nusxada bosma nusxadagidan farqli ravishda بُغْزْ ekani haqida izoh berib, bosma nusxadagicha olganini ko‘rsatgan (Qarang: II jild. B.24).

Itim (bo‘rini) tutib, erga yiqitdi, yunglarini yuldi, orqasiga ag‘dardi va rosa tomog‘idan tishlab, bo‘g‘di (جَلاقْ .جَلارْ *chalar, chalmaq*).

سَلْدي s a l d ï – yaltirab ko‘rindi. اُلْ مَنْكا تُونُنْ سَلْدي *o‘l menä tonïn saldï* – u menga kiyimi bilan yaltirab ko‘rindi.

سَلْدي s a l d ï – chiqardi. اُلْ مَنكا كِشِدا اَلْتُونْ سَلْدي *o‘l menä kishidä altun saldï* – u menga bir kishidan oltin chiqardi.

سَلْدي s a l d ï – to‘pladi. سُوڤْ بِغاجِغْ سَلْدي suw jïg‘achïg‘ saldï – suv yog‘ochni to‘pladi. Boshqalari ham shunday. Odam ikki qo‘li bilan uzoqdan ishorat qilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (سَلارْ. سَلْماقْ *salar, salmaq*).

قَلْدي q a l d ï – qoldi. اَرْ كيدِنْ قِلْدي *er kedïn qaldï* – er keyinda qoldi.

قَلْدي q a l d ï – qoldi. اُلْ اُيُونْدا قَلْدي *o‘l oyunda qaldï* – u garovda qoldi. Qolgan va tashlangan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi. Maqolda shunday kelgan:

اِيلْ قَلْدي تُرُو قَلْماسْ
El qaldï törû qalmas

El ketsa-da, odati tashlanmas. **(277)** Bu maqol rasm-rusumga qarab ish qilishiga undab aytiladi (قَلْماقْ .قَلْيِرْ *qalïr, qalmaq*).

قُلْدي q o‘ l d ï – so‘radi. اُلْ مِنْدِنْ نانكْ قُلْدي *o‘l mendin neŋ qoldï*[294] – u mendan narsa so‘radi (قُلْماقْ .قُلُورْ *qolur, qolmaq*).

قِلْدي q ï l d ï – qildi. اَرْ ايشْ قِلْدي *er ïsh qïldï* – odam ish qildi. er qïzïg‘ qïldï – er qizni jimo qildi. Bu so‘z erkak bilan xotin aloqasi ma’nosida qo‘llangani uchun o‘g‘uzlar bir ish qilganlarida bu so‘zdan qochish maqsadida uni qo‘llamaydilar. Buning o‘rnida ايتْي *etti* so‘zini qo‘llaydilar. Chunonchi, اَرْ يُكُنْجْ ايتْ *er yûkûnch etti*

---

[294] *Qo‘lmoq* so‘zi so‘nggi davrlar tilida XI asrdagi kabi *ishlamak, bajarmak* bilan birga ko‘makchi fe’l vazifasida keng qo‘llanadi. Navoiyda *so‘ramak* va *umid qilmoq* ma’nolarida ham qo‘llangan:

Bu lutfki sendin o‘ldi zohir,
Uzrungni nechuk *qo‘lay* men oxir.
Emgaklari bo‘ynunga erur farz,
Uzrin *qo‘lmoq* sanga erur qarz. (“Xamsa”)

– odam namoz o‘qidi deydilar. Turklar *qïldï* so‘zini qo‘llaydilar (قلُورْ. قلماقْ *qïlur, qïlmaq*).

كلدي k e l d i – keldi. اَرْ اَقكا كلدي *er ewgä keldi* – er uyga keldi (كلدِر كلمكِ *kelir, kelmäk*). Maqolda shunday kelgan:

بِير قَرْغا بِرْلا قِشْ كلماسْ
Bir qarg‘a birlä qïsh kelmäs

Bir qarg‘a bilan qish kelmaydi. Bu maqol ishga yordam berishi mo‘ljallangan do‘stining kelishini kutishda hovliqmaslik, sabr qilib ishlashga undab so‘zlanadi.

كُلدي k û l d i – kuldi. اَرْ كُلدي *er kûldi* – odam kuldi. Boshqasi ham shunday (كُلارْ. كُلماكْ *kûlär, kûlmäk*).

She’rda shunday kelgan:

[CXXXIII]

كُلسا كِشي اَتْما اَنْكَرْ اُرْتُرْ كُلا
بُقْل اَنْكَرْ اَنْكولُكُنْ اَغْزِنْ كُلا

Kûlsä[295] kishi atmä eŋar örtär kûlä
Baqqïl aŋar ezgûlûkûn ag‘zïn kûlä

Kishini o‘zingga kulib qaragan holda ko‘rsang, ya’ni birov senga kulib boqsa, sen uning yuziga kuydiradigan issiq kul sochma, sen ham kulib boq, ya’ni yaxshilikka yaxshilik qil, – deyiladi.

م *(m)*

تَمْدي t a m d ï – tomdi. سُوڤْ تَمْدي *suw tamdï* – suv tomdi. Boshqasi ham shunday (تَمارْ. تَماقْ *tamar, tammaq*).

جُمْدي c h ö m d i – cho‘mdi, sho‘ng‘idi. اُغْلانْ سُڤدا جُمْدي *og‘lan suwda c h ö m d i* – bola suvga cho‘mdi, sho‘ng‘idi (* جُمارْ. جُماكْ *chomär, chommäq*).

---

[295] كُلسا *kÿlsä* so‘zi 1-jild, 115-betda كُلسا *kelsä* shaklidadir. Mahmud Koshg‘ariy ikki xil izoh bergan. Haqiqatdan *kulsa, kulib boqsa* ma’nosida 1-variant to‘g‘ri bo‘lsa kerak. Ikkinchidan, bunda so‘z o‘yini ham bor.

جُمْدي c h ö m d i – cho‘mdi, sho‘ng‘idi. أرْدَكْ سُقْفا جُمْدي ördäk suwqa[296] chömdi – o‘rdak suvga juda ham qattiq sho‘ng‘idi (جُمارْ. حُمّاكْ *chömär, chömmäq*).

Bu so‘zning masdari – *k* bilan, avvalgisining masdar shakli – *q* bilan edi. Oralaridagi ma’no farqi bilinishi kerak.

قَمْدي q a m d ï – urdi. أنْ أنِي قَمْدي *o‘l anï qamdï* – u uni shuncha qattiq urdiki, uni yarador qildi, halok qildi (قَمارْ. قَمّاقْ *qamar, qammaq*).

قُمْدي q u m d ï – to‘lqinlandi. سُوفْ قُمْدي *suw qumdï* **(278)** – suv mavjlandi (قُمارْ. قُمّاقْ *qumar, qummaq*).

كُمْدي k ö m d i – ko‘mdi. أنْ أنْكُنِي كُمْدي *o‘l ölûkni kömdi* – u o‘likni ko‘mdi. Boshqasi ham shunday (كُمارْ كُمّاكْ kömär, kömmäk) كُوْمانْ كُمْدي *közmän kömdi* – ko‘moch nonni (kulga) ko‘mdi.

ن (n)

بَنْدي b a n d ï[297] – bog‘landi. قُوىْ بَنْدي *qo‘y bandï* – qo‘y bog‘landi. Bog‘ich bilan bog‘langan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi, *-n -l* bilan almashgandir (بانِرْ. بَنْماقْ banïr, banmaq).

تُنْدي t u n d ï كُوكْ تُنْدي – *kök tundï* – havo bulutlandi. قَبُغْ تُنْدي *qapug‘ tundï* – eshik yopildi. Tog‘ beli qor bilan qoplanganda أرتْ تُنْدي *art tundï* deyiladi (تُنّارْ. تُنّاقْ tunur, tunar, tunmaq). Bu xil fe’llarning kelasi zamon shaklini o‘g‘uz va qipchoqlar *a* unlisi bilan tunar shaklida qo‘llaydilar.

---

* Bu so‘zda singarmonizm qoidasi buzilgan. Aslida harakat nomi shakli *cho‘mmak* bo‘lishi kerak. Agar to‘g‘ri bo‘lsa, u holda bosh so‘z *chomdï* tarzida berilishi to‘g‘ridir (B.I.).

[296] *Suvga, suvning ichiga* mazmunida jo‘nalish qo‘shimchasidir. Bu tarzda qo‘llash hozir jonli tilda qo‘llanilishiga mos keladi. Biroq bu hol har yerda tartibli ko‘rinmaydi. Ba’zan xuddi shunday gapda hozirgi o‘rin to‘ldiruvchisi qo‘shimchasi kabi *-da* qo‘llanadi. *Temir suvda cho‘kdi*, 2-jild. B.19. “Devon”dagi materiallar jo‘nalish kelishigi qo‘shim-chasi uchun u vaqtlarda qat’iy *-ka* qat’iylashmagani, ba’zan *-ka,* ba’zan *-qa* qo‘llana berishidan dalolat beradi.

[297] O‘tgan zamon fe’li vazifasidagi بَنْدي *bandi* hozirgi tilimizda *bog‘ladi* tarzida qo‘llanuvchi fe’lning majhul shaklidir. Buning hozirgi varianti *bog‘landi*dir. Bu fe’lning aniqlik shakli ham shu tarzdadir. III jild, 187-betda bu so‘z أل أتِغْ بادي *ol atig‘ badi* tarzida berilgan. Demak, bu fe’l shaklsi ayrim o‘zgarish bilan etib kelgan.

تِنْدي t ï n d ï: يَغْمُرْ تِنْدي *yag'mur tïndï* – yomg'ir tindi. اَرْ اُلْغْ تِنْدي er ulug' tïndï – odam yaxshi dam oldi. اَرُوقْ تِنْدي aruq tïndï – xorigan tindi (تِنَارْ. تِنَماقْ *tïnar, tïnmaq*). O'g'uzlar birovni so'zlashdan qaytarmoq istaganlarida تِنْما *tïnma* deydilar. Bu teskaridir, ya'ni *tinma* demakdir. Boshqa turklar تِنْ *tïn* deydilar, ya'ni *so'zlama* demakdir. O'g'uzlarning *tïnma* deyishlari *so'zlama* degan ma'noni anglatadi. O'g'uzlar bunda xato qilganlar.

سَنْدي s a n d ï: اُلْ اَرْ خيل بِلا سَنْدي *o'l er xajl*[298] *bilä sandï*[299] – u odam otliqlar to'dasidan sanaldi. Boshqa bir narsadan hisoblangan biror narsaga ham bu so'z qo'llanadi (سانُرْ. سَنْماقْ *sanur, sanmaq*). Maqolda shunday kelgan:

بارِغْ اُتْرُوْ تُتسا سَنْماسْ

Barïg' o'tru tutsa[300], yo'qqa sanmas

---

[298] Basim Atalay bu gapdagi *xail* so'zi arabcha ekani, shuning uchun yanglish berilgani haqida izoh bergan (Qarang: II, 1. B.28).

[299] Bu fe'lning o'tgan zamon aniqlik shakli *sadi*dir (III jild, B.187). Demak, bu fe'l shakli bizga bir *n* tovushi ortib etib kelgan. Bu hodisa yagona hodisa emasdir. Hozirgi tilda *bog'ladi* tarzida qo'llanuvchi fe'l "Devon"da *badi* tarzida berilgan (III jild. B.187). Bu fe'lning majhul shakli (*bog'landi*) *bandi* tarzida berilgan (II jild. B.23).

[300] *Tutmoq* so'zi XI asr tilida *ushlamoq* ma'nosida, chunonchi, *o'g'rini ushlamoq* va *taqdim qilmoq* ma'nolarida qo'llangan bo'lsa, hozirgi jonli o'zbek tilida shu ma'nolar ustiga *saqlamoq, yopmoq, qo'llamoq, yozmoq, sanamoq, qoplamoq* kabi qator ma'nolarda ham qo'llanadi. Navoiyda *taqdim qilmoq*:

Manga *tutg'ilki* so'zni ko'tah ettim,
Tinay bir lahza chun manzilga ettim.

Ey soqiy, manzilga etganim (ishim bitganligi) shodiyonasiga qadahni menga tut – taqdim qil.

Tuttum ul dog'im o'ngardi, dog'i hijronni netay
("Favoyidu-l-kibar").

Faraz qilayki, kasalim sog'aydi, hajr-alamini nima qilay.

Hisoblamoq ma'nosida:

Ey shax karam aylar chog'i teng *tut* yamonu yaxshini
Kim mehr nuri teng tushar vayronu obod ustina
("Xazoyinu-l-maoniy")

Quymoq ma'nosida:

Qachon ul muhrani og'zingga *tutsang*,
Uyursang har yonu suyini yutsang ("Xamsa").

Bor narsani mehmonga taqdim etilsa, mehmon yo‘qqa sanamas.

سُنْدي s u n d ï – sundi, berdi. اُلْ مَنْكا اَتْماكْ سُنْدي *o‘l meŋa etmäk sundï* – u menga non berdi, uzatdi, taqdim qildi. Boshqasi ham shunday (سُنْماقْ .سُنارْ sunar, sunmaq).

سِنْدي s ï n d ï – sindi. يِغاجْ سِنْدي *yïg‘ach sïndï* – yog‘och sindi. سوُ سِنْدي *sû sïndï* – askar engildi (سِنْماقْ .سِنوُرْ sïnur, sïnmaq). **(279)** سِنارْ sïnar varianti ham bor.

قُنْدي q u n d ï – tortib oldi. اُغْري ذُقارْ قُنْدي *og‘rï tawar qundï* – o‘g‘ri molni tortib oldi. She’rda shunday kelgan:

[CXXXIII]

كِچِكْ بُلْبْ يِتغِني يُرْكو اَماسْ
اَذْكُرْمَذِبْ قُذْسا اَنِي اِيلْني قُنارْ

Kichik bo‘lub* yag‘ïnï yergû emäs
Ezgûrmäzib quzsa anï elni qunar.

Dushman kichik bo‘lsa ham, nazarga ilmaslik yaxshi emas, uni nazarga ilmay, mensimay qo‘yilsa, u shaharni sendan tortib oladi (قُنْماقْ .قُنارْ qunar, qunmaq).

كُنْدي k ö n d i – tiklandi, to‘g‘rilandi. يِيغاجْ كُنْدي *yïg‘ach k ö ndi* – yog‘och tiklandi. Boshqalari ham shunday.

كُنْدي k ö n d i – iqror bo‘ldi. اُغْري كُنْدي *og‘rï köndi* – o‘g‘ri o‘g‘riligiga iqror bo‘ldi. Tongan narsasiga iqror bo‘lishiga ham bu so‘z qo‘llanadi. اَرْ يُولْقا كُنْدي *er yolqa köndi* – odam to‘g‘ri yo‘lga tushdi.

كُنْدي k ö n d i – kuydi. اُتُنْكْ كُنْدي *o‘tuŋ*[301] *köndi* – o‘tin kuydi. Bu arg‘ular so‘zidir. Arg‘ular *-i* ni *-n* ga almashtiradilar.

---

* *Bulub* deb berilsa ma’noga mos bo‘lar edi (B.I.)

[301] Hozir bu so‘z jonli tilda o‘tin tarzida oxirgi *-g* harfi tushirilib qo‘llanadi. Mahmud Koshg‘ariy izohiga ko‘ra, burun tovushlari ikkiga bo‘linadi: *j* li burun tovushlari, *g* li burun tovushlari. Bularning har biri ham o‘rtada kelishi, oxirida kelishiga ko‘ra, yana ikkiga bo‘linadi. اُتُنْكْ *Otuŋ* so‘zi oxiri burun tovushi bilan bitgan so‘zlardandir. Bunday so‘zlarning ko‘plarida *g* harfining tushganligi hozirgi tilimizda xarakterlidir (Mahmud Koshg‘ariyda ham, S.Mutallibovda

كُنْدي k ö n d i – tindi, dam oldi. تُسُنْ اَتْ كُنْدي to‘sun at köndi – asov ot tindi. Badhollikdan tuzalib, yo‘lga tushgan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (كُنماكْ .كُنارْ *könär, könmäk*).

مَنْدي m a n d ï – kiydi. اَرْ تُلُمْ مَنْدي *er to‘lum mandï* – er jang kiyimlarini kiydi. اَرْ اَتْماكْ سِرْكاكا مَنْدي *er etmäk sirkägä mandï* – odam nonni sirkaga surdi. Biror narsani ikkinchisiga aralashtirib xushxo‘rlashga ham bu so‘z qo‘llanadi.

مُنْدي m u n d ï – aljiradi, ozdi. قَري اَرْ مُنْدي *qarï er mundï* – qari odam aljiradi, aqldan ozdi. Boshqalari ham shunday (مُنارْ .مُنْماقْ munar, munmaq).

مُنْدي m u n d i – mindi. اَرْ اَتْ مُنْدي *er at mundi* – er ot mindi. Boshqasi ham shunday (مُنارْ .مُنْماقْ munar, munmaq).

Qoidalar, fe’llarning tuslanishi va sifatlar bayoni hamda qiyoslanish o‘rinlari

Tangrining yordami bilan aytaman: Fe’llarning yasalishida o‘tgan zamon fe’li va fe’lning buyruq shakli asosdir, dedim. Chunki o‘tgan zamon fe’lining bosh harfi maftuh (*a* li) bo‘lsa, kelasi zamon fe’li ham, **(280)** masdar ham maftuh (*a* li) bo‘ladi. Uning bosh harfi marfu’ (*lo* li) bo‘lsa, o‘tgan zamon fe’li ham, masdar ham *lo* li bo‘ladi. O‘tgan zamon fe’lining bosh harfi *i* li bo‘lsa, ular ham *i* li bo‘ladi. Chunonchi, bosh harfi *a* li: بَرْدي *bardï* o‘tgan zamon fe’lining kelasi zamon shakli ham *a* li: بَرِرْ *barïr* yoki bosh harfi *u* li: تُرْدي *turdï* o‘tgan zamon fe’lining kelasi zamon fe’li ham *u* li تُرُرْ *turar*dir, masdari ham *u* li تُرْمَقْ *turmaq*dir. يِنْجُوْ تِزْدي *jinǰû tizdi* – marvaridni ipga tizdi iborasidagi o‘tgan zamon fe’li *tizdi*ning birinchi harfi ت *t* kasra (*i*) lik bo‘lgani uchun, uning kelasi zamon shakli ham kasra (*i*) li تِزارْ *tizär*dir va masdarida ham *t* kasra (*i*) li: تِزْماكْ *tizmäk*dir.

Arab tilida fe’llarning o‘tgan zamon shakli kelasi zamon va masdar shakllaridan farq qiladi. Fe’lning o‘tgan zamon shaklidagi birinchi harf ق *q* فَعَدَ (*qa’ada*) tarzida fatxa (*a*) li bo‘lsa, kelasi zamon shaklida u ق *q* harfi يَقْعُدُ (jaq’udu) tarzida sukun (ـْ) li

---

ham harf bilan tovushni qorishtirish sodir bo‘lgan, “ng” tovushi *n* + *g* emas, balki alohida, yaxlit *ŋ* yoki O‘rxun yozuvidagi ŋ tovushdir.

bo‘ladi. Masdar shaklida esa قُعُوداً (qu’udan) tarzida ق *q* zamma (ُ) bilan keladi. O‘tgan zamon fe’li *a* li bo‘lgan مَطَرَ matara fe’lining م *m* harfi, kelasi zamon fe’lida يَمْطُرُ (jamturu)da sukun (ْ)li, masdari مُطُوراً (muturan)da zamma (ُ)lidir. Demak, o‘tgan zamon shaklidagi fatxa va kelasi zamon shaklidagi sukun masdar shaklida zammaga aylanadi. Harf orttirilgan fe’l darajalarida ham ahvol shunday. Chunonchi, darajalari o‘tgan zamon fe’lidagi bosh harf أَكْرَمَ *äkräm*da fatxa – *a* lik bo‘lsa, يُكْرِمُ *yûkrimu* kelasi zamon fe’lida bosh harf ى – *j* zamma (ُ)lidir. يُسْتَغْفِرُ اِسْتِغْفاراً da ham xuddi shundaydir. Arab tilida hamma fe’llarda ham o‘tgan, kelasi zamon shakllari va masdarlar bir-biriga mos kelmaydi. Turkiy tillarda bunday emas. Turk tillarida ikki, uch, to‘rt, besh harf va undan ortiq harflik fe’llarning o‘tgan, kelasi zamon shakllari va masdarlarining hammasida moslik bo‘ladi. O‘tgan zamon fe’lini asos deyishimda ikkinchi dalil shuki, harflarning takrorlanish xususiyati faqat o‘tgan zamon fe’llaridagina bo‘ladi. Kelasi zamon va masdarda bu xususiyat bo‘lmaydi.

Uchinchi, ishlovchini bildiruvchi sifat* اسمْ فاعِلْ (ismi foillar) o‘g‘uz, qipchoq, yamak, yag‘mo, arg‘ular va cuvordan pachanakkacha bo‘lgan ko‘chmanchilar tilida o‘tgan zamon fe’lidan tuziladi. Chunonchi, ular o‘tgan zamon fe’li بَرْدِي – *bardi*dan بَرْدَجِي *bardachi* tarzida ishlovchini anglatuvchi sifat yasaydilar.

O‘tgan zamon fe’l yasovchi qo‘shimcha د *d* bilan orasiga ج *ch* qo‘shib, تُرْدِي *turdi*dan تُرْدَجِي *turdachi* qilib tuzadilar. Butun fe’llarda qoida shu xildadir**.

Biz yuqorida “fe’llarning yasalishida buyruq fe’li asos qilib olindi” deganimizning boisi shundaki, ko‘pchilik turkiy qabila-lar, chunonchi, chigillar va boshqalar tilida ishlovchini bildi-ruvchi sifatlar buyruq fe’lidan yasaladi. Shu bilan birga turli maqsadlar bilan fe’llarga qo‘shiluvchi fe’l yasovchilarning hamma-si buyruq

---

* *Harakat* ma’nosi anglashilgan bunday shakllar hozirgi zamon grammatikasida *sifatdosh* deb nomlanadi.

** Olmaota nashrida ushbu xatboshidan keyin “Повелительное наклонение” sarlavhasi orttirilgan (H.B.).

fe'liga qo'shiladi. Ularni biz, Xudo xohlasa, quyida bayon qilamiz.

Shuni bilish zarurki, fe'lning o'tgan zamon shakli hamma fe'l-larda (fe'llarning o'zak va negiz shakllariga) دى – *di* qo'shilib yasaladi, hech erda o'zgarmaydi. O'tgan zamon fe'lini yasovchi د – *d*, ب – *p*, ت – *t*, چ – *ch*, ك – *k* kabi to'rtta qattiq harflar bilan qo'shilganda د – *d* ت – *t* ga almashadi. Chunonchi, تَبْتي taptï – tepdi, **(282)** تُتي tuttï – oldi, قَجْتي qachtï – qochdi, چُكْتي chökti – *cho'kdi* kabi. O'zidan so'nggi د – *d* ni ت – *t* ga aylantirishda ق – *q* ham ك – *k* ga o'xshaydi. Chunonchi, اُلْ مَنْكا *ol meŋä baqtï* kabi.

Bu *d* ni *t* ga almashtirish, u harflarning maxrajlari qattiq bo'lgani uchundir. Bularning asli *d* dir, yuqoridagi harflarga qo'shilganda *t* tarzida talaffuz qilish yaxshiroqdir. Har qanday fe'l boblarida va fe'l turlarida ham asos shudir.

Kelasi zamon fe'li barcha fe'l turlarida ham *-r* qo'shib yasaladi. O'zak oxiri *-r* bilan bitgan so'zlarda *-r* takrorlanadi. Biri asl *-r* bo'ladi, ikkinchisi kelasi zamon fe'lini yasovchi *-r* bo'ladi. Kelasi zamon fe'llaridagi *-r* harfi arab tilida kelasi zamon fe'li belgisi sifatida qo'llanuvchi ا – *a*, ت – *t*, ن – *n*, ى – y harflari vazifasidadir [302].

Agar fe'l o'zagida *-r* bo'lmasa, u vaqt kelasi zamon fe'lining belgisi sifatida fe'lga bir *-r* orttiriladi.

Kelasi zamon fe'li va buyruq shaklini yasash qoidasi: o'tgan zamon fe'lida *-d* harfidan oldin *-r* harfi bo'lsa, u qoldirilib, o'tgan zamon fe'li qo'shimchasi *-dï* || *-di* tushiriladi, bir *-r* harfi orttiriladi. Buyruqda ham qoida shu. O'tgan zamon fe'lini yasaydigan *-dï* || *-di* tushirilgach, o'zakdagi *-r* harakatsiz qoladi. O'zak tarkibida bor bo'lgan harflarga kelasi zamon fe'li qo'shimchasi sifatida bir *-r* qo'shiladi. Agar o'tgan zamon fe'lida yoki buyruqda *-r* bo'lmasa, kelasi zamon fe'li qo'shimchasi sifatida o'zak tarki-bida bo'lmagan bir *-r* harfi orttiriladi. Chunonchi, بَرْدي *bardï* o'tgan zamon fe'lida *-dï* qo'shimchasidan oldin *-r* bordir. Bu fe'l-ning buyrug'i بَرْ *bar* bo'lib, qo'shimcha

---

[302] Arab tilida *a, t, n, y* harflari kelasi zamon fe'lining belgisi sifatida turli maqsadlarda qo'llanadi, turli vazifalarni bajaradi. Mahmud Koshg'ariy bu yerda shuni ko'rsatmoqchi. Chunonchi: يدجل، تدجل، ادجل، ندجل fe'llarning vazifasidagi har xillik shu fe'llar boshidagi ي، ت، ا، ن harflaridan hosil bo'lgan.

tashlangach, o‘zak oxirida *-r* qoladi. Bu *-r* o‘zakning o‘zida bor harfdir. Shu o‘zakdan kelasi zamon fe’li yasash uchun yana bir *-r* orttiriladi: بَرِيْ *barïr* kabi. **(283)** اُلْ تُرْدِي *o‘l turdï* gapidagi تُرْدِي *turdï* fe’li ham shundaydir. Bu fe’lning buyrug‘i تُرْ *tur* bo‘lib, uning kelasi zamon shakli *turur* bo‘ladi: اُلْ يُقَارُو تُرُرْ *o‘l yo‘qaru turur*. Bu fe’lda ikkita *-r* bor: biri o‘zakniki, ikkinchisi kelasi zamon fe’li qo‘shimchasi. O‘g‘uzlar ixchamlashtirish uchun bularning birini ko‘p fe’llarda tashlaydi-lar. Buyruq shakllarida bo‘lgani kabi kelasi zamon shaklini ham bir *-r* bilan qo‘llaydilar. Bu ham yaxshi emas, ham qoidaga xilofdir. O‘zakda *-r* harfi bo‘lmagan كَلْدِي *keldi* fe’lining buyrug‘i كَلْ *kel* dir. Buning kelasi zamon shakli كَلِرْ *kelir* dir. كُلْدِي اَرْ *kûldi er* gapidagi كُلْدِي *kûldi* fe’li ham o‘zagida *-r* harfi yo‘q bo‘lib, kelasi zamon fe’li yasash uchun *-r* orttirib (كُلُرْ *kûlûr*) tarzida yasalgan fe’lga misoldir. O‘zakda *-r* harfi bo‘lmagan fe’llarda o‘g‘uzlar barcha turklarga ergashadilar. Bu qoida uch harfli, to‘rt harfli va undan ortiq harfli fe’llarning hammasida umumiydir.

Turkiy tillarda fe’llar qurilishi arab tilidagi fe’llar tuzilishiga o‘xshaydi. Chunonchi, o‘tgan zamon fe’lida فَعْلَى, kelasi zamon fe’lida فَعِلُ, masdarda فَعْلَانْ shaklidadir. بَرْدِي *bardï* so‘zi arabchaningعَقْرا va حَلْقَى so‘zlariga mosdir. Kelasi zamon fe’li بَرِرْ *barïr* so‘zi arabcha نَمِرٌ رَجِلٌ بَكِرٌ so‘zlariga mos keladi. بَرْماق *barmaq* masdari arabcha اَلْقَرْ قار والْخَلْخَالُ so‘zlariga mosdir. Bu tilda mujarrad yoki mazid fe’llarining hammasi shu xildadir.

Ikki harflilar deb ko‘rsatilgan fe’llarni talaffuzda to‘liq, cho‘ziq o‘qilishiga asoslanib, uch harflilarga kiritish mumkin. Chunonchi, بَرْدِي deyish mumkin bo‘lganidek, بارْدِي deyish ham mumkin. Shuningdek, تُرْدِي ham, تُورْدِي ham mumkindir[303]. Bu hol faqat o‘tgan zamon fe’llaridagina voqe’ bo‘lishi mumkindir. Kelasi zamon fe’li va masdarlarda mumkin emas. Bu hol ismlarda o‘zakning aslida bo‘lmagan cho‘ziq unlilarni orttirish, qisqartirish mumkin bo‘lgan holatga o‘xshaydi. Chunonchi, يِغاخْ deyish ham mumkin, يِغَخْ deyish ham mumkin, تَتُوق deyish ham mumkin; تَتُقْ

---

[303] Bu jumla Basim Atalay nusxasidan olindi. Chunki Basim Atalay ko‘rsatishicha, arabcha وكذلك يقال تردى اذاقام فلوقيل تورردى جاز degan gap tushgan (Qarang: Devon. II jild. B.36).

deyish ham mumkin. Lekin ismlarda ham, fe'llarda ham shaklda qisqalik, aytilishda qattiqlik yaxshi va to'g'ridir*.

Masdarlar hamma fe'llarda bir xildir. O'zagida *-q, -g'* harflari bo'lgan yoki talaffuzda to'liq aytiladigan so'zlarda ماقْ (*-maq*) qo'shib yasaladi. O'zagida *-k* harfi bo'lgan yoki yumshoq talaffuz qilinadigan so'zlarda ماكْ (*mäk*) qo'shib yasaladi.

ق li so'zlar misoli: اُلْ يا قُرْدي *o'l ja qurdï* gapidagi *qurdï* fe'lining masdari قُرْماقْ *qurmaq*, kelasi zamon shakli قُرارْ *qurar* bo'ladi. Bu masdar ماقْ qo'shib yasalgan, chunki so'z o'zagida ق – *q* bordir. غ li so'zga misol: اُلْ سُوتْ سَغْدي *o'l sût sag'dï* gapidagi *sag'dï* fe'lining masdari (ماقْ bilan) سَغْماقْ *sag'maq*dir. Chunki bu fe'l o'zagida غ - *g'* harfi bor (سَغْماقْ .سَغارْ *sag'ar, sag'maq*). Qattiq talaffuzli so'zlarga **(285)** misol: اَرْ بَرْدي *er bardï* gapidagi بَرْدي *bardï* fe'lining masdari ham بَرْماقْ *barmaq*dir, chunki bu fe'l qattiq talaffuz qilinuvchi so'zlardandir (بَرْماقْ .بَرِرْ *barïr, barmaq*). تُرْدي *turdï* ham shunday (تُرْماقْ .تُرُرْ *turur, turmaq*). ك *-li* so'zga misol: كَلْدي *keldi* fe'lining masdari كَلْماكْ *kelmäk*dir. Yumshoq, ya'ni ك *g* li so'zlar ham qattiq ك *k* li kabidir. Chunonchi, اُلْ مَني اُكْدي *o'l meni ögdi* gapidagi *ögdi* fe'lining masdari ham اُكْماكْ *ögmäk*dir. So'zning boshida yumshoq ك *k* kelganda ham masdar qattiq ك *k* bilan ishlatiladi. Chunonchi, اَرْ تَلِمْ سَرْدي *er telim serdi*[304] gapidagi سَرْدي *serdï* fe'lining masdari *sermäk*dir, chunki bu so'z yumshoq talaffuz qilinuvchi so'zlardandir. بَكْ اَني سُرْدي *beg anï sûrdi* اَرْ بِتِكْ تُرْدي *er bitik tûrdi* – odam xatni bukladi, o'radi gapidagi تُرْدي *tûrdi* fe'li ham yumshoq talaffuz qilinuvchi so'zlardan bo'lgani uchun uning masdari ham تُرْماكْ *tûrmäk*dir. اُلْ يُرْماقْ تِرْدي *o'l yarmaq terdi* – u tanga (pul) to'pladi gapidagi تِرْدي *terdi* fe'li ham yumshoq talaffuz qilinuvchi *terär* fe'lidir. Buning masdari ham yumshoq تِرْماكْ *termäk* shaklidir. Shuningdek, اَتْ سُرْدي *at sûrdi – ot surdi* gapidagi سُرْدي *sûrdi* – surdi fe'lining masdari ham yumshoq سُرْماكْ *sûrmäk* shaklidadir. Bu qoida

---

* Ushbu xatboshidan keyin Olmaota nashrida "Отглаголное имя" sarlavhacha orttirilgan (H.B.).

[304] Basim Atalay bu so'zlarning to'g'risi سَرْدي .سَرَرْ .سَرْماكْ deb izoh bergan (Qarang: "Devon..." II jild. B.39).

hamma fe'llarda, har qanday fe'l boblarida bir xilda qo'llanuvchi qat'iy qoidadir. Biror fe'l turi bundan chetga chiqmaydi. Masdarda *-maq* yoki *-mäk* qo'llashda uning tarkibida ق yoki ك borligiga e'tibor berilib, ana shu misollarga qiyos qilib bilinadi. Bular asosiy masdarlar jumlasidandir.

Masdarlarning **(286)** yana bir turi sof fe'l shakliga ishlovchi shaxs ma'nosini anglatuvchi qo'shimcha qo'shish bilan yasaladi. Bu xil masdar shakllari otlar turkumidagi so'zlar kabi ot o'rnida qo'llanadi. Bular fe'l o'zagiga qalin so'zlarda *-qi, -g'i,* yumshoq tovushli so'zlarda *-ki, -gi* qo'shimchalarining qo'shilishi bilan yasaladi. O'zak buyruq ma'nosini anglatishi aniqdir. أُلْ بَرِغْ بَرْدِي *o'l barïg' bardï* – u bora borguncha biror narsaga to'xtamay tik bordi. اَنِكْ ايِشْ تِلِغِي اَرْتِقْ *anïŋ ïsh qïlïg'ï belgûlûk* – uning ishi, fe'li ma'lum. *sögäl tïnïg'ï artaq* – kasalning nafas olishi yomon, og'ir. Bu gapdagi تِنِغِي *tïnïg'ï* fe'li اَرْ اُلْغْ تِنْدِي *er ulug' tïndï* – kishi chuqur nafas oldi gapidagi tindi تِنْدِي fe'lidan olingandir. Yana مَنِكْ يُرِقِمْ نَتَكْ *meniŋ jorïqïm netäk* – mening yo'rig'im qanday? سَنِكْ يُرِقِنِكْ اَنِكْ يُرِقِي نَتَكْ *seniŋ joruqiŋ netäk* – sening yo'rig'ing qanday? نَتَكْ *anïŋ jorïqï netäk – uning yo'rig'i qanday* kabi. Bu gaplardagi يُرِقِي *jorïqï* so'zi يُرِيدِي *jorïdï – yuridi* fe'lidan izofa natijasida yasalgan masdardir. *Yo'ridi* o'zagida ق – *q* yo'qdir. Bu so'zdagi ق – *q* izofa natijasida orttirilgandir. غ – *g'* harfi bilan birga ق – *q* qo'shilib ham masdar yasaluvchi so'zlarda qo'llanadi. Bu xil masdarlarning yasalish qoidasi o'tgan zamon fe'lidan دي – *d -di* || *-dï* tashlanishi natijasida hosil bo'lgan o'zak – buyruqdir.

ق – *q* bo'lmagan so'zlardan bu xil yasama masdar ك – *k* qo'shilib yasaladi. اَنِكْ يُرْماقْ تِيرِكِي كَوْر *anïŋ jarmaq terigi kör* – uning pul to'plashini ko'r. Maqolda shunday kelgan:

تازْ كَلِكِي بُرْكْجِيكا
Taz keligi börkchigä

Kalning kelish joyi (boshini berkitish uchun zarur do'ppini sotib olishga) do'ppifurush do'konidir kabi. **(287)** Bu maqolda o'ziga zarur narsadan kechgan kishi haqida so'zlanadi. Bu iboradagi كَلِكِي *keligi* masdarining asli كَلْدِي *keldi*dir. Bu so'zning ma'nosi o'zgartirilib, masdar yasovchi ك qo'shilgandir. Shu

mazmunli so‘zlar -da -*g‘* o‘rnida -*q* qo‘llanmaydi. Faqat -*g‘* qo‘shilishi mumkin bo‘lmagan joylardagina -*q* qo‘llanadi. Bu ق – *q* o‘tgan zamon fe’l qo‘shimchasi bo‘lgan د – *d* bilan ى orasiga kiradi va muzoaf masdarga aylanadi. -*k* harfi esa yuqorida aytilgan so‘zlarda qo‘llanadi. آنِڭْ بَرْدُقِي بَرْمادُقِي بيرْ *aniŋ barduqï, barmaduqï bir* gapidagi *barduq, barmaduq* so‘zlari بَرْدِي *bardï* fe’lidan yasalgan bo‘lishli, bo‘lishsiz masdarlardir.

Shuningdek, مَنِڭْ تُرْدُقِمْ تُرْمادُقِمْ بيرْ *meniŋ turduqïm turmaduqïm bir* – mening turganim, turmaganim bir iborasidagi *turduq, turmaduq* so‘zlari ham تُرْدِي *turdï* fe’lidan yasalgan bo‘lishli va bo‘lishsiz masdarlardir. Bu misollarda -*g‘* qo‘llanishiga o‘rin yo‘q. Chunki تُرْدُقِي *turduqï* o‘rnida تُرْدُغِي *turdug‘ï* deyish mumkin emas. Shuningdek, مَنِڭْ بَرْدُقِمْ بَرْمادُقِمْ *meniŋ barduqïm*[305], *barmaduqïm* kabi qo‘llash ham mumkin emasdir. Quyidagilarda غ – *g‘* ga o‘rin yo‘q. بيرْ آنِڭْ كَلْدُكِي كَلْمادُكِي *aniŋ keldûgi, kelmädûgi bir* – uning kelish, kelmasligi bir gapidagi *keldûg, kelmädûg* so‘zlari ك *k* qo‘shilib yasalgan masdarlardir va yana سَنِڭْ كُرْدُكِنڭْ* كُرْمادُكُنڭْ بيرْ *säniŋ kördûkiŋ körmädûkûŋ bir* – sening ko‘rishing, ko‘rmasliging bir deganda ham shunday. Bu xil masdar-larni men ismlar bobida ham, fe’llar bobida ham zikr qilmay-man. Chunki bu erdagi qoidani o‘zlashtiruvchilarga boshqa hamma erda bu xil masdarlarni tushunish qiyin bo‘lmaydi. Bu qoida hamma so‘z turlari: mujarrad va mazidlarda, takrorlangan harfi bor so‘zlarda, **(288)** cho‘zg‘i harflari bo‘lgan-bo‘lmagan fe’llarning hammasida bir xilda qat’iydir.

Bu bobning (fe’l shaklining) buyrug‘i ikki harflidir. Shuning uchun bu bob ikki harfli deb yuritiladi: بَرْ *bar*, كَلْ *kel*[306] buyruq fe’llari kabi. Ko‘p turklar buyruq fe’lining tinglovchi shaklida ق – *q* kelsa va yoki, umuman, qattiq talaffuzli so‘zlarda hamda buyruq

---

[305] Bosma nusxada bu (٭) belgisi bilan aniqsizlikka ishorat qilingan (Qarang: Devon. II jild. B.36). Haqiqatda bu yerda تُرْدُغْ so‘zi ham تُرْدُقْ tarzida yanglish ishlatilgan.

* Qo‘lyozmada كُرْدُكنڭْ كُرْمدُكنڭْ shaklidadir. 387-bet, 14-qator.

[306] *Bor, kel* so‘zlari arab yozuvi bilan yozilganda, كَلْ ،بَرْ tarzida ikki harf bilan yoziladi.

oxirida غ – *g‘* kelganda غِلْ – *g‘il*, قِلْ – *qil*, yumshoq so‘zlarda va o‘zagida ك – *k* harfi bo‘lgan so‘zlarda كِلْ – *kil*, گِلْ – *gil* orttirib qo‘llaydilar. Bu holda ikki harflilar to‘rt harfli, uch harflilar besh harfli, to‘rt harflilar olti harfli boblardan sanaladi. Chunonchi, بَرْغِلْ *barg‘il*, تُرْغِلْ *turg‘il* kabi. Bu so‘zlar qalin bo‘lgani uchun – *g‘il* qo‘shilgandir. Oxiri -*g‘* bilan tugagan fe’llar -ning buyruq shakllarida قِلْ qo‘shiladi. تاغْقا اَغْقِلْ *tag‘qa ag‘qil,* سوتْ سَغْقِلْ *sût sag‘qil* kabi. O‘zakda ك – *k* harfi bo‘lgan so‘zlarda كِلْ – *gil* qo‘shiladi. اَڤكا كِرْكِلْ *ewgä kirgil* – uyga kirgin. يُرماقْ تَرْكِلْ *yarmaq tergil* – tanga (pul) to‘pla, bu misollarda ikki harfli fe’llar to‘rt harfliga ko‘chgandir. يُوكْ كُتُرْ *yûk kötûr* – yuk ko‘tar, تامْ اُتُرْ *tam ötûr* – devor tesh gaplaridagi *kötûr, ötûr* uch harfli fe’llardir. Bular كُتُرْكِلْ *kötûrgil,* اُتُرْكِلْ *ötûrgil* shakllarida qo‘llanib, uch harflilar besh harfliga ko‘chgandir. اَتْ سُڤْغَرْ *at suwg‘ar* – otni sug‘or, مَنِي اُڤْغُرْ *meni uzg‘ur* – meni uyg‘ot gaplaridagi سُڤْغِرْ *suwg‘ar, uzg‘ur* fe’llari to‘rt harfli fe’llardir. Buyrug‘i اُڤْغُرْغِلْ *uzg‘urg‘il,* سُڤْغَرْغِلْ *suwg‘arg‘il* shaklda qo‘llanadi. Bu olti harfli buyruqlar bobiga kiradi.

Buyruq oxiriga غِلْ – *g‘il*, قِلْ – *qil*, گِلْ – *gil* qo‘shilishi tinglovchi birlikda bo‘lgandagina mumkin. Tinglovchi ikkita yoki ortiq bo‘lsa, bu qo‘shimchalarni qo‘shib bo‘lmaydi. Ikkitalik va ko‘plik farqsiz, bir xildir. **(289)** Muzakkar (muj. rod.), muannas (jen. rod.) shakllari ham o‘zaro farq qilinmaydi, bir xil shaklda qo‘llanadi. Birlik uchun بَرْ *bar*, ikkitalik uchun بَرِينكْلارْ اِكِيكُو *barïŋlar ikkigû* (ikkovingiz boring), ko‘plik uchun قَمُغْبَرِينكْلار *barïŋlar qamug‘* deydilar. Tinglovchi yoshi katta, hurmatli bo‘lsa (yolg‘iz bo‘lsa ham), hurmat yuzasidan ko‘plik shakli qo‘llanadi: بَرِنكْ *barïŋ* deyiladi. Aslida buning ma’nosi *boringlar* demakdir.

O‘g‘uz va qipchoqlar birlikda بَرْ *bar*, ko‘plikda بَرِنكْ *barïŋ* deydilar. Ko‘plik qo‘shimchasi لارْ *lär||lar* ni tushirib qoldiradilar; *-lar* o‘rniga tinglovchi birligida *-ïŋïz* qo‘llaydilar. Hurmat uchun bir kishiga ham *-z* orttiradilar, ular tilida bir kishiga nisbatan ham ko‘plik ustiga ko‘plik qo‘llanadi.

Shu parchada ham kelgan:

[CXXXIV] اَقْلَبْ مَنِي قُيْمَنكِز
اَيِق اَيِبْ قِيْمَنكُز

اَقَرْ كُزُمْ اُشْ تنْكِزْ
تَكْرا يُرا قُشْ اُجارْ
Awlab meni qo‘ymanïz
Ayïq ayïb qaymanïz
Aqar közûm osh tenïz
Tegrä jûrä qush uchar.

Seviklisiga aytadi: Meni ovlab o‘zingizga asir qilganingizdan keyin, xo‘rlab tashlab qo‘ymangiz, va’daga vafo qilingiz, dengiz suvlari kabi ko‘z yoshlarim daryo kabi oqayotir [ko‘z yoshida tuzlik (sho‘rlik) bo‘lgani uchun shunday o‘xshatma beriladi]. Axir ko‘z yoshlarim uzra qushlar uchib yuribdi.

Bu hol *tinglovchi* shaklidagina qo‘llanadi, so‘zlovchi va o‘zga shakllariga nisbatan ishlatilmaydi. Chunki g‘unnali ڭ *ŋ* harfi tinglovchiga nisbatangina qo‘llanadi. Chunonchi, بَرْدِڭْ *bardïŋ* كَلْدِڭْ *keldiŋ* kabi. Bu buyruq shakli emas, tinglovchi ishidan xabar berishdir. O‘tgan zamon fe’li بَرْدِڭْ *bardïŋ* shakli bilan buyruq shakli بَرڭْ *barïŋ* shaklining bir-birlaridan farqi aniqdir. Bu shakllarning bir-biridan farqi aniq bo‘lgani uchun bu ikki shaklning oxirida bir xil g‘unnali نك *ŋ* harfining kelishi zararsizdir.

O‘tgan zamon fe’lining qo‘shimchasi دي – *dï* so‘zlovchi, tinglovchi, o‘zga shakllarda har vaqt shu ravishda ى – *ï* likdir. بَرْدِمْ *bardïm, bardïŋ,* **(290)** بَرْدِي *bardï* kabi. بَرْدِمْ *bardïm* da *m* harfi ish-harakat so‘zlovchi tomonidan bajarilganini bildiruvchi belgidir. بَرْدِڭْ *bardïŋ* dagi نكْ *ŋ* tinglovchini, بَرْدِي *bardï* dagi ى – *ï* o‘zgani bildiruvchi belgi (qo‘shimcha) dir.

Turklar hurmatli kishilarga nisbatan, garchi u yolg‘iz bo‘lsa ham, بَرْدِڭِزْ *bardïŋïz* deydilar. Holbuki نكِزْ *ïŋïz* aslida ko‘plikni bildiruvchi qo‘shimchadir. O‘g‘uzlar buni faqat ko‘plikda qo‘llaydilar. بَرْدِڭِزْ *bardïŋïz* hammangiz bordingiz demakdir.

Bu erda o‘g‘uzlar talaffuzi qoidaga muvofiq bo‘lsa ham, turklarnikida iboratorolik, fasohat, katta-kichikni farq qilish kabi go‘zallik bordir. دى – *dï* hamma erda ko‘rsatganimizdek ى – *ï* lik bo‘ladi. Bu qoida har bir fe’lda va har bir bo‘limda va hamma turklarda umumiydir.

Bu bobda va boshqa boblarda foil [ishlovchini bildiradigan sifatdosh] shakli har xil maqsadlar uchun besh xilda qo‘llanadi:

fe'llardan yasaluvchi so'z turlari hamma qabilalarda bir xil bo'lsa ham ish-harakatning bajaruvchisini bildiruvchi sifatdosh shakli qabilalar tilida har xildir. Hamma har xil tarzda farqli qo'llovchi birinchi shakl ishlovchi mazmunini anglatuvchi foil shaklidir. بَرْدَچِي *bardachï* – boruvchi, تُرْدِچِي *turdachï* – turuvchi kabi. Bunda sifatdosh o'tgan zamon fe'lidan yasalgandir. O'tgan zamon fe'l shaklini yasovchi دى – dï qo'shimchasi د – *d* bilan ى – *ï* orasiga چ – *ch* orttirilib yasaladi. Bu o'g'uz, qipchoq, yag'mo, o'g'roq, suvorin, bajanak, to ruslargacha bo'lganlar tilidadir. Bu qoidaga mosdir. Chunki بَرْدِي *bardï* fe'lida د – *d* o'tgan zamon fe'lining qo'shimchasidir. **(291)** ى – *ï* o'zgalik belgisidir. Tinglovchi, so'zlovchilarda ى – *ï* ning tushishi shuni ko'rsatadi. بَرْدِنِڭ *bardïŋ*, بَرْدِمْ *bardïm* deyilgandagi kabi.

Holbuki, د – *d* o'tgan zamon belgisi bo'lgani uchun har birida saqlanadi. Ma'lum bo'ldiki, بَرْدَچِي *bardachï* shaklida چ – *ch* bilan ى – *ï* foil – ishlovchilik qo'shimchasidir. Bu ى – *ï* o'tgan zamondan xabar beruvchi ى – *ï* emasdir, demak bu ى – *ï* nisbat va sifatni bildiruvchidir. اَتْچِي *etchi* – qassob, اَتْمِكْچِي *etmäkchi* – novvoy kabi.

Ismlarga چِي – *chï* qo'shib, xunar egasi ismlari yasashda hamma qabilalar ittifoqdirlar, bunda farq qilmaydilar. Chunonchi, تَرِغْ *tarïg'* – don, تَرِغْچِي *tarïg'chï* – don ekuvchi. اَتُكْ *etûk*, اَتُكْچِي *etûkchi* – etik tikuvchi kabi bo'lib, ularda ism yasovchi qo'shimcha خ bilan ى, ya'ni *-chi* ekani aniqdir.

بَرْدَچِي *bardachï* – boruvchi, تُرْدَچِي *turdachï* – turuvchi so'zlari ham fe'ldan yasalgan sifatdosh shaklidir. Yuqoridagilar ismlardan yasalgan sifatdoshlardir. Hammasida (ism va fe'llarda) bir xil bo'lishi yaxshi edi.

Bu qoida قَ – *q* li, كَ – *k* li qattiq talaffuz etiluvchi va boshqa xil so'zlarda ham bir xil farqsizdir.

Chigil, qashg'ar, arg'u, barsag'an, uyg'ur va yuqori Chingacha bo'lgan qabilalarning hammasi shu ma'nodagi ishlovchini bildiruvchi sifatdoshlarni buyruq shaklidan yasaydilar. O'tgan zamon fe'li qo'shimchasi *-di* o'rniga *-q, -g'* harflari bor yoki qattiq talaffuz qilinuvchi so'zlarda غَ – *g'* bundan boshqa yumshoq so'zlarda كَ – *g* qo'shiladi. **(292)** خ – *ch* va ى – *ï* o'z holida qoladi. Bular tilida بَرْ *bar* – buyruq. بَرْغُوچِي *barg'uchï* – ishlovchi

sifatdoshdir. تُرْ *tur* buyrug'ining sifatdosh shakli تُرْغُوجِي *turg'uchï* shaklidir, qattiq so'zlarda يا قُرْغُوجِي *ya qurg'uchi*[307], تَقَارْ قَبْغُوخِي *tawar qapg'uchï* – molni o'g'irlovchi, اَتْ سُقْغَرْغُوجِي *at suwg'arg'uchï* – ot sug'oruvchi, مَنِي أُذْغُورْجِي[308] *meni uzg'urchï* – meni uyg'otuvchi kabi. Tarkibida غ – *g'* harfi bo'lgan ikki harfli so'zlarda غ – *g'* harfi ق – *q* ga aylanadi. Chunki bunday so'zlarda bir xil maxrajli ikki bo'g'iz harfi birlashadi. Har ikkisini ayrim-ayrim talaffuz qilish og'ir bo'lgani uchun shu og'irlikdan qochib, singdirib so'zlanadi. Masalan: تَغْقَا اَغْقُوجِي *tag'qa ag'quchï* va قُوىْ سَغْقُوجِي *qo'y sag'quchï* kabi. Buyruq shaklida ham qoida shudir. Buyruq shakli oxiri غ – *g'* bilan bitgan so'zlarda ham غ – *g'*, ق – *q* bilan almashtiriladi. Chunki تَغْقَا اَغْقِلْ *tag'qa ag'qil* – toqqa chiq, سُوتْ سَغْقِلْ *sût sag'qïl* – sut sog' kabi so'zlarda ham qoida shudir.

Tarkibida ك – *k* harfi bor so'zlarda o'tgan zamon fe'li qo'shimchasi د – *d* o'rniga yumshoq گ – *g* qo'shiladi. Chunonchi, كُلْكُوخِي اَرْ *kûlgûchi er* – kuladigan odam, اَفْكا كِرْكُوخِي *ewgä kirgûchi* – uyga kiradigan odam kabi. Yumshoq talaffuz qilinadigan so'zlarda ham shunday. Chunon-chi, يَرْماقْ تِيرْكُوجِي *yarmaq tergûchi* – tanga (pul) to'plovchi, اَتْ سُرْكُوجِي *at sûrgûchi* – ot haydovchi, chopuvchi kabi yumshoq ك – *g* qo'shiladi.

Qoida o'g'uzlar va yuqorida o'g'uzlar bilan birga so'zlangan qabi-lalar tiliga muvofiqdir. Ularning so'zlari oldin ko'rsatilgan tartibdadir.

Qiz quda va kuyov qudalar orasida sovchi ma'nosidagi يُرْغُجِي *jurïg'chï* va تَرِغْجِي *tarïg'chï* – *dehqon* so'zlarida o'g'uzlar turklarga ergashadilar. Bu so'zlarni ular ham يُرِيدَجِي *yurïdachï*, تَرِيدَجِي *tarïdachï* demay, يُرِغْجِي *yurïg'chï*, تَرِغْخِي *tarïg'chï* dey-dilar. Hamma tillarda ham shunday. Bu sifatlarni buyruqdan yasaganda, buyruq fe'li oxiri-dagi harf harakatsiz, sokin bo'lsa,

---

[307] Arabcha matnda وَيَقِرُ so'zi وَيَقِرُ tarzida ketgan. Biz يقر tarzida olib tarjima qildik (Qarang: Devon. II jild. B.41).

[308] Bu so'zda biron xato borligi haqida bosma nusxada (ه) belgisi bilan ishorat qilingan. Haqiqatan yuqoridagilarga muvofiq أُذْغُورْجِي shaklida emas, أُذْغُرْغُوجِي shaklida bo'lishi kerak edi. Basim Atalay bu so'zni أُذْغُورْغُوجِي shaklida olgan va bu haqda izoh bergan. Qo'lyozmada أُذْغُرْجِي ekan (292-bet, 5-qator), biz ham shu shaklni oldik.

oxirgi harfga bir unli tovush orttiradilar: بَرُجي *baruchï* – boruvchi, تُرُجي *turuchï* – turuvchi kabi.

Chunki *bor* buyruq fe'l oxiriga biror qo'shimcha qo'shilsa, *-r* harakat belgisini oladi. Buyruqlik holidan o'zgaradi. Shuning uchun qattiq so'zlarda غ – *g'*, yumshoq talaffuzli so'zlarda ك – *g* qo'shish zarur bo'lgan.

Bu xil sifat hamma boblarda, hamma qabilalarda ham bir xil, farqsiz qo'llanib kelingan. Bu xil sifatlarda shu maqsad uchun faqat غ – *g'*, ك – *k||g* harflarini orttirish masalasiga kelsak, bu harflar muzoaf bo'lib kelgan masdarlarda ham qo'llanilishiga mosdir. Chunonchi, اَنِكْ تُرُغي نَتَكْ *anïŋ turug'ï netäk*, تازْ كَلِكي بُرْكْجيكا *taz keligi börkchigä* (kalning keladigan joyi do'ppifurush (do'koni) gaplaridagi تُرُغي va كَلِكي so'zlari kabi. Ba'zan foil masdarlar bilan sifatlanadi: (Bular arabcha) رَخُلٌ نَوْمٌ وَ رَخُلٌ صَوْمٌ , رَخُلٌ نائمٌ وَ رَخُلٌ صائمٌ ma'nolaridadir. Chunonchi, Qur'on oyatida shunday kelgan

قُلْ اَرَاَيْتُمْ اَصْبَحَ ماؤكُمْ غَوْراً *

gapidagi غَوْراً so'zi غائراً ma'nosidadir. Hamma turkiy qabilalar tilida farq bilan qo'llaniladigan sifatlar shulardir.

Ikkinchi: ish va harakatning ko'p martalab bo'lganini, davomli ekanini bildiruvchi sifatdoshdir. Bu sifatlarning yasalishi hamma qabilalarda va har bir bo'limda bir xil bo'lib, buyruq shaklidandir. Buyruq shakli oxiriga qattiq ق – *q* li so'zlarga *-g'an* va yumshoq so'zlar oxiriga *-gan* qo'shiladi. Chunonchi, ko'p marta takrorlanuvchi ish-harakatni bildiruvchi sifat *barg'an – bar* buyrug'idan, *turg'an* esa *tur* buyrug'idan yasalgandir. Masalan: اُلْ اَرْ اَقْكا بَرْغانْ *o'l er ewgä barg'an* **(294)** – u odam uyga ko'p boradigan. اُلْ اَرْ اُلْ اِيشْلارْقا تُرْغانْ *o'l er ol ïshlarqa turg'an* – u odam ishlarga turib beradigan, turgan kabi. She'rda shunday kelgan:

---

* Oyati karimaning o'qilishi: Qul araaytum in asbaha ma'kum g'avran. Tarjimasi: "Aytgil: Ko'rmayapsizlarmi, sizlarning suvingiz chuqurlikdadir... (67:30)

[CXXXV]

تُرغانْ اُلغْ اِشْلَقا
تِرْكِي اُرُبء اَشْلَقا
تُمْلُغْ قَدِرْ قِشْلَقا
قُذْتِي اَرِكْ اُمْدُرُو
Turg‘an ulug‘ ïshlaqa
Tergi urub ashlaqa
To‘mlug‘ qadïr qïshlaqa
Qo‘ztï erig umduru.

Bir odam haqida achinib aytadi: U odam ulug‘ ishlarga chidam bilan turish beradigan edi. Dasturxoni qattiq qishlarda ochiq edi, odamlarni o‘zining yaxshiliklaridan umidvor qilib tashlab ketdi.

ك – *k* li so‘zlardan yasalgan bu sifatdosh كُلْكانْ اَرْ *kûlgän er* – ko‘p kuladigan odam iborasidagi كُلْكانْ *kûlgän*dir. Bu so‘zning buyruq shakli كُلْ *kûl* bo‘lib, buning oxiriga كانْ – *gän* qo‘shib tuzilgandir. Ish-harakatning ko‘p martalab ishlatilganini bildiruvchi sifat-larda غ – *g‘*, ك – *g* qo‘shilganiday, ishni ishlovchi mazmunini anglatuvchi so‘zlarda ham غ – *g‘*, ك – *g* qo‘llanilgandir. بَرْغُوچِي *barg‘uchï*, كَلْكُوچِي *kelgûchi* kabi.

Bu arabchadagi فَعْل مفْعَال so‘zlariga o‘xshaydi. Ular ishning ko‘p martalab qilinganini anglatish uchun شَرْبُ، طلاَع، مِطْعامْ، مِطْغانْ shaklidagi so‘zlarni qo‘llaydilar.

Uchinchi: bir ish qilinmasdan oldin, uni bajarish orzusida ekanini bildiruvchi sifatdir. Bu sifat fe’lning buyruq shakli-dan yasalmaydi[309], o‘zakning oxiriga qattiq so‘zlarda va tarkibida ق – *q* bo‘lgan so‘zlarda غْسَاقْ – *g‘saq*, yumshoq so‘zlarda va tarkibida ك– *k* || -*g* bo‘lgan so‘zlarda گْساكْ – *gsäk* qo‘shilib yasaladi. **(295)** بَرْ – *bar* buyrug‘idan ishni ishlash, istamoq ma’nosida yasalgan sifat بَرِغْساقْ *barïg‘saq* dir. اُلْ اَفْكا بَرِغْساقْ اُلْ *o‘l ewgä barïg‘saq o‘l* – u uyga borishni istovchidir. تُرْ مُنْدا *tur munda* – shu erda tur, gapidagi tur fe’lidan shunday mazmundagi sifat yasamoqchi bo‘linsa, اُلْ مُنْدا تُرِغْساقْ اُلْ *o‘l munda turïg‘saq o‘l* – u shu erda

---

[309] Mahmud Koshg‘ariyning bu yerda “bu shakl buyruqdan yasalmaydi” degani buyruq oxiri sokin bo‘lganda, u o‘z holicha qolmay, cho‘zg‘i orttirilib yasaladi, demakdir.

turmoq istaydi tarzida tuziladi. Tarkibida ك *k* bo‘lgan so‘zlar: اُلْ بَرُو كَلِكْساكْ اَرْدي *o‘l berû keligsäg erdi* – u bu erga kelishni istovchi edi. اُلْ اَڤكا كِرساكْ *o‘l ewgä kirigsäg o‘l* – u uyga kirishni istovchidir اُلْ تَڤر تِرساكْ *o‘l tawar terigsäg o‘l* – u mol to‘plashni istovchi, to‘plamoqchi edi. Bunday mazmunni ifodalash istalganda ismlardan ham foydalanish mumkin. Bu qoidani yaxshi esla.

Ismlarda bu ma’noni anglatmoqchi bo‘linganda, kishini shu so‘z bilan tavsif qilish mumkin. Chunonchi, اَلْ اَرْ اُلْ تَڤرْساڤْ *o‘l er o‘l tawarsaq* – u odam molni istovchi, molni do‘st tutuvchidir. بُو اُراغْتْ اُلْ اَرْساك *bu urag‘ut o‘l ersäk* – bu xotin erni istovchidir. Lekin ismdan yasalganda, غ – *g‘*, ك – *g* harflarining ahamiyati yo‘q.

To‘rtinchi: gapda xabar berilgan ma’lum ishni qilish uning haqqi ekanini bildiruvchi so‘z turidir. Bunda ishlovchi biror ishni qilishga qasd qilganini bildirish ma’nosidagi sifat desa ham bo‘ladi.

Bu sifatlar buyruq oxiriga ق – *q* li va qalin so‘zlarda so‘z oxiri sokin bo‘lsa, غُلْقْ “g‘uluq”, yumshoq so‘zlar boshidagi غ – *g‘* va oxirgi ق – *q* o‘rniga ك – *k||g* qo‘shilib yasaladi. بَرْ *bar* (fe’li) buyrug‘idan uning haqqi, uning maqsadi degan mazmunni berish istalganda بَرْغُلْقْ *barg‘uluq* tarzida yasaladi. Chunonchi, اُلْ بَرْغُلْقْ اَرْدي *o‘l barg‘uluq erdi* – uning borishi kerak edi, borish uning haqqi, u borish niyatida edi demakdir. اُلْ مُنْدا تُرْغُلْقْ اَرْدي *o‘l munda turg‘uluq erdi* – bu erda turish uning haqqi, uning maqsadi bu erda turish edi kabi. **(296)** O‘g‘uzlarning ba’zilari ل – *l* harfi o‘rniga س – *s* qo‘llaydilar. اُلْ مُنْدا بَرْغْساقْ اَرْدي *o‘l munda barïg‘saq erdi* – u bu erda turishga haqli edi. اُلْ مُنْدِنْ بَرغْساقْ تَكُلْ *o‘l mundïn barïg‘saq tegûl* – u bu erdan ketmaydigan, doim shu erda turadigan demakdir.

Bu xil sifatlar ikki harfli fe’llardan tuzilsa, besh harfli-ga, uch harflik fe’llardan tuzilsa, olti harfliga aylanadi. To‘rt harfli fe’llardan tuzilsa, etti harfli bo‘ladi. Ular, Xudo xohlasa, o‘z o‘rnida ko‘riladi.

Beshinchi, ishlovchining o‘zi dilida shu ishni qilmoq maqsadida ekanini bildiruvchi sifat. Bu xil sifat ilgarigi sifatga ish-harakatning bajarishdagi qat’iyligi jihatdan yaqinroqdir. Bu sifat buyruq shaklidan yasalmaydi. Bu sifatda o‘zak oxiri ى – *i*

bilan cho‘ziladi va qo‘shimchaning bosh harfi har bir bo‘limda ham sukunli bo‘ladi. So‘z o‘zagi ق – *q* li va boshqa qalin so‘zlarda غ – *g‘* bilan, tarkibida ك – *k* bo‘lgan ingichka so‘zlarda *-g* qo‘shilib yasaladi. مَنْ سَنْكا بَرِغْلي مَنْ *men seŋä barïg‘lïmen – men senga boradiganman, bormoqchiman, borishni o‘ylab yuribman, dilimda borish niyati bor* demakdir. اُلْ اُلْ مُنْدا تُرُغْلي *o‘l munda turug‘lï o‘l* – u bu erda turmoqchi, turish niyati dilida bor. Tarkibida ك – *k* bo‘lgan so‘zlar misoli: اُلْ مَنْكا كَلِكلي تُرُر *o‘l meŋä keligli turur* – u menga kelishi kerak, kelishga jazm qilgan, kelishni o‘ylab yuribdi demakdir. اُلْ مَنْكا تَقارْ بِرِكْلي اُلْ *o‘l meŋä tawar berigli o‘l* – u menga mol berishi kerak, berishga jazm qilgan. Bu xil sifatlar yasama masdar-ga[310] ى+ل=لي – *lï* qo‘shib yasalgandir. Yasama masdarlar buyruq shakli oxiridagi sukunli harf unli harf bilan harakatlanib, cho‘zilib غ – *g‘* yoki ك – *g* harfi qo‘shilib yasalishini yuqorida aytgan edik. **(297)** Chunonchi, اَنِكْ بَرِغي كُرْ *aniŋ barïg‘ï kör* – uning borishini, ketishini ko‘r; اَنِكْ كَلِكي كُرْ *aniŋ keligi kör* – uning kelishini ko‘r gaplaridagi بَرِغي *barïg‘ï,* كَلِكي *keligi* kabi. Yuqorida bayon qilinganidek, bu yasama masdarlar لي – *li* bilan sifatga aylangan. Bu xil sifatlar hamma qabilalar tilida bir xil farqsiz qo‘llanadi. Shu xil sifatlar har xil fe’llardan ham yuqoridagicha besh xil mazmunda ishlatiladi.

Ish-harakatning bajarilganini bildiruvchi ismi maf’ul (harakat nomi) shakli hamma fe’l boblarida bir xil usulda – buyruq shakli oxiriga م ش *-sh*, *-m* qo‘shib yasaladi. Chunonchi, *yoy qur* ma’nosidagi يا قُرْ *ja qur* ning ismi maf’ul shakli يا قُرْمِشْ *qurmïsh ja* – qurilgan yoydir.

Bu يا قُرْ *ja qur* gapidagi *qur* buyrug‘i oxiriga مِش – *mïsh* qo‘shib yasalgandir. قَزْمِشْ اَرِقْ *qazmïsh arïq* – qazilgan ariq ham shunday. O‘zak bu xil sifatlarda har vaqt o‘z holida hech qanday o‘zgarishsiz saqlanadi. O‘zakka o‘timli fe’llarda مِشْ – *mïsh* qo‘shimchasi qo‘shiladi. O‘tgan zamon o‘timsiz fe’llarda ham مِشْ – *mïsh* qo‘shimchasi qo‘shiladi, u holda bu *-mïsh* o‘tgan zamon gumon fe’li yasaydi: اَڤْكا بَرْمِشْ *ewgä barmïsh* – uyga borgan emish

---

310 “Yasama masdar” istilohini o‘quvchilar tushunishiga qulay bo‘lsin uchun qo‘lladik. “Devon...”da izofa yo‘li bilan yasalgan masdar tarzida ifodalangan. Bu ifoda o‘sha davr tili qo‘llanmasi uchun yana ham muvofiqroq.

(mening eshitishimcha), اُلْ مَنْكا كَلْمِشْ *o'l meŋä kelmish* – u menga kelgan emish (mening eshitishimga qaraganda) kabi. **(298)** Bu misollarda ishlatilgan *-mish* qo'shimchasi بَرْدِي *bardï,* كَلْدِي *keldi* kabi o'tgan zamon shaklini yasaydi va دي – *di* qo'shimchasi o'rnida qo'llanadi.

بَرْدِي *bardï,* كَلْدِي *keldi* fe'li bilan بَرْمِشْ *barmïsh,* كَلْمِشْ *kelmish* fe'llari oralaridagi farq: birida دي – *dï* qo'shimchasi o'tgan zamonda bo'lgan ishni so'zlovchi o'z ko'zi bilan ko'rganidan, aniqli-gidan xabar beradi.

بَرْدِي *bardï* – degan so'zning ma'nosi: borganini o'zim ko'rdim, borgani aniq demakdir. *mïsh-mïsh* qo'shimchasi ham ish-harakatning o'tgan zamonda bo'lganini bildiradi. Lekin bunda so'zlovchining o'zi ko'rmagani, aniq emasligi ma'nosi bor. اُلْ بَرْمِشْ *o'l barmïsh* – u borgan emish, lekin men o'zim borganini ko'rmadim. اُلْ كَلْمِشْ *o'l kelmish* – u kelgan emish, lekin kelganini men o'zim ko'rmadim demakdir. O'tgan zamon o'timli, o'timsiz fe'llarning har turida shu qoida doimiy va umumiydir. Qattiq, yumshoq talaffuzli so'zlar, muzakkar va muannas shakllari farqsizdir.

بَرْمِشْ *barmïsh,* كَلْمِشْ *kelmish* so'zlari ismlar oldida aniqlovchi bo'lib kelganda, sifatga aylanadi. بِرْمِشْ كِشى *barmïsh kishi* – boradigan kishi, كَلْمِشْ كِشى *kelmish kishi* – kelgan odam. Buning o'rnida بِرْدِي *bardï,* كَلْدِي *keldi* fe'llaridagi دي=د+ى – *dï* || *di* ni qo'llashning o'rni emas.

Yag'mo, tuxsi, chigil, arg'u, uyg'ur, to Chingacha bo'lgan hamma qabilalar o'tgan zamon fe'lini دي – *dï* qo'shib yasashda ittifoqdirlar. Chunonchi, بَرْدِي *bardï* kabidir. Chunki bu fe'l *bar* buyruq fe'liga دي – *dï* qo'shib yasalgandir. O'g'uzlar va qipchoqlarning ba'zilari, jumladan, *suvorinlar -q, -g'* li so'zlarda va umuman qattiq so'zlarda ى – *ï* o'rniga ق – *q* almashtirib, دي – *dï* emas, دُقْ – *duq*, ك – *g* li va umuman ingichka talaffuzli so'zlarda دي – *di* o'rniga دُكْ – *dûk* qo'shadilar. Bularda birlik va ko'plik ham bir shaklda farqsizdir. Chunonchi, ular *-q* li so'zlarda: يا قُرْدُقْ *ya qurduq – u yoy qurdi* tarzida qo'llaydilar. *Men yoy qurdim* o'rnida ham farqsiz, bir xilda مَنْ يا قُرْدُقْ *men ja qurduq* shaklini qo'llaydilar. بِزْ يا قُرْدُقْ *biz ya qurduq* – bizlar yoy qurdik

kabi. غ – *g'* li so'zlarga misol[311] اُلْ سُوتْ سَغْدِي *o'l sût sag'dï* – u sut sog'di. اُلارْ تاغْقا اَغْدُقْ *o'lar tag'qa ag'duq* – ular toqqa chiqdilar. Birinchi shaxs uchun ham shunday. بِزْ اَغْدُقْ *biz ag'duq* – biz yuqori chiqdik. Qattiq talaffuzli so'zlarda ham ular دي – *dï* o'rnida دُقْ – *duq* qo'llaydilar. اُلْ اَنِي اُرْدُقْ *o'l anï urduq* – u uni urdi. *Men munda turduq* – men bu yerda turdim kabi. ك – *k* li yoki yumshoq talaffuzli so'zlarda ular دك – *dûk* qo'llaydilar. Chunonchi, اُلْ كَلْدُكْ *o'l keldûk* – u keldi. بِزْ كَلْدُكْ *biz keldûk* – biz keldik. اُلارْ اَقْكا كِرْدُكْ *o'lar ewgä kirdûk* **(299)** – ular uyga kirdilar. Maylli so'zlarda ham shunday: مَنْ اَنْكَرْ تَقارْ بِيرْدُكْ *men anar tawar berdûk* – men unga mol berdim مَنْ يَرْماقْ تِيرْدُكْ *men jarmaq terdûk* – men tanga to'pladim.

Xulosa qilib aytganda, ularda yuqoridagi misollarda ko'rganingizcha, birlik bilan ko'plik orasida farq yo'qdir.

Ko'pchilik o'g'uzlar fe'lning o'tgan zamon so'zlovchi shaklida *bordïm* fe'lidagi *-m* o'rnidagina birlikda ham, ko'plikda ham ق – *q* yoki ك – *k* harflarini qo'llaydilar. Qolgan shakllarda, ya'ni o'tgan zamonning o'zga shakllarida turklar bilan birlashadilar. بَرْدى *bardï* o'rnida بَرْدُقْ *barduq*, كَلْدِي *keldi* o'rnida كَلْدُكْ *keldûk* qo'llab buzmaydilar.

Buyruq shakli hamma tillarda bir xil, farqsizdir. Bo'lishsiz fe'llarning بَرْمادِمْ *barmadïm*, كِلْمادِمْ *kelmädim* kabi so'zlovchi shaklida hamma qabilalarda farq yo'qdir. Bo'lishsizlikning aniq shaklida بَرْمادُقْ *barmaduq* – bormadi **(300)** (shunday eshitdim yoki ko'rdim). كَلْمادُقْ *kelmädûk* – kelmadi (shunday eshitdim yoki o'zim ko'rdim).

Kelasi zamon inkor fe'lida ham qoida aniq fe'lda ko'rganimizchadir. بَرْمِشْ *barmïsh* – borgan emish, borganini men ko'rmadim. كَلْمِشْ *kelmish* – kelgan emish, kelganini o'zim ko'rmadim. Bo'lishsiz -lik belgisi qo'shilganda, ق – *q* li qattiq talaffuzli so'zlarda yoki ك – *k* li yumshoq so'zlarda ham, hamma fe'llarda ham, shu ma'no, shu qoida o'zgarmaydi. Aniq fe'lning bo'lishsiz shaklida ham qoida shu xildadir. بُرْمادِي *barmadï* –

---

[311] Bu yerda matnda bir noaniqlik belgisi bor. Haqiqatda bu yerda o'g'uzlar varianti ko'rsatilayotgan edi. shuning uchun سَغْدِي o'rnida سَغْدُقْ shakli berilishi kerak edi. Basim Atalay bu so'z qo'lyozmada shunday ekani haqida ma'lumot bergan ("Devonu lug'otit turk", II jild. B.61).

(haqiqatan) bormadi, كَلْمادِي *kelmädi* – (haqiqatan) kelmadi kabi. O‘g‘uzlar بَرْدِي *berdi,* كَلْدِي *keldi* kabi o‘zga va so‘zlovchining harakatini ifoda etuvchi fe’llardagi oxirgi ى – *i* o‘rniga ق – *q* yoki ك – *k* ni almashtirib بَرْدُقْ *barduq,* كَلْدُكْ *keldûk* tarzida qo‘llaydilar. بَرْمادُقْ *barmaduq,* كَلْمادُقْ *kelmädûk* (bormadi, kelmadi) bo‘lishsiz fe’llarda ham (so‘zning qattiq va yumshoqli-giga qarab) ق – *q,* ك – *k* qo‘llanadi. Bu qoida hamma fe’llarda qat’iydir.

Ta’kid ma’nosidagi masdar arabchaning aksi tarzida fe’ldan oldin keladi. اُلْ بَرْماقْ بَرْدِي *o‘l barmaq bardï* – u hech qayoqqa qaramay bordi. اُلْ كَلْماكْ كَلْدِي *o‘l kelmäk keldi* – u, albatta, keldi kabi.

Fe’lning tuslanishi quyidagichadir: بَرْدِي *bardï* (fe’lning o‘tgan zamon shakli), بَرِيرْ *barïr* (kelasi zamon shakli), بَرْماقْ *barmaq* (masdar), بَرْ *bar* (buyruq shaklining birligi), بَرِينْكلارْ *barïŋlar* (buyruq shaklining ko‘pligi). Hurmat uchun buyruq shakliga لارْ – *lar* qo‘shish turklarga xosdir. Yolg‘iz odamga ham hurmat yuzasidan[312] *barïŋ* deyiladi va hokazo.

Bo‘lishsiz fe’llar hamma tillarda bir xilda bo‘lib, buyruq shakli oxiriga *-ma* qo‘shish bilan yasaladi. masalan, بَرْما *barma* – borma, تُرْما *turma* – turma, بَرْمانْكلارْ *barmaŋlar* – bormanglar, تُرْمانْكلارْ *turmaŋlar* – turmanglar kabi. اُلْ بَرْماسُونْ *o‘l barmasun* – u bormasin (bo‘lishsiz fe’lning uchinchi shaxs birligi), كَلْماسُونْ *kelmäsûn* – kelmasin (bo‘lishsiz fe’lning uchinchi shaxs birligi), بَرْسُونْ *barsun* – borsin[313], كَلْسُونْ *kelsûn* – kelsin (buyruq fe’lining uchinchi shaxs birligi), ikkinchi shaxs buyruq shakliga hamma qabilalarda bir xil سُونْ – *sun* qo‘shish bilan yasaladi. بَرِيرمَنْ *barïrman* – borarman (so‘zlovchi birligi). O‘g‘uzlar kelasi zamon fe’lidagi o‘zak tarkibida bo‘lgan *-r* harfini saqlab, kelasi zamon fe’li qo‘shimchasi bo‘lgan bir *-r* harfini tushiradilar. Masalan, مَنْ بَرَنْ *men baran* – men boraman, مِنْ تُرَنْ *men turan* – men turaman kabi.

---

[312] Bu yerda Basim Atalay izohiga ko‘ra, *o‘g‘uzlar* degan so‘z tushib qolgan, shuning uchun u kishi u so‘zni orttirgan. Bizningcha, bu so‘zga zaruriyat ham yo‘q (Qarang: Devon. II jild. B.64).

[313] Basim Atalay bo‘lishlik shaklining oldin, bo‘lishsiz shaklini keyin kelishini to‘g‘ri aniqlab, shu holda tuzatish kiritgan (Qarang: Devon, B.Atalay tarjimasi, II jild. B.64).

Agar o‘zak tarkibida **(301)** *-r* harfi bo‘lmagan taqdirdagina, kelasi zamon fe’li qo‘shimchasi bo‘lgan *-r* harfini sayladilar. مَنْ كِلِرانْ *men kelirän* – men kelurman kabi.

O‘g‘uzlar مَنْ كُلَرَنْ *men kûlärän – men kulaman* deydilar, chunki كُلْدِي *kûldi* so‘zida *-r* harfi yo‘qdir. Shuningdek, o‘g‘uzlar مَنْ بَرِيرمَنْ *men barïrman* – men boraman gapidagi *barïrman* fe’lidan oxirgi م – *m* harfi o‘rniga ا alif qo‘yib بَرِيرَنْ *barïran* tarzida qo‘llaydilar. Yana ular مَنْ يا قُرَرْمَنْ *men ja qurarman* o‘rnida مَنْ يا قُرَرَنْ *men ya quran* – men yoy quraman deydilar. Boshqa turklar bu fe’lni ikki *-r* bilan قُرَرْمَنْ *qurarman* tarzida qo‘llaydilar. Birinchi *-r* o‘zak tarkibida bor, ikkinchisi kelasi zamon fe’l qo‘shimchasidir. Bu usul qoidaga muvofiqdir. O‘g‘uzlar talaffuzi qoida usuliga muvofiq emas, lekin unda engillik bor. اُلْ بَرْماسْ *o‘l barmas* (kelasi zamon bo‘lishsiz fe’lining o‘zga birligi). مَنْ بَرْماسْمَنْ *men barmasman* (bo‘lishsiz fe’lining kelasi zamon so‘zlovchi birligi). Bularda ixtilof yo‘qdir, hamma qabilalar bu jihatdan ittifoqdir.

Bo‘lishsiz fe’lning kelasi zamon shaklini yasash qoidasi hamma fe’llarda (xoh o‘zga bo‘lsin, xoh so‘zlovchi bo‘lsin) bir xilda buyruq shakli oxiriga ماسْ – *mas* va ko‘plik uchun لر – *lar* qo‘shiladi, masalan, اُلارْ بَرْماسْ لارْ *alar barmaslar* – ular bormaydilar, بَرْماسْ لارْبُولارْ *bular barmaslar*, بِزْ بَرْماسْ مِزْ *biz barmasmïz* – biz bormasmiz kabi.

Ish-harakatning kelasi zamonda bajarilishini anglatish uchun buyruq shakli oxiriga qattiq so‘zlarda غايْ – *g‘aj*, boshqalarda كايْ – *gay*, غْli so‘zlarda قايْ – *qay* qo‘shiladi. اُلْ يا قُرْغايْ *o‘l ja qurg‘aj*[313] – u yoy quradi. اُلْ سُوتْ ساغْقايْ *o‘l sût sag‘qay* – u sut

---

[313] Bu fe’l Navoiy asarlarida (turli stilistik tuzilish natijasida) juda ko‘p ma’nolarda qo‘llangan:

Tong ermas soyadek ollingda sarvi rost bosh *qo‘yg‘ay*,
Tushar chun har kishining qaddi tuzdur soyasi ham tuz.
(“Badoiu-l-vasat”. B.212).

Bu baytda shart fe’l manosida *qo‘ysa* demakdir.

Navoiydek qadam mayxonaga berkit sutun yanglig‘
Desang ollingg‘a yuzzam kelmagay *qo‘ysang* qadam har yon.

Bu baytda *kelmagay*, buyruq – *kelmasun* ma’nosidadir.

Yuqmagay ko‘nglunga g‘amim asari,
Tushmagay joninga o‘tum sharari.

sog‘adi. أُلْ مَنْكا كَلْكاىْ أُلْ اَقْكا بَرْغانْ *o‘l ewgä barg‘aj* – u uyga boradi. *o‘l meŋä kelgäj* – u menga keladi. **(302)** أُلْ يَرْماقْ تيرْكاىْ *o‘l jarmaq tergäj* – u tanga to‘playdi.

Kelasi zamon fe’li[314]ning yasalishi hamma qabilalarda, hamma fe’llar uchun bir xilda bo‘lib, farq qilmaydi.

Ish-harakatning bajarish sharafiga ishlovchi muvaffaq ekanini, uni qilishga erishayotganini bildiruvchi fe’llar buyruq oxirida ق – *q* li, umuman qattiq talaffuz qilinuvchi so‘zlarda hamma tillarda bir xil, غالِرْ – *g‘alïr*, كالِرْ – *gälir* qo‘shimchasi qo‘shib yasaladi. مَنْ بَرْغالِرْمَنْ *men barg‘alïrman* – men borish sharafiga egaman. مَنْ تُرْغالِرمَنْ *men turg‘alïrman* – men turish sharafiga egaman. أُلْ يا قُرْغالِرْ *o‘l ja qurg‘alïr* – u yoy qurish sharafiga egadir. أُلْ تاغْقا اَغْقالِرْ *o‘l tag‘qa ag‘qalïr* – u toqqa chiqish sharafiga ega, chiqishi yaqinlashgandir. أُلْ اَقْكا كِرْكالِرْ *o‘l ewgä kirgälir* – u uyga kirish sharafiga ega, kirishi yaqin qolgandir. أُلْ يَرْماقْ تيرْكالِرْ *o‘l jarmaq tergälir* – u pul to‘plashga erishgan, moyil bo‘lgandir. Bu hamma fe’llarda doimiy qoidadir.

Ismi zamon – zamon oti, ismi makon – joy oti va qurol otlari so‘z o‘zagiga qattiq talaffuzli, tarkibida ق – *q* harfi bo‘lgan

---

Gar bu savod o‘lmasa netgay kishi,
Nazmin olib qoy sori *ketgay* kishi.

Bu baytda *ketgay* fe’li *nima qila oladi, qaerga keta oladi* ma’nosidadir.

Ko‘zim tortar hamono yor *kelgay*,
Solur ko‘nglum magar dildor *kelgay*.

Bu baytda orzu fe’li *kelarmikin* ma’nosidadir.

[314] Mahmud Koshg‘ariyning izohiga ko‘ra, bu fe’llarning bir qismini uzoq kelasi zamon, bir qismini yaqin kelasi zamon ma’nosida qo‘llangan deb tushunish mumkin. Chunonchi, أُلْ يا قُرغانْ o‘l ja qurg‘aj اى اَنَّهُ سَوفَ يُوتِرُ الْقَوسَ , ya’ni uzoq kelasi zamon fe’li tarzida izohlangan. Ammo أُلْ مَنْكا كَلْكاىْ *ol meŋä kelgäj* gapida bu fe’lga yaqin kelasi zamon sifatida izoh qilgan. أىْ انَّهُ سَيَاتِي البيت u (tezgina fursatda) keladi. Arab tili darsliklarida *savfa* uzoq kelasi zamonni, سَ -*sa* prefiksi yaqin kelasi zamonni anglatadi deb izohlangan:

وَدُخُولُ السِّينِ و سَوف لِدَلالَةِ الأَوَّلِي لِأَستِقبال ألقَرِيبِ و الثَّانِي عَلَى الأَستِقبالِ البَعِيد

Tarjimasi: *Sin* va *savfa* prefikslarining birinchisi kelasi zamon fe’li oldiga qo‘shilib, yaqin kelajakni, ikkinchisi uzoq kelajakni anglatadi.

(Abdurahmon Jomiy, “Favoidi ziyoiya”. B.299).

so‘zlarda غُو – *g‘u* va yumshoq talaffuzli, tarkibida ك – *k* harfi bo‘lgan so‘zlarda كُو – *gu* qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasaladi. Bu qoida chigil, yag‘mo, tuxsi, arg‘u, uyg‘ur to Yuqori Chingacha bo‘lgan hamma qabilalar tillariga oiddir. O‘g‘uz, qipchoq, bajanak, bulg‘or tillarida bu xil so‘zlar fe’lning buyruq shakli oxiriga **(303)** اسى – *asï* qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasaladi. Masalan, zamon otiبُو يا قُرْغُو أُغُرْ آرْماسْ *bu ya qurg‘u og‘ur ermäs* – bu yoy quradigan vaqt emas. بُو تُرْغُو يِيرْ آرْماسْ *bu turg‘u yer ermäs* – bu turadigan joy emas. O‘g‘uzlar buni بُو يا قُراسي أُغُرْ تَكُلْ *bu ja qurasï og‘ur tägûl* – bu yoy quradigan payt emas. بُو تُراسى يِيرْ تَكُلْ *bu turasi jer tägûl* – bu turadigan joy emas tarzida qo‘llaydilar. بُو تاغْ آغْقُو آرْماسْ *bu tag‘ ag‘qu ermäs* – bu toqqa chiqadigan vaqt emas*. Yuqorida o‘zakning oxiri غ – *g‘* bilan bitganda, غ – *g‘* o‘rniga ق – *q* qo‘shilishi ko‘rsatilgan edi. Bunda o‘zak oxirida غ – *g‘* bo‘lgani uchun غو – *g‘u* qo‘shimchasi o‘rniga قو – *qu* qo‘shilgan so‘zga misoldir. O‘g‘uzlar bu mazmundagi gapni بُو تاغْ آغاسي أُغُرْ تَكُلْ *bu tag‘ ag‘asï og‘ur tägûl* – bu toqqa chiqg‘uday emas tarzida qo‘llaydilar. Ko‘riladiki, o‘g‘uzlar vaqt zamon otiga أُغُرْ *og‘ur*, joy otigaيِير *jer* so‘zlarini qo‘shib qo‘llaydilar. Tarkibida ك – *k* harfi bo‘lgan so‘zlar uchun misol: بُو أَفْكا كِرْكُو أُولْ أُلْ *bu ewgä kirgû öz ol* – bu uyga kiradigan vaqtdir. أُلْ بِزْكا كَلْكُو بُلْدي *o‘l bizgä kelgû boldï* – uning biznikiga keladigan vaqti bo‘ldi. O‘g‘uzlar bu ma’noni anglatish uchun shu o‘rinda أُلْ بِزْكا كِلْسى بُلْدي *o‘l bizgä keläsi boldï* gapini qo‘llaydilar. Bu xil fe’llar ism o‘rnidadir, chunki bular otlar bilan qo‘shilib izofa tarzida qo‘llanadi. سَنِكْ بَرْغُونكْ قَجانْ *seniŋ barg‘uŋ qachan* – sen qachon borasan kabi. Bu ma’noni anglatish uchun bu o‘rinda o‘g‘uzlar سَنِكْ بَراسنكْ قَجانْ *seniŋ barasïŋ qachan* deydilar. Yana مَنِكْ بَرْغُومْ يَقْتي *meniŋ barg‘um jaqtï* – mening ketishim yaqinlashdi, demakdir. أَنِكْ بَرغُوسى *aniŋ barg‘usï* – uning borishi demakdir. O‘g‘uzlar bu gap o‘rnida مَنِكْ بَراسِمْ *meniŋ barasim* deydilar. Bu xil ismlarning yasalishida o‘g‘uzlar qoidasiga ko‘ra, o‘zak oxiriga سى – *si* qo‘shiladi. Ular tilida bu xil so‘zlarning qattiq, yumshoqligi farq qilinmaydi. **(304)** Boshqa turkiy tillarda esa bu masalada ba’zi farqlar bor.

---

* *Bu toqqa ko‘tarilib bo‘lmaydi* deb izohlansa maqbulroq bo‘lardi (B.I.).

Fe'llardan yasaladigan qurol otlari fe'llik xususiyatini yo'qotib ism o'rnida keladi. Chunonchi, يېگو نانكْ *jegû neŋ* – ichiga solib eyiladigan narsa (lagan, tovoq). (Bundagi يېگوْ *jegû* ot vazifasidagi so'zdir). اُرْغُو *urg'u* – urish uchun ishlatiladigan qurol, masalan, qamchi, chiviq kabi. (Bundagi اُرْغُو *urg'u* ot vazifasidagi so'zdir). يغاج بِجْغُ *yïg'ach bïchg'u* – yog'och kesadigan qurol – bolta, سُرْغُو *sorg'u* – so'radigan asbob, qurol: *emizik, qoruq* kabi narsalar. Bu so'z سُرْدِي اَمِكْ *emik so'rdï* – emchak so'rdi (emdi) so'zidan olingandir. Bu otlar qattiq, yumshoq talaffuzli so'zlar farqiga muvofiq, *-g',-q,-k, -g'* harflari qo'shilishida yuqorida ko'rsatilgan qabilalar tilla -rida farq qiladi. Lekin o'g'uzlar farq qilmaydilar. Buning qoidasi yuqorida aytib o'tilgan.

O'g'uzlarda qurol otlari hamma fe'llardan ham سى – *sï||-si* qo'shib yasaladi, chunonchi: يغاجْ بجاسي نانكْ *jïg'ach bïchasï neŋ* – yog'och kesadigan narsa – asbob. Yana يېگاسي نانكْ *yegäsi neŋ* – ovqat eydigan narsa (lagan, tovoq).

Bu bobda (ikki harfli fe'llar bobida) men ko'rsatgan qoidalar shu bobning o'zigagina xos qoidalargina emasdir. Bular uch harfli, to'rt harfli, besh harfli, olti harfli fe'llarda ham bir xilda qo'llanadi. Lekin u erlarda xuddi shu tartibda keng ko'rsatib bermay, men ko'pincha shunga havola qilaman, shuning uchun bu qoidalarni shu erda puxta o'zlashtirish zarur.

Bu qoidalar turkiy tillar usullarini tushuntiruvchi bir كيما asosdir. Shuning uchun men bu haqda bir qancha daftarlar to'ldirdim.

Bu qoidalarni o'rgangan kishi eshitgan notanish turkiy so'zlar - ning har birini shularga qiyos qilib, yasalish qoidalarini o'z- o'zidan aniqlay oladi. Buni yaxshi angla.

Ikki harflilar bo'limi tugadi.

UCH HARFLILAR BOBI

Tuzilishida فَعْلدِي *fa'aldi* shaklidagi so'zlar

ر *(r)*

تُبْرْدِي t û p û r d i: تُبردي تُب ى *tûpi tûpûrdi* – shamol qo'zg'olib, tuproqni to'zitdi (تُبِرماكْ .تُبِرارْ *tûpirär, tûbirmäk*).

Maqolda shunday kelgan:

[16]

تُتُشْماكُنْجا تُزُلْماسْ تُبِرْماكُنْجا آجِلْماسْ

Tûtûshmäginchä tûzûlmäs, tûbirmäginchä achïlmas

Urushmaguncha, qarshilashmaguncha yarash bo‘lmaydi, shamol qo‘zg‘olmaguncha, havo ochilmaydi. Bu maqol qarshilashgan ikki kishi orasini kelishtirish, ulfatlashtirish istagan kishiga nisbatan qo‘llanadi.

قَبَرْدي q a b a r d ï – qavardi. باشْ قَبَرْدي *bash qabardï* – bosh shishdi (قَبَرْماقْ .قَبَرُرْ *qabarur, qabarmaq*). Asli قابَرْدي *qabardï*dir. Lekin قَپَرْدي *qapardï* varianti yaxshi.

قُپُرْدي q o‘ p u r d ï – bo‘shatdi. أُلْ أُنْغْ قَبَرْدي o‘l unug‘ qopurdï[315] – u unni bir idishdan ikkinchi idishga bo‘shatdi (قُپُرْماقْ .قُپُرُرْ *qopurur, qopurmoq).*

قُپُرْدي q o‘ p u r d ï – turgizdi. أُلْ مَنى أُرْنُمْدنْ قُپُرْدي o‘l meni ornumdïn qopurdï – u meni o‘rnimdan turg‘izdi, qo‘zg‘atdi. O‘rnidan qo‘zg‘algan har narsa uchun bu so‘z qo‘llanadi. Maqolda shunday kelgan:

تُتُونْ قَتُرْسا اِشْلَنُورْ

Tûtûn qo‘pursa, ishlänûr

Kim tutunni qo‘zg‘otsa, o‘ziga tutaydi. Bu maqol biror fitnani qo‘zg‘atgan kishiga ham u fitna alami etadi, degan maqsadda qo‘llanadi.

كُبُرْدي k ö p û r d i: آشِچْ كُبُرْدي ashïch köpûrdi – qozon ko‘pirdi. سُوتْ كُبُرْدي sût köpûrdi – sut ko‘pirdi. Odamning og‘zi ko‘pirsa ham bu so‘z qo‘llanadi (كُبُرْماكْ .كُبُرْ *köpûrûr, köpûrmäk*).

بُتُرْدي b û t û r d i – bitirdi, tuzatdi, isbot qildi. أَتْ باشِغْ بُتُرْدي ot bashïg‘ bûtûrdi – davo (o‘simlik) yarani tuzatdi. آنِكْ اوزا آلِمِنْ بُتُرْدي *anïŋ ûzä alïmïn bûtûrdi* – uning ustidagi olimini – qarzini hujjat bilan isbot qildi. Qarzdan boshqaga ham bu so‘z qo‘llanadi (.بُتُرُرْ بُتُرْماكْ *bûtûrûr, bûtûrmäk*).

---

[315] Bosma nusxada قُبُرْدي *qopurdï* shaklida berilgan so‘zni Basim Atalay yozma nusxada قُتُرْدي *qoturdï* ekanini ko‘rsatgan (Qarang: Devon. II jild. B.71). Aslida *qupurmak* hozirgi tildagi *qo‘parmoq – ag‘darmoq, bo‘shatmoq*qa moyildir. Qarang: Qo‘lyozma. B.305. 7-qator.

بَتُرْدِي b a t u r d ï – yashirdi. اُلْ سُوزِينْ مَنْدِينْ بَتُرْدِي *o'l sözin mendin baturdï* – u so'zini, sirini mendan yashirdi.

بَتُرْدِي b a t u r d ï – botirdi. اُلْ اَنِي سُقْقا بَتُرْدِي *o'l anï suwqa baturdï* – u uni suvga botirdi, **(306)** *qandni bulamochga botirish* kabi har bir suyuq, yumshoq narsaga botirishga ham bu so'z qo'llanadi (بَتُرْمَاقْ .بَتُرُرْ *baturur, baturmaq*).

تَتُرْدُمْ t a t u r d u m – tottirdim, edirdim. مَنْ انكَرْ اَشْ تَتُرْدُمْ *men anar ash taturdum* – men unga osh edirdim (تَتُرْمَاقْ .تَتُرُرْمَنْ *tatururmen, taturmaq).*

تُتُرْدِي t û t û r d i – tuttirdi. اُلْ اَنكَرْ اِتْ تُتُرْدِي *o'l anar ït tûtûrdi* – uni tutib olish uchun u itini soldi. Bu so'zni تُتُكُرْدِي *tûtkûrdi* talaffuzi ham bor. Aslida تُتُرْدِي *tûttûrdi* (uch – *t* li) dir. Yengillik uchun bir -*t* tushirilgan (تُتُرْمَاكْ .تُتُرُرْ *tûttûrûr, tûttûrmäk).*

تُقُرْدِي t u w u r d ï – chimirdi. اَتْ قُلاقِنْ تُقُرْدِي *at qulaqïn tuwurdï* – ot qulog'ini chimirdi (Bu ot biror narsadan ta'sirlanganda ikki qulog'ini dikkaytirishdir). (تُقِيرارْ .تُقُرْمَاقْ *tuwïrar, tuwurmaq*)[316].

قَتَرْدِي q a t a r d ï – qaytardi. اُلْ اَتِغْ قَتَرْدِي *o'l atïg' qatardï* – u otni qaytardi. يَغِي قَتَرْدِي *yag'ï qatardï* – dushmanni qaytardi. Boshqasi ham shunday (قَتَرْمَاقْ .قَتَرُرْ *qatarur, qatarmaq*). She'rda shunday kelgan:

[CXXXVI]

اَرْدِي اَشِنْ تَتَرْغَانْ
يَقْلَقْ يَغِغْ قَتَرْغَانْ
بُيْنِنْ تُتُبْ قَنِرْغَانْ
بَسْتِي اُلُمْ اَغْتَرُو

Erdi ashïn taturg'an,
Yawlaq yag'ïg' qatarg'an,
Bo'ynïn tutub qazïrg'an,
Bastï ölûm ag'taru.

---

[316] Bosma nusxada تُقِيرارْ .تُقُرْمَاقْ shaklida, Basim Atalay nusxasida esa تُقِيرارْ .تقِيرماق shaklida berilgan. Qo'lyozmada تقِيرارْ .تقِيرماق . Qarang: B.306. 6-qator.

Oshini ediradigan, dushman to‘dasini qaytaradigan, dushman bo‘ynini qayiradigan edi, o‘lim uni ag‘darib yiqitdi.

قَتُرْدِي q a t u r d ï – qotirdi. أَلْ يُمْشاقْ نانكْنى قَتُرْدِي *o‘l jumshaq neŋni qaturdï* – u yumshoq narsani qotirdi (yumshoq temirni qattiqlashtirgani kabi, yumshoq narsani qotirdi). تاشْ يِيرْ آنِي قَتُرْدِي *tash yer anï qaturdï* – chet mamlakat (musofirchilik) uni tajriba va imtihondan o‘tkazib pishitdi (قَتُرْماقْ. قَتُرُرْ *qaturur, qaturmaq).*

قُتُرْدِي q u t u r d ï – shodlandi, o‘sdi, quturdi أُغْلانْ قُتُرْدِي *og‘lan quturdï* – bola quturdi, hech kimni mensimaydigan bo‘lib ketdi تَرِغْ قُتُرْدِي *tarïg‘ quturdï* – ekinlar quturdi, ortiq shiddat bilan o‘sdi. Me’yoridan o‘tgan har narsaga ham قُتُرْدِي *quturdï* deyiladi (قُتُرْماقْ. قُتُرُرْ *quturur, quturmaq*).

كُتُرْدِي k ö t û r d i – ko‘tardi اَر يُكْ كُتَرْدِي *er yûk kötûrdi* – kishi yuk ko‘tardi. Xotinlarning yuk (homila) ko‘tarishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (كُتُرْماكْ. كُتُرُرْ *kötûrûr, kötûrmäk*).

Maqolda shunday kelgan:

تِفِي يُكْ كُتُرْسا قَمُغْ يَما كُتُرُرْ

Tewäy yûk kötûrsä
Qamïch yemä kötûrûr

Tuya hamma yukni ko‘targanda, kapkirni ko‘tarishga ham kuchi etadi. Bu so‘z arablarning **(307)** *أَتْبِعِ الْفَرَسَ لِجامَها degan maqoli kabidir.

سُچِرْدِي s û c h i r d i – chuchidi اَچِغْ نانكْ سُچِرْدِي *achïg*[317] *neŋ sûchirdi* – achchiq narsa chuchidi, shirin bo‘ldi (سُچِرْماكْ. سُچِرارْ *sûchirär, sûchirmäk*).

---

* Arabcha maqolning o‘qilishi: *Atbi al-faras lijomaxa*. Tarjimasi: *Toyni ot ketiban qo‘y (ib yubor).*

[317] Hozir jonli tilda ham, adabiyotda ham bu so‘z faqat ikki *-ch* bilan *achchiq* tarzida talaffuz qilinadi. Navoiy asarlarida bu so‘z har ikki variantda ham uchraydi:

Vaqt kamu yo‘l uzunu may *achig‘*,
Usru qatig‘ hol etibdur qatig‘.
(“Xamsa”, “Hayratu-l-abror”. B.68)

قَجُرْدُمْ q a c h u r d u m – qochirdim, haydadim مَنْ آنِي قَجُرْدِي *men anï qachurdum* – men uni qochirdim, men uning esini chiqarib, tumtaraqay qilib qochirdim (قَجُرُرْمَنْ. قَجُرُرْماقْ *qachururmen, qachurmaq).*

كَجُرْدِي k e c h û r d i – kechirdi, o'tkazdi. أُلْ مَنِي سُقْدَنْ كَجُرْدِي *o'l meni suwdan kechûrdi* – u meni suvdan kechirdi, o'tkazdi.

كَجُرْدِي k e c h û r d i – gunohini kechirdi, gunohidan o'tdi بَكْ يازُقِنْ كَجُرْدِي آنِنكْ *beg aniŋ jazuqïn kechûrdi* – shoh uning gunohini kechirdi (كَجُرْماكْ. كَجُرُرْ *kechûrûr, kechûrmäk*).

كُجُرْدِي k ö c h û r d i – ko'chirdi أُلْ آنِي آقدِنْ كُجُرْدِي *o'l anï ewdin köchûrdi* – u uni uydan ko'chirdi.

كُجُرْدِي k ö c h û r d i – ko'chirib yozdi أُلْ بِتِكْ كُجُرْدِي *o'l bitik köchûrdi* – u kitob yozdi. Bir nusxadan ikkinchisiga ko'chirdi. Biror narsani bir joydan ikkinchi joyga ko'chirishga ham shu so'z qo'llanadi.

كُجُرْدِي k ö c h û r d i – ko'chirdi أُلْ كُجُتْ كُجُرْدِي *o'l köchût köchûrdi* – u narsani bir joydan boshqa bir joyga ko'chirdi* (كُجُرُرْ. كُجُرْماكْ *köchûrûr, köchûrmäk).*

تُذُرْدُمْ t o' z u r d u m – to'ydirdim مَنْ آنِي تُذُرْدُمْ *men anï tozurdum* – men uni to'ydirdim. Asli تُذُغُرْدُمْ *tozg'urdum*dir (تُذُرُرْمَنْ. تُذُرْماق *tozururmen, tozurmaq*).

قَذُرْدِي q a z u r d ï – qayirdi أُلْ آنِنكْ بُيِنِنْ قَذُرْدِي *o'l aniŋ bo'ynïn qazurdï* – u uning bo'ynini qayirdi. Buning boshqasi ham shunday.

قَذِرْدِي q a z ï r d ï – qayirdi أُلْ آنِنكْ سُوزِنْ قَذِرْدِي *o'l aniŋ sözin qazïrdi* – u uning so'zini qayirdi (قَذِرْماقْ. قَذِرارْ *qazïrar, qazïrmaq*).

قُدُرْدِي q u d u r d ï – quturdi, oshdi أُلْ بُو اِيشْتا قُدُرْدِي *o'l bu ïshta qudurdï* – u bu ishda quturdi. Qattiq harakat qildi. Harakatni oshirib yubordi (قُدُرْما. قُدُرُرْ *qudurur, qudurmaq*).

كَذُرْدِي k e z û r d ï – kiygizdi أُلْ مَنْكا تُونْ كَذُرْدِي *o'l meŋä ton kezûrdï* – u menga to'n kiygizdi. Boshqalarida ham shunday (كَذُرُرْ. كَذُرْماكْ *kezûrûr, kezûrmäk*).

Uzr demak barchag'a qattig' kelib,
Necha chuchuk so'z desa, *achchig'* kelib.
("Xamsa", "Hayratul abror". B.79).

* Indeksdan kelib chiqilsa, *u ko'chatni bir joydan boshqa joyga ko'chirdi* bo'lishi kerak. (B.I.)

كَزِرْدِي k e z i r d i – so‘ydi أَلْ قويُغْ كَزِرْدِي *ol qojug‘ kezirdi* – u qo‘yni so‘ydi, kesdi; bo‘lak-bo‘lak qildi (كَزِرْمَاكْ. كَزِرْرْ *kezirûr, kezirmäk*).

قَرَرْدِي q a r a r d ï – qoraydi تُونْ قَرَرْدِي to‘n[318] *qarardï* – to‘n (kiyim) qora bo‘ldi. Boshqasi ham shunday (قَرَارْمَاقْ. قَرَارُرْ *qararur, qararmaq*).

قُرِرْدِي q u r ï r d ï: نانكْ قُرِرْدِي *qurïrdi*[319] *neŋ* – narsa qurishga yuz tutdi, quriy boshladi (قُرِيرْ{مَاقْ. قُرِيرُرْ *qurïrur, qurïrmaq*).

قِزَرْدِي q ï z a r d ï: نانكْ قِزَرْدِي *qïzardï neŋ* – narsa qizardi (*qïzarur, qïzarmaq*).

تَزَرْدِي t a z a r d ï: نانكْ تَزَرْدِي *tazardi*[320] *neŋ* – kal bo‘ldi, kal bo‘la boshladi (تَزَرْمَاقْ. تَزَرُرْ *tazarur, tazarmaq*).

تُزَرْدِي t û z ä r d i – tekis bo‘ldi يِيرْ تُزَرْدِي *yer tûzärdi* **(308)** – yer to‘g‘rilandi, tep-tekis qilindi (تُزَرْمَاكْ. تُزَرُرْ *tûzärûr, tûzärm*ak).

كُزِرْدِي k û z ä r d i – kuz bo‘lishga tutindi أُودْ كُزِرْدِي öd *kûzärdi* – vaqt kuzlandi, kuzga aylana boshladi (كُزَرْمَاكْ. كُزِرُرْ *kûzärûr, kûzärmäk).*

بَسُرْدِي b a s u r d ï – تَنكْرِي تاغْ بِرْلا يِيرِكْ بَسُرْدِي *Teŋri tag‘ birlä yerig basurdï* – Xudo erni tog‘lar bilan bostirib qo‘ydi. Og‘ir bir buyum bilan bostirib qo‘yilgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (.بَسُرْمَاقْ بَسُرُرْ *basurur, basurmaq*).

بُسَرْدِي b u s a r d ï – tumanlandi كُوكْ بُسَرْدِي *kök busardï* – osmon tumanlandi. Havoni tuman bosdi (بُسَرْمَاقْ. بُسَارُرْ *busarur, busarmaq*).

---

[318] Hozirgi tilimizda ikki xil shaklda yoziladigan va ikki xil o‘qiladigan *tun* va *to‘n* so‘zlarining har ikkisi bosma nusxada birgina تُونْ shaklida berilgan (Qarang: Devon. II jild. B.63). Qo‘lyozma bilan solishtirgan Basim Atalay ham bu so‘zlarning yozilishini bir xil ko‘rsatib, hech qanday izoh bermagan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.77). Demak, bu so‘z u davrda omonimlardan bo‘lib, so‘ng differentsiatsiya-lashgandir. Qo‘lyozma ham shuni tasdiqlaydi: Qarang: B.307. 14–qator.

[319] قُرِرْدِي *qurïrdï* so‘zini Basim Atalay قُرُرْدِي *qururdï* shaklida bergan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.77). Biz bosma nusxadagicha berdik.

[320] *Toz – kallik*, boshning tuklari tushib ketishi ma’nosidadir. Bu so‘z hozirgi jonli tilda kam qo‘llanadi, *tos* tarzida talaffuz qilinadi.

قِسْرْدِي q ï s u r d ï – qisqartdi أُلْ أُزُنْ نانكْني قِسْرْدِي *o'l uzun neŋni qïsurdï* – u uzun narsani qisqartdi (قِسْرْماقْ .قِسْرُرْ *qïsïrur, qïsïrmaq*)*.

كُسْرْدِي k û s û r d i – kashakladi أُلْ اَتِغْ كُسْرْدِي *o'l atïg' kûsûrdi* – u ot(ning ikki oyog'ini) kashakladi (كُسْرْماكْ .كُسْرُرْ *kûsûrûr, kûsûrmäk*).

بُشْرْدِي b u s h u r d ï – أُلْ مَني بُشْرْدِي *o'l meni bushurdï* – u mening yuragimni siqib yubordi (بُشْرْماقْ .بُشْرُرْ *bushurur, bushurmaq*).

پِشْرْدِي p ï s h u r d ï – pishirdi أُلْ اَتْ پِشْرْدِي *o'l et pïshurdï* – u go'sht pishirdi. Boshqalarga ham shunday (پِشْرْماقْ .پِشْرُرْرْ *pïshurur, pïshurmaq).*

تَشْرْدِي t a s h u r d ï – toshirdi اَتْ اَشِجْ تَشْرْدِي *o't ashïch tashurdï* – olov qozonni toshirib yubordi. O'z o'rnidan toshib chiqqan har bir suyuq narsaga ham bu so'z qo'llanadi (تَشْرْماقْ .تَشْرُرْ *tashurur, tashurmaq).*

تُشْرْدِي t u s h u r d ï – ko'rishtirdi أُلْ مَني سَنْكا تُشْرْدِي *o'l meni seŋä tushurdï* – u men bilan seni ko'rishtirdi (تُشْرْماقْ .{تُشْرُ *tushurur, tushurmaq).*

تُشْرْدِي t û s h û r d i – tushurdi أُلْ اليكْدِنْ يَرْماقْ تُشْرْدِي *o'l elikdin jarmaq tûshûrdi* – qo'lidan tangani tushirib yubordi مَنْ اَنِي اِتِّنْ تُشْرْدُمْ *men anï attïn tûshûrdûm* – men uni otdan (erga) tushirdim, tushirib qo'ydim. *Tûshirmäk* ham shunday (تُشْرْماكْ .تُشْرُرْ *tûshûrûr, tûshûrmäk*).

سَشْرْدِي s a s h u r d ï – farq qildi أُلْ يِنْجوُني جَشْ بِلا سَشْرْدِي *o'l jinjûni chash bilä sashurdï* – u dur bilan feruzani bir-biridan farqladi. Bulardan boshqa gavharlarni ipga tizishda ayirishga ham bu so'z qo'llanadi (سَشْرْماقْ .سَشْرُرْ *sashurur, sashurmaq*).

كُشْرْدِي k û s h ä r d i – toshayozdi كُولْ كُشْرْدِي *köl kûshärdi* – hovuz to'ldi, to'lib toshayozdi (كُشارْماكْ .كُشارُرْ *kûshärûr, kûshärmäk*). She'rda shunday kelgan:

[CXXXVI]

اَلِنْ تُبُوْ يَشَرْدِي
اُرُتْ اُتِنْ يَشُرْدى
كُولْنِكْ سُقِنْ كُشَرْدِي

---

* Qo'lyozmaning 308-betida shunday berilgan.

سِيغِرْ بُقا مُنكُرَشُورْ
Alïn tûbû yashardï
Urut o‘tïn yashurdï
Kölniŋ suwïn kûshardi
Sïg‘ïr buqa mûŋräshûr

Bahorni ta’riflab yozadi: tog‘ cho‘qqilari* ko‘katlar bilan ko‘m-ko‘k bo‘lib yashardi, **(309)** qurigan o‘tlarni yangi o‘tlar qoplab, yashirib yubordi, ko‘llar suvga to‘lib, hatto toshayozdi. Sigir, buqalar sevinishib ma’rashadi. Idish suvi og‘zigacha to‘lib toshayozsa ham كُشْرْدِي *kûshärdi* deyishadi.

بُغْرْدِي b u g‘ a r d ï – kesdi أُلْ يِغاجْ بُغْرْدِي *o‘l yïg‘ach bug‘ardï* – u yog‘och kesdi, yordi (بُغْرُرْ. بُغْرْماقْ *bug‘arur, bug‘armaq*). Bu so‘zning asli بُغْرادِي *bug‘radïdir.*

تُغْرْدِي t o‘ g‘ u r d ï – tug‘di أُراغْتْ أُغْلْ تُغْرْدِي *urag‘ut o‘g‘ul tog‘urdï* – xotin o‘g‘il tug‘di. Hayvonlar tuqqanda bu so‘z ularga nisbatan istiora tariqasida qo‘llanadi (تُغْرُرْ. تُغْرْماقْ *tog‘urur, tog‘urmaq*). Maqolda shunday kelgan:

أَتا أُغْلِي أَتَجْ تُغارْ
Ata o‘g‘lï atach tug‘ar

Ota o‘g‘li xulqda, albatta, otasiga o‘xshaydi**.

تُغْرْدِي t o‘ g‘ u r d ï – g‘azablandi أُلْ مَنْكا تُغْرْدِي *o‘l meŋa tog‘urdï* – u o‘z yo‘lini tashlab, menga qarab shiddat bilan keldi. Biror ishga taassuf (qoidadan tashqari harakat) bilan bir yumushga yo‘nalgan kishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُغْرُرْ. تُغْرْماقْ *tog‘urur, tog‘urmaq*[321]).

---

* Matndan kelib chiqilsa, *tog‘ yonbag‘irlari yoki qirlar* bo‘lishi maqbul (B.I.)

** Bizningcha, *bu otadan o‘g‘il tug‘masmi, ota yo‘lini quvmasmi* maqolining ilk shakli bo‘lsa ajib emas (B.I.)

[321] Bu so‘zning imlosi haqida Basim Atalay izoh bergan, uning fikricha, bosma nusxada تُغْرُرْ. تُغْرْماقْ shaklida berilgan bu so‘z qo‘lyozmada ham shunday ekan. Basim Atalay تُغْرُرْ. تُغْرْماقْ bo‘lishi to‘g‘riroq deb uqtirgan (Qarang: “Devon”, B.Atalay tarjimasi, II jild. B.80).

سَغُرْدِي s a g‘ u r d ï – ichdi اَرْ سُوقْ سَغُرْدِي *er suw sag‘urdï* – odam suv ichdi.

سَغُرْدِي s a g‘ u r d ï – shimdi قُمْ سُوقْ سَغُرْدِي *qum suw sag‘urdï* – qum suvni shimdi, اُلْ قُرُتْ سَغُرْدِي *o‘l qurut sag‘urdï* – u qurut qilish uchun (qatiqning) suvini sirqitdi (bu so‘z qarluqcha).

سَغُرْدِي s a g‘ u r d ï – tufladi اُلْ يُقارُو يارِنْ سَغُرْدِي *o‘l yo‘qaru yerin sag‘urdï* – u osmonga qarab tufladi. Tupugini yuqoriga tupurdi. Barsag‘onlar tilida shundaydir. Boshqalar سُذْتِي *suztï* deydilar (سَغُرْماقْ .سَغُرُرْ *sag‘urur, sag‘urmaq*). Maqolda shunday kelgan:

كُوكْكا سَغُرْسا يُوزْكا تُشُورْ
Kökkä sag‘ursa, yûzgä tûshûr

Osmonga tupursa, yuzga tushar. Bu maqol o‘zidan katta bilan qarshilashish istaganda (og‘irlik, qiyinlik) o‘ziga tushishiga undab aytiladi.

سِغُرْدِي s ï g‘ u r d ï – sig‘dirdi اُلْ اُونُغْ قابْقا سِغُرْدِي *o‘l unug‘ qapqa sïg‘urdï* – u ko‘p unni kichik idish (qop)ga sig‘dirdi. Qattiq siqib bosish bilan joylangan har bir narsaga ham **(310)** bu so‘z qo‘llanadi (سِغُرْماقْ .سِغُرُرْ *sïg‘urur, sïg‘urmaq*).

قُغُرْدِي q o‘ g‘ u r d ï – qovurdi اُلْ تَرِغْ قُغُرْدِي *o‘l tarïg‘ qog‘urdï* – u tariq – bug‘doy qovurdi. Boshqalarga ham shundaydir. Bu so‘zning yumshoq ق li varianti ham bor: قُقُرْدِي *qowurdï* (.قَغُرُرْ قَغُرْماقْ *qag‘urur, qag‘urmaq).*

تَقُرْدِي t e w û r d i[322] اُلْ تَقارِغْ اَقُرْدِي تَقُرْدِي *o‘l tawarïg‘ ewûrdi tewûrdi* – u molni ag‘dardi – to‘ntardi, ostin-ustin qildi اَقُرْدِي *ewûrdi* asosiy so‘zdir تَقُرْدِي *tewûrdi* (ko‘makchi) so‘zdir (تَقُرْماقْ[323] .تَقُرارْ *tewûrär, tewûrmak*).

جَقُرْدِي c h e w û r d i – urib ko‘rdi اَرْ اُقْ جَقُرْدِي *er o‘q chewûrdi* – odam (tirnog‘i uchida) o‘qni urib ko‘rdi. Har bir narsani chap qo‘lning bosh barmog‘i tirnog‘i uchida aylantirishga ham bu so‘z qo‘llanadi.

---

[322] Mahmud Koshg‘ariy izohiga ko‘ra, bu juft fe’lning tarkibidagi o‘zaklarning birin-chisi asosiy, etakchi bo‘lib, ikkinchisi ko‘makchi so‘zdir. Bu misol fe’lida namuna uchun faqat ko‘makchi fe’l olingan.

[323] Basim Atalay bu so‘z haqida izoh bergan. Izohda aniqsizlik bor (Qarang: "Devon" tarjimasi, II jild. B.81).

جَقْرْدِي c h e w û rd i – aylantirdi اُلْ جِغْرِيناَ جَقْرْدِي *o'l chig'rïnï chewûrdi* – u (quduq) chig'irig'ini aylantirdi. Boshqalari ham shunday (جَقْرارْ. جَقْرْماكْ *chewûrär, chewûrmäk*).

سَقْرْدِي s a w u r d ï – sovurdi, shopirdi اَرْ تَرِغْ سَقْرْدِي er tarïg' sawurdï – odam bug'doyni xirmonda shopirdi – sovurdi va tozaladi. Har narsani shamolda sovurish va tozalashga ham bu so'z qo'llanadi (سَقْرْماقْ. سَقْرارْ sawurar, sawurmaq).

قَقْرْدِي q a w u r d ï – qisdi, siqdi بِلازُكْ كُنكْ اَلِكِنْ قَقْرْدِي *biläzûk kûŋ eligin qawurdï* – bilakuzuk kanizakning bilagini siqdi – qisdi. Biron narsani siqadigan har bir narsaga ham bu so'z qo'llanadi[324] (قَقْرارْ. قَقْرْماقْ *qawurar, qawurmaq*).

بُقُرْدِي b u q u r d ï – tushirdi, pastga urdi اُلْ اَتْ تَكِيرِنْدا قَقْرْدِي *o'l at tegirindä buqurdï* – u ot narxini pastga urdi. Har narsani o'z joyidan pastga tushirilishiga ham bu so'z qo'llanadi (بُقُرارْ. بُقُرْماقْ *buqurur, buqurmaq*).

بَقُرْدِي b a q u r d ï – qaratdi[325] اُلْ مَنْكا كِشِي بَقُرْدِي *o'l meŋä kishi baqurdï* – u meni birovga qaratdi (بَقُرارْ. بَقُرْماقْ *baqurur, baqurmaq*).

جِقَرْدِمْ c h ï q a r d ï m – chiqardim مَنْ اَنِي اَقْدَنْ جِقَرْدِمْ *men anï ewdän chïqardïm* – men uni uydan chiqardim. Boshqalarga ham shunday (جِقَرارْ. جِقَرْماقْ *chïqarur, chïqarmaq*).

سِقِرْدِي s ï q ï r d ï – ovoz chiqardi قُشْ سِقِرْدِي *qush sïqïrdï* – qush chug'ur-chug'ur qilib sayradi كِشِي سِقِرْدِي *kishi sïqïrdï* – odam xushtak chaldi (سِقِرارْ. سِقِرْماقْ *sïqïrar, sïqïrmaq*).

قِقِرْدِي q ï q ï r d ï – qichqirdi اَرْ قِقِرْدِي *er qïqïrdï* – odam birovni, biror narsani chaqirayotgandek baland ovoz bilan baqirib chaqirdi, qiyqirdi (قِقِرارْ. قِقِرْماقْ *qïqïrar, qïqïrmaq*). She'rda shunday kelgan:

---

[324] Basim Atalay bu so'zlar bosma va yozma nusxalarda ham قَقْرْدِي *qawurdï,* قَقْرارْ *qawurar* قَقْرْماقْ *qawurmaq* shaklida bo'lsa ham, hozirgi talaffuzga asosan قَقْرَماقْ qawramaq bo'lishi to'g'ri deb ko'rsatgan (Qarang: "Devon" tarjimasi, II jild. B.82). Lekin bu fikrga qo'shilish qiyin.

[325] Bosma nusxada bu gap tarjimasida bir aniqsizlik belgisi bor (Qarang: "Devon". II jild. B.68). Lekin Basim Atalay tarjimasida hech qanday izoh berilmagan (Qarang: "Devon" tarjimasi, II jild. B.38).

[CXXXVII]

قُذى قِقِرِبْ أُغُشْ تِرْدِمْ
يَغي قارو كِرِشْ قُرْدُمْ
تُقُشْ اِچْرا أُرُشْ بِرْدِمْ
اَرَنْ كُورُبْ بَشي تِغْدي

Quzï qïqrïb og‘ush terdim
Yag‘ï qaru kerish qurdum
To‘qush ichrä urush berdim
Erän körûb bashï tïg‘dï

Quyiga qiyqirib qabilamni to‘pladim. Dushmanga qarshi o‘qni kamonga joyladim. Jang maydonida otishdim. **(311)** Mening yigitlarimni ko‘rib, boshini panaga oldi.

تَكُرْدي t e g û r d i – etkizdi, tegdirdi أُلْ مَنْكا بَكْدِنْ سُوزْ تَكُرْدي *o‘l meŋä begin söz tegûrdi* – u menga bekdan so‘z tegizdi. Boshqalardan so‘z tegizishga ham shu so‘z qo‘llanadi (تَكُرْمَاكْ .تَكُرُرْ *tegûrûr, tegûrmäk*).

جُكُرْدي c h ö k û r di – cho‘ktirdi أُلْ بَقي جُكُرْدي *o‘l tewi chökûrdi* – u tuyani cho‘ktirdi. Odamni cho‘kkalatishga ham shu so‘z qo‘llanadi (جُكُرْمَاكْ .جُكُرُرْ *chökûrûr, chökûrmäk*).

كَكِرْدي k e k i r d i – kekirdi اَرْ كَكِرْدي *er kekirdi* – odam (ko‘p eyishdan, qorni to‘yishdan) kekirdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (كَكِرْمَاكْ .كَكِرَارْ *kekirär, kekirmäk*).

كُوكَرْدي k ö k ä r d i – كُوكَرْدي نانكْ *kökärdi neŋ* – narsa ko‘kardi, osmon rangiga kirdi (كُوكَرْمَاكْ .كُوكَرُرْ *kökärûr, kökärmäk*).

كُولَرْدي k ö l ä r d i – كُولَرْدي سُوقْ *kölärdi suw* – ko‘llagan suv, suv to‘planib ko‘lga o‘xshadi, ko‘lga aylandi (كُولَرْمَاكْ .كُولَرُرْ *kölärûr, kölärmäk).*

كُلَرْدي k û l ä r d i – اَتْ كُلَرْدي *at kûlärdi* – ot qorni damlanib shishganlikdan chalqancha yotdi (كُلَرْمَاكْ .كُلَرُرْ *kûlärûr, kûlärmäk*). Maqolda shunday kelgan:

اَرْ أُغْلي مُنْكاذْماسْ. اِتْ أُغْلي كُلَرْماسْ
Er o‘g‘lï muŋazmas, ït o‘g‘lï kûlärmäs

Odam bolasi doim iztirobda qolmaydi, biror tadbir bilan undan qutuladi, it bolasi otdek doimo chalqancha yota olmagani kabi.

تَمُرْدِي t a m u r d i[326] – اَرْ بُرْنِي تَمُرْدِي *er burnï tamurdï* – kishining burni qonadie اَرْ يِغاچْ تُمُرْدِي *r yïg'ach tumurdi** – odam yog'ochni ustunning va shuning kabilarning tubiga o'xshatib yumaloq doira qilib kesdi (تُمُرْ. تُمُرْماقْ tumurur, tumurmaq).

جُمُرْدِي c h o m u r d i – cho'mdirdi, sho'ng'itdi اُلْ اَنِي سُوقْقا جُمُرْدِي *o'l anï suwqa chomurdi*** – u uni suvga cho'mdirdi, sho'ng'itdi, botirdi جُمُرْ. جُمُرْماقْ *chomurur, chomurmaq* yoki جُمُرْ. جُمُرْدِي. جُمُرْماكْ *chömûrmäk, chömûrûr, chömûrdi* ham deyiladi. Bu shakl birinchi shaklga nisbatan chuqurroq cho'ktirish ma'nosidadir.

سِمُرْدِي s i m û r d i – simirdi اُلْ سُوتُكْ سِمُرْدِي *o'l sûtûg simûrdi* – u sutni simirib ichdi. Boshqasi ham shunday (سِمُرْ. سِمُرْماكْ simûrûr, simûrmäk)[327].

سُبُرْدِي s û p û r d i – supurdi اُلْ اَفْ سُبُرْدِي *o'l ew sûpûrdi* – u uy supurdi. Boshqalari ham shunday (سُبُرْ. سُبُرْماكْ *sûpûrûr, sûpûrmäk*).

كَمُرْدِي k e m û r d i – kemirdi اُلْ سُنكُوكْ كَمُرْدِي *o'l söŋûk kemûrdi* – u so'ngak kemirdi (كَمُرْ. كَمُرْماكْ *kemûrûr, kemûrmäk*).

---

[326] Bu so'z yozilishida biz asoslangan nusxada shunday aniqsizlik bo'lib, ya'ni تَمُرْدِي shaklida berilgan. * Bu so'zning ma'nosi DSda *jildchiladi* deb ko'rsatilgan.

* DSda bu so'z *to'mur* shaklida bo'lib, *tamur(di)* so'zi bilan omograf hisoblanmagan.

** Bu so'z Navoiy asarlarida xuddi shunday – *suvga cho'ktirish, g'arq bo'lish* ma'nosida qo'llangan.

G'arq bo'ldi notavon jismim sirishkim bahrida,
Garchi suv necha tirang bo'lsa *cho'murmas* kohni.

(Daryo har qancha chuqur bo'lsa ham, somonni cho'ktirmasligi haqiqat edi. Lekin kuchsizlikda somon qatori ojiz gavdamni ko'z yoshim daryosi cho'ktirdi).

[327] Basim Atalay bu so'zning yozilishi haqida gapirib, qo'lyozmada bu so'z سُمُرْماكْ *simÿrmäk, sÿmÿrmäk* shaklida noaniq yozilganini, سُمُرْماكْ - sÿmÿrmäk to'g'ri deb izoh bergan (Qarang: "Devonu lug'otit turk" tarjimasi, II jild. B.85). Bizda hozirgi jonli tilda bosma nusxada berilganichadir ("Devonu lug'otit turk", II jild. B.70).

تُنَرْدِي t û n ä r d i – qorong‘ilandi تُنَرْدِي يِيرْ *tûnärdi jer* – joy qorong‘ilandi, qorong‘i bo‘ldi. Zamon uchun ham shunday deyiladi, ya’ni vaqtning yoki umrning bir qismi og‘irlashganda bu so‘z vaqtni ifoda etadi (تُنَرُرْ. تُنَرْماكْ *tûnärûr, tûnärmäk*).

ز (z)

تَبُزْدِي t e b û z d i – piching qildi تَبُزْدِي سُوزْ مَنْكا أَلْ *o‘l meŋä söz tebûzdi* **(312)** – u menga piching otdi, ilmoqli qilib so‘zladi (تَبُزُرْ. تَبُزْماكْ *tebûzûr, tebûzmäk*).

تُتُزْدُمْ t u t u z d u m – ishorat qildim مَنْ أنكارْ سُوزْ تُتُزْدُم *men aŋar söz tutuzdum* – men unga so‘zni yoki rioya qilishi kerak bo‘lgan narsani ishorat qildim, uqtirdim (تُتُزُرْ. تُتُزْماقْ *tutuzur, tutuzmaq*).

تَمُزْدِي t a m u z d ï – tomizdi أَلْ سُوڤْ تَمُزْدِي *ol suw tamuzdï* – u suv tomizdi. Boshqalari ham shunday (تَمُزُرْ. تَمُزْماقْ *tamuzur, tamuzmaq*).

كُذَزْدِي k ö z ä z d i – kutdi, saqladi كُذَزْدِي أَلْ مَنْكا *o‘l meŋä közäzdi* – u (narsani) menga saqladi (asradi) كُذَزْدِي أَلْ مَنِي *o‘l meni közäzdi* deyiladi, u meni kutdi ma’nosidadir كُذَزْدِي *közäzdi* bu so‘z “saqlamoq” va “kutmoq” ma’nolarida qo‘llanadi (كُذَازُرْ. كُذَزْماكْ *közäzûr, közäzmäk*). Bu so‘zning asli كُوزْ اَتِي *köz etti*, ya’ni esida tutish uchun ko‘zini bir narsaga, tashladi demakdir. Boshqa bir tilda كُزَتِي *kûzätti* – kuzatdidir. Bu fe’llardagi ز *z* harfi qoidadan tashqaridir. Chunki o‘timsiz fe’llar buyruq oxiriga *r* harfi qo‘shish bilan o‘timli bo‘ladi, *z* qo‘shish bilan emas. Chunonchi, er qachtï gapidagi *qachtï* o‘timsiz fe’ldir. Bu fe’lning o‘timli shakli qachurdïdir. *Ol anï qachurdï* gapidagi kabi. Bu erda o‘timsiz fe’l o‘zakka ر – r orttirish bilan o‘timliga aylangan. اَرْ سُوڤْ كَجْتِي *er suw kechti* gapidagi كَجْتِي *kechti* fe’li ham o‘timsiz fe’ldir. أَلْ أَنِي كَجُرْدِي *o‘l anï kechûrdi* gapida esa كَجُرْدِي *kechûrdi* o‘timlidir, ya’ni aslida o‘timsiz bo‘lgan كَجْتِي *kechti* – o‘tdi fe’li fe’li o‘zakka *r* orttirish bilan o‘timli fe’lga aylangandir سُوڤْ تَمْدِي *suw tamdï* – suv tomdi, مَنِي كُذْتِي *meni közti* – meni kutdi gaplaridagi تَمْدِي *tamdï*, كُذْتِي *közti* o‘timsiz fe’llarining o‘timlisi ham ز – z bilan emas, ر – *r* harfi bilan bo‘lishi qoidaga muvofiq edi[328]. O‘g‘uzlar

---

[328] Bu so‘zning bosma nusxasida bir aniqsizlik belgisi bor (Qarang: “Devonu lug‘otit turk”, III jild. B.71). Basim Atalay buning to‘g‘ri shakli haqida izoh bergan (Qarang: “ Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.87). Bizningcha, shu maqolga ko‘ra, ibora quyidagicha bo‘lishi kerak edi: فكَانَ يَجِبُ

ba'zi so'zlardagi ر – *r* ni ز – *z* ga almashtiradilar. Chunonchi, ular اَلْ تَقْرْ الْدُدْدِي *o'l tawar alduzdi* – uning moli tortib olindi, shilib olindi deydilar. Buning asli اَلْدِي *aldi*dir.

ش (sh)

تَبِشْدِي t e p ï s h d ï – tepishdi اَلْ مَنِكْ بِرْلا تَبِشْدِي *o'l meniŋ birlä tepïshdï* – u men bilan tepishdi (*tepïshur, tepïshmak*).

قَبِشْدِي q a p ï s h d ï – tez oldi اَلْ مَنِكْ بِرْلا تُبِقْ قَبِشْدِي *o'l meniŋ birlä topïq qapïshdi** – u chavgon urish o'yinida to'pni mendan tez oldi, tez o'ynadi. Boshqalari ham shunday (قَبِشْماقْ. قَبِشُورْ *qapïshur, qapïshmaq*).

قُبُشْدِي q o' p u s h d ï – kurashdi اَلْ مَنِكْ بِرْلا قُبُشْدِي *o'l meniŋ birlä qopushdï* – u men bilan tiklanish, tik turishda bahslashdi. Yordamlashishga ham bu so'z qo'llanadi (قُبُشْماقْ. قُبُشُورْ *qopushur,* **(313)** *qopushmaq).*

كُبُشْدِي k ö p û s h d i – silkishdi اَلْ مَنْكا تُونْ كُبُشْدِي *o'l meŋa to'n köpûshdi* – u menga to'n qoqishda yordam berdi, silkitishdi. Bahslashmak ma'nosida ham shu so'z qo'llanadi (كُبُشْماكْ. كُبُشُورْ *köpûshûr, köpûshmäk*).

بِتِشْدِي b i t i s h d i – bitishdi اَلْ مَنْكا بِتِكْ بِتِشْدِي *o'l meŋä bitik bitishdi* – u menga xat bitishda (yozishda) yordam qildi. Bahslashishga ham bu so'z qo'llanadi (بِتِشْماكْ. بِتِشُورْ *bitishûr, bitishmäk*).

بِتِشْتِيلارْ b i t i s h t i l ä r – bitishdilar اُلارْ اِكِى بِتِشْتِيلارْ *o'lar ikki bitishtilär* – ular ikkovlari bitishdilar, ularning har biri boshqasining unga qilgan da'vosini tan oldilar (بِتِشْماكْ. بِتِشُورْ *bitishûr, bitishmäk*).

تُتُشْدِيلارْ t u t u s h d ï l a r – tutishdilar اُلارْ اِكِى تُتُشْدِيلارْ *o'lar ikki tutushdïlar* – ular ikkisi bir-biri bilan tutishdi. Shuningdek, bir narsa boshqa bir narsaga yopishsa ham, shu so'z qo'llanadi (تُتُشُورْ. تُتُشْماقْ *tutushur, tutushmaq*).

تُتُشْدِي t u t u s h d ï – tutishdi اَلْ مَنْكا كِيكْ تُتُشْدِي *o'l meŋä kejik tutushdï* – u menga (ovda) kiyik tutishda yordam berdi. Boshqalari ham shunday. Talashish ma'nosida ham اُلارْ اِكِى تُتُشْدِيلارْ *o'lar ikki*

عَلَى اَلْقِيَاس تَمُرْدِي Arabcha فى قولهم so'zi فقولهم tarzida xato yozilgan (Qarang: "Devonu lug'otit turk". B.312).

* DSda bu gapni *U men bilan chavgon o'ynadi* deb tarjima qilganlar.

tutushdïlar – ular ikkovi talashdilar deydilar. Birinchi mazmun asoslidir (تُتُشْماقْ .تُتُشُورْ *tutushur, tutushmaq*).

تِتِشْدي t i t i s h d i – titishdi أُلْ مَنْكا يُونكْ تِتِشْدي *o'l meŋä jûŋ titishdi* – u menga (qo'l bilan) yung titishda yordam berdi. Tortishish, talashish uchun ham bu so'z qo'llanadi. Bir-birining to'nini tortishga, yirtishga ham bu so'z qo'llanadi (تِتِشْماكْ .تِتِشُورْ *titishûr, titishmäk*). Maqolda shunday kelgan:

سُكُشُبْ أُرُشُورْ. أُتْرا تُونْ تِتِشُورْ
Sökûshûb urushur, o'tra to'n titishûr

So'kinishdan urishish boshlanadi*, o'rtada to'n yirtiladi.

Bu maqol (odamlarni) so'kishdan qaytarishga undab aytiladi.

سَتِشْدي s a t ï s h d ï – sotishdi أُلْ مَنْكا تَقارْ سَتِشْدي *o'l meŋä tawar satïshdï* – u menga tovar sotishda yordam berdi. Bahslashishga ham bu so'z qo'llanadi (سَتِشْماقْ .سَتِشُورْ *satïshur, satïshmaq*).

قَتِشْدي q a t ï s h d ï – أُلْ مَنِكْ بِرْلا تَلْقانْقا ياغْ قَتِشْدي *o'l meniŋ birlä talqanqa*[329] *jag' qatïshdï* – u men bilan tolqonga yog' surtishdi. Bahslashishga ham bu so'z qo'llanadi (قَتِشْماقْ .قَتِشُورْ *qatïshur, qatïshmaq*).

كَتِشْدي k e t i s h d i[330] أُلارْ بِيرْ اِكِنْدِيدِنْ كَتِشْدي *o'lar bir ikkindidin ketishdi* – ular (ikki do'st) bir-biridan ayrilishdi (كَتِشْماكْ .كَتِشُورْ *ketishûr, ketishmäk*). **(314)** She'rda shunday kelgan:

[CXXXVIII]

يَرَغْ بُلُبْ يَغْشْدي
اِرْتُقْلُقْنْ سُكُشْدي

---

* Bizningcha, *urishishdan avval so'kishish boshlanadi* bo'lsa kerak (H.B.)

[329] *Tolqon* – unni suvga qorib tovada pishiriladigan bir xil ovqat (qovurilgan don-dunlar maydalanishidan tayyorlangan emak). Shuning uchun ham bu gapni "U talqonga men bilan birga yog' aralashtirdi", deb tarjima qilish to'g'ridir (B.I.)

[330] كَتِشْدي so'zning imlosi haqida Basim Atalay izoh bergan (II jild. B.90). Biz bosma nusxadagicha oldik. Qo'lyozmada كَتِشُورْ dir (B.313).

قُلْنْ قَبُبْ كَتِشْدِي
سُرْدا([331]) مَنِڭْ قويمى

Yarag‘ bo‘lub yag‘ushdï
Artuqluqun sökûshdi
Qulun qapub ketishdi
Sûrdi meniŋ qo‘yïmï*

Vaqt topib dushmanlik qildi. O‘rtoq bo‘laturib so‘kishdi. Qulunlarni o‘g‘irlab, mendan ayrildi. Qo‘ylarimni haydab ketdi (Foydalanib, so‘ng bir qancha narsalarni undan yashirgan sherigi haqida aytadi: u vaqt topib mening toyimni o‘g‘irlab ketdi, sherik-likni[332] buzdi. Qo‘ylarimni haydab ketdi, mendan ayrildi).

لِقْنْ. l ï q ï n, l i k i n – birga, bilan ma’nosidagi kelishik qo‘shimchalarining ikki xil variantidir. Bular yuqoridagicha *-i* bilan ham, *-u* bilan: لُقُنْ، لُكُنْ *luqun, lûkûn* tarzida kelishi ham mumkin. Ba’zi joylarda bu qo‘shimcha arabcha boyi ilsoq[333] vazifasini bajaradi. Chunonchi بِلِكِنْ اُلْغُلْقا تَكْدِمْ *bilikin** ulug‘luqqa *tegdim* – bilik, ilm, aql vositasi bilan yuqori martabaga erishdim

---

[331] سُرْدا so‘zi haqida bosma nusxada bir aniqsizlik belgisi bor. Basim Atalay buning to‘g‘risi سُرْدِي deb to‘g‘ri izoh bergan (Qarang: “Devon”, B.Atalay tarjimasi. B.90). Qo‘lyozmaning 314 betida ham shunday سردا dir.

* *Qo‘y* so‘zi XI asr dialektlarida ikki xil: قوى - *qo‘y* قون - *qo‘n* tarzida talaffuz qilingan. Ko‘pchilik qabilalar bu so‘zni *qoj* shaklida, ba’zi qabilalar qo‘n shaklida qo‘llaganlar. Bu so‘z S.E.Malov asarida nima sababdandir yanglish shakllar bilan berilgan, unda qoj, qoip, qojup shakllarida ko‘rsatilgan (Qarang: Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. S.13). Bu yerda prof. S.E.Malov har uch shaklni ham “ovtsa” deb izohlagan. Bu so‘z haqida O‘rxun yodgorliklarida ham aniqsizlik bor. O‘rxun yodgorliklari ustida ishlagan olimlar Padlov, Jildsen, Melioranskiy, Najib Osimbek ba’zan qo‘l, ba’zan quyon deb taxmin qilganlar va aniqlay olmaganlar.

Devonda *qo‘y* so‘zi uch ma’noda: *qo‘y, qo‘ltiq, vodiydagi qarorgoh* ma’nolarida izohlan-gan. Yuqoridagi xato va aniqsizliklar bu so‘zning ana shu uch ma’nosidan xabarsizlik natijasida yuzaga kelgan.

[332] Bu so‘zning arabcha matnida bir oz xato bor (Qarang: “Devonu lug‘otit turk”, II jild. B.90).

[333] Bu qo‘shimcha arab tilida ilsoq, musobaqat, muqobola kabi qator vazifalarni bajaradi. *Ilsoq* – bog‘lovchi, yopishtiruvchi, vositachi ma’nosini anglatadi.

degandagi لِكِنْ *likin* kabi. Yana bir misol:اَنْكُولُكُنْ كَلْ. ايشِزْلِكِنْ كَلْمَا *ezgûlûkûn*** *kel, esizlikin kelmä* – yaxshilik bilan kel, yomonlik bilan kelma iborasidagi اِذْ كُولِكِنْ so'zlari kabi.

Bu so'zlarda ق – *q* asosdir. ك – *k* faqat yumshoq so'zlarda ق – *q* o'rniga almashib keladi. Men bu haqda yuqorida bayon qilganman. لِقِنْ *lïqïn* لِكِنْ *likin* shakllari quyidagicha: o'rtasi *-u* li so'zlardan so'ng kelsa, *luqun, lûkûn* tarzida, o'rtasi *-i* li yoki sukunli so'zlardan keyin kelsa, *lïqïn, likin* tarzida qo'llanadi.

بِچِشْدِي b ï c h ï s h d ï: اُلْ مَنِكْ بِرْلا يِغاجْ بِچِشْدِي *o'l meniŋ birlä jïg'ach bïchïshdï* – u men bilan yog'och kesishda bahslashdi. Boshqalari ham shunday. Yordamlashishi uchun ham bu so'z qo'llanadi (بِچِشْماقْ .بِچِشُورْ *bïchïshur, bïchïshmaq*). Ikki kishi bir-biridan ayrilib ketishiga ham bu so'z qo'llanadi.

سُجُشْدِي s û c h û s h d i: سُجُشْدِي نانكْ *sûchûshdi neŋ* – narsa chuchidi, shirin bo'ldi (سُجُشْماكْ .سُجُشُورْ *sûchishûr, sûchishmäk*).

سَجِشْدِي s e c h i s h d i – sochishti سَجِشْدِي يُرْماقْ مَنْكا اُلْ *o'l meŋä jarmaq sechishdi* – u menga tanga sochishda yordam berdi. Boshqasi uchun ham shunday. Bahslashish, tortishish uchun ham bu so'z qo'llanadi (سَجِشْماكْ .سَجِشُورْ *sechishûr, sechishmäk*).

سُجُشْدِي s o' c h u s h d ï – cho'chishdi, sakrashdi[334] اَتْ لارْ قَمُغْ سُجُشْدِي *atlar qamug' so'chushdï* – otlarning hammasi sakrashdi, cho'chib irg'ib tushishdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (سُجُشْماقْ .سُجُشُورْ *sochushur, sochushmaq*).

---

* XI asr tilida *yaxshi* ma'nosida *yaxshi* va *ezgu* so'zlari sinonim sifatida qo'llangan. Bizga yaxshi so'zi to'la holda etib kelgan bo'lsa ham, *ezgu* so'zi kam qo'llanadigan so'zlar qatoriga kirgan. Shu bilan birga bu so'zning talaffuzida ham ayrim shevalvrda o'zgarish yuzaga kelgan: bu so'z hozirgi jonli tilda egi shaklida ham uchraydi. Chunonchi, *ezgulikning kechi yo'q* kabi.

** Bu misolda so'z negizidagi qo'shimcha *-ik* ka *-in* vosita kelishigi qo'shilgan va -likin ga o'xshab qolgan (B.I.)

[334] Bu so'zning arabcha tarjimasi bosma nusxada سُجُشْدِي tarzida berilib, yonida aniqsizlik belgisi qo'yilgan (Qarang: "Devonu lug'otit turk", II jild. B.74). Bu haqda Basim Atalay izoh bergan (II jild. B.92). Tarjima ustida ishlagan *Kilisli Bey* وثب ekanligini aniqlaganini ko'rsatgan. Biz ham وثب so'zining tarjimasini berdik.

قَچِشْتِي q a c h ï s h t ï – qochishdi ألارْ بيرْ بيرْدِنْ قَچِشْتِي *o'lar bir-birdin qachïshtï* – ular bir-biridan qochishdi* (قَچِشُورْ. قَچِشْماقْ *qachïshur, qachïshmaq*).

قُجُشْدِي q o' c h u s h d ï – quchoqlashdi أنْ مَنِكْ برلا سُوقْ قُجُشْدِي *o'l menïŋ birlä qochushdï* – u men bilan quchoqlashdi (قُجُشُورْ. قُجُشْماقْ *qochushur, qochushmaq).*

كَچِشْتِي k e c h i s h t i – kechishdi أنْ مَنِكْ برلا سُوقْ كَچِشْتِي *o'l menïŋ birlä suv kechishti* – u men bilan suv kechishda bahslashdi **(315)** (كَچِشُورْ. كَچِشْماكْ *kechishûr, kechishmäk*).

كُجَشْدِي k û c h ä s h d i – talashishdi أنْ اكِي تَڤارْ كُجَشْدِي *o'lar ikki tawar kûchäshdi*[335] – ular ikkisi mol talashdi, birov molini talab olishda bahslashishdi. Yordamlashishga ham bu so'z qo'llanadi (كُجَشُورْ. كُجَشْماكْ *kûchäshûr, kûchäshmäk*).

بُذْشْدِي b u z û s h d i – buzishdi أغْلانْ بُذْشْدِي *og'lan buzûshdi* – bolalar o'yin (raqs)da urishdi (بُذْشُورْ. بُذْشْماكْ *buzûshûr, buzûshmäk*).

بُذْشْدِي نانكْ b u z u s h d ï n e ŋ – narsa ajraldi. O'tirganda ikki oyoq bir-biridan ajralgani kabi ayrildi (بُذْشُورْ. بُذْشْماقْ *buzushur, buzushmaq).*

تِذِشْدِي t ï z ï s h d ï – tiyishdi أنارْ بيرْ بيرِكْ تِذِشْدِي *o'lar bir-birig tïzïshdï* – ular bir-birini bir narsadan tiyishdi, qaytarishdi (تِذِشُورْ. تِذِشْماقْ *tïzïshur, tïzïshmaq*).

قَدِشْدِي q a d ï s h d ï – choklashdi[336] أنْ مَنْكا تُونْ قَدِشْدِي *o'l meŋä ton qadïshdï* – u menga to'nni ko'klashda, siyrak-siyrak qilib choklashda yordam berdi. U bir turli tikishdir (قَدِشُورْ. قَدِشْماقْ *qadïshur***, *qadïshmaq*). Bahslashish uchun ham bu so'z qo'llanadi.

قِدِشْدِي q ï d ï s h d ï – jiyak tikishdi أنْ مَنْكا بُرْكْ قِدِشْدِي *o'l meŋä börk qïdïshdï* – u menga do'ppi jiyagini tikishda yordam berdi.

---

* Bu gapni *ular bittalab qochishdi* deb berilishi aniqroqdir, deb hisoblaymiz (B.I.)

[335] Bu so'z kuch so'zidan olingandir. Kuchushdi ning asl tarjimasi *kuch ko'rsatishdi, zo'ravonlik qilishdi* demakdir.

[336] Bu so'zning arabcha tarjimasi اعانني فى شمر حه الثوب tarzida berilgan (Qarang: "Devonu lug'otit turk", II jild. B.75). Biz اعانني فى شمرجه الثوب tarzida tuzatib o'qidik.

** Qo'lyozmada قدشور so'zi yo'q (B.316).

To‘garak hoshiyalik har narsaning (ko‘ylak yoki to‘n jiyagi) tikishga yordam berishga ham bu so‘z qo‘llanadi (قِدِشْماقْ. قِدِشُورْ *qïdïshur, qïdïshmaq*).

قُدُشْدِي q o‘ d u sh d ï – ishonishdi اُلارْ بِيرْ بِيرْكا ايشْ قُدُشْدِي *o‘lar bir-birgä ïsh qodushdï* – ular bir-biriga tashlab qo‘yishdi, bir-biriga suyanishdi, ishonishdi (قُدُشُورْ. قُدُشْماقْ *qodushur, qodushmaq*).

كُدُشْدِي k û d û sh d i – kutishdi, poylashdi اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ كُدُشْدِي *o‘lar bir-birig kûdûshdi*[337] – ularning har biri bir-birini, hamrohini kutishdi (كُدُشُورْ. كُدُشْماكْ kûdûshûr, kûdûshmäk).

بَرِشْدِي b a r ï s h d ï – borishdi اُلارْ بِيرْ بِيرْكا بَرِشْدِي *o‘lar bir-birgä barïshdï* – ularning har biri bir-birinikiga borishdi. Bu so‘z borishda bir-biriga yordam qildi va bir-biri bilan bahslashishdi ma’nosida ham qo‘llanadi (بَرِشُورْ. بَرِشْماقْ *barïshur, barïshmaq*).

بُرُشْدِي b u r u sh d ï – burib tikishga yordam berdi اُلْ مِنْكا بُرْما بُرُشْدِي *o‘l meŋä burma burushdï* – u menga og‘ni burib tikishda yordam berdi. Og‘zi to‘garak ko‘n xalta va boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (بُرُشُورْ. بُرُشْماقْ *burushur, burushmaq*).

بُرُشْدِي b u r u sh d ï – بُرُشْدِي نانكْ *neŋ burushdï* – narsa burishdi. Bu yuzi qattiqlik, badbasharalik degan mazmunga tengdir **(316)** (بُرُشُورْ. بُرُشْماقْ *burushur, burushmaq*).

بِرِشْدِي b e r i s h d i – berishdi اُلارْ بِيرْ بِيرْكا قِيزْ بِرِشْدِي *o‘lar bir-birgä qïz berishdi* – ular bir-biriga qiz berishdi. Ikki kishi bir-biriga narsa tortiq qilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (بِرِشُورْ. بِرِشْماكْ *berishûr, berishmäk*[338]).

تُرُشْدِي t u r u sh d ï – xafalashdi كِچِكْ اُلُغْ بِرْلا تُرُشْدِي *kichik ulug‘ birlä turushdï* – kichik katta bilan tortishdi, xusumatga borishdi (تُرُشُورْ. تُرُشْماقْ turushur, turushmaq).

Maqolda shunday kelgan:

---

[337] Hozirgi zamon tilida kudushdi so‘zi kutishdi tarzida, *-d* tovushi *-t* ga o‘tgan holda qo‘llanadi. Bu holat Navoiy tilida ham uchraydi. *O‘ldirmoq* so‘zi Navoiyda, asosan, *o‘lturmoq* tarzida, ba’zan *o‘ldurmaq* tarzida uchraydi:

Kimsa o‘lukni yana *o‘lturmadi.*
Tutulg‘onlar qilib jonini taslim,
Qutulg‘onlarni har dam *o‘ldurub* bim.

[338] Bu so‘z yozma nusxada بُرُشْماكْ bÿrÿshmäk tarzida berilgani haqida Basim Atalay izoh bergan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk”, II jild. B.94). Bosma nusxada xato yozilgan (Qarang: Qo‘lyozma. B.317).

كِچِك اُلغقا تُرُشماس. قِرغُوى سنكُقُرقا قَرشماس

Kichik ulug‘qa turushmas, qïrg‘uj soŋqurqa qarïshmas.

Kichik chaqqon, shijoatli bo‘lsa ham, katta bilan olishishga qudratsizdir. Chunki kattaning hiyla va ziyrakligi bor. Shunga o‘xshash qirg‘iy shunqorga teng kelmas.

تِرَشْدي t i r ä s h d i – talashdi اُلْ مَنِك بِرْلا تِرَشْدي *o‘l meniŋ birlä tiräshdi*[339] – u men bilan qattiq xusumatlashdi. Bir narsani tiklash, darvoza orqasiga tirgak qo‘yib mahkamlash kabi. ishda yordam berishga ham shu so‘z qo‘llanadi (تِرَشْماك. تِرَشُورْ *tiräshûr, tiräshmäk*).

تُرُشْدي t û r û s h d i – taxlashdi اُلْ مَنْكا بِتِكْ تُرُشْدي *o‘l meŋä bitik tûrûshdi* – u menga kitob taxlashda yordam berdi. Boshqalari ham shunday (تُرُشْماكْ. تُرُشُورْ tûrûshûr, tûrûshmäk). Bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi.

تِرِشْدي t e r i s h d i – terishdi اُلْ مَنْكا يِمشْ تِرِشْدي *o‘l meŋä jemish terishdi* – u menga meva terishdi. Boshqasi ham shunday. Har bir narsani terish va to‘plashga ham bu so‘z qo‘llanadi (تِرِشْماكْ. تِرِشُورْ *terishûr, terishmäk*). Bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi.

تِرَشْدي t i r ä s h d i – tiradi يِلْقِي تُيغِنْ تِرَشْدي jïlqï tujag‘ïn tiräshdi – yilqi yurish qiyinligidan oyog‘ini tiradi, yurishdan to‘xtadi (تِرَشْماكْ. تِرَشُورْ *tiräshûr, tiräshmäk*).

سَرِشْدي s a r ï s h d ï – o‘rashishdi (ipni, sallani) اُلْ مَنْكا سُقْلُقْ سَرِشْدي *o‘l meŋä suwluq sarïshdï* – salla o‘rashda u menga yordam berdi. Boshqalari ham shunday. *Janjallashdi, bahslashdi* ma’nosida ham bu so‘z qo‘llanadi (سَرِشْماقْ. سَرِشُورْ *sarïshur, sarïshmaq*).

سُرُشْدي s o‘ r u s h d ï – so‘rdi, shimdi تُونْ تارِكْ سُرُشْدي *to‘n terig sorushdï* – to‘nning har qismi, hamma eri terni so‘rdi, shimdi (سُرُشْماقْ. سُرُشُورْ *so‘rushur, sorushmaq*).

---

[339] Bosma nusxada bu yerda bir aniqsizlik belgisi bor. Basim Atalay bu yerda aniqsizlik yo‘q deb izoh bergan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi. B.95). Haqiqatda Basim Atalay ko‘rsatganicha, تشد so‘zi لزاز ning sifati bo‘lsa, bu yerda nuqson bor. Chunki bu holda sifat mufrad emas, jumla bo‘lib qoladi, *turishdi* bo‘lishi kerakdir.

سُرِشْدي s o‘ r ï s h d ï – surbet bo‘ldi سُرُشْدي بُوزي اَنِكْ anïŋ jûzi sorïshdï – uning yuzi burishdi, surbet bo‘ldi (سُرُشْماقْ. سُرُشُورْ *surïshur, surïshmaq*).

سِرِشْدي s ï r ï s h d ï – to‘qishdi, bosishdi سِرِشْدي اناسِنكا قِيزْ qïz anasïŋa kiziz sïrïshdï – qiz onasiga **(317)** kigiz to‘qishda, kiyiz bosishda yordam berdi. Bu turkmanlarning saroy mahkamalari va boshqalarning o‘rovi – chodirini tikish kabidir (سِرِشْماقْ. سِرِشُورْ *sïrïshur, sïrïshmaq*).

سُرُشْدي s û r û s h d i – chopishdi سُرُشْدي بِرلا اَذْغِرْ قِسْراقْ azg‘ïr qïsraq birlä sûrûshdi – ayg‘ir qisir baytalni tishlab o‘ynashdi. Bu ayg‘irning baytalga irg‘ish istaganida bo‘ladi.

سُرُشْدي s û r û s h d ï – olishdi, ta’qib etdi سُرُشْدي بِرْلا مَنِكْ اُلْ o‘l meniŋ birlä sûrûshdï – u meni ta’qib etdi, men bilan olishdi (سُرُشْماكْ. سُرُشُورْ *sûrûshûr, sûrûshmäk*).

سُرُشْدي s ö r û s h d ï – surushdi سُرُشْدي اَلِمِنْ اَنْدا اُلْ o‘l anda alïmïn sörûshdï – u uning ustidagi qarzini, oladiganini surushdi (سُرُشْماكْ. سُرُشُورْ *sörûshûr, sörûshmäk*).

قَرِشْتي q a r ï s h t ï – qamashdi بُرِي تِشي قَرِشْتي böri tishi qarïshtï – (chiya) bo‘rining tishi qamashdi. Bu uning ovqat emaydigan kunla-rida tishlarining girih bo‘lishidir. Chunki bo‘ri oyda bir hafta ovqat emaydi. Bu kunlarda u shamoldan foydalanib kun kechiradi.

تُنْ كُنْ بِرْلا قَرِشْدى *tûn kûn birlä qarïshdï* – tun kun bilan qarshilashdi. She’rda shunday kelgan:

[CXXXIX]

ياىْ قِشْ بِلا قَرِشْتي
ارْدَمْ ياسِنْ قَرِشْتي
جَرِكْ تُتُبْ كُرُشْتي
اُقْتاغَلى اُتْرُشُورْ

Yay qïsh bilä qarïshtï
Erdäm yasïn qurïshtï[340]
Cherig tutub körûshti

---

[340] Bu so‘z haqidagi Basim Atalay izohiga ko‘ra, كُرُشْتي yozma nusxada كَرِشْدىkerishdi ekan. Uning fikricha, كُرَشْتي kyräshti bo‘lishi to‘g‘ridir (Q. “Devon” B.Atalay tarjimasi, II jild. B.97).

Yoz bilan qish qarshilashdi va talashdi, har biri maqtanish kamonining ipini tarang qilib tortishdi. Ular bir-biriga qarshi urushda qo‘shin tortib, bir-birini o‘q bilan otishga yaqinlashdi. Har biri hunar, san’at yoyini qurishdi (o‘z hunarini ko‘rsatishga kirishdi). Saf tortishib o‘q otishda (bir-biridan) o‘tkazishdi.

قَرِشْتِيلارْ q a r ï s h t ï l a r – qarshilashdilar اِكِى بِكْلارْ قَرِشْتِيلارْ *ikki beglär qarïshtïlar* – ikki bek qarshilashdi va bir-birini o‘ldirishdi اُلْ مَنْكا يُولْدا قَرِشْتِي o‘l meŋä jolda qarïshtï – u menga yo‘lda yo‘liqdi (قَرِشُورْ. قَرِشْماقْ *qarïshur, qarïshmaq*).

قُرُشْتِي q u r u s h t ï: اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا قَرِشْتِي *o‘l meniŋ birla jä qurushtï* – u men bilan yoy tortishda bahslashdi. Yordamlashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (قُرُشُورْ. قُرُشْماقْ *qurushur, qurushmaq*).

قُرُشْدِي q u r u s h d ï – quridi اَتْماكْ قَمُغْ قُرُشْدِي *etmäk qamug‘ qurushdï* – non butun quridi, butunlay hamma eri quridi. Boshqalari ham shunday (قُرُشُورْ. قُرُشْماقْ *qurushur, qurushmaq*).

قُرْشْتِي q o‘ r ï s h t ï – qo‘rishdi, saqlashdi, poylashdi اُلْ مَنْكا قُرِغْ قُرْشْتِي *o‘l meŋä qorïg‘ qorïshtï* – u qo‘riladigan, saqlanadigan erni qo‘rishda menga yordam berdi, qo‘rishdi[341].

قِرِشْدِي q ï r ï s h d ï – qirishdi اُلْ مَنْكا يِرْ قُرِشْتِي *o‘l meŋä yer qïrïshdï* – u menga er qirishda yordam berdi. **(318)** Boshqalari ham shunday. Er qirishda bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (قُرِشُورْ. قُرِشْماقْ *qïrïshur, qïrïshmaq*)

كَرِشْدِي k e r i s h d i – kerishdi, cho‘zishdi اُلْ مَنْكا يِبْ كَرِشْدِي *o‘l meŋä yip kerishdi* – u menga ip-arqon cho‘zishda yordam berdi. Boshqalari ham shunday. Bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (كَرِشُورْ. كَرِشْماكْ *kerishûr, kerishmäk*).

كَرِشْدِي k e r i s h d i – urishdi, janjallashdi اُلْ اَنِكْ بِرْلا كَرِشْدِي *o‘l aniŋ birlä kerishdi*[342] – u bilan bir narsa (xususida) janjallashdi, urishdi (كَرِشُورْ. كَرِشْماكْ *kerishûr, kerishmäk*).

---

[341] Basim Atalay bu fe’lning muzori va masdar shakllari qo‘lyozmada yo‘q bo‘lgani holda, o‘zi orttirganini ko‘rsatgan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.98).

[342] Bosma nusxada bu gap ikki qayta takrorlangan. Turkiy matn tamoman bir xil bo‘lgani, arabcha tarjimada va ma’noda yo‘qligi uchun ortiqcha hisobladik. Basim Atalayda ham tushirilib qoldirilgan (II jild. B.99). Demak, bu

كُرُشْدِي k ö r û s h d i – ko‘rishdi أُلْ مَنِڭْ بِرْلا كُرُشْدِي *o‘l menің birlä körûshdi* – u men bilan ko‘zma-ko‘z ko‘rishdi. Bir-birini ko‘rgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (كُرُشُورْ. كُرُشْماڭْ *körûshûr, körûshmäk*).

كُرَشْدِي k û r ä s h d i – kurashdi أُلْ مَنْكا قارْ كُرَشْدِي *o‘l meŋä qar kûräshdi* – menga qor kurashda yordam berdi. Boshqalari ham shunday. Bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (كُرَشُورْ. كُرَشْماڭْ *kûräshûr, kûräshmäk*).

كِرِشْدِي k i r i s h d i – kirishdi أُلْ مَنِڭْ بِرْلا اشقا كِرِشْدِي *o‘l menің birlä ïshqa kirishdi* – u men bilan birga ishga kirishda bahslashdi. Boshqalari ham shunday (كِرِشُورْ. كِرِشْماڭْ *kirishûr, kirishmäk*).

بَزَشْدِي b e z ä s h d i – yasashdi, bezashdi أُلْ مَنْكا بَزَكْ بَزَشْدِي *o‘l meŋä bezäk bezäshdi* – u menga bir narsaning naqshini qilishda yordam berdi. Bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (بَزَشُورْ. بَزَشْماڭْ *bezäshûr, bezäshmäk*).

بُزُشْدِي b u z u s h d ï – buzishdi أُلْ مَنْكا اَڤْ بُزُشْدِي *o‘l meŋä ew buzushdï* – u menga uy buzishda yordam berdi. Bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (بُزُشُورْ. بُزُشْماڭْ *buzushur, buzushmak*).

تَزِشْدِي t e z i s h d i: اُلارْ اِكِي تَزِشْدِي o‘lar ikki tezishdi – ular ikkovi ham qochishib ketishdi (تَزِشُورْ.تَزِشْماڭْ *tezishûr, tezishmäk*).

تُزُشْدِي t û z û s h d i – tekislashdi, to‘g‘rilashdi أُلْ مَنْكا يِيرْ تُزُشْدِي *o‘l meŋä yer tûzûshdi*[343] – u menga er tekislashda, to‘g‘rilashda yordam qildi. Boshqasi ham shunday. Bahslashishga ham shu so‘z qo‘llanadi (تُزَشُور. تُزَشْماڭْ *tûzäshur, tûzäshmäk*).

تِزِشْدِي t i z i s h d i – tizishdi أُلْ مَنِڭْ بِرْلا يِنْجُو تِزِشْدِي *o‘l menің birlä jinǰû tizishdi* – u men bilan marvarid tizishda, she’r tuzishda va boshqalarda bahslashdi. Yordamlashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (تِزِشُور. تِزِشْماڭْ *tizishûr, tizishmäk*).

---

gap qo‘lyozmada ham yo‘q bo‘lib, bosma nusxada yanglish ravishda takrorlangan.

[343] Basim Atalay تُزُشُورْ tÿzÿshÿr so‘zi haqida izoh beradi. Uningcha, qo‘lyozmada ham, bosma nusxada ham تُزُشْماڭْ، تُزُشُور. تُزُشْدِي shaklida berilishi xatodir, bularning hammasi ham تُزُرْدِي bo‘lishi kerak emish (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.100). Bizning fikrimizcha, bu izohning bir jildoni, ya’ni har uch shaklning bir xil bo‘lishi to‘g‘ri. Bu qoida bu yerda buzilgan. Ammo har uch shaklning تُزَشْدِي *tÿzäshdi* bo‘ladi, degan fikriga qo‘shilib bo‘lmaydi. Chunki shu fe’l III jild 101-betda تُزُلْدِي، تُزُلْمَكْ. تَتُزَلْ tarzida berilgan. Demak, تُزُشْماڭْ. تُزُشُرْ *tÿzÿshÿr, tÿzÿshmäk* tarzida bo‘lishi kerak.

قَزِشْدِي q a z ï s h d ï – qazishdi أَلْ مَنْكا پِيرْ قَزِشْدِي *o'l meŋä yer qazïshdï* – u menga yer qazishda yordam berdi. Boshqasi ham shunday. Bahslashishga ham bu so'z qo'llanadi (قَزِشْماقْ .قَزِشُورْ qazïshur, qazïshmaq).

كَزِشْدِي k e z i s h d i[344] – aylanishdi, tavof qilishdi أَلْ مَنْكا پِيرْ كَزِشْدِي *o'l meŋä yer kezishdi* – u er ustini aylanib chiqishda men bilan bahslashdi, to'g'risi – u men bilan erni aylanib chiqishda bahslashdi (كَزِشُور .كَزِشْماكْ *kezishûr, kezishmäk*).

كُزَشْتِي k û z ä s h t i – o'tni ravon yondirishga yordam berdi أَلْ مَنْكا أُوتْ كُزَشْتِي *o'l meŋä o't kûzäshti* **(319)** – u menga o'tni ravon yondirishga yordam berdi[345]. Bahslashish uchun ham bu so'z qo'llanadi (كُزَشُورْ .كُزَشْماكْ *kûzäshûr, kûzäshmäk*).

بَسِشْدِي b a s ï s h d ï – bosishdi (kiyiz, namat ishlashdi) أَلْ مَنْكا أُيما بَسِشْدِي *o'l meŋä o'yma*[346] *basïshdï* – u menga o'yma (turkman namati) bosishda – bosib ishlashda yordam berdi. To'zg'oq holatini qoldir-maguncha bosilib mahkamlangan narsaga ham bu so'z qo'llanadi (بَسِشُور .بَسِشْماقْ *basïshur, basïshmaq*).

بُسُشْدِي p u s u s h d ï – pistirma qo'yishdi بَكْلارْ بُسُشْدِي beglär pusushdi[347] – beklar bir-biriga qarshi pistirma qurishdi (.بُسُشُور بُسُشْماقْ *pusushur, pusushmaq*).

---

[344] Hozir *yurmoq* ma'nosida qo'llanuvchi kezmoq so'zining o'zagi shundandir. Lekin hozir u vaqtda qo'llanganicha maxsus erni aylanib chiqilishigina emas, umuman, *yurmoq* mazmunidadir. Bu so'zning ma'no chegarasi hozirgi tilda ancha kengaygan.

[345] Hozir bu so'z *oxir bo'ldi, oxiri bo'ldi, tamom bo'ldi* ma'nosida qo'llanadi. Chunonchi, *qovunni kuzadik* "hammasini olib tamom qildik" demakdir. Budakov *supurish* deb izohlagan. Bu gapni hozirgi jonli til asosida *olovni kosov bilan jo'natib yuborishga yordam berdi* tarzida berish mumkin. Chunki jonli tilda *o'choqning olovi jo'nashib ketdi, o'choqdagi o'tni jo'nashtirib yubordim* deyiladi. "Sulton Ali Mirza olov jo'nashtirib o'lturar edi" (A.Qodiriy, "Mehrobdan chayon". T., 1929. B.213). Demak, *ko'zadi* – kosov vositasi bilan jo'nashtirdi demakdir ("Devonu lug'otit turk", III jild, 198-betda xuddi shunday izohlangan).

[346] *O'yma* – hozir *turkman namati* deyiladigan bosma kigizdir. Hozirgi kigiz u davrda *kiziz* deyilar edi. O'g'uzlar *kacha* der edilar.

[347] *Bekinishdi* ma'nosida bu so'z hozirgi ba'zi shevalarda devondagicha *pusushdï* yoki *pïsïshdï* tarzida talaffuz qilinadi.

سُسُشْدِي s û s û s h d i – suzishdi إِكّي قُجْقارْ سُسُشْدِي *ikki qochqar sûsûshdi* – ikki qo‘chqor suzishdi (سُسُشُورْ. سُسُشْماكْ *sûsûshûr, sûsûshmäk*).

كَسِشْدِي k e s i s h d i – kesishdi أُلْ مَنْكا يِغاجْ كَسِشْدِي *o‘l menja jïg‘ach kesishdi* – u menga yog‘och kesishda yordam berdi. Boshqalari ham shunday. Bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (كَسِشُور. كَسِشْماكْ *kesishur, kesishmäk*).

كُسَشْدِي k ö s ä s h d i – *istashdi, kusashdi* اَرَنْ قَمُغْ تَقارْ كُسَشْدِي eränqamug‘ tawar kösäshdi – odamlar mol kusashdi, istashdi. Mol bilan faxrlanish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (كُسَشُور. كُسَشْماكْ *kösäshûr, kösäshmäk*).

بُغُشْدِي b o‘ g‘ u s h d ï – bo‘g‘ishdi أُلارْ اِكّي بُغُشْدِي *o‘lar ikki bog‘ushdï* – ular ikkovi (bir-birini) bo‘g‘ishdi (بُغُشُور. بُغُشْماقْ *bog‘ushur, bog‘ushmaq*).

سَغِشْدِي s a g‘ i s h d ï – sog‘ishdi أُلارْ اِكّي سُوتْ سَغِشْدِي *o‘lar ikki sût sag‘ïshdï** – ular ikkovi sut sog‘ishda bahslashishdi.

---

* *Sog‘* so‘zi “Devon” da u davrda hamma dialektlarda qo‘llanishini hisobga olganda toza, ravshan, hamma narsasi o‘rnida, aql, ziyraklik – hushyorlik, sog‘-salomatlik, o‘ng jildon, yung titish, yung tarash uchun ishlatiladigan *novda* va *sog‘moq* so‘zining buyrug‘i ma’nosida qo‘llangan.

Hozirgi o‘zbek tilida bu so‘zning ba’zi ma’nolari ancha passivlashgan bo‘lsa ham ko‘p ma’nolari to‘la saqlangan: chunonchi: *sog‘ tuproq* – toza tuproq. *Sog‘ odam* – hamma a’zosi salomat odam, tavono odam. *Sigirni sog‘moq.*

Tani *sog‘liq* – talay boyliq (Maqol).

Yung titish uchun hozirgi tilda ishlatiladigan *savog‘ich* so‘zi bizga shu so‘zning shakli o‘zgarib etib kelganiga misoldir. O‘ng jildon ma’nosida hozirgi tilda *sog‘* so‘zi kam qo‘llanadi.

Sog‘ ila so‘ldin turubon ahli joh
Barchasi boshida qayoniy quloh

Sog‘ so‘zi aql ma’nosida uchramaydi.

Lekin Navoiyda shu ma’noda ham qo‘llangan:

Demas Farhod ila Majnunni mendek har kim ersa *sog‘*,
Boshimga sochg‘ali yo‘q arsaiy olam aro tufrog‘.

Mazmuni: Aqli bor odam Farhod bilan Majnunni menga o‘xshatmaydi. Farhod bir tog‘ni ag‘dargani bilan, Majnun boshiga tuproq sochib yurgani bilangina menga o‘xshab qolmaydi. Axir mening dastimdan butun dunyo sahnida boshimga sochish uchun bir hovuch tuproq ham qolmadi-ku, hammasini sochib bitirdim-ku!

Yordamlashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (سَغِشْماقْ. سَغِشْنُورْ *sag‘ishur, sag‘ïshmaq*).

سُغُشْدِي s o‘ g‘ u s h d ï – sovishga yuz tutdi, soviy boshladi أُودْ سُغُشْدِي *öd sog‘ushdï* – vaqt (kun, havo) soviy boshladi (سُغُشْنُورْ. سُغُشْماقْ *sog‘ushur, sog‘ushmaq*).

تُقْشْدِي t û w i s h d i – joylashdi أَلْ مَنِكْ بِرْلا اَتْ تُقْشْدِي *o‘l menïŋ birlä et tûwishdi* – u menga go‘sht joylashda, go‘shtni sixga tiqishda bahslashdi. Boshqalari ham shunday. Yordamlashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (تَقْشُنُورْ. تَقْشْماكْ *tûwishûr, tûwishmäk*).

سَقْشْدِي s a w a s h d ï – savashdi أَلارْ اِكّي سَقْشْدِي *o‘lar ikki sawashdï* – ular ikkovi savashdi, urishdi (o‘g‘uzcha). (سَقْشُنُورْ. سَقْشْماقْ sawashur, sawashmaq).

سَقِشْدِي s e w i s h d i – sevishdi أَلارْ اِكّي سَقِشْدِي *o‘lar ikki sewishdi* – ular ikkovi sevishdi (سَقِشُنُورْ. سَقِشْماكْ *sewishûr, sewishmäk*).

سُغْزْمِشْ أُونْ سُغْشْدِي s u w ï s h d ï – *suyildi, bo‘shashdi* jug‘urmïsh un suwïshdï **(320)** – qorilgan un (xamir) suvi ko‘pligidan suyilib, bo‘shashib ketdi. Suvi ko‘pligidan suyilgan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (سُغِشُنُورْ. سُغِشْماقْ *suwïshur, suwïshmaq*).

سُقْشْدِي s u w a s h d ï – suvashdi أَلْ مَنْكا اَقْ سُقْشْدِي *o‘l menä ew suwashdï* – u menga uy suvashda yordam berdi. Boshqalari ham shunday. Bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (سُقْشُنُورْ. سُقْشْماقْ *suwashur, suwashmaq*).

قَقْشْدِي q a w u s h d ï – qovushdi اَرْكَكْ تِشِيفا قَقْشْدِي *erkäk tïshïqa qawushdï* – erkak ayolga qovushdi, nikoh bilan bog‘landi. Bu so‘zning asl ma’nosi bir narsaning bir narsaga yopishishi, birlashti -rilishidir. Chunonchi, قَداشْ قَداشْقا قَقْشْدِي qadash qadashqa qawushdï – yaqin yaqini bilan qovushdi. Ikki shoh orasidagi yarashuv uchun uchrashishni قَقْشُتْ *qawshut* deyilishi ham shundan.

Maqolda shunday kelgan:

تاغْ تاغْقا قَقْشْماسْ. كَشِي كِشِيكا قَقْشُنُورْ.

Tag‘ tag‘qa qawushmas, kishi kishigä qawushur

Shu bilan birga bu so‘zga hozirgi tilda etik va maxsining to‘piqdan ustki qismi ma’nosi ham yuklandi. Ba’zi dialektlarda bu *qo‘nj* deb ham yuritiladi.

Tog‘ toqqa qovushmaydi, odam odamga qovushadi (.قۇشۇر قۇشماق *qawushur, qawushmaq*). Bu so‘zdagi yumshoq ڤ ni و *v* ga aylantirish ham mumkin.

قۇشديلار q u w u s h d ï l a r – quvishdilar ألارْ بيرْ اِكِنْدِيني قۇشديلار *o‘lar bir ikindini quwushdïlar* – ular biri ikkinchisini (bir-birini) quvishdilar (.قۇشۇر قۇشماقْ *quwushur, quwushmaq*).

بَقِشْدي b a q ï s h d ï – qarashishdi ألارْ بيرْ بيرْكا بَقِشْدي *o‘lar bir-birgä baqïshdï* – ular bir-biriga rioya qilishdilar, rioya bilan boqishdilar (.بَقِشۇرْ بَقِشْماقْ *baqïshur, baqïshmaq*).

تُقُشْتي t o q u s h t ï – urishdi بَكْلارْ تُقُشْتي *beglär to‘qushdï* – beglar urishdi. Boshqalari ham shunday (.تُقُشۇرْ تُقُشْماقْ *to‘qushur, to‘qushmaq*).

She’rda shunday kelgan:

[CXXXX]

كُجي تَنكي تُقُشْتي
اَغْشْ قُونُمْ اُقُشْتي
جَرِكْ تَبا يَقِشْتي
بِرْلا كَلِبْ اُجْ اَتارْ

Kûchi teŋi to‘qïshtï
Og‘ush qo‘num o‘qushtï
Cherig taba yaqïshtï
Birgä kelib öch ötär.

Bir kishini ta’riflab aytadi: Kuchiga loyiq urishdi, qabilalarini, urug‘-aymoqlarini chaqirib, askarlarga yaqinlash -tirdi. Birga to‘planishib kelib o‘ch olmoq istar.

تِقِشْتي t ï q ï s h t ï – tiqilishdi, to‘planishdi كِشي اَڤدا تِقِشْتي *kishi ewdä tïqïshtï* – uyda kishilar tiqilib to‘plandi, uy to‘ldi (.تِقِشۇرْ تِقِشْماقْ *tïqïshur, tïqïshmaq*).

جَقِشْدي c h a q ï s h d ï – chaqishdi, chaqishga yordam berdi أنْ مَنْكا جَقِشْماقْ جَقِشْدي *o‘l meŋä chaqmaq chaqïshdï* – u menga chaqmoq chaqishda yordam berdi. Bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (.جَقِشۇرْ جَقِشْماقْ *chaqïshur, chaqïshmaq*).

جِقِشْدي c h ï q ï s h d ï – chiqishdi ألارْ اِكّي اَڤدِنْ جِقِشْدي *o‘lar ikki ewdin chïqïshdï* – ular ikkovi uydan chiqish ishida bir-birlari bilan

bahslashdilar. Yordamlashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (جِقِشُورْ. جِقِشْماقْ *chïqïshur, chïqïshmaq*) **(321)**

سُقُشْدِي s o‘ q u s h d ï – maydalashdi أَلْ مَنْكا ثُوزْ سُقُشْدِي *o‘l meŋä tuz* soqushdï* – tuz maydalashda u menga yordam berdi. Boshqasi ham shunday. Bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (سُقُشُورْ. سُقُشْماقْ *soqushur, soqushmaq*).

سِقِشْدِي s ï q ï s h d ï – siqishdi أَلْ مَنْكا اُزُمْ سِقِشْدِي *o‘l meŋä ûzûm sïqïshdï*[348] – u menga uzum siqishda yordam berdi. Yordamlashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (سِقِشُورْ. سِقِشْماقْ *sïqïshur, sïqïshmaq*).

سِقِشْدِي s ï q ï s h d ï – siqilishdi, to‘plandi كِشِي سِقِشْدِي *kishi sïqïshdï* – xalq to‘plandi, hatto joy tanglik qildi.

قَمَغْ قَقِشْدِي q a q ï s h d ï – koyishdi اَرَنْ قَمَغْ قَقِشْدِي eran qamug‘ qaqïshdï – odamlar ba’zisi ba’zisiga qarshi g‘azablanishdi.

قَقِشْدِي q a q ï s h d ï – urishdi أُلارْ اِكِّي بَشْرا قَقِشْدِي *o‘lar ikki bashra qaqïshdï* – ular ikkisi bir-birining boshiga qoqishdi, urishdi (قَقِشُورْ. قَقِشْماقْ *qaqïshur, qaqïshmaq*).

بَكِشْدِي نانكْ b e k i s h d i n e ŋ[349] – narsa mustahkamlandi (بَكِشُورْ. بَكِشْماكْ bekûshûr, bekishmäk).

بُكُشْدِي b û k û s h d i – bukishdi أَلْ مَنْكا تالْ بُكُشْدِي *o‘l meŋä tal bûkûshdi* – u menga tol novda bukishda yordam berdi. Bu so‘z

---

* *Tuz* so‘zi Mahmud Koshg‘ariy ko‘rsatishicha, u davrda ikki ma’noda, tuz va to‘zon, chang, g‘ubor ma’nolarida qo‘llangan. Navoiy asarlarida bu so‘z yana bir qancha ma’nolarda qo‘llanishi bilan birga u ma’nolar ham saqlangan:

Qading *tuz* naxli gulzori eram *tuz,*
Ki *tuz* ashyog‘a bo‘lg‘ay soya ham *tuz*.

Boshig‘a toj etdi ayog‘i *tuz*in.

[348] أَلْ مَنْكا اُزُمْ سِقِشْدِي *O‘l mənä yzym sïqïshdï* gapining tarjimasida اَىْ اَنَّهُ أَعانَنِي عصْرِ العِنَبِ وَكَذالِكَ الإعانَهُ deb yozilgan. Bu xatodir. Chunki bir ma’no ikki qayta takrorlanib qolgan. To‘g‘risi, bu qo‘shma gapning ikkinchi qismi و كذالِكَ المُباراهُ bo‘lishi kerak. Basim Atalay izohiga ko‘ra, qo‘lyozmada ham shunday xatoga yo‘l qo‘yilgan

[349] Bu so‘zning shu shakli jonli tilda qo‘llanmaydi. Qattiq bog‘la ma’nosida qo‘llanuvchi *berk bog‘la* iborasidagi *berk* so‘zi shu o‘zakdandir. Mahmud Koshg‘ariy bu so‘zning asli *bek* bo‘lib, so‘ngra *r* orttirilgan variant yuzaga kelganidan darak beradi (Qarang: “Devonu lug‘otit turk”, I jild. B.292). Bizga ham har ikki variant etib kelgan: e*shikni bekit* va yuqorida ko‘rsatilgan *berk bog‘la* kabi.

qattiq, ya'ni *k* bilan yoziladi (بُكْشُورْ. بُكْشْماكْ *bûkûshûr, bûkûshmäk*).

بُكْشْدِي b û k û s h d i* – bog'lashdi, to'g'on qilishdi أُلْ مَنْكا سُوڤْ بُكْشْدِي *o'l meŋä suv bûkûshdi* – u menga suv bog'lashda, suvni bo'g'ishda yordam berdi. Bahslashish uchun ham bu so'z qo'llanadi (بُكْشُورْ. بُكْشْماكْ *bûkûshûr, bûkûshmäk*).

تَكِشْدِي t e g i s h d i – أُلارْ اِكّي بَكّا تَكِشْدِي *o'lar ikki bekkä tegishdi* – ular ikkisi hokim oldida muhokama etildilar.

تَكِشْدِي t e g i s h d i – tegishdi, etishdi مَنِڭْ اَلِكيمْ تَرُسْقا تَكِشْدِي *meniŋ eligim*[350] *tarusqa tegishdi* – mening qo'lim shipga etdi. Maqolda shunday kelgan:

مَوُشْ يَقْرِيقا تَكِشْماسْ. اَيُرْ كِشِي نَنْكى يَرَشْماسْ.

Mush yaqrïqa tegishmäs, ayur kishi neŋi yarashmas

Mushuk mixga osilgan yog' (charvi)ga etolmay (eta olmagach), "birovning moli yarashmaydi", – deydi. Bu maqolni qidirgan narsasiga eta olmay, "u o'zimga zarur bo'lmadi", – deydigan kishiga aytiladi. "Puf, sassiq ekan" ta'biri kabi.

تُكْشْدِي t û g û s h d i – tugishdi أُلْ مَنِڭْ بِرْلا تُكُونْ تُكْشْدِي *o'l meniŋ birlä tûgûn tûgûshdi* – u men bilan tugun tugishda bahslashdi.

---

* Bu so'z *bo'k(g)ushdi* tarzida berilishi to'g'riroqdir (B.I)

[350] *Qo'l* so'zi "Devon" da asosan *ilik* || *ilig* tarzida uchraydi. *Ilik* so'zi XV asrgacha ham faol qo'llanib kelgan. Chunonchi, Navoiy asarlarida:

Falak etib oyog' *ilkin* ushotib...
Usholib ilki hijron panjasidan.

Navoiy davrida *qo'l* so'zi ham keng qo'llana boshlagan:

Yana ham ikki mujda etkururmiz,
Qo'lungg'a ikki javhar topshururmiz.

Ki burun sol iki *qo'l*ig'a shigol.

(Shunday ustalik bilan o'q otdiki, birinchi otish bilan molni so'yishga tayyorla-gandek, ikki qo'lini o'q bilan bog'ladi.)

Hattoki, Navoiyda ayrim o'rinlarda qo'l bilan ilik teng qo'llangan:

Bazl *iligin* yuqori, soyil *qo'lin* ko'rgil quyi.

(Ko'rmaysanmi, himmatli, narsasini ayamay tuhfa qiluvchining qo'li doim yuqoriyu oluvchining qo'li tubandir.)

Shu bilan birga Navoiyda *qo'l* ma'nosida *al* ham qo'llangan:

Dema Navoiyg'a kim berma ixtiyor *al*din.

Yordamla-shishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُكُشُورْ. تُكُشْماكْ *tûgûshûr, tûgûshmäk*).

تُوكُشْدِي t û g û s h d i – tuyishdi أُلْ مَنِكْ بِرْلا تُوزْ تُوكُشْدِي *o‘l meniŋ birlä tûz tûgûshdi* – u men bilan tuz tuyishda bahslashdi. Boshqalari ham shunday. Yordamlashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُوكُشُورْ. تُوكُشْماكْ *tûgûshur, tûgûshmäk*).

تِكِشْتِي t i k i s h t i – tikishdi أُلْ مَنْكا تُونْ تِكِشْتِي *o‘l meŋä ton tikishti* – u menga **(322)** to‘n tikishda yordam berdi. Boshqalari ham shunday.

تَكِشْدِي t e g i s h d i[351] – taklif qildi أُلْ مَنْكا تُرْماكْ تَكِشْدِي *o‘l meŋä tûrmäk-tûrmäk*[352] *tegishdi* – u menga turmak-turmak ovqatini taklif qildi. Boshqalarida ham shunday (تَكِشُورْ. تَكِشْماكْ *tegishur, tegishmäk*).

تُكُشْدِي t û g û s h d i – tuyishdi أُلْ مَنْكا تَرِغْ تُكُشْدِي *o‘l meŋä tarïg‘ tûgûshdi* – u menga xirmonda don tuyishda yordam berdi. Sochib suv sepishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُكُشُورْ. تُكُشْماكْ *tûgûshûr, tûgûshmäk*). Bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi.

جَكِشْدِي c h e k i s h d i – chekishdi أُلْ مَنْكا جَكِكْ جَكِشْدِي *o‘l meŋä chekik*[353] *chekishdi* – u menga xatga nuqta qo‘yishda yordam berdi. Bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (جَكِشُورْ. جَكِشْماكْ *chekishûr, chekishmäk*).

---

[351] تَكِشْدِي so‘zining bosh harfiga bosma nusxada belgi qo‘yilmagan. Basim Atalay bu so‘zni Brokelman *tikishmäk* qilib olganini xato deb uqtirgan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.106).

[352] “Turmak-turmak” hozirgi do‘lma kabi bir xil ovqatning nomidir. Ilgari charviga o‘rab pishirilar edi. So‘zlar mazmunini oshirish, kuchaytirish uchun so‘zning o‘zini takrorlash bilan yasaluvchi oshirma sifatdir. Bu shakl o‘zbek tilida keng qo‘llanadi. *Uy-uy kitob, qop-qop un* kabi. Bu yerda “turmak-turmak” so‘zi shu xilda yasalgan so‘zdir (*chak-chak* kabi). Bu xil so‘zlar turli so‘z kategoriyalaridan tuziladi: *yuz-yuz o‘quvchi, ming-ming ilmiy xodim, yaxshi-yaxshi odamlar, jajji-jajji qizlar. O‘qi-o‘qi,* ey qo‘zim. *Yurdi-yurdi,* charchadi va boshqalar. Basim Atalay bu so‘zning bittasi ortiqcha ishlatilgan deyishi to‘g‘ri bo‘lmasa kerak (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.106).

[353] Bu so‘z arabchasi bosma nusxad جِكِكْ *chikik* tarzida noto‘g‘ri berilgan, to‘g‘risi جَكِكْ *chäkik, nuqta* ma’nosidadir. Chunki bu so‘z II jild, 143- va 118-betlarda shunday berilgan.

سِكِشْدِي s i k i s h d i – sikishdi اَرْ اُراغُتْ بِرْلا سِكِشْدِي *er urag'ut birlä sikishdi* – er-xotin jimo qilishdi. Bularning har ikkisi ham bu so'zda birlashgandir (سِكِشْماكْ .سِكِشُورْ *sikishûr, sikishmäk*).

سُكُشْدِي s ö k û s h d i – so'kishdi اُلارْ اِكّي سُكُشْدِي *o'lar ikki sökûshdi* – ular ikkovi bir-birini so'kishdi (سُكُشْماكْ .سُكُشُورْ *sökûshûr, sökûshmäk*).

سُكُشْدِي s ö k û s h d i – so'kishdi, yirtishdi اُلْ مَنْكا تُونْ سُكُشْدِي *o'l meŋä to'n sökûshdi* – u menga to'n choklarini so'kishda yordam berdi. Uy va boshqalarni buzishda yordamlashishga ham bu so'z qo'llanadi. Bahslashish uchun ham bu so'z qo'llanadi (.سُكُشُورْ سُكُشْماكْ *sökûshûr, sökûshmäk*).

بِلِشْدِي b i l i s h d i – bilishdi, tanishdi اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِلِشْدِي *o'l meniŋ birlä bilishdi* – u men bilan bilishdi, tanishdi (بِلِشْماكْ .بِلِشُورْ *bilishûr, bilishmäk*).

بُلُشْدِي b u l u s h d ï* – bulishdi, topishdi اُلارْ اِكّي بِيرْ بِيرِكْ بُلُشْدِي *o'lar ikki bir-birig bulushdï* – ular ikkovi bir-birini topishdi (بُلُشْماقْ .بُلُشُورْ *bulushur, bulushmaq*).

بُلُشْدِي b o l u s h d ï – yoqladi, bo'lishdi اُلْ مَنْكا بُلُشْدِي *o'l meŋä bo'lushdï* – u menga yon berdi, mening tomonim bo'ldi. Manmanlik qiluvchi kishiga, mening yonimni olib, qarshilik qildi, mening dushmanimga dushman bo'ldi (بُلُشْماقْ .بُلُشُورْ *bo'lushur, bo'lushmaq*).

تِلِشْدِي t e l i s h d i – teshishdi اُلارْ اِكّي تامْ تِلِشْدِي *o'lar ikki tam*[354] *telishdi* – ular ikkovi devor teshishda bir-biri bilan bahslashdi. Boshqasi ham shunday. Bir-biriga yordamlashishga ham bu so'z qo'llanadi (تِلِشْماكْ تِلِشُورْز *telishûr, telishmäk*).

---

* *Bulushdï* – shaklida berilishi to'g'riroqdir (B.I.)

[354] *Jild* so'zi hozirgi o'zbek tilida har xil ma'nolarda: uyning ustki qismi (Toshkentda), *havli* (Farg'onada), ayrim shevalarda – *devor*, Navoiyda ham "Devon"dagicha *devor* ma'nosidadir.

Gah *jild*g'a qo'pub minor edi chust
Har sori ayog'larin etib rust.
("Xamsa". B.130).

Jild uzra nahotki cheksa nogoh,
Ul xat kelib ixtiyorsiz oh.
("Xamsa". B.140).

تِلِشْدِي t i l i s h d i – tilishdi أُلْ مَنْكا يَرنْداقْ تِلِشْدِي *o'l menŋä yarïndaq tilishdi* – u menga qayishni tilishda yordam berdi. Shuningdek, bahslashishga ham bu so'z qo'llanadi (تِلِشْماقْ. تِلِشُورْ *tilishûr, tilishmak*).

تِلَشْدِي t i l ä s h d i – yo'qlashdi أُلْ مَنِكْ بِرْلا نانكْ تِلَشْدِي *o'l meniŋ birlä neŋ tiläshdi* – u men bilan yo'qolgan narsani bildirishda, yo'qolgan narsani so'roqlashga yordam berdi (تِلَشْماكْ. تِلَشُورْ *tiläshûr, tiläshmäk*).

جَلِشْدِي c h a l ï s h d ï – ochildi قَبُغْ جَلِشْدِي *qapug' chalïshdï* – eshikning yoriqlari ochildi – shuningdek, idishning yorig'i va egarning bo'g'ini ochilishiga ham bu so'z qo'llanadi **(323)**.

جَلِشْدِي c h a l ï s h d ï – kurash tushdi أُلْ مَنِكْ بِرْلا جَلِشْدِي *o'l meniŋ birlä chalïshdï* – u men bilan kurash tushdi (جَلِشْماقْ. جَلِشُورْ chalïshur, chalïshmaq).

جِلْشْدِي c h ï l a s h d ï – qirqishdi, o'rishdi أُلْ مَنْكا اَتْ جِلْشْدِي *o'l meŋä ot chïlashdï* – u menga o't qirqishda[355] yordam berdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. Bu so'zning asli to'rt harflilardan bo'lsa ham, shunday qo'llanadi (جِلْشُورْ. جِلْشْماقْ chïlashur, chïlashmaq).

سَلِشْدِي s a l ï s h d ï -- qoqishdi, silkishdi أُلارْ اِكّي بِينِكْ سَلِشْدِي *o'lar ikki yeŋ salïshdï* – ular ikkisi bir-biriga eng silkitishdi. Shuningdek, ikki kishi bir-birini kurashda o'ngga, chapga siltab yiqitmoqchi bo'lib, chayqatishiga ham سَلِشْدِي salïshdï deyiladi (سَلِشْماقْ. سَلِشُورْ salïshur, salïshmaq). Bu so'zning asl ma'nosi ikki kishi orasida to'n va boshqalarni silkitishdir.

سُلُشْدِي s o' l u s h d ï – so'lishdi ياشْ سُلُشْدِي *yash solushdï* – o't so'lidi, namligi ketib quriy boshladi. Namligi, rutubati ketgan har qanday meva va sabzavotlarga ham bu so'z qo'llanadi (سُلُشْماقْ. سُلُشُورْ *so'lushur, so'lushmaq*).

قَلِشْدِي q a l ï s h d ï – sakrashdi, irg'ishdi اَتْ اَذْغِرْ قَلِشْدِي *at azg'ir qalïshdï* – ayg'irlar, biyalar sakrashdi. Shuningdek, xalqni tashlab

---

[355] *O't qirqmoq, o't o'rmoq* ma'nosidadir. Bu so'z haqida arabcha iboraga ko'ra, *o'tni ho'llamoq* deb izohlash ham mumkin edi. Biz hozirgi tilda ma'lum ma'nosiga ko'ra izohladik. Hozir "daraxtning ortiqcha mayda novdalarini qirqib tashlash" ma'nosida *chilpimoq* so'zi qo'llanadi.

ketishda bahslashgan ikki kishiga ham bu so‘z qo‘llanadi[356] (.قِلِشُورْ قِلِشْماقْ *qalïshur, qalïshmaq*).

قِلِشْدي q ï l ï s h d ï – qilishdi اُلْ مَنْكا اِيشْ قِلِشْدي *o‘l meŋä ïsh qïlïshdï* – u menga ish qilishda yordam berdi. Bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (قِلِشُورْ. قِلِشْماقْ *qïlïshur, qïlïshmaq*).

قُلُشْدي q o l u s h d ï – so‘rashdi اُلارْ اِكّي قِيزْ قُلُشْدي *o‘lar ikki qiz qolushdï* – ular ikkovi bir-biridan (bolalari uchun) qiz so‘rashdi (qarshi quda bo‘lishmoqchi bo‘ldi). Ikki kishi o‘zaro bir-biridan biror narsani so‘rashi uchun ham bu so‘z qo‘llanadi. She’rda shunday kelgan:

[CXXXXI]

تُونكُرْ قَذِنْ بُلُشْتي
قِرْقِنْ تَقي قُلُشْتي
اَمْدي تِيشِمْ قَمَشْتي
اَلْتي تُرْمَتايِمْني

Tûŋûr qazïn bo‘lushtï
Qïrqïn taqï qo‘lushtï
Emdi tïshïm qamashtï
Altï turumtajïmnï

Shoir va’dasiga vafo qilmaydigan, aldamchi bir kishi haqida shunday yozadi: u men bilan qudalashishga va’dalashdi. U mening qizimni ayttirdi. Men uning qizini so‘ratdim. So‘ng va’dani buzdi, Turumtoy otliq qulimni olib ketdi, shuning uchun tishimning dami qirqildi, tishim o‘tmas bo‘lib qoldi.

كَلِشْدي بَرِشْدي k e l i s h d i, barishdi – kelishdi اُلْ مَنْكا كَلِشْدي بَرِشْدي *o‘l meŋä kelishdi-barïshdi*[357] **(324)** – u men bilan aralashdi, men u bilan borish-kelish qildik (كَلِشُورْ. كَلِشْماكْ *kelishûr, kelishmäk*).

---

[356] Bosma nusxada bu yerda noaniqlik bor (Qarang: “Devonu lug‘otit turk”, II jild. B.88). Lekin qo‘lyozmani o‘zi ko‘rib solishtirgan Basim Atalay bu haqda hech qanday izoh bermagan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.109). Qo‘lyozmada shunday (B.316).

[357] *Borishdi-kelishdi* o‘tgan zamon fe’li ma’nosida emas, har ikkisi birga qo‘llanib, bir-biriga muomala qilish ma’nosida qo‘llanuvchi idiomatik ta’birdir. Hozirgi tili-mizda bu ta’bir har xil shakllarda butunlay teskari ma’noda keng qo‘llanadi. *Bordi-keldi* qilishaylik, ular bir-biriga *borgan-kelgan* edilar.

كُلِشْدي k û l i s h d i – ko‘mishdi أُلْ مِنْكا أُلُكْ كُلِشْدي *o‘l menä ölûk kûlishdi*[358] – u menga o‘lik ko‘mishda yordam berdi (كُلِشُورْ. كُلِشْماكْ *kûlishûr, kûlishmäk*).

كُلُشْدي k û l û s h d i – kulishdi بُذُونْ قَمُغْ كُلُشْدي *bo‘zun qamug‘ kûlûshdi* – hamma odamlar kulishdi, xalqning hammasi kulishdi (كُلُشُورْ. كُلُشْماكْ *kûlûshûr, kûlûshmäk*).

تَمِشْدي t a m ï s h d ï – tomdi, qatra-qatra tomdi سُوفْ تَمِشْدي *suw tamïshdï* – (muzdan) suv (qatra-qatra) tomdi. Boshqalari ham shunday (تَمِشُورْ. تَمِشْماكْ *tamïshur, tamïshmak*).

جُمُشْدي c h o‘ m u s h d ï – sho‘ng‘ishdi أُلْ مَنِكْ بِرْلا سُقْقا جُمُشْدي *o‘l meniŋ birlä suwqa chomushdï* – u men bilan suvga sho‘ng‘ishda bahslashdi (جُمُشُورْ. جُمُشْماقْ cho‘mushur, cho‘mushmaq). Chuqurroq sho‘ng‘ishdi (جُمُشْدي، جُمُشُورْ، جُمُشْماقْ *chomushur, chomushmaq*)[359] deyiladi. Bu yana ham chuqurroq sho‘ng‘ishdir.

قَمَشْدي q a m a s h d ï – qamashdi تِيشْ قَمَشْدي *tïsh qamashdï* – nordon behi va shu kabilarni eyishdan tishlar qamashdi (قَمَشُورْ. قَمَشْماقْ *qamashur, qamashmaq*).

قُمِشْدي q o‘ m ï s h d ï – urindi أُلارْ إِيشْقا قُمِشْدِيلارْ *o‘lar ïshqa qomïshdïlar* – ular ishga qiziqdilar, undan zavq topdilar. Bu so‘zning asli har tomondan to‘lqin qo‘zg‘oldi ma’nosidagi سُوفْ قُمُشْدي suw qomushdï[360] – suv to‘lqinlandi gapidan olingandir (قُمُشُورْ. قُمُشْماقْ *qomushur, qomushmaq*).

Birinchi gap yaqinlashaylik, aloqa qilaylik mazmunida bo‘lsa, ikkinchi gap ular bir-biriga yaqin edilar degan mazmunni ifodalaydi. Yana bu so‘z *kelishmoq, yarashmoq* ma’nosini ham bildiradi.

[358] Bu ma’noda II jild, 89-bet 11-qatorda كامسماك *kamishmak* so‘zi berilgan. Biz qo‘lyozmani ko‘rmaganimiz uchun qat’iy bir fikr ayta olmadik. Lekin Basim Atalay ham hech qanday izoh bermagan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.110-111).

[359] Bu haqda Basim Atalay qo‘lyozma va bosma nusxalardan جمرماق جمرماك so‘zlari qat’iy xato ekani haqida izoh bergan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.111). Bizningcha, Basim Atalay tilda orttirma daraja fe’llar borligini hisobga olmagan bo‘lsa kerak. Chunonchi, *cho‘mmoq* fe’lida oshirmoq mazmuni bor. Buni Mahmud Koshg‘ariy bir necha yerda puxtalab uqtirgan. “Devonu lug‘otit turk”, II jild. B.62. 15-qator. Mazkur asar, II jild. B.70, 7-satr. Mazkur asar, II jild. B.89. Mahmud Koshg‘ariy kabi ulug‘ olimning puxta, mukammal ko‘rsatmasiga bunday e’tiroz bildirish faktlarga ziddir.

[360] Bosma nusxasida قُمِشْدِي *qumïshdï* o‘rnida قُمُشْدى *qumushdï* tarzida berilgan (Qarang: “Devon”, II jild. B.89).

كُمُشْدِي k ö m û s h d i – ko‘mishdi كُمُشْدِي أَلْ مَنْكا نانكْ *o‘l meŋä neŋ kömûshdi* – u menga narsani ko‘mishda yordam berdi (كُمُشُورْ. كُمُشْماكْ *kömishûr, kömishmäk*).

كَمِشْدِي k e m i s h d i – ayirdi كَمِشْدِي أَلْ نانكْ o‘l neŋ kemishdi – u narsani ayirib tashladi, chiqarib tashladi (كَمِشُورْ. كَمِشْماكْ kemishûr, kemishmäk). Maqolda shunday kelgan:

اَذْكَولْكني سُوڤْ اَذاقِنْدا كَمِشْ بَشِنْدا تِلا

Ezgûlûkni suw azaqïnda* kemish bashïnda tilä

Xalqqa yaxshilik qil, uni suv tagiga tashlasangda, uni suv ustida ko‘rasan. Boshqa ma’nosi ovqat-nonni daryo tagiga tashlasang ham (daryo) ustida topasan (*ko‘tarilib chiqadi*).

تَنُشْتِي t a n u s h t ï – ishorat qildi أَلارْ اِكّي سُوزْ تَنُشْتِي *o‘lar ikki söz tanushtï* – ular ikkovi bir-biriga biror so‘z aytishdi. Asli “tanudï” dir (تَنُشُورْ. تَنُشْماقْ *tanushur, tanushmaq*).

تَنِشْدِي t a n ï s h d ï – tonishdi, inkor qilishdi أَلارْ مَني تَنِشْدِي *o‘lar meni tanïshdi*[361] – ular har ikkovi bir-birining qarzini inkor qilishdi **(325)** (تَنِشُورْ. تَنِشْماقْ tanïshur, tanïshmaq).

سُنُشْدِي s u n u s h d ï* – uzatishdi, sunishdi أَلارْ اِكّي اَتْماكْ سُنُشْدِي *o‘lar ikki etmak sunushdï* – ular ikkovi bir-biriga non uzatishdi, tutishdi. Boshqalari ham shunday (سُنُشُورْ. سُنُشْماقْ *sunushur, sunushmaq*).

---

* *Oyoq* so‘zi XI asrda turli qabilalar tilida turlicha talaffuz qilinar edi. “Devon”da bu so‘z ايق *ayaq,* اذق *azaq,* ازق *azaq* shakllarida uchraydi. Shu bilan birga *idish* ma’nosidagi *ayaq* so‘zi u davrda bir variantda *oyoq* shaklidagina qo‘llangan.

XI asr tilida *oyoq* ma’nosida ikki shakl *oyoq, but* || *put* so‘zlari sinonim sifatida teng qo‘llangan. *Oyoq* so‘zi u davrda ikki ma’noda *oyoq va keyin* ma’nolarida qo‘llangan. Turkologlar dialektlarni tasnif qilishda bu harflar almashishiga alohida e’tibor berganlar. Shuning uchun bu fakt yana muhimdir.

[361] Bu jumla haqida bosma nusxada bir noaniqlik belgisi bor. Haqiqatda, gapning mazmuniga ko‘ra, bu tarjima shubhalidir. Lekin biz Mahmud Koshg‘ariyning arabcha izohiga ko‘ra izohladik (Qarang: “Devonu lug‘otit turk”, II jild. B.90). Basim Atalay bu noaniqlik haqida izoh berib, مَني so‘zi اَلمَني bo‘lishi kerak deb uqtirgan. Bu mulohaza ancha to‘g‘ri (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.112).

* Bu so‘z *sunushdï* shaklida berilishi maqbuldir.

قُنْشُدي q o‘ n u sh d ï* – tortib olishdi اُلارْ اِكّي تَقارْ قُنْشُدي *o‘lar ikki tawar qonushdï* – ular ikkovi bir-birining mollarini tortib olishdi. Bir-biriga yordam berish, bir-biri bilan bahslashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (قُنْشُورْ. قُنْشُماقْ *qonushur, qonushmaq*).

قِنِشْدي q ï n ï sh d ï – quvonishdi, sevinishdi, shodlanishdi يِكِتْ لارْ اِيشْقا قِنِشْدي *yigitlär ïshqa qïnïshdï* – yigitlar ishda quvonishdi, suyunishdi. Bu biror ishda zavqlanish, rohatlanishdir (قِنِشُورْ. قِنِشْماقْ *qïnïshur, qïnïshmaq*).

Bu bobning qoidasi. ش – *sh* harfi bu fe’llarda bir qancha mazmunlarni ifodalaydi. Bu fe’llarning o‘zagi ikki harflidir. Chunonchi: اَرْ تَقارْ قَبْتي er tawar qapti – odam molni tortib oldi اُلْ اَني تَبْدي *o‘l anï tepti* – u uni tepdi. Bu fe’llarga ش -*sh* qo‘shilib, ish ikki va bir necha kishilar orasida, ular ishtiroki bilan bajarilganini bildiradi. Masalan: اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُبِقْ قَبْشُدي *o‘l menïŋ birlä topïq qapushdï* – u men bilan to‘piqni tortib olishda sherik bo‘ldi اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَبْشُدي *o‘l menïŋ birlä tepûshdi – u men bilan tepishdi* kabi. So‘ng bu fe’ldan to‘rt xil variant maydonga keladi.

Birinchi, ishda yordamni bildiradi, chunonchi, اُلْ مَنْكا تُونْ تِكِشْدي *o‘l meŋä ton tikishdi* – u menga to‘n tikishda yordam berdi va yana اُلْ مَنْكا بِتِك بِتِشْدي o‘l meŋä bitik bitishdi – u menga xat yozishda yordam qildi.

Ikkinchi, ishda qay birining kuchliligi, to‘g‘riligi, bilimdonligi haqida bahslashish mazmunini ifodalaydi. Chunonchi, اُلْ مَنِكْ بِرْلا جَلِشْدي *ol menïŋ birlä chalïshdï* – u men bilan kuch sinashib kurashishdi اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا قُرُشْتي *o‘l menïŋ birlä ja qurushtï* – ustalikni, quvvatni sinab ko‘rish uchun u men bilan yoy qurishdi demakdir. “Yordam” mazmuni bilan “bahslashish” mazmuni orasidagi farq shunday: fe’lga مَنكا meŋä so‘zi qo‘shilsa, yordamni bildiradi. **(326)** Fe’lga مَنِكْ بِرْلا meniŋ birlä iborasi qo‘shilsa, bahslashishni bildiradi.

Uchinchi, bu fe’llardagi ش – *sh* harfi ل – *l* bilan birlikda ismga qo‘shilib, otish, garov, qimorda o‘rtaga qo‘yilgan narsa nomini bildiradi اَيْنادِمْ اَتْلَشُو *oynadïm atlashu* – otdan qimor, garov o‘ynadim, o‘rtaga ot tikib (qo‘yib), qimor, garov o‘ynadim demakdir اُيْنادِمْ

---

* Izoh va tarjimada *qonushdi* emas, *qunushdi* bo‘lishini taqozo qiladi.

اَلتُنْلَشُو ojnadïm altunlashu – oltindan garov qo‘yib qimor o‘ynadim. Bu bahslashishning bir xilidir.

To‘rtinchi, boshqacha mazmunli fe’l ma’nosida ham keladi كَمَشْدي نانكِنْ *kemäshdi neŋin*[363] – narsani ayirib tashladi. Narsani chiqarib tashladi. Yana: اُلْ اَنِكْ بِرْلا كَرِشْدي o‘l anïŋ birlä kerishdi – u uning bilan talashdi, tortishdi. Bu qoidani bilib ol.

ق *(q)*

تَرِقْتي t a r ï q t ï – toraydi يِيرْ تَرِقْتي *yer tarïqti** – joy tang bo‘ldi. Boshqalari ham shunday (تَرِقْماقْ .تَرِقارْ *tarïqar, tarïqmaq*).

تُرُقْتي t u r u q t ï – yig‘ildi قانْ تُرُقْتي *qan turuqtï* – qon yig‘ildi. Yarada yiring va fasod to‘planishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (.تُرُقارْ تُرُقْماقْ *turuqar, turuqmaq*).

سُرُقْتي s o‘ r u q t ï – so‘rog‘lab bildi, surishtirdi تِيول سُرُقْتي*tiyul*[364] *so‘ruqtï* – yo‘qolgan narsa so‘roqlashdan keyin topildi (سُرُقْماقْ .سُرُقارْ *so‘ruqar, so‘ruqmaq*).

قَرِقْتي q a r ï q t ï – qamashdi, charchadi اَرْ كُوزي قَرِقْتي *er közi qarïqti*[365] – odam ko‘zi qordan qamashdi (قَرِقْماقْ .قَرِقارْ qarïqar, qarïqmaq). Bu so‘z قارْ qar – qor so‘zidan olingan bo‘lsa, قارِقْتي qarïqtï bo‘lib manqus[366] bobiga kirgan bo‘lardi قَرَقْ “qaraq”

---

[363] Bu yerda Basim Atalay izoh bergan. Uning fikricha, bu gapdagi نانكِنْ *nəniŋ* so‘zi qo‘lyozmada ham, bosma nusxada ham نانكِنْ shaklida bo‘lishi xato bo‘lib, نانكْنِي *nəŋni* tarzida bo‘lishi kerak. Ammo bu fikrni quvvatlaydigan puxta bir dalil ko‘rsatilmagan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.116).

* Bu so‘z Navoiy asarlarida ham shu ma’noda odam va qushlarga nisbatan, ya’ni ko‘ngil torayishiga, siqilishiga qo‘llangan.

O‘lturub el bazmdin ul sho‘x chiqmoq ne edi,
Sarhush o‘lmay ahli majlisdin *toriqmoq* ne edi.

Men qushedurmen chamandin chiqmag‘on,
Dashtu vodiy sayridin *toriqmog‘on*.

[364] Basim Atalay qo‘lyozma va bosma nusxalardagi تِيُولْ so‘zi yanglish ekanini ko‘rsatib, to‘g‘risi يِتُكْ “jitük”dir deb izoh bergan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk” tarjimasi, II jild. B.115). Bu mulohaza haqiqatga ancha yaqindir.

[365] Hozirgi tilda *ko‘zim qariqti* tarzida shu ma’noda qo‘llanadi. Ya’ni kuta berib ko‘zim charchadi demakdir.

[366] Fe’lning oxirgi uchinchi harfi harfi illat (و،ا،ى)lardan bo‘lgan fe’l.

qarachiq so‘zidan olingan bo‘lsa, unda sahih[367] bobiga kiradi (قَرِقْمَاقْ. قَرِقَارْ qarïqar, qarïqmaq).

بَسشقُتي b a s ï q t ï: كِشي يَغي قا بَسشقُتي *kishi yag‘ïqa basïqtï* – dushman xalqqa kechasi bosqinchilik qildi[368] (بَسشقُمَاقْ. بَسشقَارْ *basïqar, basïqmaq*). Bu so‘z asli ikki *s* bilan بَسّقُتي bassïqtï tarzidadir.

بُسقُتي p u s u q t ï – pisdi, yashirindi, o‘zini panaga oldi اَرْ بُسقُتي *er pusuqtï* – odam pisdi, o‘zini panaga oldi (بُسقُمَاقْ. بُسقَارْ *pusuqar, pusuqmaq*).

تُسقُتي t u s u q t ï – foyda qildi بُو اُتْ مَنْكا تُسقُتي *bu o‘t menя tusuqtï* – bu o‘t (dori) menga foyda berdi (تُسقُمَاقْ. تُسقَارْ *tusuqar, tusuqmaq*).

تَشقُتي t a s h ï q t ï – chiqdi, tashqariga chiqdi اَرْ اَقدِنْ تَشقُتي *er ewdïn tashïqti*[369] – odam uydan tashqariga chiqdi. Bu so‘z yag‘mo, tuxsi, **(327)** yaboqu, qipchoq va ba’zi turkman urug‘lari tilidadir. Ko‘pchilik turklar "chiqdi" deydilar (تَشقُتي، تَشقَارْ، تَشقُمَاقْ tashïqti[370], *tashïqar, tashïqmaq*).

تَتقُتي t a t ï q t ï: تُرْكْ تَتقُتي *turk tatïqtï* – turk totlashdi, forsiyga aylanib ketdi, fors qiliqli bo‘ldi.

تُتقُتي t u t u q t i – zanglandi, uni zang bosdi قِلِجْ تُتقُتي *qilich tutuqti*[371] – qilich zanglandi, uni zang bosdi (تُتقُمَاقْ. تُتقَارْ *tutuqar, tutuqmaq*).

تَلِقتي t a l i q t i – tillashdi, so‘zlashdi كِشي مَنِكْ بِرْلا تَلِقتي *kishi menïŋ birlä taliqdi* – kishi men bilan so‘zlashdi, mendan

---

[367] Fe’l tarkibidagi harflarning biror harfi harfi illat (و،ا،ى) bo‘lmagan yoki takrorlangan harfi bo‘lmagan fe’l *sahih* deyiladi.

[368] Bu gap ma’nosida bosma nusxada bir noaniqlik belgisi bor. Haqiqatda bu gapda jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi يغى *yag‘i – dushman* so‘ziga qo‘shilgandir. Shunga ko‘ra, odamlar dushmanga kech bilan bosqinchilik qilishdi tarzida izohlash kerak edi. Holbuki, arabcha tarjima بَيَّتَ الْعَدُوّ عاىَ الْقَوْمِ tarzida, buning aksidir. Biz arabchaga muvofiq izohladik.

[369] Bu so‘zning bosh harfini *ta* yoki *ti* o‘qish mumkinligiga ishora qiluvchi belgi bor.

[370] Bu yerda odatdagidan ortiqcha so‘z berilgan.

[371] Bu so‘zning arabchasi: عَلاَالْطَبْعُ عَلاَ السَّيْفِ tarzida berilgan. Asli عَلاَ الْطَبْع bo‘lishi kerak edi (Qarang: “Devonu lug‘otit turk”, II jild. B.93).

ma'lumot so'radi اَرْ ايسِزْ* تَلِقْتِي *er esiz talïqtï* – uning yomonligi tillarga tushdi, yomonligi odamlar g'ashiga sabab bo'ldi. Birinchisi – o'g'uzlar so'zidir. Turklar bu so'zni bilmaydilar (تَلِقارْ. تَلِقْماقْ *talïqar, talïqmaq*).

تَغِقْتِي t a g' ï q t ï – tog'lashdi. اَچْكُو تَغِقْتِي *echkû tag'ïqtï* – echki yovvoyi bo'lib, tog' echkilariga qo'shilib ketdi. Boshqalari ham shunday (تَغِقارْ. تَغِقْماقْ *tag'ïqar, tag'ïqmaq*).

جَقْقِتِي c h a w ï q t ï – ovozasi chiqdi, mashhur bo'ldi, shuhrat topdi. اَرْ جَقْقِتِي *er chawïqtï* – odam dong'i[372] (ovozasi, shuhrati) chiqdi, kishi nom chiqardi (جَقْقارْ. جَقْقْماقْ *chawïqar, chawïqmaq*).

جِنِقْتِي c h ï n ï q t ï – chin bo'ldi, aniqlandi, chinga chiqdi. سُوزْ جِنِقْتِي *söz chïnïqtï* – so'z va xabar chin bo'ldi, chinga chiqdi (جِنِقارْ. جِنِقْماقْ *chïnïqar, chïnïqmaq*).

ك *(k)*

كِرِكْتِي k i r i k t i – kir bo'ldi, kir bosdi, kirlandi. تُونْ كِرِكْتِي *to'n kirikti* – to'n kirlandi, kir bo'ldi. Boshqasi ham shunday (كِرِكارْ. كِرِكْماكْ *kirikär, kirikmäk*).

سِيزِكْتِمْ s e z i k t i m: بُو ايشِغْ اِنكارْ سِيزِكْتِم *bu ïshig' anar*[373] *sezik-tim* – bu ishni undan sezdim (سِيزِكارْمَنْ. سِيزِكْماكْ *sezikärmen, sezik-mäk*).

كُزْكْتِي k û z û k t i – kuz bo'ldi, kuz boshlandi يِلْ كُزْكْتِي yïl kûzûkti – vaqt[374], kuz mavsumi bo'ldi, kuz vaqti bo'ldi (كُزْكارْ. كُزْكْماكْ *kûzûkär, kûzûkmäk*).

---

* تلقار، تلقماق so'zlarining bosh harfiga ham fatha, ham kasra belgilari qo'yilgan.

[372] Bizda hozir: yolg'iz otning changi chiqmas, changi chiqsa ham dong'i chiqmas degan maqoldagi *changi* so'zining asli ana shu *chaw* so'zidandir.

[373] *Angar* so'zi "Devonu lug'otit turk"da jo'nalish kelishigi ma'nosida izohlangan (Qarang: "Devonu lug'otit turk", I jild. B.86). Bu o'rinda chiqish kelishigi vazifasida qo'llangan. Shuningdek, bu gapda *-ig'* qo'shimchasi tushum kelishigi vazifasida qo'llangan. Bu qo'shimcha ba'zan jo'nalish vazifasida ham qo'llanadi. Demak, u davrda jo'nalish kelishigida aniq qat'iyat bo'lmagan.

[374] *Yil* (يِل) so'zi devonda ikki ma'noda keladi: 1) *o'n ikki oylik muddat* (Qarang: "Devonu lug'otit turk", III jild. B.3); 2) *vaqt, fasl, mavsum* ma'nosida ham keladi (Qarang: "Devonu lug'otit turk", II jild. B.96). *Yil* so'zining bunday ikki ma'noda qo'llanishi stilistik asosda kelib chiqqan. Demak, bu leksik xususiyat u davr tilidayoq yuzaga kelgan.

بُلْكْتي b ö l û k t i – bo‘lindi قُويْ بُلْكْتي *qo‘y bo‘lûkti* – qo‘y to‘dalarga bo‘lindi, to‘da-to‘da bo‘ldi (بُلْكْماكْ .بُلْكارْ *bölûkär, bölûkmäk*). Har qanday hayvon to‘dalarga bo‘linib turishiga ham bu so‘z qo‘llanadi.

جُلْكْتي chûlûkti: اَرْ ايشي جُلْكْتي *er ïshï chûlûkti* – odam qiyofasi buzildi*, chalkash bo‘ldi (جُلْكْماكْ .جُلْكارْ *chûlûkar, chûlûkmäk*).

She’rda shunday kelgan:

[CXXXXII]

تِينِي يَما اَجْكْتي
اَرِي اَتي اِچْكْتي
ايشي تَقي جُلْكْتي
سُوزِنْ اَنِكْ كِيمْ تُتارْ

Tïnï yemä öchûkti,
Eri atï ichikti
Ïshï[375] taqï chûlûkti
Sözin anïn kim tutar.

Bir asirni ta’riflab aytadi: u kishi asir qilingach, nafasi o‘chdi, odamlarini, otlarini bizga topshirdi. Ishi buzildi. Endi bu voqeadan so‘ng uning so‘ziga (yalinishiga) kim quloq tutadi.

Bu fe’llardagi ق – *q*, ك – *k* harflari ikki xil **(328)** vazifadadir. Biri, ish engilgan narsa ustiga tushganini bildi-radi. Chunonchi, بَسِتْتي اَرْ bassïqtï er – odam bosildi, dushman tomonidan bosildi demakdir. Asli بَسْدي basdïdir. تُونْ كِرِكْتي *to‘n kirikti* – kir to‘nni qopladi, ya’ni to‘nni kir bosdi demakdir. Ikkinchisi, bu ma’noni anglatmaydi, balki o‘z ma’nosida keladi: chunonchi, اَرْ بَلِقْتي *er balïqtï* – odam yaralandi kabi (بَلِقْماقْ .بَلِفارْ balïqar, balïqmaq).

جُلْكْتي اَرْ c h û l û k t i e r – kishining holati buzildi.

ل *(l)*

بِتِلْدي b i t i l d i – yozildi بِتِكْ بِتِلْدي *bitik bitildi* – kitob yozildi (بِتِلْماكْ .بِتِلُورْ *bitilûr, bitilmak*).

---

* DSda: *tushkunlikka tushmoq, xafa bo‘lmoq.*

375 Basim Atalay bu yerdagi ايشي *ïshï* so‘zi يين *jin* bo‘lishi kerak, deb izoh bergan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk”, II jild. B.118). Bizningcha, bunday dargumon taxmindan o‘z ايشي *ïshï* shakli to‘g‘riroqdir.

تِپِلْدِي اَرْ t e p i l d i y e r – yer tepildi. Boshqalari ham shunday (تِپِلُورْ. تِپِلْماكْ *tepilûr, tepilmäk*).

تُبُلْدِي t u b u l d ï – ochildi أوتْ تُبُلْدِي *öt tubuldï* – teshik teshildi, ochildi.

تُبُلْدِي t u b u l d ï – echdi اَرْ يُونِنْ تُبُلْدِي *er to'nïn tubuldï* – u kishi to'nini echdi (o'g'uzcha). (تُبُلُورْ. تُبُلْماقْ *tubulur, tubulmaq*).

تَبَلْدِي t a p u l d ï – topildi تَبَلْدِي نانكْ *tapuldï neŋ* – yo'qolgan, yashirilgan narsa topildi (تَبَلُورْ. تَبَلْماقْ *tapulur, tapulmaq*).

جَبِلْدِي c h a p ï l d ï – chaplandi, suvaldi جَبِلْدِي اَنِكْ اَقْى *anïn ewi chapïldï* – uning uyi suyuq loy bilan chapildi, suvaldi (جَبِلُرْ. جَبِلْماقْ *chapïlur, chapïlmaq*). Uyg'urlar tilida bu so'z bo'yniga urmoq ma'nosidadir.

سَبِلْدِي s a b ï l d ï – o'tkazildi يِبْ يِكْناكا سَبِلْدِي yip yignägä sabïldï – ip ninaga o'tkazildi.

سَبِلْدِي s a b ï l d ï – ergashdi اَغُلْ اَتاسِنكا سَبِلْدِي *o'g'ul atasïŋa sabïldï* – o'g'il bir erga borishda otasiga ergashdi (سَبِلُرْ. سَبِلْماقْ *sabïlur, sabïlmaq*).

قَبِلْدِي q a p ï l d ï[376] – qamaldi اَرْ اَقْدا قَبِلْدِي *er ewdä qapïldï* – er uyda qamaldi.

قَبِلْدِي q a p ï l d ï – o'g'irlandi اَنِكْ تُونِي قَبِلْدِي *aniŋ to'nï qapïldï* – uning to'ni tortib olindi, shilib olindi, o'g'irlandi (قَبِلُورْ. قَبِلْماقْ *qapïlur, qapïlmaq*).

كُبُلْدِي k ö b û l d i – qavildi كُبُلْدِي اَنِكْ تُونِي aniŋ to'nï köbûldi – uning to'ni qavildi[377] (كُبُلُورْ. كُبُلْماقْ *köbûlur, köbûlmaq*).

تُتُلْدِي t u t u l d ï – tutildi كِيكْ تُتُلْدِي *kejik tutuldï* – kiyik tutildi. Boshqalari ham shunday (تُتُلُورْ. تُتُلْماقْ *tutulur, tutulmaq*).

---

[376] Bu so'z "Devon"da قَبِلْدِي *qabïldï* tarzida berilgan. Hamma lug'atlarda *qabalmoq va qamalmaq* tarzidagina berilib, qabïldï shaklini hech yerda uchratmadik. Navoiyda ham *qabamaq* tarzida qo'llangan. Shoh Xisrav Shirinni xotinlikka so'ratib yuborgan elchisi rad javobi keltirgach, Xisrav g'azablanib, askar to'plab, hujum boshlash haqida shunday deydi:

Qabab qo'rg'onni dopqir-dopqir ul hayl,
Tusharg'a qildilar tushluq tushi mayl.

[377] Basim Atalay bu so'z yozma nusxada كُبُلْماقْ emas كُبُلْماكْ shaklida bo'lishi zarurligini ko'rsatadi (Qarang: "Devon", B.Atalay tarjimasi, II jild. B.120).

تَتِلْدِي t a t ï l d ï – totildi, oz-oz eyildi اَشْ تَتِلْدِي *ash tatïldï* – taom totildi. **(329)** Boshqalari ham shunday (تَتِلْمَاقْ .تَتِلُورْ *tatïlur, tatïlmaq*).

تِتِلْدِي t ï t ï l d ï – titildi اَتْ بِشِبْ تِتِلْدِي *et pïshib titildï* – go‘sht qaynab hil-hil bo‘lib pishdi, titildi. Kiyim eskirib, yulinib ketsa ham shu so‘z qo‘llanadi (تِتِلْمَاقْ .تِتِلُورْ *titïlur, titïlmaq*).

تَيِتِلْدِي t e j i t i l d i[378] – tetiklandi, hushiga keldi, hushyorlandi أُغْلانْ تَيِتِلْدِي *og‘lan teyitildi* – bola tetiklandi, hushyorlandi (تَيِتِلُورْ. تَيِتِلْمَاكْ *tejitilûr, tejitilmäk*).

سَتِلْدِي s a t ï l d ï – sotildi تَقَارْ سَتِلْدِي *tawar satïldï* – tovar (mol) sotildi (سَتِلْ مَاقْ .سَتِلُرْ *satïlur, satïlmaq*).

قَتِلْدِي q a t ï l d ï – aralashdi اَرْپاَ اُگُرْ بِرْلا قَتِلْدِي *arpa ûgûr birlä qatïldi*[379] – arpa tariq bilan aralashib ketdi. Bir-biriga aralashib ketgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (قَتِلْمَاقْ .قَتِلُرْ *qatïlur, qatïlmaq*).

قَتِلْدِي q a t ï l d ï – qo‘shildi, jimo qildi اَرْ اُراغْتْقا قَتِلْدِي er urag‘utqa qatïldï – erkak xotinga qo‘shildi, u bilan jimo qildi (قَتِلْمَاقْ .قَتِلُرْ *qatïlur, qatïlmaq*).

قُتَلْدِي q u t a l d ï – qutli bo‘ldi, baxtli bo‘ldi اَرْ قُتَلْدِي *qutaldï er* – odam qutli, baxtli bo‘ldi. Asli قُتْ اَلْدِي *qut aldï* – baxt topdi iborasidan olingandir (قَتَلْمَاقْ .قَتَلُرْ *qutalur, qutalmaq*).

قُتُلْدِي q u t u l d ï – qutuldi اَرْ اَمْكَكْتِنْ قُتُلْدِي *er emgäktin qutuldï* – odam qiyinchilikdan qutuldi (قُتُلْمَاقْ .قُتُلُرْ *qutulur, qutulmaq*).

قُتُلْدِي q u t u l d ï – qutuldi, bo‘shaldi اُراغْتْ قُتُلْدِي urag‘ut qutuldï – xotin tug‘di va tug‘ish qiyinchiligidan qutuldi. Bu so‘z haqida ikki xil fikr yuritish mumkin: bu so‘z قُرْتُلْدِي qurtuldï so‘zidan bo‘lib, bir harf tushirilgan yoki bu قُتْ بُلْدِي *qut boldï*

---

[378] “Devon”ning I jild, 97-betida tetilsin tarzida berilgan so‘z ham shu o‘zakdandir. Bu yerda *tejitildi* talaffuzi aniq ko‘rsatilgan. Lekin har ikki yerda ham *hushyor bo‘lish* ma’nosidadir. Shunga ko‘ra shakl ham bir xil bo‘lishi kerak edi.

[379] *Aralashmoq* so‘zi hozirgi jonli o‘zbek tilida ham, asosan, shu so‘z bilan ifodalanadi. Faqat ayrim shevalarda *qotishmoq* so‘zi ham qo‘llanadi. Navoiyda ham bu so‘z aralashmoq ma’nosida ham kelgan:

Jamoatiki junun ma’nina manga qilasiz,
Tosh otibon ne uchun telbalarga *qotilasiz*.
(“Badoyiu-l-vasat”)

(qiyinchilikdan qutulish bilan) baxt topdi, baxtli bo‘ldi iborasidan olingandir.

بِچِلْدِي b ï c h ï l d ï – kesildi يِغاچ بِچِلْدِي *yïg‘ach bïchïldï* – yog‘och kesildi. Boshqalari ham shunday (بِچِلْماقْ .بِچِلُورْ *bïchïlur, bïchïlmaq*).

سَجْلْدِي s a c h ï l d ï – sochildi يَرْماقْ سَجْلْدِي jarmaq sachïldï – tanga sochildi. Boshqalari ham shunday (سَجْلْماقْ .سَجْلُورْ *sachïlur, sachïlmaq*).

سُجُلْدِي s u c h u l d ï – echdi اَرْ تُونِنْ سُجُلْدِي *er tonïn suchuldï* – odam to‘nini echdi. Qo‘y terisining shilinishiga ham shu so‘z qo‘llanadi. She’rda shunday kelgan:

[CXXXXII]

يَغْمُرْ يَغُبْ سَجِلْدِي
تُرْلُكْ ججاكْ سُجُلْدِي
يِنْجُو فابى اَجِلْدِي
جندان يِبارْ يُغْرُشُورْ

Yag‘mur jag‘ub sachïldï
Tûrlûk chechäk suchuldï
Yinjû* qapï achïldï
Chïndan yïpar yo‘g‘rushur

Yomg‘ir yog‘ib sochildi, har xil gullar ochildi. Inju qopi ochildi, **(330)** haqiqatan ham ifor hidlari burqiraydi.

[Bahorni ta’riflab yozadi: yomg‘ir tomchilari sochildi, erlardan gullar unib chiqdi. dur va marjon qutichalari, ya’ni oppoq daraxt gullari ochildi. Xuddi mushk va iporlar bir-biriga qo‘shilib, hid sochayotganday bo‘ladi].

سَرِلْدِي s ä r i l d i – اَرْ سَرِلْدِي er särildi[380] – mast kishi chayqaldi, gandirakladi va yiqilayozdi. Har narsaning qiyshayib yiqila yozishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (سَرِلْماكْ .سَرِلُرْ särilûr, särilmäk).

---

* Mahmud Koshg‘ariy *inju* tarzida talaffuz qilish sharqiy gruppa dialektlariga xos xususiyat bo‘lsa, g‘arbiy gruppa dialektlari *jinju* tarzida talaffuz qilib farq qilishlarini, ya’ni sharqiy dialektlar “y”lovchi, g‘arbiy dialektlar “j”lovchi deb uqtirgan.

[380] Arabcha iboraga ko‘ra, *odam gandirakladi* tarzida emas, *mast gandirakladi* tarzida berish to‘g‘ri bo‘lar edi (“Devon”, II jild. B.98).

تَتِلْدِي t a t ï l d ï – totildi, oz-oz eyildi اَشْ تَتِلْدِي *ash tatïldï* – taom totildi. **(329)** Boshqalari ham shunday (تَتِلْمَاقْ .تَتِلُورْ *tatïlur, tatïlmaq*).

تِتِلْدِي t ï t ï l d ï – titildi اَتْ بِشِبْ تِتِلْدِي *et pïshïb tïtïldï* – go‘sht qaynab hil-hil bo‘lib pishdi, titildi. Kiyim eskirib, yulinib ketsa ham shu so‘z qo‘llanadi (تِتِلْمَاقْ .تِتِلُورْ *tïtïlur, tïtïlmaq*).

تَيِتِلْدِي t e j i t i l d i[378] – tetiklandi, hushiga keldi, hushyorlandi اُغْلانْ تَيِتِلْدِي *og‘lan teyitildi* – bola tetiklandi, hushyorlandi (.تَيِتِلُورْ تَيِتِلْمَاكْ *tejitilûr, tejitilmäk*).

سَتِلْدِي s a t ï l d ï – sotildi تَقَارْ سَتِلْدِي *tawar satïldï* – tovar (mol) sotildi (سَتِلْ ماقْ .سَتِلُرْ *satïlur, satïlmaq*).

قَتِلْدِي q a t ï l d ï – aralashdi اَرْپاَ اُگُرْ بِرْلا قَتِلْدِي *arpa ûgûr birlä qatïldï*[379] – arpa tariq bilan aralashib ketdi. Bir-biriga aralashib ketgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (قَتِلْمَاقْ .قَتِلُرْ *qatïlur, qatïlmaq*).

قَتِلْدِي q a t ï l d ï – qo‘shildi, jimo qildi اَرْ اُراغُتْقا قَتِلْدِي er urag‘utqa qatïldï – erkak xotinga qo‘shildi, u bilan jimo qildi (.قَتِلُرْ قَتِلْمَاقْ *qatïlur, qatïlmaq*).

قُتَلْدِي q u t a l d ï – qutli bo‘ldi, baxtli bo‘ldi اَرْ قُتَلْدِي *qutaldï er* – odam qutli, baxtli bo‘ldi. Asli قُتْ اَلْدِي *qut aldï* – baxt topdi iborasidan olingandir (قَتَلْماقْ .قَتَلُرْ *qutalur, qutalmaq*).

قُتُلْدِي q u t u l d ï – qutuldi اَرْ اَمْكَكْتِنْ قُتُلْدِي *er emgäktin qutuldï* – odam qiyinchilikdan qutuldi (قُتُلْماقْ .قُتُلُرْ *qutulur, qutulmaq*).

قُتُلْدِي q u t u l d ï – qutuldi, bo‘shaldi اُراغُتْ قُتُلْدِي urag‘ut qutuldï – xotin tug‘di va tug‘ish qiyinchiligidan qutuldi. Bu so‘z haqida ikki xil fikr yuritish mumkin: bu so‘z قُرْتُلْدِي qurtuldï so‘zidan bo‘lib, bir harf tushirilgan yoki bu قُتْ بُلْدِي *qut boldï*

---

[378] “Devon”ning I jild, 97-betida tetilsin tarzida berilgan so‘z ham shu o‘zakdandir. Bu yerda *tejitildi* talaffuzi aniq ko‘rsatilgan. Lekin har ikki yerda ham *hushyor bo‘lish* ma’nosidadir. Shunga ko‘ra shakl ham bir xil bo‘lishi kerak edi.

[379] *Aralashmoq* so‘zi hozirgi jonli o‘zbek tilida ham, asosan, shu so‘z bilan ifodalanadi. Faqat ayrim shevalarda *qotishmoq* so‘zi ham qo‘llanadi. Navoiyda ham bu so‘z aralashmoq ma’nosida ham kelgan:

Jamoatiki junun ma’nina manga qilasiz,
Tosh otibon ne uchun telbalarga *qotilasiz*.
(“Badoyiu-l-vasat”)

(qiyinchilikdan qutulish bilan) baxt topdi, baxtli bo‘ldi iborasidan olingandir.

بِچْلدِي b ï c h ï l d ï – kesildi يغاچْ بِچْلدِي *yïg‘ach bïchïldï* – yog‘och kesildi. Boshqalari ham shunday (بِچْلماقْ .بِچْلورْ *bïchïlur, bïchïlmaq*).

سَچْلدِي s a c h ï l d ï – sochildi يَرْماقْ سَچْلدِي jarmaq sachïldï – tanga sochildi. Boshqalari ham shunday (سَچْلماقْ .سَچْلورْ *sachïlur, sachïlmaq*).

سُچُلدِي s u c h u l d ï – echdi اَرْ تُونِنْ سُچُلدِي *er tonïn suchuldï* – odam to‘nini echdi. Qo‘y terisining shilinishiga ham shu so‘z qo‘llanadi. She’rda shunday kelgan:

[CXXXXII]

يَغْمُرْ يَغْبْ سَچْلدِي
تُرْلُكْ چچاكْ سُچُلدِي
يِنْجُو فابِى اَچْلدِي
جندان يِبارْ يُغْرُشُورْ

Yag‘mur jag‘ub sachïldï
Tûrlûk chechäk suchuldï
Yinjû* qapï achïldï
Chïndan yïpar yo‘g‘rushur

Yomg‘ir yog‘ib sochildi, har xil gullar ochildi. Inju qopi ochildi, **(330)** haqiqatan ham ifor hidlari burqiraydi.

[Bahorni ta’riflab yozadi: yomg‘ir tomchilari sochildi, erlardan gullar unib chiqdi. dur va marjon qutichalari, ya’ni oppoq daraxt gullari ochildi. Xuddi mushk va iporlar bir-biriga qo‘shilib, hid sochayotganday bo‘ladi].

سَرِلْدِي s ä r i l d i – اَرْ سَرِلْدِي er särildi[380] – mast kishi chayqaldi, gandirakladi va yiqilayozdi. Har narsaning qiyshayib yiqila yozishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (سَرِلْمَاكْ .سَرِلْرْ särilûr, särilmäk).

---

* Mahmud Koshg‘ariy *inju* tarzida talaffuz qilish sharqiy gruppa dialektlariga xos xususiyat bo‘lsa, g‘arbiy gruppa dialektlari *jinju* tarzida talaffuz qilib farq qilishlarini, ya’ni sharqiy dialektlar “y”lovchi, g‘arbiy dialektlar “j”lovchi deb uqtirgan.

[380] Arabcha iboraga ko‘ra, *odam gandirakladi* tarzida emas, *mast gandirakladi* tarzida berish to‘g‘ri bo‘lar edi (“Devon”, II jild. B.98).

بَكْ أنكارْ أرلْدي سَرلْدي a r ï l d ï s a r ï l d ï – g‘azab qildi *beg aŋar arïldï-sarildi** – bek unga g‘azab qildi. Boshqalari ham shunday (سَرلْمَاقْ. سَرلْرْ *sarïlur, sarïlmaq*).

سُرْلْدي s û r û l d i – surdi أتْ سُرْلْدي *at sûrûldi* – ot surdi. Boshini burmay chopti. أرْ سُرْلْدي *er sûrûldi* – odam surildi, haydaldi, uzoqlatildi. Boshqa narsalarga ham bu so‘z qo‘llanadi.

سُرْلْدي s û r û l d i – ezib yanchildi مُنْجُقْ سُرْلْدي *monjuq sûrûldi* – munchoq ezib yanchildi, maydalandi. Narsaning o‘z-o‘zidan maydala-nishiga ham bu so‘z qo‘llanadi. Bu fe’l ham o‘timli, ham o‘timsiz holda qo‘llanadi (سُرْلْمَاكْ. سُرْلْرْ *sûrûlûr, sûrûlmäk*).

سَرلْدي s a r ï l d ï – o‘raldi يِشِغْ يِغاجْ قا سَرلْدي *yïshïg‘ yïg‘achqa sarildï* – arqon daraxtga o‘raldi. Boshqa narsalar o‘ralishiga ham سَرلْدي sarildï deyiladi (سَرلْمَاقْ. سَرلْرْ *sarïlur, sarïlmaq*).

سِرلْدي s ï r ï l d ï – surildi. يَاغْ اَلكَا سِرلْدي *yag‘ elikkä sirildï* – yog‘ qo‘lga surtildi. Bir-biriga surtilgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi. Un va boshqalarning namatga surtilishi kabi[381] (سِرلْرْ. سِرلْمَاقْ *sirïlur, sirïlmaq*).

سُزُلْدي s û z û l d i – suzildi سُوقْ سُزُلْدي *suw sûzûldi* – suv suzildi, tiniqlandi. Boshqalari ham shunday (سُزُلْمَاكْ. سُزُلْرْ *sûzûlûr, sûzûlmak*).

سَشِلْدي s e s h i l d i – echildi تُگُونْ سَشِلْدي *tûgûn seshildi* – tugun o‘z-o‘zidan echilib ketdi. Birov tomonidan echilsa ham shu so‘z qo‘llanadi. Demak, bu fe’l o‘timli ham o‘timsizdir (سَشِلْمَاكْ. سَشِلْرْ *seshilûr, seshilmäk*).

سِشِلْدي s ï s h ï l d ï – ko‘pchidi, shishdi يِشِغْ تَرِغْ سِشِلْدي *bïshïg‘ tarïg‘ sïshïldï* – (suv bilan) qaynatilgan bug‘doy shishdi – ko‘pchidi, hatto qaynatilib turgan qozonga sig‘maydigan bo‘ldi. Bo‘laklari shishib o‘z joyiga sig‘may qolgan har narsaga ham shu so‘z qo‘llanadi (سِشِلْمَاقْ. سِشِلْرْ *sïshïlur, sïshïlmaq*).

سَغِلْدي s a g‘ ï l d ï – sog‘ildi سُوتْ سَغِلْدي sût sag‘ïldï – sut sog‘ildi (سَغِلْمَاقْ. سَغِلْورْ *sag‘ïlur, sag‘ïlmaq*).

---

* *Arildi-sarildi* har ikkisi birlikda g‘azablanmoq mazmunida qo‘llanuvchi idiomatik ta’birdir.

[381] Basim Atalay bu bo‘limga doir izoh bergan. Uning fikricha, arabcha بِاللَّبْدِ degan so‘z o‘rnida بِاللَّبْدِ bo‘lishi kerak (II jild. B.124). Bizningcha, o‘zi to‘g‘ri. Basim Atalay izohiga ko‘ra, *un va boshqalarning qo‘lga surtilishi kabi* degan ma’no anglashiladi. Ammo bu g‘ayri tabiiydir.

سُغْلْدِي s u g‘ u l d ï – singdi سُوفْ سُغْلْدِي *suw sug‘uldï* – suv erga singdi, tortildi, ozaydi. Shuningdek, sigir va qo‘ylarning suti tortilsa, ozaysa ham bu so‘z qo‘llanadi (سُغْلْمَاقْ .سُغْلْرْ *sug‘ulur, sug‘ulmaq*).

سَقْلْدِي s a w ï l d ï – og‘di, botti كُونْ سَقْلْدِي *kûn sawïldï* – kun og‘di, kun botdi **(331)**

سَقْلْدِي s a w u l d ï – egildi, moyil bo‘ldi كُنكُلُومْ اَنْكَارْ سَقْلْدِي *köŋlûm aŋar sawuldï* – dilim unga moyil bo‘ldi. O‘z o‘rnidan og‘ib, qiyshay-gan har bir narsaga ham سَقْلْدِيsawuldï deyiladi (سَقْلْمَاقْ .سَقْلْرْ *sawulur, sawulmaq*).

سُقْلْدِي s u w a l d ï – sug‘arildi تَرِغْ سُقْلْدِي *tarïg‘ suwaldï* – ekin sug‘arildi. Har narsaga suv sepilsa ham bu so‘z qo‘llanadi (.سُقْلْرْ سُقْلْمَاقْ *suwalur, suwalmaq*).

سُقْلْدِي s o‘ q u l d ï – maydalandi[382] تُوزْ سُقْلْدِي tuz soquldï – tuz maydalandi (سُقْلْمَاقْ .سُقْلْرْ *soqulur, soqulmaq*).

سُقْلْدِي s u w a l d ï – suvaldi اَفْ سُقْلْدِي *ew suwaldï* – uy suvaldi (سُقْلْمَاقْ .سُقْلْرْ *suwalur, suwalmaq*). Boshqalari ham shunday.

سُقْلْدِي s u q u l d ï: تَقَارْ اَقْكَا سُقْلْدِي *tawar ewga suquldï* – mol uyga suquldï[383].

سِقِلْدِي s ï q ï l d ï – siqildi اُزُمْ سِقِلْدِي *ûzûm sïqïldï* – uzum siqildi. Siqilgan yoki qisilgan har bir narsaga ham shu so‘z qo‘llanadi (سِقِلْمَاقْ .سِقِلْرْ *sïqïlur, sïqïlmaq*).

سُكُلْدِي s ö k û l d i – so‘kildi تُونْ سُكُلْدِي *ton sökûldï* – to‘n va boshqalarning choklari so‘kildi. Binoning yiqilishi, buzilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (سُكُلْمَاكْ .سُكُلُورْ *sökûlûr, sökûlmäk*).

سُكُلْدِي s ö k û l d i – qovurdi, qovurib pishirdi اَرْ اَتْ سُكُلْدِي *er et sökûldï*[384] – kishi go‘sht va boshqa narsani qovurdi (.سُكُلْمَاكْ سُكُلُورْ *sökûlur, sökûlmäk*).

---

[382] II jild, 85-betda shu ma’noda *tuyilmoq* so‘zi berilgan. Demak, bular sinonim so‘zlardir. Bu so‘z haqida bosma nusxada bir aniqsizlik (ه) belgisi bor (Qarang: II jild. B.99).

[383] Bu parcha (bu gap) bosma nusxada tushib qolgan. Bu haqda Basim Atalay izoh bergan, yozma nusxaga muvofiq to‘ldirgani haqida uqtirgan. Biz ham shunga asosan bu jumlani orttirdik.

[384] Basim Atalay bu parchadagi e*r* so‘zini ortiqcha deb izoh bergan (Qarang: II jild. B.127). Darhaqiqat, bu gapda bir mujmallik bor. Bizningcha, arabcha matniga ko‘ra, bu yerda aniqlik fe’l o‘rniga majhul fe’l qo‘llanilgani uchun xatoga yo‘l qo‘yilgan, deb izohlash to‘g‘riroq bo‘ladi.

سِكِلْدِي s i k i l d i – sikildi أَراغُتْ سِكِلْدِي *urag'ut sikildi* – xotin jimo qilindi (سِكِلْمَاكْ .سِكِلُرْ *sikilûr, sikilmäk*).

سِنَلْدِي s ï n a l d ï – sinaldi اِيشْ سِنَلْدِي *ïsh sïnaldï* – ish tajriba qilindi (سِنَلْمَاقْ .سِنَلُرْ *sïnalur, sïnalmaq*).

تِزِلْدِي t ï z ï l d ï – tiyildi اَرْ اِيشْ تَنْ تِزِلْدِي *er ïshtan tïzïldï* – odam ishdan tiyildi, qaytarildi. Birov ishdan tiyilsa ham, ya'ni tiydi ma'nosida ham shu so'z qo'llanadi. Bu fe'l o'timli va o'timsiz vazifalarda qo'llanadi (تِزِلْمَاقْ .تِزِلُرْ *tïzïlur, tïzïlmaq*).

تَرِلْدِي t a r ï l d ï – ekildi تَرِغْ تَرِلْدِي *tarïg' tarïldï* – ekin ekildi, sochildi. Boshqa ekinlar ekilsa ham, تَرِلْدِي tarïldï deyiladi (.تَرِلُرْ تَرِلْمَاقْ *tarïlur, tarïlmaq*).

تَرِلْدِي t a r ï l d ï – tarqaldi, ayrildi نَانَكْ تَرِلْدِي *tarïldï neŋ* – narsa ayrildi.

تَرَلْدِي t a r a l d ï – taraldi سَچْ تَرَلْدِي *sach taraldï* – soch taraldi (تَرَلْمَاقْ .تَرَلُرْ *taralur, taralmaq*).

تُرُلْدِي t u r u l d ï – اَرْ اِيشْ تِنْ تُرُلْدِي *er ïshtïn turuldï* – kishi ishdan malollandi, ish joniga tegdi. Ovqatga to'yib og'irlashishga hamda ko'ngliga tegishiga ham bu so'z qo'llaniladi (تُرُلْمَاقْ .تُرُلُرْ *turulur, turulmaq*).

تِرِلْدِي t i r i l d i – tirildi أُلُكْ تِرِلْدِي *ölûk tirildi* – o'lik tirildi (.تِرِلُرْ تِرِلْمَاكْ *tirilûr, tirilmäk*).

تَرِلْدِي t e r i l d i – yig'ildi بُذُونْتَرِلْدِي *bozun terildi* – odamlar (xalq) terildi, yig'ildi **(332)** يَرْمَاقْ تَرِلْدِي *yarmaq terildi* – tangalar yig'ildi, to'plandi. Boshqa narsalar to'planishiga ham bu so'z qo'llanadi (تَرِلْمَاكْ .تَرِلُرْ *terilûr, terilmäk*).

تُرُلْدِي t û r û l d i – tugildi; taxlandi بِتِكْ تُرُلْدِي *bitik tûrûldi* – kitob yig'ildi, xat o'raldi. Kitobdan boshqa narsaga ham bu so'z qo'llanadi (تُرُلْمَاكْ .تُرُلُرْ *tûrûlûr, tûrûlmäk*).

تُزُلْدِي t û z û l d i – to'g'rilandi, tekislandi يِرْ تُزُلْدِي *yer tûzûldi* – er to'g'rilandi, tekislandi (تُزُلْمَاكْ .تُزُلُرْ *tûzûlûr, tûzûlmäk*).

تُزُلْدِي t û z û l d i – tuzildi اِيشْ تُزُلْدِي *ïsh tûzûldi* – ish tuzildi, ish o'rniga tushdi (تُزُلْمَاكْ .تُزُلُرْ *tûzûlûr, tûzûlmäk*).

تِزِلْدِي t i z i l d i – tizildi, tizib terildi يِنْجُو تِزِلْدِي *yinjû tizildi* – marvarid va she'r tizildi. Narsa o'z-o'zidan tizilishiga ham bu so'z qo'llanadi. Bu fe'l ham o'timli, ham o'timsizdir (تِزِلْمَاكْ .تِزِلُرْ *tizilûr, tizilmäk*).

تُسُلْدي t u s u l d ï – foyda qildi بُو اُتْ اَنكارْ تُسُلْدي *bu ot anar tusuldï* – bu dori (o‘t) unga foyda qildi (yoqdi). Biror narsaga foyda qilgan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi. Buning asli تُسُو بُلْدي tusu boldï dir (تُسُلْماقْ .تُسُلْرْ *tusulur, tusulmaq*).

تَشِلْدي t e sh i l d i – teshildi قابْ تَشِلْدي *qap teshildi* – qop teshildi. She’rda shunday kelgan:

[CXXXXIII]

فاني اَقِبْ يُمُلْدي
قابي قَمُغْ تَشِلْدي
اُلُكْ بِلا قُشُلْدي
تُغْمِشْ كُني اُشْ بَتارْ

Qanï aqïb yûmûldï
Qabï qamug‘ teshildi
Ölûk bilä qo‘shuldï
Tug‘mïsh kûni o‘sh batar

O‘lgan (narsa) haqida yozadi: Xuddi mesh yorilib, ichi to‘la suyuq narsa to‘lib oqqanday, uning qoni to‘lib-toshib oqdi. O‘likka qo‘shilishdi. Uning tuqqan quyoshi, ya’ni baxtu davlati, hayoti endi botayotir (تَشِلْماكْ .تَشِلْرْ teshilûr, teshilmäk).

تُشَلْدي t ö s h ä l d i – تُشَكْ تُشَلْدي *töshäk töshäldi* – o‘rin solindi[385].

تِشَلْدي t i s h ä l d i – tishlandi, qayraldi اُرْغاقْ تِشَلْدي *org‘aq tishäldi* – o‘roq qayraldi تَكِرْمانْ تِشَلْدي tegirmän tishäldi – tegirmon tishi tishlandi, ya’ni tegirmonning tishi o‘tkir qilindi. Arra va boshqa narsalarning tishi o‘tkirlanishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (تِشَلْماكْ .تِشَلْرْ *tishälûr, tishälmäk*).

تَغِلْدي t a g‘ ï l d ï – dami qaytdi اُقْ بَشْقي تَشْقا تَكِبْ تَغِلْدي *o‘q bashaqï tashqa tegib tag‘ïldï* – o‘qning boshog‘i – tig‘i toshga tegib to‘mtoq-lanib, o‘tmas bo‘ldi, dami qaytdi. Har bir tig‘lik narsaning toshga yoki qattiq bir narsaga tegib o‘tmaslanishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (تَغِلْماقْ .تَغِلْرْ *tag‘ïlur, tag‘ïlmaq*).

---

[385] Bu fe’lning kelasi zamon va masdar shakli kitobda berilmagan. Basim Atalay shu shaklni orttirgan (Qarang: “Devon...”, B.Atalay tarjimasi, II jild. B.128).

تَقَلْدِي t a q ï l d ï – joylandi اَتْ شِيشْقا تَقَلْدِي *et shïshqa taqïldï* – go‘sht sixga tiqildi. Boshqalari ham shunday (تَقَلْمَاقْ .تَقَلْرْ *taqïlur, taqïlmaq*).

تُقُلْدِي t o‘ q u l d ï – urildi, to‘qildi اَرْ تُقُلْدِي *er toquldï* – er urildi, böz toquldï – bo‘z to‘qildi. **(333)** Boshqalari ham shunday (.تُقُلْرْ تُقُلْمَاقْ *toqïlur, toqïlmaq*).

تُقُلْدِي t o‘ q u l d ï – zang bosdi قِلِجْ تُقُلْدِي *qïlïch toquldï* – qilichni zang bosdi, zangladi. Pichoq zanglanishiga ham bu so‘z qo‘llanadi اَرْ تُقُلْدِي er toquldï iborasi o‘g‘uzchadir (تُقُلْمَاقْ .تُقُلْرْ *to‘qïlur, to‘qïlmaq*).

تِقِلْدِي t ï q ï l d ï – tiqildi, tiqin qilib tiqildi كَنْدُكَا اُونْ تِقِلْدِي *kendûkkä*[386] *un tïqïldï* – xumga un tiqib solindi اَڤكا كِشِي تِقِلْدِي *ewgä kishi tïqïldï* – uyga odam tiqildi. Biror narsa ko‘p bo‘lib, joy tang bo‘lishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (تِقِلْمَاقْ .تِقِلْرْ *tïqïlur, tïqïlmaq*).

تُكُلْدِي t ö k û l d i – to‘kildi سُوڤْ تُكُلْدِي *suw tökûldi* – suv to‘kildi. Un, bug‘doy kabi to‘kilishi mumkin bo‘lgan narsalarning idishdan tushib to‘kilib qolishiga ham bu so‘z qo‘llanadi. Bu fe’l ham o‘timli, ham o‘timsizdir (تُكُلْمَاكْ .تُكُلْرْ *tökûlûr, tökûlmäk*).

تُكُلْدِي t û g û l d i – tugildi تُكُونْ تُكُلْدِي *tûgûn tûgûldi* – tugun tugildi. Birov tomonidan tugilgan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُكُلْمَاكْ .تُكُلْرْ *tûgûlûr, tûgûlmäk*). Bu fe’l o‘timli va o‘timsiz holda qo‘llaniladi.

تُكُلْدِي t û g û l d i – tiqilib qoldi, tiqildi اَشْ بُغْزْدا تُكُلْدِي *ash bog‘uzda tûgûldi* – ovqat tiqildi, tomog‘ida turib qoldi (تُكُلْمَاكْ .تُكُلْرْ *tûgûlûr, tûgûlmäk*).

تَكِلْدِي t e g i l d i – اَنِكْ كُوزِي تَكِلْدِي *anïŋ közi tegildi* – uning ko‘zi shikast edi (تَكِلْمَاكْ .تَكِلُورْ *tegilûr, tegilmäk*).

تِكِلْدِي t i k i l d i – tikildi, ekildi يِغَاجْ تِكِلْدِي *yïg‘ach tikildi* – daraxt ekildi. Har bir narsa tikka qo‘yilsa ham bu so‘z qo‘llanadi (تِكِلْمَاكْ .تِكِلْرْ *tikilûr, tikilmäk*).

---

[386] *Kanduk* so‘zini lug‘atlarda har xil idish-asboblar, don-dunlar qo‘yish uchun tayyorlangan *er ostidagi kichik uy* deb izohlangan. Hozir burchakdagi *kichik hujra* yoki *sandiq* shaklida, lekin undan ikki-uch baravar katta *taxtadan qilingan asbob* ma’nosida ishlatiladi. DS lug‘atida “katta sopol xum” deb berilgan (B.I.)

تَنُلدي t a n u l d ï: اَنكارْ سُوزْ تَنُلدي *aŋar söz tanuldï* – unga so‘z ishorat qilindi. Boshqalari ham shunday (تَنُلمَقْ .تَنُلرْ *tanulur, tanulmaq*).

تِنِلدي t ï n ï l d ï: اَمْكاكْتِنْ تِنِلدي *emgäktin tïnïldï*. Mashaqqatdan, qiyinchilikdan tinildi, qutulindi. Bu o‘timsiz fe’lning majhul shaklidir. Bu tilda buning misoli ko‘pdir. Bunday o‘timsiz fe’ldan arab tilida majhul fe’l yasalmaydi. Lekin turkiy tillarda bunday holat ko‘p uchraydi. Chunonchi: اَڤكا بَرِلدي *ewgä barïldï* – uyga borildi تاغدِنْ اِنِلدي tag‘dïn inildi – tog‘dan quyi tushildi (تِنِلمَقْ .تِنِلرْ *tïnïlur, tïnïlmaq*).

بُرُلدي b û r û l d i: بِتِكْ بُرُلدي *bitik bûrûldi* – maktub, xat* burab buklandi. **(334)** Boshqalari ham shunday (بُرُلمَكْ .بُرُلرْ *bûrûlûr, bûrûlmäk*).

بِرِلدي b e r i l di: اَنكارْ يَرْماقْ بِرِلدي *aŋar yarmaq berildi* – unga tanga berildi. Boshqalari ham shunday (بِرِلمَكْ .بِرِلرْ *berilûr, berilmäk*).

بَزَلدي b e z ä l d i: اَڤْ بَزَلدي *ew bezäldi* – uy bezaldi, naqshlandi. Boshqalari ham shunday (بَزَلمَكْ .بَزَلورْ *bezälûr, bezäilmäk*).

بُزُلدي b u z u l d ï: اَڤْ بُزُلدي ew buzuldï – uy buzildi. Boshqalari ham shunday. Bu fe’l ham o‘timli, ham o‘timsizdir (بُزُلمَقْ .بُزُلرْ *buzulur, buzulmaq*).

بُزُلدي b u z u l d ï – zararlandi اَرْ بُزُلدي *er buzuldi*[387] – odamning moli xarob bo‘ldi, zararlandi.

بُغُلدي b o g‘ u l d ï – bo‘g‘ildi اَرْ بُغُلدي *er bog‘uldï* – kishi bo‘g‘ildi (birov uni bo‘g‘di). Boshqalari ham shunday (بُغُلمَقْ .بُغُلرْ *bog‘ulur, bog‘ulmaq*).

بَقِلدي b a q ï l d ï – boqildi يِرْكا بَقِلدي *yergä baqïldï* – erga boqildi, erga qaraldi (بَقِلمَقْ .بَقِلرْ *baqïlur, baqïlmaq*).

---

* Olmaota nashrida: *kitob.*

[387] Basim Atalay bu gap turkchada yo‘q bir ta’bir bo‘lsa kerak, deb yozadi (II jild. B.131.). Haqiqatda mol so‘zining matnda yo‘qligi shunday shubha tug‘diradi. Hozirgi tilda *buzildi, yorildi* tarzida xarob bo‘lmoq ma’nosidagi idiomatik ta’bir ana shu asosda kelib chiqqanligi ehtimoldan yiroq emas (Bu izoh hozirgi o‘zbek tilida “falonchi buzilib ketdi” iborasi borligini hisobga olmagan ko‘rinadi). (B.I.)

بُقْلْدِي b u q u l d ï[388] – bukildi آذاقْ بُقْلْدِي *azaq bukuldï* – uzatilgan oyoq buklandi, yig‘ildi, tortildi (بُقْلْرْ. بُقْلْماقْ *buqïlur, buqïlmaq*).

بُكْلْدِي b û k û l d i[389] – uzildi بُتِقْ بُكْلْدِي *butïq bûkûldi* – yosh butoq uzildi. Shuningdek, butoq egilishiga ham بُكْلْدِي bûkûldi – bukildi deyiladi. Bu fe’l o‘timli ham, o‘timsiz hamdir (بُكْلْرْ. بُكْلْماكْ *bûkûlûr, bûkûlmäk*).

بُكْلْدِي b ö k û l d i* – yig‘ildi, to‘plandi سُوفْ بُكْلْدِي *suw bökûldi* – suv to‘plandi, to‘g‘on bilan to‘silgani uchun ko‘paydi (بُكْلْرْ. بُكْلْماكْ *bökûlûr, bökûlmäk*).

جُزْلْدِي c h ö j û l d i – cho‘zildi يِبْ جُزْلْدِي *jip chöjûldi* – ip cho‘zildi. Suyuq narsalarning quyilib cho‘zilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi. Quyuq shinni, saqich va bunga o‘xshashlarning cho‘zilishi kabi (جُزْلْرْ. جُزْلْماكْ *chöjûlûr, chöjûlmäk*) (ikki jag‘ orasidagi ژ – *j* bilan).

جغلدى c h u g‘ l a d ï** – bog‘landi ار بغ جغلدى *er bug‘ chug‘ladi*[390] – odam bo‘xchani arqon bilan bog‘ladi (جغلر. جغلماق *chug‘ulur, chug‘ulmaq*).

---

[388] Hozirgi tilimizda qat’iy ravishda *bukildi* tarzida qo‘llanuvchi bu so‘z devonda har yerda shunday *q* bilan uchraydi. Masalan: II jild 15-betda *o‘l azaqïn buqdï – u oyog‘ini bukdi* kabi. Devondagi materiallar ق *q* ning ك *k* ga, ك *k* ning ق *q* ga almashinishi tez uchrovchi hodisa ekanini ko‘rsatadi. Devonda ق *q* bilan berilgan qator so‘zlarning hozirda ك *k* bilan talaffuz qilinishi tilning tarixiy hodisa ekanini isbotlaydi. قُوچْ *quch* hozirda كُوچْ *ko‘ch* tarzida talaffuz qilinadi. Bu folbinlarning takrorlab *ko‘ch-ko‘ch* deb aytiladigan so‘zlaridir (III jild. B.122). Bu misoldagi *buquldi* so‘zi ham shu kabilardandir. Hozirgi tildagi *bukildi* shu so‘zdandir.

[389] Basim Atalay *bukuldi* so‘zining *kesildi* ma’nosini tan olmaydi. Shuning uchun bu yerda yanglishlik bor, انقطعت so‘zi انعطفت bo‘lishi kerak deb yozadi (II jild. B.132). Bu izohga qo‘shilib bo‘lmaydi. Chunki Mahmud Koshg‘ariy juda aniq qilib, *kesildi* deb ma’no berib, bu so‘z *bukilmoq* ma’nosida ham qo‘llanadi, deb izohlagan. Basim Atalay bu qarashda so‘zlarning ko‘p ma’noli bo‘lishiga e’tibor bermagan.

* DSdagi *bökÿldi* shakli to‘g‘riroq bo‘lishi kerak (B.I.)

** So‘zning to‘g‘ri talaffuzi va yozilishi *chog‘ladi*dir. Buni S.Mutallibovning qavs ichida bergan imlosi ham tasdiqlaydi (B.I.)

[390] Bu gapning yozilishida aniqsizlik ishorati bor. So‘zlarni shu holda o‘qish ham mumkin emas. Bu gapning ikkinchi va uchinchi so‘zlari noaniqdir. Ikkinchi so‘z uchinchi jildning 92-betida va ikkinchi jildning 274-betida بوغ *bug‘* tarzida berilgan. Arabcha tarjima bu yerdagi noaniq so‘z shu ekanini

جَقِلْدي c h a q ï l d ï – chaqildi جَقِلْدي جَقْماقْ *chaqmaq chaqïldï* – chaqmoq chaqildi. Toshga bir narsa urilishidan o‘t chaqnasa تاشْ جَقِلْدي *tash chaqïldï* – tosh chaqildi, hatto o‘t chiqdi deyiladi سُوزْ قُلاقّا جَقِلْدي *söz qulaqqa chaqïldï* – so‘z quloqqa eshitildi (.جَقِلْرْ جَقِلْماقْ *chaqïlur, chaqïlmaq*). She’rda shunday kelgan:

[CXXXXIII]

يُكُرْدي كَقَلْ اَتْ
جَقِلْدي قِزِلْ اُتْ
كُيُرْدي اَرْتْ اُتْ
سَجْرَبْ اَنِنْ اُرْتَنُورْ

Yûgûrdi käwäl at
Chaqïldï qïzïl o‘t
Kûjûrdi arut o‘t
Sachrab änïn ortanur*. **(335)**

Dushman otini ta’riflaydi: uchar ot chopganda, tuyoqlaridan o‘tlar chaqnadi. Undan chaqnagan olov (sahro) hashaklarini kuydirib yubordi.

جِقِلْدي c h ï q ï l d ï – chiqildi اَقْدِنْ جِقِلْدي *ewdin chïqïldï* – uydan chiqildi. Boshqa erdan chiqishga ham bu so‘z qo‘llanadi (.جِقِلْرْ جِقِلْماقْ *chïqïlur, chïqïlmaq*).

جَكِلْدي c h e k i l d i – chekildi, nuqta qo‘yildi بِتِكْ جَكِلْدي *bitik chekildi* – xatga nuqta qo‘yildi. Boshqalari ham shunday (.جَكِلْرْ جَكِلْماكْ *chekilûr, chekilmäk*).

جِكِلْدي c h i g i l d i: تُكُنْ جِكِلْدي *tûgûn chigildi* – tugun bog‘landi. Ip bog‘lansa ham bu so‘z qo‘llanadi (جِكِلْماكْ .جِكِلْرْ *chigilûr, chigilmäk*).

---

tasdiqlaydi. Bu so‘z hozirgi tildagi tugun ma’nosidagi bo‘g‘cha so‘zining qisqarganidir. Bu gapdagi 3-so‘z III jildning 219-betida aniq ko‘rsatilgan جغلدى *chog‘ladï* so‘zining o‘zidir. Arabcha tarjimaga ko‘ra ham, shunday bo‘lishi to‘g‘ri. Basim Atalayda ham shunday izoh berilgan. Lekin B.Atalay gapdagi ار er so‘zini ham yanglish ال bo‘lishi kerak deb uqtirgan (Qarang: II jild, 133-bet). Bizningcha, izohning bu qismi ortiqcha.

* Bu so‘zning yozilishi va talaffuzi: *örtänÿr* bo‘lishi to‘g‘ridir (B.I.)

قَجِلْدِي q a c h ï l d ï – qochildi أَلْمْ دِنْ قَجِلْدِي *ölûmdin qachïldï* – o‘limdan qochildi. Boshqa narsadan qochishga ham bu so‘z qo‘llanadi (قَجِلْمَاقْ. قَجِلْرْ *qachïlur, qachïlmaq*).

قَدِلْدِي q a d ï l d ï – siyraklab qavildi, tikildi تُونْ قَدِلْدِي *to‘n qadïldï* – to‘n qavib tikildi, ya’ni tikuvchi choklarini qaviqqa o‘xshatib (ko‘rpa qavigandek) katta-katta choklab tikdi (قَدِلْمَاقْ. قَدِلْرْ *qadïlur, qadïlmaq*).

قَرِلْدِي q a r ï l d ï – qorildi, aralashdi بيرْ نانكْ بيرْكا قَرِلْدِي *bir neŋ birgä qarïldï* – biror narsa ikkinchisiga aralashdi (o‘g‘uzchadir). Turklar قَتِلْدِي قَرِلْدِي *qatïldï – qarïldï* ravishida ikki so‘zni qo‘shib qo‘llaydilar, ya’ni ular bu so‘zni ergashmali qo‘shoq so‘z tarzida qo‘llaydilar (قَرِلْمَاقْ. قَرِلْرْ *qarïlur, qarïlmaq*).

قُرُلْدِي q u r u l d ï – tortishdi اَرْ اَلِكِي قُرُلْدِي *er eligi*[391] *quruldï* – kishining qo‘li tortishdi, changak bo‘ldi; tomirlari tortishdi (قُرُلْمَاقْ. قُرُلْرْ *qurulur, qurulmaq*).

قُرُلْدِي q u r u l d ï – qurildi يا قُرُلْدِي *ja quruldï* – yoy qurildi (قُرُلْمَاقْ. قُرُلْرْ *qurulur, qurulmaq*).

قِرِلْدِي q ï r ï l d ï – قِرِلْدِي نانكْ *qïrïldï neŋ* – narsaning po‘sti, qobig‘i shilindi, qirildi (قِرِلْمَاقْ. قِرِلْرْ *qïrïlur, qïrïlmaq*).

قِرِلْدِي q ï r ï l d ï – qirildi, kuraldi قَارْ قِرِلْدِي *qar qïrïldï* – qor kuraldi.

قِرِلْدِي q ï r ï l d ï – qashshoq bo‘ldi, moli, narsasi yulib olindi اَرْ قِرِلْدِي *er qïrïldï* – er qashshoq bo‘ldi, ya’ni undan moli olib qo‘yildi.

قَزِلْدِي q a z ï l d ï – qazildi اَرِقْ قَزِلْدِي arïq qazïldï – *ariq qazildi*. Boshqalari ham shunday (قَزِلْمَاقْ. قَزِلْرْ *qazïlur, qazïlmaq*).

قِزِلْدِي q ï z ï l d ï: اَرْ يَزُقْتِنْ قِزِلْدِي *er yazuqtïn qïzïldï* – u kishiga bug‘ov – kishan solindi. Qilgan yomonligining jazosini tortdi.

---

[391] *Qo‘l* so‘zi “Devon”da asosan *ilik* || *ilig* tarzida uchraydi. Bu so‘z Navoiyda *ilig, al, qo‘l* so‘zlari bilan ifodalangan.

Ilikdin bordi borcha ixtiyori.
(“Farhod va Shirin”. B.202).
Dema Navoiyg‘a kim berma ixtiyor *al*din.

Yana g‘am ikki mujda etkururmiz,
Qo‘lungg‘a ikki javhar topshirurmiz.

Bundan keyin u bu yomon ishni qilmas bo‘ldi (قَزِلْمَاقْ. قَزِلْرْ *qïzïlur, qïzïlmaq*).

قِسِلْدِي q ï s ï l d ï – qisildi اَلِكْ قَبُغْ قا قِسِلْدِي *elik qapug‘qa qïsïldï* – qo‘l eshikka qisildi. Ikki narsa orasida qisilgan, orada qolgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (قِسِلْمَاقْ. قِسِلْرْ *qïsïlur, qïsïlmaq*).

قُشُلْدِي q o sh u l d ï – qo‘shildi, yaqinlashdi بِيرْ نانكْ بِيرْكا قُشُلْدِي *bir neŋ birgä qoshuldï* – bir narsa ikkinchisiga yaqin keldi, qo‘shildi[392]. Boshqa narsa yaqinlashtirganda ham bu so‘z qo‘llanadi (قُشُلْمَاقْ. قُشُلْرْ *qo‘shulur, qo‘shulmaq*). يِرْ قُشُلْدِي *yer* qoshuldï* – she’r aytildi. **(336)** *Qo‘shiq to‘qildi* iborasi ham shundan olingan.

قَقِلْدِي q a q ï l d ï : بَشْرا قَقِلْدِي *bashra*[393] *qaqïldï* – boshga qoqildi, urildi (boshiga urildi) قَقِلْدِي سُقُلْدِي qaqïldï-suquldï[394] – urildi va qoqildi iborasi ham shundan. Bu so‘zni bir kishi xo‘rlanganda aytiladi.

قَمُلْدِي q a m u l d ï – yonboshladi اَرْ قَمُلْدِي *er qamuldï* – odam yonboshladi, yonboshlab yotdi (قَمُلْمَاقْ. قَمُلْرْ *qamulur, qamulmaq*).

كَچِلْدِي k e c h i l d i – kechildi سُوقْ كَچِلْدِي *suw kechildi* – suv kechildi. Boshqasi ham shunday (كَچِلْمَاكْ. كَچِلْرْ *kechilûr, kechilmäk*).

كُچَلْدِي k û c h ä l d i – kuch ko‘rsatildi, zo‘rlik qilindi اَرْ تَقَارِي كُچَلْدِي *er tawarï kûchäldi* – kishining moliga va boshqa narsasiga zo‘rlik qilindi[395] (كُچَلْمَاكْ. كُچَالْرْ *kûchälûr, kûchälmäk*).

---

[392] Bu izohga ko‘ra, *qo‘shuq* so‘zining asli ma’nosi bir so‘zni boshqa so‘zlarga qo‘shilishi, ma’lum bir vazn talab qilgan miqdordagi so‘zlar qo‘shilmasi – *tizmasi* demakdir.

* Bu so‘zning to‘g‘ri berilishi *jïr* shaklidir (B.I.)

[393] XI asr tilida jo‘nalish kelishigi bor bo‘lsa ham, Mahmud Koshg‘ariy bu haqda maxsus izoh va ta’rif bermagan. U davr tilida bu kelishik asosan *-qa, -ka, -ga, -g‘a* affikslari bilan, ba’zan *-tabaru, -taba* affikslari bilan ifodalangan. Bu misolda shu vazifada *-ra* qo‘llangan. Mahmud Koshg‘ariy bashra so‘zini boshiga deb izohlagan. Demak, u davr tilida bu vazifada ba’zan *-ra* ham qo‘llanar ekan.

[394] Bu ta’bir bu bobdagi fe’l shaklida tasodifiy shakli o‘xshashlik asosida keltiril-gandir. Bu fe’l emas, har ikkisi birlikda *xo‘rlanmoq* ma’nosidagi idiomatik ta’bir-lardir. Hozirgi tilda ham shu ibora *urinmoq, qoqilmoq* ma’nolarida qo‘llanadi.

[395] Basim Atalay bu so‘zni Brokkelman bir yerda *kÿchäldi – oyog‘ini uzatdi*, yana bir yerda *köchäldi* tarzida yozib yanglish qilgani haqida izoh bergan (Qarang: “Devon”, B.Atalay tarjimasi, II jild. B.136).

كَزِلْدِي k e z i l d i – kiyildi كَزِلْدِي تُونْ *ton kezildi* – to‘n kiyildi. Boshqa narsaning kiyilishiga ham bu so‘z qo‘llandi (كَزِلْماكْ. كَزِلْرْ *kezilûr, kezilmäk*).

كَرِلْدِي k e r i l d i – kerildi, esnadi, kerishdi اَرْ كَرِلْدِي *er kerildi* – kishi esnadi, kerishdi.

كَرِلْدِي k e r i l d i – kengaytirildi, cho‘zildi اُرُقْ كَرِلْدِي *uruq kerildi* – arqon va boshqa narsa, masalan, pishgan teri va xom teri kabi narsalar cho‘zildi (كَرِلْماكْ. كَرِلْرْ *kerilûr, kerilmäk*).

كُرُلْدِي k ö r û l d i – qaraldi كُرُلْدِي نانكْ körûldi neŋ – narsaga qaraldi (كُرُلْماكْ. كُرُلْرْ *körûlûr, körûlmäk*).

كِرِلْدِي k i r i l d i – kirildi اَڤْكا كِرِلْدِي *ewgä kirildi* – uyga kirildi. Boshqalari ham shunday (كِرِلْماكْ. كِرِلْرْ *kirilûr, kirilmäk*).

كَسِلْدِي k e s i l d i – kesildi كَسِلْدِي نانكْ *kesildi neŋ* – narsa kesildi (كَسِلْماكْ. كَسِلْرْ *kesilûr, kesilmäk*).

كُسُلْدِي k ö s û l d i – uzatdi, cho‘zdi اَرْ اَذْقْ كُسُلْدِي *er azaq kösûldi*[396] – odam oyoq uzatdi.

يُغُرْقَنْدا اَرْتُقْ اَذْقْ كُسُلْسا اُشِيُورْ
Jog‘urqanda[397] artuq azaq kösûlsä o‘shiyûr

Odam oyog‘ini ko‘rpasidan ortiq uzatsa, oyog‘i uvishadi, sovuq qotadi. Bu maqol odam o‘z haddidan oshmaslikka undalib aytiladi (كُسُلْماكْ. كُسُلْرْ *kösûlûr, kösûlmäk*).

كَڤِلْدِي k e w i l d i – bo‘shashdi اَرْ كُوجِي كَڤِلْدِي *er kûchi kewildi* – odamning quvvati zaiflashdi. She’rda shunday kelgan:

[CXXXXIII]

تَكُرا اَڤْبْ اَكْرَلِمْ
اَتِنْ تُشُبْ يُكْرَلِمْ
اَرْسُلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ
كُوجِي اَنِنْ[398] كَڤِلْسُونْ

---

[396] Bu iboraning oxirida bir oz aniqsizlik bor. Majhul fe’l aniq fe’l holida izohlangan.

[397] Bu so‘zda o‘rin kelishigi qo‘shimchasi دا *-da* يُغُرْقَنْدا chiqish kelishigi qo‘shimchasi دن *-dan* يُغُرْقَنْدَنْ mazmunida qo‘llangan.

[398] Bu parchadagi اِنِنْ so‘zining yozilishida juz’iy xato bor, asli اَنِنكْ bo‘lishi kerak edi. Mahmud Koshg‘ariyning iborasiga ko‘ra, اَنْدِنْ bo‘lishi kerak. Ammo

Tegrä awïb ögrälim
Attïn tûshûb yûgrälim*
Arslanlaju kökrälim
Kûchi anïŋ kewilsûn.

Yov atrofini o‘raylik, otdan tushib qattiq hamla qilaylik, arslonlarcha bo‘kiraylik, dushman kuchi shundan bo‘shashsin.

مَنِلْدِي m a n ï l d ï – botirildi, surildi اَتْماكْ سِرْكاكا مَنِلْدِي *etmäk sirkägä manïldï* – non sirkaga botirildi, surildi. Boshqalari ham shunday (مَنِلْماقْ .مَنِلْرْ *manïlur, manïlmaq*).

مُنَلْدِي m û n ä l d i – oroyishi olindi تُونْ مُنَلْدِي *to‘n mûnäldi* – to‘nning ortiqcha **(337)** joylari qirqib olindi, oroyishi olindi (.مُنَلْرْ مُنَلْماكْ *mûnälûr, mûnälmäk*).

مُنُلْدِي m û n û l d i – minildi اَتْ مُنُلْدِي *at mûnûldi* – ot minildi. Boshqalari ham shunday (مُنُلْماكْ .مُنُلْرْ *mûnûlûr, mûnûlmäk*).

Qoida. Bu bo‘lim ل – *l* harfiga asoslangan. ل – *l* harfi uch xil vazifada qo‘llanadi. Birinchi, ikki harfli fe’lga ل harfi qo‘shilib, uch harfli so‘z yasaladi; ل harfi majhul fe’l belgisi vazifasini bajaradi. Chunonchi, يا قُرُلْدِي *yo quruldï* – kamon qurildi اَرْ اُرُلْدِي er uruldï – odam urildi. Bu fe’llarning asli قُرْدِي *qurdï,* اُرْدِي *urdï*dir. Bu bo‘lim *-l* ga asoslangandir. Ikkinchidan, o‘timsiz fe’ldan majhul fe’l yasaydi. Bu holat arab tili qoidasidan chetdadir (unda

---

حتى تضعف قوته منه deb berilgan, ya’ni u harakatlarimizdan dushman kuchi zaiflashsin, demakdir.

* *Yugurmak* so‘zi XI asrda ot, odamlarning chopishi, chopib yurishi ma’nosidagina qo‘llan-gan. Navoiyda shu ma’no bilan birga so‘zning iste’mol doirasi kengaygan:

Yugurdi hiylagar devonalardek
Yiqilg‘an sham’ uza parvonalardek.

Keldi yoding ko‘nglima ashkim *yugurdi* har taraf
Tiflg‘a odat erur kelganda mehmon o‘ynamoq.

Hozirgi o‘zbek tilida bu so‘z yana bir qancha qo‘shimcha ma’nolar ham anglatadi. *Surmoq* ma’nosida: *ustidan tilla suvi yugurtirilgan, tirishmoq* ma’nosida: *yugurgan etar* (maqol). Tirishgan kishi maqsadiga etadi. Paydo bo‘lmoq: *haytovir uning yuzlariga qon yugurib qolibdi* kabi.

bu holat yo‘q). Chunonchi, اُلْ نانكْ كُرُلْدِي *o‘l neŋ körûldi*[399] – u narsa ko‘rildi اُلْ يِرْكا بَرِلْدِي *o‘l yergä barïldï* – u joyga borildi. Ba’zan bu harf o‘zidan so‘nggi harfga moslashadi[400]. Chunonchi, بِتِكْ بِتِلْدِي *bitik bitindi* – xat yozildi اِرْ اِتِلْدِي *er itindi*[401] – odam sustlandi. Bu fe’lning اِتِلْدِي itildi – itildi shakli ham bor.

Uchinchi, bu mazmunlardan tashqari, mustaqil fe’l bo‘ladi اُلُكْ بَرِلْدِي ölûk tirildi – o‘lik tirildi سُوتْ سَغُلْدِي *sût sog‘uldï* – sut sog‘ildi سُوفْ سُزُلْدِي *suw sûzûldi* – suv suzildi, tinitildi kabi.

ن (n)

تَبِنْدِمْ t a p ï n d ï m – bo‘ysundim مَنْ تَنكْرِيكا تَبِنْدِم *men Teŋrigä tapïndïm* – men Xudoga bo‘ysundim, uning buyruqlariga itoat qildim اُلْ بَكْكا تَبِنْدِي *o‘l bekkä tapïndï* – u bekka bo‘ysundi.

[CXXXXIV]

اُكْرَنْ اَنِكْ بِلْكِنْ
كُنْدا اَنْكارْ بارُو
قُتَقِلِقِنْ تَبِنْغِلْ
قُذْغِلْ كُفْرْ نارُو

Ögrän anïŋ biligin
Kûndä aŋar baru*

---

[399] Basim Atalay كُرُلْدِي *körÿldi* fe’li bu yerda o‘rinsiz berilganini, chunki bu bo‘lim o‘timsiz fe’llar bo‘limi ekanini, كُرْماكْ *körmäk* o‘timli fe’l ekani haqida izoh bergan (Qarang: II jild. B.139).

[400] Basim Atalay bu yerda Mahmud Koshg‘ariyning harf moslashishiga bergan misoli moslashishga emas, almashinishga misol ekanini ko‘rsatgan (Qarang: II jild. B.139). Hozirgi tilshunoslik atamasi bilan aytilganda? bu hodisa tovush orttirish, tovush tushirish hodisasi deyiladi (Bu hodisa, ya’ni *l* > *n* almashinishi, aslida har ikki tovush ham majhul nisbat hosil qilishi bilan izohlanishi kerak).

[401] Basim Atalay bu bob uchun berilgan bu misol o‘timsiz emas, o‘timli ekanini, misolning esa yanglish ekanini ko‘rsatgan (Qarang: “Devonu lug‘otit turk”, II jild. B.139).

* Bu yerda *boru* so‘ziga Mahmud Koshg‘ariy buyruq ma’nosini berib izohlagan. Holbuki, ko‘p ærlarda bu so‘z buyruq shaklini Mahmud Koshg‘ariy bor deb ko‘rsatgan edi. Lekin bu yerda farqli qo‘llanish sababi haqida izoh berilmagan.

Buyruq oxiriga *u* unlisini orttirib qo‘llash Navoiy asarlarida ham uchraydi:

Ey sabo, ovora ko‘nglum istar har yon bor*u*
Vodiyu, tog‘u biyobonlarni bir-bir axtar*u*.

Qutqïlïqïn tapïng‘ïl*
Qozg‘ïl kûwäz naru

O‘g‘liga nasihat qilib aytiladi: Agar bilimdon odamga yo‘liqsang, har kun unga bor, yaxshi muomala bilan uning ilmu

---

“Xazoyinu-l-maoniy”ning IV devonida butun bir g‘azalda (509) buyruq oxiriga *u* orttirib berilgan. Ehtimol, buning so‘z ma’nosini *kuchlatuv* kabi biror vazifasi bordir. Har holda, bu masala tilshunoslar diqqatiga sazovordir.

* Bu misralardagi *-g‘il* haqida Mahmud Koshg‘ariy shu jildning 49-50 betlarida buyruq oxiriga *-gil, -g‘il* qo‘shimchalarini qo‘shish ko‘pchilik turkiy qabilar tilidagi qat’iy qoida ekanini ko‘rsatgan. Lekin Mahmud Koshg‘ariy o‘z izohida, birinchidan, qabilalarni aniq ko‘rsatmagan; ikkinchidan, bu qo‘shimchaning semantik vazifasini qayd qilmagan. Shunga qaramay, Mahmud Koshg‘ariyning bu izohi bir necha jihatdan muhimdir:

1. Bu xususiyat o‘sha zamonlardayoq, tilda bor xususiyat ekanini chuqur tilshunos ko‘zi bilan payqay olgan. Uni birinchi marta qayd qilgan. Haqiqatda bu qo‘shimchaning u davr tilidayoq bo‘lishli, bo‘lishsiz buyruqlar oxiriga qo‘shilishi ommaviy tusga kirgan edi.

2. Mahmud Koshg‘ariy izohidan bu xususiyat dialektal holat ekani ma’lum bo‘ladi. Til tarixi ustida ishlovchilar, ayniqsa, u davrdagi ayrim qabila tillari ustida ishlovchilarga bu hodisani konkret qanday so‘zlarda qo‘llanganini hisobga olish, tizma yoki nasriy asarlarda qo‘llanish masalalarini tekshirish, bir tarafdan, bu qo‘shimchaning vazifasini ochib bersa, ikkinchidan, u matnlarning qaysi qabilaga taalluqli ekanini ochishga ham xizmat qiladi.

3. Mahmud Koshg‘ariyning bu qo‘shimcha haqidagi izohining ahamiyatini Melioranskiy asaridagi ma’lumotlar puxta isbotlaydi. Unda aytilishicha, bu qo‘shimchaning qaysi o‘rinda *-g‘il,* qaysi o‘rinda *-gil* tarzida qo‘llanishi bilan “Tuhfatu-l-muluk” تحفته الملوك muallifi ham qiziqqan ekan. Chunonchi: قال صاحب كتاب تحفته لماوك ساءلت علماء الترك لم خصوا موضعا باالامر من اللام و الغين و اللام فى آخره و موضعا باالكاف فلم يجيبوا بشى

(Qarang: П.М. Мелиоранский. Арабский филолог о туруцком языке.С.40).

Tarjimasi: “Tuhfatu-l-muluk” kitobining muallifi aytadi: Buyruq oxiriga qayerda *-g‘il*, qayerda *-gil* orttirish nega qat’iylashtirilgan emas, deb turkshunos olimlardan so‘ragan edim, ular biror narsa deb javob bermadilar. Demak, bu xususiyatni so‘nggi davr tilshunos olimlari ham aniqlay olmaganlar. Holbuki, Mahmud Koshg‘ariy XI asrdayoq bu qo‘shimchaning tildagi mavqeini, uning imlo va talaffuziga doir qoidani aniqlab bergan.

So‘nggi davrlarda ham bu qo‘shimcha tilda barqarordir, balki mustahkamlangan, kengaygandir. Bizningcha, bu qo‘shimcha: 1) buyruqning ma’nosini ba’zan kuchlatadi yoki orzu va xohishni bildiradi; 2) ikki harfli buyruqlarda muttasil qo‘llanadi; 3) tez-tez qo‘llangan o‘rinlarda, bir jumlada ikki marta takrorlangan joylarda stilistik ohangdorlik vazifasini bajaradi.

hikmatlarini o‘rgan. Takabburlikni tashla (تَبِنْماقْ .تَبِنُورْ tapïnur, tapïnmaq). **(338)**

تَبِنْدِي t e p i n d i – tepindi اَرْ اَتِنْ تَبِنْدِي *er atïn tepindi* – odam otni tepdi. Har narsani ham oyog‘i bilan urishga, harakatlantirishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تَبِنُورْ .تَبِنْماكْ *tepinûr, tepinmäk*).

بِتِنْدِي b i t i n d i – اَرْ بِتِكْ بِتِنْدِي *er bitik bitindi* – kishi o‘zini kitob – xat yozayotganday ko‘rsatdi. Shuningdek, birovdan yordam olmay, yolg‘iz o‘zi kitob yozsa ham, بِتِنْدِي bitindi deyiladi (.بِتِنُورْ بِتِنْماكْ *bitinûr, bitinmäk*).

بُتَنْدِي b u t a n d ï – butaldi يِغاجْ بُتَنْدِي *yïg‘ach butandï* – daraxt shoxlari kesildi. Odam yog‘ochni butayotganday, kesayotganday ko‘rinsa ham, shunday deyiladi (بُتَنْماقْ .بُتَنُورْ *butanur, butanmaq*).

بِچِنْدِي b ï c h ï n d ï – اَرْ اُزِنكا اَتْ بِچِنْدِي *er özüŋä et bïchïndï* – odam o‘zini go‘sht kesayotganday qilib ko‘rsatdi. Yolg‘iz o‘zi bu ishni bajarishiga ham shu so‘z qo‘llanadi (بِچِنْماقْ .بِچِنُورْ *bïchïnur, bïchïnmaq*).

بُرُنْدِي b û r û n d i – اُراغْتْ يُغُرْقانْ بُرُنْدِي *urag‘ut yog‘urqan bûrûndi* – xotin ustki to‘nini kiydi, burkanib oldi, yopindi. Boshqalari ham shunday (بُرُنْماكْ .بُرُنُورْ *bûrûnûr, bûrûnmäk*).

بَرِنْدِي b a r i n d ï – اُراغْتِنْ قانْ بَرِنْدِي *urag‘uttïn qan barïndï* – xotin tomiri qondan bo‘shaldi, u hayz qoni chiqadigan tomirdir (بَرِنْماقْ .بَرِنُورْ *barïnur, barïnmaq*).

بَرِنْدِي b a r ï n d ï – اُلْ اَقكا بَرِنْدِي *o‘l ewgä barïndï* – u uyga borayotganday ko‘rindi. Boshqalari ham shunday (بَرِنْماقْ .بَرِنُورْ *barïnur, barïnmaq*). Bu xil fe’llar تَفَاعُلْ ma’nosida qo‘llanadi. Bu, kishi haqiqatda ishlamagan narsasini ishlagandek qilib ko‘rsatishdir. Chunonchi, تَصامَمَ الرَّجُلُ و تَمَاوَتَ odam o‘zini garangday ko‘rsatdi, garanglikka soldi va o‘zini o‘lganday qilib ko‘rsatdi.

بَزَنْدِي b e z ä n d i: اُراغْتْ بَزَنْدِي *urag‘ut bezändi* – xotin yasandi اُقْ بَزَنْدِي ew bezändi – uy ko‘rkamlandi, bezaldi; *n* harfi *l* harfi bilan o‘rin almashgandir (بَزَنْماكْ .بَزَنُورْ *bezänûr, bezänmäk*).

بَسِنْدِي b a s ï n d ï – kuch ko‘rsatdi اُلْ اَرِكْ بَسِنْدِي *o‘l erig basïndï* – u, o‘sha kishini zaif hisobladi, unga kuch ko‘rsatdi, qahr qildi (بَسِنْماقْ .بَسِنُورْ *basïnur, basïnmaq*).

بُشَنْدِي b o‘ s h a n d ï – قُوىْ بُشَنْدِي *qo‘y boshandï* – qo‘y (boylig‘idan) qozig‘idan bo‘shaldi. Qo‘y tappilab bo‘shaldi (بُشَنُوْر. بُشَنْماقْ *bo‘shanur, bo‘shanmaq*).

بُشَنْدِي b o‘ s h a n d ï – bo‘shaldi تُكُونْ بُشَنْدِي *tûgûn bo‘shandï* – tugun bo‘shaldi, echildi (بُشَنْماقْ. بُشَنُوْر *bo‘shanur, bo‘shanmaq*).

بُشَنْدِي b o‘ s h a n d ï – bo‘shaldi, taloq qilindi أُراغُتْ بُشَنْدِي *urag‘ut bo‘shandï* **(339)** – xotin taloq qilindi, arg‘uchadir. Bu e’tiqoddan emas (بُشَنُوْر. بُشَنْماقْ *bo‘shanur, bo‘shanmaq*).

بُغُنْدِي b o‘ g‘ u n d ï – bo‘g‘ildi, bog‘landi اَتْ بُغُنْدِي *at bo‘g‘undï* – ot bo‘g‘ildi, bo‘g‘ilib o‘ldi. Boshqalari ham shunday (بُغُنُوْر. بُغُنْماقْ *bo‘g‘unur, bo‘g‘unmaq*).

بَقِنْغِلْ b a q ï n g‘ ï l – kut, ko‘zla ايشْ كيدِنكا بَقِنْغِلْ *ïsh kediŋä baqïng‘ïl* – ishning oxirini ko‘zla, shunga qarab harakat qil (بَقِنُوْر. بَقِنْماقْ *baqïnur, baqïnmaq*).

بُقُنْدِي b u q u n d ï[402] – bog‘ladi اَرْ اَذاقِنْ بُقُنْدِي *er azaqïn buqundï* – odam yoyiq oyog‘ini bukladi, yig‘di (بُقُنُوْر. بُقُنْماقْ *buqunur, buqunmaq*).

تَكِنْدِي t e g i n d i[403] – etishdi, erishdi. Xoqon va amirlarga birovning kelganini bildirganda chigillarda اُلْ تَكِنْدِي o‘l tegindi deyiladi. Ya’ni hozir bo‘ldi, ziyoratlariga etishdi, demakdir. Ketsa ham shunday deydilar. O‘g‘uzlar bu so‘zni yoqtirmaydilar (تَكِنُوْر. تَكِنْماكْ *teginûr, teginmäk*).

تُكُنْدِي t û g û n d i – bir o‘zi tugdi اُلْ تُكُونْ تُكُنْدِي *o‘l tûgûn tûgûndi* – u bir o‘zi tugun tugdi. O‘zini tugun tugganday ko‘rsatishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُكُنُوْر. تُكُنْماكْ *tûgûnûr, tûgûnmäk*).

بُلُنْدِي b u l u n d ï – topildi بِتِكْ بُلُنْدِي *bitûk bulundï*[404] – yo‘qolgan narsa topildi, boshqalari ham shunday (بُلُنُوْر. بُلُنْماقْ *bulunur, bulunmaq*).

بِلِنْدِي b i l i n d i – bildi اَرْ ايشْنْ بِلِنْدِي *er ïshïn bilindi* – odam ishini bildi, tushundi (بِلِنُوْر. بِلِنْماكْ bilinûr, bilinmäk) اَرْ يازُقِنْ بِلِنْدِي *er yazuqïn bilindi* – er gunohini bildi, iqror bo‘ldi.

---

[402] Bu so‘zning bosma nusxada qanday o‘qilishi aniqlanib ko‘rsatilmagan va bu haqda bir aniqsizlik belgisi qo‘yilgan, so‘z mazmuniga ko‘ra II jildning 105-betida berilgan *buqundi* so‘zi bilan bir xildir.

[403] Hozirgi tilda shu ma’noda *muyassar bo‘ldi* so‘zi ishlatiladi.

[404] Bosma nusxada بتك *bitÿk* tarzidadir. Mazmuniga ko‘ra, يتك *yitÿk* bo‘lishi kerak edi. Basim Atalay nusxasida aniq يِتْكْ dir.

تُتُندي t u t u n d ï – tutildi كُونْ تُتُندي *kûn tutundï* – kun tutildi.

تُتُندي t u t u n d ï – tutildi آىْ تُتُندي *ay tutundï* – oy tutildi بَكْ مَنِي أُغُلْ تُتُندي beg meni og‘ul tutundï – bek meni o‘g‘il qildi, o‘g‘illikka oldi. Boshqalari ham shunday.

تُتُندي t u t u n d ï – tutdi اَرْ كِيكْ تُتُندي *er keyik tutundï* – odam bir o‘zi boshqalarning yordamisiz kiyik tutdi. Shunga o‘xshash, har bir narsani olishda va ushlashda kishi yolg‘iz bir o‘zi bo‘lsa ham, shunday deyiladi.

تُتُندي t u t u n d ï – tutadi أوتْ تُتُندي *o‘t tutundï* – o‘t yondi (تُتُورْ. تُتُماقْ tutunur, tutunmaq). Shu parchada kelgan:

[CXXXXV]

أذِكْ أتي تتونُبْ
أبِكا يُرَكْ قَغْرُلُرْ

Özik otï tutunub
Öpka yûräk qag‘rulur*

Sevgini ta’riflab aytadi: qachon sevgi o‘ti yonsa, undan yurak, o‘pka va uning atrofidagi a’zolar kuyib qovriladi.

تُتُندي t u t u n d ï – tutindi أُلْ أَفْرْتا تُتُندي o‘l awurta tutundï – u doya oldi**.

---

* *Qovrilmoq* so‘zi “Devon”da bir necha yerda uchraydi. Har yerda Mahmud Koshg‘ariy bu so‘zning ikki xil talaffuzi borligini, ya’ni yumshoq *w* bilan *qowrilmoq* yoki *g‘* bilan *qog‘rulmoq* variantlarini ko‘rsatadi (Qarang: II jild. Arabcha nusxada 67-, 114-, 173-; I jild. B.409. O‘zbekcha tarjimada II jild 147-, 205-, 85-betlar, I jild. B.457). Shu bilan birga bu so‘zning yozilishi ham Istanbul nusxasida ikki xil shaklda قَورلماق *qawrulmoq* va قغرلماق *qog‘rulmoq* shakllarida berilgan (Qarang: II jild. B.67,114).

Bu so‘z bizga ham ikki variantda *qovirmoch va qog‘urmoch* tarzida etib kelgan. Navoiyda قورماج *qavirmoch* tarzida uchraydi:

Xirman erida tazarvu durroj,
Er tobasidin terib *qavirmach*.

Tarjimasi: Kaklik va bulduruq qushlari xirmondan er issig‘ida qovurilib qolgan donlarni terib eyishar edi. Bu yerda Navoiy kaklik jildog‘idagi xolni ham ko‘rsatmoqchi.

Shu ham muhimki, bu so‘z XI asrda bug‘doy, tariq va odamga nisbatan qo‘llangan bo‘lsa, hozirgi o‘zbek tilida ham shu holat saqlangan.

** DS lug‘atida: *U enaga oldi* deb tarjima qilingan.

تُتُنْدي t u t u n d ï – tutindi اُلْ مَني أُتُكْجي تُتُنْدي *o'l meni ötûkchi tutundï* – u meni shohga vositachilikka oldi. Buning masdar shakli yuqoridagichadir.

تِتِنْدي t e t i n d i – xezlandi, **(340)** qarshi qo'zg'oldi اُلْ اَنكَرْ تِتِنْدي *o'l aŋar tetindi* – u unga xezlandi, qarshi turdi, tik qaradi اَنِكْ يُوزِنكا تِتِنُو بَقْسا بُلْماسْ *aniŋ yûziŋä tetinû baqsa bo'lmas* – uning yuziga (chiroyli-ligidan) kishi tikilib boqolmaydi, deganda ham shu ma'no bor (تِتِنُورْ. تِتِنْماكْ *tetinûr, tetinmäk*).

تُدُنْدي t o' d u n d ï : اَرْ تُدُنْدي er todundï – er to'yindi, kishi o'zini to'yganday ko'rsatdi, to'yinsa ham shunday deyiladi (تُدُنُورْ. تُدُنْماقْ *to'dunur, to'dunmaq*).

تِزِنْدي t ï z ï n d ï – tiyildi اَرْ اِيشْتِنْ تِزِنْدي er ïshtïn tïzïndï – odam ishdan tiyindi (تِزِنُورْ. تِزِنْماقْ *tïzïnur, tïzïnmaq*).

تَرَنْدي t a r ï n d ï – taradi اُلْ سَجِنْ تَرَنْدي *o'l sachïn tarïndï* – u birovning yordamisiz sochini taradi (تَرَانُرْ. تَرَنْماقْ *taranur, taranmaq*).

تَرَنْدي t a r a n d ï: اَرْ تَرِغْ تَرَنْدي *er tarïg' tarandï*[405] – kishi o'zini ekin ekayotganday qilib ko'rsatdi. Birovning yordamisiz yolg'iz o'zi eksa ham bu so'z qo'llanadi (تَرَنُورْ. تَرَنْماقْ *tarïnur, tarïnmaq*).

بُشْتي تَرُنْدي b u s h t ï* t a r u n d ï – xafalandi, siqildi اَرْ اِيشْتا بُشْتي تَرُنْدي *er ïshta bushtï tarundi*[406] – kishi ishda xafa bo'ldi va dili siqildi (تَرُنُرْ. تَرُنْماقْ *tarunur, tarunmaq*).

تُرُنْدي t u r u n d ï – xezlandi اُلْ مَنكا اُتُرُو تُرُنْدي *o'l meŋä utru turundï* – u menga qarshi turdi, xezlandi. Shu kabi bir-biriga yuzma-yuz tursa va qarshilashsa ham shunday deyiladi (تُرُونُرْ. تُرُنْماقْ *turunur, turunmaq*).

تُرُنْدي t û r û n d i -- o'radi اَرْ اُوزْ بِتِكِنْ تُرُنْدي *er öz bitigin tûrûndi* – u kishi xatini bir o'zi o'radi (تُرُنُرْ. تُرُنْماكْ *tûrûnûr, tûrûnmäk*).

تِرَنْدي t i r ä n d i – tiyindi اَرْ اِيشْتِنْ تِرَنْدي *er ïshtïn tirändi* – kishi ishdan tiyindi, man qilindi. Tiyilgan, man qilingan har bir narsaga

---

[405] Bu so'z Basim Atalay izohiga ko'ra, birinchi gapda تَرَنْدي *tarandï*, ikkinchi gapda تَرِنْدي tarïndï shaklida berilgan ekan. Haqiqatan qo'lyozmada shundaydir (Qarang: "Devonu lug'otit turk", II jild. B.145).

* *Push e*mas, *bush* shaklida berilishi va o'qilishi to'g'riroq. (B.I.)

[406] *Pushti terindi – birlikda siqilmoq, xafa bo'lmoq* mazmunlarida qo'llanuvchi idiomatik ta'birdir.

ham shu so‘z qo‘llanadi أَلْ تامْقا تِرَنْدِي *o‘l tamqa tirändi* – u devorga, boshqaga suyandi (تِرَنْمَاكْ. تِرَانُرْ *tiränûr, tiränmäk*).

تِرِنْدِي t e r i n d i – أَلْ أُوزِنكا يَمِشْ تِرِنْدِي *o‘l özinä yemïsh terindi* – u o‘zi uchun o‘zi meva terdi. Yolg‘iz o‘zi boshqa narsani terishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (تِرِنْمَاكْ. تِرِنُورْ *terinûr, terinmäk*).

تُرُنْدِي t u r u n d ï – o‘ynoqladi اَتْ تُرُنْدِي *at turundï* – ot o‘ynoqladi. Boshqalari ham shunday (تُرُنْمَاقْ. تُرُنُورْ *turunur, turunmaq*).

تُرُنْدِي t u r u n d ï – turdi اَرْ ايشْتا تُرُنْدِي *er ïshta turundï* – odam ishda turdi (تُرُنْمَاقْ. تُرُنُورْ *turunur, turunmaq*).

تَزِنْدِي t ä z i n d i – qochayotganday ko‘rindi أَلْ تَزِنْدِي *o‘l täzindi* – u o‘zini qochayotganday ko‘rsatdi. U qochayotgandek ko‘rindi (تَزِنْمَاكْ. تَزِنُورْ *täzinur, täzinmak*).

تِزِنْدِي t i z i n d i – taqdi أُرَاغُتْ بِنْجُوسِنْ تِزِنْدِي *urag‘ut yinjûsin tizindi* – xotin marvaridini taqdi, tizdi (تِزِنْمَاكْ. تِزِنُورْ tizinûr, tizinmäk).

تُشَنْدِي t u sh a n d ï – chalishdi اَرْ اَذَاقِي تُشَنْدِي *er ażaqï tushandï* – kishining oyoqlari qo‘rquvdan o‘ralishdi. **(341)** Maqolda shunday kelgan:

اَرْسْلَنْ كَكْرَسا اَتْ اَذاقِي تُشَالُرْ

Arslan kökräsä at ażaqï tushalïr

Arslon bo‘kirsa, otning oyoqlari chalishadi, o‘ralishadi, tushovlanadi. Bu maqol o‘zidan kuchli kishi bilan qarshilashib, yaqiniga borganda titrab, orqasiga qaytish ma’nosida qo‘llanadi (تُشَالُرْ. تُشَنْمَاقْ *tushanur, tushanmaq*).

تُشَنْدِي t ö s h ä n d i – to‘shadi, o‘rin soldi أَلْ أُوزِنكا تُشَكْ تُشَنْدِي ol özinä to‘shäk töshändi – u o‘zi uchun to‘shadi, o‘rin soldi (تُشَالُرْ. تُشَنْمَاكْ *töshänûr, töshänmäk*).

تَوِنْدِي t e w i n d i: اَرْ اَلِكِنْ أُقْنْدِي تَوِنْدِي er eligin ûwûndi tewindi – kishi (bir ishga) uyalish va pushaymonlikdan qo‘lini yuziga tutdi (تَوِنْمَاكْ. تَوِنُورْ *tewinûr, tewinmäk*).

تُوِنْدِي t o‘ q ï n d ï – gavdasi bilan urildi اَرْ تامْقا تُوِنْدِي *er tamqa to‘qïndï* – odam devorga gavdasi bilan urildi اَرْ تُوِنْدِي *er to‘qïndï* – odam urildi, to‘qinishdi (o‘g‘uzcha).

تُقِنْدي t o‘ q ï n d ï – zang bosdi قِلِچْ تُقِنْدي *qïlïch to‘qïndï* – qilichni zang bosdi, qilich zangladi.

تُقُنْدي t o‘ q u n d ï – o‘zi uchun bo‘g‘izladi, so‘ydi تُقُمْ تُقُنْدي *to‘qum to‘qundï* – u o‘zi uchun tuya bo‘g‘izladi* (تُقُنْمَاقْ .تُقُنُورْ *to‘qunur, to‘qunmaq*).

تِقِنْدي t ï q ï n d ï – zich, tiqiq qilib tiqdi اَرْ يُونكْ تَغارْقا تِقِنْدي er jûŋ tag‘arqa tïqïndï – kishi qanorga yungni qattiq tepib tiqdi اَشْ تِقِنْدي *ash tïqïndï*[407] – u zo‘rlik bilan, ko‘ngli tortmay edi. Bu so‘z birovdan achchiqlanganda so‘zlanadi (تِقِنْمَاقْ .تِقِنُورْ *tïqïnur, tïqïnmaq*).

تِلِنْدي t e l i n d i – teshildi تِلِنْدي تامْ tam telindi – devor teshildi (تِلِنْمَاكْ .تِلِنُرْ telinûr, telinmäk). She’rda shunday kelgan:

[CXXXXVI]

كُچَنْدي بِلاكِمْ
يَغُودي تِيلاكِمْ
تِلِنْدي بِلِيكِمْ
تَكْرُبْ اَنكَارِ جَرْتِلُرْ

Kûchändi bilägim
Yag‘udï tilägim
Telindi biligim
Tegrûb aŋar jertilûr

Bilagimga zo‘r keltirdim, ilmu fan haqida ko‘p yozib, uni charchatdim. Tilak yaqinlashdi, ilm, hikmat chashmalarining ko‘zi, eshigi ochilganda umr tugab bormoqda[408].

تِلِنْدي t i l i n d i – uzunasiga kesildi تَرِي تِلِنْدي *teri tilindi* – teri uzunasiga kesildi[409] (تِلِنْمَاكْ .تِلِنُورْ *tilinûr, tilinmäk*).

---

* DS va boshqa manbalarda *toqum* (so‘qim) – *qoramol*dir.

[407] Hozir shu so‘zning o‘zi aynan qo‘llanmaydi. Lekin oshdan tortingan kishiga, *tiqiladimi* tarzidagi qochiriq so‘z shu o‘zakdandir.

[408] Basim Atalay arabcha matndagi وتطلّم so‘zi haqida qo‘lyozmaga ko‘ra, فطلم bo‘lishi lozim deb qo‘lyozmada so‘ng kiritilgan tuzatishlar haqida keng izoh bergan (II jild. B.148).

[409] Bu so‘z sarrochlarda hozir ham xuddi shu uzunasiga kesmoq ma’nosida qo‘llanadi. *Qayish tilindi* kabi.

تَمِنْدي t a m ï n d ï : اُلْ اُوزنكا ياغْ تَمِنْدي *o'l öziŋa yag' tamïndï* – u yolg'iz o'zi yog' tomizishga tutindi (تَمِنْماقْ .تَمِنُورْ tamïnûr, tamïnmaq).

جَبِنْدي c h a p ï n d ï – qamchiladi اَرْ اَتِنْ جَبِنْدي *er atïn chapïndï* – odam otini qamchiladi.

جَبْدي c h a p d ï – chopdi, suzdi اَرْ سُوْدا جَبْدي *er suwda chapdï* – er suvda suzdi. Bu so'zning جَبِنْدي chapïndï talaffuzi ham bor (جَبِنُورْ .جَبِنْماقْ *chapïnur, chapïnmaq*).

جَقْنْدي c h a q ï n d ï : اَرْ اُوزِنكا جَقْماقْ جَقْنْدي *er o'ziŋä chaqmaq chaqïndï* – er o'zini chaqmoq tosh chaqqandek ko'rsatdi (.جَقْنُورْ جَقْنْماقْ *chaqïnur, chaqïnmaq*).

جَكِنْدي c h e k i n d i – اَرْ بِتَكْ كا جَكِكْ جَكِنْدي *er bitikkä chekik chekindi* – u odam xatga nuqta chekishga tutindi, **(342)** urindi, kirishdi (جَكِنْماكْ .جَكِنُورْ *chekinûr, chekinmäk*).

جَكِنْدي c h e k i n d i – اُلْ يُوكُنْ جَكِنْدي *o'l yûkûn chekindi* – u yukini mahkamlashga, bog'lashga bir o'zi tutindi, kirishdi (.جَكِنُورْ جَكِنْماكْ *chekinûr, chekinmäk*).

جَلِنْدي c h a l ï n d ï – oriqladi[410] اَتْ جَلِنْدي *at chalïndï* – emhashak yomonligidan ot oriqladi سُوزْ بَكْ قُلاقِنكا جَلِنْدي söz beg qulaqïŋa chalïndï – so'z bek qulog'iga chalindi, eshitildi. Boshqalari ham shunday (o'g'uzcha).

جَلِنْدي c h a l ï n d ï – tashladi, yiqildi اَرْ اُوزِنْ يِيرْكا جَلِنْدي *er öziŋ jergä chalïndï* – u kishi o'zini erga tashladi. Erga tashlagandek ko'rsatdi (جَلِنْماقْ .جَلِنُورْ *chalïnur, chalïnmaq*).

جِلَنْدي c h ï l a n d ï – namlandi نانكْ جِلَنْدي chïlandï neŋ – rutubatdan narsa namlandi. Asli جِيلَنْدي chïylandï dir (جِيلَنْماقْ .جِيلَنُورْ *chiylanur, chiylanmaq*).

جِلَنْدي c h ï l a n d ï – terladi اَتْ جِلَنْدي *at chïlandï* – ot terladi.

سَبِنْدي s a b ï n d ï* – ip o'tkazdi اِشْلارْ يِگنا سَبِنْدي *eshlär yignä sabïndï* – xotin ninaga ip o'tkazayotganday ko'rsatdi (haqiqatda u bu ishni qilmagan edi) (سَبِنْماقْ .سَبِنُورْ *sabïnur, sabïnmaq*).

---

[410] Hozirgi tilda *ilinib, chalinib yuribdi, ilindi, chalindi* ta'birlaridagi *chalindi* so'zi ana shu o'zakdandir. *Zo'rg'a yuribdi, oriqlagan, mazasi ketgan, qiynalgan* demakdir.

* DSda *sapïndï.*

سَتِنْدِي s a t ï n d ï – sotadigandek ko‘rindi اَرْ اَتِنْ سَتِنْدِي *er atïn satïndï* – u kishi otini sotayotganday ko‘rsatdi (سَتِنْمَاقْ. سَتِنُورْ *satïnur, satïnmaq*).

سَچِنْدِي s a c h ï n d ï – sochdi اَرْ اُوزِنكا سُوقْ سَچِنْدِي *er öziŋä suw sachïndï* – u odam o‘ziga suv sochish bilan shug‘ullandi (سَچِنُورْ. سَچِنْمَاقْ *sachïnur, sachïnmaq*).

سُچُنْدِي s û c h û n d i – shirin tuyuldi اَرْ سُوزْكا سُچُنْدِي *er sözgä sûchûndi* – kishi so‘zning shirinligini totdi, so‘zga berildi, ishiga qaramadi (سُچُنْمَاكْ. سُچُنُورْ *sûchïnûr, sûchïnmäk*). Maqolda shunday kelgan:

سُوزْكا سُچُنْسا بُلُنْ بَرِيرْ
Sözgä sûchûnsä bulun barïr

Odam so‘zning shirinligi bilan lazzatlansa, unga asir bo‘lib ketadi. Buning bir hikoyasi bor. Bu maqol eshitayotgan so‘ziga qiziqib, qilayotgan ishini tashlaydigan kishi to‘g‘risida aytiladi.

سَرِنْدِي s a r ï n d ï – o‘radi اَرْ سُلْقِنْ سَرِنْدِي *er suwlïqïn sarïndï* – odam sallani boshiga o‘radi اُراغُتْ بُرُنْجُكْ سَرِنْدِي urag‘ut bûrûnchûk* sarïndï – xotin boshini yopinchiq bilan o‘radi. Umuman, biror narsa yopinish, o‘rash, kiyinishga ham bu so‘z qo‘llanadi (سَرِنُورْ. سَرِنْمَاقْ *sarïnur, sarïnmaq*).

سَرِنْدِي s a r ï n d ï – hisobladi, o‘yladi, sanadi اَرْ ايِشْقا سَرِنْدِي *er ïshqa sarïndï* – odam o‘zini maqsadiga **(343)** etgan kishi qatorida sanadi (سَرِنُورْ. سَرِنْمَاقْ *sarïnur, sarïnmaq*).

سُرُنْدِي s û r û n d i – qashindi كِشِي اُوزْ يِينِنْ سُرُنْدِي *kishi öz yijnin sûrûndi* – odam o‘z badanini qashidi. Qattiq bir narsani ezishga ham bu so‘z qo‘llanadi (سُرُنْمَاكْ. سُرُنُورْ *sûrûnûr, sûrûnmäk*).

سُزُنْدِي s û z û n d i – tinitdi, tozaladi اَرْ اُوزنكا سُوقْ سُزُنْدِي *er öziŋä suw sûzûndi* – kishi o‘ziga suv tinitganday ko‘rsatdi (سُزُنُورْ. سُزُنْمَاكْ *sûzûnûr, sûzûnmäk*).

---

* *Burunchuk* so‘zi 1-jildda *peshonabog‘*, *boshga o‘raladigan ro‘mol* ma’nosida qo‘llangan edi. Bu yerda *boshga o‘raladigan yopinchiq* ma’nosidadir. Navoiyda bu so‘z *harir ro‘mol* ma’nosida kelgan:

Sochida shabnam *burunchuk*, e ko‘ngil, ermas ajab,
Sunbul uzra gar tushar shabnam taajjub qilmag‘il.

سِيزِنْدِي s e z i n d i – gumon qildi سِيزِكْ سِيزِنْدِي اُلْ اَنكارْ *o'l anar sezik sezindi* – u, u odam haqida gumon qildi (سِيزِنُورْ. سِيزِنْماكْ *sezinûr, sezinmäk*).

سَسِيِنْدِي s e s i n d i – urishga qasd qildi سَسِيِنْدِي اَرْ قَلِنْ اَرْغالِي *er qulïn urg'alï sesindi* – odam qulini urishga qasd qildi. Ot bog'ini bo'shatishga yaqinlashsa ham bu so'z qo'llanadi (سَسِيِنُورْ. سَسِيِنْماكْ *sesinûr, sesinmäk*).

سُسُنْدِي s û s û n d i – urayotganday ko'rindi سُسُنْدِي اَرْ باشِنْ تامْقا *er bashïn tamqa sûsûndi* – kishi boshi bilan devorni urayotganday ko'rindi. Boshqalari ham shunday (سُسُنُورْ. سُسُنْماكْ *sûsûnûr, sûsûnmäk*).

سَغِنْدِي s a g' ï n d ï – sog'ayotganday ko'rindi سَغِنْدِي اَرْ قُويُنْ *er qo'yun sag'ïndï* – kishi qo'yni sog'ayotganday ko'rindi (سَغِنُورْ. سَغِنْماقْ *sag'ïnur, sag'ïnmaq*).

سُغُنْدِي s o g' u n d ï – sovuq edi سُغُنْدِي اَرْ *er sog'undï* – odam sovuq edi. Bu gap siydik va boshqalardan tozalanishga ham qo'llanadi (سُغُنُورْ. سُغُنْماقْ *sog'unur, sog'unmaq*).

سِيغِنْدِي s ï g' ï n d ï: كَيِكْ تُرَغْقا سِيغِنْدِي *keyik turag'qa sïg'ïndï* – kiyik turoqqa, turar joyga (og'iliga) sig'indi. Boshqa sig'inilgan narsalarga ham bu so'z qo'llanadi مَنْ تَنكْرِيكا سِيغِنُورْمَنْ *men Teŋrigä sïg'ïnurman* – men Xudoga sig'inaman, deyish ham shundandir (سِيغِنُورْ. سِيغِنْماقْ *sïg'ïnur, sïg'ïnmaq*).

سَوِنْدِي s e w û n d i – اَرْ سَوِنْدِي er sewûndi – odam sevindi, quvondi (سَوِنُورْ. سَوِنْماكْ *sewûnûr, sewûnmäk*). She'rda shunday kelgan:

[CXXXXVI]

سَوِنْمَكِلْ يُنْدْ اُكُرْ اَذْغِرْ اَنِنْ
اَلْتُنْ كُمُشْ بُلْنَبَنْ اَغِي تَقَارْ

Sewinmagil yund ögûr, azg'ïr anïn
Altun kûmûsh bölnäbän* ag'ï tawar

Yilqi, nasldor ot, ayg'ir va nor tuyalar, shuningdek, oltin-kumush va ipakli kiyimlar topganingga suyunma, o'zingga hunar va san'at orttir.

---

* *Bölnäbän* so'zi noto'g'ri berilgan, *bulnaban* bo'lishi kerak, ya'ni "mahliyo qilmoq", "o'ziga tortmoq" ma'noli so'zdir. (B.I.)

سَغِنْدي s a g‘ ï n d ï – sog‘indi, hisobladi, gumon qildi أَلْ مَنكا اَنْگُو سَغِنْدي *o‘l menjä ezgû sag‘ïndï* – u meni ezgu – yaxshi sog‘indi, gumon qildi, sinadi va ko‘nglida buni sir tutdi. **(344)** So‘z bilan (birov-biroviga) yordam bersa ham shunday deyiladi (سَغِنُورْ. سَغِنْماقْ *sag‘ïnur, sag‘ïnmaq*).

سَقِنْدي s a q ï n d ï – saqlandi, hazar qildi أَلْ مَنْدِنْ سَقِنْدي *o‘l mendin*[411] *saqïndi*[412] – u mendan saqlandi. Bu so‘zdagi ق harfi oldingi so‘zdagidan qattiq.

سُقِنْدي s u q u n d ï – yuvdi أُراغْتْ بَشِنْ سُقِنْدي *urag‘ut bashïn suqundï* – xotin boshini yuvdi. Bu uch qabilasining so‘zidir (سُقِنُورْ. سُقِنْماقْ *suqunur, suqunmaq*).

سُكُنْدي s ö k û n d i – cho‘kdi[413] اَرْ بَكْكا سُكُنْدي *er bekkä sökûndi* – u kishi bekka tiz cho‘kdi. Bek oldida (tavozi’ bilan) cho‘kkalab o‘tirdi ol tonïn sökûndi – u to‘nining choklarini so‘kayotganday ko‘rsatdi (سُكُنُورْ. سُكُنْماكْ *sökûnûr, sökûnmäk*).

سَلِنْدي s a l ï n d ï – solindi, tortib olindi[414] يِنْجُوقُلاقْتِنْ سَلِنْدي jinǰû qulaqtïn salïndï – marvarid quloqdan chiqarib olindi. Har narsani

---

[411] Chiqish kelishigi qo‘shimchasi *-dan* yoki *-din* tarzida uchraydi. Navoiy asarlarida faqat *-din* uchraydi. Shuning uchun navoiyshunoslar: Navoiyda *-dan* yo‘q, Fuzuliyda *-din* yo‘q, degan xulosa chiqargandirlar.

[412] Hozirgi tilda qo‘llanuvchi saqlandi so‘zi ana shu o‘zakdan bo‘lib, mazmun ham birdir. Farq shundaki, bir ل *l* orttirilgan varianti bizga etib kelgan. Bunday harf orttirilib, harf tushirilib etib kelgan so‘zlar misoli tilimizda ko‘p uchraydi.

[413] Fonetik qoidaga muvofiq *sökÿndi* so‘zi bizga *cho‘kdi* tarzida etib kelgan.

[414] *Solmoq* so‘zi u davr tilida bir necha ma’noda qo‘llangan bo‘lsa ham, bizga faqat *bir narsani qo‘ymoq* ma’nosigina etib kelgan. *Oshga yog‘ solmoq, chelakka suv solmoq* va boshqalar. Shu bilan birga bu so‘zda *bino qilmoq, urmoq* kabi yangi ma’nolar yuzaga kelgan. Bu so‘zning ayirib olmoq ma’nosi Navoiy asarlarida ham uchraydi. Navoiy “Hayratu-l-abror”da mastlarning sharmanda ko‘rinishlarini tasvir qilar ekan, shunday yozgan:

Ne topibon boshida dastorini,
Ne ko‘rubon belida dinorini.

Qin qolibon yo‘lda pichog‘in *solib*,
Kafshi dog‘i bir tushubon bir qolib.

Mast juda ayanch holda uyiga kelib hushyorlangach, na boshida sallasini topadi-yu, na cho‘ntagida pulini topadi. Hatto belbog‘idagi pichog‘ini ham

tortib, chiqarib olishga ham bu so‘z qo‘llanadi (سَلِنْمَاقْ .سَلِنُورْ *salïnur, salïnmaq*).

قَبِنْدِي q a p ï n d ï: اَرْ تَقَارْ قَبِنْدِي *er tawar qapïndï* – odam buyumlarni shilib olayotganday ko‘rindi (قَبِنْمَاقْ .قَبِنُورْ *qapïnur, qapïnmaq*).

قَبِنْدِي q a p ï n d ï: اُغْلانْ يَلْ قَبِنْدِي *og‘lan yäl qapïndï* – bolaga shirincha chiqdi (bosh yarasi chiqdi) (قَبِنْمَاقْ .قَبِنُورْ *qapïnûr, qapïnmaq*).

قَتِنْدِي q a t ï n d ï – aralashtirgandek ko‘rindi اُلْ تَلْقانْقا ياغْ قَتِنْدِي *o‘l talqanqa yag‘ qatïndï* – u tolqonga yog‘ qorishtirayotgandek ko‘rindi (قَتِنْمَاقْ .قَتِنُورْ *qatïnur, qatïnmaq*).

قُتَنْدِي q u t a n d ï[415]: قُتَنْدِي نانكْ *qutandï neŋ*[416] – qutlangan narsa (قُتَنْمَاقْ .قُتَنَار *qutïnur, qutïnmaq*).

قَچِنْدِي q a c h ï n d ï – qochayotgandek ko‘rindi اُلْ مَنْدِنْ قَچِنْدِي *o‘l mendin*[417] *qachïndï* – u mendan qochayotgandek ko‘rindi (.قَچِنُرْ قَچِنْمَاقْ *qachïnur, qachïnmaq*).

قُرُنْدِي q u r u n d ï – qurumsoqlik qildi اُلْ تَقارِنكا قُرُنْدِي *o‘l tawariŋa qurundï* – u moliga qurumsoqlik, baxillik qildi (.قُرُنُورْ قُرُنْمَاقْ *qurïnur, qurïnmaq*).

قُرُنْدِي q u r u n d ï – اَرْ قُرُنْدِي er qurundï – u kishi yuvingandan so‘ng o‘zini quritdi.

قِرِنْدِي q ï r ï n d ï – po‘stini, qobig‘ini ajratayotganday ko‘rindi اُلْ نانكْنِي قِرِنْدِي *o‘l neŋni qïrïndï* – u bir narsaning qobig‘ini ajratayotganday ko‘rindi (قِرِنْمَاقْ .قِرِنُورْ *qïrïnur, qïrïnmaq*).

قَزِنْدِي q a z ï n d ï – qazishga tutindi اُلْ اُوزِنكا قُدُغْ قَزِنْدِي *o‘l o‘ziŋä quzug‘ qazïndï* – u o‘ziga quduq qazishga tutindi. Quduq qaziyotganday ko‘rinishga ham bu so‘z qo‘llanadi (قَزِنْمَاقْ.قَزِنُورْ *qazïnur, qazïnmaq*).

---

tortib olib, qinini yo‘lga tashlab ketganlari ma’lum bo‘ladi. Kavushining ham bir poyi bor, bir poyi tushgan edi.

[415] Bosma nusxada so‘zning o‘qilishi noaniq qoldirilgan, yonida aniqsizlik belgisi qo‘yilgan. Basim Atalay yozma nusxada *qutandi* ekani haqida izoh bergan (II jild. B.154).

[416] Bu so‘z bundan oldin berilgan fe’lning maf’ul shaklidir. Arabcha izohida kichik bir texnik yanglishlik ketgan مَجْدوحاً *maǰduxan* so‘zi مَجْدُحاً maǰdudan bo‘lib ketgan, shakli shakliga o‘xshab qolgan.

[417] Basim Atalay yozma nusxada bu so‘z *mindin* shaklida ekani haqida izoh bergan (II jild. B.154).

بَزَنْدي قُزَنْدي b e z ä n d ï, q u z a n d ï: أراغُتْ بَزَنْدي قُزَنْدي *urag'ut bezändï, quzandï* – xotin o'ziga oro berdi, bezandi, ziynatlandi (قُزانُورْ. قُزَنْماقْ *quzanur, quzanmaq*).

قِسِنْدي q ï s ï n d ï – baxillik qildi أرْ تَقارِنْ قِسِنْدي *er tawarïn qïsïndï* – u kishi mol-buyumlarini chiqim qilishga qisindi – qurumsoqlik qildi. Kishi siydigini chiqarishda qisishga ham bu so'z qo'llanadi (قِسِنُورْ. قِسِنْماقْ *qïsïnur, qïsïnmaq*).

قَشَنْدي q a s h a n d ï – اَتْ قَشَنْدي at qashandï **(345)** – o't va boshqa hayvonlar siydi. Bu so'z asosan otga xosdir (قَشَنُورْ. قَشَنْماقْ *qashanur, qashanmaq*).

قُلُنْدي q o' l u n d ï – so'radi اَرْنانكْ قُلُنْدي *er neŋ qo'lundï* – odam bir narsani so'radi (قُلُنُورْ. قُلُنْماقْ *qolunur, qolunmaq*).

قِلِنْدي q ï l ï n d ï[418] – qildi اَرْ تَكْما قِلِنْجْ قِلِنْدي er tegmä qïlïnch qïlïndï – odam har bir ishni ishladi. Haddidan oshmoq istagan kishiga أُكْشْ قِلِنْما *ûgûsh* qïlïnma* deyish shundandir – ko'p haddingdan oshma demakdir (قِلِنُورْ. قِلِنْماقْ *qïlïnur, qïlïnmaq*).

كَجُنْدي k e ch û n d i: اَرْ سُوفْ كَجُنْدي er suw kechûndi – odam suvdan kechib o'tayotgandek ko'rindi (كَجُنُورْ. كَجُنْماكْ *kechûnûr, kechûnmäk*).

كُجَنْدي k û c h ä n d i – اَتْ كُجَنْدي *at kûchändi* – ot kuchandi, ot og'ir yuk ko'tarishdan zaiflandi اَلْ اَنِكْ تَقارِنْ كُجَنْدي *o'l aniŋ tawarïn kûchändi* – u kishi uning moliga zo'ravonlik qildi. Oldingisi o'timsiz, bunisi o'timlidir (كُجانُورْ. كُجَنْماكْ *kûchänûr, kûchänmäk*).

كِچِنْدي k i c h i n d i: أراغُتْ كِچِنْدي *urag'ut kichindi* – xotin sho'xlik qildi, qichiq qildi**. Itoatsizlik ma'nosidagi كِچِنْما *kichinmä* so'zi shundan olingan. Asli اَتْ كِچِنْدي et kichindi – badan qashildi iborasidagi so'zdandir (كِچِنُورْ. كِچِنْماكْ *kichinûr, kichinmäk*).

---

[418] Majhul shaklda berilgan bu fe'l majhul emas, *qildi* ma'nosidagi ma'lum shakldir. Bu fe'lning shu ma'nida qildi varianti ham bor. Demak, bu fe'l *ochildi, ochilindi* (I jild. B.216) va *oshindi, oshdi* (I jild. B.175)lar kabi ikki variantli fe'llardandir.

* *Ÿkÿsh* shaklida berilishi to'g'riroqdir (B.I.)

** Bu gap "Qadimgi turkiy lug'at"da *ayol qashindi* deb tarjima qilingan.

كِرِنْدِي k i r i n d i – sho‘ng‘idi اَرسُوڤدا كِرِنْدِي *er suwda kirindi* – odam suvga tushdi, cho‘mildi اَڤكا كِرِنْدِيار er ewgä kirindi – odam uyga kirayotgandek ko‘rindi (كِرِنُورْ. كِرِنْماكْ *kirinûr, kirinmäk*).

كُرُنْدِي k ö r û n d i – yo‘liqdi, uchrashdi, ko‘rindi اُلْ بَكْكا كُرُنْدِي *o‘l bekkä körûndi* – u bekka uchrashdi, yo‘liqdi va ko‘rindi.

كُرُنْدِي k ö r û n d i – ko‘rindi, bilindi, ko‘zga ma’lum bo‘ldi تاغْ كُرُنْدِي *tag‘ körûndi* – tog‘ ko‘rindi va zohir bo‘ldi. Boshqalari ham shunday. Uzoqdan qora holida ko‘ringan har bir qoraga ham shu so‘z qo‘llanadi (كُرُنُورْ. كُرُنْماكْ *körûnûr, körûnmak*).

كُزُنْدِي نانكْ k ö z û n d i neŋ – narsa ko‘rindi. Arg‘ular so‘zidir. Bunda bir qoida bor. Bu so‘z *ko‘z* so‘zidan olingan, ammo arg‘ular buyruq shaklida o‘tgan zamon fe’liga teskari qo‘llaydilar. Ya’ni buyruq fe’lida كُرْ kör ر – *r* bilan qo‘llaydilar, ammo o‘tgan zamon fe’lida ز – *z* bilan qo‘llaydilar (كُزُنُورْ. كُزُنْماكْ *közûnûr, közûnmäk*).

كَسِنْدِي k e s i n d i – o‘ziga kesdi اُلْ اُوزِنكا اَتْ كَسِنْدِي *o‘l öziŋä et kesindi* – u o‘zi uchun go‘shtdan bir bo‘lak kesdi. Boshqalari ham shunday (كَسِنُورْ. كَسِنْماكْ *kesinûr, kesinmäk*).

كُشُنْدِي k ö s h û n d i – soyaga o‘tdi اَرْ كُنْكا كُشُنْدِي *er kûngä köshûndi* – kishi kundan, quyoshdan soyaga o‘zini oldi, soyalandi. Shuningdek, **(346)** biron kishidan bekinsa ham كُشُنْدِي köshûndi so‘zi ishlatiladi (كُشُنُورْ. كُشُنْماكْ *köshûnûr, köshûnmäk*).

كُڤْنْدِي k û w a n d i – maqtandi, faxrlandi اُلْ مَنِكْ بِرْلا كُڤْنْدِي *o‘l meniŋ birlä kûwändi* – u men bilan quvondi, faxr qildi (كُڤْنُورْ. كُڤْنْماكْ *kûwänûr, kûwänmäk*).

كُلُنْدِي k û l û n d i – kula bo‘ldi, toldi اَرْ اِلِكِي اَداقِي كُلُنْدِي *er eligi, azaqi kûlûndi* – ko‘p harakat qilish, ko‘p yurishdan odamning qo‘l, oyoqlari bog‘lab qo‘yilganday kuchsizlanib chalishdi (كُلُنُرْ. كُلُنْماكْ *kûlûnûr, kûlûnmak*).

كُمُنْدِي k ö m û n d i – bekitilgandek ko‘rindi اَرْ تَڤارِنْكُمُنْدِي *er tawarïn kömûndi* – odam molini bekitayotgandek ko‘rindi (كُمُنُورْ. كُمُنْماكْ *kömûnûr, kömûnmäk*). Bu fasl bir necha xildir:

Birinchisi, boshqalarning yordamisiz ishlovchining bir o‘zi ishni qilganini anglatadi. Bu fe’lning asli ikki harflidir اُلْ اَڤكا بَرِنْدِي ol ewgä barïndï – u uyga ketmagan bo‘lsa-da, ketayotgandek ko‘rindi va اُلْ اَشْ تَتِنْدِي *o‘l ash tatïndï* – u osh totingandek ko‘rindi. Aslida ul totinmagandir. Bu xil fe’llar arabcha tafoul bobiga

o‘xshaydi. Chunonchi, arablarda تَصامَ الرَجُلُ odam haqiqatda kar bo‘lmagan bo‘lmasa-da, *kar ko‘rindi, karlikka soldi,* تعاقَلَ odam o‘zi haqiqatda aqlli bo‘lmagani holda *aqlli ko‘rindi* demakdir. Ikkinchisi, ishda ishlovchi yolg‘iz o‘zi birovning yordamisiz ishlaganini bildiradi. أَرْ أَلِمِنْ اَلِنْدي er alïmïn alïndï – qarz bergan odam qarzini bir o‘zi undirib oldi أُلْ تَرِغْ تَرِنْدي *o‘l tarïg‘ tarïndï* – u o‘zi uchun yolg‘iz o‘zi ekin ekdi. Fe’l bu ma’noda qo‘llanganda gapda أوزنكا *oziŋa* أوزي *özi* so‘zlari birga qo‘llanilishi kerak. Bu gapdagi jo‘nalish qo‘shimchasi كا *-ga uchun** ma’nosidadir. Amalga oshmagan ish mazmunida qo‘llanganda, *özi* so‘zini qo‘llamaslik ham mumkin. Fe’l odamlar orasida mushtarakdir. Ishni bir odam boshqalar ishtirok etmay bajara olsa, shu ma’noni birov yordamisiz qilga-nini anglatmoq uchun أوزْ öz so‘zi qo‘llanmasa, **(347)** sifat tamom to‘liq bo‘lmaydi. أوزْ *öz* so‘zini qo‘shgandagina to‘liq bo‘ladi. Shunda-gina bu fe’l ishlovchining bir o‘ziga xos bo‘lib qoladi, shundagina mushtaraklikdan chiqadi. Chunonchi, oyatda

فَاقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ

O‘zingizni o‘ldiringiz**

iborasidagi “o‘ldiringiz” deganda *o‘ldirish* so‘zi hammaga umumiy-dir. *O‘zingizni* so‘zini qo‘llash bu erda boshqalardan ayiradi.

Fe’l ko‘rsatish (ـ) mazmunida qo‘llanganda o‘timsiz bo‘ladi. U fe’lda mushtaraklik bo‘lmaydi. Bu erda أوزْ öz so‘zi aytilmasa

---

* Ayrim turkologlar turkiy tilda maxsus sabab kelishigi bor deb taxmin qilganlar. Mahmud Koshg‘ariyning bu izohi: jo‘nalish kelishigi ba’zan sabab vazifasida qo‘llanadi degan fikrda ekanini isbotlaydi. Devonda “Qutadg‘u bilig”da ham bunga misollar ko‘p:

Ko‘rukluk to‘nug‘ o‘zun*ga*
Tatlig‘ ashing azin*qa*.

Bu ish qilg‘u*ga* manga yori ber.
Bu ishni qilish uchun menga yordam ber.

** Oyati karimaning o‘qilishi: *Fa-qtulu anfusakum.* Qur’oni karim: 2:51(54)

ham, o‘timsiz fe’l shu mushtaraksizlik ma’nosini anglatadi. Bu holda اُوزْ öz so‘zini qo‘llashga zarurat qolmaydi, ma’no nuqsonsiz tamom bo‘ladi. Chunonchi, oyatda

كَلّا اِنَّ الْاِنسانَ لَيَطْغىٰ اَنْ رَاٰهُ سَغْنىٰ*

kabi, ya’ni arabchada ham bunday hollarda nafs – *o‘z* so‘zi qo‘llanmaydi. Bu iborada** اَنْ رَاٰىَ نَفْسَهُ اَسْتَغْنىٰ deyilmay, aksincha, *nafs* so‘zi tushiriladi. Bu “ishning oxiriga qara” ma’nosida ايشْقا بَقِّنْ *ïshqa baqqïn* deyishimiz, “suv ichiga sho‘ng‘i, yuvin” ma’nosida سُوققا كِرِنْ *suwqa kirin* tarzida qo‘llashimiz ham shu qoidaga mosdir. Chunki bu bo‘limda ل – *l* bilan ن – *n* harflarining biri o‘rniga biri almashib teng kelishi bor. Chunonchi, بِتِكْ بِتِلْدِي bitik bitildi – yoki بِتِنْدِي *bitindi* kabi har ikki variant ham birdir. Mazmun ham bir – *kitob yozildi* demakdir. Bu fe’llarda ل – *l* ham, ن – *n* ham majhul fe’l belgisidir. *L* bilan *n* ning teng kelishi arab tilida ham bordir, chunonchi, رَجُلٌ شَثْنُ الاصابعِ وشَثْلُمها iboralarida *l* bilan *n* almashib kelgani kabi. To‘rtinchisi, yuqoridagi mazmunlarni ifoda qilmay, o‘z boshicha mustaqil, o‘zining asliy ma’nosida qo‘llanuvchi bir fe’l sifatida qo‘llanadi. تَنكْريكا تَبْدِي Teŋrigä tapïndï – Xudoga ibodat qildi تَنكْريكا سِغِنْدِمْ Teŋrigä

---

* Oyati karimaning o‘qilishi: *Kalla inna-l-insana la-yatg‘a.* Zohiriy tarjimasi: “Yo‘q. Kishi o‘zining boyiganini his qilsa, o‘shanda quturadi” (96:6-7)

[419] Fe’l o‘zagida *a, i, u* harflaridan biri yoki ikkitasi bo‘lgan fe’lga معتل “mu’tal” fe’l deyiladi. Bu mu’tal fe’llar ham yana bir necha xil nom bilan ataladi. Shu harflardan biri birinchi harfda kelsa, “misol” deyiladi. Birinchi harf و li bo‘lsa, “misoli vovi”, ى - ي li bo‘lsa, “misoli yoyi” deyiladi. U harflardan biri o‘rtada bo‘lsa, “ajvaf” deyiladi. O‘rtadagi tovush و bo‘lsa “ajvafi vovi”, ي - ى bo‘lsa “ajvafi yoyi” deyiladi. U harflardan biri oxirda bo‘lsa “noqis” deyiladi. Oxirgi harf و bo‘lsa, “noqisi vovi”, ى - ي bo‘lsa, “noqisi yoyi” deyiladi. Agar fe’lda u harflardan ikkitasi bo‘lsa, “lafif” deyiladi. Ular yonma-yon kelsa, “lafifi maqrun” deyiladi. Agar u harflar yonma-yon kelmasa, “lafifi mafruq” deyiladi.

sïg‘ïndïm – Xudoga sig‘indim kabi. Shu ma’nolar illatli[419], g‘unnali[420] va boshqa uch harfli, to‘rt harfli fe’llar uchun ham tatbiq etiladi.

Qoida. Uch harfli kelasi zamon fe’llari **(348)** ikki xildir. Ularning bir xili – o‘rtasi sukunli fe’llardir. Chunonchi, اُلْ تُونْ كَذُرْدِي *o‘l ton kezûrdi – u to‘n kiydirdi* gapidagi كَذُرْدِي *kezûrdi* fe’li kabi. Bu fe’lning kelasi zamon shakli كَذْرُورْ *kezrûr*dir, ya’ni o‘tgan zamon fe’lida harakatli talaffuz qilinuvchi ذ – *z* harfi kelasi zamon shaklida sukunli – harakatsizdir. Yana: تَنكْرِيكا تَبِنْدِي Teŋrigä tapïndï – *Xudoga ibodat qildi* gapidagi تَبِنْدِي *tapindi* fe’lining kelasi zamon shakli تَبْنُورْ *tapinur* kabi. Bu fe’lning o‘tgan zamon shaklida ب *b* || *p* harakatli, kelasi zamon shaklida ب sukunlidir.

Bu fe’llarning bir xili o‘tgan zamon va kelasi zamon shakllarining har biri ham o‘rta harfi harakatli bo‘lgan fe’llardir. Chunonchi, اَتْ قُلاقْ تُقْرْدِي at qulaq tûwûrdi – (biror sezgi natijasida) *ot quloqlarini tikkaytirdi.* Bu fe’lning o‘tgan zamon shaklida ڤ *w* harfi harakatli bo‘lganidek, kelasi zamon shakli ham (o‘sha ڤ *w* harfi) harakatli تُڤْرارْ – tûwrärdir. Yana تَنكْرِي مَنِي كُذُزْدِي Teŋri meni kûżäzdi – *Xudo meni saqladi* gapidagi كُذُزْدِي *kuzazdi* fe’lining kelasi zamon shaklida -*z* harfi xarakterlidir. Bunga asos: ismdan yasalgan fe’llarning kelasi zamon shaklining o‘rtasidagi harfi, asosan, harakatli bo‘ladi. Chunonchi: تُشَكْ تُشَلْدِي töshäk töshäldi – *o‘rin solindi*, تُكُونْ تُكُلْدِي tûgûn tûgûldi – *tugun tugildi*, تَرِغْ سُڤُلْدِي *tarïg‘ suwaldï – tarig‘ sug‘orildi* kabi[421].

---

[419] Fe’l o‘zagida *a, i, u* harflaridan biri yoki ikkitasi bo‘lgan fe’lga معتل “mu’tal” fe’l deyiladi. Bu mu’tal fe’llar ham yana bir necha xil nom bilan ataladi. Shu harflardan biri birinchi harfda kelsa, “misol” deyiladi. Birinchi harf و li bo‘lsa, “misoli vovi”, ى - ي li bo‘lsa, “misoli yoyi” deyiladi. U harflardan biri o‘rtada bo‘lsa, “ajvaf” deyiladi. O‘rtadagi tovush و bo‘lsa “ajvafi vovi”, - ي ى bo‘lsa “ajvafi yoyi” deyiladi. U harflardan biri oxirda bo‘lsa “noqis” deyiladi. Oxirgi harf و bo‘lsa, “noqisi vovi”, ى - ي bo‘lsa, “noqisi yoyi” deyiladi. Agar fe’lda u harflardan ikkitasi bo‘lsa, “lafif” deyiladi. Ular yonma-yon kelsa, “lafifi maqrun” deyiladi. Agar u harflar yonma-yon kelmasa, “lafifi mafruq” deyiladi.

[420] Tarkibida burun tovushlari bor bo‘lgan so‘zlar *g‘unnali* deyiladi.

[421] Masala kelasi zamon fe’li haqida borsa ham, berilgan misolda u shakl keltirilmagan.

Tub fe'llarda kelasi zamon fe'lining o'rta harfi, asosan, sukunli bo'ladi سُوتْ sût sag'ildï – *sut sog'ildi* kabi. سَغِلْدِي*sag'ildï* fe'lining kelasi zamon shakli سَغْلُرْ *sag'lur,* كُونْ سَقْلْدِي kûn sawuldï – *kun og'di* gapidagi سَقْلْدِي *sawuldï* fe'li سَقْلُرْ *sawulur* tarzida o'rta harfi sukunlidir.

Bu bobning bo'limlari boshqa bo'limlarda bo'lmaydigan alohida mazmunlarga ega.

Tarkibida ر – *r* harflari bo'lgan fe'llar uch xildir.

Birinchisi, ismdan yasalgan fe'llardir. Chunonchi, تُونْ قِزَرْدِي to'n qïzardï – to'n va boshqalar qizil bo'ldi. Buning asli قِزِلْ اَرْدِي qïzïl erdï – qizil edi. *L* bilan e tushirildi. Tub fe'lgina bo'lib qoldi. Yana, تُونْ قَرَرْدِي *to'n qarardi** – to'n qoraydi. Bu fe'lning asli قَرا اَرْدِى qara erdï – *qoraga aylandi* bo'lib, qora **(349)** so'zidan yasalgan.

Ikkinchisi, ikki harfli o'timsiz fe'llardir. Bularda ر – r harfi fe'lni o'timli fe'lga aylantiradi. اَرْ سُوقْ كَجْتِي *er suw kechti* – odam suvdan o'tdi. Bu gapda *kechti* so'zi o'timsiz, اَنِي سُقْدَنْ كَجُرْدِي *anï suwdan kechûrdi* gapida esa bu fe'l ر – *r* orttirib, o'timliga aylangandir. Yana: اَر قَجْتِي er qachtï – *odam qochdi* gapidagi *qachtï* o'timsiz fe'ldir, ر – *r* qo'shilib, o'timliga aylandi قَجُرْدِي qachurdï – *qochirdi* kabi.

Uchinchisi, ر – *r* harfi o'zakning asosiy harfidan bo'lib, bu ma'nolarni anglatmaydi, o'zi shu shakldagi mustaqil fe'l sifatida qo'llanadi. Chunonchi: اَنِكْ بُيْنِنْ قَيْرْدِي anïŋ bojnïn qazïrdï – uning

---

* *Qarармoq* bizda hozir *qoraymoq* tarzida qo'llaniladi. Navoiy asarlarida har yerda "Devon" dagicha *qarармoq* shaklidadir:

Jon naqdin olurg'a ko'z *qorartib* ("Xamsa". B.134).

Baskim g'am o'ti tanin qarortib ("Xamsa". B.135).

Ëlg'on nafos chu urdi *qorordi* ham ul nafas ("Favoidu-l-kibar").

Ko'zum andog' qorarmish tiyra zuhd ichraki gar soqiy
("Favoidu-l- kibar").

Fitnaki ko'ziga surma tortib,
Jon naqdin olurg'a ko'z *qorortib.*

bo‘ynini qayirdi قَبْ قُبْرْدِي qap quturdi – qop ichiga solingan narsadan bo‘shadi.

Bu bobdagi fe’llarda ز – *z* harfi ikki xil vazifani bajaradi: ز – *z* harfi bir xil fe’lni o‘timliga aylantirish vazifasini bajaradi. Chunonchi: اَرْ سُوفْ تَمُزْدِي *er suw tamuzdï* gapidagi تَمُزْدِي *tamuzdï* kabi.

Ikkinchi xil fe’lda ز – z harfi bunday vazifada qo‘llanmay, o‘zakning asosiy harfi sifatida ishlatiladi تَبُزْغُقْ تَبُزْدِي tabuzg‘uq tabuzdï – *tomizg‘ini tomizdi* kabi.

Tarkibida ش – *sh* harfi bor fe’llar vazifasi haqida yuqorida aytilgan.

ق – *q*, ك – *k* harfli fe’llar ikki xildir. Birinchisi ikki harfli fe’llardan bo‘lib, ك – *k*, ق – *q* qo‘shilib, istalmagan ishning ta’siri ostida qolganini, kutilmagan ish bo‘lgani, engilganini anglatadi. Chunonchi: اَرْ يَغِيقَا بَسِقْتِي er yag‘ïqa basïqtï – odamga kechasi hujum qilindi, uni dushman bosdi, dushmanga mag‘lub bo‘ldi, demakdir. اَرْ اُسْقَتِي er usuqtï – chanqadi. Odamda chanqoqlik g‘alaba qildi. Bu fe’llarning asli اُسْدِي .بُسْدِي *basdï, usdï*. ك - *k* harfli fe’llarga misol: نُونْ كِرِكْتِي *to‘n kirikti* – to‘nda kir g‘alaba qildi, to‘nni kir bosdi اَرْ كُنِكْتِي *er könikti* – odamda zaiflik g‘alaba qildi. Hatto sheriklaridan orqada qoldi. Bu xil fe’llarning yana bir turi bunday mazmunlarni anglatmay, asl ma’nosida qo‘llanadi. Chunonchi, اَرْ اَقْكَا اَشْقُتِي er ewgä ashuqtï – odam uyiga shoshildi اَرْ اِيشِي جُلُكْتِي *er ïshï jûlûkti*[422] – odamning ishi (ko‘rinishi) yomonlashdi.

ل – *l*, ن – *n* li fe’llar haqida yuqorida aytildi.

Bu boblarning masdari فَعْلَالْ *fa’allol* shakllarida o‘rta harfi harakatli bo‘ladi. Chunonchi, **(350)** يُكْ كُتْرْماكْ jûk kötûrmak, قَجُرْماقْ *qachurmaq* kabi. Bular tub masdarlardir.

Bir so‘zning boshqasiga bog‘lanishi, (izofa) natijasida yuzaga keladigan yasama masdar فُعْلُلِي *fu’luli* shaklida – o‘rta harfi sukunli shaklda bo‘ladi. Chunonchi, اَنِكْ يُكْ كُتُرْكِي كُرْ *anïŋ jûk kötûrgi kör* –

---

[422] اِيشِي so‘zi *gavdasi, qiyofasi* deb izohlangan. Basim Atalay bu so‘z بِينِى bo‘lsa kerak deb to‘g‘ri izoh bergan (Qarang: “Devon”, B.Atalay tarjimasi, II jild. B.160).

uning yuk ko‘tarishini ko‘r اَنِكْ سُوڤْ كَجْرُكِي كُرْ *aniŋ suw kechrûgi kör – uning suvdan kechishini ko‘r* kabi.

غ – *g‘* va ك – *k* harflarining qo‘llanishini yuqorida ko‘rsatgan edim.

Bu bobning buyrug‘i uch harflidir. Shuning uchun biz uch harfli deb atadik تَنْكْرِيكا تَبِنْ Teŋrïgä tapïn – Xudoga qulluq qil, تَنْكْرِيكا يُكُنْ Teŋrïgä jûkûn – *Xudoga sajda qil,* سَرُنْ serin – *chidagin, sabr qil* demakdir. Xohlasang, bu buyruqlarni yuqorida ko‘rsatganimizcha, تَبِنْغِلْ tapïng‘il, يُكُنْكِلْ jûkûngil, سَرِنْكِلْ seringil – *chidagin* ravishida qo‘llash ham mumkin.

Bo‘lishsiz fe’llar haqida yuqorida ko‘rsatganimizcha, o‘zak oxiriga ما -ma qo‘shilib yasaladi: سَقِنْما saqinma – o‘ylama, fikr qilma, سَڤِنْما sewinmä – *suyunma* kabi.

So‘zlovchi birligida م – *m* bilan تَبِنْدِمْ tapïndïm, tinglovchi birligida نك – *ŋ* bilan تَبِنْدِنكْ *tapïndïŋ,* o‘zga birligida ى – *i* bilan تَبِنْدِي *tapïndï* shakli qo‘llanadi. Ba’zi arg‘ular tilida ك – *g,* غ – *g‘* ga aylantiriladi. Chunonchi, يَبِنْدُغْ tapïndug‘* – topinding, سَنْ اَنِي قَجُرْدُغْsen anï qachurdug‘ – *sen uni qochirding* kabi. Qoida hamma fe’llarga umumiydir. Bu erda asos ك – *g* dir. ك – *g* o‘rniga غ – *g‘* qo‘llash to‘g‘ri emas.

Bu bobda ishni ishlovchi mazmunini anglatuvchi shakl o‘g‘uzlardan boshqalar tilida: تَبْنْغُجِي *tapïng‘uchï,* يُكُنْكُوجِي *jûkûngûchi* shaklidadir. Bu so‘z shakli o‘g‘uzlar tilida تَبِنْدَجِي tapïndachï, يُكُنْدَجِي *jûkûndächi*dir. Ishda davomlilik ma’nosini anglatuvchi sifatlar تَبِنْغَانْ *tapïng‘an,* يُكُنْكَانْ *jûkûngän*lardir.

Bu sifatdoshlarda ق – *q,* ك – *k,* غ – *g* harflarining qo‘llanishi yuqorida ko‘rsatilgan qoida asosidadir.

Ishni ishlash orzusida ekanini bildiruvchi sifat quyidagi shaklda qo‘llanadi: تَبْغْساقْ اَرْ tabug‘saq er – ishni, xizmatni istovchi, sevuvchi odam. **(351)** Bu xil sifatdosh uch harfli va undan ortiq harfli fe’llarda juda oz qo‘llanadi. Lekin qoida umumiydir. Ikkidan ortiq harfli fe’llardan bunday sifatdosh yasash

---

* Bu xususiyat Farg‘onaning ayrim tumanlarida saqlangan.

- Ishlaring yaxshima Mirzo? deb so‘radi xon...

Bu jigit bizning mirzolar orasida o‘bdon ko‘rinadi (A.Qodiriy, “Mehrobdan chayon”). (Bu izohda *-ng‘* bilan *-g‘* tovushlari qorishtirib yuborilgan ko‘rinadi. B.I.)

uchun oxirgi harf tushiriladi-da, sifat qo‘shimchasi qo‘shilib tuziladi. Chunonchi: تَبِنْدِي *tapïndï* fe’lidan bu xil sifat yasash uchun o‘zakning oxirgi harfi ن – *n* tushirilib, so‘z xizmat ma’nosidagi o‘zak تَبُغْ *tabug‘* shakliga qaytariladi. So‘ng bu vazifani bajaruvchi ساقْ *-saq* qo‘shimchasi qo‘shilib, yuqoridagi sifat yasaladi.

Biror ishni qilishga uning haqi bor ekanligini anglatuvchi sifatdosh فَعْلُغْلْ shaklida qo‘llanadi, ya’ni ikki *ayn* harakatli birinchi va ikkichi *lom* harflari sukunlidir. Chunonchi, بَكْ يارُقْ كَجُرْكُلْكْ اَرْدِي beg jazuq kechûrgûlûk erdi – bekning vazifasi gunohdan kechish, kechirish edi. Yana: اُلْ تَنكريكا تَبَنْغُلُقْ اَرْدِي o‘l Teŋrigä tapïng‘uluq erdi – uning haqqi, vazifasi Xudoga topinish edi. Bu xil sifatlar qoidasi: o‘zakning qalin-ingichkaligiga ko‘ra, shu o‘zak oxiriga غُلُقْ *-g‘uluq* yoki كُلْكْ *-kûlûk* || *-gûlûk* qo‘shimchalarini qo‘shishdir.

Bu xil sifatlarda bir ozgina masdar mazmuni ham bordir.

Fe’lning ishlovchilaridan biri ekanini bildirishi ma’nosidagi sifatdosh فَعْلَغْلِي shaklida ikki ع harfi sukunli, ikki ل harfi harakatlidir. O‘zakning oxiriga غلي *-g‘ïlï*, كلي *-gili* qo‘shimchalari qo‘shib yasaladi. Chunonchi: اُلْ تَنكريكا تَبِنشغْلِي اَرْدِي o‘l Teŋrigä tapinig‘li erdi – u Xudoga topinadiganlardan edi اُلْ مَنِي سُوقْدِنْ كَجُرْكُلِي اَرْدِي o‘l meni suwdïn kechrûkli erdi – u meni suvdan kechiruvchilardan edi. Bu sifatga اَرْدِي *erdï* fe’li qo‘shilib aytilsa, ishlovchi u ishni bajarganligidan xabar beradi. Agar u sifatdan so‘ng اُلْ *ol* yoki تُرُرْ *turur* qo‘shilsa, u vaqt ishlovchi shu ishni ishlashni istasa ham, hali ishlamaganini bildiradi.

Ishning ishlanganligini bildiruvchi مفعول *maf’ul* shakli hamma fe’llarda bir xilda farq qilinmasdan o‘zak oxiriga مِشْ *-mish* qo‘shib yasaladi: كُزِتْمِشْ نانكْ kûzätmish neŋ – saqlangan narsa. قُتُرْمِشْ قاب quturmïsh qap – bo‘shagan qop kabi. **(352)** مِشْ *-mish* qo‘shimchasi o‘timsiz fe’llarga qo‘shilsa, ishning o‘tganligidan xabar beruvchi sifat yasaladi سَقِلْمِشْ كُونْ sawïlmïsh kûn – pastlangan, og‘gan kun, سُغُلْمِشْ سُوقْ sug‘ulmïsh suw – qolgan suv kabi.

Fe’llarning turlanish usullari ikki harflilar bobida aytib o‘tildi. Payt ismi, joy ismi ham yuqorida ko‘rsatilgancha u so‘zlar oxiriga

ko‘plik yasovchi qo‘shimcha *-lar* qo‘shish bilan yasaladi. Hech bir so‘z qoidadan chetda qolmaydi. Buni yaxshi tushun.

Uch harflilar bitdi.

ل harfi uch xil harakatning biri bilan harakatli, ع harfi sukunli فَعْلَدِي *fa’laldi* shaklidagi so‘zlar

ر (r)

بُرْكُرْدِي b û r k û r d i – burkaldi كُوكْ بُرْكُرْدِي *kök bûrkûrdi* – havo burkaldi, bulutlandi, bulut bosdi.

بُرْكُرْدِي b û r k û r d i – purkadi, ustiga suv sochdi يُغْجِي ثُونْقا سُوفْ بُرْكُرْدِي *yug‘chï to‘nqa suw bûrkûrdi* – yuvadigan odam ivitish uchun choponga suv purkidi, suv quydi (بُرْكُرْماكْ. بُرْكُرار *bûrkûrär, bûrkûrmäk*).

بُرْكُرْدِي b û r k û r d i: قانْ بُرْكُرْدِي *qon bûrkûrdi* – (yaradan) qon oqdi.

بِجْتُرْدِي b ï c h t u r d ï – kestirdi اَرْ يِغاجْ بِجْتُرْدِي *er yïg‘ach bïchturdï* – odam yog‘och kestirdi (بِجْتُرْماقْ. بِجْتُرُرْ *bïchturur, bïchturmaq*).

بَرْتُرْدِي b a r t u r d ï – borgizdi, ketkizdi اُلْ مَنِي اَوْكا بَرْتُرْدِي *o‘l meni ewgä barturdï* – u meni uyga ketkazdi, yo‘natdi, yubordi. Boshqalari ham shunday (بَرْتُرْماقْ. بَرْتُرُرْ *barturur, barturmaq*).

بَسْتُرْدِي b a s t u r d ï – bostirdi بَكْ اُغْرِيني بَسْتُرْدِي *beg og‘rïnï basturdï* – amir o‘g‘rini oyoq-qo‘lidan bosib yotqizdirdi. Har qanday narsa ko‘tarilib ketishiga qo‘ymaslik uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (بَسْتُرْماقْ. بَسْتُرُرْ *basturur, basturmaq*).

بُغْتُرْدِي b o g‘ t u r d ï – bo‘g‘dirdi, bo‘g‘ishga buyurdi اُلْ اَنِي بُغْتُرْدِي *o‘l anï bog‘turdï* – u uni bo‘g‘dirdi, bo‘g‘ishga buyurdi (بُغْتُرْماقْ. بُغْتُرُرْ *bog‘turur, bog‘turmaq*).

بِرْقِرْدِي b ï r q ï r d ï – pishqirdi اَتْ بِرْقِرْدِي *at bïrqïrdï* – ot pishqirdi. Boshqalari ham shunday (بِرْقِرْماقْ. بِرْقِرار *bïrqïrar, bïrqïrmaq*).

بُرْقُرْدِي b u r q u r d ï: اِشْلارْ يُوزِي بُرْقُرْدِي eshlär jûzi burqurdï – xotin yuzi xaltum bo‘ldi, burishdi. Teri burishsa ham shu so‘z qo‘llanadi (بُرْقُرْماقْ. بُرْقُرار *burqurar, burqurmaq*).

بَلْگُرْدِي b e l g û r d i – bilindi, ma’lum bo‘ldi, ko‘rindi اِيشْ بَلْگُرْدِي ïsh belgûrdi – ish ma’lum bo‘ldi. Boshqalari ham shunday. Maqolda shunday:

كُوزْ كَلْكِي يازِنْ بَلْگُرار

Kûz keligi yazïn belgûrär **(353)**

Kuzning kelishi yozda ma'lum bo'ladi. Oldindan ma'lum bo'lgan keyin keladigan narsa haqida bu maqol qo'llanadi. She'rda shunday kelgan:

[CXXXXVII]

كِزْلَبْ تُتَرْ سَقِكْ لُكْ اَذْرِشْ كُنِي بَلْكُرارْ
بَشْلِغْ كُزُكْ بِيْسَما ياشِي اَنِكْ سَقْرِقارْ

Kizläb tutar sewûklûk azrïsh kûni belgûrär
Bashlïg' közûg bajsama[422] yashï anïŋ sawruqar.

Yashirin tutilgan sevgi ayrilish kuni bilinib qoladi, ma'lum bo'ladi. Yaralik ko'zni berkitma, yoshini to'xtatib yashirib bo'lmaydi, yosh oshkora qiladi (بَلْكُرْماكْ .بَلْكُرارْ *belgûrär, bälgûrmäk*).

تَلْبِرْدِي t a l p ï r d i – talpindi, qanotlarini qoqdi قُشْ تَلْبِرْدِي *qush talpïrdï* – qush ikki qanotini qoqdi, silkitdi تَلْوِرْ تَلْبِرْدِي *talwïr talpïrdï* – urg'ochi kaklik talpindi. Har narsaning tipirlashiga ham bu so'z qo'llanadi (تَلْبِرْماقْ .تَلْبِرارْ *talpïrar, talpïrmaq*).

تُغْتُرْدِي t o g' t u r d ï – tug'dirdi تَنكرِي أُغْلْ تُغْتُرْدِي *Teŋri og'ul tog'turdï* – Xudo xotindan o'g'il tug'dirdi. Asli تُغْرُتْرْدِي *tog'urtturdï* dir. Buning qoidasi shunday: o'timli bo'lgan fe'llarga ت – *t* qo'shilib, yolg'on-rostligi gumon bo'lgan, harakatliligi shubhali tuyuluvchi harakatini izohlab bo'lmas ikki foildan o'timli fe'l tuziladi. Biri ishga buyuruvchi bo'ladi, ikkinchisi ishlovchi bo'ladi. Chunonchi: سُوغْ إِجُرْدِي suw ichûrdi – *suv ichirdi* gapidagi ichirdi fe'li o'zi avvalda o'timlidir. Bu fe'lga ت – *t* orttirib سُوغْ إِجْتُرْدِي *suw ichtûrdi* deganda, birov ichirishga buyurdi, ikkinchisi *ichdi* demakdir.

أُلْ أَنِي بُغْدِي *o'l anï bog'dï* – u uni bo'g'di بُغْتُرْدِي *bog'turdï* deyilsa, *u birovni bo'g'ishga buyurdi* demakdir. Bu arab tilida fe'lga alif harfini orttirish yo'li bilan yuzaga keladi. Chunonchi:

---

[422] *Japsama* so'zi bosma nusxada بيسما *bajsama* tarzida berilgan, بيسما bo'lsa kerak deb Basim Atalay to'g'ri izoh bergan (Qarang: "Devon", B.Atalay tarjimasi, II jild. B.172).

*لَقَطَ السُّنْبُلَ. وَ أَلْقَطَهُ غَيْرُهُ. وَ نَقَطَ الْمُصْحَفَ. وَ أَنْقَطَهُ غَيْرُهُ.

iboralaridagi لَقَطَ bilan أَلْقَطَ hamda نَقَطَ bilan أَنْقَطَ fe'llari kabi misoli ko'pdir (تُغْتُرْ. تُغْتُرْمَاقْ *tug'turur, tug'turmaq*).

تَقْتُرْدِي t a q t u r d ï – terdirdi أَتْ سِيشْقَا تَقْتُرْدِي *et sïshqa taqturdï* – go'shtni sixga terdirdi (تَقْتُرْ. تَقْتُرْمَاقْ *taqturur, taqturmaq*).

تِقْتُرْدِي t ï q t u r d ï – tiqtirdi أُونُغْ قَابْقَا تِقْتُرْدِي *unug' qapqa tïqturdï* – unni qopga tiqdirdi. Odam unni qopga qattiq qilib tiqishga va bog'lashga buyurdi. Boshqalari ham shunday (تِقْتُرْ. تِقْتُرْمَاقْ *tïqturur, tïqturmaq*).

تُتُّرْدِي t u t t u r d ï – tuttirdi نَكْ أُغْرِينِي تُتُّرْدِي *beg og'rïnï tutturdï* – bek o'g'rini tutishga buyurdi va tuttirdi (تُتُّرْ. تُتُّرْمَاقْ *tutturur, tutturmaq*).

تُكْتُرْدِي t ö k t û r d i – to'ktirdi أَلْ سُوفْ تُكْتُرْدِي *o'l suw töktûrdi* – suvni to'kishga buyurdi. Boshqalari ham shunday (تُكْتُرْ. تُكْتُرْمَاكْ *töktûrûr, töktûrmäk*).

تِكْتُرْدِي t i k t û r d i – tiktirdi أَلْ تُونْ تِكْتُرْدِي *o'l to'n tiktûrdi* – u to'n tiktirdi, to'n tiktirishga buyurdi, so'ng to'n tikildi (تِكْتُرْ. تِكْتُرْمَاكْ *tiktûrûr, tiktûrmäk*).

تَلْتُرْدِي t a l t u r d ï – toldirdi أَنِي أُرُبْ تَلْتُرْدِي *anï urub talturdï* – uni urib toldirdi, charchatdi. Hattoki kalovlanib qolayozdi (تَلْتُرْ. تَلْتُرْمَاقْ *talturur, talturmaq*).

تَلْتُرْدِي t e l t û r d i – teshtirdi أَلْ تَامْ تَلْتُرْدِي *o'l tam teltûrdi* – u tom, devor va boshqani teshtirdi. So'nggi ت – *t* ل – l bilan almashgandir[423]. Arabchada ham shu xil almashinish bor. Chunonchi, arab tilida** قَتَرَ عَلَى عِيالِهِ وَ قَدَرَ deyilganiday,*** قَدَرَ عَلَى عِيالِهِ tarzida ham qo'llanadi. Oyatda bir erda

---

* Iboralarning o'qilishi: *laqatu-c-sunbul* va *al-qatahu g'ayrahu* yoki *naqata-l-mushaf* va *al-qatahu hayrahu.* Tarjimalari: *U bug'doyni saraladi, u kimnidir saralashga majbur qildi* yoki *u yozilganga nuqtalar qo'ydi, u kimnidir nuqtalarni qo'yishga majbur qildi.*

[423] Bosma nusxada bu yerda bir aniqsizlik belgisi bor. Haqiqatda bu misollar *-d* ni *-t* ga almashinishini ko'rsatuvchi misollardir. Lekin Mahmud Koshg'ariy bu holni *-d* ni *-l* ga almashinishi deb ko'rsatgan.

** Iboraning o'qilishi: *Qatara ala iyalihi qadara.* Tarjimasi: *U o'z oilasiga xasis.*

*** Iboraning o'qilishi: *Qadara ala iyalihi.*

إذا ماٱبْتَلاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ* tarzida, ikkinchi erda kabi د – *d* harfi ت -*t* o‘rniga almashgan bo‘lsa, iboralarida ت – *t* harfi د – *d* o‘rniga almashgandir. Buning asli خَتَرَ وَ خَتَلَ dir. Bu so‘zda uch xil almashinish bor (تَلْتُرْ. تَلْتُرْماكْ *teltûrûr, teltûrmäk*).

تُلْتُرْدِي t o‘ l t u r d i – to‘ldirdi اَلْ اَيِقْ تُلْتُرْدِي *o‘l ajaq tolturdï* – u kosani to‘ldirdi. Boshqalari ham shunday (تُلْتُرْ. تُلْتُرْماقْ *to‘lturur, to‘lturmaq*).

تِلْتُرْدِي t i l t û r d i – tildirdi اَرْ يَرِنْداقْ تِلْتُرْدِي *er yarïndaq tiltûrdi* – odam qayish tildirdi. Qayish kabi tilinadigan, chunonchi, oshlanmagan teri kabi narsalarni tildirishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تِلْتُرْ. تِلْتُرْماكْ *tiltûrûr, tiltûrmäk*).

تَمْتُرْدِي t a m t u r d ï – tomdirdi, tomizdi اَنِكْ اَغْزِنكا سُوڤْ تَمْتُرْدِي *anïŋ ag‘ziŋa suw tamturdï* – uning og‘ziga suv tomdirdi, tomizdi (تَمْتُرْ. تَمْتُرْماقْ *tamturur, tamturmaq*). Bu so‘z zaif bir so‘zdir.

تَمْجُرْدِي t a m c h u r d ï – tomchiladi يَغْمُرْ تَمْجُرْدِي *yag‘mur tamchurdï – yomg‘ir* va shuning kabilar *tomchiladi, oz-oz yog‘di* (تَمْجُرْ. تَمْجُرْماقْ *tamchïrar, tamchurmaq*).

تَبْجُرْدِمْ t a p c h u r d u m – topshirdim مَنْ اُغْلُنِي اَناسِنكا تَبْجُرْدِم *men og‘ulnï anasïŋa tapchurdum* – men o‘g‘ilni onasiga topshirdim, uning qo‘liga tutqazdim. Bu so‘zdagi ج harfining asli ش dir. Boshqalari ham shunday (تَبْجُرْ. تَبْجُرْماقْ *tapchurur, tapchurmaq*).

تُلْدُرْدِي t o‘ l d u r d ï – gavdasi bilan urdi اَتْلِغْ اَنِي تُلْدُرْدِي *atlïg‘ anï toldurdï* – otliq uni gavdasi bilan urdi. Boshqalari ham shunday[424].

تِلْدُرْدِي t i l d û r d i – tildirdi اَنِي بِجاكْ بِلا تِلْدُرْدِي *anï bichäk bilä tildûrdi* – uni pichoq bilan tildirdi (تِلْدُرْ. تِلْدُرْماكْ *tildûrûr, tildûrmäk*).

بِلْتُرْدِي b i l t û r d i – bildirdi اَلْ مِنكا اِيشْ بِلْتُرْدِي *o‘l meŋä ïsh biltûrdi* – u menga ish bildirdi, o‘rgatdi **(355)** (بِلْتُرْ. بِلْتُرْماكْ *biltûrûr, biltûrmäk*).

تَمْتُرْدِي t a m t u r d ï – tomdirdi; yoqtirdi اَلْ اُوتْ تَمْتُرْدِي *o‘l ot tamturdï* – u o‘t tomdirdi, o‘t yoqtirdi. Chiroq yoqishga ham bu

---

* Oyati karimaning o‘qilishi: *Va man qudira alayhi rizquhu.* Zohiriy tarjimasi: Qachonki uni sinab ko‘rsa unga rizq beriladi. Qur’oni karim: 89:16.

[424] Bu so‘zning kelasi zamon va masdar shakllari berilmagan. Basim Atalay bu shaklni o‘zi orttirgan va bu haqda izoh bergan (Qarang: “Devon...”, B.Atalay tarjimasi, II jild. B.176).

so‘z qo‘llanadi (تَمْدُرْ. تَمْدُرْماقْ *tamdurur, tamdurmaq*)[425].

تَنْدُرْدي t a n t u r d ï – tondirdi أَلْ مَنكا أَلِمِنْ تَنْدُرْدي *o‘l menä alïmïn tanturdï* – u menga olimini, qarzini tondirdi. Boshqalari ham shunday (تَنْدُرْ. تَنْدُرْمقْ *tanturur, tanturmaq*).

تِنْدُرْدي t ï n d u r d ï – tindirdi, tinchitdi أَلْ مِني تِنْدُرْدي *o‘l meni tïndurdï* – u meni rohatlantirdi, tinchitdi. Bu so‘z *nafas oldi* ma’nosidagi تِيْندي tïndï so‘zidan olingandir.

تُنْدُرْدي t u n t u r d ï: أُتْ أَنِكْ كُوزِنْ تُنْدُرْدي *o‘t anïŋ közin tunturdï* – o‘simlik (dori) uning ko‘zini berkitdi. Biror narsa ikkinchisini berkitsa ham bu so‘z qo‘llanadi (تُنْدُرْ. تُنْدُرْماقْ *tunturur, tunturmaq*).

تُذْغُورْدي t o‘ z g‘ u r d ï – to‘ydirdi أَلْ مَني تُذْغُورْدي *o‘l meni tozg‘urdï* – u meni to‘ydirdi (تُذْغُرْ. تُذْغُرْماقْ *tozg‘urur, tozg‘urmaq*). Maqolda shunday kelgan:

أَوْلِكْ تَذْغُرْسا كُوزِي يُلْقا بُلُورْ
Ewlik tozg‘ursa közi jolqa bolur

Uy egasi mehmonni to‘ydirsa, mehmon ko‘zi ketishga otlanib, yo‘lda bo‘ladi. Bu maqol ziyofatdan so‘ng ketmoq uchun uzr so‘ragan mehmonga nisbatan qo‘llanadi. She’rda shunday kelgan:

[CXXXXVII]

تُذْغُرْمَدي اِتمْني تُزْغُرْغَلْرْ أَتمْني
سُرْدي مَنِكْ قُنُمْني قارْ تَقي قُرْدايمْتي

To‘żg‘urmadï ïtïmnï turg‘urg‘alïr atïmnï
Surdï meniŋ qutumnï qaz taqï qurdajïmnï

Ovga zarur vositalar: it, otlarini so‘rab olib, hech narsa ovlay olmagan ovchi haqida yozadi: *Itimga to‘ydirarlik ov ham topa olmadi. Otimni urintirib oriqlatayozdi. G‘oz va qurdoyimni haydab, baxtimni poymol etdi.*

تُزْغُرْدي t u z g‘ u r d ï – to‘ydirdi, bezor qildi, malol keltirdi أَلْ مَني بُو اِيشْتِنْ تُزْغُرْدي *o‘l meni bu ïshtïn tuzg‘urdï* – u meni bu ishdan to‘ydirdi, men undan malollandim.

---

[425] O‘tgan zamon تَمْدُرْدي *tamturdï* shaklida berilgan holda, kelasi zamon va masdar shakllari تَمْدُرْ *tamdurur,* تَمْدُرْماقْ *tamdurmaq* shaklida berilgan.

تُرْغُرْدي t u r g‘ u r d ï – oriqlatdi أَلْ اَتِغْ تُرْغُرْدي *o‘l atig‘ turg‘urdï* – u otni oriqlatdi (تُرْغُرْ. تُرْغُرْماقْ *turg‘urur, turg‘urmaq*). أَلْ مَني أُرُنْدُنْ تُرْغُرْدي *o‘l menï orundun turg‘urdï* – u meni o‘rnimdan turg‘izdi (تُرْغُرْ. تُرْغُرْماقْ *turg‘urur, turg‘urmaq*).

تُزْغُرْدي t u z g‘ u r d ï – turg‘izdi, tikladi, qurdi أَرْ تامْ تُزْغُرْدي *er tam tuzg‘urdï* – odam devor urdi, qurdi. Uy va boshqa narsalarni tiklashga, qurishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُزْغُرْ. تُزْغُرْماقْ *tuzg‘urur, tuzg‘urmaq*).

تَزْغَرْدي t a z g‘ a r d ï[426] – kal bo‘layozdi, bosh tuklari tushib ketayozdi أَرْ باشي تَزْغَرْدي *er bashï tazg‘ardï* – odamning bosh tuklari to‘kilib, kal bo‘layozdi (تَزْغَرْ. تَزْغَرْماقْ *tazg‘ïrar, tazg‘ïrmaq*). **(356)**

تُزْغِرْدي t o‘ z g‘ ï r d ï – to‘zon to‘zayozdi يِرْ تُزْغِرْدي *yer tozg‘ïrdï* – er to‘zg‘iyozdi, to‘zon ko‘tarilayozdi (تُزْغِرْ. تُزْغِرْماقْ *to‘zg‘ïrar, to‘zg‘ïrmaq*).

تُشْغُرْدي t o‘ s h g‘ u r d ï – to‘ldirdi أَلْ اَقِنْ تَقارْ بِرلا تُشْغُرْدي *o‘l ewin tawar birlä toshg‘urdï* – u uyini mol bilan to‘lg‘izdi. Idish suv va boshqa narsalar bilan to‘ldirilsa ham shu so‘z qo‘llanadi (تُشْغُرْ. تُشْغُرْماقْ *to‘shg‘urar, to‘shg‘urmaq*).

تَشْغُرْدي t a s h g‘ u r d ï – toshayozdi اَشِجْ تَشْغُرْدي *ashich tashg‘urdï* – qozon toshayozdi, qozondan suv (toshib) chiqayozdi (تَشْغُرْ. تَشْغُرْماقْ *tashg‘urar, tashg‘urmaq*).

تُشْغُرْدُمْ t u s h g‘ u r d u m – uchrashtirdim مَنْ أُغْلْني اَتاسِنكا تُشْغُرْدُم men og‘ulnï atasïŋa tushg‘urdum – asli تُشُرْدُمْ *tushurdum*dir. O‘g‘il va ota o‘rtasida uchrashuvni bir vaqtga keltirdim, uchrashtirdim. Shuning-dek, ikki kishi o‘rtasidagi uchratilishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُشْغُرْرْمنْ. تُشْغُرْماقْ *tushg‘ururman, tushg‘urmaq*).

تُلْغُرْدي t o‘ l g‘ u r d ï – ayniyozdi, qo‘zg‘olayozdi, to‘lg‘onayozdi كُنكُلْمْ تُلْغُرْدي *köŋlûm tolg‘urdï* – bulg‘onch, nopok taom eyishdan ko‘nglim ayniyozdi (تُلْغُرْ. تُلْغُرْماقْ *tolg‘urur, tolg‘urmaq*).

---

[426] Hozirgi tilda bu so‘z shu shaklda, fe’l holida qo‘llanmaydi. *Kal* ma’nosida qo’llanuvchi *toz – tos* so‘zi shu o‘zakdandir.

* Bosh so‘z bilan tovush jihatidan farq qilmoqda: *tazg‘ardï – tazg‘ïrmaq*. Bu farq asl nusxadami yoki mazkur ishda vujudga kelganmi, buni aniqlay olmadik (B.I.).

تَلْغُرْدِي t a l g‘ u r d ï – qo‘zg‘oldi اَرْتْ بَشِىْ *art bashï talg‘urdï*[427] – tog‘ boshida sovuq shamol, bo‘ron qo‘zg‘oldi (تَلْغُرْاقْ. تَلْغُرارْ *talg‘urar, talg‘urmaq*).

تَمْغُرْدِي t a m g‘ u r d ï – tomayozdi, tominqiradi سُتوڤْ تَمْغُرْدِي *suw tamg‘urdï* – muz va shu kabilardan suv tomayozdi (تَمْغُرارْ. تَمْغُرْاقْ *tamg‘ïrar, tamg‘ïrmaq*)*.

تُبْكَرْدِي t û b k ä r d i – tubiga kirdi, ketiga tushdi, tekshirdi اُلْ ايشِغْ تُبْكَرْدِي o‘l ïshïg‘ tûbkärdi – u ishni tekshirdi. U ishning tubini tekshirdi, ketiga tushdi (تُبْكَرْماكْ. تُبْكَرُرْ *tûbkärûr, tûbkärmäk*).

تِرْكُرْدِي t i r g û r d i – tiriltirdi تَنْكرِي اُلْكْ تِرْكُرْدِي Teŋri ölûk tirgûrdi – Xudo o‘likni tirilgizdi (تِرْكُرْماكْ. تِرْكُرُرْ *tirgûrûr, tirgûrmäk*).

تُزْكَرْدِمْ t û z k ä r d i m – to‘g‘ri yo‘lga boshladim – yo‘lladim مَنْ اَنِي تُزْكَرْدِم men anï tûzkärdim[428] – men uni to‘g‘ri yo‘lga boshladim – yo‘lladim, yo‘lga soldim (تُزْكَرْماكْ. تُزْكَرْمَنْ *tûzkûrûrmän, tûzkûrmäk*)**.

---

[427] Bu so‘z bir yerda *talg‘urmaq,* ikkinchi yerda *talg‘irmoq* shaklida berilgan. Basim Atalay qo‘lyozmaga ko‘ra, *talg‘irdi* varianti to‘g‘ri deb izoh bergan
(II jild. B.179).

* Bu yerda ham bosh so‘z bilan uning shakllari o‘rtasida fonetik farq bor: *u* || *i* (B.I.).

[428] *Tuzkardim* shaklida berilgan bu so‘z haqida Basim Atalay *tuzkurdi* bo‘lishi kerak deb izoh bergan. Qo‘lyozmada ham shunday (Qarang: “Devon”, B.Atalay tarjimasi, II jild. B.179).

Bu so‘z hozirgi tilda to‘g‘ri yo‘lga solmoq, tuzatmoq shaklidagina qo‘llanadi. Demak, ayrim so‘zlarda o‘timli fe’l yasovchi affikslar o‘zgarib, ayrim fe’llarda o‘timli fe’l yasalish usuli o‘zgarib etib kelgan.

Navoiyda *tuzatmoq* va *tuz etmak* shakllarida uchraydi.

Naylab *tuzatay* qad kim jismimda shikanlardir.

Bo‘lsa ilik egrilik ichra samar
El ani kesmakta *tuz* etgay magar.

** Bu yerda ham bosh so‘z bilan uning shakllari o‘rtasida fonetik farq bor: *ä* || *u*.

تَلْمِرْدِي t e l m i r d i[429] – termildi, o‘ng va chapga qaradi اَرْتَلِمْ e تَلْمِرْr *telim telmirdi* – odam bir narsani istayotganday yo birovni ko‘rsatganday o‘ngga, chapga qaradi. Boshqalari ham shunday (تَلْمِرارْ. تَلْمِرْماكْ *telmirär, telmirmäk*).

جَبْتُرْدِي c h a p t u r d ï – suzdirdi اَرْ قُلِنْ سُڤدا جَبْتُرْدِي er qulïn suwda chapturdï – odam qulini suvda suzdirdi. Boshqalari ham shunday. اَلْ اَنِكْ بُيْنِنْ جَبْتُرْدِي *o‘l anïŋ bojnïn chapturdï* – **(357)** u uning gardaniga urishga buyurdi (uyg‘urcha) اَلْ اُڤِنْ جَبْتُرْدِي *o‘l ewin chapturdï* – u uyni suyuq loy bilan chaptirdi, suvatdi (جَبْتُرُرْ. جَبْتُرْماقْ *chapturur, chapturmaq*).

جِژْتُرْدِي c h i ǰ t û r d i – cho‘ktirdi (belini bukdi) بُو يُكْ اَتِغْ جِژْتُرْدِي *bu yûk atïg‘ chiǰtûrdi* – bu yuk og‘irligidan ot orqasini cho‘ktirdi. Og‘ir yukdan ot va boshqalarning orqasi bukilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (جِژْتُرْماكْ. جِژْتُرُرْ *chijtûrûr, chijtûrmäk*).

جُژْتُرْدِي c h ö j t û r d i – cho‘zdirdi اَلْ يِيغْ جُژْتُرْدِي *o‘l yïpïg‘ chöjtûrdi* – bo‘shashgan arqonni torttirdi. Qo‘y ichagini artishga ham bu so‘z qo‘llanadi (جُژْتُرْماكْ. جُژْتُرُرْ *chöjtûrûr, chöjtûrmäk*). Bu so‘z ham yuqoridagi kabi ikki maxraj orasidagi *j* bilan talaffuz etiladi.

جُكْتُرْدِي c h i k t û r d i – tugdirdi, chigdirdi اَلْ جُكْتُرْدِي *o‘l tûgûn chiktûrdi* – u tugun tugdirdi. Birovni tugun tugishga buyurdi. Boshqalari ham shunday (جُكْتُرْماكْ. جُكْتُرُرْ *chiktûrûr, chiktûrmäk*).

جَڤْتُرْدِي c h a q t u r d ï – chaqtirdi اَلْ جَڤْماقْ جَڤْتُرْدِي *o‘l chaqmaq chaqturdï* – u chaqmoq chaqtirdi. Shuningdek, ikki kishini bir-biriga chaqib, bir-biriga qarshi janjal va [qo‘zg‘olon] qo‘zg‘atganda ham جَڤْتُرْدِي chaqturdï deyiladi (جَڤْتُرْماقْ. جَڤْتُرُرْ *chaqturur, chaqturmaq*).

جُڤْتُرْدِي c h o‘ q t u r d ï – cho‘qtirdi اَلْ قُشُغْ قازْقا جُڤْتُرْدِيجُڤْتُرْدِي *o‘l qushug‘ qazqa cho‘qturdï* – u lochinni o‘rdak ovlashga yo‘lladi. Boshqalari ham shunday (جُڤْتُرْماقْ. جُڤْتُرُرْ *cho‘qturur, cho‘qturmaq*).

---

[429] Bizda hozir bu so‘zning mazmuni bir muncha o‘zgargan, hozirgi tilda bu so‘z, asosan, *tikilib turmoq, tikilib qolmoq* ma’nolarida qo‘llanadi. Shu bilan birga bu so‘zning metateza varianti termilmoq shakli keng tarqalgandir. Juda ko‘p asarlarda shu variant uchraydi. Bu so‘zning hozirgi tilda termulmoq varianti ham bor.

جِقْتُرْدِي c h ï q t u r d ï – chiqardi أَلْ آنِي أَقْدِنْ جِقْتُرْدِي *o'l anï ewdin chïqturdï* – u uni uydan chiqartirdi, uydan chiqarishga buyurdi. Boshqalari ham shunday (جِقْتُرْمَاقْ .جِقْتُرُرْ *chïqturur, chïqturmaq*).

جِقْتُرْدِي ǰ ï q t u r d ï[430] – namiqtirdi أَلْ تُونِنْ جِقْتُرْدِي *o'l tonïn jïqturdï* – u to'nini nam joyga qo'ydi va to'n namiqdi (.جِقْتُرُرْ جِقْتُرْمَاقْ *jïqturur, jïqturmaq*).

جَكْتُرْدِي c h e k t û r d i – nuqta qo'ydirdi أَنكَرْ جَكِكْ جَكْتُرْدِي *aŋar chekik chektûrdi* – unga xat-yozuv nuqtalarini qo'ydirdi أَلْ أَتِنْ جَكْتُرْدِي o'l atïn chektûrdi – tuyoq kasali va boshqa kasal sababli otining tomiridan qon oldirdi (جَكْتُرْمَاكْ .جَكْتُرُرْ *chektûrûr, chektûrmäk*).

جُكْتُرْدِي c h ö k t û r d i – cho'ktirdi أَلْ أَنِكْ تَقْسِينْ جُكْتُرْدِي *o'l anïŋ tewäsin chöktûrdi* – u uning tuyasini cho'ktirdi أَلْ كُمُشْ أَلْتُونْدَنْ جُكْتُرْدِي ol kûmûsh altundan chöktûrdi – u cho'ktirish usuli bilan oltinni kumushdan ayirtirdi (جُكْتُرْمَاكْ .جُكْتُرُرْ *chöktûrûr, chöktûrmäk*).

جَلْتُرْدِي c h a l t u r d ï: أَلْ آنِي جَلْتُرْدِي *o'l anï chalturdï* – u uni chaldirdi أَلْ يِتْكْ جَلْتُرْدِي o'l jitûk chalturdï – u yitgan, yo'qolgan narsani qidirishga buyurdi. **(358)** Eshittirish uchun aytilgan har bir so'z ham shunday deyiladi (جَلْتُرْمَاقْ .جَلْتُرُرْ *chalturur, chalturmaq*) (o'g'uzcha).

جُمْتُرْدِي c h o' m t u r d ï – cho'mdirdi, botirdi أَلْ آنِي سُقْقَا جُمْتُرْدِي *o'l anï suwqa cho'mturdï* – u uni suvga cho'mdirdi, sho'ng'itdi (جُمْتُرْمَاقْ .جُمْتُرُرْ *cho'mturur, cho'mturmaq*). Buning .جُمْتُرْدِي *chömtûrdi, chömtûrûr, chömtûrmäk* varianti avvalgi so'zga ko'ra yana ham chuqurroq cho'mdirish ma'nosidadir.

جَنْتُرْدِي c h a n t u r d ï – tonishni bo'yniga qo'ydi, yukladi, tondirdi أَلْ آنِي بُو إِيشْقَا جَنْتُرْدِي *o'l anï bu ïshqa chanturdï* – u uni bu ishdan qaytishga undadi*. Asli جِنْدُتْرْدِي *chïndurdï*dir (جَنْتُرْمَاقْ .جَنْتُرُرْ *chanturur, chanturmaq*).

---

[430] Bu so'z hozirgi tilda shu shaklda fe'l holida qo'llanmaydi. *Jiq ho'l* sintagmasida sifatning orttirma darajasini yasovchi tarzida qo'llanuvchi *jiq* so'zi ana shu o'zakdandir.

* DSda bu gap "u bu qiliqni qoralashga majbur qildi" deb tarjima qilingan.

جِنْغَرْدي c h ï n g‘ a r d ï – tekshirdi, surishtirdi اُلْ اِيشِغْ جِنْغَرْدي *o‘l ïshig‘ chïng‘ardï* – u ishning aslini tekshirdi, haqiqat qildi. Asli ى harfi bilan جِيِنْغَرْدي dir (جِنْغَرْ. جِنْغَرْماقْ *chïng‘arïr, chïng‘armaq*).

سَبْتُرْدي s a p t û r d i – sep qilishga buyurdi اُلْ اَني قِزِنْ سَبْتُرْدي *o‘l anï qïzïn saptûrdi* – u qiziga sep qilib kuyovga uzatishni buyurdi اُلْ مَنك قُشْ قَنَتِنْ سَبْتُرْدي *o‘l meŋä qush qanatïn saptûrdi* – u menga qush qanotini birlashtirishga, qush qanotini tuzatishga buyurdi. Boshqalari ham shunday. Har narsani tuzatishga ham bu so‘z qo‘llanadi. Avvalgi fe’lning masdari ك – *k* bilan سبترماك septûrmäkdir (سَبْتُرْ. سَبْتُرْماقْ *sapturur, sapturmaq*).

سُتُّرْدي s a t t u r d ï – sottirdi اُلْ مَنِكْ تَقارِغْ سُتُّرْدي *o‘l meniŋ tawarïg‘ satturdï* – u mening tovarimni (molimni, buyumimni) sottirdi. Boshqalari ham shunday (سُتُّرْ. سُتُّرْماقْ *satturur, satturmaq*).

سِتُّرْدي s i t t û r d i – siydirdi اُلْ اُغْلِنْ سِتُّرْدي *o‘l og‘lïn sittûrdi* – u bolasiin siydirdi. Otini siydirishga ham bu so‘z qo‘llanadi. Asli سِتْتُرْدي siztûrdi edi, keyinchalik harflar singib ikkilangan (سِتُّرْ. سِتُّرْماكْ *sittûrûr, sittûrmäk*).

سَجْتُرْدي s a c h t u r d ï – sochtirdi اُلْ مَنْكا يَرْماقْ سَجْتُرْدي *o‘l meŋa yarmaq sachturdï* – u menga tanga sochtirdi (سَجْتُرْ. سَجْتُرْماقْ *sachturur, sachturmaq*).

سِجْتُرْدي s ï c h t u r d ï – chichtirdi اُلْ اَني سِجْتُرْدي *o‘l anï sïchturdï* – u uni chichtirdi (سِجْتُرْ. سِجْتُرْماقْ *sïchturur, sïchturmaq*).

سُرْتُرْدي s u r t u r d ï – surdirdi, surgun qildi اُلْ اَني سُرْتُرْدي *o‘l anï surturdï* – u uni vatanidan surgun qildi اُلْ اَنكرْ قُوىْ سُرْتُرْدي *o‘l aŋar qo‘y surturdï* – u unga qo‘y va boshqalarni haydatdi اُلْ اَنكرْ تاشْ سُرْتُرْدي *o‘l aŋar tash surturdï* – u unga tosh ishqatdi **(359)** (سُرْتُرْ. سُرْتُرْماقْ *surturur, surturmaq*).

سُرْتُرْدي s o‘ r t u r d ï – so‘rattirdi اُلْ سُرُغْ سُرْتُرْدي *o‘l sorug‘ so‘rturdï* – u yo‘qolgan narsani surishtirishga buyurdi اُلْ قانِغْ سُرْتُرْدي ol qanïg‘ so‘rturdï – u qonni qortuq bilan so‘rib olishga buyurdi, so‘rdirdi (سُرْتُرْ. سُرْتُرْماقْ *so‘rturur, so‘rturmaq*).

سُزْتُرْدي s u z t u r d ï – suzdirdi اُلْ سُوفْ سُزْتُرْدي *o‘l suw suzturdï* – u suv tinitishga, suzishga buyurdi. Boshqalari ham shunday (سُزْتُرْ. سُزْتُرْماقْ *suzturur, suzturmaq*).

سُسْتُرْدِي s u s t u r d ï – suzdirdi أَلْ قُچْ سُسْتُرْدِي *o'l qoch susturdï* – u qo'chqorni suzdirishga undadi, hatto u suzdi (سُسْتُرُرْ سُسْتُرْماقْ *susturur, susturmaq*).

سَشْتُرْدِي s e s h t û r d ï[431] – echtirdi أَلْ تُكُونْ سَشْتُرْدِي *o'l tûgûn seshtûrdi* – u tugunni echishga buyurdi, echtirdi. Boshqalari ham shunday (سَشْتُرُرْ. سَشْتُرْماكْ seshtûrûr, seshtûrmäk).

سَشْتُرْدِي s a s h t u r d ï – boshma-bosh qildi أَلْ اَلِمْ بِرِمْ بِرْلا سَشْتُرْدِي *o'l alïm berim birlä sashturdï* – u oladigan moli bilan beradiganini boshma-bosh qildi. Oladiganini olmay, beradiganining o'rniga topshirdi (سَشْتُرُرْ. سَشْتُرْماقْ *sashturur, sashturmaq*).

سَغْتُرْدِي s a g' t u r d ï – sog'dirdi أَلْ قُوىْ سَغْتُرْدِي *o'l qo'y sag'turdï* – u qo'y sog'dirdi. Boshqalari ham shunday (سَغْتُرُرْ. سَغْتُرْماقْ *sag'turur, sag'turmaq*).

سِغْتُرْدِي s ï g' t u r d ï – sig'dirdi بِيرْ نانكْنِي بِيرْكا سِغْتُرْدِي *bir neŋni birgä sïg'turdï* – bir narsani bir narsaga sig'dirdi, joylab qo'ydi (سِغْتُرُرْ. سِغْتُرْماقْ *sïg'turur, sïg'turmaq*).

سَفْتُرْدِي s e w t û r d i – sevdirdi أَلْ تَنكْرِي سَنِي مَنْكا سَفْتُرْدِي *o'l Teŋri seni meŋa sewturdi* – u Tangri seni menga sevdirdi. Dilimga muhabbatingni soldi (سَفْتُرُرْ. سَفْتُرْماقْ[432] *sewtûrur, sewtûrmaq*).

سُقْتُرْدِي s o' q t u r d ï – soqtirdi, kirgizdi أَلْ بِيرْ نانكْنِي بِيرْكا سُقْتُرْدِي *o'l bir neŋni birgä soqturdï* – u bir narsani ikkinchisiga suqishga, kiritishga buyurdi (سُقْتُرُرْ. سُقْتُرْماقْ *so'qturur, so'qturmaq*).

سُقْتُرْدِي s o q t u r d ï – maydalatdi أَلْ مُرْجْ سُقْتُرْدِي *o'l murch so'qturdï* – u murch maydalatdi. Boshqalari ham shunday.

سِقْتُرْدِي s ï q t u r d ï – siqtirdi, ezdirdi أَلْ أُزُمْ سِقْتُرْدِي *o'l ûzûm sïqturdï* – u uzum siqishga buyurdi. Boshqalari ham shunday (سِقْتُرُرْ. سِقْتُرْماقْ *sïqturur, sïqturmaq*).

سُكْتُرْدِي s ö k t û r d i – so'ktirdi أَلْ تُونْ سُكْتُرْدِي *o'l to'n söktûrdi* – u to'n choklarini so'ktirdi, so'kishga buyurdi. Devor va boshqalarni buzishga ham bu so'z qo'llanadi (سُكْتُرُرْ. سُكْتُرْماكْ *söktûrûr, söktûrmak*).

---

[431] Bosma nusxada bu so'zning imlosida aniqsizlik bor. Basim Atalay yozma nusxaga ko'ra *sashturdi* varianti to'g'ri deb izoh bergan (Qarang: "Devon...", II jild. B.185).

[432] Basim Atalay izohiga ko'ra, bu so'z yozma nusxada سَقْتُرْماقْ emas, سَقْتُرْماكْ shaklidadir (Qarang: "Devon...", B.Atalay tarjimasi, II jild. B.185).

سُكْتُرْدِي s ö k t û r d i: اَلْ اَنِي سُكْتُرْدِي *o'l anï söktûrdi* – u uni so'ktirdi. **(360)** Asli u orqali سُوكْتُرْدِي söktûrdidir. So'ng idg'om[433] qilingan (سُكْتُرْمَاقْ .سُكْتُرُرْ *söktûrûr, söktûrmäk*).

سِكْتُرْدِي s i k t û r d i – siktirdi اَرْ كِنِنْ سِكْتُرْدِي *er kûŋin siktûrdi* – odam cho'risini jimo qildirdi (سِكْتُرْمَاقْ .سِكْتُرُرْ *siktûrûr, siktûrmäk*).

سَلْتُرْدِي s a l t u r d ï – soldirdi, ixtiyoriga tashlatdi اَلْ مَنِي اَنَكارْ سَلْتُرْدِي *o'l menï aŋar salturdï* – u meni uning ixtiyoriga tashlatdi (o'g'uzcha). Yana اَلْ مَنكا يِينَكْ سَلْتُرْدِي *o'l meŋa yeŋ salturdï* – u (birovni) to'n engi bilan menga ishorat qilishga buyurdi. Har bir narsani tashlashga buyursa ham, shu so'z qo'llanadi (سَلْتُرْمَاقْ .سَلْتُرُرْ *salturur, salturmaq*).

شَشْتُرْدِي s h a s h t u r d ï – echtirdi اَلْ تُگُونْ شَشْتُرْدِي *o'l tûgûn shashturdï* – u tugun echtirdi – chechtirdi سَشْتُرْدِي sashturdï varianti ham bor. Bu almashinish arabcha bilan forschadagiga o'xshaydi. Arabcha مِسْكْ misk, forscha مُشْكْ mûshk, arabcha سُكَّرْ , forscha شَكَرْ shäkär, arabcha عَسْكَرْ askar, forscha لَشْكَرْ läshkär kabi.

سَجْغُرْدِي s a c h g' u r d ï: اَرْ سُوغْ سَجْغُرْدِي *er suw sachg'urdï* – odam suv sochtirayozdi (سَجْغُرْمَاقْ .سَجْغُرْارْ *sachg'urar, sachg'urmaq*).

سُجْغُرْدِي s u c h g' u r d ï: اَتْ سُجْغُرْدِي *at suchg'urdï* – ot hurkayozdi. Boshqalari ham shunday (سُجْغُرْمَاقْ .سُجْغُرْارْ *suchg'urar, suchg'urmaq*).

سَرْغَرْدِي s a r g' a r d ï: سَرْغَرْدِي نانكْ *sarg'ardï neŋ* – narsa sarg'aydi (سَرْغَرْمَاقْ .سَرْغَرْورْ *sarg'arur, sarg'armaq*).

سِزْغُرْدِي s ï z g' u r d ï: اَرْ يِاغْ سِزْغُرْدِي *er yag' sïzg'urdï* – odam yog' eritdi. Boshqalari ham shunday (سِزْغُرْمَاقْ .سِزْغُرْورْ *sïzg'urur, sïzg'urmaq*).

Isitma bemorni holdan toydirishiga ham bu so'z qo'llanadi. She'rda shunday kelgan:

[CXXXXVIII]

كُنكْلِي گُيُبْ قانِي قُرِبْ اَغْزِي اَجِبْ قُغْرارْ
سِزْغُرْغَلِرْ اُدُكْ لَرْ اَسِرْ يُزِي بُرْقَرارْ

---

[433] Mahmud Koshg'ariy ko'p o'rinlarda idg'om istilohini singish – assimilyatsiya ma'nosida qo'llab, bunday o'rinlarda taxfif – tushib qolish atamasini yuritgan edi.

Kөŋli kûyûb, qanï qurïb, ag‘zï achïb qog‘urar,
Sïzg‘urg‘alïr ûzûklär essiz yûzi burqarar.

Dili kuyib, qoni qurib, og‘zini ochib kulardi*. Ishq uni eritib yuborar darajada, bechoraning yuzlarini sarg‘aytirardi.

Alamli oshiq odamlar nazdida og‘zi ochiq kulgili ko‘rinsa ham, ishq uning dilini yondirgan, qonini quritgan, chehrasini achinarli holda so‘ldirgan.

سُغْرَدِي s u w g‘ a r d ï: أَلْ آتْ سُغْرَدِي *o‘l at suwg‘ardï* – u otni sug‘ordi. **(361)** Boshqalari ham shunday (سُغْرَرْ. سُغْرَمَاقْ *suwg‘arur, suwg‘armaq*).

سَنْغَرْدِي s a n g‘ a r d ï: أَلْ آنِي كِشِيدَنْ سَنْغَرْدِي *o‘l anï kishidän*[434] sang‘ardï – u uni kishi deb hisobladi (سَنْغَرْ. سَنْغَرْمَاقْ *sang‘arur, sang‘armaq*).

سَرْقُرْدِي s a r q u r d ï : أَلْ ياغْنِي قَابْتَنْ سَرْقُرْدِي *o‘l yag‘nï qaptïn sarqurdï* – u yog‘ni idish (mesh)ga silqitdi. Har bir suyuq narsa bir idishdan ikkinchi bir idishga solinganda, tagida qolganini silqitishga ham bu so‘z qo‘llanadi (سَرْقُرْ. سَرْقُرْمَاقْ *sarqurur, sarqurmaq*).

سُوتْكَرْدِي s û t k ä r d i – sutga aylandi يُغُرْتْ سُوتْكَرْدِي *yog‘urt sûtkärdi*[435] – ivigan sut chayqalib, qo‘zg‘olib sutdek suyuldi (سُوتْكَرْ. سُوتْكَرْمَاكْ *sûtkirär, sûtkirmäk*)*.

---

* *Qog‘urar* so‘zi bir oz noaniq tarjima qilingan, shekilli. *Og‘zi ochilib qiynalardi, qovrilardi* yoki *iztirobga tushirdi deb berilishi* to‘g‘riroqdir (B.I.).

[434] Kishidan so‘zidagi *-dan* chiqish kelishigi affiksidir. Bu kelishik XI asr tilida ancha keng qo‘llangan kelishiklardandir. Chiqish kelishigining affiksi ko‘pincha دِنْ *-din // -dïn* shaklida, ba’zan دَنْ *-dän // -dan* shaklida uchraydi, hatto ayrim hollarda *-dun* shaklida ham uchraydi. Chunonchi, “Devon”ning II jildida, 83-84 betlarda *ashdin* shaklida berilgan bo‘lsa, 68-betda shu so‘z o‘rnida *awdan* shakllarida, 140-betda *o‘rundun* tarzida berilgan.

Bu affiks oxiri jarangsiz undoshlar bilan tugugan so‘zlarga qo‘shilganda تَنْ *-tän* || *-tan* tarzida qo‘llanadi. Chunonchi, *azoq tïn* kabi. Lekin ishtan so‘zi bir yerda *ishtan* (ايشْتَنْ), bir yerda اشتن *ishtin* (192-bet) shaklida uchrashi xarakterlidir. Bu affiks-larining o‘zakka qo‘shilib yoki ajratilib yozilishida ham qat’iyat yo‘q.

سُسْكَرْدي s û s k û r d i – suzdi سِيغِرْ اَرِكْ سُسْكَرْدي *sïg'ïr erig sûskûrdi* – sigir odamni suzmoqchi bo'ldi. Boshqalari ham shunday (سُسْكَرْماقْ .سُسْكَرارْ *sûskirär, sûskirmäk*).

قَبْتُرْدي q a p t u r d ï – اَلْ اَنكارْ تَقارْ قَبْتُرْدي *o'l aŋar tawar qapturdï* – u unga mol o'g'irlatdi, mol o'g'irlashga buyurdi (قَبْتُرْماقْ .قَبْتُرْرْ *qapturur, qapturmaq*).

قَجْتُرْدي q a c h t u r d ï – qochtirdi اَلْ اَرِكْ قَجْتَوْرْدي *o'l erig qachturdï* – u odamni qochtirdi, birovni qochishga buyurdi (قَجْتُرْرْ. قَجْتُرْماقْ *qachturur, qachturmaq*).

قُجْتُرْدي q u ch t u r d ï – quchoqlashga undadi اَلْ مَني قُجْتُرْدي *o'l manï quchturdï* – u meni uni quchoqlashga undadi (قُجْتُرْرْ. قُجْتُرْماقْ *quchturur, quchturmaq*).

قَتُّرْدي qatturdi – eshtirdi. اَلْ يِبْ قَتُّرْدي *o'l yip qatturdi* – u ip eshtirdi, pishittirdi.

قَتُّرْدي q a t t u r d ï – qotishtirdi اَلْ تَلْقانقا ياغْ قَتُّرْدي *o'l talqanqa jag' qatturdï* – u tolqonga yog' qotishtirdi. Aralashtirilgan har narsaga ham bu so'z qo'llanadi (قَتُّرْرْ. قَتُّرْماقْ *qatturur, qatturmaq*).

قَرْتُرْدي q a r t u r d ï – tiqiltirdi اَلْ اَني سُقْقا قَرْتُرْدي *o'l anï suwqa qarturdï* – u unga suv tiqiltirdi اَلْ اَنكَرْ ياغْ تالْقانْقا قَرْتُرْدي *o'l aŋar yag' talqanqa qarturdï* – u tolqonga yog' qordirdi (o'g'uzlar so'zi) (قَرْتُرْرْ. قَرْتُرْماقْ *qarturur, qarturmaq*).

قُرْتُرْدي q u r t u r d ï – qurdirdi اَلْ مَنكا يا قُرْتُرْدي *o'l maŋa yä qurturdï* – u menga yoy qurdirdi خانْ اَنكَرْ جُواجْ قُرْتُرْدي xan aŋar javaj qurturdï – xon unga xonlik chodirini qurishga buyurdi خانْ بَكْكا سُوسِنْ قُرْتُرْدي *xan bekkä sûsin qurturdï* – xon bekka askarini to'plashga buyurdi **(362)** (قُرْتُرْرْ. قُرْتُرْماقْ *qurturur, qurturmaq*).

قِرْتُرْدي q ï r t u r d ï – qirdirdi اَلْ اَنكَرْ يِيرْ قِرْتُرْدي *o'l aŋar yer qïrturdï* – u unga er qirdirdi. Boshqalari ham shunday (قِرْتُرْرْ. قِرْتُرْماقْ *qïrturur, qïrturmaq*).

قَزْتُرْدي q a z t u r d ï – qazdirdi اَلْ اَنكَرْ قَذَغْ قَزْتُرْدي *o'l aŋar qazag' qazturdï* – u unga ariq qazdirdi (قَزْتُرْرْ. قَزْتُرْماقْ *qazturur, qaztur*-maq).

---

[435] Arabcha matndagi يعثر *yu'siru* so'zi yonida bir aniqsizlik belgisi bor. Bizningcha, يعتر *yu'tiru* bo'lsa kerak. Bir nuqta ortiqcha bo'lib, *qo'zg'oldi – chayqaldi* demakdir.

[*] Bosh so'z bilan uning shakllari orasida tovushlarda farq bor: *sÿtkärdi* > *sÿtkirär.* Ushbu so'zning ikki varianti mavjud bo'lsa kerak (B.I.)

قُسْتُرْدِي q u s t u r d ï – qustirdi قُسْتُرْدِي سُجُكْ اَرِكْ *sûchûk erig qusturdï* – ichkilik odamni qustirdi. Qoldirilgan har bir narsa haqida ham, narsa bo‘yoq rangini o‘zgartsa ham shu so‘z qo‘llanadi (قُسْتُرْمَاقْ .قُسْتُرْ *qusturur, qusturmaq*).

قِسْتِرْدِي q ï s t ï r d ï – qistirdi, kishanlatdi قِسْتِرْدِي بَكْ اَنِكْ اَذاقِنْ *beg aniŋ azaqïn qïstïrdï* – bek uning oyog‘ini qistirdi. Bek iskanjaga olib azoblashiga ham bu so‘z qo‘llanadi قِسْتُرْدِي اَنِكْ اَشِنْ aniŋ ashïn qïsturdï – unga tayinlangan ovqatni kamitishga buyurdi. Boshqalari ham shunday. Asli قِسْتُرْدِي اُلْ اَنِكْ تُونِنْ o‘l aniŋ tonïn qïsturdï – *u uning to‘nini kalta qilishga buyurdi* gapidagi so‘zdan kelib chiqqan. Boshqalari ham shunday (قِسْتُرْمَاقْ .قِسْتُرْ *qïsturur, qïsturmaq*).

قَقْتُرْدِي q a q t u r d i – boshiga urdirdi قَقْتُرْدِي اُلْ اَنِي بَشْرا *o‘l anï bashra qaqturdï* – u uni boshiga urdirdi, boshiga urishga buyurdi (قَقْتُرْمَاقْ .قَقْتُرْ *qaqturur, qaqturmaq*).

قَلْتُرْدِي q a l t u r d ï – qoldirdi (qoldirib ketdi) اُلْ اَنِي يَرِشْتا قَلْتُرْدِي *o‘l anï jarïshta qalturdï* – u uni poygada orqada qoldirib, o‘zib ketdi. Orqada qoldirdi (قَلْتُرْمَاقْ .قَلْتُرْ *qalturur, qalturmaq*).

قُلْتُرْدِي q o‘ l t u r d ï – so‘rattirdi قُلْتُرْدِي اُلْ مَنْدِنْ نانكْ *o‘l mendin neŋ qolturdï* – u mendan narsa so‘rattirdi (قُلْتُرْمَاقْ .قُلْتُرْ *qo‘lturur, qolturmaq*).

قِلْتُرْدِي q ï l t u r d ï – qildirdi قِلْتُرْدِي اُلْ اَنكَرْ اِيشْ *o‘l aŋar ïsh qïlturdï* – u unga ish qildirdi (قِلْتُرْمَاقْ .قِلْتُرْ *qïlturur, qïlturmaq*).

قَمْتُرْدِي q a m t u r d ï – o‘lgudek urdirdi قَمْتُرْدِي اُلْ اَنِي اُرُبْ *o‘l anï urub qamturdï* – u uni o‘lgudek urib yiqitdi (قَمْتُرْمَاقْ .قَمْتُرْ *qamturur, qamturmaq*).

قُمْتُرْدِي q u m t u r d ï – to‘lqinlatdi قُمْتُرْدِي يِلْ سُوغْ *yel suwug‘ qumturdï* – el suvni mavjlantirdi (قَمْتُرْمَاقْ .قَمْتُرْ *qumturur, qumturmaq*).

قَنْتُرْدِي q a n t u r d i – qondirdi قَنْتُرْدِي اُلْ مَنِي سُققا *o‘l menï suwqa qanturdï* – u meni suvga qondirdi. Bu so‘zning asli د – *d* bilan قَنْدُرْدِي qandurdïdir (قَنْتُرْمَاقْ .قَنْتُرْ *qanturur, qanturmaq*).

قُنْدُرْدِي q o‘ n d u r d ï – qo‘ndirdi قُنْدُرْدِي اُلْ اَوِنْدَه قُشْ *o‘l ewindä qush qondurdï* **(363)** – u uyida qush qo‘ndirdi قُنْدُرْدِي اُلْ اَلْتُونْ اُزا جَشْ ol ältûn uza jash qondurdï – *u oltin ustiga feruza qo‘ndirdi, qadadi, feruza yopishtirdi.* Har narsaning ustiga bir narsani

qadashga ham bu so‘z qo‘llanadi (قُنْدُرْ. قُنْدُرْماقْ *qondurur, qondurmaq*).

قَتْغُرْدِي q a t g‘ u r d ï – kulib qotib qoldi اَرْ كُلُبْ قَتْغُرْدِي *er kûlûb qatg‘urdï* – er kulib qotib qoldi (قَتْغُرْار. قَتْغُرْماقْ *qatg‘urar, qatg‘urmaq*).

قُتْقَرْدِي q u t g‘ a r d ï – qutqazdi, qutqardi تَنكْرى مَني قُتْقَرْدِي *Teŋri menï qutg‘ardï* – Tangri meni qiyinchiliklardan qutqazdi (قُتْقَرْار. قُتْقَرْماقْ *qutg‘arur, qutg‘armaq*).

قَذْغُرْدُمْ q a z g‘ u r d u m – qayg‘urdim مَنْ اَنكَرْ قَذْغُرْدُم men aŋar qazg‘urdum – men unga (uning uchun) qayg‘urdim. She’rda shunday kelgan:

[CXXXXIX]

كَلْسا سَنكا يُلْغِرا
اُوذُنْ اَنى اُذْغُرا
بَرْسُنْ نَرُو قَذْغُرا
سَتّي مَنِكْ ايمي

Kelsä seŋä yo‘lg‘ïra
Uzun anï o‘zg‘ura
Barsun naru qażg‘ura
Sattï meniŋ a:yïmï

O‘ziga vafosizlik qilgan kishi haqida aytadi: Senga u yo‘liqsa, sen uni uyqusidan uyg‘ot, qilgan ishi (yomonligini) bildirib qo‘y. (Yomonligini bilib) xafalanib ketsin. Chunki u mendan ruxsatsiz xizmatkorimni sotibdi قَذْغُرارْ qazg‘urar so‘zi ذ – *ż* ni j ga almashtiruvchilar tilida قَيْغُرارْ qayg‘urar ravishda ham talaffuz qilinadi (قَذْغُرارْ. قَذْغُرْماقْ *qażg‘urar, qażg‘urmaq*).

قُزْغِرْدِي q u z g‘ ï r d ï – uchqunladi قارْ قُزْغِرْدِي *qar quzg‘ïrdï* – birdan yomg‘ir orasida qor uchqunlab keldi (qipchoqcha). (قُزْغِرارْ. قُزْغِرْماقْ *quzg‘ïrar, quzg‘ïrmaq*).

قُرْغِرْدِي q u r g‘ ï r d ï – qurg‘adi. Qurug‘lik qildi, hovliqdi اِرْ قُرْغِرْدِي *er qurg‘ïrdï*[436] – odam qurug‘lik qildi, behuda olib qochdi (قُرْغِرارْ. قُرْغِرْماقْ *qurg‘ïrar, qurg‘ïrmaq*).

---

[436] Bu fe’l “Devon”da berilgan *qurg‘ïrdï* shaklida hozirgi tilda qo‘llanmaydi. Shu o‘zakdan yasalgan *qurug‘* sifati shu ma’noda qo‘llanadi:

قِزْغُرْدِي q ï z g‘ u r d ï – tiydi, qaytardi اُلْ اَنِي بُو ايشْتا قِزْغُرْدِي o‘l anï bu ïshta qïzg‘urdï – u uni bu ishdan tiydi. Ishning ziyonini o‘ziga tottirdi, endi u o‘sha ishni ikkinchi marta qilmaydi (قِزْغُرُرْ. قِزْغُرْماقْ *qïzg‘urur, qïzg‘urmaq*).

قُلْغِرْدِي q o‘ l g‘ ï r d ï[437] – so‘rayozdi اُلْ مَنْدِنْ قُلْغِرْدِي *o‘l mendin qolg‘ïrdï* – u mendan so‘rayozdi (قُلْغِرار. قُلْغِرْماقْ *qo‘lg‘ïrar, qolg‘ïrmaq*).

قَمْغِرْدِي q a m g‘ ï r d ï – qiyshaydi, teskari bo‘ldi اَنِكْ يُوزِي قَمْغِرْدِي *anïŋ yûzi qamg‘ïrdï* – uning yuzi qiyshayayozdi (قَمْغِرارْ. قَمْغِرْماقْ *qamg‘ïrar, qamg‘ïrmaq*). Har bir qiyshayayotgan narsaga ham shu so‘z qo‘llanadi.

كَجْتُرْدِي k e c h t û r d i : اُلْ اَنِي سُقدِنْ كَجْتُرْدِي *o‘l anï suwdïn kechtûrdi* **(364)** – u uni suvdan kechtirdi (كَجْتُرُرْ. كَجْتُرْماكْ *kechtûrûr, kechtûrmäk*).

كَرْتُرْدِي k e r t û r d i – yozdirdi اُلْ اَنِكْ تُونِنْ كُنكا كَرْتُرْدِي *o‘l anïŋ to‘nïn kûŋä kertûrdi* – u uning to‘nini oftobga yozdirdi اُلْ يِيپْ كَرْتُرْدِي o‘l jïp kertûrdi – u arqonni cho‘zdirdi. Boshqalari ham shunday (كَرْتُرُرْ. كَرْتُرْماكْ *kertûrûr, kertûrmäk*).

كُرْتُرْدِي k ö r t û r d i – ko‘rdirdi اُلْ اَنكَرْ نانك كُرْتُرْدِي o‘l aŋar neŋ körtûrdi – u unga narsani ko‘rishni yukladi (كُرْتُرُرْ. كُرْتُرْماكْ *körtûrûr, körtûrmäk*).

كِرْتُرْدِي k i r t û r d i – kirgizdi اُلْ اَنِي اَفكا كِرْتُرْدِي *o‘l anï ewgä kirtûrdi* – u uni uyga kirgizdi. Boshqalari ham shunday (كِرْتُرُرْ. كِرْتُرْماكْ *kirtûrûr, kirtûrmäk*).

كَسْتُرْدِي k e s t û r d i – kestirdi اُلْ اَنكَرْ يِغاجْ كَسْتُرْدِي *o‘l aŋar yïg‘ach kestûrdi* – u unga yog‘och kestirdi. Boshqalari ham shunday (كَسْتُرُرْ. كَسْتُرْماكْ *kestûrûr, kestûrmäk*).

كَڤْتُرْدِي k e w t û r d i – ketkazdirdi اُلْ اَنِكْ كُچِنْ كَڤْتُرْدِي *o‘l anïŋ kûchin kewtûrdi* – u uning kuchini ketkazdi, tinkasini quritdi (كَڤْتُرُرْ. كَڤْتُرْمَكْ *kewtûrûr, kewtûrmäk*).

---

qurug‘ odam – behuda, yo‘q so‘zlarni so‘zlovchi hovliqma odam; yoki shu sifatdan yasalgan qo‘shma fe’l tarzida qo‘llanadi: *qurug‘lik qildi* kabi.

[437] “Devon”dagi materiallarga ko‘ra, ish bajarilishi yaqinlashganini ifodalash uchun bu shakldagi fe’llar buyruq fe’l o‘zagiga *-g‘ïr* qo‘shimchasi qo‘shib yasaladi va ishning yaqinlashganini anglatadi *sachg‘urmaq* – sachratayozmoq (II jild. B.147) *tamg‘urdï – jildayozdi* (II jild. B.141), *tazg‘ardï – toz – kal bo‘layozdi* (II jild. B.140), *tashg‘urdï – toshayozdi* (II jild. B.140).

كُلْتُرْدِي k û l t û r d i – kuldirdi أُلْ مَنِي كُلْتُرْدِي *o'l meni kûltûrdi* – u meni kuldirdi أُلْ اَتْ اَدَقِنْ كُلْتُرْدِي o'l at azaqïn kûltûrdi – otning oyoqlarini bog'lab, yiqitmoqqa buyurdi (كُلْتُرْمَاكْ .كُلْتُرُرْ *kûltûrûr, kûltûrmäk*).

كَلْتُرْدِي k e l t û r d i – keltirdi اَتْ كَلْتُرْدِيلْ مَنكا *o'l meŋä at keltûrdi* – u menga ot keltirdi (.كَلْتُرُرْ كَلْتُرْمَاكْ *keltûrûr, keltûrmäk*).

Bu so'z ت – *t* bilan turkchadir, د – *d* bilan o'g'uzchadir. O'g'uzlar odati bo'yicha, turklardan farqlanib, *t* ni *d* ga, *d* ni *t* ga aylantirib ishlatadilar تَـڤَى tewej (tuya)ni o'g'uzlar دَوا *devä* deydilar. Tag'in ma'nosidagi تَقِي – taqï ni دَقِي – *daqï* deydilar.

كِكْجُرْدِي k i k c h û r d i – ishqadi أَرْ بجاكْ كِكْجُرْدِي *er pichäk kikchûrdi* – odam pichoqni bir-biriga yurgizdi – ishqadi أُلْ إِكِّي اَرْ كِكْجُرْدِي o'l ikki er kikchûrdi – u ikki kishini bir-biriga qayradi – g'azablantirdi (.كِكْجُرْمَاكْكِكْجُرُرْ *kikchûrûr, kikchtûrmäk*).

كُمْتُرْدِي k ö m t û r d i – ko'mdirdi أُلْ يِيرْدا نانكْ كُمْتُرْدِي *o'l yerdä neŋ kömtûrdi* – u erga narsa ko'mdirdi (كُمْتُرُرْ .كُمْتُرْمَاكْ *kömtûrûr, kömtûrmäk*).

كُلْسِرْدِي k û l s i r d i – kulimsiradi اَرْ كُلْسِرْدِي. *er kûlsirdi* – odam kulimsiradi, kulayotgandek ko'rindi. Kulsa ham, shunday deyiladi (كُلْسِرْمَاكْ .كُلْسِرارْ *kûlsirär, kûlsirmäk*).

كَدْكِرْدِي k e d k i r d i – sarkashlandi اَتْ كَدْكِرْدِي. at kedkirdi – ot bo'yin tovladi, sarkashlik qildi (كَدْكِرْمَاكْ .كَدْكِرارْ *kedkirär, kedkirmäk*).

كَزْكَرْدِي k e z k ä r d i – yuqori tutdi. اَرْ أَقْ كَزْكَرْدى *er oq kezkärdi* – er o'qni yuqori tutdi* (كَزْكَرْمَاكْ .كَزْكَرُرْ *kezkärûr, kezkärmäk*).

كُزْكَرْدِي k ö z g ä r d i[438] – ko'rishtirdi. أُلْ اَتَامْنِي مَنكا كُزْكَرْدِي *o'l atamnï meŋä közgärdi* – u otam bilan meni ko'rishtirdi. (.كُزْكَرُرْ كُزْكَرْمَاكْ *közgärûr, közgärmäk*).

---

* DS lug'atida bu jumla "er o'qni yoyning uch jildoni bilan qo'ydi", deb tarjima qilingan.

[438] *Ko'zgardi* so'zi bizga *ko'rgazdi* tarzida etib kelgan. Bu xil o'zgarish tilshunoslikda metateza hodisasi deb yuritilgan bir qonunga muvofiq yuzaga keladi. Bu xususiyatning XI asr tilidayoq keng tarqalgani to'g'risida Mahmud Koshg'ariy xabar beradi. Uning izohiga ko'ra, *sarimsoq, bug'doy, yomg'ir* kabi qator so'zlar u davrda ikki variantda *samursaq, budg'oy, yog'mur* tarzida qo'llanar edi. U davrdan bizga metateza asosida o'zgarib etib kelgan so'zlar ancha bor: *o'granmak – o'rganmoq, arvamoq – avramoq* va boshqalar.

كُزْكَرْدِي k û z g ä r d i – kuzlashdi, ko‘zga yuz tutdi, kuz bo‘lib qoldi. أَذَاكْ كُزْكَرْدِي. *ozlăk kûzgärdi* – vaqt, fasl kuz bo‘lib qoldi (كُزْكَرْمَاكْ .كُزْكَرُرْ *kûzgärûr, kûzgärmăk*).

كَاْكِرْدِي k e l k i r d i – kelmoqchi bo‘ldi أَلْ مَنكا كَاْكِرْدِي. o‘l meŋä kelkirdi – u menga kelmoqchi bo‘ldi, kelayozdi (كَاْكِرْمَاكْ .كَاْكِرُرْ *kelkirär, kelkirmăk*).

كُنكَرْدِي k û ŋ ä r d i* – to‘g‘riladi. أَلْ أُقْ كُنكَرْدِي *o‘l oq kûŋärdi* – u o‘qni to‘g‘riladi. Boshqalari ham shunday.

كُنْكَرْدِي k ö ŋ ä r d i – to‘g‘riladi (yo‘lni) أَلْ كُنْكَرْدِي *o‘l yöl k ö ŋärdi* – u to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatdi.

كُنْكَرْدِي k o‘ ŋ ä r d i – iqror qildirdi, ko‘ndirdi بَكْ أُغْرِيني كُنْكَرْدِي beg og‘rïnï koŋärdi – bek o‘g‘rini iqror qildirdi (كُنْكَرْمَاكْ .كُنْكَرُرْ *koŋärûr, koŋärmăk*).

مُنْدُرْدِي m û n d û r d i – mindirdi أَلْ مَنكا اَتْ مُنْدُرْدِي *o‘l meŋä at mûndûrdi* – u meni otga mindirdi. Boshqalari ham shunday (مُنْدُرْمَاكْ .مُنْدُرُرْ *mûndûrûr, mûndûrmăk*).

مَنْدُرْدِي m a n d u r d ï – taqtirdi; bulattirdi أَلْ مَنكا قِلِجْ مَنْدُرْدِي *o‘l meŋä qïlïch mandurdï* – u menga qilich taqishga buyurdi, taqtirdi أَلْ مَنكا اَتْمَاكِكْ مَنْدُرْدِي *o‘l meŋä etmăkig jag‘qa mandurdï* – u menga nonni yoqqa bulattirdi (مَنْدُرْمَاقْ .مَنْدُرُرْ *mandurur, mandurmaq*).

مَنْغِرْدِي m a n g‘ ï r d ï – surkatayozdi أَلْ اَتْمَاكِكْ ياغْدا مَنْغِرْدِي *o‘l etmăkig jag‘qa mang‘ïrdï* – u nonni yoqqa bulayozdi, surkayozdi. Boshqalari ham shunday (مَنْغِرْمَاقْ .مَنْغِرَارْ *mang‘ïrar, mang‘ïrmaq*).

Bu bo‘lim(dagi fe’llar) to‘rt xilda qo‘llanadi:

Birinchisi, ikki harfli fe’llardan o‘timli fe’l yasalishidir. Chunonchi, بَرْدِي bardï fe’lidan tuzilgan بَرْتُرْدِي *barturdï* – o‘timli fe’ldir أَرْ سُقْقا قَرْدِي *er suwqa qardï – odam suvga sho‘ng‘idi* gapidagi قَرْدِي *qardï* fe’li o‘timsizdir. تُرْ – *tur* qo‘shib undan yasalgan قَرْتُرْدِي *qarturdï* o‘timli fe’li kabi. Bu fe’l ikki harfli o‘timsiz fe’l edi, bu bobda (o‘zakka) تُرْ *-tur* affiksini qo‘shish bilan o‘timli fe’l yasaldi. Yoki ikki harfli o‘timli fe’lga *-tir, -tur* qo‘shib, ikki ishlovchini anglatuvchi fe’l yasaladi أَرْ يا قُرْدِي er ja qurdï – *odam kamon qurdi* gapida **(366)** *qurdi* fe’li bir ishlovchinigina anglatsa, أَلْ أَنكَرْ يا قُرْتُرْدِي *o‘l aŋar ya qurturdï* gapidagi *qurturdi* fe’li ikki ishlovchini bildiradi. Biri ishga

* DSda *köngärdi.*

buyuruvchi, ikkinchisi ishlovchidir. Arabcha: نَقَطَ الرجُلُ المُصْحَفَ. وَ أَنْقَطَهُ غَيْرُهُ. وَ لَقَطَ السُنْبُلَ. وَ أَلْقَطَهُ غَيْرُهُ. jumlalarida ham bir foilga o‘tuvchi fe’l ikki foilga o‘tuvchiga aylangan. Yoki o‘zakka *-g‘ur, -gûr* qo‘shimchalari qo‘shilib, ikki ishlovchini anglatuvchi fe’l yasaladi. Chunonchi, اَتْ تُرْدي at turdï gapidagi turdi fe’li اَرْ اَتِنْ تُرْغُرْدي *er atïn turg‘urdï* gapidagi *turg‘urdi* fe’li o‘zagiga *-g‘ur* qo‘shilib, ikki ishlovchini anglatuvchi fe’l yasalgandir اَرْ يُقارُو تُرْدي *er joqaru turdï* gapidagi turdi fe’lidan yasalgan اَني تُرْغُرْدي *anï turg‘urdï* jumlasidagi *turg‘urdi* fe’li ham shundaydir, ya’ni odam otini birov orqali turg‘izdi ياغْ اَرْودي *jag‘ erûdi* gapidagi e*rûdi* fe’li bilan tuzilgan اَرْ ياغْ اَرْكُرْدي *er yag‘ ergûrdi – odam yog‘ erittirdi* gapidagi *ergûrdi* fe’li ham ikki ishlovchini anglatuvchi fe’ldir اَقْ كُنْدى o‘q kŏndi – *o‘q to‘g‘rilandi* gapidagi كُنْدى *köndi* fe’lining o‘zagiga كُرْ *-gur* qo‘shib yasalgan اَقْجي كُنْدُكُرْدي *o‘qchï köndgûrdi* – o‘q egasi o‘qni to‘g‘rilatdi gapidagi كُنْدُكُرْدي *köndgûrdi* fe’li ham shunday.

Fe’llardagi *t, g‘, k* harflari o‘timli fe’l yasovchi harflar emas, balki o‘timli fe’l yasovchi faqat ر – *r* harfidir. Chunonchi, قُشْ اُجُرْدي *qush uchurdï,* سُوڤْ كَجُرْدي *suw kechûrdi* gaplaridagi uchurdï, *kechûrdi* fe’llari shu da’voning isboti uchun dalil bo‘la oladi. Bu fe’llarda o‘timli fe’l yasovchi harf faqat ر – *r* dir. Yuqoridagi misollarda ham shundaydir. Ya’ni o‘timlilik faqat ر – *r* harfi bilan yuzaga kelgan.

Bu fe’llarda *t, g‘, k* harflari fe’llar talaffuzini osonlatish uchungina kiritiladi. Agar bu harflarni kiritmasa, o‘timli o‘tgan zamon fe’llarida ikki ر – *r*, kelasi zamon o‘timli fe’llarida uch ر – *r* yonma-yon kelishiga to‘g‘ri keladi. Masalan, قُتْغَرْدي *qutg‘ardï* fe’lida غ – *g‘* harfi bo‘lmaganda, o‘tgan zamon o‘timli fe’li قُتْرَرْدي *qutrardï* bo‘lar edi va o‘tgan zamon o‘timli fe’li سُفْغَرْدي *suwg‘ardï* emas, سُفْرَرْدي *suwrardï* tarzida bo‘lar edi. Kelasi zamon fe’lida bu fe’llar قُتْرَرُرْ *qutrarur,* سُفْرَرُرْ *suwrarur* bo‘lar edi. Bu fe’lda birinchi ر – *r* o‘zakning asl harfi, ikkinchi ر – *r* o‘timlilik belgisi, uchinchi ر – *r* kelasi zamon fe’li belgisidir. Shuning uchun ham so‘zlarda talaffuz qulayligi uchun o‘zakning asl harfi bo‘lgan ر – *r* qattiq so‘zlarda ت – *t* ga, *q* li yoki qalin so‘zlarda غ – *g‘* ga, yumshoq va ك – *k* li so‘zlarda ك – *g* ga **(367)** almashtiriladi.

Ikkinchi, uch harfli o‘timsiz fe’llarning o‘timliga aylanishi ham bu bobga kiradi اَرْ تِرِلْدِي *er tirïldï* gapidagi *tirïldï* fe’lidan yasalgan تَنكْرِي تِرْكُرْدِي *Teŋrï tirgûrdi* gapidagi *tirgûrdï* fe’li kabi اَرْ قِرِلْدِي er qïzïldï – *odam jazolandi, ishning mukofotini ko‘rdi* gapidagi *qïzïldï* fe’lidan o‘timli fe’l قِزْغُرْدِي *qïzg‘urdï* tarzida yasaladi اَنِي قِزْغُرْدِي anï qïzg‘urdï – *uni jazolattirdi* gapidagi *qïzg‘urdï* kabi.

Uchinchidan, ish qilishni istash, orzu qilish ma’nosidagi o‘timsiz fe’llar bu bobga kiradi. Bu fe’llarda ishni oz-oz, sekin-sekin qilish mazmuni bor. Chunonchi, سُوۏْ تَمْجِرْدِي *suw tamchïrdï* gapidagi *tamchïrdï* fe’li kabi. Bulutdan suv tomchiladi, *oz-oz tomdi* demakdir. Yana: اَشِجْ تَشْغُرْدِي *ashïch tashg‘urdï* ham shunday. Qozon toshishga yaqinlashdi, *toshayozdi* demakdir. Fe’l bu mazmunda qo‘llanganda, o‘tgan zamon va kelasi zamon shakllarining ikkinchi harfi cho‘ziqsiz, sukunli bo‘ladi, yolg‘iz kelasi zamon shaklining to‘rtinchi harfigina cho‘ziq, fatxali bo‘ladi.

To‘rtinchidan, fe’l o‘z asl ma’nosida bo‘lib, bu ma’nolardan hech birini ifoda qilmaydi. Chunonchi, تَنكْرِي مَنِي قُتْغُرْدِي *Teŋrï menï qutg‘ardï* gapidagi *qutg‘ardï* fe’li kabi اَرْ قُتْغُرْدِي er qatg‘urdï – *odam kulib qotdi* gapidagi قُتْغُرْدِي *qatg‘urdï* fe’li ham shunday.

Bu fe’l bobida boshqa birov yordam qilganlik yoki bahslashganlik ma’nosini bildirmoq istalsa, o‘tgan zamon belgisi د - *d* harfidan oldin fe’lga bir *sh* orttiriladi اُلْ مَنْكا اَتْ سُقْغَرْشْدِي ol menä at suwg‘arïshdï – *u menga ot sug‘orishda yordam berdi* demakdir اُلْ مَنِكْ بِرْلا قَرِنْ تُدْغُرْشْدِي ol meniŋ birlä qarïn tozg‘urïshdï – *u men bilan qorin to‘ydirishda bahslashdi* kabi.

Agar bu fe’l orqali o‘zi bu ishni qilgandek ko‘rinib, haqiqatda ish ishlanmaganligi mazmunini anglatish istalsa, bu mazmun ikki xil yo‘l bilan ifodalanadi:

1. Fe’ldagi د – *d* harfidan oldin ن – *n* qo‘shiladi. Buning qoidasi yuqorida aytib o‘tilgan edi. Chunonchi, اُلْ اَتْ سُقْغَرْنْدِي o‘l at suwg‘arundï – *u otni sug‘orayotgandek ko‘rindi* اُلْ قَرِنْ تُدْغُرْنْدِي ol qarïn tozg‘urundï – *u qorin to‘yg‘izayotgandek ko‘rindi* yoki ish yolg‘iz o‘zi, boshqalar ishtirokisiz bajarilganligini anglatadi. **(368)**

2. Bu xil fe’llarda eng to‘g‘ri va eng yaxshi, ko‘p iste’molli yo‘l yolg‘iz ن – *n* harfini qo‘shishgina emas, uch harf *m, s, n* qo‘shishdir. Chunonchi, اُلْ اَتْ سُقْغَرْمْسِنْدِي o‘l at suwg‘arïmsïndï – u

ot sug‘orayotgandek ko‘rindi. Bu o‘rinlarda *m, s* harflari cho‘ziqsiz, sukunli bo‘lib, ن *-n* harfidagina *i* cho‘ziq bo‘ladi. Bu masala tezda o‘z o‘rnida keng izohlanadi.

ز *(z)*

بُلْدُدْدِي b u l d u z d ï – toptirdi بُلْدُدْدِي نانكْنِي *bulduzdï neŋni* – u narsani toptirdi (بُلْدُدْمَاقْ .بُلْدُدْرْ *bulduzur, bulduzmaq*).

بِلْدَدْدِي b i l d û z d i – bildirdi أَلْ مَنْكا ايشْ بِلْدَدْدِي *o‘l meŋä ïsh bildûzdi* – u menga ish bildirdi (بِلْدَدْمَاكْ .بِلْدَدْرْ *bildûzûr, bildûzmäk*). Bu o‘g‘uzlar so‘zi bo‘lib, qoidadan tashqaridir. Turklar bu xilda qo‘llamaydilar.

ش *(sh)*

بُرْبَشْدِي b u r b a sh d ï – qorishdi, chalkashdi ايشْ بُرْبَشْدِي *ïsh bûrbäshdi* – ish qorishdi. Boshqalari ham shunday (بُرْبَشْمَاقْ .بُرْبَاشُرْ *burbashur, burbashmak*).

بَرْتِشْدِي b a r t ï sh t ï – yaralashdi, iritishdi أَلارْ بِيرْ اِكِنْدِي نِنكْ كُنكُلِنْ بَرْتِشْدِيلارْ *o‘lar bïr ikindiniŋ köŋlin bartïshdilar*[439] – ular biri ikkinchisining ko‘nglini iritishdi, yaralashdi.

بُغْرُشْدِي b u g‘ r u sh d ï – kesishdi أَلْ مَنْكا يِغاجْ بُغْرُشْدِي *o‘l meŋä yïg‘ach bug‘rushdï* – u menga yog‘och kesishda yordam berdi. Bahslashish ham shunday (بُغْرُشْمَاقْ .بُغْرُشُورْ *bug‘rushur, bug‘rush-maq*).

بُتْرُشْدِي b û t r û sh d i – talashishdi, tortishishdi أَلارْ اِكِّي بُتْرُشْدِي olar ikki bûtrûshdi[440] – u ikkovi talashishdi, tortishishdi va har biri o‘z da’vosiga dalil keltirishdi (بُتْرُشْمَاكْ .بُتْرُشْرْ *bûtrûshûr, bûtrûshmäk*).

---

[439] Hozir bizda xuddi shu ma’noda aniq iritishdi tarzida qo‘llanishiga ko‘ra, shu so‘zning bosh harfi ba bo‘lmay, *ya* bo‘lsa kerak بَرْتِشْدِي emas, يَرْتِشْدِي dir. Faqat bir nuqta tushgan. Chunki “Devon” dagi faktlar *y* ning *i* ga, *i* ning *y* ga almashinishi qoida holiga ko‘chganidan darak beradi. Mahmud Koshg‘ariy bu haqda shunday deydi: boshqa *y* lik so‘zlarni o‘g‘uz va qipchoqlar *i* ga aylantiradilar (I jild, 31-bet). Mahmud Koshg‘ariy bu masalani juda qisqartirib bergan, *a* tovushi *ya* ga, *u* tovushi *yu* ga, *i* tovushi *y* ga almashardi: اُزُكْ uzuk *ya* يُزُكْ *juzuk,* اَشُقْ ashuq – يَشُقْ *jashuq,* يرِينكْ jiriŋ – ايرِينكْ *iriŋ* kabi.

[440] Bu so‘z Navoiyda ham shu ma’noda qo‘llangan:

Sabru orom sipohi necha kim yig‘lasa ishq
Гah ani sinduradur, gah ani *butratadur.*

بَتْرُشْدِي b a t r u s h d ï – botirishdi سُقْقا بَتْرُشْدِي اُلارْ اِكّي بِيرْ بِيرِكْ *o'lar ikki bir birig suwqa batrushdï* – ular ikkovi bir-birini suvga botirishdi (بَتْرُشْمَاقْ .بَتْرُشُورْ *batrushur, batrushmaq*).

بَكْلَشْدِي b e k l ä s h d i – bekitishdi مَنْكا قَبُغْ بَكْلَشْدِي اُلْ *o'l meŋä qapug' bekläshdi* – u menga eshikni bekitishda yordamlashdi (بَكْلَشْمَاكْ .بَكْلَشُورْ *bekläshûr, bekläshmäk*).

بَكْلَشْدِي b e k l ä s h d i – saqlashdi مَنْكا اَتْ بَكْلَشْدِي اُلْ *o'l meŋä at bekläshdi* – u menga ot saqlashda yordam berdi. Boshqalari ham shunday (o'g'uzlar so'zi) (بَكْلَشْمَاك .بَكْلَشُورْ *bekläshûr, bekläshmäk*).

تُرْبُشْدِي t û r p û s h d i* – po'stini ayirishdi, oqlashishdi مَنِكْ اُلْ بِرْلا يِغاجْ تُرْبُشْدِي *o'l meniŋ birlä yïg'ach tûrpûshdi* **(369)** – u men bilan yog'och oqlashishdi, yog'och oqlashda menga yordam berdi. Bahslashishda ham s hu so'z qo'llanadi (تُرْبُشْمَاكْ .تُرْبُشُورْ tûrpûshûr, tûrpûshmäk).

تَبْرَشْدِي t e b r ä sh d i – harakatga tushdi كِشِي قَمُغْ تَبْرَشْدِي *kishi qamug' tebräshdi* – hamma kishi tebranib ketdi, harakatga tushdi (تَبْرَشْمَاكْ .تَبْرَشُورْ *tebräshûr, tebräshmäk*).

She'rda shunday kelgan:

[CL]

اُلْ قَرْ قَمُغْ قِشِنْ اِنارْ
اَشْلِقْ تَرِغْ اَنِنْ اُنارْ
يَقْلَقْ يَغِي مَنْدا تِنارْ
سَنْ كَلِبَنْ تَبْرَشُورْ

O'l qar qamug' qïshïn inär
Ashlïq tarïg' anïn önär
Yawlaq yag'ï mendä tïnar
Sen kelibän tebräshûr.

Yoz bilan qish tortishuvini ta'riflab aytadi: Qorlar hammasi qishda yog'adi, ekin, don undan unadi. Yovuz dushmanlar menda tinadi, tinchishadi, jang qilishmaydi, sen kelishing bilan, e yoz, ular harakatga tushib ketishadi.

---

* V.V.Padlovda: *törpüšdi.*

تَلْبِشْدي t a l p ï s h d ï – qanot qoqishdi قُشْلارْ قَمُغْ تَلْبِشْدي *qushlar qamug‘ talpïshdï* – qushlar hammasi qanotlarini talpintirishdi, qoqishdi.

تَلْبِشْدي t a l p ï s h d ï – hilpillashdi بَيْرَقْ قَمُغْ تَلْبِشْدي *bayraq*[441] *qamug‘ talpïshdï* – bayroqlar hilpiradi. Bayroq nayzasining uchidagi ipak gajimlar hilpilladi (تَلْبِشُورْ. تَلْبِشْماقْ *talpïshur, talpïshmaq*).

تَرْتِشْدي t a r t ï s h d ï – tortishdi اُلْ مَنْكا اُرُقْ تَرْتِشْدي o‘l menja o‘ruq tartïshdï – u menga arqon tortishdi yordam berdi.

تَرْتِشْدي نانكْ t a r t ï s h d ï n e ŋ – narsa bo‘laklari tortildi. Yana اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا تَرْتِشْدي *o‘l menig birlä ja tartïshdï* – u men bilan yoy tortishdi bahslashdi اُلْ مَنْكا اَلْتُونْ تَرْتِشْدي ol menja altun tartïshdï – u menga tilla tortishda yordam berdi. Har narsani tortishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تَرْتِشُورْ. تَرْتِشْماقْ *tartïshur, tartïshmaq*).

تُرْتُشْدي t û r t û s h d i – surtishdi اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُغُشْقا ياغْ تُرْتُشْدي o‘l *menig birlä qog‘ushqa yag‘ tûrtûshdi*[442] – u terini yog‘lashda, yog‘ surtishda men bilan talashdi, bahslashdi, garov bog‘ladi. Har narsani surtishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُرْتُشُورْ. تُرْتُشْماكْ *tûrtûshûr, tûrtûshmäk*).

تُبْرَشْدي t o p r a s h d ï – changi chiqib ketdi يِيرْ قُرُبْ تُبْرَشْدي *yer qurub to‘prashdï* – (yomg‘ir ozligidan) er qaqrab, erning changi chiqib ketayozdi (تُبْرَشُورْ. تُبْرَشْماقْ *to‘brashur, to‘brashmaq*)*.

تَبْزَشْدي t e b z ä s h d i – hasad qildilarْ لارْ اُلارْ قَمُغْ بُو اِتِشْقا تَبْزَشْدي olar qamug‘ bu ishka tebzäshdilär – ular hammalari bu ishga hasad qildi-lar (تَبْزَشُورْ. تَبْزَشْماكْ *tebzäshûr, tebzäshmäk*).

تِرْكَشْدي t i r k ä s h d i – qatorlashib tizildi, tirkashdi تَقى تِرْكَشْدي *tewe tirkäshdi* – tuyalar qatorlashib tirkalishdi. (370) Bir-biri ketidan qatorlashgan har narsaga ham shu so‘z qo‘llanadi (تِرْكَشُورْ. تِرْكَشْماكْ *tirkäshûr, tirkäshmäk*).

---

[441] Basim Atalay بَيْرَقْ so‘zi yozma nusxada برق holida, ya’ni *bayroq* ham, *batroq* ham o‘qish mumkin bo‘lgan bir shaklda berilgani haqida izoh bergan (Qarang: II jild. B.205).

[442] *Turtushdi* so‘zi bosma nusxada turnushdi tarzida yanglish yozilgan (“Devon”, II jild, B.162).

* Bosh so‘z bilan uning shakllarida *b* va *p* tovush – harflari farqlanib qolgan (B.I.)

تَبَلَشْدي t e p l ä s h d ï – rozi bo‘lishdi اُلارْ بُو اِيشغ قَمُغْ تَبَلَشْدي لارْ *o‘lar bu ïshïg‘ qamug‘ tepläshdilär* – ular bu ishga hammasi rozi bo‘lishdi (تَبَلَشْماقْ .تَبَلَشُورْ *täpläshûr, täpläshmäk*).

تُبَلَشْدي t û p l ä s h d i – tekshirishdi اُلارْ بُو اِيشْغ تُبَلَشْدي لارْ *o‘lar bu ïshïg‘ tûpläshdilär* – ular bu ishning tubini, tagini, aslini tekshirishdi (تُبَلَشْماقْ .تُبَلَشُورْ *tûpläshûr, tûpläshmäk*).

تَتَلَشْدي t a t l a s h d ï – tojikcha* so‘zlashishdi اُلْ اِكّي بِرْلا تَتَلَشْدي *o‘l ikki birlä tatlashdï* – ular ikkovi tojikcha so‘zlashishdi. Uyg‘urcha so‘zlashilsa ham, bu so‘z qo‘llanadi (تَتَلَشْماقْ .تَتَلَشُورْ *tatlashur, tatlashmaq*).

تَلْقِشْدي t a l q ï s h d ï – bosishdi اُلْ مَنْكا اَيْما تَلْقِشْدي *o‘l meŋä ûjmä*** talqïshdï – u menga maxsi qilinadigan namat yungini bosishga yordam berdi. Bosiladigan, to‘qiladigan har narsani bosish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (تَلْقِشْماقْ .تَلْقِشُورْ *talqïshur, talqïshmaq*).

تُكَلَشْدي t ö k l ä s h d i – to‘kilishdi تُكَلَشْدي نانكْ tökläshdi neŋ – narsalar to‘kildi, oqdi (تُكَلَشْماكْ .تُكَلَشُورْ *tökläshûr, tökläshmäk*).

تُكَلَشْدي t û g l û s h d i – tugilishdi يِبْ لارْ تُكَلَشْدي *yïplar tûglûshdi* – iplar tugun-tugun bo‘ldi – chigil bo‘ldi (تُكَلَشْماكْ .تُكَلَشُورْ *tûglûshûr, tûglûshmäk*).

تِكَلِشْدي t i k l i s h d i – tiklab qo‘yildi يِغاچْ تِكَلِشْدي yïg‘ach tiklishdi – *yog‘och daraxt* – ko‘chat tiklandi. Boshqalari ham shunday (تِكَلِشْماكْ .تِكَلِشُورْ *tiklishûr, tiklishmäk*).

تِرْمَشْدي t ï r m a s h d ï – timdalashdi اُلارْ اِكّي تِرْمَشْدي *o‘lar ikki tïrmashdi*[443] – ular ikkovi timdalashdi (تِرْمَشْماقْ .تِرْمَشُورْ *tïrmashur, tïrmashmaq*).

جَلْبَشْدي c h a l p a s h d ï – tirishishdi اُلارْ اِكّي جَلْبَشْدي *o‘lar ikki chalpashdi****– ular ikkovi bir tirishishdi va dag‘allashishdi. Narsalar nopok bo‘lishi, yomonlashishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (جَلْبَشْماقْ .جَلْبَشُورْ *chalpashur, chalpashmaq*).

---

* DS “begona, yot tilda so‘zlashishdi”, deb tarjima qilgan.

**DSda *ujma*.

[443] Bu so‘z bosma nusxada تِرْمَشْدي shaklida berilgan. Shunga ko‘ra *tirmashdi* yoki *tarmashdi* shaklida o‘qilishi mumkin. Lekin Basim Atalay tirmashdi shaklida olgan (II jild. B.207). Demak, qo‘lyozmada shunday bo‘lsa kerak, deb taxmin qildik. Hozirgi o‘zbek tiliga ham shu variant mosdir.

*** Bu gap DSda “ular ikkalasi to‘qnashdi”, deb tarjima qilingan.

جَنْدِشْدي c h a n d ï s h d ï – chandishdi ألارْ اِكّي جَنْدِشْدي *o'lar ikki chandïshdï* – ular ikkovi chandishdi va qarshilashib bir-biridan yuz o'girishdi, teskarilashdi (جَنْدِشْماقْ .جَنْدِشُورْ *chandïshur, chandïshmaq*).

جُمْرُشْدي c h o' m r u s h d ï – sho'ng'ishdi أنْ مَنِكْ بِرْلا سُقْدا جُمْرُشْدي ol meniŋ birlä suwda chomrushdï – u suvga sho'ng'ishda men bilan bahslashdi, talashdi. Yordamlashishga ham bu so'z qo'llanadi (جُمْرُشْماقْ .جُمْرُشُورْ *chomrushur, chomrushmaq*).

جَفْرُشْدي c h e w r û s h d ï[444] : أنْ مَنِكْ بِرْلا أقْ جَفْرُشْدي *o'l meniŋ birlä oq chewrûshdi* – u men bilan o'q yo'nishda bahslashdi. Har bir yumaloq narsani aylantirishga ham bu so'z qo'llanadi (.جَفْرُشُورْ جَفْرُشْماكْ *chewrûshûr*, **(371)** *chewrûshmäk*).

جُقْرَشْدي c h o' q r a s h d ï – qaynashdi تَبِزْلارْ جُقْرَشْدي *tebizlär choqrashdï* – tuzli, sho'rxok erlar qaynadi. Shuningdek, har narsa qaynab, bir-birining ustiga chiqsa, to'lqinlansa, *choqrashdï* deyiladi كِشي بِيرْ بِيرْ اِچِنْدا جُقْرَشْدي *kishi bir-bir ichindä cho'qrashdï* – odamlar bir-birlari bilan aralashib-quralashdi (جُقْرَشْماقْ .جُقْرَشُورْ *cho'qrashur, cho'qrashmaq*).

جَقْرِشْدي c h ï q r ï sh d ï – ochishga intilishdi بِيرْ بِيرِنَكْ أغْرى لِقْنْ جَقْرِشْدي *bir-biriniŋ og'rïliqïn chïqrïshdï* – bir-birining o'g'riligini ochishga intilishdi. Har narsani ochib tashlashga va yordamlashishga ham bu so'z qo'llanadi (جَقْرِشْماقْ .جَقْرِشُورْ *chïqrïshur, chïqrïshmaq*).

جَقْرِشْدي c h a q r ï s h d ï – bir-birlarini chaqirishdi بُوىْ بِيرْ بِيرْكا جَقْرِشْدي *bo'y* bir-birgä chaqrïshtï* – qabilalarning ba'zilari ba'zilarini chaqirishdi (o'g'uzlar so'zidan) (جَقْرِشْماق .جَقْرِشورْ *chaqrïshur, chaqrïshmaq*).

---

[444] Basim Atalay bu gapning arabcha izohidagi تَنْقِيزْ so'zi xato, to'g'risi تَنْفِيزْ deb izoh bergan. Basim Atalay izohiga ko'ra, o'zini tirnoq ustida aylantirmoq ma'nosidagi so'z تَنْقِيزْ emas, تَنْفِيزْ dir. Bu izoh to'g'ri. Chunki نبفيز ham shu ma'nodadir (Qarang: "Axtari kabir" lug'ati. B.161).

* *Bo'y* so'zi juda qadimgi yozma yodgorliklarda *qabila* ma'nosida qo'llanib kelgan. "Devon"da bu so'z bir necha yerda *qabila* ma'nosida qo'llangan bo'lsa ham, ayrim o'rinlarda *jamoa, guruh (qavm)* ma'nolarida izohlangan. Jamiyat tuzumi tarixida zo'r ahamiyatga ega bo'lgan bu istiloh tarixchilar diqqatiga sazovordir.

تِكْرَشْدِي t i k r ä s h d i – o‘sishdi اَتْلارْ اَذاقِي تِكْرَشْدِي *atlar azaqï tikräshdi* – otning tuyoqlari o‘sib ovoz chiqardi* اُغْلانْ تِكْرَشْدِي *og‘lan tikräshdi* – bola, chaqaloqlar talpinishdi, o‘sishdi (تِكْرَشُورْ. تِكْرَشْماكْ *tikräshûr, tikräshmäk*).

چِقْرَشْدِي c h ï q r a s h t ï – sirqirashdi تِيشْ چِقْرَشْدِي *tish chïqrashtï* – tishlar qirchillashdi. Har narsaning ko‘p qirchillashiga ham bu so‘z qo‘llanadi.

جَرْكَشْدِي c h e r g ä s h d i – *saf tortishdi* اِكّي سُو جَرْكَشْدِي *ikki sû chergäshti* – ikki to‘da askar saf tortdi. She’rda shunday kelgan:

[CLI]

كَلْسا اَبَنڭ تَرْكَنِمْ
اِيتِلْگَمَتْ تُرْكُنُمْ
تَرِلْمَغى تُرْكُنُمْ
اَمْدِي جَرِكْ جَرْكَشُورْ

Kelsä abaŋ terkänim
Etilgämät tûrkûnûm
Tarïlmag‘aj tûrkûnûm
Emdi cherig chergäshûr.

Shoir aytadi: podshoh kelishi bilan bizga yordam qilsa, mening to‘dam ahvoli tuzaladi, aymoqlarim tarqalib ketmaydi. Shul vaqtda endi ikki urishuvchi to‘da saf tortishayotir (جَرْكَشُورْ. جَرْكَشْماكْ *chergäshûr, chergäshmäk*).

اُغْلانْ جَرْلَشْدِي *og‘lan charlashdï* deyiladi – bolalar yig‘lashdi, demakdir يَنكان لارْ جَرْلَشْدِي *yaŋanlar charlashdi deydilar* – fillar baqirishdi, demakdir (جَرْلَشُورْ. جَرْلَشْماقْ *charlashur, charlashmaq*).

چَكْلَشْدِي c h e k l ä s h d i – chek tashlashdi چَكْلَشْدِي بِرْلا اُلْ مَنڭ *o‘l meniŋ birlä chekläshdi* – u men bilan qur’a tashlashdi (چَكْلَشُورْ. چَكْلَشْماكْ *chekläshûr, chekläshmäk*).

چِگْلِشْدِي c h i g l i s h d i – mahkam bo‘ldi چِگْلِشْدِي قَمُغْ تُكُونْ *tûgûn qamug‘ chiglishdi* – tugun butunlay mahkam bo‘ldi** – chigillashdi (چِگْلِشْمكْ. چِگْلِشُورْ *chiglishûr, chiglishmäk*).

---

* DSda bu jumla “otning tuyoqlari ovoz chiqardi”, deb tarjima qilingan.

** DSda *čekiliš* “barcha tugunlar bog‘landi”, deb tarjima qilingan.

جَرْمَشْدِي c h e r m ä s h d i – o‘rishdi اُلْ مَنْكا جَغِغْ جَرْمَشْدِي *o‘l meŋä jag‘ig‘ chermäshdi*** – u menga qamchining uchini bog‘lashda yordam qildi. Boshqasi uchun ham, bahslashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (جَرْمَشْماكْ .جَرْمَشُورْ *chermäshûr, chermäshmäk*).

سُرْتُشْدِي s û r t û s h d i – surtishdi, qirpalashdi اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُغُشْقا سُرْتُشْدِي *o‘l meniŋ birlä qog‘ushqa jag‘ sûrtûshdi* – u xom teri (ulton)ga yog‘ surtishda men bilan bahslashdi اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَشُقْ سُرْتُشْدِي o‘l meniŋ birlä ashuq sûrtûshdi **(372)** – u oshiqni hirpalashda men bilan talashdi – musobaqa qildi (سُرْتُشْماكْ .سُرْتُشُورْ *sûrtûshûr, sûrtûshmäk*).

سَجْتَشْدِي s a c h t a s h d ï – soch olishdi اُلارْ اِكِسِسَجْتَشْدِي *o‘lar ikki sachtashdï* – ular bir-birining sochini olishdi*** (سَجْتَشْماقْ .سَجْتَشُورْ *sachtashur, sachtashmaq*).

سِيخْتَشْدِي s ï x t a s h d ï[445] – yig‘lashdi كِشِي قَمُغْ سِيخْتَشْدِي kishi qamug‘ sïxtashdï – hamma yig‘ladi غ – *g‘* bilan سِيغْتَشْدِي sïg‘tashdï ham deyiladi (سِيخْتَشْماقْ .سِيخْتَشُورْ sïxtashur, sïxtashmaq).

سَذْرَشْدِي s e z r ä s h d i – siyraklashdi تُونْ سَذْرَشْدِي *to‘n sezräshdi* – to‘nning qalin-qattiqligi ketdi, eskirdi, yana بُذُونْ سَذْرَشْدِي buzun sezräshdi deydilar – xalq kulfati ozaydi*. Shuningdek, har bir narsa engil bo‘lib qolsa, ozaysa, siyraklansa ham *sezrashdi* deyiladi (سَذْرَشْماكْ .سَذْرَشُورْ *sezrûshûr, sezräshmäk*).

سِدْرِشْدِي s ï d r ï s h d ï – sidirishdi, kurashdi اُلْ اَنَكَرْ قارْ سِدْرِشْدِي *o‘l aŋar qar sïdrïshdï* – qorni kurashda, sidirishda u unga yordam qildi. Boshqalari ham shunday (سِدْرِشْماقْ .سِدْرِشُورْ *sïdrïshur, sïdrïshmaq*).

** DSda: “qamchini o‘rishda yordamlashdi”.

* DSda: “ular bir-birining sochini yulishdi”.

[445] *Yig‘lamoq, sixtamoq* so‘zlari u davrda bir xil bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariy bu so‘zlarning birinchisini (II jild. B.166) va ikkinchisini (II jild. B.285) bir ma’noda izohlagan. Navoiyda bu so‘zlar sinonimlar emas, bir-biridan farq qiluvchi ma’nodagi so‘zlar sifatida izohlangan. Navoiyda *siqtamoq*ni *yig‘lamoq*ning mubolag‘asi, ya’ni oddiy yig‘i emas, *alamli yig‘i, qattiq yig‘i* deb izohlaydi. Masalan:

Yig‘latti meni demaki, *siqtatti* meni
(Alisher Navoiy, “Muhokamatu-l- lug‘atayn”. B. 20).

* DSda: “odam siyraklashdi”.

تُغْرَشْدِي t o‘ g‘ r a s h d ï – to‘g‘rashdi أَلْ مَنْكا اَتْ تُغْرَشْدِي *o‘l meŋä et tog‘rashdï* – go‘sht maydalab to‘g‘rashda u menga yordam qildi (تُغْرَشْماقْ .تُغْرَشْوُرْ *to‘g‘rashur, tog‘rashmaq*).

تِغْرَشْدِي t ï g‘ r a s h d ï – botirlashdi أُغْلانْ تِغْرَشْدِي *og‘lan tïg‘rashdï* – bolalar botirlashdi. Bu so‘z botir ma’nosidagi تِغْراقْ tïg‘raq so‘zidan olingan.

تُغْرُشْدِي t o‘ g‘ r u s h d ï* – bahslashdi, g‘azab bilan kirishdi أَلْ مَنِكْ بِلا يُولْقا تُغْرُشْدِي ol meniŋ bilä jolqa tog‘rushdï – u mening bilan maqsadga qarab yo‘l bosishda, yurishda g‘azab bilan bahslashdi تُونْ كِيرْدَنْ تُغْرُشْدِي *to‘n kirdän tog‘rashdï* – kirdan to‘n bo‘laklari uzilib tushdi. Har bir narsada ham uzilish, yorilish, bo‘linish ma’lum bo‘lsa yana shu so‘z qo‘llanadi (تُغْرُشْماقْ .تُغْرُشْوُرْ *tog‘rashur, tog‘rashmaq*).

سُغْرَشْدِي s u g‘ r a s h d ï – shimishdi قُمْلارْ سُوقُغْ سُغْرَشْدِي *qumlar suwug‘ sug‘rashdï* – qumlar suvni shimishdi. Boshqalari ham shunday (سُغْرَشْماقْ .سُغْرَشْوُرْ *sug‘rashur, sug‘rashmaq*).

سِيغْرَشْدِي s ï g‘ r u s h d ï – sig‘dirishdi, joylashtirishdi. اُلارْ بِير بِيرِكْ سِيغْرَشْدِي *o‘lar bir-birig sïg‘rushdï* – ular bir-birini joylashtirishdi (سِيغْرَشْماقْ .سِيغْرَشْوُرْ *sïg‘rushur, sïg‘rushmaq*).

سَوْرَشْدِي s a w r u s h d ï – sovurishdi, shopirishdi أَلْ مَنْكا تَرِغْ سَوْرَشْدِي *o‘l meŋä tarïg‘ sawrushdï* – u menga bug‘doy va boshqalarni sovurishda yordam berdi. Sho‘rvani toshirmaslik uchun cho‘mich bilan shopirishga ham bu so‘z qo‘llanadi (سَوْرَشْماقْ .سَوْرَشْوُرْ *sawrushur*, **(373)** *sawrushmaq*).

سِيقْرِشْدِي s ï q r ï s h d ï – chug‘urlashdi; vishilladi اُلارْ بَرْجا سِيقْرِشْدِي o‘lar barcha sïqrïshdï – ular (kakliklar) qiyqirishdi. Ilon va boshqalar chinqirishsa ham shu so‘z qo‘llanadi (.سِيقْرِشْوُرْ سِيقْرِشْماقْ *sïqrïshur, sïqrïshmaq*).

تُمْرُشْدِي t u m r u s h d ï – taxta (xontaxtadek girdak shaklida) qilishdi أَلْ مَنِكْ بِرْلا يِغاجْ تُمْرُشْدِي *o‘l meniŋ birlä yïg‘ach tumrushdï* – u men bilan yog‘ochni xontaxta kabi girdak qilib kesishda – tilishda bahslashdi (تُمْرُشْماقْ .تُمْرُشْوُرْ *tumrushur, tumrushmaq*).

سَمْرِشْدِي s e m r i s h d i – semira boshladi اَتْلارْ قَمُغْ سَمْرِشْدِي *atlar qamug‘ semrishdi* – otlar hammasi semira boshlashdi. Boshqalari ham shunday (سَمْرِشْماكْ .سَمْرِشْوُرْ *semrishûr, semrishmäk*).

---

* DSda: toγruš – to‘g‘rushdi.

سُمْرُشْدي s û m r û s h d i – simirishdi; ho‘plab, ho‘plab orada dam olib ichishdi* اُلْ مَنِڭْ بِرْلا سُوڤْ سُمْرُشْدي *o‘l meniŋ birlä suw sûmrûshdi* – u men bilan suv simirishda bahslashdi. Boshqalari ham shunday (سُمْرُشُورْ. سُمْرُشْماڭْ *sûmrûshûr, sûmrûshmäk*).

سَنْرُشْدي s a n r u s h d ï – aljishdi اَسْرُكْ لارْ قَمُغْ سَنْرُشْدي *esrûklär qamug‘ sanrushdï* – mastlar hammasi aljishdi. Bu so‘zning asli سَنْدِرِشْدي sandïrïshdïdir (سَنْرُشُورْ. سَنْرُشْماقْ *sanrushur, sanrushmaq*).

Maqolda shunday kelgan:

سَبَنْدا سَنْدِرِشْ بُلْسا اُرْتْكُوندا اَرْتِشْ*بُلْماسْ

Sabanda sandïrïsh bo‘lsa örtkûndä irtäsh bo‘lmas

O‘rish vaqti xusumat cho‘zilgan bo‘lsa, g‘aram vaqtida u bo‘lmaydi.

سَتْغَشْدي s a t g‘ a s h d ï – kechirishdi اُلارْ بِيرْ اَكِنْدي بِلا سَتْغَشْدي *o‘lar bir ikindi bilä satg‘ashdï* – ular gunohlarini bir-birining bo‘yniga ortishdi**. Bu so‘z *qarshilashish* ma’nosida ham qo‘llanadi.

سَتْغَشْدي s a t g‘ a s h d ï : اُلْ مَنْكا يُولْدا سَتْغَشْدي *o‘l meŋä yo‘lda satg‘ashdï* – u menga yo‘lda yuzma-yuz uchrashdi اُلارْ اَلِمْ بِرِمْ بِلا سَتْغَشْدي *o‘lar alïm-berim bilä satg‘ashdï* – ular bir-birining bo‘ynidagi qarzini uzishdi – hisoblashishdi (o‘g‘uzcha) (سَتْغَشُورْ. سَتْغَشْماقْ *satg‘ashur, satg‘ashmaq*).

سِتْغَشْدي s ï t g‘ a s h d ï – harakatga tushishdi اَرْ قَمُغْ بِلاكْ سِتْغَشْدي *er qamug‘ biläk sïtg‘ashdï* – erlar hamma (ikki) engini shimarishdi. Yordam qilish, talashish, garov bog‘lashish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (سِتْغَشُورْ. سِتْغَشْماقْ *sïtg‘ashur, sïtg‘ashmaq*).

سَرْقِشْدي s a r q ï sh d ï – tomdi بُوزْدِنْ سُوڤْ سَرْقِشْدي *buzdïn suw sarqïshdï* **(374)** – muzdan ko‘p suv tomdi; ko‘plab tomdi (سَرْقِشُورْ. سَرْقِشْماقْ *sarqïshur, sarqïshmaq*).

---

* Bu so‘z bosma nusxada shunday.

** Bu so‘z asl nusxada اَرْتش shaklidadir.

*** V. V. Padlov *ular bir-birini kamsitishdi, erga urdi,* deb tarjima qilgan.

سَجْلَشْدِي s a c h l a s h d ï – soch olishishdi*أُلْ اِكّي بِلا سَجْلَشْدِي *o'l ikki bilä sachlashdi*[446] – ikkisi bir-birining sochini olishdi (سَجْلَشُورْ. سَجْلَشْماقْ *sachlashur, sachlashmaq*).

سُجْلُشْدِي s u c h l u s h d ï – sug'urishdi, chiqarishdi أُلْ مَنِكْ اَذاقْ تِنْ تِكانْ سُجْلُشْدِي *o'l meniŋ azaqtïn tikän suchlushdï* – u oyog'imdan tikan olishda menga yordam qildi. Shuningdek, qilichni qindan chiqarishda yordamlashishga, bahslashish, garovlashishga ham shu so'z qo'llanadi. Boshqalari ham shunday (سُجْلُشْمَاقْ. سُجْلُشُورْ *suchlushur, suchlushmaq*).

سَرْلَشْدِي s a r l a s h d ï – o'rashdi أُلْ مَنْكا سُوْلُقْ سَرْلَشْدِي *o'l meŋä suwluq sarlashdï* – u salla o'rashda menga yordam qildi. Shuningdek, har bir narsani o'rashga ham bu so'z qo'llanadi. Bahslashishga ham bu so'z qo'llanadi (سَرْلَشُورْ. سَرْلَشْماقْ *sarlashur, sarlashmaq*).

سُزْلَشْدِي s ö z l ä s h d i – so'zlashdi أُلْ مَنِكْ بِرْلا سُزْلَشْدِي *o'l meniŋ birlä sözläshdi*** – u men bilan so'zlashdi (سُزْلَشُورْ. سُزْلَشْماكْ *sözläshûr, sözläshmäk*).

سُزْلُشْدِي s û z l û sh d i – tiniqlandi سُوفْ لارْ قَمُغْ سُزْلُشْدِي *suwlar qamug' sûzlûshdi* – suvlar hammasi suzildi, tinidi, tinishdi, tiniq bo'lishdi (سُزْلُشُورْ. سُزْلُشْماكْ *sûzlûshur, sûzlûshmaq*).

---

* DS "ular bir-birining sochidan tortdi", deb tarjima qilgan.

[446] Bu so'z II jild, 166-betda *sachtashdï* tarzida berilgan. Lekin u yerda الار أكى سچتشدى olar ikki sachtashdï tarzidadir. Demak, lahja jihatidan farq qiladi.

** *So'zlamoq* so'zining XI asrda bir necha sinonimlari bo'lgan. *Aymoq, temoq* || *demoq*. Mahmud Koshg'ariy ayrim qabilalarda *aytmoq*ni shu ma'noda qo'llashlarining xato ekanini ko'rsatgan va *aytmoq so'rashmoq* ma'nosida deb uqtirgan (Qarang: "Devonu lug'otit turk", I jild. B.103). Haqiqatda "Qutadg'u bilig"da, "Hibatu-l-haqoyiq", Pabg'uziylarda ham *so'zlamoq* ma'nosida *aymoq* so'zi qo'llangan. Lekin Navoiy davridan boshlab *aymoq* so'zining o'rnini *aytmoq* so'zi egallay boshlagan. Undan so'nggi davrlarda adabiy tilda ahyon-ahyonda *aymoq* qo'llansa ham, asosan, *aytmoq* qo'llanadi.

Yaxshi emas gar qilur *aytur* kishi,
Ko'r ne bo'lur qilmayin *aytur* ishi.

Tarjimasi: Odam qilgan ishini so'zlab yurishi (maqtanishi) yaxshi emas-ku, Qilmagan ishni aytib yuruvchilarga nima deb baho berish mumkin.

Ko'p eshitib erdi bu yolg'onni,
O'yla gumon etti chin *ayg'onini*.

سَقْلَشْدِي s a w l a s h d ï – masal aytishdi أُلْ مَنِكْ بِرْلا سَقْلَشْدِي *o'l menin birlä sawlashdi** – u men bilan masal aytishdi, u menga masal aytdi, men unga masal aytdim. Shuningdek, xabarlar, so'zlar, hikoyalar aytishishga ham bu so'z qo'llanadi (سَقْلَشُورْ. سَقْلَشْماقْ *sawlashur, sawlashmaq*).

سَقْلَشْدِي s a q l a s h d ï – saqlanishdi بُدُونْ قَمُغْ سَقْلَشْدِي *bo'dun qamug' saqlashdï* – xalq, jamoa hammasi bir-biridan saqlanishdi (سَقْلَشُورْ. سَقْلَشْماقْ *saqlashur, saqlashmaq*).

سُقْلُشْدِي s o' q l u s h d ï** – joylashdi, o'rinlashdi سُقْلُشْدِي نانكْ *so'qlushdï neŋ* – narsa; narsaning ichiga kirib mustahkamlandi. Masalan: qilichning dumi temir dastaga o'rnashdi va qattiq turib qoldi (سُقْلُشُورْ. سُقْلُشْماقْ *soqlushur, soqlushmaq*).

سِقْلِشْدِي s ï q l ï s h d ï – joy torligidan siqilishdi بُدُونْ بَرْجا سِقْلِشْدِي *bo'zun barcha sïqlïshdï* – odamlar va boshqalar to'planishdi, hatto joy toraydi. Shuningdek, uzumlar gujumlanib siqilsa ham shunday deyiladi (سِقْلِشُورْ. سِقْلِشْماقْ *sïqlïshur, sïqlïshmaq*).

سُمْلُشْدِي s u m l u s h d ï – tushunilmaydigan til bilan so'zlashish-di[447] تَتْ قَمُغْ سُمْلُشْدِي *tat qamug' sumlushdï* – forslar, tojiklar o'z tillarida so'zlashishdi – turk tildan boshqa tilda so'zlashgan har kimga ham bu so'z qo'llanadi. **(375)** Har qaysi til bilan so'zlashishdi (سُمْلُشُورْ. سُمْلُشْماقْ *sumlushur, sumlushmaq*).

سَرْمَشْدِي s a r m a s h d ï – bog'lashda yordamlashdi أُلْ مَنْكا يِشْغْ سَرْمَشْدِي *o'l meŋä ïshïg' sarmashdï* – u menga arqon bog'lashda yordam qildi. Chunonchi, daraxtga arqon bog'lash kabi (سَرْمَشُورْ. سَرْمَشْماقْ *sarmashur, sarmashmaq*).

سَرْمَشْدِي s a r m a s h d ï – qorishdi ايِشْ سَرْمَشْدِي *ïsh sarmashdï* – ish chalkashdi, qorishdi, aralash-quralash bo'ldi. Bu fe'l ham o'timli, ham o'timsizdir أُلْ مَنْكا بَلِقْ سَرْمَشْدِي *o'l meŋä balïq sarmashdï* – u menga suvdan baliq chiqarishda yordam berdi. Bu, shuningdek, qozondan tutmoch (ugra)ni suzib olishda yordam qilishga hamda har bir suyuq narsa ichidan o'z jinsidan bo'lmagan narsani chiqarib olish – tozalashda yordam qilishga ham bu so'z qo'llanadi (سَرْمَشُرْ. سَرْمَشْماقْ *sarmashur, sarmashmaq*).

---

* DS "u men bilan suhbatlashdi" deb tarjima qilgan.

** DSda: *soqluš*.

[447] Biz asoslangan bosma nusxada bu so'z shunday aniqsiz shaklda berilgan.

تَنْچِشْدِي t a n c h ï s h d ï – silkitib shing‘irlatishdi اَتْلارْ قَمُغْ تَنْچِشْدِي *atlar qamug‘ tanchïshdï** – otlar yuganlarini bo‘shatib, shing‘irlagan tovush chiqardi (تَنْچِشُورْ. تَنْچِشْماقْ *tanchïshur, tanchïshmaq*).

سَنْچِشْدِي s a n c h ï sh d ï – sanchishdi اُلارْ اِكِي سَنْچِشْدِي olar ikki sanchïshdï – ular bir-biriga xanjar sanchishdi. Boshqalari ham shunday (سَنْچِشُورْ. سَنْچِشْماقْ *sanchïshur, sanchïshmaq*).

سَنْچِشْدِي s a n c h ï s h d ï – sanchishdi بَكْلارْ سَنْچِشْدِي *beklär sanchïshdï* – beklar urushishdi – bir-biriga qasd qilishdi.

تَبْرَشْدِي t a p r a s h d ï – orig‘lashdi** تَمْى قَمُغْ تَبْرَشْدِي *tewäy qamug‘ taprashdï* – tuyalar hammasi ozishdi, bu so‘z tuyalarga xoslab ishlatiladi (تَبْرَشُورْ. تَبْرَشْماقْ taprashur, taprashmaq).

تَتْرُشْدِي t a t r u s h d ï – tottirishdi, edirishdi اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِي كا اَتْ تَتْرُشْدِي *o‘lar bir ikindigä et tatrushdï* – ular bir-biriga go‘sht tottirishdi – edirishdi. Boshqa narsani tottirishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تَتْرُشُورْ. تَتْرُشْماقْ *tatrushur, tatrushmaq*).

تِتْرَشْدِي t i t r ä s h d i – titrashdi كِشِي تُمْلِغْدِنْ تِتْرَشْدِي *kishi to‘mlïg‘dïn titräshdi* – odamlar sovuqdan titrashdi. Bu so‘z uzoq bo‘lishdi, qochishdi ma’nolarida ham qo‘llanadi (تِتْرَشُورْ. تِتْرَشْماكْ *titräshûr, titräshmaq*).

قُبْرُشْدِي q o‘ p r u s h d ï – qo‘porishdi, qo‘zg‘otishda اُلْ مَنْكا قَشْ قُبْرُشْدِي o‘l meŋä qush qoprushdï – u menga qush uchirishda yordam berdi. Shuningdek, bir narsani o‘rnidan qo‘zg‘otishdi yordam qilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (قُبْرُشُورْ. قُبْرُشْماقْ *qo‘prushur, qo‘prushmaq*).

قُتْرُشْدِي q u t r u s h d ï – haddan tashqari o‘ynashdi, kulishdi, shodlanishdi اُغْلانْ قُتْرُشْدِي og‘lan qutrushdï – bolalar haddan ortiq o‘ynashdi, kulishdi, shodlanishdi (قُتْرُشُورْ. قُتْرُشْماقْ *qutrushur, qutrushmaq*).

قُتْرُشْدِي q u t r u s h d ï*** – bo‘shatishda yordam qildi اُلْ مَنْكا قابْ قُتْرُشْدِي *o‘l meŋä qap qutrushdï* – u menga idishni bo‘shatishda

---

* Bu so‘z va gap DSda boshqacha berilgan: tïnčïš – *aynimoq; buzilib qolmoq:* etlar qamuγ tïnčïdï – *go‘shtning hammasi aynidi.*

** DSda *tapraš* – teva qamuγ taprašdï – tuyalar barchasi sakrab chopib ketishdi.

*** DSda: *qotruš// qitruš.*

yordam qildi. Boshqalari ham shunday (قُتْرُشُورْ. قُتْرُشْماقْ *qutrushur, qutrushmaq*). **(376)**

قَجْرُشْدِي q a c h r u s h d ï – qochirishdi اُلارْ اِكّي قَجْرُشْدِي *o'lar ikki qachrushdï* – ular ikkisi bir-birini qochirishdi (قَجْرُشُورْ. قَجْرُشْماقْ *qachrushur, qachrushmaq*).

قُرْدَشْدِي q u r d a s h d ï – tenglashdi اُلْ بَكْ بِرْلا قُرْدَشْدِي *o'l beg birlä qurdashdï* – u bek bilan bir qatorda teng o'tirdi. Boshqalari ham shunday (قُرْدَشُورْ. قُرْدَشْماقْ *qurdashur, qurdashmaq*).

قَذْرِشْدِي q a z r ï s h d ï – qayirishdi اُلْ مَنِكْ بِرْلا بُيُونْ قَذْرِشْدِي *o'l menin birlä bo'yun qazrïshdï* – u men bilan bo'yin qayirishda bahslashdi. Boshqalari ham shunday.

قَذْرِشْدِي q a z r ï sh d ï : اُلْ اِكّي سُوزْ قَذْرِشْدِي o'l ikki söz qazrïshdï – ikkisi bir-birining so'zini qaytarishdi. She'rda shunday kelgan:

[CLIII]

اِيشِي اَنِكْ اَرْتَشِبْ
اُغْرَقْ بِلا اُرْتَشِبْ
بُيْنِنْ اَلِبْ قَذْرِشِبْ
تُتْغُنْ اَلِبْ قُلْ سَتارْ

Ïshï anïŋ artashïb
O'g'raq bilä örtäshib
Bo'ynïn alïb qa z rïshïb
Tutg'un alïb qul satar.

O'rtoqlari bilan kurashib, uning ishi buzildi, uning bo'ynini qayirib, asir qildi. Qulday sotadi. Asir haqida yozadi: [asirning ishi chatoq bo'ldi. Bir qabila ikkinchi qabilani dahshatga soldi. Bo'yinlarini egdirib asir qildi. Sotiladigan qulday, uning fidyasini oldi].

قِسْرُشْدِي q ï s r u s h d ï – qisqartirishdi اُلْ اَنكَرْ قِسمق قِسْرُشْدِي *o'l aŋar qïsmaq qïsrushdï* – u unga uzangi qayishini qisqartirishda yordam qildi, qisqartirishdi. Boshqalari ham shunday (قِسْرُشُورْ. قِسْرُشْماقْ qïsrïshur, qïsrïshmaq).

قَفْرُشْدِي q a w r u s h d ï – qovurishdi اُلْ مَنْكا تَرِغْ قَفْرُشْدِي *o'l meŋä tarïg' qawrushdï* – u bug'doyni qovurishda menga yordam qildi. Boshqalari ham shunday; غ – *g'* bilan yoziladigan قَغْرُشْدِي

qag‘rushdi varianti ham bor (قَغْرُشْماقْ .قَغْرُشُورْ *qag‘rushur, qag‘-rushmaq*).

قَقْرَشْدِي q a q r a s h d ï – qaqrashdi[448] سُوۋلارْ قَمُغْ قَقْرَشْدِي *suwlar qamug‘ qaqrashdï* – suvlar qaqrashdi. Shuningdek, har bir suyuq narsa ozaysa ham qaqrashdï deyiladi (قَقْرُشْماقْ .قَقْرُشُورْ qaqrushur, qaqrushmaq).

قِقْرِشْدِي q ï q r ï s h d ï – qiyqirishdi اَرَنْ قَمُغْ قِقْرِشْدِي *erän qamug‘ qïqrïshdï* – hamma odamlar qiyqirishdi (قِقْرِشْماقْ .قِقْرِشُورْ *qïqrïshur, qïqrïshmaq*).

قُبْزَشْدِي q o‘ b z a s h d ï – qo‘biz chalishda bahslashdi قَيِزْلارْ قُبْزَشْدِي *qizlar qo‘bzashdï* – qizlar ud (qubuz) sozini chalishda bir-biri bilan bahslashdi (قُبْزَشْماقْ .قُبْزَشْدِي .قُبْزَشُورْ *qo‘bzashur, qo‘bzashmaq*).

قَرْغَشْدِي q a r g‘ a s h d ï – qarg‘ashishdi اُلارْ اِكّي قَرْغَشْدِي *o‘lar ikki qarg‘ashdï* – ular ikkovi bir-birini qarg‘ashdi (قَرْغَشْماقْ .قَرْغَشُورْ *qarg‘ashur, qarg‘ashmaq*).

قِرْغَشْدِي q ï r g‘ a s h d ï – ko‘z qirini solishdi اُلارْ اِكّي قِرْغَشْدِي *o‘lar ikki qïrg‘ashdï* – ular ikkovi bir-biriga ko‘z qirini solishdi **(377)** (قِرْغَشْماقْ .قِرْغَشُورْ *qïrg‘ashur, qïrg‘ashmaq*).

يَسْغَشْدِي j a s g‘ a s h d ï – اُلارْ اِكّي يَسْغَشْدِي *o‘lar ikki yasg‘ashdï* – ular bir-birining yuziga shapaloq bilan urishdi. Shuningdek, yordam qilish, bahslashish ma’nosida ham يَسْغَشْدِي *yasg‘ashdï* deyiladi (يَسْغَشْماقْ .يَسْغَشُورْ *jasg‘ashur, jasg‘ashmaq*).

تُلْغَشْدِي t o l g‘ a s h d ï – o‘rashdi اُلْ مَنِڭْ بِرْلا يُونَڭْ تُلْغَشْدِي *o‘l meniŋ birlä yûŋ tolg‘ashdï* – u menga yungni pishitib, koptokka o‘xshatib o‘rashda yordam qildi. Shuningdek, har narsani burash, qayirishda ham bu so‘z qo‘llanadi. Qorin buralib og‘rishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُلْغَشْماقْ .تُلْغَشُورْ *tolg‘ashur, tolg‘ashmaq*).

قَرْقَشْدِي q a r w a s h d ï – qidirishdi اُلْ مَنْكا سُوۋدا نانَڭْ قَرْقَشْدِي *o‘l meŋä suwda neŋ qarwashdï* – u menga (changak bilan) suvdagi narsani qidirishda yordam berdi. Shuningdek, qorong‘ida bir

---

[448] Hozir bizda jonli tilda *qaqramoq* ham, *qaqshamoq* ham shu ma’noda qo‘llanadi. Ba’zan qo‘shalog‘iga qo‘llanadi. *Muncha qaqrab-qaqshamasang.* Navoiyda ham bor:

Kim erur o‘t usru ittik dog‘i bas *qaqshol* o‘tun

(“Favoyidu-l-kibar”. B.439.

narsani qo‘l bilan timiskilab qidirishga ham bu so‘z qo‘llanadi[449] (قَرْقَشْماقْ. قَرْقَشُورْ *qarwashur, qarwashmaq*).

قُرْقُشْدِي q o r q u s h d ï – qo‘rqishdi أَلارْ اِكّي اِكّي قُرْقُشْدِي لارْ *o‘lar ikki ikki qo‘rqushdïlar* – ular ikkisi bir-biridan qo‘rqishdi (قُرْقُشُورْ. قُرْقُشْماقْ *qo‘rqushur, qo‘rqushmaq*).

قِرْقِشْدِي q ï r q ï s h d ï – qirqishdi. Qirqishda yordam berdi أَلْ مَنْكا يُونكْ قِرْقِشْدِي *o‘l menä jûŋ qïrqïshdï* – u menga (qo‘y, tuya) yungini qirqishda, olishda yordam qildi (قِرْقِشُورْ. قِرْقِشْماقْ *qïrqïshur, qïrqïshmaq*)

قِزْلَشُو q ï z l a s h u – qizdan garov o‘ynashdi أَلْ مَنِكْ بِرْلا أَقْ اَتّي قِزْلَشُو *o‘l menïŋ birlä oq attï qïzlashu*[450] – u men bilan qizdan garov o‘ynab (o‘rtaga, garovga qiz qo‘yib) o‘q otishdi (قِزْلَشُورْ. قِزْلَشْماقْ *qïzlashur, qïzlashmaq*).

قَرْمَشْدِي q a r m a s h d ï – tortib olishdi أَلْ مَنِكْ بِرْلا تَقارْ قَرْمَشْدِي *o‘l menïŋ birlä tawar qarmashdï* – u men bilan mol o‘g‘irlashda bahslashdi. Yordamlashmoq uchun ham shu so‘z qo‘llanadi. Bu so‘zning asli قَرْمالَشْدِي qarmalashdïdir (قَرْمَشُورْ. قَرْمَشْماقْ *qarmashur, qarmashmaq*).

قِسْتَشْدِي q ï s t a s h d ï – hurishdi اِتْ قَمُغْ تُمْلِغْدِنْ قِسْتَشْدِي *ït qamug‘ tumlïg‘dïn qïstashdï* – hamma itlar sovuqdan hurdi, titradi, itdan boshqalar hurishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (قِسْتَشُورْ. قِسْتَشْماقْ *qïstashur, qïstashmaq*).

كَكْتَشْدِي k e k t ä s h d i – kek saqlashdi, xusumat qilishdi أَلْ اِكّي كَكْتَشْدِي *o‘l ikki kektäshdi* – u ikkovi kek saqlashdi (كَكْتَشُورْ. كَكْتَشْماكْ *kektäshûr, kektäshmäk*).

كَرْتَشْدِي k e r t i sh d i – kertishdi أَلْ مَنكا يِغاجْ كَرْتَشْدِي *o‘l menä yïg‘ach kertishdi* – u menga yog‘och kertishda yordam berdi.

---

[449] *Karvamoq* so‘zi eng ibtidoiy davrda har bir narsaga xoslab qo‘llangan so‘zlarni ko‘rsatishga xarakterli misoldir.

[450] Bu misoldagi “qizlashu” so‘zi *qizdan garov o‘ynash, o‘rtaga qiz qo‘yib garov o‘ynash* ma’nosidadir. Mahmud Koshg‘ariy izohiga ko‘ra, bu ma’noni u davr tilida o‘zakka *-lash* qo‘shib, yangi-yangi yasalgan so‘zlar bilan ifodalash keng qo‘llanar edi. Chunonchi, “otlashuv” – *otdan garov o‘ynash,* “oltinlashuv” – *oltindan garov o‘ynash,* “to‘nlashuv” – *to‘ndan garov o‘ynash* kabi.

Bu so‘zlar torroq ma’noda, ya’ni *bahslashish, tortishish* ma’nosida ham qo‘llangan.

Boshqalari ham shunday. Bahslashish uchun ham shu so‘z qo‘llanadi (كَرْتَشُورْ. كَرْتَشْماكْ *kertishûr, kertishmäk*).

كُتْرُشْدِي k ö t r û s h d i – ko‘tarishdi اُلْ مَنكا يُكْ كُتْرُشْدِي *o‘l meŋä yûk kötrûshdi* – u menga yuk ko‘tarishdi, yuk ko‘tarishda yordam berdi. Boshqalari ham shunday (كُتْرُشْماكْ. كُتْرُشُورْ *kötrûshûr, kötrûshmäk*). **(378)**

كَجْرُشْدِي k e c h r û s h d i – kechirishdi اُلارْ بِير بِيرِنكْ يَازُوقِنْ كَجْرُشْدِي *o‘lar bir-biriŋ yazuqïn kechrûshdi* – ular bir-birlarining gunohini kechirishdi. Dengizdan o‘tkazishda bir-biriga yordam berishga ham bu so‘z qo‘llanadi (كَجْرُشْماكْ. كَجْرُشُورْ *kechrûshûr, kechrûshmäk*).

كَذْرُشْدِي k e ż r û s h d i – kiydirishdi اُلارْ اِكِّي تُونْ كَذْرُشْدِي o‘lar ikki ton keżrûshdi – ular ikkovi bir-biriga to‘n kiydirishdi (كَذْرُشُورْ. كَذْرُشْماكْ *keżrûshûr, keżrûshmäk*).

كَذْرِشْدِي k e ż r i s h d i: اُلْ مَنْكا اَتْ كَذْرِشْدِي o‘l meŋä et kezrishdi – u menga go‘sht qotirishda yordam berdi (كَذْرِشُورْ. كَذْرِشْماكْ *kezrishûr, kezrishmäk*).

كُكْرَشْدِي k ö k r ä s h d i – guldirashdi بُلِتْ لارْ قَمُغْ كُكْرَشْدِي *bulïtlar qamug‘ kökräshdi* – bulutlar guldirashdi.

كُكْرَشْدِي k ö k r ä s h d i: بُغْرالارْ كُكْرَشْدِي bug‘ralar kökräshdi – nortuya-lar kishnashdi. Jang maydonida botirlar hayqirig‘i ham shunga o‘xshatilib اَلْبَلارْ كُكْرَشْدِي alplar kökräshdi, deyiladi. Botirlar na’ra tortdi, demakdir. She’rda shunday kelgan:

[CLIV]

كَلْدِي اَسِنْ اَسْنَيُو
قَادُقا تُكَلْ اُسْنَيُو
كِرْدِي بُدُونْ قَسْنَيُو[451]
قَرا بُلِتْ كُكْرَشُورْ

---

[451] Bu so‘zning قُسْنَيُو *qusniaju* tarzida berilishi, Basim Atalay fikricha, ikki jihatdan noto‘g‘ridir: 1) bu parchaning boshqa misralaridagi so‘zlarda ham qofiyadoshlik buzilgan; 2) bu so‘zlar “Devon”ning boshqa betlarida boshqacha shaklda berilganligidan (II jild. B.223), bizning fikrimizcha, bu so‘z yozilishining xatosini isbotlash uchun bu dalillar etarli emas. Chunki Basim Atalayning qofiya buzilishi haqidagi dalilini puxta ilmiy mulohaza deb bo‘lmaydi. Aftidan, Basim Atalay qofiyani butun so‘z shaklidagi o‘xshash-likdan iborat deb tushunadi. Bu xatodir. Chunki qofiya butun bir so‘zdagi moslikdan iborat eamas, u ikki so‘zda, bir so‘zda, bir bo‘g‘inda, hatto bir harfda bo‘lishi ham mumkin. Chunonchi, “Devon”dagi she’rlarda: *itimni, otimni, qutumni* so‘zlari yoki *qutlashu, tishlashu, tashlashu* so‘zlari ham qofiya qilib berilgan. Navoiy asarlarida ham shu so‘zni ko‘ramiz.

Keldi esin esnäyû
Qazqa tûgal osnayu
Kirdi bodun kusnayu
Qara bulït kökräshûr

Bahorni maqtab aytadi: Shamol esib keldi. Bu (el) sovuradigan bo‘ronga o‘xshaydi. Xalq sovuqdan titrashdi. Qora bulutlar guldirashdi (كُكْرَشْماكْ .كُكْرَشُورْ *kökräshûr, kökräshmäk*).

كَمْرُشْدِي k e m r û s h d i – kemirishdi اُلارْ اِكّي سُنكُوكْ كَمْرُشْدِي *o‘lar ikki sûŋûk kemrûshdi* – ular ikkovi so‘ngak kemirishdi, so‘ngak kemirishda bahslashdi (كَمْرُشْماكْ .كَمْرُشُورْ *kemrûshûr, kemrûshmäk*).

كِزْلَشْدِي k i z l ä s h d i – yashirishdi اُلارْ اِكّي تَڤارْ كِزْلَشْدِي o‘lar ikki tawar kizläshdi – ular ikkovi bir-biridan mol bekitishdi. Boshqalari ham shunday (كِزْلَشْماكْ .كِزْلَشُورْ *kizläshûr, kizläshmäk*).

كَزْلَشْدِي k e z l ä sh d i: اُلارْ اَنكَرْ اَڤْ كَزْلَشْدِي: *o‘lar aŋar o‘q kezläshdi* – u birov bilan o‘qni yuqori otishda bahslashdi*. Yordamlashishga ham bu so‘z qo‘llanadi (كَزْلَشْماكْ .كَزْلَشُورْ *kezläshûr, kezläshmäk*).

كُزْلَشْدِي k ö z l ä s h d i – ko‘rishda bahslashdi اُلْ مَنِكْ بِرْلا كُزْلَشْدِي *o‘l meniŋ birlä közläshdi* – u men bilan narsani ko‘rishda bahslashishdi. U meni ko‘zladi, men uni ko‘zladim** (.كُزْلَشُورْ كُزْلَشْماكْ közläshûr, közläshmäk).

كَسْلَشْدِي k e s l i s h d i – kesilishdi, bo‘lak-bo‘lak bo‘ldi كَسْلَشْدِي نانكْ *keslishdi neŋ* – narsa bo‘lak-bo‘lak bo‘ldi. **(379)** Narsaning bo‘laklari ayrildi (كَسْلَشْماكْ .كَسْلَشُورْ *keslishûr, keslishmäk*).

كُكْلَشْدِي k ö k l ä sh d i – yopishishdi اُلْ اَنِكْ بِرْلا كُكْلَشْدِي *o‘l aniŋ birlä kökläshdi* – yopishishdi, chirmashishdi كُكْتَشْدِي köktäshdi[452] talaffuzi ham bor.

كُكْلَشْدِي k ö k l ä sh d i – bog‘lashdi اُلْ اَنكَرْ اَذَرْ كُكْلَشْدِي *o‘l aŋar azar kökläshdi* – u unga egar yog‘ochini chizimcha bilan bog‘lashga yordam etdi اُلْ اَنِكْ بِرْلا كُكْلَشْدِي o‘l aniŋ birlä kökläshdi

---

* DSda “u o‘qni yoy ipiga joylashtirishdi” deb tarjima qilingan.

** DSda “u men bilan ko‘z tashlashdi” deb tarjima qilingan.

[452] Bu yerda bosma nusxada bir aniqsizlik belgisi bor.

– u bilan ulfatlashishga ahd qildi* (كُكْلَشُورْ. كُكْلَشْماك *kökläshûr, kökläshmäk*). Bu so‘z bulg‘orcha.

Bu bob(dagi so‘zlar) to‘rt xil xususiyatga egadir:

Birinchidan, ishda yordam yoki bahslashish mazmunini ifodalaydi. Chunonchi, أل مَنكا يُك كُتْرُشْدى *o‘l meŋä yûk kötrûshdi – u menga yuk ko‘tarishda yordam berdi, demakdir.* Yuqorida aytganimizcha, “meŋä” so‘zi qo‘shilib kelganda yordam mazmunini ifodalaydi. Fe’lga “meniŋ birlä” qo‘shilib kelganda, bahslashishni bildiradiأل مَنِك بِرْلا سُكْرِشْدى o‘l meniŋ birlä sekrishdi – qay birimiz sakrashda ustali-gimizni sinash uchun u men bilan bahslashdi.

Ikkinchidan, ikki harfli fe’ldan yasalgan fe’lning bir turi bo‘ladi. Masalan, *qachdï* fe’lining o‘timlisi *qachïrdï* dan yasalgan *qachïrïshdï* fe’li kabi. ش harfi bu erda مفاعلت mufoa’lat* bobidagi kabi vazifadadir. *Ikki kishi bir-birini qochirishdi* demakdir. Yana سُوڤْ كَجْدى *suw kechdi* gapidagi *kechdi* fe’lining o‘timlisi *kechïrdï*dan yasalgan *kechirishdi* ham shu xil sheriklik ma’nosini ifodalagan fe’lga misoldir, ya’ni ular bir-birini kechirishga yordam berdi, demakdir. Ikki harflikka bir harf qo‘shib uch harfli fe’lga aylantirildi, yana bir harf qo‘shilib to‘rt harfliga aylantirildi.

---

* DSda “u unga yopishib oldi” deb tarjima qilingan.

** Mahmud Koshg‘ariy ko‘rsatishicha, birgalik daraja XI asr tilida puxta bir sistemaga tushgan edi. Mahmud Koshg‘ariy o‘z asarining har uch jildida u davr tilida shu birgalik daraja vazifasida qo‘llangan juda ko‘p so‘zlarni izohlab bergan va bu fe’l turi haqida qoidalar tuzgan. Mahmud Koshg‘ariyning izohiga ko‘ra, birgalik daraja ko‘rsatkichi *-sh* (hozirgi yozuvda *-sh, -ish, -ush* shakllarida uchraydi) bo‘lib, u bir necha vazifani bajargan:

1) *-sh* harfi *pishdi, tushdi, oshdi, toshdi* kabi ayrim so‘zlarda o‘zakni tashkil etgan harf sifatida bu vazifani bajarmagan ;

2) *-sh* harfi qo‘shimchasi birgalik daraja, ya’ni ishda ikki va undan ortiq kishi sherikligini bildirgan;

3) *-sh* harfi qo‘shimchasi ishda bir-biriga yordam ma’nosini ifodalagan.

Hozirgi o‘zbek tilida *-sh* qo‘shimchasi ana shu vazifalarda qo‘llanadi. Shu bilan birga buning ma’no va iste’mol doirasi yana ham kengaygan. Hozirgi zamon o‘zbek tilida *sh* tovushi u davrda qo‘llanmagan *to‘planishmoq, qo‘l berishmoq* kabi yana ko‘p shakllarda ishlatiladi.

Uchinchisi, uch harfli ismlarga لَشُوء *-lashu* qo‘shib yasalgan fe’llardir. Bu fe’l *garov* va *qimor* ma’nolarini anglatadi. Chunonchi, أَلْ مَنِكْ بِرْلا أَقْ أَتّي أَتْلَشُو *o‘l meniŋ birlä o‘q attï atlashu* – u men bilan otdan (otni o‘rtaga garov qo‘yib) o‘q otishdi. Kim yutsa, o‘rtaga qo‘yilgan garovni u oladi. Bu qoida juda keng bo‘lib, ismlardan ham, fe’llardan ham tuzila beradi. Ismlar shakli cho‘zilib ketsa ham farq qilinmay, shu ma’no uchun qo‘shila beradi. Chunonchi, أل مَنِكْ بِرْلا أَيْنادي كُكُرْجُكُونْلَشُو o‘l meniŋ birlä ojnadï kökûrchkûnläshû – u men bilan kaptardan (kaptar tikib qimor) o‘ynadi أَلْ يَرِشْدي مَنِكْ بِلا تَقِشْغانْلَشُو o‘l yarïshdï meniŋ bilä tawïshg‘anlashu **(380)** – u men bilan quyon tikib poyga qilishdi, ot chopishdi. Kim orqada qolsa, u yutqazadi. O‘zib ketgan odam yutadi va u oladi.

To‘rtinchidan, fe’l bu ma’nolardan hech birini anglatmay, o‘z ma’nosida qo‘llanadi. Chunonchi, ايِشْ بُرُشْدي ïsh burushdï – ish chigallashdi يِبْ بُيْمَشْدي jïp bojmashdï – ip chalkashdi, chigal bo‘ldi, hech echilmaydigan, yozilmaydigan bo‘lib chuvaldi.

ق *(q)*

بَغْرِقْتي b a g‘ r ï q t ï – jigarga yopishdi اَجْ اَرْ بَغْرِقْتي ach er bag‘rïqtï – ochlikdan odamning biqini, qorni jigariga yopishdi.

بُلْدُقْتي b u l d u q t ï – بُلْدُقْتي نانكْ *bulduqtï neŋ* – bo‘lingan narsa topildi* (بُلْدُقْماقْ .بُلْدُقارْ *bulduqar, bulduqmaq*).

تُتْسُقْدي t u t s u q d ï – tutildi, qo‘lga tushdi اَرْ يَغي قا تُتْسُقْدي *er jag‘ïqa tutsuqdï* – odam dushmanga tutildi (تُتْسُقْماقْ .تُتْسُقارْ *tutsuqar, tutsuqmaq*).

تُنْجُقْتي t u n j u q t ï – qayg‘ulandi اَرْ تُنْجُقْتي *er tunjuqtï* – odam qayg‘ulandi, hatto nafas ololmay qoldi سُغُرْ تُنْجُقْتي *sug‘ur tunjuqtï* – sug‘ur (mushukdan kichikroq dumsiz hayvon) – uy quyoni qishda bahorgacha chiqmaydigan bo‘lib uyasiga kirdi. Shuningdek, uyasiga qishda kirib, bahorgacha chiqmaydigan har qanday hayvon haqida ham تُنْجُقْتي *tunjuqtï* deyiladi (تُنْجُقْماقْ .تُنْجُقارْ *tunjuqar, tunjuqmaq*).

سَنْجِقْتِي s a n c h ï q t ï – engildi يَغِي سَنْجِقْتِي yag‘ï sanchïqtï – dushman engildi, odam urilsa ham shu so‘z qo‘llanadi (سَنْجِقَارْ. سَنْجِقْمَاقْ *sanchïqar, sanchïqmaq*).

بَسْسِقْتِي b a s s ï q t ï – kechasi bosdi اَرْ يَغِي قا بَسْسِقْتِي *er yag‘iqa bassïqtï* – dushman odamni kechasi bostirdi, uni tutdi (بَسْسِقَارْ. بَسْسِقْمَاقْ *bassïqar, bassïqmaq*).

سَقْرُقْتِي s a w r u q t ï – tirqirab chiqdi كُوزْدَنْ سَقْرُقْتِي *közdän jash sawruqtï* – ko‘zdan yosh oqdi. Oqar suvning to‘lqinlanib, mavj urishiga ham bu so‘z qo‘llanadi. She’rda shunday kelgan:

[CLV]

كُوزُمْ يَشِي سَقْرُقْبْ قُوذِي اَقَارْ
بِلْنِبْ اُزُونْ اَمْكِكِنْ تُوكَلْ اُقَارْ

Közûm yashï sawruqub quzï aqar
Bilnib aǰun emgägin tûgäl uqar.

Dunyo qiyinchiliklarini yaxshi (to‘la) tushungandan keyin, ko‘zim yoshlari sovrulib oqadi (سَقْرُقَارْ. سَقْرُقْمَاقْ *sawruqar, sawruqmaq*).

ك *(k)*

بِلْسِكْتِي b i l s i k t i – bilindi, sezildi اَنِكْ يَشْتْ اِيشِي بِلْسِكْتِي *anïŋ yashut ïshï bilsikti* – uning yashirin ishi bilindi **(381)** (بِلْسِكَارْ. بِلْسِكْمَاكْ *bilsikär, bilsikmäk*).

ل *(l)*

بُرْبَلْدِي b u r b a l d ï – chalkashlandi اَنِكْ اِيشِي بُرْبَلْدِي *anïŋ ïshï burbaldï* – uning ishi chuvalib chalkashlandi (بُرْبَلُورْ. بُرْبَلْمَاقْ *burbalur, burbalmaq*).

بُكْسُلْدِي b û k s û l d i – yorildi قَابْ بُكْسُلْدِي *qap bûksûldi* – qop yorildi. Shuningdek, har bir idish yorilsa ham “bûksûldi” deyiladi (بُكْسُلُورْ. بُكْسُلْمَاكْ *bûksûlûr, bûksûlmäk*).

تُرْبُلْدِي t ö r p û l d i – to‘g‘ri bo‘ldi يِغَاجْ تُرْبُلْدِي *yïg‘ach törpûldi* – yog‘och to‘g‘ri bo‘ldi, randalanib to‘g‘rilandi (تُرْبُلُورْ. تُرْبُلْمَاكْ *törpûlûr, törpûlmäk*).

تَرْتِلْدِي t a r t ï l d ï – tortildi, o‘lchaldi نَرمَجْ تَرْتِلْدِي *yarmaq tartïldï* – tanga tortildi. Boshqalari ham shunday. Arqon va

boshqalar cho‘zilib, tortishishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (تَرْتِلُورْ. تَرْتِلْماقْ *tartïlur, tartïlmaq*).

تُرْتِلْدِي t û r t û l d i – yog‘landi, yog‘ surtildi تَريكا ياغْ تُرْتِلْدِي *terigä yag‘ tûrtûldi* – teriga yog‘ surildi. Boshqalari ham shunday (تُرْتِلُورْ. تُرْتِلْماكْ *tûrtûlûr, tûrtûlmäk*).

جَرْتِلْدِي c h e r t i l d i – yo‘q bo‘ldi جَرْتِلْدِي نانكْ *chertildi neŋ* – narsa yo‘q bo‘ldi, qo‘ldan ketdi. Maqolda shunday kelgan:

اَرْدَمْ سِزْدَنْ قُتْ جَرْتِلُورْ
Erdämsizdän qut chertilûr

Hunari va odob fazilatlari bo‘lmagan kishidan baxt va davlat ketadi (جَرْتِلُورْ. جَرْتِلْماكْ *chertilûr, chertilmäk*).

تَتْرُلْدِي t e t r û l d i – aylandi يِلْ تَتْرُلْدِي *yel tetrûldi* – el o‘zgardi – janub shamoli shimolga, shimol shamoli janubga aylandi تَتْرُلْدِي نانكْ *tetrûldi neŋ* – narsa aylandi; teskari bo‘ldi اَرْ قِلِقِي تَتْرُلْدِي er qïlïqï tetrûldi – odamning qilig‘i yomon bo‘ldi (qilig‘i sovuq bo‘ldi). Boshqalari ham shunday (تَتْرُلُورْ. تَتْرُلْماكْ *tetrûlûr, tetrûlmäk*).

تُغْرَلْدِي t o‘ g‘ r a l d ï – to‘g‘raldi اَتْ تُغْرَلْدِي *et to‘g‘raldï* – go‘sht maydalanib to‘g‘raldi. Boshqalari ham shunday (تُغْرَلُورْ. تُغْرَلْماقْ *tog‘ralur, tog‘ralmaq*) تُونْ كِيرْدَنْ تُغْرَلْدِي ton kirdän tog‘raldï – to‘n kirlikdan mayda-mayda bo‘lib parchalandi. Shuningdek, oyoqda va to‘qilma narsalarda paydo bo‘lgan yoriqlarga ham shu so‘z qo‘llanadi (تُغْرَلُورْ. تُغْرَلْماقْ *tog‘ralur, tog‘ralmaq*).

تَلْقِلْدِي t a l q ï l d ï – qaytdi تَلْقِلْدِي نانكْ *talqïldï neŋ* – narsa to‘qindi – to‘qnashdi, qaytarildi اِيشْ تَلْقِلْدِي ïsh talqïldï – ish qaytarildi يُكْ تَلْقِلْدِي *jûk talqïldï* – yuk otda qaytarildi (تَلْقِلُورْ. تَلْقِلْماقْ *talqïlur, talqïlmaq*).

تِرْمَلْدِي t ï r m a l d ï – tirnaldi اَنِكْ يُوزِي تِرْمَلْدِي *anïŋ yûzi tïrmaldï* – uning yuzi tirnaldi (تِرْمَلُورْ. تِرْمَلْماقْ tïrmalur, tïrmalmaq).

جَغْرُلْدِي c h e w r û l d i – aylandi جِغْرِي جَغْرُلْدِي chïg‘rï chewrûldi[453] – chig‘ir; chiyrig‘ (quduq chiyrig‘i) aylandi.

[453] *Aylanmoq* ma’nosidagi bu so‘z “Devon”da yuqoridagi kabi *chevrulmoq* tarzida ham keladi (Qarang: I jild. B.210). Navoiy asarlarida ham ayni shu shakllarda uchraydi:

Shuningdek, har narsa aylansa ham, shu so‘z qo‘llanadi **(382)** جَفْرُلْدِي *chäwrûldi* deyiladi (جَفْرُلْمَاقْ .جَفْرُلُوْرْ *chewrûlûr, chewrûlmäk*).

جَرْمَلْدِي c h e r m ä l d i – urildi, to‘qildi جَرْمَلْدِي جَقِغْ *chawïg‘ chermäldi* – qamchin yoki boshqa narsaning uchi o‘rab to‘qildi (جَرْمَلُوْرْ .جَرْمَلْمَاقْ *chermälûr, chermälmäk*).

سُرْتُلْدِي s û r t û l d i – po‘sti archildi سُرْتُلْدِي نانكْ *sûrtûldi neŋ* – narsaning po‘sti archildi. Bu ishni boshqa birov qilsa ham shundaydir, ya’ni bu fe’l ham o‘timli, ham o‘timsizdir تَريكا ياغْ سُرْتُلْدِي terigä jag‘ sûrtûldi – teriga yog‘ surtildi (سُرْتُلُوْرْ .سُرْتُلْمَاقْ *sûrtûlûr, sûrtûlmäk*).

سَنْجِلْدِي s a n c h ï l d ï – sanchildi بِجاكْ تَامْقا سَنْجِلْدِي *bichäk tamqa sanchïldï* – pichoq devorga sanchildi. Boshqalari ham shunday سُو سَنْجِلْدِي *sû sanchïldï* – lashkar engildi. Bu so‘zning asli اَرْكا بِجاكْ سَنْجِلْدِي *ergä bichäk sanchïldï* – odamga pichoq sanchildi, urildidan olingan (سَنْجِلُوْرْ .سَنْجِلْمَاقْ *sanchïlur, sanchïlmaq*).

سُبْرُلْدِي s û p r û l d i – supurildi اَفْ سُبْرُلْدِي *ew sûprûldi* – uy supurildi. Birovga g‘azab qilinganda, سُبْرُكْ *sûprûk*[454] deyiladi. Ya’ni *supurindi,* axlat supurish bilan ketkazib yuborilgani kabi *sen ham ket,* demakdir (سُبْرُلْمَاقْ .سُبْرُلُرْ *sûprûlûr, sûprûlmäk*).

سِذْرِلْدِي s ï z r ï l d ï – sirg‘alib chiqib ketdi بَلِقْ اَلِكْدِنْ سِذْرِلْدِي *baliq elikdin sïzrïldï* – baliq qo‘ldan sirg‘alib chiqib ketdi. Har bir silliq narsa qo‘l va boshqadan sirg‘alib chiqishiga ham bu so‘z qo‘llanadi يُولْ سِذْرِلْدِي *yol sïzrïldï* – yo‘lning hamma burchaklariga qaraldi, demakdir اَرْ تَامْدِنْ سِذْرِلْدِي er tamdïn sïzrïldï – odam devordan sidirilib, surilib tushdi. Boshqalari ham shunday (.سِذْرِلُوْرْ لسِذْرِلْماقْ *sïzrïlur, sïzrïlmaq*).

Chevrulub kuysam ne tong shamsi shabistonimdir ul.
("Favoyidu-l-kibar". B.386).

Agarchi axtaridur har so‘zung pok,
Ki *chevrulur* aning boshig‘a aflok.
("Xamsa")

[454] *Sÿprÿk* so‘zi haqida Basim Atalay bu *supruk* emas, suprul bo‘lishi to‘g‘ri, deb izoh bergan (II jild, 231-bet). Bizningcha, bu izohga zarurat yo‘q. Chunki bu bir idiomatik ta’bir bo‘lishi ham mumkin.

سَوْرُلْدِي s a w r u l d ï – mavjlandi سُوڤ سِوْرلْدِي *suw sawruldi*[455] – suv – vodiy to‘lqinlanib, ko‘pirib mavjlandi. Shuningdek, qaynab toshayotgan sho‘rvadan cho‘michga olib kamaytirilib, qaynog‘ini pasaytirish uchun cho‘michdagini yana qozonga quyishga ham bu so‘z qo‘llanadi. Yana تَرِغْ سِوْرلْدِي *tarïg‘ sawruldï* deyiladi. Tariq sovurildi, shopirib tozalandi ياشْ گوزْدِنْ سِوْرلْدِي *yash kûzdin sawruldï* – ko‘zdan yosh to‘kildi. She’rda shunday kelgan:

[CVII]

يُنْ كُنْ تُرُبْ يِغْلَيُو
ياشِيمْ مَنِكْ سِوْرلُورْ

Tûn-kûn turub yïg‘laju
Yashïm meniŋ* sawrulur.

Tun-kun tinimsiz yig‘layman, ko‘zimdan yosh oqadi (.سِوْرلُورْ سِوْرلْماقْ *sawrulur, sawrulmaq*).

سِيغْزَلْدِي s ï g‘ z a l d ï – siqilib kirdi بِيرْ نانكْ بِيركا سِيغْزَلْدِي *bir neŋ birgä sïg‘zaldï* **(383)** – bir narsa bir narsa ichiga mashaqqat bilan sig‘dirildi; masalan, ketmon, bel dastasiga mix kirib, uni ketmon va belga suqish qiyin bo‘lishi yoki itni bo‘yincha[456] orasiga kirgizish mashaqqat bo‘lgani kabi (سِيغْزَلُورْ. سِيغْزَلْماقْ *sïg‘zalur, sïg‘zalmaq*).

---

[455] *So‘vrulmoq* so‘zi XI asrda *suvning mavjlanishi, donni shopirish* va *ko‘zdan yosh to‘kilishi* ma’nolarida qo‘llangan. Hozirgi o‘zbek tilida birinchi va uchinchi ma’nolar yo‘q, faqat ikkinchi ma’nodan *shopirish* ma’nosigina qolgan. Shu bilan birga, bu so‘zga *ziyon ko‘rmoq, zararlanmoq, bekorga ketmoq* ma’nolari orttirilgan. Navoiyda bu so‘zning iste’mol doirasi ham kengaygan.

Bu kim dedingki, kuydursunlar oni,
Kul aylab, ko‘kka *sovursinlar* oni...
Sovursa yor ishqining havosi...
Qaysi gul bedodi bir bulbul parin *sovurmadi,*
Charx zulmi ham aning yafrog‘larin *sovurmadi.*
Bulbul parini gulki *sovurdi* bu bog‘ aro,
Day sarsari aning dog‘i bag‘rini *sovurur.*

* Olmaota nashrida bu so‘z *manik*.

[456] Bo‘yin tasmasi ichiga kiritib bog‘lash.

سَتْغَلْدِي s a t g‘ a l d ï – qutqazildi اَرْ بُيْنِي سَتْغَلْدِي *er bo‘ynï satg‘aldï** – odam bo‘yni qiyinchilik bilan qutqazildi. Shuningdek, qarz o‘zi qimmatiga baravar narsa bilan ado etilishi, qaytarilishiga ham سَتْغَلْدِي satg‘aldï deyiladi (سَتْغَلْمَاقْ. سَتْغَلُورْ *satg‘alur, satg‘almaq*).

سِيْتْغَلْدِي s ï t g‘ a l d ï – shimarildi يِنكْ سِيْتْغَلْدِي *yeŋ sïtg‘aldï* – englar shimarildi (سِيْتْغَلْمَاقْ. سِيْتْغَلُورْ *sïtg‘alur, sïtg‘almaq*).

سَرْمَلْدِي s a r m a l d ï – suvdan chiqarildi بَلِقْ سَرْمَلْدِي *baliq sarmaldï* – baliq suvdan suzib olinganday chiqarildi. Boshqalari ham shunday تُتْمَاجْ سَرْمَلْدِي tutmach sarmaldï – tutmoch qozondan suzib olindi. Boshqalari ham shunday (سَرْمَلْمَاقْ. سَرْمَلُورْ *sarmalur, sarmalmaq*).

سَرْمَلْدِي s a r m a l d ï – o‘raldi اَنِكْ تُونِي بَشِنكا سَرْمَلْدِي *aniŋ to‘nï bashïŋa sarmaldï* – uning to‘ni boshiga o‘raldi (سَرْمَلْمَاقْ. سَرْمَلُورْ *sarmalur, sarmalmaq*). Boshqalari ham shunday. Bu o‘timsiz fe’ldir.

قُرْتُلْدِي q u r t u l d ï – qutildi اُراغُتْ قُرْتُلْدِي urag‘ut qurtuldï – xotin bo‘shadi, bo‘shaldi (bola tug‘di) اَرْ اَمْكاكْتِنْ قُرْتُلْدِي er emgäktin** qurtuldï – odam qiyinchilikdan qutuldi demakdir. She’rda shunday kelgan:

[CLVIII]

اَدْلَكْ يِرَغْ كُزَتّي
اُغْرِي تُزَقْ اُزَتّي
بَكْلارْ بَكِنْ اَزَتّلي
قُجْسا قَلي قُرْتُلورْ

Özläk jarag‘[457] kûzätti
O‘g‘rï tuzaq uzattï

---

* Olmaota nashrida: *amkäkti*.

** DSda: *ol aniŋ bojnïn satyadï gapi* – “u uni kamsitdi (aynan: uning bo‘ynini bosdi)” deb tarjima qilingan.

[457] *Yarog‘* so‘zi XI asrda, asosan, *vaqt, fursat* ma’nosida qo‘llanib, boshqa so‘zlar bilan birikkanda *qurol, imkoniyat* ma’nolarini anglatgan. Navoiy asarlarida ham shu ma’nolarda uchraydi:

Chu paydo bo‘ldi ish aylar *yarog‘i*.
Adaddin ko‘p bori kema *yarog‘lik*...
Yarog‘i sayr xotir istagancha.

Beglär* begin azïttï
Qachsa qalï qurtulur.

Zamona fursat kuzatdi, beklar begini xo‘rlash uchun yashirin tuzoq qo‘ydi, undan beg qanday qilib qochib qutuladi (bu erda beglar begi deb Alp Erto‘nga nazarda tutiladi) (قُرْتُلْماقْ. قُرْتُلُورْ *qurtulur, qurtulmaq*).

قَرْتَلْدِي q a r t a l d ï – shilindi, engillandi اَنِكْ قَرْتى قَرْتَلْدِي *anïŋ qartï qartaldï* – uning yarasi qaytaladi** (قَرْتُلْماقْ. قَرْتُلُورْ *qartalur, qartalmaq*).

قِرْجَلْدِي q ï r ch a l d ï – sidirib yubordi, qirib ketdi اَنِكْ بَشِنكا تاشْ قِرْجَلْدِي *anïŋ bashïŋa tash qïrchaldï* – uning boshini tosh qirib ketdi, sidirib yubordi (قِرْجَلُورْ. قِرْجَلْماقْ *qïrchalur, qïrchalmaq*).

قُتْرُلْدِي q u t r u l d ï – bo‘shatildi سُوفْ اَلْمادِنْ قُتْرُلْدِي *suw älmädin qutruldï* – suv ko‘vachadan bo‘shatildi. Shuningdek, har bir suyuq narsa bo‘shatilishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (قُتْرُلُورْ. قُتْرُلْماقْ *qutrulur, qutrulmaq*).

قَذْرِلْدِي q a ż r ï l d ï – qayrildi اَنِكْ بُيْنِنِي قَذْرِلْدِي *anïŋ bo‘ynïnï qazrïldï* – uning bo‘yni qayrildi. Birov qayirsa ham shu so‘z qo‘llanadi. Bu fe’l ham o‘timli, ham o‘timsizdir (قَذْرِلُورْ. قَذْرِلْماقْ *qażrïlur, qażrïlmaq*). **(384)**

قَقْرُلْدِي q a w r u l d ï – qovurildi بُغْداىْ قَقْرُلْدِي bug‘daj qawruldï – bug‘doy qovurildi. Boshqalari ham shunday. Bu so‘zning غ – *g‘* li varianti ham bor (قَقْرُلُورْ. قَقْرُلْماقْ *qawrulur, qawrulmaq*).

قُبْزَلْدِي q o‘ b z a l d ï – qo‘biz chalindi قُبُزْ قُبْزَلْدِي *qo‘buz*[459] *qobzaldï* – qo‘biz chalindi. Bu so‘zning س *s* bilan قُبْسالْدِي *qobsaldï* ravishda ham talaffuz etiladi. Bu xilda *z* ning *s* ga almashinishiga

---

*Olmaota nashrida: *bak lär*

** Olmaota nashrida “uning yarasi azobli edi” deb tarjima qilingan.

[459] *Qo‘buz* urib, chertib chalinadigan cholg‘ulardan biri bo‘lib, turkiy xalqlarda eng mashhur, eng eski cholg‘udir. Hatto uning ilgarilarda kim jildonidan va qanday yaratilgani haqida xalqda har xil naqllar ham yuzaga kelgan. Uni xalqda “ruhi g‘izo” deb yuqori baholanganligidan Abu Ali ibn Sinoga ham nisbat beradilar. “Devon”da bu so‘zning ko‘p qayta takrorlanishi uning o‘sha davrda eng yoqimli cholg‘u ekanidan, eng ko‘p tarqalganidan darak beradi.

misol ko‘p. Chunonchi, كَبْشٌ رَبِيزٌ و رَبِيسٌ degandagi kabi (قُبْزَلُورْ. قُبْزَلْماقْ *qo‘bżalur, qobżalmaq*).

أُشَلْدِي تَقْشَلْدِي û s h ä l d i t e w s h ä l d i – ushatildi, maydalandi أَتْماكْ أُشَلْدِي تَقْشَلْدِي *etmäk ûshäldi tewshäldi* – non maydalandi, burdalandi. Bu iborada asl so‘z أُشَلْدِي *ûshäldi**dir (تَقْشَلْماكْ. تَقْشَلُورْ *tewshälûr, tewshälmäk*).

تَقْشُلْدِي t e w s h û l d i – chuvaldi پِبْ تَقْشُلْدِي jïp tewshûldi[460] – ip ko‘p qo‘l tegishi bilan chuvaldi – chigal bo‘ldi. Boshqalari ham shunday (تَقْشُلْماكْ. تَقْشُلُورْ *tûwshälûr, tûwshälmäk*)**.

قُقْشَلْدِي q o‘ w s h a l d ï – egovlandi, ishqalandi أُقْ قُقْشَلْدِي *o‘q qowshaldï* – yarqirasin deb o‘q yog‘och bilan ishqaldi (قُقْشَلُورْ. قُقْشَلْماقْ *qowshalur, qowshalmaq*).

قَرْغَلْدِي q a r g‘ a l d ï – qarg‘aldi, la’natlandi يَكْ قَرْغَلْدِي *yek qarg‘aldï* – shayton la’natlandi. Boshqalari ham shunday (قَرْغَلُورْ. قَرْغَلْماقْ *qarg‘alur, qarg‘almaq*).

قُرْقُلْدِي q o‘ r q u l d ï – qo‘rqildi ايشْ دِنْ قُرْقُلْدِي *ïshdïn qo‘rquldï* – ishdan qo‘rqildi (قُرْقُلُورْ. قُرْقُلْماقْ *qorqulur, qorqulmaq*).

قِرْقِلْدِي q ï r q ï l d ï – qirqildi يُونْكْ قِرْقِلْدِي yûŋ qïrqïldï – qo‘y va boshqa hayvonlar yungi qirqildi (قِرْقِلُورْ. قِرْقِلْماقْ *qïrqïlur, qïrqïlmaq*).

---

* Koshg‘ariyda asosiy so‘z *ÿshäldi* deb ko‘rsatilganiga qaramay, Olmaota nashrida asosiy so‘z sifatida *tavshal* olinib, bu o‘rinda *ÿshäldi* tushirib qoldirilgan (B.I.)

[460] تَقْشَلْدِي so‘zi bosma va yozma nusxalarda ikki xil shaklda yozilib, noaniq bo‘lib qolgan. Navoiyda bu so‘z odamga nisbatan e*zilmoq, qiynalmoq* ma’nosida qo‘llangan:

G‘am yuki ostida tovshaldurdi hijroning meni...
Iltifot etsang, dog‘i men zoru *tovshalg‘oncha* qil.

Navoiyda bu so‘z har yerda ana shu ma’noda *tovshalmoq* shaklida qo‘llangan:

Firoqing ranjidan bo‘lgach xalos, o‘lsam ajab ermas,
Og‘ir uyquga borg‘ondek qatig‘ emgakda *tovshalg‘on.*
(“Navodiru-sh-shabob”. B.450)

** Bu o‘rinda bosh so‘z bilan uning shakllari orasida e || *ÿ* farqlanib qolgan (B.I.)

كَرْتِلْدي k e r t i l d i – kertildi يِغاچْ جِيگ‘اچ kertildi – yog‘och kertildi. Boshqalari ham shunday (كَرْتِلُورْ. كَرْتِلْماكْ *kertilûr, kertilmäk*).

كَرْتِلْدي k e r t i l d i – kamsitildi قُلْ بُيْنِي كَرْتِلْدي qul bojnï kertildi – qul kamsitildi*. Bu so‘z, asosan, *kesmak* ma’nosida bo‘lsa ham, bu erda *xo‘rlamoq* ma’nosidadir.

كَزْرُلْدي k e ż r û l d i – kiyildi تُونْ كَزْرُلْدي *to‘n kezrûldi* – to‘n kiyildi. Boshqalari ham shunday (كَزْرُلُورْ. كَزْرُلْماكْ *kezrûlûr, kezrûlmäk*).

كَزْرِلْدي k e ż r i l d i – quritildi* قُوىْ كَزْرِلْدي *qo‘y kezrildi* – qo‘y (go‘shti) quritildi (كَزْرِلُورْ. كَزْرِلْماكْ *kezrilûr, kezrilmäk*).

كِكْرُلْدي k i k r û l d i – kirgizildi تَوَرْ اَوْكا كِكْرُلْدي *tawar ewgä kikrûldi* – mol uyga kirgizildi. Boshqalari ham shunday (كِكْرُلُورْ. كِكْرُلْماكْ *kikrûlûr, kikrûlmäk*).

Bu bo‘lim ikki xildir: 1) uch harfli so‘z majhul fe’l bo‘ladi. **(385)** Chunonchi, يَرْماقْ تَرْتِلْدي *yarmaq tartildï* – tanga (tarozida) tortildi; اِيشْ اُرْتِلْدي *ïsh ertûldi*** – ish noaniq bo‘ldi, pardalandi. Bu xil fe’lda ل - *l* bilan ن - *n* aralash qo‘llanadi; 2) shu shakldagi fe’l bu ma’noni anglatmay, o‘z ma’nosida keladi. Chunonchi, قُرْتُلْدي qurtuldï – qutildi سُرْمَلْدي sarmaldï – o‘raldi.

ن (n)

بَرْتِنْدي b ä r t i n d i – sustlandi, zarbaga uchradi اَلِكْ بَرْتِنْدي *elik bärtindi* – qo‘l to‘qinishdan yoki bosilib qolganidan zarbaga uchradi. Unda zaiflik paydo bo‘ldi, futur etdi (بَرْتِنُورْ. بَرْتِنْماكْ *bertinûr, bertinmäk*).

بُرْلَنْدي b û r l ä n d i – kurtak chiqardi يِغاچْ بُرْلَنْدي *yïg‘ach bûrländi* – daraxtlar kurtak chiqardi, novda chiqarsa ham shunday deyiladi (بُرْلَنُورْ. بُرْلَنْماكْ *bûrlänûr, bûrlänmäk*).

بُشْغُنْدي b o‘ s h g‘ u n d ï – bo‘shaldi*** اَرْ اَلِكي بُشْغُنْدي *er eligi bo‘shg‘undï* – odam qo‘li bo‘shaldi. Odam ishdan qolsa,

---

* Olmaota nashrida bu ma’no bo‘yindagi kemtik – tamg‘adan urchigan, deb ko‘rsatilgan.

** Olmaota nashrida bu so‘zning ma’nosi (go‘shti) *nimtalandi* deb berilgan.

*** *örtüldi* deb o‘qilishi va yozilishi to‘g‘ridir.

**** Olmaota nashrida: (qo‘li, oyog‘i) *chiqdi*dir.

ishlolmaydigan bo‘lsa ham, shunday deyiladi. Buning asli بُشَنْدي *bo‘shandi**dir (بُشْغُنُورْ. *bo‘shg‘unur, boshg‘unmaq*).

بُلْغَنْدي b u l g‘ a n d ï – bulg‘andi سُوڤْ بُلْغَنْدي suw bulg‘andï – suv bulg‘andi, loyqalandi.

بُلْغَنْدي b u l g‘ a n d ï – aynidi كُنْكُلْ بُلْغَنْدي *köŋul bulg‘andï* – yoqimsiz narsa eyishdan ko‘ngil aynidi. Qayt qilsa ham shu so‘z qo‘llanadi.

بُلْغَنْدي b u l g‘ a n d ï – g‘azab qildi بَكْ اَنْكَرْ بُلْغَنْدي *beg aŋar bulg‘andï* – bek unga achchiqlandi, g‘azab qildi.

بُلْغَنْدي b u l g‘ a n d ï** – tarqaldi اِيلْ بُلْغَنْدي *el bulg‘andï* – el tarqaldi (بُلْغَنُورْ. *bulg‘anur, bulg‘anmaq*).

بَشْلَنْدي b a s h l a n d ï – kirishdi اَرْ اِيشْقا بَشْلَنْدي *er ïshqa bash-landï* – odam ishga kirishdi, ishi ko‘rindi.

بَشْلَنْدي b a s h l a n d ï – yo‘llandi قُوىْ تاغْقا بَشْلَنْدي *qo‘y tag‘qa bashlandï* – qo‘y toqqa haydaldi, surildi.

بَشْلَنْدي b a s h l a n d ï*** – bosh chiqardi تَرِغْ بَشْلَنْدي tarïg‘ bashlandï – ekin: bug‘doy, arp, umuman, don ekinlari bosh tortdi, bosh chiqardi.

بَغْلَنْدي b a g‘ l a n d ï – bog‘landi اُتَنكْ بَغْلَنْدي *o‘tuŋ bag‘landï* – o‘tin bog‘landi اَرْ اُوزِنكا اُتَنكْ بَغْلَنْدي *er öziŋä o‘tuŋ bag‘landï* – odam faqat o‘zi uchun o‘tin bog‘ladi (بَغْلَنُورْ. *bag‘lanur, bag‘-lanmaq*).

بَغْلَنْدي b a g‘ l a n d ï – bog‘landi قُوىْ بَغْلَنْدي *qo‘y bag‘landï* – qo‘y bog‘landi. Boshqalari ham shunday (بَغْلَنُورْ. *bag‘lanur, bag‘lanmaq*).

بُغْلَنْدي b o‘ g‘ l a n d ï – bo‘g‘cha qilindi تُونْ بُغْلَنْدي *to‘n bog‘-landï* – to‘n bo‘g‘chaga solinib taxmonga qo‘yildi (بُغْلَنُورْ. *bog‘lanur, bog‘lanmaq*).

بُغْلَنْدي b o g‘ l u n d ï – bo‘g‘ildi اَتْ بُغْلَنْدي *at bog‘lundï* – ot bo‘g‘ildi (بُغْلَنُورْ. *bog‘lunur, bo‘g‘lunmaq*).

بَكْلَنْدي b e k l ä n d i – mustahkamlandi نانكْ بَكْلَنْدي *bekländi neŋ* – narsa mustahkamlandi.

---

* Olmaota nashri: *bushundi.*

** Olmaota nashrida bu to‘rt so‘z bir so‘z sifatida berilgan va e*l bulg‘andï* ning ma’nosi “viloyatda tartibsizlik yuzaga keldi” deb berilgan.

*** Olmaota nashrida uchala “boshlandi” bir yonlavha bilan berilgan.

بَكْلَنْدِي b e k l ä n d i – turg‘unlandi اَرْ اَوِنْدا بَكْلَنْدِي *er ewindä bekländi** – er uyida turg‘un bo‘lib qoldi. Qamalsa ham shu so‘z qo‘llanadi.

بَكْلَنْدِي b e k l ä n d i – بَكْلَنْدِي نانكْ *bekländi neŋ* – narsa saqlandi. Bu fe’l o‘timli ham, o‘timsiz ham bo‘lib keladi **(386)** (o‘g‘uzcha) (بَكْلَنْمَاكْ .بَكْلَنُورْ *beklänür, beklänmäk*).

بَكْلَنْدِي b e g l ä n d i** – erli bo‘ldi, erga chiqdi اُراغُتْ بَكْلَنْدِي *urag‘ut begländi* – xotin erga chiqdi (begli bo‘ldi) (بَكْلَنْمَاكْ .بَكْلَنُورْ *begländür, begländmäk*).

بُكْلُنْدِي b û k l û n d i – buklandi بُكْلُنْدِي نانكْ *bûklûndi neŋ* – narsa ikki qavat qilib buklandi (بُكْلُنْمَاكْ .بُكْلُنُورْ *bûklûnür, bûklûnmäk*).

بُكْلُنْدِي b ö k l û n d i – yig‘ildi, to‘plandi سُوڤْ بُكْلُنْدِي *suv böklündi* – suv yig‘ildi, to‘plandi. Yana سُو بُكْلُنْدِي sû böklûndi – askar to‘plandi (بُكْلُنْمَاكْ .بُكْلُنُورْ *böklünür, böklûnmäk*).

تَلْبِنْدِي t a l p ï n d ï*** – talpindi قُشْ تَلْبِنْدِي *qush talpïndï* – qush talpindi. Ikki qanotini qoqib, iztirobga tushdi (تَلْبِنْمَاقْ .تَلْبِنُورْ talpïnur, talpïnmaq). Har bir narsa iztirobga tushsa ham bu so‘z qo‘llanadi.

تَرْتِنْدِي t a r t ï n d ï – tortdi, mehribonlik qildi اَرْ اُغْلِنكا تَرْتِنْدِي *er og‘liŋa tartïndï* – odam o‘g‘liga rahm qildi. O‘ziga qilingan har bir yaxshilik, o‘ziga berilgan har bir taom uniki (o‘g‘liniki) bo‘lishini istadi.

تَرْتِنْدِي t a r t ï n d ï – tashitdi. اُلْ اَوْكا تَرغْ تَرْتِنْدِي *o‘l ewgä tarïg‘ tartïndï* – u uyiga bug‘doy va boshqa narsalarni tashitdi. Ko‘chmanchilar shaharliklardan bug‘doy tortib ketsalar ham shunday deyiladi (تَرْتِنْمَاقْ .تَرْتِنُورْ *tartïnur, tartïnmaq*).

تُرْتُنْدِي t û r t û n d i – surtayotgandek ko‘rindi اُلْ اُوزِينكا ياغْ تُرْتُنْدِي *o‘l özïŋa jag‘ tûrtûndi* – u o‘ziga yog‘ surtdi. Yog‘ surtayotgandek ko‘rinishga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُرْتُنْمَاكْ .تُرْتُنُورْ *tûrtûnür, tûrtûnmäk*).

تَبْرَنْدِي t e b r ä n d i – tebrandi تَبْرَنْدِي نانكْ tebrändi neŋ – narsa tebrandi, harakatlandi (تَبْرَنْمَاكْ .تَبْرَنُورْ tebränür, tebränmäk).

تُغْرَنْدِي t o‘ g‘ r a n d ï – to‘g‘rayotgandek ko‘rindi اُلْ اُوزِينكا اَتْ تُغْرَنْدِي ol özïŋä et tog‘randï – u o‘zi uchun go‘sht to‘g‘rayotgandek

---

* DSda bu gap “er uyida berkinib oldi” deb tarjima qilingan.

** Olmaota nashrida *baklan* shaklida berilgan.

*** Olmaota nashri: *talbin*.

ko‘rindi. Boshqalari ham shunday (تُغْرَنْماقْ .تُغْرَنُورْ tog‘ranur, tog‘ranmaq).

تَقْرَنْدِي t a w r a n d ï – shoshilayotgandek ko‘rindi اَرْ تَقْرَنْدِي *er tawrandï* – odam yurishda shoshilayotgandek ko‘rindi (.تَقْرَنُورْ تَقْرَنْماقْ *tawranur, tawranmaq*).

تَرْسِنْدِي t e r s i n d i* – g‘azab qildi بَكْ اَنكَرْ تَرْسِنْدِي *beg aŋar tersindi* – bek unga g‘azab qildi.

تَرْسِنْدِي t e r s i n d i – qaytaladi باشْ تَرْسِنْدِي *bash tersindi* – yara bitgandan keyin yana qaytaladi (تَرْسِنْماكْ .تَرْسِنُورْ *tersinûr, tersinmäk*).

تَقْشِنْدِي t ä w s h i n d i – harakat qildi اَرْ اِيشْنَا تَلِمْ تَقْشِنْدِي *er ïshta tälim täwshindi* – odam ishda ko‘p harakat qildi (تَقْشِنْماكْ .تَقْشِنُورْ *täwshûnûr, täwshinmäk***).

تَتْغَنْدِي t a t g‘ a n d ï – tatti ekan dedi اَرْاَشِغْ تَتْغَنْدِي *er ashïg‘ tatg‘andï* – odam taom bilan lazzatlandi va tilini tanglayiga tegizib lazzat topdi (تَتْغَنْماقْ .تَتْغَنُورْ *tatg‘anur, tatg‘anmaq*).

اُلِنْدِي تُلْغَنْدِي o‘ l ï n d ï t o l g‘ a n d ï***: اَرْ اُلِنْدِي تُلْغَنْدِي *er o‘lïndï to‘lg‘andï* – odam dard og‘rig‘idan azoblandi, bir yoqdan ikkinchi yoqqa ag‘darilib qiynaldi.

تُلْغَنْدِي t o‘ l g‘ a n d ï – to‘lg‘andi اَرْ اُوزِي تُلْغَنْدِي *er özi to‘lg‘andï* – odamning ichi sura boshladi, o‘radi.

تُلْغَنْدِي t o‘ l g‘ a n d ï – yumaloqladi اَرْ اُوزِينكا يُونكْ تُلْغَنْدِي *er özinä yûŋ to‘lg‘andï* – odam o‘zi uchun yungni yumaloqlab o‘radi **(387)** (تُلْغَنْماقْ .تُلْغَنُورْ *to‘lg‘anur, to‘lg‘anmaq*).

تَزْكِنْدِي t e z g i n d i**** – aylandi چغْرِي تَزْكِنْدِي chïg‘rï tezgindi – chig‘iriq aylandi. Boshqalari ham shunday.

تَزْكِنْدِي t e z g i n d i – aylandi (ziyorat qildi) اُلْ يِرِكْ تَزْكِنْدِي *o‘l yerig tezgindi* – u bir erni aylandi, tavof qildi. Biror erni tavof etuvchi har kimga ham shu so‘z qo‘llanadi (تَزْكِنْماكْ .تَزْكِنُورْ *tezginûr, tezginmäk*).

بُلْغَنْدِي تَلْكَنْدِي b u l g‘ a n d ï***** – t e l k ä n d i – g‘azab qildi اُلْ اَنكَرْ بُلْغَنْدِي تَلْكَنْدِي *o‘l aŋar bulg‘andï telkändi* – u unga g‘azab qildi,

---

* Olmaota nashri: *tarsin*.

** Bu so‘zlar bosma nusxada shu tarzda har xil yozilgan.

*** Olmaota nashrida juft so‘zning faqat *to‘lg‘an* qismi berilgan.

**** Olmaota nashrida *tazkin*.

achchiqlandi تَلْكَنْدِي telkändi ning yolg‘iz o‘zi qo‘llanilmaydi, bulg‘andï bilan birga qo‘shib qo‘llanadi (تَلْكَنُورْ. تَلْكَنْماكْ *telkänûr, telkänmäk*).

تُبْلَنْدِي t o‘ p l u n d ï* – teshildi تامْ تُبْلَنْدِي tam to‘plundï – devor teshildi. Boshqalari ham shunday (تُبْلَنُورْ. تُبْلَنْماقْ *to‘plunur, to‘plunmaq*).

تُبْلَنْدِي t û p l ä n d i – ildiz oldi يِغاجْ تُبْلَنْدِي *yïg‘ach tûpländi* – daraxtlarning ildiz otish vaqti keldi[461].

تُبْلَنْدِي t û p l ä n d i** – mollik bo‘ldi اَرْ تُبْلَنْدِي *er tûpländi* – odam mollik bo‘ldi. Boshqalari ham shunday (تُبْلَنُورْ. تُبْلَنْماكْ *tûplänûr, tûplänmäk*).

تِذْلِنْدِي t ï z l ï n d ï – tiyildi*** اَرْ ايشْتِنْ تِذْلِنْدِي *er ïshtïn tïzlïndï* – er ishdan tiyildi. Boshqalari ham shunday. So‘zdan to‘xtashga ham bu so‘z qo‘llanadi (تِذْلِنُورْ. تِذْلِنْماقْ *tïzlïnur, tïzlïnmaq*).

تُشْلَنْدِي t û s h l ä n d i – qo‘ndi**** اَلْكِنْ تُشْلَنْدِي *elkin tûshländi* – muso-fir, yo‘lovchi qo‘ndi. Uxlab, so‘ng yo‘lga tushmoq uchun qo‘ndi (تُشْلَنُورْ. تُشْلَنْماكْ *tûshlänûr, tûshlänmäk*).

تَرْلَنْدِي t e r l ä n d i – terladi اَتْ تَرْلَنْدِي *at terländi* – ot terladi. Boshqalari ham shunday (تَرْلَنُورْ. تَرْلَنْماكْ *terlänûr, terlänmäk*).

تُرْلُنْدِي t û r l û n d i – to‘plandi***** نانكْ تُرْلُنْدِي *tûrlûndi neŋ* – narsa to‘plandi. She’rda shunday kelgan:

[CLVIII]

اِذِمْنِي أَكَرْمَنْ
بِلِكْنِي بُكَرْمُنْ
كُنْكُلْنِي يُكَرْمُنْ
اَرْدَمْ أُوزا تُرْلُنُورْ

***** Olmaota nashrida bu juft so‘zning *talkan* shakli asosiy so‘z tarzida qabul qilingan.

* Olmaota nashri: *tublun.*

[461] Bu so‘z haqida Basim Atalay izoh bergan. Uningcha, تاجل دَرشْرعَبْر xato bo‘lib, تاصل دَرشْرعَبْر bo‘lishi kerak ekan, u holda *daraxt ildiz tutdi* ma’nosida bo‘ladi (Qarang: “Devon”, B.Atalay tarjimasi, II jild. B.242).

** Olmaota nashrida bu ikki so‘z bir so‘z sifatida *tublan* shaklida berilgan.

*** Olmaota nashrida: *chetlandi, chetga chiqdi.*

**** Olmaota nashrida: *shoshilmoq.*

***** Olmaota nashrida: *yakkalanish, oxirlamoq.*

Izïmni[462] ögärmän[463],
Bilikni yûgärmän*
Köŋûlni tûgärmän,
Erdäm ûzä tûrlûnûr.

Shoir aytadi: Egamni (xudoni) maqtayman, uning yordami bilan ilmni to‘playman, ko‘ngilni shunga bog‘layman, ilmu hunar to‘plashga ko‘nglim berilgandir (تُرْلُنُورْ .تُرْلُنْماكْ tûrlûnûr, tûrlûnmäk).

تُزْلُنْدِي t û z l û n d i – tekislandi تُزْلُنْدِي يِرْ *tûzlûndi jer* – er tekislandi. **(388)** Boshqalari ham shunday تُزْلْدِي tûzûldi varianti ham bor.

تُزْلُنْدِي t û z l û n d i – to‘g‘rilandi, to‘g‘ri bo‘ldi تُزْلُنْدِي اِيشْ *ïsh tûzlûndi* – ish tuzaldi, to‘g‘rilandi. Boshqalari ham shunday (تُزْلُنُورْ .تُزْلُنْماكْ *tûzlûnûr, tûzlûnmäk*).

تُزْلَنْدِي t u z l a n d ï – tuzlandi اَتْ تُزْلَنْدِي et tuzlandï – go‘sht tuzlandi. Boshqalari ham shunday (تُزْلَنُورْ .تُزْلَنْماقْ *tuzlanur, tuzlanmaq*).

تِزْلِنْدِي t i z l i n d i – tizildi, ipga o‘tkazildi يِنْجُو تِزْلِنْدِي yinǰu tizlindi – marvarid tizildi. Boshqalari ham shunday (تِزْلِنُورْ .تِزْلِنْماكْ *tizlinûr, tizlinmäk*).

تُشْلَنْدِي t u s h l a n d ï – ro‘para bo‘ldi, qarama-qarshi turdi يِرْ نانكْ يِرْكا تُشْلَنْدِي bir neŋ birgä tushlandï – bir narsa bir narsaga ro‘para bo‘ldi, qarshilashdi (تُشْلَنُورْ .تُشْلَنْماقْ *tushlanur, tushlanmaq*).

---

[462] Hozirgi tilda qat’iy ravishda e*ga* shaklida qo‘llanadigan so‘z “Devon”da har yerda *izi* shaklida uchraydi. Demak, bizga “z” tovushi “g” ga aylanib etib kelgan: “z” tovushining “g” ga almashinishining boshqa so‘zlarda uchrashi, ba’zi so‘zlarda “z” ning tamom tushishi ham xarakterli xususiyatdir. Chunonchi, *ezgulik* so‘zini e*gilik* holida etib kelishi kabi *egilikniŋ kechi joq* (maqol).

Chunki erur el aro bu xush kalom,
O‘xshamasa mol egasiga harom.

[463] *To‘plamoq* ma’nosidagi *o‘kmak* so‘zi Navoiy asarlarida keng qo‘llangan. Hatto, “Xazoyinu-l-maoniy”ning III jildida Navoiy butun g‘azal (338-g‘azal)da shu so‘zni qo‘llagan:

Etsa xirmon-xirmon ul toshlarni har yonimga *o‘k*...
Harna afzun kelsa andin, jismi vayronimga *o‘k*....

* DSda: *jükärmän*.

تِشْلَنْدِي t i s h l ä n d i – tishi chiqdi أُغْلانْ تِشْلَنْدِي o‘g‘lan tishländi – bolaning tishi chiqdi.

تِشْلَنْدِي t i s h l ä n d i – tishlandi (qayraldi) أُرْغاقْ تِشْلَنْدِي *o‘rg‘aq tishländi* – o‘roqning tishi o‘tkir qilindi (تِشْلَنْمَاكْ .تِشْلَنُورْ *tishlänûr, tishlänmäk*).

تُغْلُنْدِي t û g l û n d i – tugildi, tiqildi سُوفْ بُغَزْدا تُغْلُنْدِي *suw bog‘azda tûglûndi* – suv tomoqqa tiqildi – shu bilan odam bo‘g‘ildi.

تُغْلُنْدِي t û g l û n d i – tugildi يِيبْ تُغْلُنْدِي yïp tûglûndi – ip tugunlandi. Boshqalari ham shunday (تُغْلُنْمَاكْ .تُغْلُنُورْ *tûglûnûr, tûglûnmäk*).

تُغْلُنْدِي t ö k l û n d i* – to‘kildi سُوفْ تُغْلُنْدِي *suw töklûndi* – suv to‘kildi (تُغْلُنْمَاكْ .تُغْلُنُورْ *töklûnûr, töklûnmäk*).

تِغْلِنْدِي t i k l i n d i – tikildi, ekildi* يِغاجْ تِغْلِنْدِي *yïg‘ach tiklindi* – daraxt tikildi, ekildi. Boshqalari ham shunday (تِغْلِنْمَاكْ .تِغْلِنُورْ *tiklinûr, tiklinmäk*).

جَرْلَنْدِي j e r l ä n d i[464] – kasal bo‘ldi اَرْ اُوزِي جَرْلَنْدِي er ozï yerländi – odam kasal bo‘ldi, tanasi og‘irlashdi** (جَرْلَنْمَاكْ .جَرْلَنُورْ ǰerlänûr, ǰerlänmäk).

جَرْلَنْدِي j e r l ä n d i – og‘ridi اَنِكْ كُوزِي جَرْلَنْدِي anïŋ közi ǰerländi – uning ko‘zi og‘ridi.

جُرْلَنْدِي j û r l ä n d i – manfaatlandi اُلْ اَنْدِنْ نانكْ جُرْلَنْدِي o‘l andïn neŋ ǰûrländi – u undan manfaat oldi – naflandi (جُرْلَنْمَاكْ .جُرْلَنُورْ *jûrlänûr, jûrlänmäk*).

جُغْلَنْدِي c h o‘ g‘ l a n d ï – cho‘g‘ bo‘ldi اُوتْ جُغْلَنْدِي o‘t chog‘-landï – o‘t yallig‘landi. Shuningdek, kun qizdirishiga ham bu so‘z qo‘llanadi (جُغْلَنْماقْ .جُغْلَنُورْ *cho‘g‘lanur, cho‘g‘lanmaq*).

جُغْلَنْدِي c h u g‘ l a n d ï*** – mayda toshli bo‘ldi سُوفْ قَمُغْ جُغْلَنْدِي sû qamug‘ chug‘landï – askarlar hammasi to‘dalari bilan kelishdi.

---

* Olmaota nashrida: *tuklun*.

** Olmaota nashrida: tik turmoq.

[464] Bu so‘z bosma nusxada ikki xil: bir yerda جَرْلَنْدِي *jerländi*, bir yerda جَرْلَنْدِي *jerländi* shaklida berilgan. Basim Atalay izohiga ko‘ra, qo‘lyozmada *jerländi* berilgan. Biz ham shunga muvofiq tuzatdik (Qarang: “Devon”, B.Atalay tarjimasi, II jild. B.244).

*** DSda bu gap “kishining ichi dam bo‘ldi” deb tarjima qilingan.

To‘plangan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (جُغْلَنْمَاقْ. جُغْلَنُورْ chug‘lanur, chug‘lanmaq).

جَغْلَنْدِي c h a g‘ l a n d ï* – chala pishdi اَتْ جُغْلَنْدِي et chag‘landï – go‘sht chala pishdi.

جَقْلَنْدِي c h a w l a n d ï – shuhrat qozondi اَرْ جَقْلَنْدِي *er chawlandï* – odam shuhrat qozondi (جَقْلَنْمَاقْ. جَقْلَنُورْ chawlanur, chawlanmaq).

سُرْتُنْدِي s û r t û n d i – surtindi, suykaldi, ishqaldi **(389)** اَتْ يِغاجْ سُرْتُنْدِي قا *at yïg‘achqa sûrtûndi* – ot daraxtga suykalib qashindi. Boshqalari ham shunday.

سُرْتُنْدِي s û r t û n d i – surtmoqchi bo‘ldi اَرْ اُزِنكا ياغْ سُرْتُنْدِي er özinjä yag‘ sûrtûndi – odam o‘ziga yog‘ surtmoq istadi. Birov bir narsa surtayotgandek ko‘rinsa ham, shu so‘z qo‘llanadi (سُرْتُنُورْ. سُرْتُنْمَاكْ *sûrtûnûr, sûrtûnmäk*).

سِتْغَنْدِي c ï t g‘ a n d ï – chaqqonlashdi, etak shimardi اَرْ سِتْغَنْدِي er sïtg‘andï – odam eng shimardi, etak shimardi; bel bog‘ladi. Bu fe’l o‘timli ham, o‘timsiz ham (سِتْغَنْمَاقْ. سِتْغَنُورْ *sïtg‘anur, sïtg‘anmaq*).

سِلْكِنْدِي s i l k i n d i – silkitdi اَرْ تُونِنْ سِلْكِنْدِي *er tonïn silkindi* – odam to‘nini silkitmoqchi bo‘ldi.

سِلْكِنْدِي s i l k i n d i – seskandi اَرْ سِلْكِنْدِي *er silkindi* – odamning tuklari hurpaydi.

سِلْكِنْدِي s i l k i n d i – silkindi تَقْى سِلْكِنْدِي *tewey silkindi* – tuya silkindi تَقْى سِلْكِنْسا اَشاكْ كا يُوكْ جِقارْ *tewey silkinsä eshäkkä*[465] *yuk chïqar* – tuya silkinsa, undan bir eshakning yuki chiqadi. Bu maqol kichik ishni tashlab, katta ishga kirishishga undab aytiladi (سِلْكِنُورْ. سِلْكِنْمَاكْ *silkinûr, silkinmäk*).

سَجْلَنْدِي s a c h l a n d ï – sochi o‘sdi اَرْ سَجْلَنْدِي *er sachlandï* – odamning sochi o‘sdi (سَجْلَنْمَاقْ. سَجْلَنُورْ *sachlanur, sachlanmaq*).

سُجْلُنْدِي s u c h l u n d ï – sug‘urildi, tortib olindi. قِلِجْ قِيِنْدِنْ سُجْلُنْدِي *qïlïch qïndïn suchlundï* – qilich qindan sug‘urildi. O‘rnidan

---

* DSda bu so‘z *čoylan* shaklida berilib, keltirilgan gap “askar butun aslahalari bilan yig‘ildi” deb tarjima qilingan. Olmaota nashrida esa bu so‘zning ma’nosi *to‘plandi* deb berilgan.

** Olmaota nashrida bu so‘z جَقْلَنْ *javlan* shaklida berilgan.

[465] *Eshäk* so‘zi “Devon...”da bir necha yerda uchraydi. Lekin, ko‘pincha, bu so‘z اسكك *eshkäk*, اشيك *eshjäk*, اشاك *eshäk* variantlarida kelgan. Demak, u davr tilida so‘zlarda dialektal farq ham kuchli bo‘lgan.

sug‘urilgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (سُجْلُنُورْ. سُجْلَنْماقْ *suchlunur, suchlunmaq*).

سَرْلَنْدي s a r l a n d ï – salla o‘radi. اَرْ سُقْلُقْ سَرْلَنْدي *er suwluq sarlandï* – odam salla o‘radi.

سَرْلَنْدي s a r l a n d ï – o‘radi. اَرْ يُرْكانْجُو سَرْلَنْدي *er yûrkänju sarlandï* – odam oyog‘iga paytava o‘radi.

سَرْلَنْدي s a r l a n d ï – o‘raldi. يِپْ يِغاجْ قا سَرْلَنْدي *yïp yïg‘achqa sarlandï* – ip daraxtga o‘raldi. Bu fe’l o‘timli ham, o‘timsiz ham bo‘lib qo‘llanadi (سَرْلَنُورْ. سَرْلَنْماقْ *sarlanur, sarlanmaq*).

سَرْلَنْدي s a r l a n d ï* – hozirlandi اَرْ اِيشْقا سَرْلَنْدي *er ïshqa sarlandï* – odam ishga hozirlandi.

سِرْلَنْدي s ï r l a n d ï – sirlandi اَياقْ سِرْلَنْدي *ayaq sïrlandï* – naqshlash uchun idish ustiga bo‘yoq surtildi (سِرْلَنُورْ. سِرْلَنْماقْ *sïrlanur, sïrlanmaq*).

سُزْلَنْدي s ö z l ä n d i** – so‘zladi اُلْ سُوزِنْ مَنكا سُزْلَنْدي *o‘l sözin manŋa sözländi* – u so‘zini menga so‘zladi. Ba’zi so‘zlarini bayon qildi (سُزْلَنُورْ. سُزْلَنْماكْ *sözlänûr, sözlänmäk*).

سُزْلُنْدي s û z l û n d i – tozalandi سُوڤْ سُزْلُنْدي *suw sûzlûndi* – suv suzilib tozalandi. Boshqalari ham shunday (سُزْلُنُورْ. سُزْلُنْماكْ *sûzlûnûr, sûzlûnmäk*).

سَشْلِنْدي s e s h l i n d i – echilib ketdi اَتْ سَشْلِنْدي *at seshlindi* – ot bog‘idan bo‘shaldi, echilib ketdi. Boshqalari ham shunday (سَشْلِنُورْ سَشْلِنْماكْ *seshlinûr, seshlinmäk*). **(390)**

سُقْلَنْدي s u w l a n d ï – suvli bo‘ldi, suvi ko‘paydi, namli bo‘ldi سُقْلَنْدي نانكْ *suwlandï neŋ* – narsa suvli bo‘ldi, suvi ko‘paydi. Mevaning suvi ko‘payishidan yumshashi, yarada sariq suv paydo bo‘lishidan bo‘rsish kabi (سُقْلَنُورْ. سُقْلَنْماقْ *suwlanur, suwlanmaq*).

سُقْلَنْدي s u w l a n d ï – yoshi oqdi اِنِكْ كُوزِي سُقْلَنْدي *aniŋ közi suwlandï* – uning ko‘zi suvlandi, ko‘z yoshi oqdi.

سَقْلَنْدي s a q l a n d ï – saqlandi, uzoq tutdi اُلْ مَنْدِنْ سَقْلَنْدي *ul mendin saqlandi*[466] – u mendan saqlandi, o‘zini chetlatdi** (سَقْلَنُورْ. سَقْلَنْماقْ *saqlanur, saqlanmaq*).

---

* Olmaota nashrida: *sirlan* va bu so‘z “bo‘lmoq” ma’noli *sirlan* bilan bir yonlavhada berilgan.

** Olmaota nashrida: *suzlan.*

سُقْلُنْدي s u q l u n d ï – tiqilib qoldi, kirib ketdi اَنِكْ اَذاقي اُوتْكا سُقْلُنْدي *anïŋ azaqï ûtkä suqlundï* – uning oyog‘i chuqurga tiqildi. Bir narsaga kirib, qattiq joylashib qolgan har bir narsaga ham shu so‘z qo‘llanadi (سُقْلُنُورْ. سُقْلُنْماقْ *suqlunur, suqlunmaq*).

سُكْلُنْدي s û k l û n d i – qovurildi اَتْ سُكْلُنْدي *et sûklûndi* – go‘sht qovurildi, kabob qilindi اُلْ اُوزِنكا اَتْ سُكْلُنْدي *o‘l özïŋa et sûklûndi* – u o‘zi uchun go‘sht pishirish, kabob qilish istadi (سُكْلُنُورْ. سُكْلُنْماكْ *sûklûnûr, sûklûnmäk*).

سَتْلَنْدي s a t l a n d ï – botindi, jur’atlandi اُلْ بُو اِيشْقا سَتْلَنْدي o‘l bu ïshqa satlandï – u bu ishga botindi, jur’atlandi (chigilcha) (.سَتْلَنُورْ سَتْلَنْماقْ *satlanur, satlanmaq*).

قَرْتَنْدي q a r t a n d ï – yarasini tuzatdi اَرْ قَرْتِنْ قَرْتَنْدي *er qartïn qartandï* – er yarasini davoladi. O‘z yarangga chora ko‘r, davo qil ma’nosida: اُوزْ قِرْتِنكْ قَرْتَنْ *öz qartïŋ qartan**, deyiladi. Bu iboradan “o‘z haddingdan oshma” degan ma’no kutiladi (قَرْتَنُورْ. قَرْتَنْماقْ *qartanur, qartanmaq*).

قُرْتَنْدي q u r t a n d ï – qichindi كُنكْ قُرْتَنْدي *kûŋ qurtandï* – cho‘ri kanadan, bitdan va boshqa narsalardan qichindi. Asl ma’nosi qo‘ydan qurt axtarishdir (قُرْتَنُورْ. قُرْتَنْماقْ *qurtanur, qurtanmaq*).

قَوْدُنْدي q a w d u n d ï** – qayishdi (yon bosdi), rahm qildi اَرْ اُغْلِنكا قَوْدُنْدي *er og‘lïŋa qawdundï* – odam o‘g‘liga rahm qildi (.قَوْدُنُورْ قَوْدُنْماقْ *qawdunur, qawdunmaq*).

قَتْرُنْدي q a t r u n d ï – to‘xtadi كُلارْ اَرْ قَتْرُنْدي *kûlär er qatrundï* – kuladigan er tiyildi, to‘xtadi. Bu so‘zning asli bir ishda bo‘ysunmaslikdir. Chunonchi, اُلْ مَنْكا يَرْماقْ بِيرُرْ اَرْكانْ قَتْرُنْدي *o‘l meŋä jarmaq berûr erkän qatrundï* – ul menga tangalar berar

---

[466] *Saqlamoq* so‘zi hozirgi o‘zbek tilida XI asrdagi bu ma’nosi yoniga *muhofazat qilmoq* ma’nosi bilan boyigan. Chunonchi: *sog‘liqni saqlash, intizomni saqlash* kabi. XI asrda *muhofazat qilmoq* ma’nosi *beklamoq* so‘zi bilan ifodalangan. *Beklamoq* so‘zi u davrda *molni saqlamoq, eshikni bekitmoq* ma’nolarida qo‘llangan. Bu so‘zning birinchi ma’nosi hozirgi o‘zbek tilida boshqa so‘zga ko‘chganligi uchun *beklamoq,* asosan, ikkinchi ma’noga xoslanib qolgan. So‘zlarni ma’no nuqtai nazaridan tekshirish tilshunoslarga katta masalalarni ochib berish ahamiyatiga egadir.

** Olmaota nashrida: *mendan ehtiyot bo‘ldi* deb tarjima qilingan.

*** Olmaota nashrida so‘zning bu ma’nosi berilmagan (H.B.)

* Olmaota nashrida: *o‘z so‘zi yo‘q.*

** Olmaota nashri: *qavdin.*

ekan, tiyindi, bermay qo‘ydi, bo‘ysunmadi. Boshqalari ham shunday (قَتْرُنُورْ. قَتْرُنْماقْ *qatrunur, qatrunmaq*).

قَذْرَنْدِي q a ż r a n d ï – g‘azablandi قَذْرَنْدِي بَكْ اَنْكارْ *beg aŋar qazrandï* – bek unga g‘azablandi, **(391)** u bilan bekning xulqi, fe’li siqildi*** – tang bo‘ldi, yomonlashdi (قَذْرَنُورْ. قَذْرَنْماقْ *qażranur, qażranmaq*).

قُرْشَنْدِي q u r s h a n d ï – bog‘ladi اَرْ قُورِنْ قُرْشَنْدِي *er qurïn qurshandï* – odam belbog‘ini bog‘ladi (قُرْشَنُورْ. قُرْشَنْماقْ *qurshanur, qurshanmaq*).

قَرْغَنْدِي q a r g‘ a n d ï – qarg‘andi اَرْ اُوزِنْ قَرْغَنْدِي *er özin qarg‘andï* – odam o‘zini o‘zida paydo bo‘lgan bir pushaymonlik munosabati bilan qarg‘adi (قَرْغَنُورْ. قَرْغَنْماقْ *qarg‘anur, qarg‘anmaq*).

قَزْغَنْدِي q a z g‘ a n d ï – qozondi اَرْ تَوارْ قَزْغَنْدِي *er tavar qazg‘andï* – odam mol qozondi (قَزْغَنُورْ. قَزْغَنْماقْ *qazg‘anur, qazg‘anmaq*). She’rda shunday kelgan:

[CLIX]

بَقْمَسْ بُدُنْ سَوْكْسُزْ
يُدْقِى يِدِي سَرِنْقَا
قَزْغَنْ اِلِجْ تُزُنْلُكْ
قَلسُنْ جَوْنك يَرِنْقَا

Baqmas bo‘dun säwûksûz
Ïudqï yûzi saranqa
Qazg‘an ulïch tözûnlûk
Qalsun chawïŋ yarïnqa.

O‘g‘liga nasihat qilib aytadi: Odamlar baxil, yuzsiz, shilqim odamlarni sevmaydilar. Ey o‘g‘lim, yoqimli, xulqli bo‘lishga tirish, noming (shuhrating) ertaga (o‘zingdan keyin) qolsin.

قِسْغَنْدِي q ï s g‘ a n d ï – qizg‘andi اَرْ تَقارِنْ قِسْغَنْدِي *er tawarïn qïsg‘andï* – odam molini xarj qilishdan qizg‘andi (قِسْغَنُورْ. قِسْغَنْماقْ qïsg‘anur, qïsg‘anmaq).

قَرْقُنْدِي q a r w a n d ï – qidirdi اُلْ يَنْچِقْ اِچْرا يِرْماقْ قَرْقُنْدِي *o‘l yanchïq ïchra yarmaq qarwandï* – u yonchig‘i, to‘rvasi,

*** Olmaota nashrida: *bek unga g‘azab qildi va uni qiynab qo‘ydi.*

hamyonidan tanga qidirdi; shuningdek, biror narsani qidirib, axtargan har kim uchun ham bu so‘z qo‘llanadi (قَرْقُنُورْ. قَرْقُنْماقْ *qarwanur, qarwanmaq*).

قُرْقُنْدِي q o‘ r q u n d ï – qo‘rqinqiradi اَرْ اِيشْدِنْ قُرْقُنْدِي *er ïshdïn qo‘rqundï* – odam ishdan qo‘rqinqiradi*. Odamda qo‘rquv hissi paydo bo‘ldi, lekin uni dilida yashirdi (قُرْقُنُورْ. قُرْقُنْماقْ *qo‘rqunur, qo‘rqunmaq*).

قُرْلَنْدِي q u r l a n d ï – xafa bo‘ldi اَرْ تَڤارِنكا قُرْلَنْدِي *er tawarïŋa qurlandï* – odam narsasiga achindi, narsasining yo‘qolganiga xafa bo‘ldi, buni o‘ziga ziyon sanadi. Bu so‘zning asli و harfi bilan قوُرْلَنْدِي qo‘rlandï dir (قُرْلَنُورْ. قُرْلَنْماقْ qurlanur, qurlanmaq).

قُرْلَنْدِي q u r l a n d ï – quyuqlandi يُغُرْتْ قُرْلَنْدِي *yo‘g‘rut*** *qurlandï* – qatiq quyuqlashdi – suzma bo‘ldi.

قِرْلَنْدِي q ï r l a n d ï – yorildi; o‘ydim-chuqur يِيرْ قِرْلَنْدِي *yer qïrlandï* – erda yoriqlar paydo bo‘ldi (قِرْلَنُورْ. قِرْلَنْماقْ *qïrlanur, qïrlanmaq*).

قِزْلَنْدِي q ï z l a n d ï – qimmatbaho hisobladi اُلْ بُو اَتِغْ قِزْلَنْدِي o‘l bu atïg‘ qïzlandï – u bu otni qimmatbaho hisobladi. Har narsani qimmatbaho hisoblashga ham bu so‘z qo‘llanadi.

قِزْلَنْدِي q ï z l a n d ï – qiz qilib oldi اُلْ اَنِي قِزْلَنْدِي *o‘l anï qïzlandï* – u uni qiz qilib oldi (قِزْلَنُورْ. قِزْلَنْماقْ *qïzlanur, qïzlanmaq*).

قَزْلِنْدِي q a z l ï n d ï – qazildi يِيرْ قَزْلِنْدِي *yer qazlïndï* – er qazildi (قَزْلِنُورْ. قَزْلِنْماقْ *qazlïnur, qazlïnmaq*). **(392)**

قِسْلِنْدِي q ï s l ï n d ï – qisildi قِسْلِنْدِي نانكْ *qïslïndï neŋ* – narsa qisildi, ikki narsa orasida siqildi, masalan, uzangi qayishi yoki eshik orasida qolgan oyoq kabi (قِسْلِنُورْ. قِسْلِنْماقْ *qïslïnur, qïslïnmaq*).

قُشْلُنْدِي q o‘ s h l u n d ï – qo‘shildi اِكِّي نانكْ قُشْلُنْدِي *ikkï neŋ qoshlundï* – ikki narsa yaqinlashdi, tenglashdi (قُشْلُنُورْ. قُشْلُنْماقْ *qoshlunur, qoshlunmaq*).

قُشْلَنْدِي q o‘ s h l a n d ï – qanotlandi* اَرْ اُزُنكا اَتْ قُشْلَنْدِي *er özïŋä at qo‘shlandï* – odam o‘ziga ikkinchi ot qo‘shdi (قُشْلَنُورْ. قُشْلَنْماقْ *qo‘shlanur, qo‘shlanmaq*).

---

* Olmaota nashri tarjimasi: *kishi cho‘chidi* (ammo buni bildirmadi).

** Olmaota nashri: *yug‘urt*.

*** DSda: *qošlan* – qo‘shlan(di). Olmaota nashrida: *qushlan* – biror narsani zahira sifatida olish.

قَقْلَنْدِي q a q l a n d ï – qoqlandi قَقْلَنْدِي اَتْ *et qaqlandi** – go‘sht qoqlandi, go‘sht quritilib, qoq go‘sht qilindi.

قَقْلَنْدِي q a q l a n d ï – halqob bo‘ldi قَقْلَنْدِي سُوفْ *suw qaqlandï* – suv yig‘ilib, sahrolarda halqob bo‘lib ko‘llarga aylandi (قَقْلَنُورْ. قَقْلَنْماقْ *qaqlanur, qaqlanmaq*).

كَفْشَنْدِي k ä w s h ä n d i – kavshandi كَفْشَنْدِي تَفْى teway käwshändi – tuya kavshandi. Boshqalariga[467] ham bu so‘z qo‘llanadi (كَفْشَنُورْ. كَفْشَنْماكْ *käwshänûr, käwshänmäk*).

كُجْلَنْدِي k û c h l ä n d i – kuchlandi, kuchli bo‘ldi كُجْلَنْدِي اَرْ er kûchländi – er kuchlandi. Boshqalari ham shunday (كُجْلَنُورْ. كُجْلَنْماكْ *kûchlänûr, kûchlänmäk*).

كُرْلَنْدِي k û r l ä n d i – gulduradi كُرْلَنْدِي كُوكْ *kök kûrländi* – osmon gulduradi.

كِرْلَنْدِي k i r l ä n d i – kir bo‘ldi كِرْلَنْدِي تُونْ *to‘n kirländi* – to‘n kir bo‘ldi. Boshqalari ham shunday (كِرْلَنُورْ. كِرْلَنْماكْ *kirlänûr, kirlänmäk*).

كِرْلَنْدِي k i r l ä n d i – yumildi**كِرْلَنْدِي كُوزْ *köz kirländi* – ko‘z yumildi.

كَزْلَنْدِي k ä z l ä n d i – yuqorilandi***كَزْلَنْدِي اُقْ o‘q käzländi – o‘q yuqorilandi.

كَزْلَنْدِي k ä z l ä n d i – tagiga oldi كَزْلَنْدِي اَشِجْ ashïch käzländi – qozon tagiga oldi (كَزْلَنُورْ. كَزْلَنْماكْ *käzlänûr, käzlänmäk*).

كِزْلَنْدِي k i z l ä n d i – كِزْلَنْدِي اُلْ تَقارِنْ o‘l tawarïn kizländi – u tovarini yashirgandek ko‘rindi. Yashirishga harakat qilsa ham, shu so‘z qo‘llanadi (كَزْلَنُورْ. كَزْلَنْماكْ *kizlänûr, kizlänmäk*).

كَسْلِنْدِي k e s l i n d i: كَسْلِنْدِي نانكْ *keslindi neŋ* – narsa kesildi (كَسْلِنُورْ. كَسْلِنْماكْ *keslinûr, keslinmäk*).

كُكْلَنْدِي k ö k l ä n d i – bog‘landi كُكْلَنْدِي اَذَرْ *ezär kökländi* – egar bog‘landi, chilvir bilan bog‘landi.

---

* Olmaota nashrida: *qaqlan* – mayda bo‘laklarga bo‘lish.

[467] Arabcha اِجَزّ so‘zi اِجْنَزّ bo‘lishi kerak.

** DSda va Olmaota nashrida bu so‘zning ma’nosi “ifloslanish” deb ko‘rsatilgan.

*** V Padlovda “o‘qdonga solindi” deb berilgan. Olmaota nashrida “o‘q kertildi” deb berilgan.

كُكْلَنْدي k ö k l ä n d i – ulug‘landi اَرْ كُكْلَنْدي *er kökländi* – er ulug‘, sharafli bo‘ldi. Moldor bo‘lsa ham, shu so‘z qo‘llanadi (كُكْلَنْمَاكْ .كُكْلَنُورْ *köklänûr, köklänmäk*).

كُكْلَنْدي k ö g l ä n d i – qayg‘ulandi* يُوزي اَنِكْ كُكْلَنْدي *yûzi aniŋ kögländi* – uning yuzida qayg‘u paydo bo‘ldi, qayg‘uli ko‘rindi.

كُكْلَنْدي k ö g l ä n d i** – cholg‘u chaldi اَرْ كُكْلَنْدي *er kögländi* – er cholg‘u chaldi. **(393)** Asli كُوكْلَنْدي dir.

كَمْلَنْدي k ä m l ä n d i – kasallandi اَتْ كَمْلَنْدي at kämländi – ot kasallandi. Boshqalari ham shunday. Aslida bu so‘z otga nisbatangina qo‘llangan (كَمْلَنْمَاكْ .كَمْلَنُورْ *kämlänûr, kämlänmäk*).

Bu fasl to‘rt xildir

Birinchi, atalgan so‘zning egasi ma’nosida bo‘ladi. Chunonchi, اُراغُتْ بَكْلَنْدي *urag‘ut begländi* – xotin erlik bo‘ldi; erga ega bo‘ldi اَرْ اَنِي قِزْلَنْدي er anï qïzlandï – odam uni qiz qilib asradi, qizli bo‘ldi, qizga ega bo‘ldi.

Ikkinchi, ikki harflik otdan tuzilgan yasama fe’l bo‘ladi. Chunonchi, اَرْ اَتْلَنْدي *er atlandï* – odam otga mindi اَتْ تَرْلَنْدي at terländi – *ot terladi* kabi. Boshqalari ham shunday.

Uchinchi, ishlovchi shu fe’ldan anglashilgan harakatni bajarishni o‘z ustiga olganini bildiradi اَرْ اوزُنكا يَمِشْ اَقْدِنْدي *er öziŋä yemish awdïndï* – odam o‘zi uchun meva to‘plash istadi, meva to‘plashga kirishdi. Yana اُلْ اُوزِنكا اَتْ سُكْلُنْدي *o‘l öziŋä et soklûndi* – uning o‘zi boshqa birovning yordamisiz go‘shtni kabob qildi. Chunonchi, اَرْ قَرْتِنْ قَرْتَنْدي *er qartin qartandï* – odam o‘zining yarasini tuzatdi. Bu o‘timsiz fe’l o‘rnidadir. Asli قَرْتانْدي dir اَرْ كُكْلَنْدي *er kögländi* – odam ashula aytdi, cholg‘u chaldi. *Kökländi* fe’lining asli كوكلادى *kögladi*dir. Yana: قُرْ قُرْشَنْدي *qur qurshandï* – belbog‘ bog‘ladi. Asli قُورْشادي *qo‘rshadï*dir.

To‘rtinchi, bu ma’nolarni anglatmay, o‘z ma’nosida qo‘llanadi. Chunonchi, تَقْيكَفْشَنْدي *tewäj kawshändi* – tuya kavshandi. Yana اَرْ تُرْقُنْدي *er turqundi** – odam bir ishga harakat qilishdan uyaldi جِغْرِي

---

* Olmaota nashri: *dog‘landi* – yuzida dog‘lar paydo bo‘ldi.

** DSda: *kögländï* – ko‘glandidir. Olmaota nashrida: e*r ko‘klandi* – kishi kuyladi.

*** DSda: *turgïndï* .

تَزْكِنْدي *chïg'rï täzgindi* – chig'iriq aylandi. Boshqalari ham shunday. **(394)**

Qoida. Bu bobning buyrug'i to'rt undoshlidir. Chunonchi, مَني تُذْغُرْ meni to'zg'ur – meni to'yg'az, to'ydir اَتْ سُقْغَرْ at suwg'ar – otni sug'or اَذْغُرْ منى meni uzg'ur – meni uyg'ot.

Bu fasldagi fe'ldan ikki foilga o'tuvchi o'timli* fe'l yasash uchun ر – *r* dan so'ng ت – *t* orttiriladi, *t* – *d* bilan yonma-yon turishi natijasida *d* – *t* ga singib, har ikkisi ham *t* ga aylanadi. Chunonchi, اَلْ اَتِنْ سُقْغَرْتّي ol atïn suwg'arttï – u otini birov orqali sug'ortirdi. Bu shaklda ikki undosh qator kelishi ham mumkin. Va yana مَنْ اَني تُذْغُرْتُمْ *men anï tozg'urttum* – men uni to'ydirishga buyurdim. Bu qoidani tushun.

Bu bob ishning bajaruvchisini anglatadigan *foil* shakli turk qabilalarida سُقْغَرْغُوجي *suwg'arg'uchï* – sug'oruvchi, تُذْغُرْغُوجي *tozg'urg'uchï* – to'ydirg'uvchidir. O'g'uzlarda bu shakl تُذْغُرْدَجي *tozg'urdachï*, سُقْغَرْدَجي *suwg'ardachï* shaklidadir.

Ishlovchi ishni davom ettirishligini bildiruvchi fe'l shakli hamma turk qabilalarida *q* li, *g'* li so'zlarda va umuman, qalin so'zlarda اُذْغُرْغانْ *ozg'urg'an,* تُذْغُرْغانْ *tozg'urg'an* shaklidadir. Tarkibida *k* bor so'zlarda كُلْسِرْكانْ اَرْ kûlsirgän er – kulog'ich odam;

---

* Mahmud Koshg'ariy ko'rsatishicha, u davrda o'timli, o'timsiz fe'llar aniq farq qilinar edi. Shuning uchun Mahmud Koshg'ariy o'timli fe'llarning har xil vositalar bilan yasalish usullarini keng izohlab ko'rsatgan. Lekin jonli tilda ularni aralashtirish, birgina fe'l shaklini ham o'timli, ham o'timsiz vazifada aralash qo'llash hollari ham bor edi. Masalan, u *isitdi* fe'lini izohlar ekan, bu fe'lni bir gapda o'timli, ikkinchi gapda o'timsiz deb ko'rsatadi:

أَلْ مُونْ اِسِتْدي اَىْ اَنَّهُ قَدْ سَخُنَ الْمَرقَّتَه و كَذٰلِكَ اذا حُمى الحديدُ و غَيرِ هُ وَ يُقالُ اَرْ اِسِتى أىْ حُمّ الرجل وَ هٰذاالازِمُ و الاوّلُ مُتَعَدّ

(Qarang: "Devonu lug'otit turk", I jild. B.181).

Tarjimasi: u sho'rvani isitdi, shuningdek, bu so'z temirni isitish (qizdirish) va boshqalarga ham qo'llaniladi. Bu gapda *isitdi* fe'li o'timlidir. Lekin *er isitdi* gapidagi *isitdi* fe'li o'timsizdir. Ya'ni odam *isidi* demakdir. Bu xilda bir fe'lni ham o'timli, ham o'timsiz vazifada qo'llash ayrim fe'l shakllarigagina xos xususiyat edi. Mahmud Koshg'ariy shunday ko'rsatib bergan: masalan, u اجتردى *ichturdi* shaklini izohlar ekan, shu ma'noda اجردى *ichurdi* shaklini qo'llash ham tilda uchraydi, deb ko'rsatgan:

أَلْ مُنْكا سوف اِجْتُرْدي اَىْ أَنَّهُ اَشْرَبَنى الماء وَ غِرهُ وَ يُقالُ ال اِجْرْدي عَلى هذا الْمَعنى

Tarjimasi: *u menga suv ichirdi* ma'nosida, *ichturdi, ichurdi* shakllari ham teng qo'llanaveradi (Qarang: "Devonu lug'otit turk", I jild. B.187).

كَفْشَنْكَانْ تَفْى käwshäŋän tewäj – *ko'p kavshanadigan tuya* gaplaridagi *kûlsirgän* va *käwshaŋän* shakllari kabi.

Ishni qilish ishlovchining vazifasi va maqsadi ekanini bildiruvchi fe'l اَلْ اَتْ سُقْغَرْغُلْقْ اَرْدِي ol at suwg'arg'uluq erdi – otni sug'orish uning vazifasi edi gapidagi سُقْغَرْغُلْقْ *suwg'arg'uluq*dir. Va yana اَلْ اَنِي تُذْغُرْغُاقْ اَرْدِي *o'l anï tozg'urg'uluq erdi* – uni to'ydirish uning haqqi edi, *u uni to'ydirishi kerak edi* gapidagi تُذْغُرْغُاقْ *tozg'urg'uluq*dir.

Ishlovchi ishni ishlashga qasd qiluvchi, istovchi ekanligi mazmunini anglatuvchi fe'l shakli سُقْغَرْغساقْ *suwg'arïg'saq*dir **(395)** اَلْ اَتْ سُقْغَرْغساقْ اَرْدِي ol at suwg'arïg'saq erdi – *u ot sug'orishni istagan, qasd qilgan edi* gapidagi سُقْغَرْغساقْ *suwg'arïg'saq* fe'lidir. Va yana اَلْ اَنِي سُقْدِنْ كَجْرُشْساكْ اَرْدِي o'l anï suwdïn kechrûshsäk erdi – *uning maqsadi uni suvdan o'tkazishga yordam berish edi* gapidagi kechrûshsäk edi. Lekin bu xil shakl tilda kam qo'llanadi. Ishni ishlash ko'nglida borligi yoki ilgari ishlaganlikni bildiradigan fe'l shakli اَلْ اَتْ سُقْغَرْغلى اَرْدِي *o'l at suwg'arïg'lï erdi* gapidagi سُقْغَرْغلى *suwg'arïg'lï*dir. Va yana اَلْ اَنى تُذْغُرْغلى اَلْ ol anï tozg'urug'lï o'l – *u uni to'ydiradigan* gapidagi تُذْغُرْغلى *tozg'urug'lï* so'zidir. Ishlangan ishni bildiruvchi shakl اُذْغُرْمِشْ اَلْ ozg'urmïsh o'l – *u uyg'oq, uyg'ongan* gapidagi *ozg'urmïsh* dir تُذْغُرْمِشْ *tozg'urmïsh – to'ydirilgan* kabi ismi maf'ullar yuqorida ko'rsatilgan asosdadir. To'rt harflilar bobi tugadi.

BESH HARFLILAR BOBI

O'rtasi har xil cho'zg'i harflar bilan kelgan فَعْلَلْدِي *fa'alaldi* shaklidagi so'zlar bo'limi

ش *(sh)*

سَلِمْلَشْدِي s a l ï m l a s h d ï – اَنِكْ بِرْلا سَلِمْلَشْدِي *anïŋ birlä salïmlashdï* – u uning birla husumatlashishdi, tortishishdi (سَلِمْلَشُورْ. سَلِمْلَشْماق *salïmlashur, salïmlashmaq*).

قُنْقُلَشْدِي q o' n u q l a s h d ï – bir-birini mehmon qilishdi اَلارْ اِكِي قُنْقُلَشْدِي *o'lar ikki qonuqlashdï* – ular ikkkovi bir-birini mehmon qilishdi (قُنْقُلَشْماقْ. قُنْقُلَشُورْ *qo'nuqlashur, qo'nuqlashmaq*).

Bu xil fe'l bobida birinchi misoldagi *salïmlashdï* dan boshqa fe'l o'zagidan yasalgan so'z yo'q. Lekin garov, qimor ma'nolarida uch harfli ismlardan fe'l yasalishi mumkin. Chunonchi, أَنِكْ بِرْلا أُيْنادي يُرِقْلَشُو anïŋ birlä ojnadï jarïqlashu – u birov bilan qimorga javshan tikib o'ynadi. O'ynovchilardan yutgan kishi javshanni oladi. Bu shakl bahslashish ma'nosida ham qo'llanadi. Chunonchi, قُنُقْلَشْدي أُلارْ إِكّي olar ikki qonuqlashdï – ular ikkovi bir-birini mehmon qilishda bahslashishdi. Bu mazmunlar istalganda uch harfli, to'rt harflilardan ham va undan ortiq harfli fe'llardan ham shunga qiyos qilib yasalishi mumkin.

ن (n)

بَرِمْسِنْدي b a r ï m s ï n d ï – أَلْ أَقْكا بَرِمْسِنْدي *o'l ewgä barïmsïndï* – u haqiqatda uyga bormagani holda, uyga borayotgandek ko'rindi (بَرِمْسِنُورْ. بَرِمْسِنْماقْ *barïmsïnur, barïmsïnmaq*).

تَرِمْسِنْدي t a r ï m s ï n d ï – tariq ekayotgandek ko'rindi أَلْ تَرِغْ تَرِمْسِنْدي *o'l tarïg' tarïmsïndï* – u haqiqatda ekmagani holda ekayotgandek ko'rindi (تَرِمْسِنُورْ. تَرِمْسِنْماقْ *tarïmsïnur, tarïmsïnmaq*).

كَلِمْسِنْدي k e l i m s i n d i – kelayotgandek ko'rindi أَلْ بَرُو كَلِمْسِنْدي *o'l berû kelimsindi* – u bu yoqqa kelayotgandek ko'rindi (كَلِمْسِنُورْ. كَلِمْسِنْماكْ *kelimsinûr, kelimsinmäk*). **(396)**

كُلِمْسِنْدي k û l i m s i n d i – أَرْ كُلِمْسِنْدي *er kûlimsindi* – odam kulayotgandek ko'rindi. Boshqalari ham shunday (كُلِمْسِنُورْ. كُلِمْسِنْماكْ kûlimsinûr, kûlimsinmäk). Bu fe'llarning o'zagi ikki harfli edi, o'zakka م – *m*, س – *s*, ن – *n* harflari: *-msin* qo'shildi. Natijada bu fe'l besh harfli fe'lga aylandi. Bu uch harf shu ma'noni anglatish uchun uch harfli, to'rt harfli, besh harfli fe'llarga ham qo'shiladi. Bu fe'l arablarning تَفاعُلْ bobiga o'xshaydi. Ular تَغافَلَ الرَّجُلُ deydilar; *u undan xabarsizdek ko'rinadi*, holbuki, *xabardor edi,* demakdir تَضاحُكتَ so'zi ham shundaydir. *Kulganday ko'rindi, haqiqatda kulmagan edi,* demakdir.

Bu fe'lni tuzish qoidasi: fe'lga bu qo'shimcha qo'shilganda, o'zak oxiridagi harf *a* li bo'lsa, *a* cho'zg'isi, *u* li bo'lsa, *u* cho'zg'isi, *i* li bo'lsa, *i* cho'zg'isi saqlanadi. Masalan, o'zakning oxiri *a* bilan tugagan so'zga misol: أَلْ أَنْدِنْ نانكْ تِلَمْسِنْدي *o'l andïn neŋ tilämsindi* – u undan narsa so'rayotgandek ko'rindi. Yana أَلْ بِجاكْ بِلَمْسِنْدي ol pichäk bilämsindi – u pichoq qayrayotgandek ko'rindi, aslida u qayrayotgan edi. Bu fe'llarning buyrug'i – o'zagi تِلا *tilä*,

بيلا *bilä* dir. Bularning oxiri *a* bo‘lgani uchun qo‘shimcha qo‘shilib; bu xil fe’l yasalganda ham o‘z holida qoladi. O‘zak oxiri u bo‘ladigan so‘zga misol: اُلْ مَنْكا تِلِمْ كُلُمْسِنْدِي *o‘l meŋä telim kûlûmsindi* – u menga ko‘p kulayotgandek ko‘rindi. Yana اُلْ يُقارُو تُرُمْسِنْدِي ol joqaru turumsïndï – u yuqori turayotgandek ko‘rindi. Aslida u turmagan edi. Bu fe’llarning buyrug‘i كُلْ *kûl*, تُرْ *tur*dir. Bu o‘zaklaring oxirgi harfi ر – *r*, ل – *l* harflari turg‘un (cho‘zg‘isiz) edi. Bu ma’noni anglatish uchun ko‘rsatilgan harflarga o‘zakning bosh harfidagi cho‘zg‘iga mos cho‘zg‘i orttirildi. O‘zak ikki harfli bo‘lib, bosh harfi *a* li bo‘lsa, u vaqt o‘zak oxiriga doim *a* emas, ba’zan *i* cho‘zg‘isi orttiriladi اُلْ اَقْكا بَرِمْسِنْدِي o‘l ewgä barïmsïndï – u uyga borayotgandek ko‘rindi اَرْ سُقْقا قَرِمْسِنْدِي er suwqa qarïmsïndï – odam suvga tikilayotgandek ko‘rindi. **(397)** Bu fe’llarning oxirgi tovushi yuqorida biz aytgan qoidaga muvofiq *a* qilinmadi.

Ikki harfli fe’llarda o‘zakning bosh harfi *i* lik bo‘lsa, o‘zak oxiri o‘z holicha qoladi. Chunonchi, اُلْ اَقْكا كِرِمْسِنْدِي *o‘l ewgä kirimsindi* – u uyga kirayotgandek ko‘rindi اُلْ يَرْماقْ تَرِمْسِنْدِي *o‘l yarmaq terimsindi* – u tanga terayotgandek ko‘rindi. Boshqalari ham shunday.

Bu uch harfdan م – *m* doim cho‘zg‘isiz bo‘ladi س – *s* doim *i* lik bo‘ladi, ن – *n* harfi ham doim turg‘un (cho‘zg‘isiz) bo‘ladi. Cho‘zg‘ilarning hammasi o‘zakning oldingi harfiga moslashdi. Bu haqda men ikki harflilar bobida so‘zladim.

Uch harflilarga kelganda, اُلْ اَنِي قَجْرُمْسِنْدِي o‘l anï qachrumsïndï – u uni haqiqatda qochirmagani holda, *qochirayotgandek, quvlayotgandek* ko‘rindi. Yana اُلْ اَنِكْ يازْقِنْ كَجْرُمْسِنْدِي *o‘l anïŋ yazuqïn kechrûmsindi* – u haqiqatda uning gunohini kechirmagani holda, uning gunohini kechirayotgandek ko‘rindi. Bu erda ر – *r* harfi zammali, ya’ni و – *u* bilan talaffuz qilinadi. Chunki قَجُرْ *qachur* so‘zidagi چ – *ch* li edi, u cho‘zg‘isiz qilinib, چ – *ch* ning cho‘zg‘isi ر – *r* ga ko‘chirildi. Uch harflilarning ikkinchi harfdagi cho‘zg‘i uchinchi harfga ko‘chirildi, chunki o‘rta o‘zak oxiriga bosh harfdan ko‘ra yaqindir.

To‘rt harflilarga kelsak, uning misoli: اَرْ اَتْ سُقْغَرْمِسِنْدِي *er at suwg‘arïmsïndï* – odam ot sug‘orayotgandek ko‘rindi. Bu erda غ - *g‘* harfi yonida *a* bo‘lgani holda ر – *r* harfi bilan *i* talaffuz qilindi.

Chunki *a – i* ga teskari emasdir. Ikki harflilarda ham ahvol shundaydir. Chunonchi: بَرَمْسِنْدِي barïmsïndï – *borayotganday ko'rindi* kabi. Lekin تِلَمْسِنْدِي tilämsindi – (tilanayotganday ko'rindi) so'zi *i* lik emas, *a* likdir. Chunki bu to'rt harfli so'zning o'zagi تلا *tilä*dir. Uch harf *m-s-n* || *misin* qo'shishda الف lafzda tashlandi, lekin talaffuzda saqlandi. Ya'ni ل – *l* harfi *i* li qilinmay *a* li holida qoldirildi. Shunday bo'lmasa, bu uch harfli so'z ikki harfli boshqa bir fe'l bilan almashinishiga olib kelar edi. Masalan: **(398)** يَرَنْداقْ تِلَمْسِنْدِي jarïndaq tilimsindi – *u qayish tilayotgandek ko'rindi* gapidagi *tilimsindi* fe'li bilan adashtirishga, shubhaga sabab bo'lar edi. Shunga o'xshash بجاقْ بِلَمْسِنْدِي bichäk bilämsindi – *pichoq qayrayotgandek ko'rindi* gapidagi *bilämsindi* fe'lida ham *i* cho'zg'isi orttirilsa, ايشْ بِلِمْسِنْدِي ïsh bilimsindi – *ishni biladigandek ko'rindi* gapidagi *bilimsindi* fe'li bilan adashtirish yuzaga kelar edi. Holbuki, bular biri uch harfli, ikkinchisi ikki harfli bo'lgan tamom boshqa fe'llardir. Uch harfli fe'llarda so'zning o'rtasidagi cho'zg'i so'nggi harfga ko'chirilish qoidasini yuqorida aytgan edik. Masalan, قَجُرْ *qachur,* كَجُرْ *kechûr* fe'llarida ج – *ch* harfining و – *u* cho'zg'isi tashlangach, tashlangan و – *u* cho'zg'isi ر – *r* ga ko'chirilgandir قَجْرُمْسِنْدِي qachrumsïndï – qochirayotgandek ko'rindi. *a – i* ga teskari bo'lmagani uchun o'z holicha qoldiriladi, ammo و – *u* cho'zg'isi ى – *i* ga teskaridir. Shuning uchun o'zgartirilib ى – *i* qilindi, degan qoidani bayon qildik.

تُدْغُرْمْسِنْدِي t o' ż g' u r u m s ï n d ï – to'ydirayotgandek ko'rindi اُلْ اَنِي تُدْغُرْمْسِنْدِي ol anï tozg'urumsïndï – u uni to'ydirayotgandek ko'rindi. Bu bayon qilgan qoidalarim butun turkiy tillarda hamma fe'llar uchun umumiydir. Hech bir narsa (fe'l) bundan chetda qolmaydi. Bu xil fe'llarda, bu ma'noni anglatmaydigan faqat birgina besh harfli fe'ldan boshqa bir so'z yo'q. U اُلْ مَنْكا يَرَمْسِنْدِي o'l meŋä jaramsïndï (fe'lidir) – *u menga xushomad qildi, yalindi* demakdir (يَرَمْسِنُورْ. يَرَمْسِنْماكْ jaramsïnur, jaramsïnmak).

قِسِرْقَنْدِي q ï s ï r q a n d ï – qattiq harakat qilib saqladi* اَرْ تَقْارِنْ qisïrqandï – odam molini saqlashga qattiq

* Olmaota nashri: *qizg'andi* deb tarjima qilingan.

harakat qildi, sarf qilib yuborishdan qo‘rqdi. She’rda shunday kelgan:

[CLX]

اَلْتِبْ تَرِغْ قُدْمَدِي
سِجْغانْ تَقِي سِقِرْقانْ
كِزْلَبْ تَلْكْ كُتَرْسَنْ
اَمْدِي اَنِي قِسِرْقَنْ

Eltib tarïg‘ qo‘zmadï
Sïchg‘an taqï sïqïrqan
Kizläb nelûk ko‘tärsän
Emdi anï qïsïrqan.

Bola-chaqasidan qizg‘anib, don yiqqan kishining donlarini sichqon, kalamush bitta ham qoldirmay tashib ketganidan kuladi va unga aytadi: *sichqon bilan kalamush hech narsani qoldirmay tashib ketdi. Yashirib nima kutasan. Endi bola-chaqangdan qizg‘an.*

بُلِتْلَنْدِي b u l ï t l a n d ï*: كُوكْ بُلِتْلَنْدِي *kök bulïtlandï* – ko‘k (osmon) bulutlandi (بُلِتْلَنُورْ. بُلِتْلَنْماقْ *bulïtlanur, bulïtlanmaq*).

بَغِرْلَنْدِي b a g‘ ï r l a n d ï: قانْ بَغِرْلَنْدِي *qan bag‘ïrlandï* – qon ividi, tugun-tugun bo‘lib qoldi. Sut ivib, qatiq bo‘lsa ham bu so‘z qo‘llanadi (بَغِرْلَنُورْ. بَغِرْلَنْماقْ *bag‘ïrlanur, bag‘ïrlanmaq*). **(399)**

بُتَقْلَنْدِي b u t a q l a n d ï – يِغاجْ بُتَقْلَنْدِي *yïg‘ach butaqlandï* – daraxt butoqlandi. Yana سُوڤْ بُتَقْلَنْدِي suw butaqlandï – suv ariqchalarga ayrildi. Buning asli بُتَقْ butaq – daraxt shoxi demakdir (بُتَقْلَنُورْ. بُتَقْلَنْماقْ *butaqlanur, butaqlanmaq*).

بَشَقْ لَنْدِي b a s h a q l a n d ï: سُنْكُو بَشَقْ لَنْدِي *sûŋû bashaqlandï* – nayza tig‘landi. O‘q uchi nayza qilinsa ham, shu so‘z qo‘llanadi (بَشَقْ لَنُورْ. بَشَقْ لَنْماقْ *bashaqlanur, bashaqlanmaq*).

بَلِقْلَنْدِي b a l ï q l a n d ï: كُولْ بَلِقْلَنْدِي *köl balïqlandï*[468] – ko‘l baliqlandi. Arg‘ular loyli bo‘lgan joyga nisbatan bu so‘zni

---

* Olmaota nashri: *bultilan.*

[468] Mahmud Koshg‘ariyning bu izohiga ko‘ra, *baliq* so‘zi har xil qabilalarda har xil ma’nolarda qo‘llangan. Bizda hozir *baliq* faqat suvda yashovchi jonivor ma’nosidagina qo‘llanadi. Eski adabiyotda shahar ma’nosida ham uchraydi. *Xonbaliq* – xon shahri kabi. Navoiyda *loy* ma’nosida ham qo‘llangan:

qo‘llaydilar. Uyg‘urlar qo‘rg‘onli joy ma’nosida qo‘llaydilar (بَلِقْلَنُورْ. بَلِقْلَنْماقْ *balïqlanur, balïqlanmaq*).

بِچاكْلَنْدِي b ï c h ä k l ä n d i: اَرْ بِچاكْلَنْدِي *er bïchäkländi* – odam pichoqli bo‘ldi (بِچاكْلَنُورْ. بِچاكْلَنْماكْ *bïchäklänûr, bïchäklänmäk*).

تُبْتُلَنْدِي t û b û t l ä n d i – tubut qabilasiga o‘xshab qoldi* اَرْ تُبْتُلَنْدِي *er tûbûtländi* – kishi tubutga o‘xshab qoldi. Ular kiyimini kiydi va umuman ularga o‘xshab qoldi. Tubutlar turk mamlakatlariga boshqa erdan kelib o‘rnashib qolgan jamoalardir (تُبْتُلَنُورْ. تُبْتُلَنْماكْ *tûbûtlänûr, tûbûtlänmäk*).

تَتِغْلَنْدِي t a t ï g‘ l a n d ï – اُزُمْ تَتِغْلَنْدِي ûzûm tatïg‘landï – uzum totli, mazali va shirin bo‘ldi. Mazali va lazzatli bo‘lgan har narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (تَتِغْلَنُورْ. تَتِغْلَنْماقْ *tatïg‘lanur, tatïg‘-lanmaq*).

تُتُقْلَنْدِي t u t u q l a n d ï – اُراغُتْ تُتُقْلَنْدِي *urag‘ut tutuqlandï* – xotin tutuq (moyagi chiqarilgan – bichilgan kishi)ni darvozabon qildi – u xotinga xizmat qiladi (تُتُقْلَنُورْ. تُتُقْلَنْماقْ *tutuqlanur, tutuqlanmaq*).

تُرُقْلَنْدِي t o r u q l a n d ï** – oriq hisobladi, oriq deb tushundi اُلْ بُو اَتِغْ تُرُقْلَنْدِي o‘l bu atïg‘ toruqlandï – u bu otni oriq deb sanadi. Shuningdek, otdan boshqani oriq hisoblashga ham bu so‘z qo‘llanadi (تُرُقْلَنُورْ. تُرُقْلَنْماقْ *toruqlanur, toruqlanmaq*).

تُلُمْلَنْدِي t u l u m l a n d ï*** – jang kiyimlarini, yarog‘larini kiyindi اَرْ تُلُمْلَنْدِي er tulumlandï – odam urush yarog‘larini taqindi, qurollandi (تُلُمْلَنُورْ. تُلُمْلَنْماقْ *tulumlanur, tulumlanmaq*).

جُبُرْلَنْدِي j û b û r l ä n d i – yungli bo‘ldi, yungi o‘sdi اَجْكُو جُبُرْلَنْدِي echkû jûbûrländi – echkining yungi o‘sdi (جُبُرْلَنُورْ. جُبُرْلَنْماكْ *jûbûrlänûr, jûbûrlänmäk*).

جِبِشْلَنْدِي c h e p i s h l ä n d i – bog‘lab boqiladigan bo‘ldi**** اُغْلاقْ جِبِشْلَنْدِي og‘laq[469] chepishländi – to‘qli (qo‘chqor)

Erni tengiz etti ashkdin sayl,
*Bolig‘*din o‘lub quburi har xayl.
(“Xamsa”, B.143)

* Olmaota nashrida: *tubutliklar kabi kiyindi*.

** DSda: *turuqlandi*.

*** DSda: *to‘lumlandi*.

**** Olmaota nashrida: *olti oylik bo‘ldi* (faqat echki bolasi haqida).

[469] *O‘g‘loq* so‘zi “Devon”da bir necha erda uchraydi. Har erda ham *echki bolasi* ma’nosidadir. Navoiy asarlarida ham *echki bolasi* ma’nosida qo‘llangan:

chapish qatoriga o‘tdi, bog‘lab boqiladigan bo‘ldi, qo‘zi olti oylik bo‘lganda, to‘qli bo‘ladi (جَبِشْلَنُور. جَبِشْلَنْماكْ *chepishlänûr, chepishlänmäk*).

جَرُقْلَنْدي c h a r u q l a n d ï: اَرْ جَرُقْلَنْدي *er charuqlandï* – odam choriqli bo‘ldi (جَرُقْلَنُور. جَرُقْلَنْماقْ *charuqlanur, charuqlanmaq*).

چِجَكْلَنْدي c h e c h ä k l ä n d i: يِغاچْ چِجَكْلَنْدي *yïg‘ach chechäkländi* – daraxt gulladi. Boshqalari ham shunday (چِجَكْلَنُورْ. چِجَكْلَنْماكْ *chechäklänûr, chechäklänmäk*). **(400)**

سُكُتْلَنْدي s ö k û t l ä n d i – tolzor bo‘ldi يِرْ سُكُتْلَنْدي *yer sökûtländi* – er tolzorga aylandi (سُكُتْلَنُورْ. سُكُتْلَنْماكْ *sökûtlänûr, sökûtlänmäk*).

سُغُقْلَنْدي s o g‘ u q l a n d ï – sovuq hisobladi اُلْ بُو يِرِكْ سُغُقْلَنْدي *o‘l bu jerig sog‘uqlandï*[470] –u bu erni sovuq sanadi. Har narsani sovuq hisoblashga ham bu so‘z qo‘llanadi (سُغُقْلَنُورْ. سُغُقْلَنْماقْ *sog‘uqlanur, sog‘uqlanmaq*).

سُوِغْلَنْدي s u w ï g‘ l a n d ï – suyuq hisobladi اُلْ بالِيغْ سُوِغْلَنْدي o‘l balïg‘ suwïg‘landï – u asalni suyuq hisobladi. Boshqalari ham shunday (سُوِغْلَنُورْ. سُوِغْلَنْماقْ *suwïg‘lanur, suwïg‘lanmaq*).

قَنَتْلَنْدي q a n a t l a n d ï – uchar otlik bo‘ldi* اَرْ قَنَتْلَنْدي *er qanatlandï* – odam uchar otli bo‘ldi va unda uchdi yoki tilagiga etishga shu sabab bo‘ldi قوش قَنَتْلَنْدي qush qanatlandï – qushning qanoti o‘sdi (قَنَتْلَنُورْ. قَنَتْلَنْماقْ *qanatlanur, qanatlanmaq*).

قِلِجْلَنْدي q ï l ï c h l a n d ï – qilichli bo‘ldi اَرْ قِلِجْلَنْدي *er qïlïchlandï* – odam qilichli bo‘ldi (قِلِجْلَنُورْ. قِلِجْلَنْماقْ *qïlïchlanur, qïlïchlanmaq*).

Ki andin yaxshiroq *o‘g‘loqlik* o‘chku.

Lekin “Qutadg‘u bilig”da *o‘g‘loq* so‘zi yil nomi ma’nosida *jadiy* so‘zining ekvivalenti tarzida berilgan.

[470] XI asr yozma yodgorliklarida har yerda so‘g‘uq tarzida qo‘llangan bu so‘z Navoiy davridayoq *soviq* shakliga ko‘chgan:

Chashmalarda suv bo‘lur issig‘, havo bo‘lgach *soviq*...
Vahki ishqingdin yuzumga keldi ko‘p issig‘-*soviq*.

* Bu matndan kelib chiqqan ma’no aslida qanatlandi, hozirgidek qanotlanmoqni ifoda etgan (B.I.)

جَغِرْلَنْدِي c h a g‘ ï r l a n d ï – chag‘ir (ichkilik)li bo‘ldi اَرْ جَغِرْلَنْدِي *er chag‘irlandï* – odam chag‘ir (ichkilik)li yoki sharbatli bo‘ldi (جَغِرْلَنُورْ. جَغِرْلَنْماقْ *chag‘irlanur, chag‘irlanmaq*).

جِغِرْلَنْدِي c h ï g‘ ï r l a n d ï – yo‘llar paydo bo‘ldi *بِيرْ جِغِرْلَنْدِي jer chïg‘ïrlandï – erda yo‘llar paydo bo‘ldi (جِغِرْلَنُورْ. جِغِرْلَنْماقْ *chïg‘ïrlanur, chïg‘ïrlanmaq*).

قَذِرْلَنْدِي q a ż ï r l a n d ï** – tabiati siqilgandek ko‘rindi اَرْ قَذِرْلَنْدِي er qazïrlandï – odamning tabiati siqilgandek ko‘rindi. Bu so‘zning asli قَذِرْنْدِي *qazrïndï*dir. To‘g‘risi ham shudir (قَذِرْلَنُورْ. قَذِرْلَنْماقْ *qazïrlanur, qazïrlanmaq*).

قَذِزْلَنْدِي q a ż ï z l a n d ï – qalinlashdi, yo‘g‘on bo‘ldi*** يِغاچْ قَذِزْلَنْدِي *yïg‘ach qazïzlandï* – daraxtning po‘stlog‘i o‘sdi, qalinlashdi (قَذِزْلَنُورْ. قَذِزْلَنْماقْ *qazïzlanur, qazïzlanmaq*).

قُذُزْلَنْدِي q u z u z l a n d ï – juvon xotin oldi اَرْ قُذُزْلَنْدِي er quzuzlandï – odam juvon xotin oldi (rag‘ucha) (قُذُزْلَنُورْ. قُذُزْلَنْماقْ *quzuzlanur, quzuzlanmaq*).

قِمِزْلَنْدِي q ï m ï z l a n d ï – qimizli bo‘ldi اَرْ قِمِزْلَنْدِي er qïmïzlandï – odam qimizli bo‘ldi. Qimiz – biyaning achigan sutidir (قِمِزْلَنُورْ. قِمِزْلَنْماقْ *qïmïzlanur, qïmïzlanmaq*).

قُغُشْلَنْدِي q o‘ g‘ u s h l a n d ï – سُقْ قُغُشْلَنْدِي suw qo‘-g‘ushlandi**** – suv shovullab tez oqdi (قُغُشْلَنُورْ. قُغُشْلَنْماقْ *qo‘g‘ushlanur, qog‘ushlanmaq*).

قَمِشْلَنْدِي q a m ï sh l a n d ï – بِيرْ قَمِشْلَنْدِي jer qamïshlandï – er qamishzorga aylandi, qamishzor bo‘ldi (قَمِشْلَنُورْ. قَمِشْلَنْماقْ *qamïshlanur, qamïshlanmaq*).

قِدِغْلَنْدِي q ï d ï g‘ l a n d ï – قِدِغْلَنْدِي نانكْ qïdïg‘landï neŋ – narsa jiyaklandi (قِدِغْلَنُورْ. قِدِغْلَنْماقْ *qïdïg‘lanur, qïdïg‘lanmaq*).

قَتِغْلَنْدِي q a t ï g‘ l a n d ï – qattiq harakat qildi اَرْ قَتِغْلَنْدِي *er qatïg‘landï* – odam qattiq harakat qildi, tirishdi (قَتِغْلَنُورْ. قَتِغْلَنْماقْ *qatïg‘lanur, qatïg‘lanmaq*).

Maqolda shunday kelgan:

---

* DSda *chig‘ir so‘qmoq* ham deb berilgan.

** DSda: “qazirlan” – “shafqatsizlanmoq” deb tarjima qilingan.

*** DSda: *qazïzlandï* – po‘stloq (qobiq) hosil qilmoqdir.

**** DS bu so‘zni *tarnov bo‘ylab oqdi* deb tarjima qilgan.

كچكدا قَتِغْلَنْسا اُلْغاذُو سَفْنُورْ
Kichikda[471] qatïg‘lansa ulg‘azu sewnûr

Yoshlikda tirishib harakat qilgan odam katta bo‘lgach sevinadi. **(401)**

قُرُغْلَنْدِي q u r u g‘ l a n d ï : اُلْ اُتْماكْنِي قُرُغْلَنْدِي *o‘l ötmäkni** qurug‘landï – u nonni quruq hisobladi, emadi (قُرُغْلَنُورْ. قُرُغْلَنْماقْ *qurug‘lanur, qurug‘lanmaq*).

قَشْقُلَنْدِي q a s h u q l a n d ï – qoshiqli bo‘ldi اَرْ قَشْقُلَنْدِي *er qashuqlandï* – kishi qoshiqli bo‘ldi (قَشْقُلَنُورْ. قَشْقُلَنْماقْ *qashuqlanur, qashuqlanmaq*).

كَلَبْلَنْدِي k e l ä b l ä n d i – تاغْ كَلَبْلَنْدِي *tag‘ keläbländi* – tog‘da kalab o‘ti chiqdi.

Bu bob bir necha xildir.

Birinchi, zikr qilingan narsaga ega bo‘lganlikni bildiradi. Chunonchi, اَرْ تَرِغْلَنْدِي *er tarïg‘landï* – odam donli bo‘ldi, donga ega bo‘ldi اَرْ قَشْقُلَنْدِي *er qashuqlandï* – odam qoshiqli bo‘ldi, qoshiq egasi bo‘ldi kabi.

Ikkinchi, o‘zini aytilgan narsalar xilidan, o‘shalar toifasidan hisoblash va ular turmushiga moslanmoq mazmunini anglatadi. Chunonchi, اَرْ اُغُزْلَنْدِي *er og‘uzlandï* – odam o‘zini o‘g‘uz toifasidan hisobladi, o‘g‘uz qiyofasiga kirdi. Yana اَرْ چِكِلَّنْدِي *er chigilländi* – odam o‘zini chigil toifasidan hisobladi, chigillar qiyofasiga kirdi kabi**. Bu hol arabchaga o‘xshaydi. Arablar وَقَيْسُ عَيْلانَ وَ مَنْ تَقَيَّسا deydilar; ularning qiyofasiga kirdi, demakdir. Bu hamma shu turdagi fe’llar uchun umumiy qoida hisoblanadi.

Uchinchi, zikr qilingan narsa uning tabiatida, zotida borligini bildirishdir. Chunonchi, بُتَقْلَنْدِي يِغاجْ yïg‘ach butaqlandï – daraxt shox chiqardi. Yana يَمِشْلَنْدِي يِغاجْ yïg‘ach yemishländi – daraxt meva qildi kabi.

---

[471] Kichik so‘zi “Devon”da ikki ma’noda: *yoshlik va kuchsiz, hech qancha* ma’nolarida qo‘llangan. O‘rxun yodgorligida faqat ana shu ikkinchi ma’noda uchraydi.

* Bu so‘z DSda *ötmäk* shaklida.

** Olmaota nashrida bu gap faqat *kishi chigil kiyimini kiydi* (chigilcha kiyindi) ma’nosini ifoda etadi deb berilgan.

To‘rtinchi, bunday ma’nolardan tashqari, fe’l o‘z ma’nosida qo‘llanadi. Chunonchi, اَرْ قَتِغْلَنْدِي er qatïg‘landï – odam qattiq harakat qildi كِشِي يُمُرْلَنْدِي kishi jûmûrländi – odam (xalq) to‘planadi kabi.

Bu fe’llarning hammasi uch harfli ismlardan yasalgan fe’llardir.

Bu qoida to‘rt harfli, besh harfli va undan ortiq harflilar uchun ham umumiydir. Ular ham shu tartibda tuziladi. Buni chuqur tushun, ilm bilan yaxshi izzat ko‘rasan.

Besh harflilar bobi tamom bo‘ldi.

OLTI HARFLILAR BOBI

تُشْغُتْلَنْدِي t u s h g‘ u t l a n d ï* – اَرْ تُشْغُتْلَنْدِي *er tushg‘utlandï* – kishi shogirdlik bo‘ldi (تُشْغُتْلَنْمَقْ .تُشْغُتْلَنُورْ *tushg‘utlanur, tushg‘utlanmaq*). **(402)**

تَرْمُتْلَنْدِي t a r m u t l a n d ï** – tarmoqlandi, ko‘rfazlik bo‘ldi سُوقْ تَرْمُتْلَنْدِي *suw tarmutlandï* – suv (daryo) kema yurar darajada tarmoqlandi (تَرْمُتْلَنْمَقْ .تَرْمُتْلَنُورْ *tarmutlanur, tarmutlanmaq*)[472].

قِزْغُتْلَنْدِي q ï z g‘ u t l a n d ï – اَرْ اِيشْتَنْ قِزْغُتْلَنْدِي *er ïshtan qïzg‘utlandi* – kishi (o‘z ishining kamchiligini sezgach afsuslanib) u ishdan qaytdi (قِزْغُتْلَنْمَقْ .قِزْغُتْلَنُورْ *qïzg‘utlanur, qïzg‘utlanmaq*).

تَقْغاجْلَنْدِي t a w g‘ a ch l a n d ï: اَرْ تَقْغاجْلَنْدِي *er tawg‘achlandï* – odam mochinliklar qiyofasiga kirdi (تَقْغاجْلَنْمَقْ .تَقْغاجْلَنُورْ *tawg‘achlanur, tawg‘achlanmaq*).

---

* Olmaota nashrida: *bushg‘utlan*; DSda: *bošyut* – shogird.

** Olmaota nashrida: *turmutlan.*

472 “Devon”ning bosma nuxasida bu fe’lning o‘tgan zamon shakli a li tarzida, kelasi zamon fe’li *u* li tarzida yozilgan (II jild. B.251). Bu yanglishdir. Chunki Mahmud Koshg‘ariy o‘tgan zamon fe’li qanday cho‘zg‘i *(a, o, u, i)* bilan boshlangan bo‘lsa, kelasi zamon fe’llari ham bu cho‘zg‘ilarda unga mos bo‘lishini qat’iy qoida tarzida ko‘rsatgan (II jild. B.26). Shuning uchun bu yerdagi ikki xillik xatodir. Endi bu so‘z bosma nusxada ikki xil: تُرْمُتْ و تُرْمُتْ shakllarida berilgan. *Tarmut* yoki *turmut* to‘g‘riligiga kelganda, *tarmut* muvofiqroqdir. Bu so‘z shu ma’noda II jild, 218-betda qo‘llangan.

سُرْقُجْلَنْدِي s o‘ r q u c h l a n d ï: بِجاكْ سُرْقُجْلَنْدِي *bichak so‘rquchlandï* – pichoq dastasi luk* yog‘ochi elimi bilan mahkamlandi (سُرْقُجْلَنُورْ. سُرْقُجْلَنْماقْ *sorquchlanur, sorquchlanmaq*).

سُرْقُجْلَنْدِي s o r q u c h l a n d ï: اَرْ سُرْقُجْلَنْدِي *er so‘rquchlandï* – odam “luk” deyilgan bir daraxt suviga (qilich bandini dastaga mahkamlash uchun ishlatiladigan bir daraxt elimi) ega bo‘ldi (سُرْقُجْلَنُورْ. سُرْقُجْلَنْماقْ *so‘rquchlanur, so‘rquchlanmaq*).

سُرْقُجْلَنْدِي s o‘ r q u c h l a n d ï: يِرْ سُرْقُجْلَنْدِي jer sorquchlandï** – erda sahroi hindbo o‘simligi o‘sdi. Er shunday o‘tli bo‘ldi (سُرْقُجْلَنُورْ. سُرْقُجْلَنْماقْ *sorquchlanur, sorquchlanmaq*).

سَفْدِجْلَنْدِي s a f d ï c h l a n d ï*** – savatli bo‘ldi اَرْ سَفْدِجْلَنْدِي er safdïchlandï – odam savatli bo‘ldi (سَفْدِجْلَنُورْ. سَفْدِجْلَنْماقْ safdïchlanur, safdïchlanmaq).

مَنْدَرْلَنْدِي m a n d a r l a n d ï – pechak o‘t o‘raldi يِغاجْ مَنْدَرْلَنْدِي *yïg‘ach mandarlandï* – pechak o‘ti daraxtga o‘raldi. Daraxtni pechak o‘ti bosdi (مَنْدَرْلَنُورْ. مَنْدَرْلَنْماقْ *mandarlanur, mandarlanmaq*).

جَلْبُشْلَنْدِي c h a l p u s h l a n d ï – shiraga bo‘yaldi اَلِكْ جَلْبُشْلَنْدِي *elik chalpushlandï* – qo‘l shiralandi, mevalarni va shiralik narsalarni eyishdan qo‘l shiraga bo‘yaldi, qo‘lga shira yopishdi (جَلْبُشْلَنُورْ. جَلْبُشْلَنْماقْ *chalpushlanur, chalpushlanmaq*).

قِرْتِشْلَنْدِي q ï r t ï s h l a n d ï : قِيزْ قِرْتِشْلَنْدِي *qïz qïrtïshlandï* – qiz go‘zallandi, husni ortdi, chiroyli bo‘ldi (قِرْتِشْلَنُورْ. قِرْتِشْلَنْماقْ *qïrtïshlanur, qïrtïshlanmaq*).

قُلْدَشْلَنْدِي q o‘ l d a s h l a n d ï – do‘stlardan hisoblandi اَلْ مَنِكْ بِرْلا *o‘l menïŋ birlä qo‘ldashlandï* – u o‘zini mening do‘stlarimdan deb hisobladi (قُلْدَشْلَنُورْ. قُلْدَشْلَنْماقْ *qoldashlanur, qoldashlanmaq*).

بُشْلَغْلَنْدِي b o‘ s h l a g‘ l a n d ï – takabburlandi اَرْ ايِشْدا بُشْلَغْلَنْدِي *er ïshda boshlag‘landi*** – odam ishda manmanlikka bordi. Nasihatga quloq solmadi. Maqolda shunday kelgan:

---

* DS “luk” ni “lug” tarzida berib, uning ma’nosi – sano, madhiyalar kursisi, deb aniqlagan.

** V Padlovda “surquchladi”; Olmaota nashrida: er elim (smola) bilan qoplandi.

***Olmaota nashrida: *savdichlan.*

**** DSda bu gap “kishi ishida ehtiyotsizlik (kamchilik)ga yo‘l qo‘ydi” deb tarjima qilingan.

بُشْلَغْلَنْسا بُخْسُقْلَنُورْ

Bo‘shlag‘lansa buxsuqlanur*

Kishi manmanlikka borsa, o‘rgatuvchini tahqir qilsa, qo‘li gardanida bo‘ladi, tashvish tortadi. Bu maqol faqat o‘zi bilganicha ish qilishni istovchilarga nisbatan qo‘llanadi (بُشْلَغْلَنْماقْ. بُشْلَغْلَنُورْ *boshlag‘lanur, boshlag‘lanmaq*).

تُرْقِغْلَنْدي t u r q ï g‘ l a n d ï – tortindi, uyaldi أَلْ مَنْدِنْ تُرْقِغْلَنْدي *o‘l mendin turqïg‘landï* – u meni siylab kelishdan tortindi, **(403)** uyaldi (تَرْقِغْلَنْماقْ. تَرْقِغْلَنُورْ *tarqug‘lanur, tarqug‘lanmaq*)[473].

تُغْرَغْلَنْدي t u g‘ r a g‘ l a n d ï: أَغْلانْ تُغْرَغْلَنْدي *og‘lan tug‘rag‘landï* – qul* tug‘rog‘li bo‘ldi, shoh tomonidan harbiy mashq vaqtida berilib, qaytib olinadigan otga ega bo‘ldi. Shuningdek, maktub (xat) muhr (pechat) bilan tamg‘alansa ham shu so‘z qo‘llanadi (o‘g‘uzcha) (تُغْرَغْلَنْماقْ. تُغْرَغْلَنُورْ *tug‘rag‘lanur, tug‘rag‘lanmaq*).

تُمْلُغْلَنْدي t o‘ m l u g‘ l a n d ï: أَلْ بُو أُغْرُنِي تُمْلُغْلَنْدي** *o‘l bu o‘g‘urnï to‘mlug‘landï* – u bu vaqtni sovuq hisoblab, maqsadidan, mo‘ljalidan qaytdi (تُمْلُغْلَنْماقْ. تُمْلُغْلَنُورْ *to‘mlug‘lanur, tomlug‘lanmaq*).

تُمْلُغْلَنْدي t u m l u g‘ l a n d ï : أَلْ أَنْكَرْ تُمْلُغْلَنْدي o‘l aŋar tumlug‘landï – u unga jafo ko‘rsatdi va qattiq yuzlilik qildi***.

قِشْلَغْلَنْدي q ï s h l a g‘ l a n d ï: أَلْ بُو يِيرِكْ قِشْلَغْلَنْدي *o‘l bu yerig qïshlag‘landï* – u bu erni qishlov hisob qildi va bu erda qishladi (قِشْلَغْلَنْماقْ. قِشْلَغْلَنُورْ *qïshlag‘lanur, qïshlag‘lanmaq*).

قُشْلَغْلَنْدي q u s h l a g‘ l a n d ï: خانْ بُوْ يِيرِكْ قُشْلَغْلَنْدي xan bu jerig qushlag‘landï – podsho bu erni qush ovlaydigan joy qilib tayinladi (قُشْلَغْلَنْماقْ. قُشْلَغْلَنُورْ *qushlag‘lanur, qushlag‘lanmaq*).

---

* Bu gap DSda *bo‘shlag‘lansa bo‘xsuqlanur* deb olinib, o‘ylamay ish tutsang, *to‘siqqa uchraysan (kishanlanasan)* ma’nosida tarjima qilingan.

[473] Bu fe’l bosma nusxada ikki shaklda: تُرْقِغْلَنْدي *turqïg‘landï,* تَرْقُغْلَنُورْ *tarqug‘lanur* shakllarida berilgan. Mahmud Koshg‘ariy izohiga ko‘ra, faqat bir xil تُرْقُغْ *turqug‘* bo‘lishi kerak edi, chunki bu fe’l *uyat* ma’nosidagi *turqug‘* so‘zidan yasalgan fe’ldir. Bu I jild, 385-betda berilgandir.

** Og‘lan so‘zi *qul* deb tarjima qilinishiga asos topilmadi.

*** DSda: *to‘mlug‘ // to‘mlig‘;* Olmaota nashrida:“ol” o‘rnida “bu”.

**** DSda bu so‘zning *kishilar orasidagi sovuqlik* ma’nosi ko‘rsatilgan.

بُجْغَقْلَنْدِي b u ǰ g‘ a q l a n d ï: بُجْغَقْلَنْدِي نانكْ *bujg‘aqlandï neŋ* – narsada burchak paydo bo‘ldi (بُجْغَقْلَنُورْ. بُجْغَقْلَنْماقْ *bujg‘aqlanur, bujg‘aqlanmaq*).

بُرْجَقْلَنْدِي b u r c h a q l a n d ï: تَرْ بُرْجَقْلَنْدِي *ter burchaqlandï* – ter dona-dona bo‘ldi (tomchi-tomchi bo‘ldi). Boshqalari ham shunday (بُرْجَقْلَنُورْ. بُرْجَقْلَنْماقْ *burchaqlanur, burchaqlanmaq*).

بَشْمَقْلَنْدِي b a s h m a q l a n d ï: اَرْ بَشْمَقْلَنْدِي *er bashmaqlandï* – odam sandal-chuvak kiydi (o‘g‘uzcha) (بَشْمَقْلَنُورْ. بَشْمَقْلَنْماقْ *bash-maqlanur, bashmaqlanmaq*).

بُغْنَقْلَنْدِي b o g‘ n a q l a n d ï* – bo‘laklandi, bo‘lak-bo‘lak bo‘ldi بُلُتْ بُغْنَقْلَنْدِي *bulut bo‘g‘naqlandï* – bulut mayda-mayda bo‘laklarga bo‘lindi (بُغْنَقْلَنُورْ. بُغْنَقْلَنْماقْ *bo‘g‘naqlanur, bo‘g‘naqlanmaq*).

بُغْمَقْلَنْدِي b o g‘ m a q l a n d ï** – bog‘ichini bog‘ladi اَرْ بُغْمَقْلَنْدِي *er bo‘g‘maqlandï* – kishi kiyimning bog‘ichini bog‘ladi (بُغْمَقْلَنُورْ. بُغْمَقْلَنْماقْ *bo‘g‘maqlanur, bo‘g‘maqlanmaq*).

تَرْمَقْلَنْدِي t a r m a q l a n d ï – yoyilishdi بُويْ تَرْمَقْلَنْدِي *bo‘y tar-maqlandï* – qabilalar sahroning har tarafiga yirtqich qushlar sahroga yoyilgandek yoyilishdi.

بَلاَ تَرْمَقْلَنْدِي bala tarmaqlandï – qush bolalarining changali bilindi

سُوڤْ بَلاَ تَرْمَقْلَنْدِي suw tarmaqlandï – suv irmoqlarga tarmoqlandi.

تِغْرَقْلَنْدِي t ï g‘ r a q l a n d ï – tiyraklandi, botirlandi اَرْ تِغْرَقْلَنْدِي *er tïg‘raqlandï* – kishi botirlandi, dadillandi (تِغْرَقْلَنُورْ. تِغْرَقْلَنْماقْ tïg‘raqlanur, tïg‘raqlanmaq). She’rda shunday kelgan: **(404)**

[CLXI]

تِغْرَقْلَنِبْ سَكْرَتّي
اَرِنْ اَتِنْ يِكْرَتّي
يِزْني قِمُغْ اَنِكّي
اَنِداغْ سُوكا كِمْ يِتارْ

Tïg‘raqlanïb sekritti***
Erin, atïn yûgûrtti
Bizni qamug‘ anïttï[474]

---

* DSda: *boγnaalan.*

** DSda: boγmaalan – *o‘g‘maqlan.*

*** Olmaota nashrida: *sakirtti.*

[474] Hozirgi o‘zbek tilida *hang-mang bo‘lib qolmoq* so‘zi og‘zi ochilib, hayron bo‘lib qolmoq ma’nosidadir. Bu iboradagi birinchi so‘z – *hang* ana shu

Urushda hamla qilgan kishini sifatlab aytadi: botirligini ko‘rsatdi, hatto bizga hamla qildi, otliq va piyodalarini bizga qarshi choptirdi. Hunari bilan bizni hayratda qo‘ydi. Bunday askarga kim qarshi tura oladi.

جُقُمَقْلَنْدي c h o‘ q m a q l a n d ï – kulcha bo‘ldi, o‘ralib oldi يِلانْ جُقُمَقْلَنْدي *yïlan choqmaqlandï* – ilon cho‘qmoq shakliga kirdi, kulcha bo‘ldi, o‘ralib oldi (جُقُمَقْلَنْماقْ .جُقُمَقْلَنُورْ *cho‘qmaqlanur, cho‘qmaqlanmaq*).

جِمْغُقْلَنْدي c h ï m g‘ u q l a n d ï* – chaqimchi bo‘ldi كِشي جِمْغُقْلَنْدي *kishi chïmg‘uqlandï* kishi hammani yomonlovchi, chaqimchi, yolg‘onchi bo‘ldi (جِمْغُقْلَنْماقْ .جِمْغُقْلَنُورْ *chïmg‘uqlanur, chïmg‘uqlanmaq*).

سَغْلَقْلَنْدي s a g‘ l ï q l a n d ï: اَرْ سَغْلَقْلَنْدي *er sag‘lïqlandï* – kishi sovluqlarga ega bo‘ldi (سَغْلَقْلَنْماقْ .سَغْلَقْلَنُورْ *sag‘lïqlanur, sag‘lïqlanmaq*).

قَبْغَقْلَنْدي q a p g‘ a q l a n d ï – qopqoqlandi** كِشْ قَبْغَقْلَنْدي *kish qapg‘aqlandï* – o‘qdon qopqoqlandi, o‘q qini og‘zi berkitilgan shisha kabi bo‘ldi – u o‘qqa to‘lg‘azildi (قَبْغَقْلَنْماقْ .قَبْغَقْلَنُورْ *qapg‘aqlanur, qapg‘aqlanmaq*).

قَدْرُقْلَنْدي q a d r u q l a n d ï***: تاغْ قَدْرُقْلَنْدي *tag‘ qadruqlandï* – tog‘ ochiq yo‘llarga ega bo‘ldi. Tog‘da ochiq yo‘llar paydo bo‘ldi**** (قَدْرُقْلَنْماقْ .قَدْرُقْلَنُورْ *qadruqlanur, qadruqlanmaq*).

قِسْرَقْلَنْدي q ï s r a q l a n d ï – baytallik bo‘ldi اَرْ قِسْرَقْلَنْدي er qïsraqlandï – odam baytal egasi bo‘ldi (قِسْرَقْلَنْماقْ .قِسْرَقْلَنُورْ *qisraqlanur, qïsraqlanmaq*).

“ang” so‘zining “h”lashgan variantidir. XI asrda “a” bilan boshlangan so‘zlarning ko‘plari bizga “h” lashib etib kelgan: *o‘l – ho‘l, ovich – hovuch* va boshqalar.

Bu so‘z Navoiyda “Devon”dagi kabi “a” bilan uchraydi:

Xilvatda anga bu navhalar ish,
Angdib onasi kaminda ermish. (“Xamsa”. B.114)

* Olmaota nashrida: *jumg‘uqlan*.

** Olmaota nashrida *qoplama* deb tarjima qilingan, so‘zning tabdili esa *qabg‘aqlan*.

*** Olmaota nashrida: *qudruqlan*.

**** Bu ibora DSda *tog‘ burmalar hosil qildi* deb tarjima qilingan.

قَرْلُقْلَنْدِي q a r l u q l a n d ï – qarluqlar qiyofasiga kirdi اَرْ قَرْلُقْلَنْدِي er qarluqlandï – odam qarluqlar qiyofasiga kirdi. Qarluqlar turkmanlaning bir toifasi (قَرْلُقْلَنُورْ. قَرْلُقْلَنْماقْ *qarluqlanur, qarluqlanmaq*).

قِوْچاقْلَنْدِي q ï w c h a q l a n d ï* – اَرْ قِوْچاقْلَنْدِي *er qïwchaqlandï* – odam qipchoqlar qiyofasiga kirdi (xulqda ham, odatda ham) (قِوْچاقْلَنُورْ. قِوْچاقْلَنْماقْ *qïwchaqlanur, qïwchaqlanmaq*).

مُنْجَقْلَنْدِي m o‘ n c h a q l a n d ï** – munchoqli bo‘ldi قِيزْ مُنْجَقْلَنْدِي qïz mo‘nchaqlandï – qiz munchoq taqadigan, dur va boshqa ziynatli bo‘ldi, munchoq taqdi (مُنْجَقْلَنُورْ. مُنْجَقْلَنْماقْ *mo‘nchaqlanur, mo‘nchaqlanmaq*).

مَنْجُقْلَنْدِي m a n c h u q l a n d ï – sandiqda saqladi اَرْ تُونِنْ مَنْجُقْلَنْدِي *er to‘nïn manchuqlandï* – kishi to‘nini sandiqqa qo‘ydi va uni egar orqasiga osdi*** (مَنْجُقْلَنُورْ. مَنْجُقْلَنْماقْ *manchuqlanur, manchuqlanmaq*).

بُرْجَكْلَنْدِي b û r c h ä k l ä n d i – peshana yollik bo‘ldi, peshana yoli o‘sdi اَتْ بُرْجَكْلَنْدِي *at bûrchäkländi* – ot peshanasi yollik bo‘ldi, peshana yoli o‘sdi. Odam nosiyasi, kokili ko‘rinishiga ham shu so‘z qo‘llanadi (بُرْجَكْلَنُورْ. بُرْجَكْلَنْماكْ *bûrchäklänûr, bûrchäklänmäk*).

تُرْمَكْلَنْدِي t û r m ä k l ä n d i: اُتْماكْ تُرْمَكْلَنْدِي *ötmäk tûrmäkländi***** – ovqatga tuxum, go‘sht, non va boshqalar solinib, qovurma qilindi (تُرْمَكْلَنُورْ. تُرْمَكْلَنْماكْ *tûrmäklänûr, tûrmäklänmäk*).

تَقْلُكْلَنْدِي t e w l û k l ä n d i – takabburlar qatoriga o‘tdi اَرْ تَقْلُكْلَنْدِي *er tewlûkländi* **(405)** – odam o‘zini takabburlardan sanab,

---

* DS *qifchaq* shaklini ham keltirgan.

** DSda *munchuq* shakli keltirilgan.

*** DS *kishi to‘nini egarga osilgan xurjunga soldi* deb tarjima qilgan. Olmaota nashrida esa: *egarga.*

**** DSga ko‘ra *tïrmäk ovqatiga tayyorgarlik ko‘rildi.*

***** DS *ayyor, usjildon* deb tarjima qilgan.

****** V Padlovda *shilpiqlandi*, Olmaota nashrida ham shunday.

o‘shalar yo‘liga kirdi (تَقْلُكْلَنُورْ. تَقْلُكْلَنْماكْ *tewlûklänûr, tewlûklänmäk*).

جُكْرَكْلَنْدِي c h û k r ä k l ä n d i: قُلْ جُكْرَكْلَنْدِي *qul chûkräkländi* – qul yung choponga ega bo‘ldi (جُكْرَكْلَنُورْ. جُكْرَكْلَنْماكْ *chûkräklänûr, chûkräklänmäk*).

چِلْبَكْلَنْدِي c h e l p ä k l ä n d i – yumildi كُوزْ چِلْبَكْلَنْدِي köz chelpäkländi – ko‘z yumildi (چِلْبَكْلَنُورْ. چِلْبَكْلَنْماكْ *chelpäklänûr, chelpäklänmäk*).

بُكْسُكْلَنْدِي b ö k s û k l ä n d i: قِيزْ بُكْسُكْلَنْدِي qïz böksûkländi – qizning ko‘kragi ko‘tarildi (بُكْسُكْلَنُورْ. بُكْسُكْلَنْماكْ *böksûklänûr, böksûklänmäk*).

كِرْبُكْلَنْدِي k i r p û k l ä n d i – kiprigi o‘sdi اَنِكْ كُوزِى كِرْبُكْلَنْدِي *anïŋ közi kirpûkländi* – uning kiprigi o‘sdi (كِرْبُكْلَنُورْ. كِرْبُكْلَنْماكْ *kirpûklänûr, kirpûklänmäk*).

كِنْجَكْلَنْدِي k e n ǰ ä k l ä n d i – kenjaklar qiyofasiga kirdi اَرْ كِنْجَكْلَنْدِي *er kenjäkländi* – kishi kenjaklashdi, kenjak qabilasi qiyofasiga kirdi.

كُنْجُكْلَنْدِي k û n ǰ û k l ä n d i – chalmali, jiyakli bo‘ldi تُونْ كُنْجُكْلَنْدِي *to‘n kûnjûkländi* – to‘n chalmali, jiyakli bo‘ldi. To‘nga chalma, jiyak qilindi (كُنْجُكْلَنُورْ. كُنْجُكْلَنْماكْ *kûnjûklänûr, kûnjûklänmäk*).

بَجْكَمْلَنْدِي b e c h k ä m l ä n d i: اَرْ بَجْكَمْلَنْدِي *er bechkämländi* – odam jang kuni kiyiladigan kiyimlarni kiydi*. Boshqalari ham shunday (بَجْكَمْلَنُورْ. بَجْكَمْلَنْماكْ *bechkämlänûr, bechkämlänmäk*).

تُرْبُنْلَنْدِي t u r b u n l a n d ï – surishtirdi, ahamiyat berdi اَرْ تُرْبُنْلَنْدِي *er turbunlandï* – kishi narsani surishtirdi (تُرْبُنْلَنُورْ. تُرْبُنْلَنْماقْ *turbunlanur, turbunlanmaq*).

كِرْشَنْلَنْدِي k i r s h ä n l ä n d i – upa qo‘ydi** أُراغُتْ كِرْشَنْلَنْدِي urag‘ut kirshänländi – xotin yuziga upa surdi (كِرْشَنْلَنُورْ. كِرْشَنْلَنْماكْ *kirshänlänûr, kirshänlänmäk*).

---

* DSda: *kishi jang anjomini ko‘tardi*.

** DSda: *qizardi*, Olmaota nashrida ham shunday.

تُرْكُنْلَنْدِي t û r k û n l ä n d i: اُلْ بُو اَفْنِي تُرْكُنْلَنْدِي o‘l bu ewni tûrkûnländi – u bu uyni o‘z uyi hisobladi va unga joylashdi (تُرْكُنْلَنُورْ. تُرْكُنْلَنْمَاكْ *tûrkûnlänûr, tûrkûnlänmäk*).

تُشْكُنْلَنْدِي t û s h k û n l ä n d i: تَاغْ تُشْكُنْلَنْدِي tag‘ tûshkûnländi – tog‘da tushkun daraxti ko‘paydi. Tushkun – elimi foydali bir daraxt (تُشْكُنْلَنُورْ. تُشْكُنْلَنْمَاكْ *tûshkûnlänûr, tûshkûnlänmäk*).

چِوْكُنْلَنْدِي c h i w k û n l ä n d i: اُلْ بُو اَشِغْ چِوْكُنْلَنْدِي o‘l bu ashig‘ chiwkûnländi – u bu ovqatni badanni etiltiradigan, badanga foydali ovqat deb hisobladi (چِوْكُنْلَنُورْ. چِوْكُنْلَنْمَاكْ *chiwkûnlänûr, chiwkûnlänmäk*).

سُكْمَنْلَنْدِي s u k m ä n l ä n d i*: اَرْ سُكْمَنْلَنْدِي *er sökmänländi* – odam o‘zini botirlardan sanadi, ularning harakatlarini qildi (سُكْمَنْلَنُورْ. سُكْمَنْلَنْمَاكْ *sukmänlänûr, sukmänlänmäk*).

Bu fe’lning buyrug‘i olti harflidir سُكْمَنْلَنْ sûkmänlän – botir bo‘l, botirlarcha harakat qil. Yana كِرْشَنْلَنْ kirshänlän – yuzingga upa sur (xotinga buyruq).

Bu bobdagi fe’llar to‘rt xildir: **(406)**

Birinchi, (so‘zlovchi) o‘zini fe’lda zikr qilingan narsadan sanadi va ular qilganini qo‘lladi. Chunonchi, اَرْ قِفْجَاقْلَنْدِي *er qïfchaqlandï*, اَرْ اُغُرْقْلَنْدِي *er og‘raqlandï*. Bu gaplar ma’nosi: odam o‘zini qipchoqlardan sanadi va ular qiyofasiga kirdi. Odam o‘zini o‘g‘roqlardan sanadi va ular qiyofasiga kirdi, demakdir.

Ikkinchi, fe’lda zikr qilingan narsaga egalik ma’nosini bildiradi. Chunonchi, اَرْ قِسْرَقْلَنْدِي *er qïsraqlandï* – odam baytallik bo‘ldi. Yana اَرْ يَرْمَقْلَنْدِي er jarmaqlandï – odam tangali (pulli) bo‘ldi, gaplaridagi fe’llar kabi.

Uchinchi, to‘rt undoshlik ismlardan yasalgan fe’l sifatida qo‘llanadi. Chunonchi, اَنِكْ كُوزِي جَلْبَكْلَنْدِي *anïŋ közi chelpäkländi* – uning ko‘zi yumildi. Yana اَنِكْ كُوزِي كِرْبُكْلَنْدِي *anïŋ közi kirpûkländi* – uning kiprigi o‘sdi, gaplaridagi fe’llar kabi.

---

* DSda bu so‘z *so‘kmaklan* shaklida.

MUNDARIJA

Turkiy adabiyotning muhtasham chamani *(Sirojiddin Sayyid)* 3

TURKIY DUNYO ADABIYOTINING SARCHASHMALARI. *(Hamidulla Boltaboyev)* **7**
Turkiy so‘zlar devoni 35
Nashrdagi harflar va ularning o‘qilishi jadvali 36
Ushbu nashrda qo‘llanilgan transkripsiya va belgilarga izohlar 37
MUQADDIMA 39
[1] Turkcha so‘zlarning tuzilishida qo‘llaniladigan harflar haqida 44
[2] Fe’llardan yasalgan ismlar talqini haqida 47
[3] So‘zlarning [o‘zgarmas qismlari] tuzilishi haqida 50
[4] Ismlardagi orttirma [belgilar]lar haqida 51
[5] Fe’llardagi orttirma [belgilar] va ularning tuzilishi haqida 52
[6] So‘zlarning oldinma-ketin kelish tartibi haqida [boblar bo‘yicha] 54
[7] Harflarni oldinma-ketin qo‘shish tartibi haqida [boblar ichida] 54
[8] Devonda zikr qilinmaydigan sifatlar haqida 55
[9] Devonda zikr qilinmagan masdarlar haqida 56
[10] Kitobda aytilgan va aytilmagan narsalar haqida 57
[11] Turk tabaqalari va qabilalarining bayoni haqida 57
[12] Turk tilining xususiyatlari haqida 58
[13] Tilda va lahjalarda bo‘lgan farqlar haqida 60

[SO‘Z BOSHIDA] HAMZA KELGAN OTLAR KITOBI
(Birinchi kitob)

IKKI HARFLI [SO‘Z]LAR BO‘LIMI 63
[1] Bu bo‘limning muzoaf (bir undoshi ikkilangan so‘zlar) qismi 66
[2] Bu bo‘limning to‘rt harflilari [Ikki harflilardan yetishmaganlari] 67
[3] Tarkibida burun tovushlari bo‘lgan otlar
[Ikki harfli so‘zlarning boshlanishidan] 68

UCH HARFLILAR BO‘LIMI 68
[1] فَعْلْ *Fa’l*, فُعْلْ *fu’l*, فِعْلْ fe’l shaklida o‘rta harfi sukunli so‘zlar 68
[2] Uch harflilarning manqus bo‘limi 70

TO‘RT HARFLILAR BO‘LIMI 75
[1] [Ko‘rsatilgan uch harflilardan yetishmaganlari] 75

O‘RTASI HARAKATLI BO‘LIMLAR 76
1. فَعَلْ Fa’al, فَعْلْ fa’ul, فَعِلْ fa’il kabi o‘rtasi har xil
shaklda qo‘llanuvchi so‘zlar bo‘limi 76

[BIR HARFI] IKKILANGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI 96
BIR HARFI BO‘SH SO‘ZLAR BO‘LIMI 96
[1] Boshida ا (alif) kelgan so‘zlar 96
[2] Bu bo‘limning boshqa bir turi
[Ko‘rsatilgan turdagi bo‘sh uch harfli so‘zlar] 99
[3] Manqus bo‘limi
[Ko‘rsatilgan turdagi “vov”li bo‘sh uch harfli so‘zlar] 99
[4] Bu bo‘limning boshqa bir turi
[Ko‘rsatilgan turdagi “y”li bo‘sh uch harfli so‘zlar] 100
[5] Ikki karra kasal [“y” bo‘sh uch harfli] so‘zlar bo‘limi 101
[6] Zavotu-l-’arba’a bo‘limi 102
[7] G‘unnali [ko‘rsatilgan turdagi uch harfli so‘zlar] bo‘limi 106

ORTIQCHA HARFLI BOBLAR
[CHATISHIB KETGAN SO‘ZLI BOBLAR] 108
1. Har turli harakatlarda qo‘llanuvchi اَفْعَلْ af’al
shaklidagi so‘zlar bo‘limi 108
2. [افعل] Bir harfi ikkilangan [so‘zlar] 118
3. [افعل] Misol bo‘limi 119

BOSHI VA OXIRI ا (ALIF)
BO‘LGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI 121
[افعل shaklidagi ikki karra noto‘g‘ri so‘zlar]
1. Shularning [افعل shaklidagi] boshqa bir turi 121
2. Shularning to‘rt harflilari
[افعل shaklidagi yetishmaydigan so‘zlar] 121
3. Bu bo‘limning [افعل shaklidagi] boshqa bir qismi 123
4. G‘unnalilar [shu shakldagi] bo‘limi 122
5. Oxiri g‘unnali so‘zlar 122
6. Bu bo‘limning misoli [افعل shaklidan bo‘sh so‘zlar] 123
7. To‘rt undoshlar bo‘limi
[افعل shaklidagi yetishmaydigan g‘unnali so‘zlar] 123
8. O‘rtasi turli harakatli اَفْعَالْ af’ol, اُفْعُالْ uf’ol, اِفْعَالْ if’ol
shaklidagi so‘zlar bo‘limi 123
9. Bu bo‘limning misollari [افعل shaklidagi bo‘sh so‘zlar] 126

(U, O‘, V) QO‘SHILGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI 126
1. Ularning [افعل shaklidagi] manqusi 126
2. G‘unnalilar [افعل shaklidagi] bo‘limi 126

فَعْلٌ FA’OL VA فُعُولٌ FA’UL
SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 127
1. Bu bo‘limning misollari [فَعْل va فَعَال shaklidagi bo‘sh so‘zlar] 128
2. To‘rt harfliilar [فَعْل va فَعَال shaklidagi yetishmaganlari] 128
3. Har xil harakatlar bilan فَعْلىٰ shaklida talaffuz qilinuvchi so‘zlar 128

فعلى FA’LO SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 134

فُعْلٌ FU’UL SHAKLIDAGI ج J BILAN
YASALGAN G‘UNNALI SO‘ZLAR BO‘LIMI 134
1. Bu bo‘limning فَعْلَىٰ faa’lo shaklida bo‘lgan so‘zlar turi 135
2. Bu bo‘limning ک li g‘unnalilari 135

BIR HARFI IKKILANGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI 136
1. Bu bo‘limning [فعلي shaklidagi] to‘rt harflilari 137
2. Shu bo‘limning boshqa bir turi 137

فَعْلُو FA’OLU, وُلْعُفُ FU’OLU VA
فِعْلُو FI’OLU ShAKLLARIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 137
Bu bo‘limning harfi illatdan ikkitasi qo‘llangan so‘zi 138

OXIRIDA ن ORTTIRILGAN SO‘ZLAR 138
Bu bo‘limning boshqa bir turi 138

اَفَاعُولٌ AFA’UL SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 139

اَفْعَلانْ AF’ALON SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 140

يَرْمَقان FI’INLI SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 140
TO‘RT HARFLI [SO‘Z]LAR BO‘LIMLARI 141

اَفْعَالْ AF’OL SHAKLIDA BO‘LIB, BIR HARFI QAYTA
TAKRORLANGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI 141
Bu bo‘limning misol qismi [Misollarida y orttirilgan so‘zlar] 141

O‘RTASIDAGI HARF IKKI QAYTA TAKRORLANGAN
فَعُّولٌ FA’UL SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 141

فَعْلًا FAALLO VAZNIDAGI UCHINCHI HARFI SUKUNLI BO‘LGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI 143

فَعَلًا FAALLO VAZNIDAGI BOSHLANISHI ZAMMALI SO‘ZLAR ... 143
BOSHLANISHI KASRALI SO‘Z 143

أَفْعَالِلْ AF’OLIL SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 143

فَعْلُولِي FA’LULI SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 144

فَعْلَنْدِي FA’LANDI SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 145

فُعُولِينْ FU’ULIN SHAKLIDAGI G‘UNNALILAR BO‘LIMI 145

BESH HARFLI [SO‘Z]LAR BO‘LIMLARI

فَعْلَعْلْ FA’AL’AL SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 146

فعطعان FA’AL’ON SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 150
Bu bo‘limning boshqa bir turi 154

أَفْعَلَلْ AF’ALAL SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 154
BOSHLANISHI أ (U,O‘)LIK BO‘LGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI 155

فُعَالِلْ FU’OLIL SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 155
1. Bu bo‘limning manqusi
[فعالل shaklidagi yetishmaydigan so‘zlar] 156
2. Bu bo‘limning [فعالل shaklidagi] boshqa bir turi 156
3. [فعالل shaklidagi] g‘unnalilar bo‘limi 156

فعا لل FA’OLIL SHAKLIDAGI G‘UNNALILAR BO‘LIMI 156
Bu bo‘limning boshqa bir turi 156

[SO‘Z BOSHIDA] HAMZA KELGAN FE’LLAR KITOBI

IKKI HARFLILAR BO‘LIMI 157

IKKI HARFLI FE’LLARDAN IKKILANGANLARI 161
1. Manqus bo‘limi 162
2. Shu bo‘lim (manqus)ning to‘rt harflilari 164
3. Bu bo‘limning g‘unnalilari 164

UCH HARFLILAR BO‘LIMI **166**

HAR XIL HARAKATLAR BILAN فَعَلَ FAAL SHAKLIDA QO‘LLANUVCHI SO‘ZLAR 166
1. Ikkilangan harflilar [uch harfli fe’llardan] bo‘limi 186
2. Bu bo‘lim (ikkilangan uch harflilar)ning manqusi 193
3. Bu bo‘limning to‘rt harflilari 194
4. Bu bo‘limning g‘unnalilari 194

TO‘RT HARFLILAR BO‘LIMI **194**

O‘RTASI VA OXIRI SUKUNLI BO‘LGAN FA’LALDI SHAKLIDAGI SO‘ZLAR 194
1. Bu bo‘limning muzoaflari ([to‘rt harfli fe’llardan] bir harfi takrorlanganlari) 220
2. Manqusning boshqa [to‘rt harfli fe’llar] turi 226
3. Bu bo‘limning [manqus fe’llardan] to‘rt harflilari 227
4. Bu bo‘limning muzoafi (bir harfi ikkilanganlari) 228
5. Uning boshqa bir xili 228
6. To‘rt harflilarning uch harflisi [bir turli uch harfli so‘zlar] 229
7. G‘unnalilar bo‘limi 240
8. G‘unnalilarning boshqa bir turi 241

BESH HARFLILAR BO‘LIMI
1. Bu bo‘limning kam ishlatiladigan muzoaflari 244
2. Manquslardan besh harflilari 245
3. Bu bo‘limning boshqa bir turi 246
4. Shu bo‘limning to‘rt harflilari 246
5. Bu bo‘limning boshqa bir turi 252
6. G‘unnalilar bo‘limi 254
7. Buning boshqa bir turi 254
8. Yana boshqa turi 254

BESH HARFLI (FE’LLAR)LAR BO‘LIMI
Ikki sokin harflilar turi 254

OLTI HARFLI [FE’L]LAR BO‘LIMI
1. Bu bo‘lim [olti harfli]ning muzoaf [ikkilangan]lari 257
2. Zavotu-l-arbaga
[To‘rt harflilarning oxirgisi kuchsiz bo‘lgan so‘zlar] 258

SOLIM OTLAR KITOBI
(Ikkinchi kitob)

IKKI HARFLILAR BO‘LIMI 259

UCH HARFLI [SO‘ZLAR] 274

فَعْل FAALUN,فُعْل FAALUN, فَعْل FAALUN SHAKLIDA OLDINGI HARFI TURLI HARAKATDA BO‘LIB, O‘RTASI HARAKATSIZ BO‘LGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI 274

فَعْل FAAL, فُعْل FAUL, فَعِل FAIL SHAKLIDAGI [O‘RTASI HARAKATLILAR BO‘LIMI] 280
AVVALGISI BILAN IKKINCHI HARFI ORASIGA UNLILAR ORTTIRILGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI 319

فَاعِلْFOUL, فَعالْ FAOL, فاعُولْ FOUL VA فِعْلْ FIAL SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 319

فاعُولْ FO’UL SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 322
IKKINCHI VA UCHINCHI UNDOSHLARI ORASIGA TURLI UNLILAR ORTTIRILGAN SO‘ZLAR BO‘LIMI 322

[فَعَالْ FA’AL فَعُولْ FA’UL فَعِيلْ FA’IL TARZIDAGI SO‘ZLAR] 322

O‘RTASI HARAKATSIZ فَعْلَى FA’LI, فَعْلُو FA’LU, فَعْلَى FA’LO SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 326

فَعْلانْFA’LON, فُعْلانْFU’LON, فِعْلانْ FI’LON SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 338

IKKINCHI VA UCHINCHI UNDOSHLARI ORASIGA

TURLI UNLILAR ORTTIRILGAN فُعْلَالا FUOLO, فُعُولا FUULO, فُعِيلا FUILO SHAKLLARIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 345

فَعالانْFAOLON, فَعِيلانْ FAILON SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 347

فَعْنَلى FAANLI, فُعْنَلى FUUNLI فعنلىFIINLI SHAKLIDAGI SO‘ZLAR BO‘LIMI 348

فُعْلَى FU'LULI SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI 349
KEYINGI BO'LIMLAR: (UCHDAN)
ORTIQ HARFLI SO'ZLAR (UCHUNDIR) 349

فَعْلَلْ FA'LAL, فَعْلُلْ FA'LUL. فَعْلالْ FA'LOL, فُعْلالْ FU'OL VA
فُعْلُلْ FU'LUL SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI 349

HARFI TAKRORLANGAN SO'ZLAR BO'LIMI 370

فَعالِيل FAOLIL, فَعالُل FAOLUL, فَعالِيل FAOLAL SHAKLIDAGI
SO'ZLAR BO'LIMI 371

فَعْلَعل FA'AL'AL, فَعالُل FA'ALLUL SHAKLIDAGI SO'ZLAR 372

IKKINCHI HARFI UNLISIZ, UCHINCHI HARFIDA
A UNLISI KELGAN SO'ZLAR BO'LIMI 375

فُعْلَى FU'LULI SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI 376

فُعْلُنْدِي FU'LUNDI SHAKLIDAGI SO'ZLAR 376

BESH HARFLI SO'ZLAR

فَعْلَعل FAAL'AL, فُعْلُلِيلْ FUUL'UL, فِعْلِيلْ FHL'IL SHAKLIDAGI
SO'ZLAR BO'LIMI 377

فَعْلالْ FAALLON, فُعْلالْ FUULLON, فِعْلالْ FIILLON
SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI 388

IKKINCHI HARFI UNLISIZ فَعْلَلل FA'LALAL, فَعْلُلْ FU'LALIL,
فُعْلُلْ FU'LALUL SHAKLIDAGI SO'ZLAR BO'LIMI 396

BU SO'ZLARNING BOSHQA BIR TURI 397

OLTI HARFLI SO'ZLAR BO'LIMI

TURLI HARAKAT BILAN فَعْلَعْلَل FAAL'ALAL
SHAKLIDAGI SO'ZLAR 398

YETTI HARFLI SO‘ZLAR

SOLIM FE’LLAR BO‘LIMI

[Uchinchi kitob]

IKKI HARFLILAR BOBI **399**
Qoidalar, fe’llarning tuslanishi va
sifatlar bayoni hamda qiyoslanish o‘rinlari 422

UCH HARFLILAR BOBI 443
Tuzilishida فَعْلَدِي fa’aldi shaklidagi so‘zlar bobi 443

TO‘RT HARFLILAR BOBI **520**
ل harfi uch xil harakatning biri bilan harakatli,
ع harfi sukunli فَعْلَلْدِي fa’laldi shaklidagi so‘zlar 520

BESH HARFLILAR BOBI **582**
O‘rtasi har xil cho‘zg‘i harflar bilan
kelgan فَعْلَلْدِي fa’alaldi shaklidagi so‘zlar bo‘limi 581

OLTI HARFLILAR BOBI **591**

M 37 Mahmud Koshg‘ariy [Matn]: nazm / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboyev. – Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti”, 2022. – 608 b.
ISBN 978-9943-8721-8-9

UO‘K 821.512.1-1
KBK 83.3(54)

TURKIY ADABIYOT DURDONALARI

MAHMUD KOSHG‘ARIY

1-jild

Adabiy-badiiy nashr

Muharrir *Sunnat Xo‘jaahmedov*
Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*
Dizayner *Bobur Tuxtarov*
Texnik muharrir *Yelena Tolochko*
Kichik muharrir *Zilola Mahkamova*
Musahhih *Sadoqat Beshimova*
Sahifalovchilar: *Shahlo Buriyeva, Islom Azamatov*

Tasdiqnoma raqami № 4642. 22.07.2020-y.
Bosishga 18-oktabr 2022-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x90 $^{1}/_{16}$.
Ofset qog‘ozi. “PT Astra Serif” garniturasida ofset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 38,0. Nashriyot-hisob tabog‘i 36,56
Adadi 1 185 nusxa. Shartnoma № 69-1/22 Buyurtma raqami № 22-280

Original maket O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining “O‘zbekiston” nashriyotida tayyorlandi.
100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.
Telefon: (71) 244-34-38, (71) 244-24-91.

“O‘zbekiston” NMIU MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili: 100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

MAHMUD
KOSHG‘ARIY